

હિંદનો પેહલો મોગલ શાહ સુલ્તાન બાબર

“ગુજરાતી”ની ૩૬ મી લેટ

બાદશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

કતી

ઠાકુર નારાયણ વિસનજી

“With fame, even if I die, I am contented :

Let fame be mine, since my body is death's.”

Bābar's Motto (A quotation from Firdausi).

“જો કીર્તિ સહિત મારું મરણ થઈ જાય તો તે કીર્તિ સહિત મરણથી મું
જેલું છે; મારા દેહપર મૃત્યુનો અધિકાર છે, તો પણ કીર્તિને તો મારી મતા
થવા ધો.”

બાદશાહ બાબરનો સુદ્રાવેખ (શિરદૌસીના ‘શાહનામામાં’થી)

(અંધસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું,

આસન બિલ્ડિંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬

મૂલ્ય રૂ. ૪૯/-

“ગુજરાતી”એ આપેલી ભેટો

- ૧ રાસેલાસની કથા.
- ૨ મહારાણીશ્રીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.
- ૩ હિન્દ અને બ્રિટાનિયાં.
- ૪ ગંગા ગોવિન્દસિંહ.
- ૫ સ્ત્રીવિતા સુંદરી.
- ૬ દીપુ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ).
- ૭ દિલીપર હલ્લો.
- ૮ અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન.
- ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.
- ૧૦ શહાહુસૈન ને લીખારી.
- ૧૧ હેસ્લિંગ્સની સોડી.
- ૧૨ ખાજુરાવ બદલાળ (સચિત્ર).
- ૧૩ બેગમ સાહેબ.
- ૧૪ પાણીપતનું યુદ્ધ.
- ૧૫ નૂરજહાન.
- ૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી.
- ૧૭ ઈન્દુકુમારી.
- ૧૮ રજાસીનું યુદ્ધ.
- ૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ.
- ૨૦ હજીઠીધાટનું યુદ્ધ.
- ૨૧ નંદનવનનો નારા.
- ૨૨ ચેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ.
- ૨૩ ઔરંગઝેબનો હદય.
- ૨૪ પદ્મિની.
- ૨૫ કલ્લેઆમ.
- ૨૬ પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર).
- ૨૭ સુરખનમીમાંસા.
- ૨૮ ભદ્રકાળી.
- ૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય.
- ૩૦ હુમ્મીરહઠ અથવા રણથંભોરનો ઘેરો.
- ૩૧ જુજબજથી ભાગ્યપરીક્ષા.
- ૩૨ પાટણની પ્રભુતા.
- ૩૩ આણંદ્યનન્દિની; અ. સ્વચ્છ અને સુંદર.
- ૩૪ અનંગભદ્રા અ. વલ્લભીપુરનો વિનાશ!
- ૩૫ રૌનક મહેલની રાજખટપટ.
- ૩૬ ખાદશાહ ખાખર અથવા નૂરે ઇસ્લામ.

અન્યમ્મર્ષણ

—૧૬—

આપણું અર્ચનગિ ગરીબગી પવિત્ર જન્મભૂમિ ભરતભૂમિનાં
તે નરણુ. પ્રાંત તથા જદ નરતારી મુસન્તાનોતી

‘નરદય નરી સિખાતા આપસમેં અપર રખતા;
હિન્દી હમે હમ્મતન હમે હિન્દોસ્તાં હમારા!’

એ જન્મ અર્ચીય, આદરણીય, અનુસરણીય તથા અંધુભાવવર્ધિતી
ભારતનામાં અધિગત્ર શ્રદ્ધા અંધાગત્રી છે અને જેઓ ભૂતકાલિદ વિરોધને
વિરમદાના પ્રગતપ્રવદ પરંવર્મસાદિપણતા તથા અંધુભાવનાથી
ભારતવર્મતી ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક
તથા રાજનૈતિક ઉત્થતિની સિદ્ધિના ઉદ્દેશમાં એકજીવ અને
એકપ્રાણથી પ્રવ્રત થયેલાં છે તે હિન્દુ, મુસલમાન,
ખ્રીસ્તી, બુદ્ધી, ક્રિશ્ચિયન્ તેમજ અન્ય ધર્મ તથા
અન્ય જાતિનાં ભારતીય મુસન્તાનોતનાં કરુદમણોમાં
પ્રવ્રત પુત્રક અનન્ય પ્રાતુભાવપૂર્વક સાદર
સમર્પિત રૂપમાં આવે છે.

ભારતીય સ્નેહસંગીત

~*~*~*~

ભલે હો લિન્ન લિન્ન અભિધાન;

એક દેહના ભાગ અમે જે હિન્દુ મુસલમાન-ભલે

દ્વેષભાવનું નામ કહો ક્યાં જ્યાં છે સર્વ સમાન;

ઈશ્વર એક જ નામ લિન્ન છે રામ અને રહમાન;

સર્વ ધર્મોનું એ કર્માન;

સ્નેહનું કરો સદા સન્માન-એક દેહના

હિન્દુ મુસલમાનાં છો ચાલે સ્વતંત્ર ધર્મવિધાન;

હિન્દુ મુસલમાં છતાં 'અમારો સ્વદેશ હિન્દુસ્તાન !'

અમે એક જ માનાં સંતાન;

અમારું બંધુભાવમાં ધ્યાન-એક દેહના

મત્સરમદિરા ત્યજ કરી દ્યો સ્નેહસુધાનું પાન;

સુખદુઃખે એકત્ર રહો છો એ જ સત્ય અભિમાન;

લિન્નતા હરનારી છે પ્રાણ;

એકતા કરનારી કલ્યાણ-એક દેહના

ઠક્કુર નારાયણ

મટિની તથા જે કર્તવ્યોને પાળવામાટેની રાજમાટે અતિશય આવશ્યકતા રહેલી હોય છે તે કર્તવ્યો વિશે તે નિરંતર આતુરતાપૂર્વક સચેત રહ્યા કરતો હતો. તેની સ્વાભાવિક ઉદારતાનો પ્રવાહ તેની આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો પર્યન્ત પહોંચતો હતો, એ તેના આત્મચરિત્રના વાંચનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે, તેના આત્મચરિત્રમાં બહુધા તે એકરૂપતાથી તેની સાથે પારિવારિક સંબંધના કિંવા મૈત્રીના અન્યથી બંધાયેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશે એવા તો પ્રેમપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો એવા ઉમળકાવાળા ઉદ્ગારો કાઢતો દેખાય છે કે તેની એ પ્રેમાર્દ્રતાને જોઈને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. સારાંશ કે જે સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેનું સમસ્ત ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધતમ જનહિતૈષિતાથી આકંઠ ભરેલું હતું. તેનામાં ન્યાયની કઠોરતા કરતાં દયા અથવા દાનશીલતાની પ્રવૃત્તિ સદા સર્વદા વિશેષ જાગ્રત રહ્યા કરતી હતી અને તેથી તે દાનપ્રવૃત્તિ રૂપદ દેખાઈ આવતી હતી. ન્યાયની તુલાને તો તે નિરંતર સમતોલ રાખતો હતો, પરંતુ ન્યાયના શસ્ત્રને તે સદા કોષ-મ્યાન-માં જ બંધ કરી રાખતો હતો. બાબરના ચારિત્ર્યનું જે સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક કોઈ સ્વરૂપ હોય તો તે તેની એશિયાના બાદશાહો સાથેની અસમાનતા છે; કારણ કે, તેનામાં એશિયાના અન્ય બાદશાહોમાં દેખાતી આરંભરશીલતા, પ્રણાલીબદ્ધતા નથા ચારિત્ર્યની કૃત્રિમતાને બદલે સ્વાભાવિકતા તેજસ્વિતા, પ્રેમાર્દ્રતા તથા સરળતા આદિ સર્વસાધારણ જીવનની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણપરંપરા જ જેવામાં આવ્યા કરે છે અને એ જ બાબરની યોગ્યતાની અદ્વિતીયતા, અલૌકિકતા કિંવા ઉત્કૃષ્ટતા છે અને એ સત્યનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

આવા એક મહાપુરુષ અથવા દૈવી વિભૂતિરૂપ બાદશાહના જીવનચરિત્રને નવલકથાના રૂપમાં લખવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી જે પ્રસ્તુત નવલકથાનો રચયિતા પોતાને ભાગ્યશાળી તથા કૃતકૃત્ય માને તો તે સર્વથી સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે. બાદશાહ બાબરના જીવનચરિત્ર વિષયક જે જે ગ્રંથો તથા લેખો બિન્નબિન્ન દેશીય તથા વિદેશીય ભાષાઓમાં લખાયેલા તથા છપાયેલા છે તે સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હું ન હોવાથી તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોનો લાભ મારાથી ન લઈ શકાય એ રૂપદ જ છે અને તેથી જે જે ભાષાઓ મને અવગત છે તે અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ, અરાબી અને પંજાબી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલા બાબર વિષયક ગ્રંથો તથા લેખો મારાથી મેળવી શકાયા તેટલી સંખ્યામાં મેં મેળવ્યા છે અને તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોની પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં આવશ્યકીય સહાયતા લેવામાં આવી છે. તે સર્વ અન્ય-કારણોનો હું આ રચને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં બાબરના જીવનચરિત્રને જ વિશિષ્ટતાથી ચર્ચતા તેમ જ ગ્રંથોમાં બાબરનો સંબંધ આવેલો છે તેવા અન્ય ગ્રંથોમાંથી જે જે વિશેષ સહાયતા લેવામાં આવી છે તે ગ્રંથોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. બાબરના પોતાના લખેલા આત્મચરિત્રનો ‘મૈબર્સ ઓફ બાબર’ નામક અસ્કીનકૃત અંગ્રેજી અનુવાદ.

વર્ષની શાંતિની પણ ચિરરક્ષા થતી રહે. આવા પ્રકારના સાહિત્યના નિર્માણનો સરળ માર્ગ એ છે કે જેમના યોગે હિન્દુ તથા બુદ્ધમાનોના ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા ધાર્મિક વિરોધો તથા જાતીય વિગ્રહોનું પુનઃ સ્મરણ થતાં પરસ્પર વૈર-ભાવ તથા દ્વેષભાવ તેમજ તિરસ્કાર તથા ઘૃણાનો નવીનતાથી ઉદ્ભવ થવાનો સંભવ હોય તેવી સર્વ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો ઐતિહાસિક લેખોમાંથી તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી સર્વથા બહિષ્કાર થવો જોઈએ અને ઐતિહાસિક ચરિત્રો તથા ઐતિહાસિક નવલકથાઓની રચનામાંટે ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન કાળના ઇતિહાસોમાંથી ઐતિહાસિક સ્ત્રીપુરુષોનાં એવા પ્રકારનાં ચરિત્રોને શોધી કાઢવાં જોઈએ કે જે ચરિત્રોના અવલોકન તથા પરિશીલનથી હિન્દુઓના હૃદયમાં બુદ્ધમાનોમાંટે તેમજ બુદ્ધમાનોના અંતઃકરણમાં હિન્દુઓમાંટે પ્રેમ, બંધુ-ભાવ, સન્માન તથા સહાનુભૂતિની લાગણીઓનો જ ઉદય થાય અને ભૂતકાલિક વિરોધ તથા વૈરભાવનું તેમના ચિત્તમાં સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય. આવી રીતે પરસ્પર પ્રેમ તથા અનુકંપાની લાગણીઓને ઉત્પન્ન કરનારાં અનેક હિન્દુ તથા બુદ્ધમાન મહાત્મા સાધુઓ, રાજાઓ, બાદશાહો તથા ગૃહસ્થો તેમજ સતી સાધ્વી પ્રાતઃસ્મરણીયા સન્નારીઓનાં ચરિત્રો, જે શોધવામાં આવે તો વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકે તેમ છે.

હવે પછી એવાંજ ઐતિહાસિક જીવનચરિત્રો તથા એવીજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાનો મારો મનોભાવ હોવાથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે બ્રાહ્મર નામક બુદ્ધવંશાવતંસ બાદશાહનું જીવનચરિત્ર અપાયલું છે તે પણ એક આદર્શ ચરિત્ર હોવાથી પ્રસ્તુત નવલકથાની સૃષ્ટિ પણ એક તથા બંધુભાવની સિદ્ધિના આશયથીજ નિર્માયલી છે.

બાદશાહ બ્રાહ્મરની યોગ્યતા કેવી અને કેટલી હતી તેનું ‘બ્રાહ્મરની યોગ્યતા’ શીર્ષક પ્રસ્તુત નવલકથાના ૨૬ મા પ્રકરણમાં સવિસ્તર નિરૂપણ કરાયલું છે. બ્રાહ્મરની યોગ્યતા અદ્વિતીય તથા અલૌકિક હોવાથીજ બ્રાહ્મરના પોતાના લખેલા આત્મચરિત્ર ઉપરાંત પણ યુરોપની ભિન્નભિન્ન ભાષાઓ, ફારસી ભાષા તેમજ ભારતવર્ષની કેટલીક વર્તમાન ભાષાઓમાં બ્રાહ્મરના ચરિત્રવિષયક ગ્રંથો તથા લેખો એટલી તો વિશાળ સંખ્યામાં લખાયેલા છે કે જે કોઈ મનુષ્ય એ સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય અને તે એ સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોનું નિત્ય ચારથી પાંચ કલાક પર્યન્ત સતત વાંચન કરતો રહે, તો પણ એ ગ્રંથોના તથા લેખોના વાંચનમાં તેનો ઓછામાં ઓછો છથી આઠ મહિના જેટલો સમય તો અવશ્ય વીતી જાય, એવું મારું માનવું છે. બ્રાહ્મરના ચરિત્રમાં રહેલી એક વિશિષ્ટ અમત્કૃતિ અથવા મહત્તા તો વળી એ છે કે કોઈ પણ રાજ્યકર્તાની કાર્યકીર્તિનો ઇતિહાસ લખતી વેળાએ તેના ગુણો કરતાં પણ તેના દોષોનું અધિક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારા અને તે દોષોના શાબ્દિક ચિત્રનં થયા-સંભવ ભયાનક સ્વરૂપમાં આલેખનારા ભારતવર્ષના ઇતિહાસના ક્ષાત્ર્ય લેખ-કોની દૃષ્ટિ પણ બ્રાહ્મરના ચરિત્રમાં એવા કોઈ પણ વિધાતક ઘણું દર્શન કરી શકી નથી કે જે દોષના પરિણામે બ્રાહ્મરની યોગ્યતા કિંવા મહત્તામાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા થવાનો સંભવ હોય. એકલા બુદ્ધમાન, મોરિયા એટલે કે

ઇતિહાસ લેખકોએ જ બાબરની પ્રશંસા આટલી સીમા પર્યંત કરી હોત, તો તે કદાચિત્ કટલાક લોકો તે પ્રશંસાને અતિશયોક્તિ અથવા મિથ્યા પ્રશંસા પણ કહી શકત; પરંતુ બાબરની મહત્તાનો ન્યાં સુસંમાન, હિન્દુ તેમ જ યુરોપીયન આદિ સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓએ અનન્ય તથા સમભાવથી જ સ્વીકાર કરેલો છે એટલે પણ એથી બાબરની યોગ્યતા અથવા મહત્તા સર્વથા સર્વમાન્ય છે એમ જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ નથી થતું કે શું? અંગ્રેજ ભાષામાં બાબરનાં જે અનેક જીવનચરિત્રો લખાયાં છે તેમાંના એક જીવનચરિત્રનો લેખક રેવરંડ હોબર્ટ ફાઉન્ટર બી. ડી. બાબરની યોગ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવતો તે સ્વરિત્ર ગ્રંથનાં અંતિમ પૃષ્ઠોમાં લખે છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે* છે:—

“ તે (બાબર) એકસમયાવરજેદે એક કર્તવ્યનિષ્ઠ અથવા આજ્ઞાધારક પુત્ર હતો, એક વાત્સલ્યપૂર્ણ પિતા હતો, કોમળ હૃદય તથા પ્રેમપૂર્ણ પતિ હતો અને પ્રજાવત્સલ સમ્રાટ હતો. સમ્રાટોની ઉત્તતિનો આધાર પ્રજાની ઉત્તતિપર રહેલો છે અને પ્રજાની ઉત્તતિનો આધાર રાજ્ય શક્યતે સલાવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થાપર રહેલો છે એ તત્ત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોવાથી અને તેથી પરમેશ્વર અથવા નિઃસર્ગદેવતાએ મનુષ્યોના જે સર્વસામાન્ય પરસ્પર સ્વત્વાધિકારની સ્થાપના કરેલી છે તેવી જ રીતે રાજા તથા પ્રજાનાં પણ જે પરસ્પર કર્તવ્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જે કર્તવ્યોને જાણવા-

* “ He was at once a dutiful son, an affectionate father, a tender husband, and a benevolent sovereign. Aware that monarchs are dependent upon their subjects for the prosperity attendant upon all wise administrations, he was ever anxiously mindful of those reciprocal obligations, which exist, and consequently ought to be recognised, between prince and subject, as among the common claims established by nature between man and man. The overflowing generosity of his disposition extended to all around him, and throughout his Memoirs he almost invariably speaks of every one connected with him, either by the ties of kindred or friendship, in terms of affectionate interest, sometimes of glowing enthusiasm. In short, his whole character was one of the purest benevolence. The forbearance of Mercy was at all times much more conspicuous in him than the severity of Justice. He poised the scales of the latter, but retained her sword in the scabbard. ‘ A striking feature in Baber’s ^{character} is his unlikeness to the Asiatic princes. Instead of the stately, systematic, artificial character that seems to belong to the throne of Asia, we find him natural, lively, affectionate, simple, retaining upon the throne all the best feelings and affections of common life.”

માટેની તથા જે કર્તવ્યોને પાળવામાટેની રાજમાટે અતિશય આવશ્યકતા રહેલી હોય છે તે કર્તવ્યો વિશે તે નિરંતર આતુરતાપૂર્વક સચેત રહ્યા કરતો હતો. તેની સ્વાભાવિક ઉદારતાનો પ્રવાહ તેની આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો પર્યન્ત પહોંચતો હતો, એ તેના આત્મચરિત્રના વાંચનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે, તેના આત્મચરિત્રમાં બહુધા તે એકરૂપતાથી તેની સાથે પારિવારિક સંબંધના કિંવા મૈત્રીના અન્યથી બંધાયેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશે એવા તો પ્રેમપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો એવા ઉમળકાવાળા ઉદ્ગારો કાઢતો દેખાય છે કે તેની એ પ્રેમાર્દ્રતાને જોઈને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. સારાંશ કે જે સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેનું સમસ્ત ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધતમ જનહિતૈષિતાથી આકંઠ ભરેલું હતું. તેનામાં ન્યાયની કઠોરતા કરતાં દયા અથવા ક્ષમાશીલતાની પ્રવૃત્તિ સદા સર્વદા વિશેષ જાગ્રત રહ્યા કરતી હતી અને તેથી તે ક્ષમાપ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. ન્યાયની તુલાને તો તે નિરંતર સમતોલ રાખતો હતો, પરંતુ ન્યાયના શસ્ત્રને તે સદા કોષ-મ્યાન-માં જ બંધ કરી રાખતો હતો. બ્રહ્મણરના ચારિત્ર્યનું જે સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક કોઈ સ્વરૂપ હોય તો તે તેની એશિયાના બાદશાહો સાથેની અસમાનતા છે; કારણ કે, તેનામાં એશિયાના અન્ય બાદશાહોમાં દેખાતી આડંબરશીલતા, પ્રજાલીબદ્ધતા તથા ચારિત્ર્યની કૃત્રિમતાને બદલે સ્વાભાવિકતા તેજસ્વિતા, પ્રેમાર્દ્રતા તથા સરળતા આદિ સર્વસાધારણ જીવનની અત્યંત ઉદ્કૃષ્ટ ગુણપરંપરા જ જેવામાં આવ્યા કરે છે અને એ જ બ્રહ્મણરની યોગ્યતાની અદ્વિતીયતા, અલૌકિકતા કિંવા ઉત્કૃષ્ટતા છે અને એ સત્યનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

આવા એક મહાપુરુષ અથવા દૈવી વિસૂતિરૂપ બાદશાહના જીવનચરિત્રને નવલકથાના રૂપમાં લખવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી જે પ્રસ્તુત નવલકથાનો રચયિતા પોતાને ભાગ્યશાળી તથા કૃતકૃત્ય માને તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે. બાદશાહ બ્રહ્મણરના જીવનચરિત્ર વિષયક જે જે અંશે તથા લેખો ભિન્નભિન્ન દેશીય તથા વિદેશીય ભાષાઓમાં લખાયેલા તથા છપાયેલા છે તે સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હું ન હોવાથી તે સર્વ અંશે તથા લેખોનો લાભ મારાથી ન લઈ શકાય એ સ્પષ્ટ જ છે અને તેથી જે જે ભાષાઓ મને અવગત છે તે અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ, અરાઠી અને બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલા બ્રહ્મણર વિષયક અંશે તથા લેખો મારાથી મેળવી શકાયા તેટલી સંખ્યામાં મેં મેળવ્યા છે અને તે સર્વ અંશે તથા લેખોની પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં આવશ્યકીય સહાયતા લેવામાં આવી છે. તે સર્વ અન્ય-કારોનો હું આ સ્થળે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં બ્રહ્મણરના જીવનચરિત્રને જ વિશિષ્ટતાથી ચર્ચતા તેમજ ~~જે~~ અન્યોમાં બ્રહ્મણરનો સંબંધ આવેલો છે તેવા અન્ય અન્યોમાંથી ~~અલ્પ~~ કે વિશેષ સહાયતા લેવામાં આવી છે તે અન્યોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ બ્રહ્મણરના પોતાના લેખેલા આત્મચરિત્રનો ‘મૈલવર્ચ ઓફ બ્રહ્મણર’ નામક અસ્ક્રીનકૃત અંગ્રેજી અનુવાદ.

અનુક્રમશિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કું પંતખનાં પ્રવાસી	૧
૨	જી સૂણેદાર દૌલતખાન	૧૧
૩	જી ન્યાયની તુલા	૧૮
૪	જી દૌલતખાનની દિલાવરી	૨૬
૫	મું કાબુલની સફર	૪૦
૬	હું બાબરનો પરિચય	૪૭
૭	મું દરેગાની દુખ્તર	૫૫
૮	મું આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા	૭૦
૯	મું દાવપેચની બાજી	૮૨
૧૦	મું નાદિરાપર નવી આકૃત	૯૨
૧૧	મું સાત દિવસની સુલ્તાની	૧૦૨
૧૨	મું શલંદામ અને ગાજખાન	૧૧૪
૧૩	મું દાસ્તાને કમરપારા	૧૨૭
૧૪	મું સિહાવલોકન	૧૪૧
૧૫	મું બાબરની બુદ્ધિમતા	૧૫૬
૧૬	મું ઇબ્રાહીમ અને ગાજખાન	૧૭૧
૧૭	મું પાણીપતનું યુદ્ધ અને લોદીવંશનો વિનાશ !	૧૭૮
૧૮	મું હિન્દુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ અથવા 'શાહ કલન્દર' !	૧૯૯
૧૯	મું ચમુનાવિહાર અને પ્રણયનો અધિકાર	૨૧૪
૨૦	મું શલંદામનું બાગ્યવિધાન	૨૨૫
૨૧	મું શાદીમુરાદી અને ખાનાઆબાદી	૨૩૬
૨૨	મું મેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિદ્ધ	૨૫૭
૨૩	મું સિક્કીનું યુદ્ધ અને બાબર 'ગાજી !'	૨૬૭
૨૪	મું પુત્રવાત્સલ્યની પરિસીમા !	૨૭૮
૨૫	મું બાબરનો અન્તકાળ !	૨૯૦
૨૬	મું બાબરની ચોગ્યતા	૨૯૯
	મું ઉપસંહાર	૩૦૫

બાદશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

પ્રકરણ ૧ હું

પંજાબનાં પ્રવાસી

ઈ. સ. ૧૫૨૫ ના નવમીઆરી માસમાં આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે. શરદૃઝતુની સ્વતંત્ર સત્તાનો કાળ અને પંજાબનો પ્રદેશ એટલે સ્વાભાવિક જ સર્વત્ર ભયાનક શીતલતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો. આપણે અત્યારે જે કાળનું પર્યાલોચન કરીએ છીએ, તે કાળમાં વર્તમાન કાળ જેવાં અગ્નિરથ આદિ પ્રવાસસાધનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી લોકોને બળદનાં ગાડાં, ઊંઠ, ઘોડા અને બચ્ચર આદિ વાહનોનો જ પ્રવાસમાં ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. પંજાબ દેશમાં ગ્રીષ્મકાળમાં સૂર્યના તાપનો ઉત્તાપ પ્રચંડ હોવાથી પ્રવાસિનનો આખી રાત પ્રવાસમાં વીતાડીને દિવસે કોઈ પણ સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવામાટે છાવાણી નાખીને પડતાં હતાં અને શીત કાળમાં આખા દિવસનો વ્યય કરી રાતે કોઈ ઠેકાણે પડાવ નાખી અગ્નિ સળગાવી તાપણું કરી બેસતાં હતાં; કારણ કે, ત્યાંની શરત્કાલિક શીતલતા પણ મહાભયાનક હોવાથી નિશાના સમયમાં બાગ્યે જ પ્રવાસ કરી શકાતો હતો. ત્યાંના પ્રવાસીઓનો એવો એક નિયમ જ થઈ ગયો હતો કે જે દીર્ઘ પ્રવાસ કરવો હોય તો ઊનાળામાં રાત્રિના સમયમાં અને શિયાળામાં દિવસના સમયમાં પ્રવાસ કરવો; ઊનાળાનો દિવસ વિશ્રાંતિમાં વીતાડવો અને શિયાળાની રાત વિશ્રાંતિમાં વીતાડવી. આવો તે પ્રદેશમાંનો પ્રવાસનિયમ હોવા છતાં અત્યારે પ્રત્યેક નિયમના અપવાદ પ્રમાણે એ નિયમનો પણ એક અપવાદ આપણા જોવામાં આવતો હતો.

પૌર્ણિમાની નિશા હોવાથી શુભ ચંદ્રિકાનો સર્વત્ર વિસ્તાર થયેલો હતો અને તેના યોગે અરણ્ય અને પર્વતપરનાં નાના પ્રકરનાં વૃક્ષો દ્વરથી વિલક્ષણ શોભામય દેખાતાં હતાં. વનવિભાગમાં આવા સમયમાં સ્વાભાવિક જ સિંહ, વ્યાઘ્ર વગેરે એવાં જ અન્ય હિંસ્ર પશુઓના લીધણું જનિ વારંવાર સંભળાય છે, પરંતુ આ શીતલતા અત્યંત પ્રખર હોવાથી હિંસ્ર વનપશુઓ પણ પોતા-પોતાની શુદ્ધામાં ભરઈ બેઠાં હતાં અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ કહીએયર થતો નહોતો. રાત્રિના સત્તા એટલી સીમાપર્યન્ત વ્યાપી ગઈ હતી કે દિવાલની પછાત મૌન ધારીને પોતાપોતાના સ્થળમાં લપાઈ રહ્યાં હતાં. જ્યાં વનચર

પશુઓની આવી દશા હોય, ત્યાં પછી હુટારા અને ચોર ઇત્યાદિ માનવ પ્રાણીઓનો ત્યાં સર્વથા અભાવ હોય, એ તો નૈસર્ગિક અને નિર્વિવાદ જ કહી શકાય.

આવી ભયાનક શીતલતાથી વ્યાપ્ત, નિર્જન અને નિઃસ્તબ્ધ વનપ્રદેશમાં અચાનક અશ્વોનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી મનુષ્યોના આગમનની સૂચના મળી. આવા ભયંકર વનપ્રદેશમાં આવા નિશાકાળમાં આવનાર એ કોણ હશે વારુ? ચોર, હુટારા કે સાધારણ પ્રવાસી? તેઓ પાસે આવતાં જાય છે, એટલે કદાચિત્ તેમના સંભાષણથી તેમના સત્ય સ્વરૂપનો આપણને પરિચય મળી શકશે.

એ આવનારી વ્યક્તિઓ ચાર હતી. ચારેના પોશાકોને જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે સર્વ પુરુષો હોય, એવું જ અનુમાન કરી શકાતું હતું. છતાં તેમાંની બે વ્યક્તિઓ સત્તાધારિણી અને બે આજ્ઞાધારિણી હોય, એમ પણ જણાઈ આવતું હતું. સર્વ વ્યક્તિઓએ પોશાક તો કાળા રંગનો જ પહેર્યો હતો, પણ ભેદ એટલો હતો કે, બે વ્યક્તિઓનો પોશાક કાળી મખમલનો હતો અને બેનો સાધારણ કાળા રંગના કપડાનો હતો. મખમલના પોશાકવાળી બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ ભૂરા રંગના અરખી ઘોડાપર બેઠેલી હતી, તેના શરીરનો વર્ણ કિંચિત્ શ્યામ અને બાંધો બહુ જ મજબૂત તથા ઘાટીલો હતો. તેની મુખમુદ્રા ખસખસી દાઢી અને મુંદર મૂછોના યોગે બહુ જ શોભી રહી હતી. તેની ડાબી બાજુના કટિભાગમાં રત્નજડિત મૂઠવાળી તલ્વાર લટકી રહી હતી અને આગળના ભાગમાં જંખિયો પણ ખોસેલો હતો; એ ઉપરાંત એક પિસ્તોલ પણ તેની કમરપર દેખાતી હતી. મખમલના પોશાકવાળી બીજી વ્યક્તિ ગૌરવર્ણ, કોમળ-તનુ, શ્મશ્રૂવિહીન અને મનોહર આકૃતિ હતી; અને તે કાળા રંગની અરખી ઘોડી-પર સ્વાર થયેલી હતી. પ્રથમ વ્યક્તિનું વય લગભગ પચીસથી છવીસ વર્ષનું અને દ્વિતીય કોમળ વ્યક્તિનું વય ઓગણીસથી વીસ વર્ષનું અટકળી શકાતું હતું. બાકીની બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ રાસ્ટ્રાસ્ત્રયુક્ત હોવા સાથે કાંધક કઠિન હૃદયની અને જમાનાની ખાવેલી હોવી જોઈએ, એવો તેની ગંભીર મુદ્રાને જોતાં તરત ભાસ થતો હતો. તેની અવસ્થા લગભગ પચાસની દેખાતી હતી. ચોથી વ્યક્તિ રંગે અમાવાસ્યાની નિશા જેવી કાળી અને નહિ દાઢી કે નહિ મૂછોવાળી હોવા છતાં શરીરે એવી તો દૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવતી હતી કે પ્રથમ વર્ણવેલી ત્રણે વ્યક્તિઓમાંની એક પણ એ ચતુર્થ વ્યક્તિના શારીરિક બળ સમક્ષ ભાગ્યે જ ટકાવ કરી શકે. એણે પણ રાસ્ટ્રાસ્ત્ર આદિ યુદ્ધ અને આત્મરક્ષણનાં સાધનો પોતા પાસે રાખ્યાં હતાં.

“કેટલીક રાત વીતી હશે, સ્નાદિક?” મખમલના પોશાકવાળાં પ્રથમ પુરુષે શાંતિનો અચાનક ભંગ કરીને સાદા પોશાકવાળા વૃદ્ધ સાથીને પૂછ્યું.

“ખંદાપરવર, અડધી રાત વીતવા આવી છે.” સ્નાદિકે આકાશના મધ્ય-ભાગમાં આવેલા ચન્દ્રનું અવલોકન કરીને જવાબ આપ્યો.

“લેડામાં આપણે ક્યારે પહોંચીશું?” પાછો તેણે સવાલ

“જો આવી જ રીતે આપણે આપણા પ્રવાસમાં આગળ વધતાં રહીએ તો

- ૨ 'ઑરિયન્ટલ ઍન્યુઅલ્' માં દેવરંડ હોબર્ડ્ કાઉન્ટર બી. ડી. તું લખેલું બાબરનું જીવનચરિત્ર: (અંગ્રેજી) લંડન, ઈ. સ. ૧૮૩૭.
- ૩ 'રલર્સ ઑફ ઇન્ડિયા' નામક ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલું અને સ્ટેન્લી લેન-પૂલનું લખેલું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી).
- ૪ શ્રીમતી ફ્લોરા ઍની સ્ટીલકૂટ 'King Errant' નામક બાબરનું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી).
- ૫ 'When Kings Rode to Delhi' નામક કેમ્રીલ્ ફ્રેસ્ટિંગ્-ફ્રીટ ગ્રંથમાંનો 'The Prince who went to seek his fortune' શીર્ષક લેખ (અંગ્રેજી).
- ૬ બાબરની શાહજહી ગુલબદન બેગમકૃત 'હુમાયુનનામા' ફારસી મૂળ અને તેનો એનેટ્ એસ્ ઝેવરિનકૃત અંગ્રેજી અનુવાદ.
- ૭ ફરિશ્તાના ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસનો પ્રિન્ટ્ કૃત 'History of the Rise of the Mahomedan Power' નામક અંગ્રેજી અનુવાદ, કલકત્તા આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો તથા ૨ લે.
- ૮ વિન્સેન્ટ એ. રિમથ્ કૃત 'મહાન મુગલ અકબર' ('Akbar, the Great Mogul') અંગ્રેજી.
- ૯ સી. એમ્ વિલીયમ્્ રુટ્કર્ટ્ કૃત 'મહાન મુગલોના બગીચા' ('Gardens of the Great Mughals') અંગ્રેજી.
- ૧૦ ટૉર્ કૃત 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' ભાગ ૧ લો. (અંગ્રેજી).
- ૧૧ મુન્શી દેવીપ્રસાદકૃત 'બાબરનામા' (ઉર્દુ).
- ૧૨ રાજા શિવપ્રસાદ સિતારયે હિન્દકૃત 'ઇતિહાસ તિમિરનાશક' (હિન્દી).
- ૧૩ ગોવિન્દ સખારામ સર દેસાઈ બી. એ. કૃત 'હિન્દુસ્થાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ' ભાગ પહિલા, 'મુસલમાની રિયાસત' (મરાઠી).
- ૧૪ શ્રી રામપ્રાણ ગુપ્તકૃત 'પાઠાન રાજવૃત્ત' (બંગાળી).
- ૧૫ કુવર હુમનતસિહજી રઘુવંશી તથા ઠાકુર પુર્ણસિહજીકૃત 'મેવાડકા ઇતિહાસ' (હિન્દી).

આ પંદર ગ્રંથોમાંના નં. ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૧ એ પાંચ ગ્રંથો તો વળી બાકી બે ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે અને તેમાં પણ બાદશાહ બાબરનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ જેટલા પરિમાણમાં નં. ૬ એટલે કે બાબરની શાહજહી ગુલબદન બેગમકૃત 'હુમાયુન નામા'માં સવિસ્તર વર્ણવાયેલો છે તેટલા પરિમાણમાં તે ગ્રંથ કોઈ પણ ગ્રંથમાં વર્ણવાયેલો નથી અને તેથી જો એ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો ન હોત, તો પ્રસ્તુત નવલકથામાં કુમરપારા અથવા હાજી બેગમનો જો પ્રેમપ્રસંગ ઐતિહાસિક સંબંધથી આપી શકાયો છે તે આપી શકાય તેમ નહોતું અને જો તેમ થયું હોત, તો નવલકથાના શૃંગારમટે એવા કોઈ કાદબાદક પ્રસંગને લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ.

હતો. સ્વારાંશ કે પ્રસ્તુત નવલકથામાં ઐતિહાસિકતાને ગૌણ રાખી રસોત્પત્તિમાં કલ્પનાની સૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય અપાયલું નથી; છતાં પણ પ્રસ્તુત નવલકથામાં કલ્પનાની સૃષ્ટિનો સર્વથા અભાવ છે એમ તો નથી જ; પરંતુ કલ્પનાની સૃષ્ટિ એટલા પ્રમાણમાં જ રખાયલી છે કે જેના યોગે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને પુષ્ટિ રસમયતા તથા આકર્ષકતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. મારી અત્યાર સૂક્ષ્મીની અન્યાન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરતાં પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથા કચિત્ ભિન્ન અથવા અન્ય પ્રકારની પદ્ધતિથી લખાયલી હોવાથી મારી એ પદ્ધતિમાં મ કેટલી સીમા પર્યન્ત સફળતાની પ્રાપ્તિ થયેલી છે એના નિર્ણયનો અધિકાર મુ પાઠક તથા પાઠિકાઓના હસ્તમાં અર્પાને જે ઐતિહાસિક નવલકથા લેખનની મારી આ પદ્ધતિ હિન્દુ તથા બુદ્ધમાન પાઠકપાઠિકાઓના આદરને પાત્ર થશે તો હું મારા પરિશ્રમની સર્વાંશે સાર્થકતા થયેલી માનીશ અને ભવિષ્યમાં આ પદ્ધતિથી ઐક્યવર્ધિની ઐતિહાસિક નવલકથાઓને રચવાનો પ્રયત્ન કરતે રહીશ, એ જે મારો મનોભાવ છે તે મનોભાવને પાઠકપાઠિકાઓ સમક્ષ વ્યક્ત કરવાની હું આજ્ઞા લઉં છું.

ખાખરના જીવનચરિત્રના અવલોકનથી એ સત્ય તો તત્કાળ આપણા નજીક વામાં આવી શકે છે કે બાલ્યાવસ્થાથી જ ખાખરના શિરપર અનેક સંકટો એક પછી એકના અનુક્રમથી આવતાં રહ્યાં હતાં અને એવાં અસંખ્ય સંકટોમાંથી પસાર થયા પછી જ હિન્દુસ્તાનનો પ્રતાપી સમ્રાટ થઈ શક્યો હતો; તે પ્રમાણે ખાખરના જીવનચરિત્રને ચર્ચતી આ ઐતિહાસિક નવલકથાનાં લેખનમાં પણ અનેક વાર ભંગાણુ પડ્યા પછી જ આ ગ્રંથની પૂર્ણાહુતિના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકી છે એટલે જાણે ‘ખાદશાહ ખાખર’ નામક પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાએ સંકટના વિષયમાં પણ સજીવન ખાખરના જીવનનું જ અનુસરણ કર્યું હોયની! એવો જ આપણને કાંઈક ભાસ થયા કરે છે. ૧૯૧૪માં મેં તે શરૂ કરી હતી અને તેનાં સો પાનાંનો મજકુર લખાયો હતો અને કેટલાંક વિદ્નો લેખકપર વીત્યા પછી આજે તેની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. ગમે તેમ પણ અંતે સર્વ વિદ્નોનું નિવારણ થઈ જતાં પરમદુષ્ટાણુ પરમાત્માની દયાદૃષ્ટિથી ખાદશાહ ખાખરની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ પ્રમાણે જ પ્રસ્તુત નવલકથાની પૂર્ણાહુતિના કાર્યની પણ સિદ્ધિ થયેલી છે અને તે માટે પરમાત્માનો જેટલો પણ ઉપકાર માનવામાં આવે તેટલો અદ્ય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથલેખનની સમાપ્તિના આનન્દદાયક પ્રસંગનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાટે પુનઃ એક વાર અનન્યભાવથી દયાળુ પરમાત્માનો ઉપકાર માનીને ઉપોદ્ધાતની આટલેથી જ સમાપ્તિ કરી હું અહીં જ વિરમવાની આજ્ઞા ધરું છું.

સુનામાપુરી (ખેરખંદર)
વિક્રમાર્દ ૧૯૭૬, વૈશાખ,
કૃષ્ણ દશમી: શુક્રવાસર:
તા. ૧૩ મી મે ૧૯૨૦

ડક્ટર નારાયણ

એક પ્રહર પછી ભેડામાં પહોંચી નહાએ; કારણ કે, હવે આપણે ચાર પાંચ ગાઉ કરતાં વધારે રસ્તો કાપવાનો નથી.” સાદિકે જવાબ દીધો.

“મારો વિચાર છે કે આપણે થોડીવાર અહીં પડાવ કરી તાપણથી જરા ગરમ થઈને પછી આગળ વધીએ, તો- સારું; કારણ કે, ટાઢતું જોર બહુ છે અને એવી ઠંડી હવા ચાલે છે કે અમે ખન્નેનાં શરીર લગભગ અકળાઈ ગયાં છે અને શરીર કંપ્યાં કરે છે. આપણે અડધો પ્રહર અહીં વીતાડીને નીકળીશું, તો પણ ખામદાદ પહેલાં તો જસ્તર ભેડામાં પહોંચી નહાશું; કેમ ખરું કે નહિ?” પ્રથમ પુરુષે પોતાનો ત્યાં પડાવ કરવાનો મનોબાવ દર્શાવ્યો.

“ઘણી જ ખુશીની સાથે, ખંદાનવાળ!” સાદિકે એમ કહીને પોતાના ઘોડાને લગામ ખેંચીને ચોભાવી દીધો.

“ચાસીન, નીચે ઉતર, ગાલીચો બિછાવ અને આસપાસમાંથી થોડુંક ઘાસ અને પાંચ પંદર લાકડાં એકઠાં કરી લે.” પ્રથમ પુરુષે પેલા કાળા અને દુષ્પ્રુષ્ઠ પુરુષને ઉદ્દેશીને હુકમ કર્યાવ્યા.

“ખુદાવન્દનો જેવો હુકમ!” એમ કહી તે હુબ્બા ઘોડાપરથી ઉતર્યો અને ગાશામાંથી ગાલીચો કાઢી પાસેના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચેની જમીનને સાફ કરી તેપર બિછાવી દીધો. સાદિક પણ ઘોડાપરથી ઉતરીને ઘોડાની ગર્દનપર બેસીને હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

પ્રથમ પુરુષે પોતાના અરબી અશ્વની પીઠપરથી ઉતરી મખમલના પોશાક-વાળી વ્યક્તિની ઘોડી પાસે જઈ પોતાના હાથને આગળ લંબાવીને કહ્યું કે: “મંત્રેન્-નન્દર, મને હાથ આપો અને રકાબમાં સંભાળથી પગ રાખી નીચે ઉતરો.” તે વ્યક્તિ પણ પ્રથમ પુરુષના હાથનો આધાર લઈ ઘોડીપરથી ઉતરી પડી અને પછી તે બન્ને કમ્મલ ઓઢી ગાલીચાપર જઈને બેઠાં. પૃથ્વી પણ એટલી બધી શીતલ થઈ ગયેલી હતી કે સ્થૂલ ગાલીચાને લેઈને તેમાંની શીતલતા એ પ્રવાસી-ઓનાં શરીરોને સ્પર્શ કરી કંપાવ્યા કરતી હતી.

હુબ્બા ચાસીન ઘોડીવારમાં જ લાકડાં અને ઘાસ લઈ આવ્યો અને લોહ તથા ચક્રમક્રનો પથર તેની પાસે તૈયાર હોવાથી તત્કાળ ત્યાં અગ્નિ મંજળાવી દીધો. દાહક અગ્નિ અત્યારે તે સરત્પીઠિત પ્રવાસીઓને સુધાસમાન બાસવા લાગ્યો અને તેના યોગે શીતલ શરીરોમાં ઉષ્ણતાનો સંચાર થતાં તેમનામાં એક પ્રકારના નવીન ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ થતો દેખાયો.

મખમલના પોશાકવાળા પ્રથમ પુરુષે થોડીવાર પછી વૃદ્ધ સાદિકને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું કે: “સાદિક, આ દુનિયામાં ખરી હુશદર્દી અને ખરી દોસ્તીની ખુનિયાદ બાકી છે કે નહિ, એ ખાતરીથી કહી શકાતું નથી. જે દોસ્ત અને આશનાઓએ મરતાં સુધી મારા તરફ વફાદાર રહેવાની અને મારી બાત્તમાં રહી લડવાની મને જખાન આપી હતી અને જેમના સુખનમાં એતબાર રાખી મેં મારા બાઈ, દિલ્લીના સુલ્તાન સાથે લડવાનો કસ્ટ કર્યો; તે દોસ્ત આશનાઓ સુલ્તાન પાસેથી થોડાક વધારે હુક અને ફાયદા મળતાં જ બેવફા થયા, મારી બાત્તમાંથી ખસી ગયા અને છેવટે મારી બેગમને લઈને દિલ્લીને છોડવાનો અને આમ એક ચોરની પેઠે નહાસવાનો મને વખત આવી લાગ્યો.

હવે જોવાનું છે કે લાહોરના સૂબેદાર મારા કાકા દૌલતખાનના દરબારમાં આ બદબખ્ત આલમખાનનો કેવોક સત્કાર થાય છે; કારણ કે, ફરી ગયેલું તકદીર આપણા પહોંચવા પહેલાં જ આપણી પામાલી કરવાને બીજાની ગતિથી ગમે ત્યાં પહોંચી જાય છે! મારી પોતાની મને જરા પણ ફિકર નથી; જે ફિકર થાય છે તે ફક્ત આ મારી ગમગુસાર બેગમની જ અને એ ફિકરથી મારું જિગર ચીરાય છે!” પ્રથમ પુરુષ કે જેને હવે આપણે આલમખાનના નામથી ઓળખીશું, તે આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કાઢી કેટલીકવાર સૂધી ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ બેસી રહ્યો. તેના મુખમંડળમાં ચિંતા, નિરાશા અને કોપનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

“બહાલા ખાવિન્દ, મારા સરતાબ, મારા બેનોજિગર, આપ આટલા બધા ગમગીન શામાટે થાઓ છો વારુ?” મખમલના પોશાકવાળી બીજી કોમળ વ્યક્તિ પોતાના બુલબુલ સમાન મધુર કંઠથી અનુકંપા દર્શાવતી કહેવા લાગી: “જેની કિસ્મતનો સિતારો બુલંદ હોય, જેના ખજનામાં જર હોય અને જેના હાથમાં હુકુમત હોય, તેની બાબતમાં જવાનો અને સરનિગું થવાનો આ બેવડાં દુનિયાનો ગોચા કાયદો જ છે! ગરજ કે, બીજાના બોલમાં ભરોસો રાખી કોઈ પણ કામ કરવાને આગળ પડવું, એ જ એક મોટામાં મોટી ભૂલ છે. ભરોસો રાખવો તો એક પાક પરવરદિગારમાં અને બીજો પોતાના બાબુઓમાં! પછી જુઓ કે, ખુદા ફતહ બક્ષે છે કે નહિ! તકદીરને બદનામ કરી નિરાશ થવાની કોઈ પણ જરૂરત નથી. શું દાનાઓનો આ કબોલ આપે નથી સાંભળ્યો;—

‘જીનું હય ખુશ હય તકદીરસે નાહક ઝગડતે હય;’

હમ્ આપ હી અપને હી કરનેસે બનતે ઔર બિગડતે હય!’

“બીજી અત્યારે આ બાદશાહની પણ એટલી બધી ચિંતા રાખશે નહિ. જે આલમપરવર પરવરદિગાર કુલ બનીઆદમને સંભાળે છે, તે આ આપની નાચીજ કનીજને પણ સંભાળશે, આપણી બધી અલાબલાને ટાળશે! માટે ખુદામાં ભરોસો રાખી જે કોશિશ કરવાની હોય તે બેધડક કરો!”

આપણા એ પ્રવાસીઓનો આ વાર્તાલાપ સ્પષ્ટ જણાવતો હતો કે તેઓ ચોર કે લુટારા નહિ, પણ ફલકના સતાવેલા અને આવારાવતન થયેલા દિલ્લીના તે સમયના રાજ્યકર્તા લોદી ખાનદાનના ધનસાન હતા અને તેમની સાથે બીજા જે તેમના વફાદાર અને નંનિસાર ગુલામ હતા. હવે અમે એમનો પાઠક તથા પાઠિકાઓને કાંઈક વિશેષ પરિચય આપીશું.

લોદી ખાનદાનના લોકો પ્રથમ અફઘાનજ હતા અને વ્યાપાર એ તેમનો ઉદ્યોગ હતો. ઈરાન અને હિન્દુસ્તાન આદિ દેશો સાથે વ્યાપાર કરીને તેઓ શ્રીમંત થયા હતા. ફરીજ તત્કાળે તેમને બહુ જ સારો આશ્રય આપ્યો હતો. ખુદ્દોલ લોદીનો દાદો મુલ્તાનનો સૂબેદાર હતો. સૈયદોની કાર્યકર્તિમાં તેના પિતા અને તેના કાકાઓ લશ્કરમાં સરદારના ઓહદા ભોગવતા હતા. સૈયદ મહમુદે એ લોકોને બહુ જ સતાવ્યા હતા; પણ છેવટે ખુદ્દોલ લોદીએ સંરહિદને કબ્જે કરી આખા ખંભળ પ્રાંતને પોતાના તાબામાં કરી લીધો. ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં રાજપૂત મળ્યા પછી તેણે સૈયદોના વજીર અમીર (અથવા હમીર)ને તેના ધરમાં બેસાડી દીધો. ખંભળ પ્રાંત તેના તાબામાં હોવાથી તેના રાજ્યની મર્યાદા બહુ જ

વધી ગઈ. તે પોતે મહા શૂરવીર અને ઉદાર હોવાથી લોકોનો તેનામાં બહુ જ સારો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ હતો. જોનપુરના શર્કી રાજાઓ સાથે તેને એક-સરખા અનેક ઝગડા કરવા પડ્યા હતા અને અંતે તે સ્વતંત્ર થયેલા રાજ્યને ઇ. સ. ૧૪૭૮ માં છતીને તેણે દિલ્હીની શહનશાહત સાથે મેળવી દીધું. અવ્યાહત પરિશ્રમ કરીને તેણે પંજળખથી ખંગાલ પર્યન્તનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો ઘણોખરો ભાગ પોતાના રાજ્યમાં શામિલ કરી દીધો. એવી રીતે એકંદર આડત્રીસ વર્ષ સૂઝી પરાક્રમ તથા સુખપૂર્વક રાજ્ય કરીને ખુલ્લોલ લોદીએ ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં આ અસાર સંસારને ત્યાગી સ્વર્ગમાં નિવાસ કર્યો. ખુલ્લોલ લોદીના બધા મળીને નવ પુત્ર હતા. જેમ જેમ તેનો વૃદ્ધાપકાળ થવા લાગ્યો હતો તેમ તેમ તે રાજ્યસત્તા વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં પોતાના પુત્રોના હાથમાં આપતો રહ્યો હતો. પણ તેની એ ઉદારતાનું અનિષ્ટ પરિણામ થયું. મહાપરિશ્રમથી એકસત્તાત્મક કરેલા રાજ્યના પાછા વિભાગ પડી ગયા. એક સોનીની સ્વરૂપસુંદરી પુત્રી સાથે ખુલ્લોલે લગ્ન કર્યું હતું અને પોતાની એ નવી બેગમમાં તેનો અતિશય અનુરાગ હોવાથી તેના પુત્ર નિન્નમખાનને પોતાના મરણ પછી દિલ્હીનું સિંહાસન મળવું જોઈએ, એવી તેની ઈચ્છા હતી અને મરણ સમયે એ પ્રમાણેનો લેખ પણ તેણે લખી આપ્યો હતો. પરંતુ એ નિન્નમખાનના મોટા આરમાન ભાઈઓનો ગાદીપર વધારે હક હોવાથી કેટલાક વખત સૂઝી તકરારો ચાલી અને છેવટે નિન્નમખાન જ બાદશાહ થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો. તે સિંદરશાહ એવું નકું નામ ધારણ કરીને દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. એ સિંદરશાહ હિન્દુ ધર્મનો કટ્ટો વેરી છતાં રાજ્યમાં સુધારણા કરવાના અને ન્યાયના કાર્યમાં અત્યંત કુશળ હતો. એની કાર્યકીર્તિમાં ઇ. સ. ૧૫૦૫ ના જુલાઈ મહિનાની ૫ મી તારીખે આગ્રામાં એક મોટા ધરણીકંપ થયો, તેના થોડે કેટલાક પર્વતો ચળી ગયા, આગે અને દેવાલયો ધૂળમાં મળી ગયાં અને અનેક મનુષ્યોનો સંહાર થઈ ગયો. સિંદર ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં મરી ગયો અને તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ લોદી દિલ્હીનો સુલ્તાન થયો. એ વેળાયે કરોડો પણ દંગોડસાદ થયો નહોતો.

લોદીઓના સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર જો કે બહુ જ વધેલો હતો, છતાં રાજ્યમાં ક્યાંય પણ નિયમ કે ધંધનનું અસ્તિત્વ રહ્યું નહોતું. જૂદા જૂદા પ્રાંતો-માંના કામદાર, જમીનદાર અને નાના નાના અમલદાર સુદ્ધાં દિલ્હીના સુલ્તાનની પરવા ન રાખતાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણેનો સ્વતંત્ર કાર્યભાર ચલાવતા હતા. રૈયત પણ મુખ્ય સુલ્તાનની પરવા રાખતી નહોતી; જે અમલદાર આંખોની સામે ઊભો હોય કે ગર્દનપર ચઢી બેઠો હોય, તેની જ માત્ર રૈયતના લોકો દરકાર રાખતા હતા. રાજ્યનું શકટ નિયમના માર્ગમાં નહિ, પણ વ્યક્તિના માર્ગમાં જ ચાલતું હતું. એ કાળમાં અકુશાન લોકો બહુ જ સરજેર થઈ ગયા હતા અને તેમને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેની સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના લોદી સુલ્તાનનું ગાદું ગળડી શકે તેમ નહોતું. એથી આખા રાજ્યમાં અકુશાનો અને અકુશાનોનો જ ભરાવ થતાં તેઓ પોતાને ફાવતો કાર્યભાર ચલાવવા લાગ્યા. આવા સરજેર અમલદારોને દાખમાં રાખવાનું કામ કઠિન હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીએ તેમને સંતુલ્ય રાખવામાટે અનેક જતની સગવડો કરી આપી હતી. પણ પછીથી અકુશાનોને વધારે

અને વધારે મદોન્મત્ત અને ઉચ્છૂંબલ થતા જોઇને ઇબ્રાહીમે તે બધી સગવડો અને તેમને અપાયેલી સ્વતંત્ર સત્તા બંધ કરી દીધી; તેમજ દરબારમાં આજ સુધી અફઘાનોને જ વધારે માન આપવામાં આવતું હતું, તેને બદલે તેણે એકું કુર્માન કાઢ્યું કે, 'ખીજ સરદારોને પણ અફઘાનો પ્રમાણેનું જ માન મળવું જોઈએ।' આગળ શાહી દરબારમાં સર્વ સરદારો જામા રહેતા હતા અને માત્ર અફઘાનોને જ ખેસવાનો અધિકાર હતો; પણ ઇબ્રાહીમ લોદીએ એ પ્રચારને બંધ કરીને અફઘાનોને નમાવવાનો આડો પ્રયત્ન કર્યો. એથી બધા અફઘાનો છંડાઈ ગયા અને જલાલખાન નામક ઇબ્રાહીમનો એક ભાઈ હતો તેની સાથે જઈ મળ્યા. જલાલખાને જોનપુરમાં સ્વતંત્ર રાજપદ ધારણ કર્યું. પરંતુ જલાલખાનના દરબારમાં પણ અફઘાનોની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થવાથી તેઓ પાછા ઇબ્રાહીમના પક્ષમાં આવી ગયા. ઇબ્રાહીમે જલાલખાન સાથે યુદ્ધ કરીને તેને અને તેના પક્ષના પુષ્કળ અફઘાનોને ચમપુરીનો માર્ગ બતાવી દીધો. એવી રીતે એક બળવાની આજ તો ખુઝાઈ ગઈ.

એટલામાં બળવાની આગનો એક ખીલો ભડકો થયો. ઇસ્માઇલખાન નામનો કુરા પ્રાંતનો એક સૂબેદાર હતો, તેનો જલાલખાન સાથે ગાઢ મૈત્રીસંબંધ હોવાથી જલાલખાનના વધના વૈરનો બદલો લેવામાટે તેણે નવો બળવો જગાવ્યો. ઇબ્રાહીમથી એ બળવાની આગને શમાવવાની વ્યવસ્થા ન કરી શકાયાથી તેણે યુદ્ધને લંબાવવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. તે સમયમાં શેખ રાહૂ ખુખારી નામનો એક પ્રખ્યાત ફકીર હતો તેની મંત્રચરિત્રથી કેટલાક દિવસ તેણે તહ-માટિના સંદેશા અલાવવામાં કાઢી નાખ્યા. એટલામાં ઇબ્રાહીમની ફૂલે ચારે તરફથી આવી પહોંચતાં તે તત્કાળ પોતાના દુશ્મનપર ચઢી ગયો અને બળવાખોરોને વિખેરી નાખીને તેણે હાલ તરત પોતાના માર્ગને નિષ્કંટક કરી નાખ્યા.

અમે જે પુરુષને ઉપર આલમખાનના નામથી જોળખાવ્યો છે, તે ઇબ્રાહીમ લોદીનો પિત્રાઈ ભાઈ થતો હતો. તેનું નામ અલાઉદ્દીન હતું, પણ બહુધા તે આલમખાનના નામથી જ જોળખાતો હતો. નિન્નમખાનને સુલ્તાનપદ મળવાથી બુહલોલ લોદીના ખીજ હકદાર પુત્રોના હકની પાયમાલી થઈ હતી, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે. તે પુત્રોમાંના સર્વથી મોટા પુત્ર હિલાલુદ્દીનના બે પુત્ર હતા, તેમાંના મોટા પુત્રનો બાલ્યાવસ્થામાં જ અંતકાળ થયો હતો અને ખીલે પુત્ર તે આપણો પરિચિત અલાઉદ્દીન અથવા આલમખાન. પોતાના પિતાના લઘાયલા હકનું તે તરૂણ અવસ્થામાં આવતાં જ તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તે સાથે રાજ્ય મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો તેના હૃદયમાં બચકરતાથી હૃદ્ભવ થયો. જે વેળાએ અફઘાનો જલાલખાન સાથે મળી ગયા હતા, તે વેળાએ કેટલાક અફઘાન સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પગભર થવાનો અને વખત આવતાં ઇબ્રાહીમને પદબ્રષ્ટ કરી પોતે સુલ્તાન થવાનો પ્રયત્ન તેણે આરંભ્યો અને કેટલાક સરદારોએ તેના પક્ષમાં મળવાની હા પણ પાડી. પણ પછીથી તે સર્વ સરદારો પાછા ઇબ્રાહીમના પક્ષમાં જવાથી આલમખાનની બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. ઇબ્રાહીમને આલમખાનના કારસ્યાનના ગુપ્ત સમાચાર મળી રૂધ્ધા હતા, પણ તે ઇસ્માઇલખાનને શિક્ષત આપવાના કામમાં રોકાયેલો

હોવાથી તત્કાળ, જાણે પોતે કંઈ જાણતો જ નથી, એવો રોળ ખતાવીને શાંત રહ્યો. ન્યારે ઈસ્માઈલખાન સાથેના વિગ્રહનો અંત આવી ગયો અને સર્વત્ર શાંતિનો અધિકાર થયો, ત્યારે ઇબ્રાહીમ એ કાંટાને છુપી રીતે છાંટી નાખવાના ઉદ્દેશોનો આરંભ કર્યો. તેણે આલમખાનના શિરચ્છેદની સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી, પણ જે દિવસે તેનો શિરચ્છેદ થવાનો હતો, તેથી બે દિવસ પહેલાં એ વિશેની ખબર તેને મળી જવાથી તે પોતાની બેગમ અને પોતાના બે વફાદાર ગુલામો સાથે રાત્રિના સમયમાં કોઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે દિલ્લીમાંથી પલાયન કરી ગયો. તેમના ઘોડા ચાલવામાં વીજળીની ઝડપના હોવાથી અને દિલ્લીથી નીકળ્યા પછી અગત્ય વિના ક્યાંય માર્ગમાં એક પળવાર પણ ન રોકાયાથી તેઓ સહીસલામત પંજળની સરહદમાં આવી પહોંચ્યાં કે ન્યાં આપણે તેમને જોઈ ચૂક્યા છીએ. આલમખાન પંજળમાં એટલામાટે આવ્યો હતો કે તેનો અને ઇબ્રાહીમનો કાકો દૌલતખાન પંજળનો સૂબેદાર હતો અને તે પણ અંદરખાનેથી ઇબ્રાહીમનો જની દુશ્મન હોવાથી તેના દરબારમાં આશ્રય મળવાની તેને પૂર્ણ આશા હતી.

ખરી રીતે જોતાં આલમખાનના હૃદયમાં સુલ્તાનપદ મેળવવાનો જે જોશ ઉઠ્યો આવ્યો હતો, તે સકારણ હતો; કારણ કે, જે નિજમખાનને બદલે હિલા-હુદીન દિલ્લીની ગાદીએ આવ્યો હોત, તો નિજમખાન-સિફતરશાહ-ના મરણ પછી દિલ્લીની જે સહનશાહત ઇબ્રાહીમખાનના હાથમાં આવી, તે સહનશાહત અવશ્ય આલમખાનના હાથમાં જ આવત. પણ ભાગ્યદેવીની પ્રતિકૂળતાને લીધે તેનો પ્રયત્ન સફળ ન થયો અને સુલ્તાન થવાને બદલે સામે તે હયરાન અને પરીશાન થઈ ગયો. તેના ભાગ્યની એટલી વળી પ્રબળતા કે તેને જે સ્ત્રી મળી હતી તે સ્વામિનિષ્ઠ, આજ્ઞાધારક, દુઃખમાં આનંદથી ભાગ લેનારી અને ધૈર્યશીલા હતી; તેમ જ શારીરિક સૌન્દર્યમાં પણ તે હૂર અને ગિલમાનની બરાબરી કરે તેવી હોવાથી સુવર્ણ અને સૌગંધ્યનો એકત્ર નિવાસ થયો હોયતો! એવો જ ભાસ થતો હતો. આલમખાનની બેગમ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા અફગાન સરદાર જલાલખાનની દુષ્તર હતી. તેનું મધુર નામાભિધાન હર્વ નાદિરા અને ખંદેખર આ દુનિયામાંની ઔરતોમાં તે સૌન્દર્ય અને સદ્ગુણોના એક નાદિર-અલભ્ય-નમૂનારૂપ જ હતી, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

મારંભમાં આવેલાં પાત્રોનો આટલો પૂર્વ ઇતિહાસ આપ્યા પછી હવે આપણે આપણી વાર્તાની શૃંગલારને આગળ લંબાવીશું, તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે.

પોતાની બીબીનાં ઉત્સાહવર્ધક અને આશાજનક વાક્યો સાંભળીને નિરાશ થયેલા આલમખાનના હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહ અને આશાનો ઉદ્ભવ થયો. તેની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ અને ચાસીનપર પડતાં મનમાં અચાનક એક વિશિષ્ટ ભાવનાનો આવિર્ભાવ થવાથી તે બોલવા લાગ્યો કે: “ નહિ, દુનિયામાં કંઈ બધા ઇન્સાન શાગિર્દેશયતાન અને બેઇમાન તો નથી જ; કારણ કે, જે તેમ હોત, તો આ બુઝર્ગ સ્પષ્ટ અને આ હુશી ચાસીન આવા ધુરા વખતમાં મારા મદદગાર થઈને અહીં સૂઝી આવવાની જેહમત રામાટે ઉઠાવત? દુનિયામાં શયતાન પણ છે અને આમના જેવા ફરિશ્તા પણ છે; અને જ્યાં સૂઝી દુનિયામાં ફરિશ્તાની

“અહીંથી કોઈ પણ મુસાફરો અત્યારે જ ગયેલા હોવા જોઈએ; કારણ કે, આ આગ તાજ સળગાવેલી હોય એમ જ દેખાય છે!” ટુકડીના અફસર ઇનાયતુલ્લાએ પોતાના ઘોડેસ્વાર ફૌજ જવાનોને સંબોધીને કહ્યું.

“તેઓ બધા મળીને ચાર જણ છે, ખરું કે નહિ?” એક ઘોડેસ્વાર એમ કહી પોતાના ઘોડા પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને જમીન પર નજર દોડાવીને બોલ્યો કે;—“ઘોડાનાં પગલાં તાબં જ દેખાય છે.”

ઇનાયતુલ્લા ધડીભર વિચારમાં પડી ગયો અને આમતેમ નજર દોડાવી મનમાં એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને બોલ્યો કે: “જંગીઓ, દિલ્લીમાંથી આપણને એવી છુપી ખબર મળી છે કે આલમખાન પોતાની બેગમ અને પોતાના બે ખાદિમ સાદિક તથા આસીનને સાથે લઈને લાહોર તરફ જવાને નીકળ્યો છે; અહીંથી બે રસ્તા ફૂટે છે; એક રસ્તો ભેડા તરફ જાય છે અને બીજો રસ્તો લાહોરની દિશામાં લંબાય છે. આપણા સુલ્તાનના દુશ્મનો લાહોર જવાના હોવાથી આપણે પણ લાહોરનો રસ્તો જ લેવો જોઈએ; કદાચિત્ રસ્તામાં જ તેઓ આપણા હાથમાં આવી જશે; કારણ કે, આ તાપણું કરવામાટે આગ સળગાવનાર તેઓ જ હોવા જોઈએ, એવી મને છુપી ખસારત થયા કરે છે!”

“ઠેક દિલ્લીથી નીકળીને આપણે અહીં સૂધી આવ્યા, છતાં તેમનો પતો ન મળ્યો અને હવે અહીંથી લાહોર સૂધીના રસ્તામાં તેઓ પકડાઈ જશે, એ વાત કાંઈ આપણા ધ્યાનમાં ઉતરી શકતી નથી. મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે તેઓ ખંજખમાં આવ્યાં જ નથી; કદાચિત્ ખંજાળા તરફ ચાલ્યાં ગયાં હશે. એટલામાટે અહીં બેસો, આ ઘોડાઓને થાક ઉતારવા દો અને તમે પણ આરામ લ્યો. બિચારા કોઈ મુસાફરો આ આગ સળગાવી ગયા છે તેમાં બેચાર લાકડાં નાખો, તાપથી જરા ગરમ થાઓ અને પછી લાહોર જવાની તૈયારી કરો. સુલ્તાનના ગુનાહગારો મળે કે ન મળે, પણ લાહોર જવા વિના હવે તો આપણો ફરકો જ નથી; કારણ કે, જનપર જુલ્મ કરતા અહીં સૂધી આવ્યા છીએ, એટલે થાક ઉતારવા અને મોજમજ કરવામાટે ચાર દિવસનો વખત તો જોઈશે જ ને! એટલે તે વખત આપણે લાહોરમાં જ વીતાડીશું.” પોતાનું ખરું નામ અબ્દુલ્લાખાન હોવા છતાં વિલાસપ્રિય સ્વભાવના પ્રતાપે ઐયારાખાનના નામથી ઓળખાતા લગભગ આળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષની અવસ્થાના વાંકડી મૂંછો અને આણીદાર દાઢીવાળા એક ઘોડેસ્વારે પોતા તરફથી આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય રજૂ કરી દીધો.

તેનો આ અભિપ્રાય બધાને યોગ્ય લાગવાથી અને માન્ય થવાથી ત્યાં જ બધા ઘોડેસ્વારો ઊતરીને તાપના યોગે શરીરમાંની શીતલતાની અસરને ઓછી કરી જરા ગરમાગરમ થવામાટે ધૂણીની આસપાસ ફુંડાણું વાળીને બેસી ગયા.

લગભગ ઉપકાળ થવા આવ્યો તે વેળાયે તેઓ પાછા ઘોડેસ્વાર થઈને લાહોરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા. જે તેમણે ઘોડાનાં તાબં પગલાંની નિશાની ભેડા તરફના રસ્તાપર છે કે લાહોર તરફના રસ્તાપર છે, એની ખરાબર તપાસ કરી હોત અને એ મુસાફરો સુલ્તાનના ગુનાહગારો જ હોવા જોઈએ એવો તેમનો શક મજબૂત હોત, તો અવશ્ય તેઓ ભેડાની દિશામાં જ જાત; પણ તેમણે વધારે તપાસ કરી નહિ અને તેમનો શક પણ મજબૂત નહોતો એટલે

તેઓ લાહોરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા અને તેથી હાલ તરત આલમખાન અને તેનાં સાથીઓના શિરપર ઘેરાયેલું ભયનું વાદળ વિખરાઈ ગયું.

* * * * *

ખાલરવિએ પોતાનાં તેજસ્વી કિરણોથી વિશ્વને પ્રકાશિત કરવાનો હવેળો આરંભ્યો હતો અને કૃષિકારો પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં જવાને ગૃહમાંથી બહાર નીકળી ચૂક્યા હતા; નિશાના અંત સાથે નિદ્રા અને આલસ્યનો પણ અંત થતાં મુઠિ હવેળેશીલા થઈ હતી. એવા રમણીય સમયમાં આલમખાન, નાદિરા, સાદિક અને યાસીન લેડા નગરની સીમામાં આવી લાગ્યાં. જેહલમ નદીના તીરપ્રાંતમાં, નગરના બાહ્ય ભાગમાં, એક મોટું મુસાફિરખાનું હતું, તેમાં હતારો કરીને આલમખાને યાસીનને નગરમાંથી ખાતપાતની કેટલીક વસ્તુઓ લાવવામાટે અને સાદિકને દૌલતખાન જ્યાં પણ હોય ત્યાં તેને મળી પોતાના આવવાના સંભાચાર આપવામાટે મોકલી દીધો; કારણ કે, કદાચિત્ દૌલતખાનનો પોતાને આશ્રય આપવાનો વિચાર ન હોય, તો પોતે મોઢામોઢ અપમાન પામવા કરતાં તેવો જવાબ સાદિકને જ મળી જાય, તો વળી ક્યાંક અન્યત્ર જવાનો વિચાર કરી શકાય, એ કારણથી આલમખાને પોતે જ તત્કાળ દૌલતખાન પાસે જવાનું વ્યાજબી ધાર્યું નહોતું. સાદિક અને યાસીનના જવા પછી આલમખાન અને નાદિરાએ મુસાફિરખાનાના રખવાલને બોલાવી એક સોના મોહોર આપી પાણી વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી આપવાનું કહ્યું. પૈસાએ તત્કાળ બધી સગવડ મેળવી આપી અને આલમખાન તથા નાદિરા શુશ્વ વગેરેના આવશ્યકીય કાર્યમાં મગ્ન થયાં.

પ્રકરણ ૨ જું

સૂર્યેદાર દૌલતખાન

અત્યારનું લેડા નગર જેહલમ નદીના ડાબા કિનારાપર છે; પરંતુ તેની સામે જમણા કિનારાપર જે અવશેષ છે, તેમને ભૂતું લેડા નગર અથવા જોખનાથ નગર કહેવામાં આવે છે. એ રાત જોખનાથ અથવા જોખનાથનું નગર હતું. લેડાના સીમાડામાંથી મીઠું લઈ જનારા લમાણોના મોઢા અને પ્રસિદ્ધ બે રસ્તા ફેરે છે. એમાંનો એક માર્ગ લાહોર તરફ જાય છે અને બીજો માર્ગ મુસ્તાનની દિશામાં લંબાય છે. એથી પ્રાચીન કાળમાં એ સ્થળે કોઈ પણ રાજાની રાજધાની હોવી જોઈએ એવી કલ્પના કરી શકાય છે. સિંહરના સમયમાં સોદિટી નામનો એક રાજા હતો તેની રાજધાની એ જ હોવી જોઈએ. એક સ્થળે એવો હલ્કેબ પણ મળી આવે છે કે, કૌશુલમાંના આલણ રાજાએને જ્યારે પેશાવર અને ઉ-હિંદમાંથી કાઠી મૂકવામાં આવ્યા, ત્યારે પંજાબમાં પ્રથમ તેમણે લેડા નગરને જ પોતાની રાજધાની બનાવી હતી અને ત્યાર પછી જ જેહલમ તથા લાહોરને રાજધાની ઘડાવું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પ્રાંતમાંનું પિંડહાદન શહેર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પૂર્વે એ જ નગર સર્વથી મોટા નગર તરીકે ગણાતું હતું. ખાખર બાદશાહે પહેલી ચઢાઈ એ જ શહેરપર કરી હતી. સોદિટી રાજાનો પ્રાંત કયો, એ વિશે

સર્વ ઝીક ગ્રન્થકારોનો એક અભિપ્રાય નથી. સ્પેંબોએ, તેના પ્રાંતમાં લવણનો પર્વત છે અને તેમાંથી આખા હિન્દુસ્તાનને પૂરું થાય તેટલું લવણ-મીઠું-નીકળે છે, એ પ્રમાણે લખેલું છે. એથી બેહાત અને ચિનાબના મધ્યમાંનો માત્ર દુઆબ પ્રાંત જ તેના હાથમાં હતો, એમ નહોતું; કિંતુ સિંધુસાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો; એટલે કે અત્યારના પિંડદાદન અને શહાપુર એ બે પ્રાંતો સિંધુથી ચિનાબ પર્યન્ત લંબાયલા હતા. ઝીકોએ તે રાજની પુષ્કળ કથાઓ લંખી રાખી છે. તે રાજ શરીરે બહુ જ સુંદર અને છ ફીટ ઊંચો હતો. તેની પ્રજા પણ અત્યંત સુંદર હતી; કારણ કે, તેના પ્રજાજનો પોતાની કુરૂપ સંતતિને મારી નાખતાં હતાં. તેણે સિકંદરને એક શ્વાન આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હતો; ઇત્યાદિ. અસ્તુ!

આપણી કથાના કાળમાં, એટલે કે, જે સમયમાં ઈબ્રાહીમ લોદી દિલ્લીનો સુલ્તાન અને દૌલતખાન લાહોરનો સૂબેદાર હતો, તે સમયમાં તો લોડા નગર જે સ્થળે અત્યારે છે તે સ્થળે જ, એટલે કે, જેહલમ નદીના ડાબા કિનારા પર જ હતું. ખંજબમાં વ્યાપારનાં જે મુખ્ય નગરો તે સમયમાં ગણાતાં હતાં, તેમાં જ લોડા નગરની પણ ગણના થતી હોવાથી તે નગરમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ધનાઢ્ય અનેક વ્યાપારીઓ વસતા હતા અને તેમની હવેલીઓ તથા બાગ-બગીચાથી નગરના આંતર તથા બાહ્ય ભાગને અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થયેલી હતી. લોડા નગરનાં હવાપાણી પણ સારાં હોવાથી ઘણીકવાર રાજકીય કાર્યમાટે તેમ જ હવાપાણીમાટે પણ દૌલતખાન લાહોરનો કાર્યભાર પોતાના પુત્ર ગાજીખાનને સોંપી લોડા નગરમાં આવીને વસતો હતો. પોતાના નિવાસમાટે તેણે નગરના મધ્યભાગમાં એક હવેલી ચણાવી હતી કે જે ‘શાહીમહલ’ના નામથી ઓળખાતી હતી અને નગર બહારના એક વિશાળ બગીચામાંની નાની પણ સુંદર હવેલીમાં પણ તે ઘણીકવાર આવીને રહેતો હતો. હમણાં તે રાજકીય કાર્યમાટે લોડામાં આવેલો હોવાથી અને શિયાળાની મૌસમ હોવાથી તેણે પોતાનો નિવાસ નગરમાંના ‘શાહીમહલ’માં જ રાખ્યો હતો.

દૌલતખાન ગુસ્લખાના અથવા હુમામમાંથી ગુસ્લ કરી હમણાં જ પોતાના ખાનગી ચોરડામાં આવી મસ્તદ પર કાવો પીતો બેઠો હતો અને એક ગુલામ તેના પડતા બાલને ઝીલવામાટે હાથ જોડીને તેની પાસે જ ઉભો હતો. દૌલતખાન ઓછામાં ઓછી સાઠ વર્ષની અવસ્થાનો પીરમદ હતો; પરંતુ જે તેના સફેદ વાળોને બાદ કરીએ, તો વૃદ્ધાપકાળનાં બીજાં કશાં પણ સ્પષ્ટ ચિન્હો તેના શરીરમાં દેખાતાં નહોતાં. તે કદાવર બાંધાનો અને ઘઉંલા રંગનો જવાંમદ હતો. તે શરીરે સ્થૂલ, પરંતુ પુષ્ટ અને પીલતન હોવાથી પહલવાનને પણ પછાડી નાખવા જેટલું બળ અત્યારની પોતાની સાઠ વર્ષની અવસ્થામાં પણ ધરાવતો હતો. તેનાં વિશાળ નેત્રો, વિશાળ બાલ પ્રદેશ, વિશાળ વક્ષસ્થળ અને વિશાળ આબ્જુ બાહુ આદિ જોનારના મનમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ પાડી દેતાં હતાં. તેની આમડીમાં હજી એક પણ ફરચોળી પડી નહોતી, તેની દંતપંક્તિમાંથી એક પણ દાંત ઓછો થયો નહોતો અને તેનાં નેત્રોની તેજસ્વિતા તથા નિરીક્ષણશક્તિ અદ્વાપિ તરુણાવસ્થા સમાન અવિચલ હતી.

તેણે પોતાના શરીરને કષ્ટ સહન કરવાની એવી તો સારી ટવો પાડી દીધી હતી કે ખંખળ દેશના શિયાળાની કકડતી ટાઢમાં પ્રભાતમાં જ તે ખર્ડ જેવા અત્યંત શીતલ જળથી સ્નાન કરતો હતો અને સ્નાન કર્યા પછી બિનનાં વસ્ત્રો કદાપિ પહેરતો નહોતો. અત્યારે પણ સ્નાન કર્યા પછી તેણે એક દીલી ઇતર અને ગોઠણ સૂધીનું લાંબું સાદા કપડાનું પેરણ એ બે વસ્ત્રો જ શરીરપર ધારણ કર્યા હતાં. તેની દાઢી છાતી સૂધી લંબાયલી હતી, મૂછોનો ભરાવ પણ ખડુ જ સારો અને ઘાટદાર હતો અને માથાના વાળ પાછળ ગરદન સૂધીના રાખ્યા હતા. પુછ અને કદાવર શરીર, પ્રભાવશાળી મુખમંડળ અને શ્વેત કેશો સાથે શ્વેત વસ્ત્રોનું સંમેલન ચવાથી તેનો દેખાવ એક ફરિશ્તા જેવો જ લાગતો હતો. જેવો દેખાવમાં તે ફરિશ્તા સમાન હતો, તેવો જ, માત્ર તેની રાખ્યવૃણાને બાદ કરતાં, ગુણોમાં પણ તે ફરિશ્તાખસલત હતો. મદિરાને તેણે પોતાના જીવન-કાળમાં અત્યાર સૂધી સ્પર્શ માત્ર પણ કર્યો નહોતો, વ્યભિચારનો કદો શરૂ હતો અને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રજાને એક ન્યાય આપી અનેકવાર તે પોતાની ન્યાયશીલતાનો પ્રજાને સાક્ષાત્કાર કરાવી ચૂકેલો હોવાથી હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને તે એકસરખો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. શરાબખોરી અને જનાકારી જેવા વિધાતક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાથી જ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની શારીરિક સંપત્તિને આટલી સીમા પર્યંત જળવી શક્યો હતો, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી. દીને ઈસ્લામના કર્માન પ્રમાણે તે બરાબર પાંચ વખત ગમે તેવી અડચણ છતાં પણ નમાજ પડતો હતો અને મજહબના ખીજા કાનૂનોનું પણ પોતાથી બની શકે ત્યાં સૂધી ચવાઈ પાલન કરતો હતો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, ખંખળનો તે સમયનો ખુર્ગા સૂર્યેદાર ખરી મુસલમાનીનો એક નાદિર નમૂનો હતો.

અમીરોમાં કાવો પીવાનો એવો રિવાજ છે કે ગરમ કાવો એક મોટા પાત્રમાં રાખવામાં આવે છે અને પાસે નાની પ્યાલીઓ પણ રખાય છે; એટલે પીનારની ઇચ્છા હોય તેટલી પ્યાલીઓ તે પીએ છે. દૌલતખાન આગળ મેજપર કાવાનું ચાંદીનું પાત્ર અને ચાંદીની પ્યાલીઓ પડી હતી. ઇશારો થતાં જ ગુલામે મોટા પાત્ર-માંથી કાવો રેડીને પ્યાલીમાં નાખ્યો અને દૌલતખાને તે પીવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેનાં સવારમાં છ પ્યાલી કાવો પીવાનો કાયદો હતો. તે ત્રીજી પ્યાલી પીતો હતો તે વખતે એક ખીજા ગુલામે આવી સર બુકાવીને પોતાના માલિકને અર્જ કરી કે: “જનની અમાન હોય તો ગુલામ જખાન ખોલે!”

“શું કહેવાનું છે?” દૌલતખાને કરડાકીથી સવાલ કર્યો.

“દિલ્લીથી હુન્દરના ભત્રીજા આલીશાન આલમખાનનો એક ખાદિમ આવ્યો છે અને તે હુન્દરેવાલાની કદમખોસીની આરબૂ રાખે છે!” ગુલામે જે કહેવાનું હતું તે સંભાળી સાચવીને જેમ બને તેમ થોડા, પણ માનદર્શક શબ્દોમાં કહી નાખ્યું.

“તેને લાવીને અહીં હાજર કર!” દૌલતખાને હુકમ કર્યો.

ગુલામ પાછો સર બુકાવી સલામ કરીને આવ્યો ગયો અને પાંચ દશ પળ-માં જ ખુર્ગા સાદિક દૌલતખાનની જનાબમાં આવીને હાજર થયો. કાયદા પ્રમાણે સૂર્યેદારને તાજમ કર્યા પછી સાદિક તેના ખોલવાની વાટ જોતો માથું નમાવીને બેઠો રહ્યો.

“સાહિબ, બેસ અને જણાવ કે તું દિલ્લીથી શા કારણથી આવ્યો છે અને તારા આકાનો શો પયગામ લાવ્યો છે?” દૌલતખાને બેસવાનો હુકમ આપીને સવાલ પૂછ્યો.

“મેહરખાન બુજ્જ, મારા આકા આલમખાન પોતાની બેગમ નાદિરાખાનમ અને અમો બે ગુલામો સાથે આજે બામદાદમાં અહીં આવી પહોંચ્યા છે, તેઓ શહર બહારના મુસાફરખાનામાં ઊતર્યા છે અને મને તેમણે આપની પાસે મોકલ્યો છે.” સાહિબે જવાબ આપ્યો.

“તને મોકલ્યો? આલમખાન પોતે મારી પાસે કેમ ન આવ્યો? પોતાના અચાના ઘરને છોડી બીબી સાથે હોવા છતાં સરામાં ઊતરવાનો શો સખબ હતો, તે હું સમજી શકતો નથી!” દૌલતખાને અજબબી બતાવી.

“એનો સખબ એ છે કે ઇબ્રાહીમ લોદીએ મારા આકાને મારી નાખવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ તે અમારા જણવામાં આવતાં અમો નાસી છૂટ્યાં છીએ અને તેથી કદાચિત્ સુલ્તાનના સિપાહી અમને શોધવાને પંજબમાં આવે એવો સંભવ છે. આવી હાલત હોવાથી આપ અમને પનાહ આપી શકશો કે કેમ, એમ મારા આકા આલમખાને આપને માનપૂર્વક પૂછવાનું મને કહ્યું છે.” સાહિબે ટુંકામાં આલમખાનના ન આવવાનો સખબ જણાવી દીધો.

દૌલતખાન થોડીવાર ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યારપછી અમુક પ્રકારનો મનમાં નિશ્ચય કરીને બોલ્યો કે: “ફિકર નહિ; આલમખાનને જઇને કહે કે, હમણાં તો તમો બધાં અહીં આવો અને આરામથી પોતાના બુજ્જની પનાહમાં રહો. જ્યારે સુલ્તાનનાં માણસો આવશે, ત્યારે જોઇ લેવાશે. તું જા, હું મારાં માણસો અને નાદિરાખાનમને લાવવામાટે પાલખી વગેરે મોકલી આપું છું.”

“નિહાયત એહસાન! હુનૂરેવાલાની ઉમ્મ દરાજ થાઓ અને ઇકબાલ ખુલ્લહ! ખાદિમને ઇજાજત છે?” સાહિબે આભાર માનીને રત્ન માગી.

“મારી રત્ન પહેલાંથી જ તને મળી ચૂકી છે!” દૌલતખાન બોલ્યો.

સાહિબના જવા પછી હુકાની નળીને મુખમાં ધારણ કરી મુખમાંથી ધૂમાડાને બહાર કાઢતાં દૌલતખાને પોતાના ગુલામને હુકમ કર્યા: “સલીમ, જા અને આપણા કોતવાલ તથા સિપાહસાલારને થોડાક સિપાહો સાથે જવાનું અને આલમખાનને ઇજાજત સાથે લાવવાનું કહી આવ; તેમજ ત્યાં એક પાલખી લઇ જવાનું પણ કહી દેજે. તેઓ આવે, એટલામાં અહીં નાદિરાખાનમના ઊતારામાટે એક જૂદો એરડો તૈયાર કરાવજે અને બે ચાર બાંદીઓને પણ તૈયાર રખાવજે; આપણું જતાનખાનું અહીં ન હોવાથી નાદિરાખાનમને કોઇ જતની તકલીફ ન લોગવવી પડે, એની તારે ખાસ સંભાળ રાખવાની છે.”

“જેહું બન્દાપરવરતું કર્માન!” એટલું કહીને ગુલામ સલીમ ત્યાંથી તરત પાછા કદમે ચાલતો થઇ ગયો. તેના જવા પછી દરબારનો મુન્શી આવ્યો અને તેણે લાહોર તથા પ્રાંતનાં બીજાં મુખ્ય સ્થાનોમાંથી આવેલા કાગળો સૂબેદાર કાગળ પેશ કર્યા. દૌલતખાને મોહોરો તોડીને તે કાગળો હુકો પીતાં પીતાં જવા માંડ્યા અને દરેક કાગળ વાંચી તેનો જે જવાબ લખવાનો હોય તેની તે શીને નોંધ કરાવતો ગયો. જે કાગળોના જવાબ આપવાની જરૂરત નહોતી,

તેવા કાગળોને એક તરફ જૂદા રાખવામાં આવ્યા. એ કાર્યની સમાપ્તિ થવા પછી દરબારનો વખત થવાથી શુલામો પોશાક લઇને હાજર થયા અને તે પોશાક પહેરી દૌલતખાન નીચેના ભાગમાં આવેલા તેજ હુવેલીમાંના દરબારના ઓરડામાં જવાને રવાના થયા.

* * * * *

દૌલતખાનનો એવો રવૈયો હતો કે, પોતાના સૂબાના જૂદા જૂદા જિલ્લાઓના મુખ્ય મુખ્ય નગરને વર્ષમાં એકવાર તે પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપતો હતો અને જ્યાં તેનો મુકામ હોય, ત્યાં જેટલા દિવસ તે રહેવાનો હોય તેટલા દિવસ દરરોજ સવારમાં આઠ વાગ્યાથી અગિયાર વાગ્યા સુધી પોતાનો દરબાર ભરતો હતો. એ દરબારમાં હિન્દુ, મુસલમાન, નીચ કે ઉચ્ચ અને ગરીબ કે તવંગર દરેકને પોતાની ફરિયાદ પેશ કરવાની સહર પરવાનગી હતી અને દરેકને દૌલતખાનના દરબારમાં વ્યાજબી ઇન્સાફ પણ મળતો હતો. વળી તેની નિષ્પક્ષપાત અને ઉદાર બુદ્ધિનું એ પણ એક સજીવ ઉદાહરણ હતું કે તેના અધિકારમાંના પ્રાંતમાંના કેટલાક મોટા અધિકારીઓ જેમ મુસલમાન હતા તેમ જ કેટલાક મોટા અને જવાબદારીવાળા અધિકારો હિન્દુ ઉલમા પણ ભોગવતા હતા. અસ્તુ.

દરબારમાટે જે ઓરડો નીચેના ભાગમાં રાખવામાં આવ્યો હતો તે ખુબ જ વિશાળ હતો. જમીનપર સંગેમર્મરની લાદીઓ ખેસાડેલી હતી અને તેની ઉપર તુર્કસ્તાનની કારીગરીનો ઉત્તમ ગાલીઓ પાથરેલો હતો. ગાલીઓપર દરવાજાની ખરાબર સામેની ભીંત પાસે સૂળેદારની મખમલના આચ્છાદનવાળી ઉંચી ગાદી ગોઠવેલી હતી અને તેની બાજુમાં બંને તરફ તેનાથી નીચી અને સાદાં આચ્છાદનવાળી બીજી કેટલીક ગાદીઓ જૂદા જૂદા અધિકારીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોમાટે રાખવામાં આવી હતી. સૂળેદારની ગાદી પાસે જે લશ્કરી અમલદાર હાથમાં નાગી તલ્વાર સાથે બેસા હતા અને ચાર ફૂંજ સિપાહો દરબારના દરવાજાપર હથિયાર-સાથે હાજર હતા. સર્વના જોવામાં આવે, તેવી રીતે ચારે તરફ ભીંતોપર અંરબી હર્ફોમાં કુરાનશરીફમાંનાં કેટલાંક નીતિ અને ધર્મનાં વાક્યો સોનેરી રંગ-ચઢાવીને આલેખવામાં આવ્યાં હતાં. સભાસદનમાં એક પણ તસ્વીર દેખાતી નહોતી અને તેનું ખાસ કારણ એ હતું કે, મુસલમાની મજહબમાં કોઈ પણ પ્રકારના સજીવ પ્રાણીના ચિત્રને રાખવાની મુર્ખાનિયત છે અને દૌલતખાન એક સાચો મુસલમાન હતો, એટલે તેનાથી જીવ જતાં પણ પાક પયર્ગંબરની આજ્ઞાનો ભંગ કરી શકાય તેમ નહોતું. સર્વ સભાસદો યથાસમય આવીને સભાસદનમાં પોતપોતાના આસનપર બેસી ગયા અને ત્યાર પછી થોડીવારમાં જ નખીબે સૂળેદાર સાહબના યધારવાની સૂચના આપી. સર્વ સભાસદો પોતપોતાના આસનપરથી બેઠીને બેસા થયા, સૂળેદારે દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો, સર્વેએ તેને મસ્તક નમાવીને માન આપ્યું, સૂળેદાર પાક પરવરદિગારના નામનો ઉચ્ચાર કરી ગાદીને સલામ કરીને ગાદીપર ગોઠણ વાળીને બેઠો અને ત્યાર પછી તેનો ઇશારો મળવાથી અન્ય સભાસદો પણ બેસી ગયા. પોતાના લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થયેલો વૃદ્ધ સૂળેદાર અત્યારે ખરેખર એક વૃદ્ધ અને શૂરવીર સિંહ જેવો જ જણાતો હતો.

દૈલતખાનને ભેડામાં આવ્યાને એક માસ કરતાં વધારે વખત થઈ ગયો હતો અને તેથી કેટલાક મોટામોટા મુર્દમા અને ત્યાંના લોકોની કેટલીક તકરારોના ફેસલા તેણે અત્યાર પહેલાં જ કરી નાખ્યા હતા. આજના દરબારમાં બે ત્રણ નવા મુર્દમા રજૂ કરવામાં આવ્યા અને તેમના ચુકાદા પણ અપાઈ ગયા. સૂબેદાર દરબારને બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ ફર્માવવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં નકીબે એક અરજ લાવીને દૈલતખાનના હાથમાં આપી અને જણાવ્યું કે: “ગરીબ-પરવર, અરજદારે પોતાની એવી મરજ બતાવી છે કે, મેહરબાની કરીને આ અરજ મુન્શીને વાંચવા ન હેતાં હજારે પોતે જ વાંચવાની તકલીફ લેવી; કારણ કે, જો મારી ફરિયાદ બીજાના જણવામાં આવશે, તો મને સાચો ઇન્સાફ કદાપિ મળી શકવાનો નથી!” સૂબેદારે પોતે જ તે અરજ વાંચવા માંડી. તે ફારસી બાષામાં અને ઉત્તમ અક્ષરોથી લખાયેલું પ્રાર્થનાપત્ર હતું અને તેમાં નીચેના માત્ર થોડા જ શબ્દો લખેલા હતા;—

“પૂજામના નૈશીરવાને આદિલ, ચિરાગે ઇસ્લામ, ફરિશ્તાખસ્ત સૂબેદાર સાહબ દૈલતખાનની જનાબમાં: જો આપને કોઈ જાતનો વહમ અને ગુમાન ન હોય, તો તન હાઈ-એકાંત-માં આપની કદમખોસીનો આ ગુલામને લાભ આપો. હું સ્વપ્નમાં જ મારી ફરિયાદ પેશ કરવા ચાહું છું; આપ આ ગુલામની ફરિયાદ સાંભળો, તે વેળાયે બીજા કોઈ પણ માણસ ત્યાં હાજર હોવો ન જોઈએ. રાકિમ-એક દુર્ભાગી હિન્દુ ધર્માધ્યક્ષ!”

આ પ્રાર્થનાપત્ર વાંચીને સૂબેદારે તરત દરબાર બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો, પણ પોતે દરવાજા સૂધી આવીને અટકી ગયો અને સર્વ સભાસદોને વિદાય કરી તે અર્જદારને પોતા પાસે લાવવાનો નકીબને તેણે ધીમા સ્વરથી કાનમાં ઇશારો કરી દીધો.

નકીબ બહારના યોગાનમાં ગયો અને દૈલતખાન પાછો સભાસદનમાં આવી ત્યાંના મહુરીએને બહાર મોકલી ગાદીપર તે હિન્દુ અર્જદારના આવવાની વાટ જોતો બેઠો. તરત ત્યાં એક તરુણ અને સુંદર ત્રિપુંડ્રકમંડિત બાલવાળો બ્રાહ્મણ આવી લાગ્યો અને સૂબેદારને આશીર્વાદ આપી બલો રહ્યો.

“મહારાજ, આ અરજ તમારી છે?” સૂબેદારે સવાલ કર્યો.

“હા, બન્દાપરવર!” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

“તમારી શી ફરિયાદ છે અને ગુનાહગાર કોણ છે?” સૂબેદારે પૂછ્યું.

“હજારત સલામત, હું કાશ્મીરનો નિવાસી બ્રાહ્મણ અને હિન્દુઓનો એક ધર્મગુરુ છું. મારી પત્ની જેવી નવયૌવના અને સુંદરી છે તેવી જ સદ્ગુણવતી અને પતિવ્રતા પણ છે. આ નગરમાં મને આવી વસ્યાને બે મહિના થયા છે અને હું નગર બહારના શિવાલયમાં રહું છું; કારણ કે, મને ત્યાંનો પૂજારી નીમવામાં આવ્યો છે. આજે પંદર વીસ દિવસથી અહીંનો એક મોટો મુસલમાન અમલદાર ધણીકવાર રાતની વેળાયે બળાતકારે મારા ઘરમાં ઘુસી આવે છે; કારણ કે, મારી સ્વરૂપસુંદરી સ્ત્રી વિશે તેના મનમાં કવિકારની ભાવના હૃદયલવી છે. અત્યાર સૂધીમાં તે પાંચ વાર એવી રીતે અમારા ઘરમાં આવ્યો છે અને મારી ખુદ્દિમતી સ્ત્રીએ તેને એક કે બીજું કારણ બતાવી પોતાના પાતિવ્રતને બચાવી પાછો

કાઠ્યો છે. પરમ દિવસે છેલ્લીવાર આવ્યો, ત્યારે તે જતી વેળાએ એની ધમણ આપી ગયો છે કે, 'જે પરમ દિવસે મારી ઇચ્છા રાજ ખુશીથી પૂરી કરવામાં નહિ આવે, તો હું બળાકારે પણ મારા વિકારની શાંતિ કરીશ!' તે આજ રાત્રે આવવાનો છે, અને આ આદિલ સૂએદાર, જે હવે આપની મદદ આ ગરીબ બ્રાહ્મણને નહિ મળે, તો અવશ્ય આજે મારી પત્નીના પાતિપ્રત્યનો ભંગ થશે અને મારા પૂર્વજોની નિષ્કલંક કીર્તિમાં સદાને માટે કૃષ્ણ કલંક લાગી જશે. આપના અદલ ઇન્સાફની જે તારીફ મારા સાંભળવામાં આવી છે, તે જે સાચી હોય, તો તો મારો ફેદ વિશ્વાસ છે કે આપ આ ગરીબ બ્રાહ્મણની મદદે આવશો અને અમારી આબરુને બચાવશો! આ અમારું નહિ, પણ ખરી રીતે જોતાં આપનું અને આપની હુકમતનું જ અપમાન થાય છે! પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા!!' બ્રાહ્મણે પોતાની ફરિયાદ યોગ્ય રાખદોમાં રજૂ કરી દીધી.

બ્રાહ્મણની આ ફરિયાદ સાંભળતાં જ આદિલ દૌલતખાન ગુસ્સાથી લાલ પીળો થઈ ગયો અને દાંત હોઠ આવવા લાગ્યો. તેની આંખોમાંથી નાજી હમણાં જ અંગાર વર્ષી પડશે, એવો તેનો બચંકર દેખાવ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણ તો બિચારો ડરી જ ગયો કે, 'ક્યાંક 'આ બલા પકડ ગલા, ઈસ બલાસે ભાગતા બલા!' જેવો ઘાટ ન આવી નય!' તે થરથર કંપવા લાગ્યો. પોતાના કોપનું બ્રાહ્મણના હૃદયમાં વિલક્ષણ પરિણામ થયેલું જોઈને ખુદ્દિમાન દૌલતખાન તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:—

"મહારાજ, તમે જરાપણ ગભરાશો નહિ; કારણ કે, મારો શુસ્સો તમારા વિશેનો નથી. હું ક્યારનો એજ વિચારમાં પડી ગયો છું કે, મારો આટલો દાખ છતાં અને મારી હુકમતમાં વાઘ તથા બકરી એક આરે પાણી પીતાં હોવા છતાં એવો બે માયાનો શયતાનખસ્લત કોણ ઇન્સાન છે કે જેણે ભેડા નગરમાં મારી હાનરીમાં જ આટલી હદ સૂધીની બદકારી કરવાની હામ લીડી છે! પણ ફિકર નહિ; એ શયતાનજદાને તેના આ ગુનાહે અજમની લાયક સજા મળવાની જ; પછી ભલે ને તે મારો અજ જ હોય કે સાદળજદો હોય, તો પણ શું થયું! હં, પણ હજી સૂધી તમાજી બીબીના હામનપર ધબ્બો તો નથી લાગ્યો ને?"

"ઈશ્વરની કૃપાથી હજી સૂધી તો તે પાપી પોતાની દુષ્ટ ધારણામાં ફાવ્યો નથી; અમારી આબરુપર હાગ આવ્યો નથી!" બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

"વારું;—અને તે નાપાક પાછનું નામ તમે જાણો છો ખરા કે?" સૂએદારે દાઢીપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં સવાલ કર્યો.

"હ, નહિ; આદિલ સરદાર!" જવાબ મળ્યો.

"બહુ સારું; એવા ફિરગીનના નામને જાણવાની અને જાણનાર લાવવાની જરૂરત પણ નથી. હાથના કંકણને જોવામાટે આજનો રામાટિ જોઈએ? જે હશે, તે પોતાની મેળે જ ઓળખાઈ આવશે." દૌલતખાન જોડ્યો.

"પોતાની મેળે જ કેવી રીતે ઓળખાઈ આવશે, હુત્તરેવાલા?" હૃદયમાં એક પ્રકારની શંકા થવાથી બ્રાહ્મણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"આજે રાત્રે તે તમારા ઘરમાં આવવાનો છે કે નહિ?" સૂએદારે કહ્યું.

"હ, હા; સરદાર!" બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

“એ મૂઝ જે વેળાયે તમારા ઘરમાં આવે, તે વેળાયે તમે દીવો લઇને ઘરમાંથી બહાર નીકળજો અને પછી જો જો કે શું થાય છે, તે!” દૌલતખાને માર્મિક આજ્ઞા આપી અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે: “પણ હા, તમારું પોતાનું નામ?”

“આ દેહને લોકો આત્માનંદના નામથી ઓળખે છે.” ઉત્તર મળ્યું.

“તમે માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા જ ભણ્યા છો કે બીજી વિદ્યા પણ જાણો છો?” દૌલતખાને એક ગુપ્ત ઉદ્દેશથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા, આ ગુલામ સંસ્કૃત ઉપરાંત અરબી, ફારસી, તુર્કી અને પુસ્તુ આદિ જાણે. પણ સારી રીતે જાણે છે; અને પ્રથમથી જ જૂઠી જૂઠી ભાષાઓ જાણવાનો અને તે તે ભાષાના અંથો વાંચવાનો શૌક હોવાથી એ ભાષાઓનો મેં નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે.” આત્માનંદે વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“અને તમારી સ્ત્રી પણ જાણેલી છે કે?” પાછો સવાલ પૂછ્યો.

“તે સંસ્કૃત ભાષા અને અમારાં ધર્મશાસ્ત્રોનું બહુ જ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે!” જવાબ અપાયો.

“તમે મીયાં બીબી બન્ને આવાં આકર્ષક અને આલિષ્ઠ છો, એ જાણીને હું નેહાયત ખુશ છું અને તમને મુબારકબાદ આપું છું!” દૌલતખાને આત્માનંદને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો.

“બીજી કંઈ આજ્ઞા?” આત્માનંદે વિનય અને વિવેક દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હવે પધારો અને ચિંતાને વિસારો. રાત્રીમાં મેં આપેલી સૂચનાને ધરાબર સ્મરણમાં રાખજો, ભૂલી ન જશો; નહિ તો પછી તમારી ભૂલનો જવાબદાર હું નથી.” દૌલતખાને જવાની આજ્ઞા આપીને પોતાની સૂચનાનું બીજી વાર સ્મરણ કરાવ્યું.

આત્માનંદ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જવાને રવાના થયો; અને બુર્જ સૂપેદાર દૌલતખાન આલમખાનને મળવાની આતુરતાથી ઝટ હવેલીના ઉપરના ભાગમાં આવ્યો ગયો; કારણ કે, ગુલામ સલીમે સભાસદનના દ્વારમાં આવીને આલમખાનના આગમનની તેને ક્યારનીયે સૂચના આપી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૩ જું

ન્યાયની તુલા !

દૌલતખાન અને આલમખાન-કોકો અને ભત્રીજા-એક બીજાને મળ્યા, બન્નેએ કાંઈક શોકમિશ્રિત હર્ષનાં અશ્રુ વર્ષાવ્યાં અને એક બીજાની ખેરઆકીયત પૂછ્યા પછી બન્ને નીરાંત કરીને બેઠા. દૌલતખાને આલમખાનને પોતાની પાસે પોતાના જ આસનપર બેસાડ્યો અને ત્યાર પછી તે કાંઈક નારાજગી બતાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, તું જઈને સરામાં બિતર્યો, એ બહુ જ સારી લાયકાત બતાવી ! દૌલતખાન પોતે ભેડા નગરમાં હોવા છતાં તેનો ભત્રીજો અને ભત્રીજાની બીબી એક મુસાફરખાનામાં બિતર્યો હતો, એ વાત જો લોકોના જાણવામાં આવે, તો તેઓ મારી કેટલી અને કેવી ગીબત કરે, એનો તને કાંઈ ખિયાલ છે ખરો કે? પણ હશે, તું અત્યારે બલાએનાગહાનીમાં આવી પડ્યો છે અને

ગભરાઈ ગયેલો છે, એટલે તને વધારે ઠપકો આપી તારા ગમમાં હું વધારો કરવા નથી માગતો.”

“કિપ્પગાહ, સુદતાનેવક્તના દુશ્મનોને વાલિદ કે બિરાદર પણ પનાહ આપતાં અચકાય છે, તો આપ ચચા આ બદ્દકિસ્મતને પનાહ આપશો કે નહિ, એનો મારા દિલમાં શક હોવાથી જ મેં સરામાં બિતારો કર્યો હતો. છતાં જો એ મારી ભૂલ થઈ હોય, તો તેમણે મોઝાફી ચાહીને આપે બતાવેલી હમદદી અને ઇન્સાનિયતમાં હું આપનો દિલોઝનથી એહસાન માનું છું.” આલમખાને યોગ્ય કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“કેમ રે સલીમ, જમવાની તૈયારીમાં કેટલીક વાર છે?” દૈલતખાને પાસે જ બેસેલા શુલામ સલીમને સવાલ કર્યો.

“ખુદાવન્દ, દસ્તરખાન તૈયાર છે, ફક્ત આપના બેઠવાની જ વાર છે.” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“આલમખાન, ત્યારે જ, તું અને તારી બેગમ બંને સાથે બેસીને જમો અને પછી જરાક આરામ કરો; કારણ કે, સફરની અસર તારા ચહેરાપર ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાય છે અને તેથી આરામની તને સખ્ત જરૂરત છે. અહીં તને કોઈ પણ જાતનો ખોફ નથી. પરવરદિગાર સહુ સારાં વાનાં કરશે.” દૈલતખાને આલમખાનને જમવા જવાની સૂચના સાથે યોગ્ય આશ્વાસન પણ આપ્યું.

“મારો એવો ઇરાદો છે કે આપણુ બંને સાથે જ જમીએ અને ત્યાર પછી જો આપને અડચણ ન હોય, તો આરામ કરવાને બદલે કેટલીક અગત્યની વાતો કરી લઈએ.” આલમખાને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“નૂરેયશમ, ગઈ કાલથી મારી તળીયત જરા બગડી આવી છે એટલે અત્યારે મારો જમવાનો ઇરાદો નથી; નહિ તો આપણે સાથે જ જમવા બેસત. તેમ જ આરામનો ભોગ આપી બપોરનો વખત વાતચીતમાં વીતાડવાની પણ અગત્ય નથી; કારણ કે, તું અને તારી બેગમ બે દિવસ પૂરતો આરામ લ્યો, તાબંતવાનાં થાઓ અને ગમને ભૂલી જાઓ, એટલે પછી નીરાંતે આપણે બધો બંદોબસ્ત કરી લઈશું.” દૈલતખાને શાંતિનો ઉપદેશ આપ્યો, અને વધારામાં કહ્યું કે: “ત્યારે જ; કારણ કે, ખાતું ઠંડું થશે તો જયકો બધો ચાલ્યો જશે. હું પણ મારા આરામ-બાહમાં બહુ છું; હું પાછો મગરિબની નમાજ પછી તને મળીશ.”

“જેવી ઇચ્છા.” આલમખાને બુજર્ગના કુર્માનને માથાપર મઢાવ્યું. દૈલતખાન પોતાના આરામગાહ અથવા બાળગાહમાં ચાલ્યો ગયો અને આલમખાન નાદિરાના ઓરડામાં આવ્યો. ત્યાં દસ્તરખાન બિછાવેલો હતો અને તેપર નાના પ્રકારની ખાદ્ય વસ્તુઓથી મંડિત બે થાળ રાખેલા હતા. ઠંડા પાણીથી ભરેલી ચાંદીની સુરાહી અને ચાંદીના બ્યાલા પણ તૈયાર હતા તેમ જ શરબતના શીશા પણ પાસેના એક મેજપર તૈયાર હતા. ખાસ નાદિરાની ખિદમતમાં બેલાવવામાં આવેલી બે હુસ્નઅફરોજ ખાંદીઓ અને આલમખાનનો હજી શુલામ ચાસીન તેમના કુર્માનને ઝીલવામાં દસ્તબસ્ત થઈને બેઠાં હતાં. હજી ચાસીન જનાનખાનાનો ખાબસરા હોવાથી તેને બેગમની તહનાત અને ખિદમતમાં હાજર રહેવામાં કશો પણ વાંધો આવે તેમ નહોતું.

દિલ્લી છોડ્યા પછી આજે જ આલમખાન તથા નાદિરાને નીરાંતે સાથે બેસીને ખાનાને ધનસાફ આપવાનો અવસર મળ્યો હતો. એટલે ખુદાના શુક્રના માનીને તેમણે સંતોષથી લોજનનો સત્કાર કર્યો. જમતાં જમતાં દિલ્લી-માંના પોતાના આગલા આરામમાં વીતેલા દિવસોની યાદ આવતાં કોમળદૃષ્ટયા નાદિરાની આંખોમાંથી આંસૂનાં બે ચાર ટીપાં ખરી પડ્યાં, પણ આંખોને તરત લૂછીને તેણે પોતાના શોકને મનમાં જ દબાવી રાખ્યો.

આલમખાન અને નાદિરા જમીને આરામગાહમાં ચાલ્યાં ગયાં એટલે યાસીને સ્પર્શકને બોલાવ્યો અને બન્નેએ સાથે બેસીને ઉદરપૂજા કર્યા પછી આરામ લેવામાટે નીચેના એક ઓરડામાં જવાને પ્રયાણ કર્યું. આલમખાનનો ભેડામાં અત્યારે તો બહુ જ સારો આદરસત્કાર થયો હતો; પણ ભવિષ્યની ઘટના અદ્વાપિ ભવિષ્યના પટમાં જ છુપાયેલી હતી.

* * * *

મગરિબની નમાજથી ફરિજ થઈને દૌલતખાન ખાનગી બેઠકમાં આવ્યો કે આલમખાન તેની વાટ ભેટો જ બેઠો હતો. રોજ એ વખતે સૂબેદાર બે ચાર ખ્યાલી ભરીને કાવો પીતો હતો, પણ આજે તેણે કાવો પણ ન લીધો. તેણે આલમખાનને સંબોધીને કહ્યું કે: “આલમખાન, આજે એક પ્રહર રાત વીત્યા પછી આપણે બહાર ગસ્ત કરવાને જવાનું છે; માટે જરા વહેલો જમી લેજે; ત્યાં એક અજીબ તમાશો તારા જીવામાં આવશે.”

“અત્યારે જમવાની મેં ના પાડી દીધી છે; કારણ કે, બપોરની ગિન્તને મારો માદો હજી હજમ કરી શક્યો નથી. આપ જે ધરીએ ફર્માવો તે ધરીએ હું આપની સાથે આવવાને અને આપનો હુકમ બનવવાને તૈયાર છું.” આલમખાને જવાબ આપ્યો.

“અત્યારથી જ તમારા જેવા નૌજવાનોના માદા આટલા બધા કમજોર થતા જાય છે, તો અમારી ઉમ્મરમાં આવતાં તમારી શી હાલત થશે, એ કાંઈ કહેવી શકાતું નથી!” દૌલતખાને જરાક વિનોદ કર્યો.

“જેમ જેમ નવો જમાનો આવતો જાય છે, તેમ તેમ ઔલાદે આલમખાન કમજોર અને નાતવાન થતી જાય છે, એમાં તો જરા પણ શક નથી!” આલમખાને દૌલતખાનના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં કેટલોક સમય વીત્યા પછી દૌલતખાને પોતાનો કાળો પોશાક મગાવીને પહેરી લીધો અને તલ્વાર, કટાર તથા તમંચો આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો પણ સાથે લીધાં. આલમખાને પ્રવાસમાં જે પોશાક પહેર્યો હતો તે જ પોશાક ધારણ કર્યો અને એટલામાં વખત થઈ જવાથી દૌલતખાન તથા આલમખાન બન્ને નગર બહાર જવામાટે ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા.

* * * *

રાતના બહુધા દશ વાગ્યાનો અમલ થયો હતો. આકાશવાસી ચંદ્રમાંના પ્રકાશથી નિરા હોવા છતાં બહુ અંશે અંધકારનો પ્રતિકાર થઈ ગયો હતો. નગર બહારના પ્રદેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને શૂન્યતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો. એવા સમયમાં એક સુંદર, ઘાટીલો અને તરુણ-બહુધા સત્તાવીસ કે

કુલવીસ વર્ષના વયનો-પુરુષ નગરના દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અત્યારે ફક્ત પાંચબો, પહેરણ અને અંગરણું તથા તેની ઉપર ઠાઠથી શરીરને બચાવવા- માટે કાશ્મીરની બનાવટનો દીલો સાથે અને માથાપર ગરમ શાલ, એટલાં સાધનો ધારણ કરેલાં હતાં અને તેનું મુખમંડળ દાઢીયુક્ત હોવાથી તે અવશ્ય મુસલમાન જ હોવો જોઈએ, એવો તત્કાળ નિશ્ચય કરી શકાતો હતો; કારણ કે, તે સમયમાં કાશ્મીર અને પંજાબના હિન્દુઓ ભાગ્યે જ દાઢી રખાવતા હતા.

તે ચાલતો ચાલતો એક શિવાલયના આંગણના દરવાજા પાસે આવ્યો અને તેના અડકણને ઊધારી આંગણમાં પેસી શિવાલયના પાછલા ભાગમાંના પૂજારીના ઘરના ઊંબરામાં આવી ઊભો રહ્યો. ઘરનો દરવાજો અંદરથી બંધ હોવાથી ધીમેથી તેણે સાંકળ ખખડાવી અને તે સાથે દરવાજો ઊઘડતાં એક શ્વેતવસ્ત્રપરિધાના યૌવનમદમાતી મનોહર સુંદરી દરવાજાના મધ્ય ભાગમાં ઊભેલી તેના જોવામાં આવી. વાંચનાર જાણીતો ગયા જ હશે કે, એ સુંદરી ખીજ કોઈ નહિ, પણ સવારના દરબારમાં સૂમેદાર દૈવતખાન પાસે ફરિયાદ કરવા આવેલા વિમ્બાત્માનંદની મહામનોહર પત્ની જ હતી. તેનું નામ માયાદેવી હતું અને બાહ્ય સૌન્દર્યમાં તે ખરેખર વિશ્વમોહિની માયાની સાક્ષાત્ પ્રતિકૃતિ કિંવા સચ્ચ પ્રતિમા જ હતી, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

તે મનોહારિણી એ આગતુક મુસલમાનને આવકાર આપતી કહેવા લાગી કે; “મહારાજ, આવી પહોંચ્યા ? પધારો પધારો !” એમ કહીને સત્કારપૂર્વક તેણે તેને પૃથ્વીપર પાથરી રાખેલા સાદા આસનપર બેસાડ્યો; કારણ કે, વિમ્બાત્માનંદની આર્થિક અવસ્થા કાંઈ એટલી બધી સારી ન હોતી અને તેથી ઘરમાં સામાન વગેરે પણ તેવા જ પ્રકારનો જોવામાં આવતો હતો. ઘરમાંની ચીજો ધરની ગરીબીને ખુલ્લી રીતે જાહેર કરતી હતી.

“માયાદેવી, હું જ્યારે પણ આવું છું ત્યારે માન આપવામાં અને મીઠી મીઠી વાતો કરી આશા બંધાવવામાં તમે જરા પણ કચાશ રાખતાં નથી; પણ હજી સુધી તમારા ગુલાબી ગાલના એક ખોસાનો જયકો પણ આ આશકે જરૂર મળી શક્યો નથી. મારું દિલ અને બદન આતિશેષશકથી બળી જવા માંડ્યું છે, એટલે હવે મારાથી એક પળવાર પણ દિલપર જથ્થ કરીને સથ્થ કરી શકાય તેમ નથી. આજે કાં તો હું તમારા વસ્ત્રથી દામને મુરાદને બરીશ અને કાં તો તમારી પાયમાલી કરીશ ! જો મારી ઉમીદ ખર લાવશે, તો માલોજરના મુખતાર થશે અને મને ઉડાવશે, સતાવશે તો જાણજો કે જરૂર ખસ્તાખાર થઈ જશે !” તે મુસલમાને આશા અને ભીતિ ઉભયનું મિશ્ર દર્શન કરાવીને કહ્યું.

“ત્યારે આપ સાહબ, લોકોને પાયમાલ કરવાની શક્તિ પણ ધરાવો છો ખરા કે ?” માયાદેવીએ મંદ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“આજ વધારે બડકે છે તો જંગલોનાં જંગલ અને ગામોનાં ગામ બાળી નાખે છે; છેડાયેલા અજુદા પોતાના ઝેરથી કોઈ પણ માણીની જિન્દગીને ટાળી નાખે છે અને વીજળી જેના પર પડે છે તે વસ્તુને ત્યાંને ત્યાંજ પ્રવળી નાખે છે; તેજ પ્રમાણે આ કેતવાલજતદો જાદુરખાન પણ જેનાપર કોપાય છે, તેનું જડમૂળથી સલ્વાનાશ વાળી નાખે છે !” જાદુરખાને આક્રંદના સીમાંડાપર આવીને કહ્યું.

“પણુ ગમે તેવા પ્રયંડ અગ્નિની ભયંકર જ્વાળાને પ્રલયકાળની વૃદ્ધિ ખળમાત્રમાં ખુઝાવી નાખે છે; ગમે તેવા વિષધર સર્પના વિષને પ્રબળ માંત્રિક ક્ષણવારમાં ઊતારી નાખે છે; અને જો અમુક ધાતુના કકડાને શરીરપર રાખવામાં આવે તો તે વીજળીના પરિણામને પણ અટકાવે છે; તો શું આપના કોપનો પ્રતિકાર કોઈથી પણ નહિ જ કરી શકાય ?” માયાદેવીએ પ્રતિવાદ કર્યો.

“ખ્યારી હસીના, આટલા દિવસ તમે જે કાંઈ બોલતાં હતાં તેમાં અને આજના બોલવામાં મોટો તફાવત પડી ગયેલો દેખાય છે; તમારા આજ સૂધીના ભાષણમાં નર્મી હતી અને આજની ગુફતારમાં ગર્મી આવેલી જણાય છે. હું સમજી શકતો નથી કે, આજે આટલી હદ સૂધી કેના જોરપર કૂદાય છે ! આ ભેડા શહરમાં તો એવો કોઈ ઇન્સાન નથી કે જે મારા મદને ઊતારી શકે અને મારા કામની વચ્ચે માથું મારી શકે ! માટે વિચાર કરો, નહિ તો પસ્તાશો.” જાદુરખાને પાછો તેવો જ રંગ બતાવ્યો.

“હુન્દર, આ આપની ખામખિયાલી છે; ગુસ્સાનાં ધર હુમેશાં ખાલી છે !” માયાદેવીએ નીતિવાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“મારા ગુસ્સાને કોણ ઉતારનાર છે ?” જાદુરખાન બોલ્યો.

“એક તો પરમાત્મા અને બીજો તે આદિલ સૂણેદાર કે તારો બાપ જેનો એક ગુલામ અને જેના હુકમનો બંદો, તાબેદાર છે !” માયાદેવીએ હવે ‘આપ’ પરથી ‘તું’ પર આવી જઈને જુસ્સાથી બોલવા માંડ્યું.

“તે નામનો સૂણેદાર છે; અહીં બધો મારા વાલિદનો જ અધિકાર છે !” જાદુરખાને તિરસ્કારપૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ત્યારે સૂણેદારનો તને જરા પણ ડર નથી ?” માયાદેવીએ પૂછ્યું.

“સૂણેદારનો તો શું, પણ મને અત્યારે ખુદાનો પણ ડર નથી !” જાદુરખાને હવેવાનીયતની સીમા કરી બતાવી, અને પુનઃ કહ્યું કે: “જો ત્યારે હવે જશ્નથી હું તારા દામનને ખરાબ કરું છું અને જોઈ છું કે કોણ શયતાન થવા આવે છે તારો મદદગાર !”

“ખબરદાર ! પાકદામન ઔરતનો શયતાન નહિ, પણ હુમેશાં મદદગાર છે પાક પરવરદિગાર !”

જાદુરખાન પવિત્ર માયાદેવીના શરીરને પોતાના અપવિત્ર હસ્તથી સ્પર્શ કરવા જતો હતો, એટલામાં બહારના ચોગાનમાંથી ઉપરના શબ્દો સંભળાયા અને તે સાંભળતાં જ તે બે કદમ પાછો હટી ગયો. તત્કાળ માયાદેવીના પતિ આત્માનંદે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને એકદમ બળતા દીપકને હાથના કપાટાથી ખુઝાવી નાખ્યો. અંધકાર થતાં જ એક બીજા પીલતન મહેલ ઘરમાં આવી તે બદકાર જાદુરખાનને જમીનપર પછાડી તેની છાતીમાં પોતાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી કટાર ચલાવી દીધી અને ત્યારપછી બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “મહારાજ, હવે દીવો સળગાવો; કારણ કે, ગુનાહગારને તેના ગુનાહની સજા મળી ચૂકી છે; શયતાનની માટી માટીમાં ભળી ચૂકી છે !”

આત્માનંદે દીવો પ્રકટાવ્યો અને તેના પ્રકાશમાં ખંજબના સૂણેદાર આદિલ દોલતખાનને પોતાના ગરીબ ઘરમાં પોતાની આંખો સામે હોલો જોઈ માયાદેવી આશ્ચર્યથી મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બની ગઈ.

સૂએદારે દીપકના પ્રકાશની સહાયતાથી તે મરી ગયેલા જવાનનું મોઢું તાકી તાકીને જોયું અને ‘ખુદાવન્દે કરીમ ! તારા હજરો હજર એહસાન !’ એ પ્રમાણેનો ઉદ્દગાર કાઢી બ્રાહ્મણની પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “બેટા, તારા ઘરમાં જો કાંઈ પણ ખાવાનું હોય, તો મને તે લાવી આપ; કારણ કે, મને અત્યારે કંકરીને ભૂખ લાગી છે!”

“અમે ખપોરે એક જ વાર જમીએ છીએ; રાતે રસોઈ કરતાં નથી; કારણ કે, ખન્ને વખત ખરાખર સંધીને જમી શકાય એટલાં સાધનો અમારી પાસે નથી. એટલે ખપોરનો કરેલો એક ટાટો રોટલો છે અને ગાયનું દૂધ સાંઝનું દોહેલું છે તે કહો તો દાસી લાવીને હાજર કરે!” માયાદેવીએ વિનય અને નમ્રતાથી કહ્યું.

“જે હશે તે ચાલશે; રોટલો અનાજ નથી કે શું? શું રોટલો અને દૂધ ખાવાથી પેટ નહિ ભરાય? વખતપર રજાનક જે કાંઈ રિનક આપે, તેને શુકર ગુલરીને માન આપવું, એ ઈન્સાનનો ફર્જ છે.” દૌલતખાને આશ્ચર્યકારક નમ્રતા બતાવી.

માયાદેવી એક યાળીમાં રોટલો અને દૂધનો ભરેલો વાટકો લાવી અને તે યાળી સૂએદાર આગળ મૂકી પાછી જઈને પાણીનો લોટો ભરી આવી. સૂએદારે સવાલ કર્યો કે: “હું જો આ યાળીમાં જમીશ અને વાટકો તથા લોટો વગેરે એમાં કરીશ, તો એ વાસણો પાછાં તમારા કામમાં આવી શકશે નહિ” માટે મને ખત્રાવળી અને માટીનાં વાસણ આપો તો વધારે સારું; કેમ મારું કહેલું ખરું છે કે નહિ?”

“ખરી વાત છે; પણ આપના કરતાં કાંઈ આ વાસણો વધારે નથી. એ તો અમારી પાસે સાધનોનો અભાવ છે, નહિ તો આપ જેવા આદિલ દેશપતિના નામપરથી લાખો સોના મોહોરો એવારીને ફેંકી દેશો, તો પણ તે કાંઈ ન થયું જ કહી શકાય!” માયાદેવીએ પોતાના હૃદયની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“અત્રદાતા, અમારાં વાસણોના અબડાઈ જવાનો આપ લેશ માત્ર પણ વિચાર કરશો નહિ; આપને ખદુ ભૂખ લાગી છે, માટે વાતોમાં વખત ન વીતાડતાં ખેરો અને જમતા થાઓ. અમારી યાળીમાં આપ જમવા ખેરો, એવાં વળી અમ ગરીબોનાં ભાગ્ય ક્યાંથી?” આત્માનંદે આગ્રહ કર્યો.

પતિપત્નીના આગ્રહથી દૌલતખાન જમવા ખેસી ગયો અને ‘મિસ્તિમ્લાહ’ના ઉચ્ચાર સાથે જમવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. જમી રહ્યા પછી હિન્દુઓના રિવાજ પ્રમાણે વાસણ ઉપાડીને તેણે બહાર મૂકી દીધાં અને તે જગ્યાએ પોતાના હાથે માટીને ચોક્કા પણ કરી દીધો. આલમખાન પણ સાથે જ હતો, એટલે દૌલતખાનની આ સર્વ ચર્યાઓને જોઈને તે મનમાં એટલો બધો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો કે જેની સીમા જ ન હોતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન અને સંશયો ઉદ્ભવ્યા, પણ અત્યારે દૌલતખાન સાથે વાર્તાલાપ કરી એ સંશયોનાં નિરાકરણ કરી લેવાનો અવસર ન હોવાથી મનના ઉભરાને હાલ તરત મનમાં જ દબાવીને ચાલતા ખેલનું તે સાંતિથી અવલોકન કરવા લાગ્યો.

સૂએદાર જમી રહ્યા પછી આત્માનંદે નમ્રતાથી જણાવ્યું કે: “મુલકના મેહરખાન માલિક, આજે આપે અમારામાટે જે તકલીફ લીધી છે અને અમને જે મહા

ભારત સંકટમાંથી બચાવ્યા છે, તે ઉપકારનો બદલો અમારી ખાલનાં ખાસડાં સીવડાવીને આપના પગમાં પહેરાવીએ તો પણ બરાબર વળી શક્યો કહેવાય નહિ. ‘ઈશ્વર આપનું કદયાણુ કરો અને દિવસે દિવસે આપની ચંદ્રતી કળા થાઓ’ એ શુભ આશીર્વાદ વિના આપને નજરાણા તરીકે આપવા જેવું અમારી પાસે ખીજું કંઈ પણ નથી.”

“જેવી રીતે આપે આજે મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું છે, તેજ પ્રમાણે ઈશ્વર આપના ખાન્દાનની વહૂ દીકરીઓની પવિત્રતાનું સદા રક્ષણ કરે, એજ આ આપની દીન કન્યાનો આશીર્વાદ છે!” આયાવતીએ પણ શુભ આશીર્વાચનનો મૃદુતાથી ઉચ્ચાર કર્યો.

“પવિત્ર જીવો, હું તમારા આ આશીર્વાદોને માનપૂર્વક મારા મસ્તકપર ચઢાઈ હું અને ખુદાતાલાપાસેથી એજ માગું છું કે, તમારા એ આશીર્વાદોને તે સફળ કરી બતાવે! ખરેખર ગરીબોના ભલા અને ભોળા દિલની દુવા જેવું આ દુનિયામાં ખીજું એક પણ સાધન નથી કે જેનામાં મનુષ્યનું એટલી હદ સૂધી ભરું કરવાની તાકત રહેલી હોય! તમારા આશીર્વાદોને હું મોંઘામાં મોંઘું અને અલભ્ય નજરાણું માનું છું કે જે કોઈ મહાભાગ્યશાળીને જ મળી શકે છે!” દૌલતખાને દીન જનના આશીર્વાદની મહત્તાનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું.

“પણ નેકકિરદાર સરદાર, આપે મને દરબારમાં અમુક વખતે હાથમાં દીવો લઈને ધરમાંથી બહાર નીકળવાની અને ત્યાર પછી ધરમાંનો દીવો ખુઝાવી નાખવાની અહીં આવ્યા પછી આજ્ઞા કરી; પછી મારા ધરમાં આવી આ સિતમશઆરને મારી, દીવો સળગાવી, એનું મોઢું જોઈને ઈશ્વરનો આભાર માન્યો અને છેવટે મારા ધરના ટાઢા રોટલા અને દૂધનો અત્યંત સંતોષથી આહાર કર્યો, એ સર્વનો ભેદ શો છે, તે કૃપા કરીને કહી સંભળાવશો તો આ ગુલામખરના આપના ઉપકારોમાં એક ઉપકારનો વધારો થશે.” આત્માનંદે અત્યંત નમ્રતાથી તેના વિલક્ષણ વર્તનના રહસ્યને બહુવાની પોતાની ઇચ્છાને પ્રકટ કરી બતાવી.

“એનો ભેદ એ છે કે, જ્યારે તમે દરબારમાં આવીને આ નાપાકના ગુનાહની ફરીયાદ કરી, તે વેળાએ મારા દિલમાં મેં કસમ ખાધા હતા કે જ્યાં સૂધી એ જનાકાર હરામખોરને જહન્નમવાસિલ ન કરું ત્યાં સૂધી અનાજ અને પાણી લેવાં હરામ છે. તમને દીવો સળગાવીને બહાર નીકળવાની આજ્ઞા આપવાનો સળબ એ કે તે મૂજ ધરમાં આવ્યો છે એની અમને દૂરથી જ સૂચના મળી જાય, પછીથી ધરમાંનો દીવો ખુઝાવવાનો હુકમ આપ્યો તે એટલામાટે કે, મારો એવો મનજૂત શક હતો કે, અહીંના કેટલાક અમલદારો મારા ખાન્દાનના છે, તેમનામાંથી જ કોઈ અમલદાર અથવા તેવા કોઈ અમલદારનો પિસર જ આટલી હદ સૂધીની હિમત કરનાર હોવો જોઈએ એટલે દીવાના અજવાળામાં અમારી નજર એક ન થાય અને હું મારા ફર્જને બળવતો અટકી ન જઈ, એ કારણથી અંધારાની અગત્ય હતી; છેવટે તેનું મોઢું જોઈને મેં પરવરદિગારનો આભાર માન્યો તે એટલા માટે કે, એ મારો રિશ્તેદાર અથવા મારા કોઈ રિશ્તેદાર અમલદારનો પિસર ન હોવાથી મારા મનમાં સંતોષ થયો કે, ‘શુક્ર આલમખરવર! કે અમારા ખાન્દાનમાં આવો કોઈ બદમાશ અને શયતાનખરલત ઈન્સાન

પયદા નથી થયો !’ અંતે આખા દિવસનો અપવાસ હોવાથી દુધ રોટલાનો મેં સંતોષથી આહાર કર્યો હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.” સૂબેદાર દૈવતખાને બધી ચેષ્ટાના લેદનો પડેલા ખોલી નાખ્યો.

હવે, દૈવતખાને આજે બંને વખતના ભોજનમાં પોતા સાથે ભાગ શા-માટે અને શા કારણથી ન હોતો લીધો, તે મેહમાન આલમખાનના બાણવામાં આવી ગયું; છતાં દૈવતખાને બદરખાનને બનથી મારી નાખવા સૂઝીતું સાહસ શા કારણથી કર્યું હશે, એ પ્રશ્ન બહુવારથી તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હોવાથી તેણે છેવટે હૃદયના ભારને ઓછો કરવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું કે: “કિયતગાહ, એ તો ઠીક, પણ આને બનથી મારી નાખવાનું શું કારણ હતું વારુ?”

“કારણ કે, કુરાનશરીફના ફર્માન પ્રમાણે જનાકારીની સજા મૃત છે; અને કુરાનના ફર્માન મુજબ વર્તવાને દરેક અહલે ઈસ્લામ અબ્ગલથી અબલ-જન્મથી મરણ-સૂઝી બંધાયેલો છે.” દૈવતખાને જવાબ આપ્યો.

“ધારો કે, કોઈવાર આપના પોતાના સાહબબંદાના હાથે જ આવો ગુનાહ થાય તો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“તો તેનું માયું પણ ધડથી ભૂંડું જ થઈ જાય; મજહબના ફર્માનનું પાલન પહેલું અને પછી સાહબબંદાની બન !” દૈવતખાને જવાબ આપ્યો.

“આફ્રીન, મરહુમા ! આપના જેવા દુનિયામાં થોડા જ હશે નાયાબ ગૌહરે હીનો ઇમાન !” આલમખાને તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

“આત્માનંદ મહારાજ, આ દરા સોના મોહોર છે તે મારી હુકમતમાં તમને ભોગવવી પડેલી આ તકલીફના દંડ તરીકે હું આપું છું તે સ્વીકારો; અને મારી ધર્મપુત્રી, આટલી ગરીબીમાં પણ તું પોતાની પાકદામાનીને બળવી રાખીને પવિત્ર રહી છે, તે તારી પવિત્રતાથી પ્રસન્ન થઈને હું તને પચીસ સોના મોહોર આપું છું તે સ્વીકારીને મારા કહ્યાણુમાટે તારા દેવાને પ્રાર્થના કરતી રહેજે. મેં તને મારી ધર્મદુહિતા કહી છે, એટલે જ્યારે પણ તને કંઈ મદદની દરકાર હોય ત્યારે આ તારો ધર્મપિતા તારો મદદગાર થવાને તૈયાર રહેશે !” દૈવતખાને બંનેને સોના મોહોરો આપવા સાથે એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

* “*Ye are also forbidden to take to wife free women who are married, except those women whom your right hands shall possess as slaves.*” Sale’s Koran, chap. IV.

“According to this passage it is not lawful to marry a free woman that is already married, be she a Moham-
medan or not, unless she be legally parted from her husband by divorce; but it is lawful to marry those who are slaves, or taken in war, after they shall have gone through the proper purification, though their husbands be living. Yet, according to the decision of Abu Hanifah, it is not lawful to marry such whose husbands shall be taken, or in actual slavery with them.” Sale’s Koran, chap. IV A foot note.

“હાતમદ્દિલ સરદાર, આજથી આપ પણ એમ જ માનજો કે, અમે આપનાં કર્મબંધારે ગુલામ છીએ; અને એવો જ વખત આવશે, તો અમારી નમકહલાલીના જોહરને અમે ખરાબર પ્રકાશમાં લાવી બતાવીશું!” આત્માનંદે ભેટનો સ્વીકાર કરીને કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

“ધર્મપિતા, આ આપની ધર્મદુહિતા પણ પ્રસંગ આવતાં આપની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા બળવવાને પોતાનો ધર્મ માની તેમાં અંપલાવશે અને આ ઉપકારનો બદલો વ્યાજ સાથે વાળી બતાવશે!” આચાદેવીએ પણ તેવો જ ભાવ દર્શાવ્યો.

“બસ—હવે આ ઝગડાનો અંત લાવો; અને આલમખાન તથા આત્માનંદ, આ બેઠમાનની લાશને અહીંથી ઉઠાવી મારી સાથે આવો;” સૂબેદારે ચાલતા વિષયને હૃદયી ઉપરાંત વધતો જોઈને વાતને ટૂંકી કરવાનો ચત્ન કર્યો.

“જેવો હુકમ!” એમ કહીને તે લાશને તેના હાથ પગ દોરીથી બાંધીને આલમખાન તથા આત્માનંદે ઉપાડી લીધી અને સૂબેદારની પાછળ તેઓ લાશને લઈને ચાલવા લાગ્યા.

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે;—જે ઔરતો તમારી પોતાની માલિકીની એટલે કે તમારી પોતાની ગુલામ હોય તેવી ઔરતો વિના બીજી કોઈ પણ પરણેલી સ્વતંત્ર સ્ત્રીને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની તમને મનાઈ કરવામાં આવે છે.” સેલકૃત કુરાનનું ભાષાંતર પ્રકરણ ૪ થું.

“આ આજ્ઞાથી પ્રથમથી જ જે સ્ત્રી વિવાહિતા હોય તેવી કોઈ પણ સુસલ્માન નતિની કે બીજી કોઈ પણ નતિની સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે સુસલ્માનધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાયદાસર નથી; માત્ર જે પરણેલી સ્ત્રી કાયદાસર તલાક લઈને પોતાના ઘણીથી નૂદી થઈ ગઈ હોય, તો તે સ્ત્રી સાથેનો લગ્નસંબંધ કાયદાસરનો ગણી શકાય. પરંતુ ધરમાંની બાંદીઓ અને લડાઈમાં જતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે, તેઓ પવિત્રતાના કેટલાક વિધિઓમાંથી પસાર થયા પછી, તેમના પતિ જીવતા હોય છતાં લગ્ન કાયદાસર કરી શકાય છે. પરંતુ અબ્બુ હનીફના નિર્ણય પ્રમાણે જે બાંદીઓના ગુલામ બાવિન્દો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ગુલામી કરતા હોય અથવા તો લડાઈમાં જતાયલી જે સ્ત્રીઓના પતિઓ પણ ગુલામ તરીકે લગાયલા હોય, તેવી બાંદીઓ અથવા જતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન-સંબંધ કરવો, તે કાયદાસર નથી.” સેલકૃત કુરાનનું ભાષાંતર; પ્રકરણ ૪થું; ટિપ્પણ.

આ આજ્ઞાઓ વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કોઈ પણ નતિની અને કોઈ પણ ધર્મની વિવાહિતા સ્ત્રી સાથે કોઈ પણ સુસલ્માનથી લગ્નસંબંધ કરી શકાતો નથી; અને લગ્નસંબંધ કર્યા વિના કોઈ પણ પરણેલી સ્ત્રી સાથેનો અયોગ્ય વ્યવહાર સુસલ્માન ધર્મના કાનૂન પ્રમાણે જિનાકારી ગણાય છે અને જિનાકારી કરનારને કુરાન શરીફમાં મૌતની સજા ફર્માવેલી છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલીક વ્યક્તિઓ અસાચાર અને અધર્મ આચરનારી હોય, તો તેથી સુસલ્માનોના આશ્રય હિતમ આજ્ઞાઓથી ગંદિત કુરાન શરીફ જેવા નાદિર ધર્મશ્રવ્યને આર્ય-સમાજના પ્રમાણે દૂષિત માનવો, એ એક અદમ્ય પ્રમાદ છે.

સાંથી શહેર તરફ જતા માર્ગમાં થોડા જ અંતરપર નદીના તીરે તે લાશને ઊતારવાની આજ્ઞા કરીને દૌલતખાને આત્માનંદને કહ્યું કે: આ ખૂન તમારા ઘરમાં થયું છે, એ ભેદ બહુધા કોઈના પણ બાણવામાં આવે તેમ નથી; કારણ કે, ભક્ષરખાનને ચોરીથી તમારા ઘરમાં આવતો કોઈએ કદાપિ જોયો નથી અને ખીજ એવી પરિસ્થિતિ છે નહિ કે જે કોઈના પણ મનમાં તમારા વિશે કશી શંકા ઉપજાવી શકે. માત્ર તમે કોઈને પણ આ વાત જણાવશો નહિ અને આગાહેવીને પણ એ વિશે ચુપચીદી ઇજ્જિતચાર કરવાની સખત તાકીદ આપી દેજો. આ ભેદને ગુપ્ત રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે, જો દીકરાની આ બદકારી લોકોના બાણવામાં આવશે, તો દીકરાના ગુનાહથી બિચારા ઇમાનદાર બાપની આબરૂ પર પણ ધબ્બો લાગી જશે. જો ભેદ ગુપ્ત રહેશે, તો કોઈ દુશ્મને ગમે તે કારણથી કોટવાલના છોકરાને મારી નાખ્યો, એવી કલ્પના કરીને થોડા વખતમાં જ, હવે પછી આવતી કાલે લોકોના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થનારો બળભળાટ, પાછો શાંત થઈને શમાઈ જશે. એથી ખીજે કાયદો એ થશે કે, તમારાં નામો પણ લોકોની બત્રીસીએ ચઢતાં અને વગોવાતાં ચટકશે.”

આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને આત્માનંદ પાછો પોતાના ઘરભણી કુર્યો અને દૌલતખાન તથા આલમખાન આજની વિલક્ષણ ઘટના વિશે ધીમા સ્વર અને સાંકેતિક ભાષામાં વાતચીત કરતા નગરભણી જવાને ચાલતા થઈ ગયા.

તેમણે જ્યારે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાએ ત્રણ પ્રહર જેટલો રાત્રિનો સમય વીતી ગયો હતો. અચાનક નગરમાં ગસ્ત કરવા નીકળેલા જે સિપાહી તેમને મળ્યા અને તેમાંના એકે સૂળેદારને બળર આપી કે: “બન્દાનવાજ, દિલ્લીના સુલ્તાનના કેટલાક ઘોડેસ્વારો થોડા વખત પહેલાં આવ્યા છે અને તેઓ શાહી મહલની નીચે આપની વાટ જોતા બેઠા છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે, દિલ્લીના સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના ચાર શાહી ગુનાહગારો નહાસીને અહીં આવ્યા છે અને તેઓ પંજબના સૂળેદાર સાહબની પનાહમાં છે એમ સાંભળી તેમને પકડીને દિલ્લી લઈ જવામાટે તેમને અહીં આવવું પડ્યું છે. આપ શાહી મહલમાં ન હોવાથી ચોક્કિદારોએ તેમને બહાર બેસાડી રાખ્યા છે.”

આ નવી આકૃતની બળર સાંભળીને દૌલતખાન થોડીવાર તો મોટી ચિંતામાં પડી ગયો, પણ એટલામાં એક સમયાનુકૂલ વિચાર આવતાં તેણે તે સિપાહીઓને કહ્યું કે: “તમે અલ્લારે જ મહલમાં જાઓ અને મારા વક્ષદાર ગુલામ સલીમને, મેહમાનોમાંના કોઈને પણ મહલમાંથી બહાર ન નીકળવાની સૂચના આપવાનું કહી અહીં લઈ આવો.”

સિપાહીઓ તેના હુકમની તામીલ કરવાને ચાલતા થઈ ગયા.

અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, લાહોરની દિશામાં ગયેલા દિલ્લીના ઘોડેસ્વારોને લાહોર પહોંચ્યા પહેલાં માર્ગમાં સૂળેદારનો એક હલકરો મળ્યો અને તેણે તેમને સૂળેદારનો મુકામ ભેડામાં હોવાના સંભાચાર આપ્યા. એથી જો શાહી ગુનાહગારો પંજબમાં આવે, તો તેમને પનાહ ન આપવી અને પકડીને પાછા દિલ્લી તરફ મોકલી દેવાનાં કર્મોન પંજબના બધા અમલદારોપર મોકલી આપવાં, એવી સૂચના આપવાના હેતુથી પાછા તેઓ ભેડા તરફ આવવાને

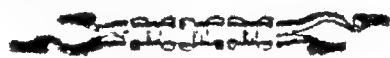
નીકળ્યા. ત્યાં વળી રસ્તામાં બેચાર ખીજ પ્રવાસીઓ મળ્યા અને તેઓ ભેડાની ધર્મશાળા-સરા-માંથી આવેલા હોવાથી અને તેમણે આલમખાન વગેરેને માન-પાતથી શાહી મહલમાં જતાં જોયેલાં હોવાથી વાતપરથી વાત નીકળતાં ત્યાંનો બધો અહવાલ કહી સંભળાવ્યો. એ અહવાલ સાંભળી શાહી ગુનાહુગારોને કથદ કરી દિલ્લી લઈ જવાની અને ત્યાં મોટાં મોટાં ઇનામો મેળવવાની આશાઓ બાંધી ઘોડેસ્વારો ધામધૂમથી ભેડાનગરમાં મધ્યનિશા પછી આવી લાગ્યા હતા.

સલીમ આવી પહોંચ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને તલ્કાળ દૌલતખાને કહેવા માંડ્યું કે: “આલમખાનને અત્યારે ને અત્યારે નદીપારના જૂના ભેડાનગરનાં ખંડીયેરમાં લઈ જા અને પેલા છુપા ભોંયરામાં છુપાવી દે! એના મનમાં કોઈ જાતનો અ-વિશ્વાસ ન આવે એટલામાટે તું પણ એની સાથે જ રહેજે. કાલે બપોર પછી બહાર નીકળીને ખંડીયેરમાં ફરતો રહેજે; અને મારા આવવાની વાટ જોજે.” એ પછી આલમખાનને તેણે કહ્યું કે: “ત્યારે તું હવે આની સાથે જા; હું અહીં બધો બંદોબસ્ત કર્યા પછી આવતી કાલે તને મળીશ. મનમાં કોઈ પણ જાતનો ખતરો રાખીશ નહિ અને મારામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખજે. મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તારી સાથે હું કદાપિ પણ દગો કરવાનો નથી; કારણ કે, દગો કોઈનો સગો નથી એ દાનાઓના કૌલને હું સારી રીતે જાણું છું.”

“બુલર્ગ મેહરબાન કિલ્લગાહ, મારો આપના વચન અને વર્તનમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે! માત્ર મારી બેગમની સંભાળ રાખજે; તે બિચારીને કોઈ જાતની તકલીફ ન થવી જોઈએ.” આલમખાને પોતાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ થોડા શબ્દોમાં જ વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

મહલમાંથી બહાર ન નીકળવાની સૂજેદાર સાહણે સૂચના મોકલી દીધી. આ સર્વ પરિસ્થિતિ શું બતાવે છે વારૂ? સૂજેદારની દગાબાજીનો તો આ અંતમ નહિ હોય ને? મારા ખાવિન્દને બારેબાર ક્યદ કરીને દિલ્લી મોકલી દેવાની અને મારાપર બીજી કોઈ બક્ષા કરવાની તો આ બધી બાજી નહિ રચાઈ હોય? અત્યારે એક પરવરદિગાર વિના મારો બીજો કોઈ પણ આધાર નથી! યા રખ્મુલ આલમીન! અમને આફતમાંથી બચાવનાર અને અમારી ઇર્જીત રાખનાર તું જ એક રખ્મુલઇબાદ છે!”

તે આવી રીતે શુદ્ધાની ઇબાદતમાં મશગૂલ થયેલી હતી એવામાં દૌલતખાન મહલના દરવાજાપર આવી પહોંચ્યો અને તેને જોતાં જ દિલ્લીના ફૌજી જવાનો જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી બહાર થઈ ગયા અને ટોર્નિશ્ કરી તેની આસપાસ બેઠા થઈ રહ્યા. દૌલતખાને ગંભીરતા અને કિચિદ્ ગર્વની છટાથી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણેના સંભાષણનો આરંભ કર્યો:-

અકુરાણ ૪ શું

દૌલતખાનની દિલાવરી

“સુલ્તાને દેહલીના ફૌજી જવાનો, તમારો એકાએક પંજીખમાં આવવાનો અને તેમાં પાણુ વળી અટકી રાતના વખતે મારા મહલ પાસે આવી મારી મુલાકાતમાટે આટલી બધી બિતાવળ બતાવવાનો શો હેતુ છે, તે જણાવો; કારણ કે, આ વખત મુલાકાતનો કે કામકાજનો નથી, એ તો તમો સારી રીતે જાણો જ છો. આ તમારી આલ ખિલાફે તહજીબ છે અને તેથી જો આમ કરવાનો વાજીબ સુબળ નહિ બતાવો, તો તમને આનો ખુરો અંતમ જોવો પડશે.” જમાનાના ખાવેલા સૂજેદાર દૌલતખાને શરૂઆતથી જ તે ઘોડેસ્વારોને બધડા લેવા માંગ્યા.

“આલીશાન સરદાર અને પંજીખના હુકમર સૂજેદાર સાહણ! અમે ખાસ સુબળ વગર તો આપને તકલીફ આપવાને નથી જ આવ્યા. પાકે પાયે અમારા જાણુયામાં આવ્યું છે કે, દિલ્લીમાંથી છુપી રીતે તીર થયેલા સુલ્તાનના બત્રીન અને શાહી શુનાહગાર આલમખાન, તેની બેગમ અને તેના બે શુલામોને આપના મહલમાં પનાહ મળી છે; જો તેમ જ હોય, તો તે શાહી શુનાહગારને સુલ્તાનના કર્મીનની રૂચે અમારા હાથમાં સોંપી દો એટલે પછી અમે એક પણ વાર પણ અહીં થોભવા કે આપને તકલીફ આપવાના નથી.” ઘોડેસ્વારોના અફસર ઇનાયતુલ્લાએ કાંઈક દટતાથી જવાબ આપ્યો.

“આલમખાન અહીં તો નથી જ આવ્યો, પણ પંજીખ પ્રાંતમાં સુદ્ધાં પણ નથી આવ્યો; અને તમે કહો છો કે, તેને મારા મહલમાં પનાહ મળી છે, એ સાંભળીને ખરેખર મને બહુ જ અન્યયળી થાય છે!” દૌલતખાને તેમની વાતને હવામાં બિડાવી દેવાની કોશિશ કરી.

“ત્યારે આજે સવારમાં અહીં શહરખહારની સરામાં જે મુસાફિરો ઉતર્યા હતાં અને જેમને તમો સરદારે પછીથી ઇજાજત અને હુરમત સાથે પાલખી તથા ઘોડા વગેરે મોકલી પોતાના મહલમાં બોલાવી મંગાવ્યાં હતાં, તે મુસાફિરો કોણ

હતાં વારુ? અમે પાકી ખખર મેળવ્યા વગર અહીં આવવાની તકલીફ વેઠીએ, એટલા બધા બેવકૂફ અને દીવાના તો નથી જ.” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“આ જ તમને મળેલી પાકી ખખર કે? તમે એ ખખરને પાકી ખખર તરીકે માની લેવામાં છેતરાયા છો અને તેથી જ અહીં આવી આટલી હદ સૂધીની ગુસ્તાખી કરવાને તૈયાર થયા છો!” દૌલતખાને બીજવાર વાતને ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પણ તે મુસાફિરો કોણ હતા, એ તો આપ જણાવતા જ નથી અને આડી વાતોમાં જ અમને ઊડાવ્યા કરો છો.” ઇનાયતુલ્લાએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“અમે થાક્યા, ભૂખ્યા અને આખી રાતના ઉબગરાથી ઘેરાયલા છીએ; અમને જરા પણ આરામ મળ્યો નથી અને આપ આમ ઊડાવ્યા કરો છો એ સારું નથી!” ઐયાશખાને પોતાને અયશ કરવાનો વખત મળી ન શકેલો હોવાથી પોતાની છાતીમાંનો બળાપો બહાર કાઢવા માંડ્યો.

“તમે થાક્યા, ભૂખ્યા કે ઊંઘતા જગતા હો તેની સાથે મારે શા લેવા દેવા? તમે જેનો પગાર ખાઓ છો, તે સુલ્તાનના કામમાટે આવ્યા છો; કાંઈ મારાપર કે બીજા કોઈપર એહસાન કરવાને આવ્યા નથી. પોતાની ઔકાતને અને લાયકાતને ભૂલી ન જાઓ, ગુસ્તાખાના કલામ ન કાઢો અને અદબ આદાબથી વાત કરો. વધારે ત્રણ પાંચ કરશો, તો સળને કાળિલ ગણાશો!” ઐયાશખાનની બેવકૂફીનો લાભ લઈને દૌલતખાન સામે તેમને જ ગળે બાકી પડ્યો.

ઇનાયતુલ્લા જાણી ગયો કે, દૌલતખાન એમ કાંઈ દાખ્યો દખાય તેમ નથી અને વધારે ત્રણ પાંચ કરીશું, તો ખરેખર તેનું બચંકર પરિણામ જ ભોગવવું પડશે, એટલે વાયુ પ્રમાણે પીઠ ફેરવીને તે કહેવા લાગ્યો કે: “રહમદિલ સરદાર સાહબ, અમે ગમે તેવા પણ નોકર હોવાથી અમારાથી કાંઈ પણ ગુસ્તાખી થઈ નંચ, તો તેની આપ જેવા દિલાવર સરદારે તો મોઆફી જ આપવી જોઈએ. અમે સુલ્તાને વક્તવું ફર્માન હતું તે આપને કહી સંભળાવ્યું; હવે એની તામીલ કરવી કે ન કરવી, એ આપની મરજીની વાત છે; કારણ કે, અત્યારે ખંજનમાં હુકમત આપની છે. આપ ખંજનના સુલ્તાને દેહલીના નીમેલા સૂબેદાર છતાં એક આબદ સુલ્તાન સમાન છો, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, એટલે આપ જે જવાબ આપશો તે સાંભળીને આવતા થઈશું અને તે જવાબ સુલ્તાન સાહબને સંભળાવી દઈશું. અમે ચિઠ્ઠીના આકર હોવાથી અમારે વધારે જાણમાં શાને ઉતરવું જોઈએ?”

“આમ સીધી રીતે અને લાયકાતથી બોલો, તો તમારા સવાલનો વાજિબ જવાબ જરૂર આપવામાં આવશે. તમે જે ચાર મુસાફિરોની વાત કરો છો તે તદ્દન નાપાયદાર છે; કારણ કે, મારા મહલમાં માત્ર ત્રણ મેહમાનો જ આવેલા છે.” દૌલતખાને પણ વિવેકનો વિવેકથી જ સત્કાર કર્યો.

“તે ત્રણ મેહમાનો કોણ છે?” ઇનાયતુલ્લાએ પૂછ્યું.

“નાદિરાખાનમ, શુલામ સાદિક અને ખાન્સરા ચાસીન!” દૌલતખાને જવાબ આપ્યો અને તે પણ વળી ત્રણ મેહમાનોનાં નામોના ઉચ્ચાર સાથે.

“અને આલમખાન પોતે?” ઇનાયતુલ્લાએ અન્યબીથી પૂછ્યું.

“તે અહીં આવ્યો જ નથી!” દૌલતખાને બીજવાર આલમખાનના આવવા વિશેના સાફ ઇન્કાર કરી દીધો.

“આવ્યો જ નથી !” ઇનાયતુલ્લાએ તે સખ્તોનો પ્રતિવાદ કર્યો.

“ના; પોતાની બેગમને શુલામ અને ખાનસરા સાથે અહીં પંજાબ તરફ મોકલીને તે પોતે ખીજ દિશામાં ચાલ્યો ગયો છે. સારું થયું કે, તે પોતે અહીં ન આવ્યો, નહિ તો મારી હાલત સૂરી વચ્ચે સોપારી જેવી જ થઈ પડત; કારણ કે, તે મારો ભત્રીજો હોવાથી પનાહની ના પાડી શકત નહિ અને તેને પનાહ આપવાથી દિલ્લીના નામદાર સુલ્તાનની મારાપર ખફગી થાત ! નાદિરાખાનમને મેં બેખૌફ થઈને પનાહ આપી છે; કારણ કે, એ એક લાચાર ઔરત છે અને સુલ્તાનની દુશ્મની એ બેગુનાહ ઔરત સાથે નથી તેમ જ સાદિક અને ચાસીન પણ કંઈ સુલ્તાનના ગુનાહગાર નથી. સાદિકના મોઢેથી એટલું મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, આલમખાનનો અત્તોડના રાણા સંગ અથવા સંગ્રામસિંહના દર-બારમાં અથવા તો બિહારના સૂબેદારના દરબારમાં પનાહ મેળવવામાટે જવાનો ઇરાદો હતો અને તેથી એ બે જગ્યાએ તપાસ કરશે, તો કોઈ પણ એક સ્થળે તેનો પત્તો મળી શકશે.” દૌલતખાને જાણે પોતે બિલકુલ સાચે સાચી વાત જાણાવતો હોયની ! તે પ્રમાણે ત્રણ જણના આવવાની કબૂલાત આપી અને આલમખાનને ક્યાંનો ક્યાંય ગયેલો બતાવી દીધો.

ઇનાયતુલ્લા વિમાસણમાં પડી ગયો અને થોડીવાર પછી બોલ્યો કે: સૂબેદાર સાહબ, અમને એ ચારે આસામીઓને પકડી લાવવાનો હુકમ મળેલો હોવાથી જો એ ત્રણ આસામીઓને આપ અમારા હાથમાં સોંપી દેશે, તો આલમખાનને, તે જમીનના કોઈ પણ પડદામાં જઈને છુપાયો હશે તો ત્યાંથી પણ, અમે શોધીને બહાર ખેંચી લાવીશું. આપ કદાચિત્ એ ત્રણ આસામીઓને ગુનાહગાર નહિ માનતા હો, પણ સુલ્તાને વક્ત માને છે અને તેથી સુલ્તાનના કર્મનને માન આપવું એ આપનો ફર્જ છે !”

“બેગુનાહોને જાણી જોઈને આફતમાં નાખવાં, એ ઇન્સાનીયતથી ખિલાફ છે; દુરૂરવારને સજા અને બેકસૂરને પનાહ એ જ કાનૂને ઇન્સાનીયતનો હક્ક અને સાફ ઇન્સાફ છે !” દૌલતખાને માનવધર્મની મહત્તા દર્શાવી.

“એમને પકડવામાટે કર્મને સુલ્તાન છે !” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“એમને બચાવવામાટે કર્મને સુબહાન છે !” દૌલતખાને કહ્યું.

“સુલ્તાન ખૂબાર છે !” ઇનાયતુલ્લાએ ડર બતાવ્યો.

“બેકસોનો ખુદા મદદગાર છે !” દૌલતખાને દૃઢ ઉત્તર આપ્યું.

“આનો અંજમ સારો નથી !” ઇનાયતુલ્લાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“એ બોલવાનો હક તમારો નથી !” દૌલતખાને આંખોમાંથી અંગાર વર્ષા-વીને એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું; અને કહ્યું કે:-

“મેહમાન એ મારા ગરીબોપાસ માલોજર નથી;
એ બેકસોના હાથમાં પયકાં નથી ખંજર નથી.
લાચાર એવાં ખૂંપડું રહેવા નથી કે ઘર નથી;
સુલ્તાન સામે થાય એવો કોઈ તાલેવર નથી.
આ જીવ જતાં એમને તમ હાથમાં ધરવા નથી;
આગાજ સારો હોય તો અંજમની પરવા નથી !”

“આ જ આપનો છેલ્લો જવાબ છે?” ઇનાયતુલ્લાએ ખાત્રી કરી લેવામાટે ખોંચીને સવાલ કર્યો.

“હા; એ જ છેલ્લો જવાબ કે જેમાં આકેષતનો સવાલ છે!” દૌલતખાને પોતાના વચનમાં દૃઢ રહીને કહ્યું.

“ત્યારે અમે ચાલતા થઈએ?” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“હા, બંધો; પણ હું સુલ્તાનપર એક રુકો લખી આપું છું તે લેતા બંધો.”

એમ કહીને દૌલતખાન પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

થોડીવારમાં જ દૌલતખાનની મોહોર સાથેનો એક રુકો લાવીને એક ગુલામે ઇનાયતુલ્લાના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે: “આ રુકો દિલ્લીના નામદાર સુલ્તાનને હાથોહાથ આપવાનો છે; અને અમારા સૂબેદાર સાહેબે કહેવડાવ્યું છે કે, જે તમારો અહીં એક જે દિવસ રહેવાનો અને આરામ લેવાનો ધરાદો હોય, તો ખુશીથી શાહી મેહમાંસરામાં રહો; ત્યાં ખાવાપીવા અને સૂવા બેસવાનો તમને બધો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવશે.”

“આમ અમારો સુસાફરખાનામાં એક દિવસ રહેવાનો ધરાદો હતો, પણ સૂબેદાર સાહેબ જ્યારે આટલી મેહરબાની બતાવે છે તો ત્યાં જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. શાહી મેહમાંસરા ક્યાં છે વારુ?” ઇનાયતુલ્લાએ રુક્કાને પોતાની પાઘડીમાં ખોસી એ પ્રમાણેનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ચાલો, આવો મારી પાછળ;” એમ કહીને તે ગુલામ ચાલવા લાગ્યો અને શાહી ઘોડેસ્વારો ધીમી ચાલથી પોતાના ઘોડાને ચલાવતા તેની પાછળ પાછળ ચાલતા થયા. તેઓ મેહમાંસરામાં પહોંચી ઘોડાને તબેલામાં બાંધી પોતાનાં કપડાં બિતારવા લાગ્યા, એટલામાં તો મસ્જિદના મીનારપરથી મુલ્લાની અજન્ સાંભળવામાં આવી અને તે પ્રખાતકાલિક નમાજની સૂચના હોવાથી તે સર્વ વત્ત* કરીને નમાજ અથવા ખુદાની બંદગીમાં મશગૂલ થયા.

* નમાજ પહેલાં મુસલમાનો જળવડે જે શરીરશુદ્ધિ કરે છે તેને વત્ત કહેવામાં આવે છે. એ વત્તનો વિધિ આ પ્રમાણેનો છે:—પ્રથમ હાથના પહોંચ્યા ઘોઢને નમાજ મુસલમાન મોઢામાં પાણી લઈ ડોગળો કરી નાખે છે; ત્યાર પછી કપાળપર પાણી સીંચે છે, આખું મોઢું ધુએ છે અને સહુથી છેલ્લે પગને ઘોઢ સાફ કરવામાં આવે છે. એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી નમાજ પઢી શકાય છે.

ઇસ્લામમાં આ વિધિ અતિશય અગત્યનો હોવાથી મોઢાં મોઢાં શહેરોમાંની મોટી મોટી દરેક મસ્જિદમાં અવશ્ય એક જળાશય આંગણામાં હોય છે જ અને તેના પાણીનો એ વત્તમાં ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ સિંધમાંનાં કેટલાંક ગામોમાં એવા જળાશય વિનાની નાની નાની મસ્જિદો પણ મારા જોવામાં આવી છે અને ત્યાં જળાશય ન હોવાથી માટીના ઘરા પાણીથી ભરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે કે જેથી મસ્જિદમાં નમાજ પઢવા આવનારને વત્ત કરવામાં હરકત ન થાય. નમાજ દરેક મુસલમાને મસ્જિદમાં જઈને જ પઢવી જોઈએ, એવું મજહબનું સખ્ત ફર્માન ન હોવાથી ગમે તે સ્થળે નમાજ પઢી શકાય છે; પણ નમાજ પૂર્વે વત્તનો વિધિ તો કરવો જ જોઈએ અને તે એક લોટા પાણીથી ગમે ત્યાં કરી શકાય છે. એટલા-માટે જ મુસલમાન સુસાફરો જ્યારે પાણી પ્રવાસમાં નીકળે છે, ત્યારે પાણી

ધખાદત કરી રહ્યા પછી ઈનાયતુલ્લાએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે: “દોસ્તો, મને હજી એવો શક છે કે, આલમખાન અહીં આવેલો છે અને સૂળેદારે તેને કોઈ સલામત જગ્યામાં છુપાવી દીધો છે. અહીં આરામ લેવાનું કારણ બતાવી એક બે દિવસ રહી જવામાં મારી એ મક્કસદ સમાયલી છે કે, બની શકે તો તેનો પત્તો મેળવવો; જો તે મળી આવે તો તેને પકડીને દિલ્લી તરફ લઈ જવો અને જો તે અહીં નથી જ એવી ખાતરી થઈ જાય, તો પછી લાચારીએ ખાલી હાથે કોરાના કોરા રહીને ચાલ્યા જવું.”

આલમખાન મળે કે ન મળે તેની સાથે આપણો કશો સંબંધ નથી; કારણ કે, તે પકડાશે, તો એ બહાદુરીનું ઇનામ તમને મળશે, કોઈ અમને મળવાનું નથી; એ તો “બાગ લગાવે કલ્લૂં ઔર ફલ ખાવે લલ્લૂં!” એવો દુનિયાનો કાયદો જ થઈ ગયો છે. પણ અહીં બે દિવસ સૂળેદાર સાહુબના મેહમાન થઈને રહીશું તો માલપાણી પણ મળશે અને આરામ મળવાથી સફરની તકાત પણ ટળશે, એટલા પૂરતા આપણે આપ સાહુબના અહીં બે દિવસ રહી જવાના ઇરાદાને ટેકા સાથે થાંભલો પણ આપવાને તૈયાર છીએ!” ઐયાશખાને પોતાના અંતરનો ખરેખરો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો.

x

x

x

x

હવે આપણે આલમખાનને દૌલતખાને ગુલામ સલીમ સાથે જે ભોંયરામાં મોકલ્યો હતો, ત્યાં જઈએ અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. સલીમ આલમખાનને લઈને નદીના કિનારાપર આવી લાગ્યો અને એક નાની નૌકામાં બેસી તે બંને સામા કિનારાપર પહોંચી ગયા. ત્યાંથી લગભગ અડધા ગાઉ જેટલો પંથ કાપીને તેઓ જોળનાયના એક પુરાતન અવશેષમાં આવી પહોંચ્યા. ચન્દ્રના પ્રકાશમાં એ અવશેષ કોઈ રાજમહાલયનો હોય, એવી તેના બાહ્ય આકાર અને કેટલાંક વિશિષ્ટ ચિહ્નોને જોઈને કલ્પના કરી શકાતી હતી. સલીમની પાછળ આલમખાને પણ તે અવશેષના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. એક ભગ્ન આવાસના એક ખૂણામાં એક નિઃસરણી દેખાઈ, તેપરથી તેઓ નીચે ઉતર્યા. સો પગથિયાં ઉતરીને ભીંત વચ્ચે આવવાથી અટકી ઊભા અને સલીમે ભીંતના એક વિશિષ્ટ ભાગને દબાવતાં વચ્ચેની ભીંત એક બાજુ હટી ગઈ, તેઓ આગળ વધ્યા અને ભીંત તેમની પાછળ આગળ હતી તેવા જ આકારમાં પાછી પોતાના પૂર્વસ્થાનમાં આવી ગઈ. સલીમે ગંધકની દીવાસળી સળગાવીને પાસે જ એક દીપક હતો તે સળગાવ્યો અને તેના પ્રકાશનો વિસ્તાર થતાં આલમખાન જોઈ શક્યો કે તે નામની ગુહા હોવા છતાં

માટે કોઈ પણ ધાતુ કે મૃત્તિકાનું એક પાત્ર અને ‘મુસદ્દા’ એ બે ચીજો તો પોતાની સાથે અવશ્ય રાખે જ છે. ‘મુસદ્દા’ એટલે નમાન વખતે જમીનપર પાથરીને તેપર બેસવા અને ઊભા રહેવા માટેનો જમીનપોશ. ખાસ ‘મુસદ્દા’ ની ગયરહાજરીમાં કોઈ પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રનો મુસદ્દા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે. હિન્દુઓના પૂજનસમયના ‘આસનિયા’ કરતાં ‘મુસદ્દા’ ની લંબાઈ પહોળાઈ કાંઈક વધારે હોય છે; કારણ કે, નમાજને તેપર ગોઠવણમંડીએ બેસી મસ્તકને ભૂમિપર નમાવીને સિજદા કરવો પડે છે.

સારા રાજમહાલયને પણ લેખે એવી ત્યાં માનવનિવાસમાટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એક ઓરડામાં ખેસવામાટેનાં પાષાણનાં આસનો, સૂવા-માટે પલંગ અને બીજી પણ શય્યા આદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓ ઉત્તમ રચનાથી રાખેલી હતી. તે ઓરડામાં આલમખાનને નિદ્રા લેવાનું કહી સલીમ પોતે તે ઓરડાના દરવાજા પાસે પથારી પાથરીને સૂઈ ગયો. સલીમના મસ્તિકમાં પણ અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કનું યુક્ત ચાલતું હોવાથી નાદિરાખાનમ પ્રમાણે પ્રભાત થતાં સૂઈ નિદ્રાદેવીનો તેનાં નેત્રોમાં પણ નિવાસ ન થયો તે ન જ થયો. ગુહાભૂમિના ગહન ગર્ભમાં અને ચારે તરફથી બંધ હોવા છતાં આલમખાન જે ઓરડામાંની શય્યામાં પડ્યો હતો, ત્યાં પવનની એવી તો સુખકર મંદ મંદ લહરી આવ્યા કરતી હતી કે તેના મનમાં જરા પણ અશાંતિ કિંવા શરીરમાં ઉત્તાપ કે ગભરાટ જેવું કશું પણ પરિણામ થયું નહિ. માત્ર પોતાની મંજૂરેનજર નાદિરા અત્યારે તેની પાસે હોત, તો એ ગુહામાંનો નિવાસ બિહિષ્ટે બરીં અથવા બાગે રિહવાનના નિવાસ કરતાં પણ તેને અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડતો.

પ્રભાત થતાં ગાઢ અંધકારના સ્થાનમાં મંદ મંદ પ્રકાશનો ત્યાં અધિકાર થવા લાગ્યો અને તેથી ભૂમિના ઉપરિભાગમાં સૂર્યનાં તેજસ્વિ કિરણોનો પાત થયેલો હોવો જોઈએ, એવી સહજ કલ્પના કરી શકતી હતી. સલીમ તો ક્યારનોય જાગ્યો હતો અને તેથી આલમખાન જેવો કુદરતી હાજતથી ક્ષતિગ્રસ્ત થઈ મોટું હાથ ધોઈને ઓરડામાં બેઠો કે, સલીમને ગરમાગરમ કાવાનો એક મોટો ખાલો લાવીને તેની આગળ હાજર કરી દીધો. આલમખાને પૂછ્યું કે: “આ કાવો તું ક્યાંથી લાવ્યો?”

“હા, હુંજ, અહીં જ બનાવ્યો!” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“અહીં જ બનાવ્યો?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“હા; અહીં જસ્વરત પડે ત્યારે કામ લાગે એટલામાટે પાંચ માણસને લગભગ છ મહિના ચાલે એટલી ખાનપાનની બધી ચીજો, મરચું મસાલો, ધી તેલ, બળતણ અને ચૂલો ચઢી વગેરે સર્વ સાધનો ભરી રાખવામાં આવે છે. હમણાં જ બાવર્યાખાનામાં જઈ હું ખાતું પકવીશ અને વખત થતાં આપને ગરમાગરમ ભોજન જમાડીશ!” સલીમે ખુલાસો કર્યો.

“આવી જગ્યામાં આવી અને આટલી બધી તૈયારી રાખવાનું કાંઈ કારણ?” આલમખાને બીજો સવાલ પૂછ્યો.

“ગરીબપરવર, એ તો આપ જાણો જ છે કે, આ કાળ લડાઈ ભિડાઈ અને દગાકટકાનો છે; એટલે હુકમત ચલાવનારપર ક્યારે અને ક્યે વખતે કેવી નાગ-હાની આકૃત આવી પડશે, એનો આગળથી કશો પણ અંદાજ કરી શકાતો નથી. અર્થાત્ જો એવો વખત આવી પડે અને દૂર ભાગી જવાની ગોઠવણ ન થઈ શકે, તો પોતાનો અમુક વખત સૂંધી બચાવ કરવાને અમારા સૂખેદાર સાહબે આવાં કેટલાંક છુપાં સ્થળો મુકર્ર કરી રાખ્યાં છે અને તેમનો ભેદ માત્ર ચાર પાંચ વફાદાર અને બંનિસાર શુલામો વિના સૂખેદાર સાહબે બીજા કોઈને પણ જણાવ્યો નથી.” સલીમે કારણનો સ્ફોટ કર્યો.

“ત્યારે ખેદાક તું પણ તે બંનિસાર શુલામોમાંનો જ એક છે, એમ મારે માનવું જ જોઈએ.” આલમખાને કહ્યું.

“એ હુન્દરની કદ્દહાની છે; આ ગુલામને બંનિસાર નામથી સરકરાજ કર્યો છે, એ મારા કદ્દહાન આકાની મેહરખાની છે!” સલીમે ખાક સારી બતાવી.

આ વાતચીત કરતાં કરતાં આલમખાને કાંચો પી લીધો અને ખાલી પ્યાલો ઉપાડી સલીમ ખાવર્યાખાનામાં ગયો અને આલમખાન તે ગુડામાંના જરા પેલી તરફના ભાગમાં આવેલા પાણીથી છલાછલ બરેલા હોળમાં સ્નાનમાટે બિતર્યો. એ પાણીનો હોળ નાનો, ચારે તરફથી પથરની પાળ બાંધેલો અને સુંદર હતો; તેમાં ઉપરના ઝરણામાંથી પાણી આવતું હતું અને નહાયા પછી એક ખૂણામાંના દોરો કાઢી નાખતાં તે પાણી નીચેના ખાળકામાં નીકળી જતું હતું. સલીમે એ બધી ચીજો તેને સવારમાં જ બતાવી દીધી હતી.

તે સ્નાન કરી પોતાના ઓરડામાં આવી વસ્ત્ર પહેરીને પાછો વિચારમાં લીન થયો. વિચારમાં કેટલો સમય વીતી ગયો એનું તેને જરા પણ ભાન નહોતું. જ્યારે સલીમ આવ્યો અને તેણે ‘હુન્દર, ખાનું તૈયાર છે!’ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે જ વિચારનિદ્રાનો લોપ થતાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. તેને જમાડી, પોતે પણ જમી લઈને સલીમ આલમખાનને “બન્દાનવાજ, સૂળેદાર સાહબ હવે થોડા સમયમાં આવશે, એટલે તેમને લાવવામાટે હું બહાર જઈ છું; આપ ગભરાશો નહિ; અહીં કોઈ પણ જાતનો ખોદ નથી!” એ પ્રમાણેની આશ્વાસનમયી સૂચના આપીને બહાર જવામાટે ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

આલમખાનનો પોતાના કાકાના વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ તેની અત્યારની કદ્દાહી હાલતે તેને બળાત્કારે સંશયપિશાચના પાશમાં સપડાવી દીધો. તેના વિશ્વાસવ્યાપ્ત હૃદયમાં પણ શંકાપિશાચિનીએ સંચાર કરવા માંડ્યો. “અહીં દુગાખાણથી મને ક્યદ કદી જેવટે મારું ખૂત કરી લાશને અહીં જ દફનાવીને આ ગારને જ મારી ગોર બતાવવામાં આવે, તો મારી નાહિરાને મારા ઇન્તકાલની પણ ખબર પડી શકે ખરી કે? અરે તે બિચારીને પોતાના શૌહરની કચ્છપર ચાર આંસુ ખેરવાતું નસીબ પણ ન મળી શકે! પાકતદ પરવરદિગાર, તું જ હવે છે આ બેકસોનાકિસનો બચાવનાર અને મદદગાર!! તારા વિના કોઈ બચાવનાર નથી, આ લાચારનો હવે તારા વિના ખીજે કોઈ પણ આધાર નથી!!-

મજબારથી કિશ્તી અમારી પાર તું કરનાર છે;

વક્ષનમાંથી નાવ તારા નામથી તરનાર છે!

*

*

*

*

*

ગુડામાંથી સલીમ જે વેળાએ નીકળીને બાહ્ય ભાગમાં આવ્યો તે વેળાએ સૂર્યનારાયણનો રથ ખરાબર આકાશના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને શરદતુના સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણો શરીરપર પડીને શરીરમાં સોયની આણીનાં સ્પર્શ જેવી સંવેદના ઉપજાવતાં હતાં. આસપાસ દૃષ્ટિ કરતાં કોઈ પણ મનુષ્ય તેના જોવામાં ન આવ્યો અને સૂળેદારના આગમનમાં અદ્વાપિ અવકાશ હોવાથી પુરાતન અવશેષોમાં તે આમતેમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. એ ખંડિયેદોમાંની પથરની નહી દીવાલોના ગર્ભમાંથી આગળ એક બે વાર તેને જૂની પુરાણી કેટલીક સોના-મોહોરો મળી આવી હતી અને તેથી લોભ લાગતાં જ્યારે પણ ત્યાં આવવાનો અને ફરવાનો પ્રસંગ મળતો ત્યારે તે પોતાના તે સમયને સોનામોહોરોના

શોધમાં જ વ્યતીત કરતો હતો. આજે પણ એ જ આશાથી તે અવશેષોની માપણી કરવા મંડી ગયો. ભટકતાં ભટકતાં એક પ્રહર જેટલો સમય વીજળીના ઝબકારાની પેઠે પસાર થઈ ગયો, પણ સોનામોહોરોનો ક્યાંય પત્તો મળી શક્યો નહિ. સોનામોહોરોની આશાએ માત્ર એટલી સગવડ તેને કરી આપી કે, આમ તેનો વખત ફંટાળાભરેલો થઈ પડત, તે વખત જેની કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેટલી ઝડપથી વીતી ગયો અને તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થતાં જ દૌલતખાનની સૂચનાનું સ્મરણ થવાથી સુલીમ અવશેષોના જે વિભાગમાં ભ્રમણ કરતો હતો ત્યાંથી ચાલી સૂબેદારના આવવાના માર્ગમાં આવીને તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. નિયત સમયે દૌલતખાન આવી લાગ્યો અને સુલીમને જોઈ સંતોષ-દર્શક મુદ્રા અને ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે: “સુલીમ, સુલ્તાનના ઘોડેસ્વારો શાહી મેહમાંસરામાં ઊતર્યા છે અને તેઓ જે દિવસ અહીં રહેવાના છે, હું મહલમાંથી અહીં આવવા નીકળ્યો તે વેળાયે મને ખબર મળ્યા કે, તેમાંના જે જવાનો સાદા પોશાક પહેરી બપોર થતાં બહાર ચાલ્યા ગયા છે ને તેઓ હજી પાછા ફર્યા નથી. હું અહીં જ ફર્યા કરજે, હું ગારમાં જઈ છું અને આફતાબની જિંમમાં

*

*

*

*

દૌલતખાને શુહામાં આવી આલમખાનના ઓરડામાં પ્રકટલાક દિવસથી બિલ્કુલ આરામ ન મળેલો હોવાથી વિચાર કરી ખાન ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો હતો અને તેથી દૌલતખાન આવીને ઊભો રહ્યો, પણ તેને એનું કશું પણ ભાન નહોતું. વીત્યા હતા, પણ શુહા ભૂમિના ગર્ભમાં હોવાથી ત્યાં સંકેતો નિરાના પ્રથમારંભ સમાન અંધકાર પ્રસરેલો હતો, એટલે દીપક પ્રકટાવ્યો અને ત્યારપછી આલમખાનને નિદ્રામાંથી જાગ્યાં ખાન મોઢું ધોઇને તેની પાસે બેઠો અને તેમની વચ્ચે નીચે વાર્તાલાપનો આરંભ થયો:-

“આલમખાન, તારા પંજનખમાં આવવાની અહીં આવેલા દિલ્લી પહોંચતાંની સાથે જ સુલ્તાનને ખબર પડી જશે; અત્યાચારોને તો કાંઈક નર્મી અને કાંઈક ગર્મીથી મેં દુખાવી અને સમ તારા આવવાની વાત તો મેં કબૂલી જ નથી; માત્ર નાદિરા બેગમ સાથે આવ્યાં છે અને આલમખાન બિહાર અથવા ચિત્તોડના દરબ દેવાને ચાલ્યો ગયો છે, એવી જ મેં તેમને યાપ આપી છે. પણ હું દિવસ પંજનખમાં તારું રહેલું યાચ, તો એ વાત છુપી રેહી શકવાની ના માટે જેમ અને તેમ ઉતાવળથી પંજનખને છોડી ખીન્ન કાઈ નિર્ભય સ્થળેની તારે તૈયારી કરવી જ લેજો.” દૌલતખાને સલાહ આપી.

“ત્યારે પોતાના કાકા જ આ કુતસીબને પનાહ નથી આપી અને કોણ પનાહ આપશે? પારકાને પંચાતમાં પરવાનું શું કારણ”

તો રખડી રઝળીને બેગેરોડકન મરી જવાનું જ મારા નસીબમાં લખાયલું છે!” આલમખાન બહુ જ નિરાશ થઈ ગયો અને નિરાશાથી જ બોલ્યો.

“અત્યારે તું જાણે છે કે, ઈચ્છાહીમે પોતાના વખતને વિચારીને બધા અફગાન સરદાર તથા જંગીરદારોને તેમની માગણી મુજબના હક્કો આપી તેમ જ બીજી રીતે પણ તેમને ખુશ રાખીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા છે. આખા હિન્દુસ્થાનમાં જો અંદરખાનેથી તેના કોઈ પણ દુશ્મન હોય તો તે આ પંજાબનો સૂબેદાર દૌલતખાન અને ખિહારના જંગનતનશીન સૂબેદારનો સાહુબનદો બહાદુરખાન એ બે જ છે. મેંવાડનો જંગળહાદુર મહારાણો સંઘામસિંહ પણ ઈચ્છાહીમનો જતની દુશ્મન છે ખરો, પણ આપણે પણ સુસંદમાન હોવાથી તે આપણો મદદગાર થાય કે નહિ તેમાટે શક છે. એટલે કે, જો અત્યારે સુલ્તાન સાથે લડાઈ થાય તો એક તરફ સુલ્તાન અને બધા અફગાન સરદાર તથા જંગીરદારો અને એક તરફ હું અને બહાદુરખાન એવો રંગ જતમે. એ લડાઈ પણ જગાડીએ, પણ સુલ્તાનની ફોજ સાથે જો હું અને બહાદુરખાન પોતાની ફોજના જોરથી બરાબર ટક્કર ન ઝીંકી શકીએ, તો હવે હાંસીને લાયક થઈ જઈએ. દિલ્લીના તાજે તખ્તનો ખરો હક્કદાર વારિસ તું છે અને તેથી દિલ્લીના તખ્તપર તને બેઠેલો જોવાની મારી દિલી તમજા છે; પણ શું કરીએ કે, અત્યારે આપણે કોઈ ઇલાજ નથી. જો આપણને કોઈની મોટી અને જોરાવર ફોજની મદદ મળી શકે, તો જ આપણી મુશ્કેલી અને મુશ્કેલી બર આવે!” દૌલતખાને પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવીને નિરાશાનો જ રંગ બતાવ્યો.

“તેથી મદદ અત્યારે મળવી દુસ્વાર છે, દુશ્મનની તડવાર એરહમ ખૂબાર છે અને મારી કન મને આશા બર્યો જ આ દુનિયામાંથી અકાળે ખેંચી લઈ જવામાટે તૈયાર છે!” આલમખાને વિદીર્ણ હૃદયનું દર્શન કરાવ્યું.

દૌલતખાન મહા જંગીર વિચારમાં પડી ગયો અને કેટલીક વારની વિચારમગ્નતા પછી જાણે કોઈ ઉપાય સૂઝી આવ્યો હોય તે પ્રમાણે મુખમંડળમાં કાંઈક પ્રકુલ્લતાની છાંય બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, આશાનું માત્ર એક સ્થાન છે, પણ જો તારાથી દૂરના દેશમાં જવાનું અને પ્રવાસનાં સંકટો વેઠવાનું સાહસ કરી શકાય, તો!”

“જો આશાની સફળતાનો નિશ્ચય હોય, તો હું આકાશ કે પાતાળમાં જવાને પણ તૈયાર છું, તો પછી દૂરના દેશ કે પ્રવાસનાં સંકટોનો ભય વ્યર્થ છે.” આલમખાને વીરતા અને નિર્ભયતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“તું જાણે છે કે, આજથી છ વર્ષ પહેલાં કાબુલના સુલ્તાન આબદે હિન્દુસ્તાનપર પોતાની પહેલી અઢાઈ કરી હતી? તે વેળાએ પંજાબમાં આવીને તેણે ઈચ્છાહીમને એવો સંદેશો કહાવ્યો હતો કે, ‘પંજાબ માંતે તૈમૂરના વંશજોની માલિકીનો હોવાથી તે માંતે અમને પાછો આપો અને નહિ તો અમારી સાથે લડવાને તૈયાર થાઓ!’ પરંતુ કેટલીક પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિના કારણથી તે ચીનાબ નદી સુધી આગળ વધીને પાછો કાબુલ તરફ આડ્યો ગયો હતો. એ જ વર્ષમાં તે પાછો હિન્દુસ્તાનમાં બીજવાર આવ્યો, પણ કાશ્ગરના રાજાએ બદખ્શાન માંતેપર અઢાઈ કરવાથી તે માંતેના બચાવમાટે બીજવાર પણ અહીં કાંઈ કર્યા વિના એમને એમ જ તેને કાબુલ તરફ પાછો વળવાની ફરજ પડી. પાછો બીજે વર્ષે તે સિયાલ-

નગરને છેલ્લી સલામ કરી ગયા. દૌલતખાનના જે ત્રણ બસસે તેમની હીલ-ચાલની તપાસ રાખતા હેઠ તેઓ પંનખની હદને ઓળંગી ગયા ત્યાં સુધી તેમની પાછળ ને પાછળ રહ્યા. તેમણે જ્યારે તે ઘોડેસ્વારોના પંનખમાંથી નીકળી જવાના સમાચાર આપ્યા, ત્યાર પછી છુપી રીતે દૌલતખાને રાત્રિના સમયમાં આલમખાનને મહલમાં બોલાવી મંગાવ્યા અને તેના પ્રવાસમાટેની સર્વ તૈયારી કરી રાખી. ખીજ રાત્રે આલમખાન કાબુલના શાહતા દરબારમાં જવામાટે પોતાની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાનને તથા પોતાની પ્રિયતમા પ્રાણેશ્વરી નાદિરાખાનમને છોડી જવાનો હતો.

એક મહાર રાત્રિ વીતી હતી અને આજે મધ્યરાત્રિ થતાં જવાનું હોવાથી ભોજનની સમાપ્તિ કરી દૌલતખાને પોતામાટે તૈયાર કરાવેલો ખાસ પોશાક લાવવાની આલમખાને ખાનસરા યાસીનને આજ્ઞા કરી દીધી. પોતાના પ્રાણેશ્વરના વિયોગને નેત્રો સમક્ષ આવી બિભેલો જોઈને પતિપરાયણા નાદિરાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અખંડ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પોતાની પ્રાણાધિક પ્રિયતમાની આવી અવસ્થાને જોઈને બહાદુર અને દિલાવર આલમખાન પણ પોતાના હૃદયના ઉમંગકાને રોહી ન શકવાથી એકદમ રડી પડ્યો. પણ સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયની કોમળતા તથા સંવેદનામાં ભેદ એટલો જ કે, નાદિરાની રોદનપ્રવૃત્તિ લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી અને આલમખાને જે ચાર પળમાં આત્મસંયમ કરીને આંખમાંનાં આંસૂ લૂછી નાખ્યાં. તે પોતાની અર્ધાંગનાના હૃદયનું સાંત્વન કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—

“નિગરપારા, આ અવસર રેવાનો અને હિંમત હારી જવાનો નહિ, પણ ‘હુસ્મતે મર્દો તો મદદે ખુદા!’ એ તત્ત્વને હૃદયમાં સ્થાન આપી હિંમત અને દિલાવરીથી ‘ખુદાહાફિન’ કહી હસતે મોઢે મને વિદાયગીરી આપવાનો છે!”

“દિલાવર, દુઃખમાં દુઃખીને દિલાસો દેવો એ જેટલી સહલ વાત છે, તેટલી દુઃખીના દિલમાં તે દિલાસાની અસર થવી સહલ નથી. પાણીની માછલી પાણીમાંથી કાઢ્યા પછી દૂધમાં રાખ્યા છતાં જીવી શકતી નથી, પતંગનું જીવન દેવળ દીપકની શિખામાં બળી મરવામાટેજ સૂનવણું હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશને દીપકના પ્રકારાની સરખામણીમાં તુચ્છ માને છે; ચકોરને ચંદ્રનો વિયોગ મહાશને દીપકના પ્રકારાની સરખામણીમાં તુચ્છ માને છે; વસંતકાળના વિયોગથી કોકિલા વાચાવિહીન થઈ જાય છે; ધનનાહનના વિયોગે મયૂરની અવસ્થા મૃતસમાન થાય છે; વર્ષાઋતુના વિયોગથી પપીહાની વાણીનો લય થાય છે; અને વગાડનારાના વિયોગથી સુસ્વર વીણા સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે ઔરત પોતાના શૌહરને જ જીવન અને દીનોઈમાન માનનારી હોય છે, તે ઔરતના પ્રાણુ શૌહરના વિયોગથી પણ માત્રમાંજ પ્રયાણુ કરી જાય છે; અને નહિ તો જૂરી જૂરીને તેના દુઃખમય જીવનનો અંત થાય છે, એ શું આપ નથી જાણતા કે? અર્થાત્ આપના વિયોગનું મારા કોમળ હૃદયમાં શું અને કેવું ભયંકર પરિણામ થશે, એની આપને કશી પણ કલ્પના છે ખરી કે? ના, નથી; કારણ કે, જો તેવી કલ્પના હોય, તો આપ આમ મને છોડી જવાને એકદમ કદાપિ તૈયાર થાઓ નહિ!” નાદિરાએ એક પાપાણુને પણ પીગળાવી નાખે તેવાં કંઈજાત્પાદક શબ્દોનો રૂસ્કાં ભરી ભરીને ઉચ્ચાર કર્યાં.

“એ નવો ભય વળી તારા દિલમાં ક્યાંથી આવી ભરાયો? તમે સર્વને કાકા દૌલતખાન અહીંથી લાહોર લઈ જશે અને ત્યાં પોતાની બેગમ, વહુ અને બેટીઓ સાથે તને પણ પોતાના જૂનાનખાનાના એક ભાગમાં હિફજત સાથે રાખશે. ત્યાં કોઈ અજનવી શખ્સનું આવવું જ દુશ્વાર છે, તો પછી તને ડર કોનો છે? વળી જેનો અલ્લાહ મદદગાર હોય છે, તેનો એક વાળ પણ કોઈથી વાંકા કરી શકાતો નથી, એ કાયદાને તું કેમ ભૂલી ભય છે વાર?” આલમખાને ભય ન રાખવાનાં કારણો દર્શાવ્યાં.

“સૂબેદારના જૂનાનખાનામાં કોઈ ગયર શખ્સ તો આવી શકે તેમ નથી, પણ તેમના પોતાના નૂરેનજર પિસરને તો જૂનાનખાનામાં આવવાની મુમાનિયત નહિ હોય ને? હું બુજર્ગ દૌલતખાનના સાહબજદા ગાજખાનને સારી રીતે જાણખું છું અને તેના અચમાલોથી સારી રીતે વાકિફ છું અને તેથી જ મને ભય થયા કરે છે કે, જો કોઈ વિપરીત પરિણામ આવશે, તો પિસરના કારણથી પિદર સાથે પણ આપણી દુશ્મની થશે; શયતાનની શયતાનીયત બિચારા ફરિસ્તાને પણ નડશે!” નાહિરાએ બયના સત્ય કારણનો સ્ફોટ કરી દીધો.

“ગાજખાનના વર્તન વિશે મેં પણ એવી અફવાઓ સાંભળી છે. એકવાર તે દિલ્લીમાં હતો તે વેળાએ એક અમીરની દુખ્તરની તેણે કાંઈક એવી જ છેડ છાડ કરી હતી અને તેથી અચાનક તેને દિલ્લીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, એવી એક વાત પણ મારા સાંભળવામાં આવી હતી; પણ એક ધર તો ડાકણ પણ છોડે છે, એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે પોતાની રિશ્તદારીમાં તે આવો પથરો નાખે તેમ નથી; પોતાના પિદરની હાજરીમાં તેનાથી એવી બેઅદબી કરી શકાશે નહિ.” આલમખાને નાહિરાના મતને ટેકો આપી નિર્ભયતાનું અન્ય કારણ બતાવ્યું.

“બકરીને કસાઈના તાળામાં સોંપીને અથવા ગાયને વાઘના પાંજરામાં પૂરીને તેની સલામતીની આશા રાખવી, એ મારી ધારણા પ્રમાણે તો નાદાની છે; કદાચિત્ તે મરી ન જાય, તો પણ ધવાય તો ખરી જ. પછી તો જેવું આપ સરતાજનું કુર્માન!” નાહિરાએ પોતાથી કરી શકાયો તેટલો વાદ કરીને છેવટે ઔરત-જતને સ્વાભાવિક થઈ પડેલી તાબેદારી બતાવીને પોતાનાં હથિયાર છોડી દીધાં.

“મેહરબાન બેગમ સાહુબા, આપણા માલિકના આક્રેતોથી ધવાયલા અને ખવાયલા નિગરમાં હવે કોઈ નવી ફિકરના બીજને ન વાવો. કુલ બનીઆદ-મના નિગાહખાન સુલ્તાનોના સુલ્તાન યજ્ઞદાનપર ભરોંસો રાખો; કારણ કે, ‘દુશ્મન, અગર ફવીસ્ત નિગહખાં ફવીતરસ્ત!’ દુશ્મન કદાચિત્ બલવાન હોય, પણ બચાવનાર અત્યંત બલવાન છે, એ શું આપે નથી સાંભળ્યું?” એમ કહીને યાસીને નીચેનાં વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો:—

“વા કિસ્કે હાથોંસે બલા હો સક્તા હય ફિત્તાર;

નિસ્કા કે ઇંસ જહાંમેં હય અલ્લાહ મદદગાર!”

“શાબાશ, મરહુબા, આફરીન! ખુદામાંનો વિશ્વાસ અને દિલની હિમત તો આવાં જ હોવાં લેઈએ. આ બહાદુર રાત અને દિવસ તારી પાસેનો પાસે જ રહેશે તો તને બધી આંખ કરીને લેવાની પણ કોઈની છાતી ચાલી શકે તેમ નથી!” આલમખાને યાસીને શાબાશી આપીને પુતઃ નાહિરાના દરબને શાંત કરનારા શબ્દો દુઆર્યા.

“પણ આપ એકલા જાઓ છો કે?” નાહિરાએ પૂછ્યું.

“ના; મારી સાથે દૈવતખાનના બે માણસો આવવાના છે.” ઉત્તર મળ્યું.

“તો મારી છેલ્લી અર્જ એ છે કે, રસ્તામાં કોઈ અડચણ થાય અને મનેની જનપર ખીમારી કે એવો જ ખીજો કોઈ વખાલ આવી પડે, તો ત જખર કહાવજો અને જરૂરત હોય તો અમે બધાંને ખિદમતમાટે બોલાવો. આપ પોતાના દિવસો દુઃખમાં વીતાડો અને અમે અહીં આરામમાં જીવી જસર કરતાં રહીએ, એ મને તો જરા પણ ગમતું નથી; પણ આપ માવરી કરીને જાઓ છો એટલે હું વધારે શું બોલું? અમે ઔરતોનું હથિયાર હું એટલે જે માથાપર આવી પડશે તે સહીશું અને રડીને બેસી રહીશું!” તેમ કહીને નાહિરાએ આલમખાનના ગળામાં હાથ નાખી તેના ખભાપર મારાનું માથું નાખી દીધું.

“દિલજન, હવે જવામાં મને અકારણ વિલંબ થાય છે, માટે રત્ન આપેલા હું જઈ; ખુશ્કા કિશ્કાહ પણ મારી વાટ જોઈ રહ્યા હશે; કારણ કે, તેઓ મને વળાવવામાટે બે ચાર ગાઉ સૂધી મારી સાથે આવવાના છે.” આલમખાને ખાશતુચી કહ્યું.

“જે સિવારે અને ફતહયાબ યહને પાછા વહેલા પધારો! પણ વહાલા બા મરીખ નાહિરાને વિસારશો નહિ અને કામ વગર ક્યાંય વધારે દિવસ રોકાશો નહિ; કારણ કે, આપના આવતાં સૂધી મારો સમય દિવસો ગણવામાં જ વીતવાના છે.” નાહિરાએ કાચારીથી રત્ન આપીને કહ્યું.

“ત્યારે પ્યારી દિલારા, સલામ!” આલમખાને છેલ્લું ચુંબન કરીને કહ્યું.

“સરનાજ મારા, સલામ! ખુદા હાફિઝ!” નાહિરા બોલી.

આલમખાને મયાણુ કહ્યું; ચાસીન તેને વળાવવામાટે જતો હતો, પણ દરવાજામાં તેને અટકાવીને આલમખાને કહ્યું કે: “ચાસીન, હું અહીં બેગમની ખિદમતમાં જ રાતર રહે; મારી સાથે આવવાની અગત્ય નથી. મારી ગયર કાન્દરીમાં પગવાર પાગ એને વીલી મૂકીશ નહિ અને બરાબર સંભાળજે.”

“દુન્યાઅવસા! આલીનનાળ, બેફિક રહો અને ફતહ કરો!” ચાસીને વિચાર બંધાવ્યા.

ચાસીન ચોરડાના હંજરાપર જ લોકો હતો; આલમખાન ગમગીનીમાં મર્કાબ યહને આડ્યા ગયા અને બીજી તરફથી ચોરડામાં કોઇના પડવાનો ધબકો ચાસીનના કાનેમાં આવ્યો અથડાયો. ચાસીને ચોરડામાં જઈને જોયું, તો નાહિરા ગરા ખાઈ જમીનપર પછડાઈને બિલ્કુલ બેહોશ યહને પડી હતી. બાંદીઓને બોલાવી ઉઠાવજળ છાંટી તેને હોરામાં લાવવાનો ચાસીને પ્રયત્ન કર્યો અને ફરહીદવાર રહી એ કાશિરામાં નારીપારી મળ્યા પછી જેવંટ નાહિરા કાંધક હોરામાં આવી, પણ તેના દિમાગમાં એક જાતની ખોડનાક અસર થઈ ગઈ હતી તેથી તે અડધી બેહોશીની દાવતમાં ન સમજી શકાય તેવા ઉદ્ગારો કાઢી બગાડાટ કરવા લાગી. ચાસીનના મનમાં બય ચંચો કે: “આલમખાનની જુદાઈમાં બેગમ ક્યાંક દીવાની ન થઈ જાય!” તે બેગમને શાંત કરવાના પોતાથી જનતા બેગમશિ કરવા મંદી ગયા.

ભેડા નગરની જે દિશામાં કાબુલના માર્ગનો આરંભ થતો હતો તે દિશાની સીમાપર ત્રણ સુસજ્જિત અશ્વો ચાલવામાટે ઉતાવળ કરતા હોયની તેવી રીતે હુણહુણતા હભા હતા. ત્યાં એક વિશાળ વૃક્ષતળે પ્રવાસીઓને ખેસવામાટે એક મોટો ગોળ ઓટલો બાંધેલો હતો તે ઓટલાપર દૈવતખાન બેઠો હતો અને બીજા બે પ્રવાસમાટેની તૈયારીવાળા જવાંમદોં તેની સામા બેઠા હતા. તેઓ ધીમા સ્વરથી પોતાના માલિક સાથે પ્રવાસ વિશેની વાતચીત કરી રહ્યા હતા એટલામાં આલમખાન અને સ્હાદિક ત્યાં આવી લાગ્યા. આલમખાનને જોતાં જ દૈવતખાને ઓટલાપરથી બેઠી એક રુક્ષો તેના હાથમાં આપીને કહ્યું કે: “આલમખાન, આ રુક્ષો સુલ્તાન બાબરને આપજે અને પછી તેની સાથે તારે જેવા કોલકરાર કરવા હોય તે કરજે. આ બે મારા કાબિલે ઇતખાર અને જાનિસાર સિપાહીબચ્ચા તારી સાથે આવે છે, એઓ કાબુલના રસ્તાના પૂરા જાણકાર હોવાથી સહીસલામત તને ત્યાં પહોંચાડશે, ત્યાં પણ જ્યાં સૂધી તારી ઇચ્છા હશે ત્યાં સૂધી તારી સાથે રહેશે અને જો આપણી ધારણા પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ત્યાં નહિ થાય, તો તને અહીં પાછો સહીસલામત લાવી મૂકશે. પણ અરે, હજી મારો ઘોડો લઇને સ્હલીમ કેમ ન આવ્યો વાર?”

“શુભામ હાજર છે, બન્દાપરવર!” સ્હલીમે દૂરથીજ જવાબ આપ્યો અને નિમેષમાત્રમાં ઘોડાને લઇને દૈવતખાનની સામે આવી બેઠો રહ્યો.

“કેમ વાર લાગી?” દૈવતખાને પૂછ્યું.

“ખતનચીને ફૂંચી જડતી નહોતી, તેથી જરાક વાર થઈ!” સ્હલીમે વિલંબનું કારણ બતાવ્યું.

“વાર; પણ પછી મારા કહેવા પ્રમાણેની રકમ લાવ્યો?” દૈવતખાને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હ હા; આ થેલીમાં તે તૈયાર છે;” એમ કહીને સ્હલીમે એક નાની થેલી પોતાના અત્રદાતાના હાથમાં આપી દીધી.

તે લઇને દૈવતખાન આલમખાનને સંખોધી કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, તારે દૂરની સફર કરવાની છે એટલે રસ્તામાં ડગલે ને પગલે પૈસાની જરૂરત તો પડવાની જ; એટલામાટે આ એકસો સોનામોહોરની થેલી છે તે તારી પાસે રાખી લે. વધારે રકમ એટલામાટે નથી મગાવી કે રસ્તામાં છુટારા વગેરેનો ટર હોવાથી જો તમો લૂટાઓ તો બધા પૈસા ચાલ્યા જાય! છતાં જો કાબુલમાં સહીસલામત પહોંચ્યા પછી જરૂરત હોય તો સુલ્તાન બાબર તને જોઇતાં નાણાં આપશે; કારણ કે, મારા રુક્ષામાં મેં એ વિશેનો ઇશારો કરેલો છે.”

“આપ યુજર્ગ મારામાટે આટલી બધી ચિન્તા રાખો છો, એમાટે હું આપના નેહાયત એલુસાનમંદ છું; પણ મેં સો સોનામોહોર મારી સાથે રાખી છે અને તેથી આ સોનામોહોરની મને અગત્ય નથી. નાદિરા પાસે પણ પૈસા તો છે જ; છતાં જો નાદિરાને, સ્હાદિકને કે ચાસીનને કોઇ વાર જોઇએ તો તે મારે તેટલા પૈસા આપજો.” આલમખાને બિપકાર સાથે સોનામોહોરનો અસ્વીકાર કર્યો.

“અહીંની તારે કંઈ પણ ફિકર રાખવાની કે લલ્લામણુ આપવાની તકલીફ રહ્યા ન નહિ.” દૈવતખાને વાતને દુટ્ટી કરી નાખી.

“પણ કિલ્લગાહ, મારે છેલ્લો એક સવાલ પૂછવાનો છે અને તે એ કે, જો મારી ગેરહાજરીમાં ઇશ્રાહીમ તમારી પાસેથી નાદિરા અને મારા બે ગુલામોની સ્ત્રી લખીને માગણી કરશે, તો આપ શું કરશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“ખંતખની હુકમત મારા હાથમાંથી જશે, મારું સર તનથી વ્હાઈ થશે અને હજારો માણસોનાં લોહી જમીનપર રેડાશે, તો જ નાદિરા અને તારા બે ગુલામો સુલતાને દેહલીના કબ્જમાં જશે.” દૌલતખાને ઓળખિતતાથી કહ્યું.

“ખુદા આપની ઇજ્જતને જાળવો!” આલમખાન એમ કહેતાંની સાથે જ પોતાના અશ્વની પીઠપર ચઢી બેઠો.

દૌલતખાન અને આલમખાન સાથે જનારા બે સિપાહીઓ પણ પોતા-પોતાના ઘોડાપર સ્વાર થઈ ગયા. તેઓ ત્યાંથી કાબુલના રસ્તાપર આવ્યા અને આદિક તથા સલીમ તે મુસાફિરોને સલામ કરી શહેર તરફ પાછા વળી ગયા. લગભગ ત્રણ ચાર ગાઉસૂધી સાથે જઈ આલમખાનને બીજી પણ કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ આપીને દૌલતખાન એક મહુર દિવસ ચઢતાં પાછો લેડામાંના પોતાના મહલમાં આવી લાગ્યો. નાદિરા હજી બરાબર હોરામાં આવી નહોતી. તેની ખીંકનાક હાલતને જોઈને દૌલતખાન ગભરાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૬

ખાખરનો પરિચય

હવે એ પ્રવાસીઓને તેમના માર્ગક્રમણમાં રાખીને તેમ જ નાદિરાને તેના સંસ્કારોની સારવારમાં રહેવા દઈને જે સુલતાન ખાખર આપણી નવલકથાનો મુખ્ય નાયક છે, તે બહાદુર સુલતાન ખાખરનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અમે અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને કેટલોક પરિચય કરાવીશું તો તે અથોગ્ય કિંવા અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય; અરતુ.

જાદીઝદીન મહમૂદ અથવા ખાખર તે તયમૂરઝગનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. ખાખરનો પિતામહ અજ, સમ્રાટ મીરજ તયમૂરે જીતેલા વિશાળ રાજ્યનો માલિક હતો. એ અજ, સમ્રાટના બધા મળીને અગિયાર પુત્ર હતા અને તે સર્વેએ પોતાના પિતાના મરણ પછી રાજ્ય સરખા ભાગે વહેંચી લીધું હતું. અજ સમ્રાટનો ચોથો પુત્ર ઉમરશેખ મીરજ તે ખાખરનો જન્મદાતા પિતા. ઉમરશેખને પ્રથમ કાબુલનું રાજ્ય મળ્યું હતું, પરંતુ તે તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને પછી શીરહરિયા નદીના ઉદ્ભવ પાસેનો ફરગાના પ્રાંત તેના તાબામાં આવ્યો. ઝગતાઈ નામનો અંગેજખાનનો એક પુત્ર હતો, અને તે નાગ પછીથી તુર્કના એક કુટુંબને પ્રાપ્ત થયું. મહમૂદખાન નામનો એ ઝગતાઈના એક વંશજ હતો અને તેની હમ્મીરા-બાહેન ઉમરશેખને આપવામાં આવી હતી. એ કારણથી ખાખર માતૃપદ્મ અંગેજખાનનો અને પિતૃપદ્મ તયમૂરઝગનો વંશજ હતો. તે સમયમાં ફરગાના પ્રાંતની કવિ અને વિદ્વાનોના બંડાર તરીકે ખ્યાલિ હતી. અર્થાત્ ઉમરશેખ મીરજ પોતે વિદ્વાન હોવા સાથે કવિઓનો આશ્રય દાતા અને મદદરાકાંક્ષી પુરુષ હતો તેમ જ તે ઉદાર, શૂરવીર અને

પણ હતો એમ બાબરે જ પોતાના આત્મવૃત્તમાં લખેલું છે. બાબરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૪૦૫ માં લાયમૂરલંગનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે વેળાએ તેનું રાજ્ય વિશાળ હતું; પણ તેની વ્યવસ્થાપૂર્વક મેળવણી થયેલી નહોતી; એથી લાયમૂરનો સ્વર્ગવાસ થતાંની સાથે જ તત્કાળ તેના કકડા થઈ ગયા. મધ્ય એશિયામાંનો અઝ્ઝેસસ્ ઉર્ફ અમૂદરિયા અને જકઝાર્ટસ્ ઉર્ફ શીરદરિયા એ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તેના વંશજોના હાથમાં હતો. લાયમૂરનો વંશવિસ્તાર વિશાળ હોઇને પ્રત્યેક વંશજના અધિકારમાં એક કે બીજો કાર્યભાર તો હોવાનો જ, એવી સ્થિતિ હતી. બાબરનો કાકા સુલ્તાન અહમદ મીરન સમરકંદમાં રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વમાં હિસાર નામક સ્થાનમાં તેના બીજા કાકા મહમૂદની સત્તા હતી. ત્રીજા કાકા ઉલ્જખેગના અધિકારમાં કાબુલ અને ગજની એ બે પ્રાંતો હતા; અને બાબરનો પિતા ઉમરશેખ મીરન ફરગાના પ્રાંતનો સત્તાધીશ સ્વામી હતો. એ પ્રાંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શીરદરિયા નામક નદીના ઉદ્ભવ પાસે હોઇને અત્યારે ખેઠાકંદના નામથી ઓળખાય છે. એ પ્રાંતની રાજધાની અંદિજન શહર હોઇને અઝ્ઝેસી નામનું એક બીજું મજબૂત શહર પણ એ પ્રાંતમાં હતું. બાબરના પિતા ઉમરશેખ મીરનનો ઈ. સ. ૧૪૯૪ ના જૂન મહિનાની ૯ મી તારીખે પર્વતપરથી અચાનક નીચે ધસી પડવાથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. ‘ઈ. સ. ૧૪૯૪ ના જૂન માસમાં મને ફરગાના પ્રાંતનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું,’ એ બાબરના આત્મચરિત્રમાંનું પ્રથમ વાક્ય છે.

ઉપર્યુક્ત લાયમૂરના વંશજોના રાજ્યની પેલી તરફ પૂર્વ અને ઉત્તરે, અંગેજ-ખાનના ઝુગલ વંશજો લૂટફાટના પોતાના આનુવંશિક વ્યવસાયને ચલાવ્યા કરતા હતા. તેમનામાં યૂનસખાન નામનો એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતો. બાબરના દાદા સુલ્તાન અબૂ સંઘદ મીરનએ યૂનસખાનને પૂર્વે કેટલીક સહાયતા આપેલી હોવાથી તેણે પોતાની ત્રણ દીકરીઓ અબૂ સંઘદ મીરનના ત્રણ દીકરાને આપી હતી અને તેમાંની કુતલકનિગાર ખાનમ તે બાબરની જન્મદાત્રી માતા હતી. યૂનસખાનની બીજી ઇસાનદૌલત બેગમ કે જે બાબરની નાની થતી હતી તે પછીથી બહુધા બાબર પાસે જ રહેતી હતી. જ્યારે બાબરનો જન્મ થયો ત્યારે સીતેર વર્ષના વયનો વૃદ્ધ યૂનસખાન ખાસ અંદિજનમાં આવ્યો હતો; કારણ કે, બાબરના નામકરણનો સમારંભ થવાનો હતો. તેનું ‘જહીરુદ્દીન મહમદ’ એવું અરબી નામ રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ એ પરકીય ભાષાના નામનો યૂનસખાનથી યથાર્થ ઉચ્ચાર કરી શકતો ન હોવાથી તેણે જહીરુદ્દીન મહમદને બદલે તેને ‘બાબર’* નામથી બોલાવવા માંડ્યો અને ત્યાર પછી તે

* અંગ્રેજ ભાષામાં અલ્લા-સૂફીમાં સુસદ્માન રાજ્ય કર્તાઓના જેટલા ઇતિહાસો છપાયા છે, તે સર્વમાં ‘બાબર’ (Babar) નામ જ આપવામાં આવ્યું છે; પણ જેમ ખંગાળાના નવાબ સિરાજુદ્દૌલાને અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ સુરાજુદ્દૌલાના નામથી ઓળખાવ્યો છે અને સુરાજ જેવો કોઈ અરબી કે ફાર્સી શબ્દ ન હોવાથી તે પ્રમાદ હોવાનું ‘પ્રસાસીનું યુદ્ધ’ નામક ‘ગુજરાતી’ની ૧૯૦૫ ની ભેટની પ્રસ્તાવનામાં મેં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે; તે જ પ્રમાણે આ શબ્દમાં પણ

એ ‘બાબર’ નામથી જ પ્રકાશમાં આવ્યો. બાબરને બાક્યાવસ્થામાં જ યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસનો લાભ મળેલો હોવો લેખકે; કારણ કે, તેના પિતાના પરલોકવાસી થયા પછી જે આપત્તિઓનું વાદળ તેના માથાપર દૂધી પડ્યું હતું તેને જોતાં પછીથી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં તેનો અવકાશ મળવાની લેશ માત્ર પણ શક્યતા દેખાતી નથી. બાક્યાવસ્થામાંનું એ શિક્ષણ તેને તેની પોતાની માતા અને માતામહી પાસેથી જ મળ્યું હતું. એ બંને અબળાઓના અંગમાં મુગલોના કેટલાક મૂળ ગુણો અવિચળ હતા અને અનેક સંકટો આવ્યા છતાં પણ એ અબળાઓએ તેને કદાપિ છોડ્યો નહોતો. તેની માતામહીની યોગ્યતા અલૌકિક હતી. - તેના વિશે બાબર લખે છે કે: “તેના જેવી પ્રજા અને બુદ્ધિનો ખીજ કોઈમાં પણ નિવાસ હોય, એ અશક્ય છે; તે મહાધીરણી હોઈને આગળ જતાં શું બનવાનું છે તે અનુમાનથી જાણી લેતી હતી. તેના કહેવાથી જ મેં અનેક મહત્કૃત્યોને હાથમાં લીધાં હતાં. એક વાર તેને અને તેના શૌહરને શત્રુઓએ પકડી લીધાં અને શૌહરના છવતાં જ તે બિચારીને સ્ત્રી તરીકે એક ખીજ સરદારને સોંપી દેવામાં આવી. પ્રથમ તો તે કાંઈ પણ બોલી નહિ, પણ જ્યારે તે સરદાર શૌહર તરીકેનો હક ભોગવવામાં તેની પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે દરવાજા બંધ કરીને

કાંઈક ગોટાળો થયેલો હોવો લેખકે એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, ફ્રાન્સી ભાષામાં ‘બબર’ શબ્દ મળી આવે છે અને તેનો અર્થ ‘સિંહ’ થાય છે; ‘બાબર’ એવો કોઈ અરબી કે ફ્રાન્સી શબ્દ છે જ નહિ; હિન્દુસ્તાની શબ્દકોષમાં એક ‘બાબર’ શબ્દ છે, પણ તેનો અર્થ એક જાતની મીઠાઈને બતાવનારો હોવાથી અને યૂનસખાન હિન્દુસ્તાની ભાષાથી બાબર હોવાથી એ અર્થને સૂચવનારું નામ તેને અપાયું હોય એમ સંભવતું નથી. બબર એટલે સિંહ નામ સંભવે છે, અસ્તુ: મારો પોતાનો એવો અભિપ્રાય છતાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા Vincent A. Smith પોતાના ‘Akbar, The Great Mogul’ નામક ગ્રંથના ૯ મા પૃષ્ઠના એક ટિપ્પણમાં એ ‘બાબર’ નામના સંબંધમાં એવું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે: “Babur or Babur, not Babar as usually written, is a Turki name, having no connexion with the Arabic *Babur*, a lion,” (બરો શબ્દ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ છે; જેમ સાધારણતઃ લખાય છે તેમ ‘બાબર’ એવો કોઈ શબ્દ છે જ નહિ તેમ જ એ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દ તુર્કી ભાષાનો છે અને અરબી ભાષાના ‘સિંહ’ના અર્થને દર્શાવનારો ‘બબર’ શબ્દ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.) પરંતુ આ માન્યતા જો સત્ય હોય, તો પણ મૂળ તુર્કી શબ્દના સ્વરૂપમાં પણ વિદ્યુતિ તો અવશ્ય થયેલી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તુર્કી ભાષામાં ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું નથી અને તેટલામાં ‘બબર’માંથી જ ‘બાબર’ સ્વરૂપ થયું હોય એ તે શબ્દના અર્થને જોતાં વિશેષ સંભવનીય જણાય છે. ‘બાબર’ નામ બહુ જ વિખ્યાત થઈ લોકોની છંલે ચઢી ગયેલું હોવાથી હવે એ નામમાં કોઈથી શુદ્ધિ કે સુધારણા કરી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ એ ‘બાબર’ નામ જ અવિચળ રાખવામાં આવ્યું છે, એ નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. અન્યકર્તા.

પોતાની તહનાતમાંની બાંદીઓના હાથે તેની છાતીમાં છરો ભોકાવીને તેની જિંદગીનો અંત આણી દીધો. આ ઘટનાથી તેમના શત્રુ શેખ જમાલના મનમાં અત્યંત ક્રોધ આવવાથી ઇસાનદૌલત બેગમે જવાબ આપ્યો કે: ‘હું ચૂનસખાનની જોજ હોવા છતાં જમાલે મને ખીજ મરદના હાથમાં સોંપી દીધી અને તેથી મેં તેને મરાવી નાખ્યો; હવે જો જમાલની મરજી હોય તો તે ભલે મારું ગળું કપાવી નાખે, મને તેની પરવા નથી.’ આ રોકડો જવાબ સાંભળીને જમાલે તેને તેના શીહર પાસે પહોંચાડી દીધી.” આ ઘટના તે બેગમની પ્રખર તેજસ્વિતાને વ્યક્ત કરી બતાવે છે. એ દૃઢ નિશ્ચયવતી દેવી જ બાબરને પ્રત્યેક સંકટની વેળાએ અત્યંત મદદગાર અને સહાયિકા થઈ પડી હતી.

ઇ. સ. ૧૪૯૪ ના નૂતન મહિનામાં માત્ર અગિયાર વર્ષની સુકુમાર અવસ્થામાં અંદિનનના કિલ્લામાં રાજ્યનો ભાર બાબરના શિરપર આવી પડ્યો. ઉમરશેખના મરણના સમાચાર સાંભળતાં જ ચારે તરફથી તેના શત્રુઓ અંદિનનપર ચઢી આવ્યા અને તેમનામાં સમરકંદનો સુલ્તાન તેનો કાકો અહંમદ મુખ્ય હતો. અંદિનન તરફ આવતાં વચ્ચે એક નાનકડી નદી આવે છે, તે નદીપરના પૂલપર થઇને અહંમદના જંગીઓ આવતા હતા એટલામાં પૂલ દૂટી પડવાથી તેમાંના કેટલાક જંગીઓ ત્યાંના ત્યાં જ અંદિનનમાં પહોંચવાને બદલે સીધા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. આ ઘટનાને અપશકુન માનીને અહંમદ ચીરત પાછો આવ્યો ગયો. તેના પાછા ફરવાનું ખીજું કારણ એ પણ હતું કે એ જ સ્થળે ચાર વર્ષ પહેલાં બાબરના વાલિદે અહંમદની કૌનનો પરાજય કર્યો હતો અને એ અરસામાં જ એક પ્રકારના એક બચકર રોગનો હેઠભવ થતાં અહંમદના અનેક માણસો અને ઘોડા મરી ગયા હતા. આ કારણથી બાબર સાથે સલાહ કરીને અહંમદ પાછો વળ્યો અને તેથી તે વખત પૂરતો બાબરનો બચાવ થઈ ગયો. તથાપિ બાબરના મનમાં સમરકંદમાંના તાયમૂરના સિંહાસનપર બેસવાની પ્રબળ ઇચ્છા રમી રહી હતી અને એક સરખી રીતે પચીસ વર્ષ પર્યન્ત તે પોતાની એ ઇચ્છાને વળગી રહ્યો હતો. સમરકંદ રાજધાની ત્રણ વાર તેના હાથમાં આવી અને ત્રણે વાર પાછી હાથમાંથી આવીને નીકળી ગઈ; એટલે એથી ઉદ્વિગ્ન થઇને અંતે તેણે પોતાનો મોર્ચો હિન્દુસ્તાન તરફ ફેરવ્યો. એ પચીસ વર્ષના કાલાવધિમાંના યુદ્ધપ્રસંગો અને નાનાવિધ સંકટોથી તેને જે અમૂલ્ય શિક્ષણ અને અનુભવની પ્રાપ્તિ થઈ, તેના થોડે હિન્દુસ્તાનમાંની નવીન શહનશાહતને મેળવવાની યોગ્યતાનો તેના અંગમાં આવિર્ભાવ થયો, એમ જ કહેવું જોઈએ.

ઇ. સ. ૧૪૯૪ થી ૧૫૧૬ પર્યન્તની સંધ્ય એશિયામાંની બાબરની ઝડપ પડીઓ કોઇ દલિપત કાંદંબરી-નવલકથાને પણ દૂર બેસાડી દે, તેવા પ્રકારની છે. સમરકંદ, બુખારા અને બલ્ખ એ નગરો સિંકંદર બાદશાહના સમયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં અને હર્નદો વર્ષની ઘટબાંજમાંથી પસાર થતાં સંપત્તિ અને સુંદર યથેલાં હતાં. ત્યાં અનેક વિદ્યા અને કળાઓનો ઉત્કર્ષ થયો હતો. અમુરચિયા અને શીરદરિયા જે બે નદીઓના મળ્યામાંના પ્રાંત અત્યંત ફળદ્રુપ અને રમણીય છે અને કબર તેમના હૃદય પાસે ફરમાના પ્રાંત આવેલો હોવાથી તેને સેલ્ક દુલ્હનની ઉપમા આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય જ કહેવડો.

ખાખર કહે છે કે: ‘દરાખ, દારૂમ અને ખરખૂત ઇલાદિ ફળો જેવાં અંદિજન અને આકસીમાં થાય છે, તેવાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ થતાં નથી!’ તેના આત્મચરિત્રમાં આકસીના ખરખૂતનું વર્ણન તો પૂર્ણે પૂર્ણે અને સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. ખાખરે પોતાના રિશ્તેદારોનાં અને તાલ્લાલિક અનેક અન્ય પુરુષોનાં વર્ણનો પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલાં છે. તેના કેટલાક રિશ્તેદારો અને સ્નેહિતનો અઘૌ પ્રહર તેના ભજનમાં નિમજ્ન રહેનારા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ ખીજના ચિત્તને પોતા તરફ આકર્ષવાની કળા ખાખરે બહુ જ નિપુણતાથી સાધી લીધી હતી. છતાં પણ કેટલીકવાર બહુ જ કટાકટીના વખતમાં એ અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર લોકો પણ ખાખરને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા અને એવા પ્રસંગ એક એ વાર નહિ, પણ અનેક વાર ખાખરને જોવા પડ્યા હતા. કેટલીક વાર એવા બનાવો બનતા હતા કે, ખાખર સર્વ પ્રકારે નિરાશ અને હતાશ બનીને બેસી રહેતો હતો અને સર્વ સંગીઓ તેને છોડીને ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતા હતા. આમ છતાં પણ તે હિંમત હારી ગયો નહોતો. ‘મારો ભાગ્યેદય અવશ્ય થવાનો જ છે’ એ તેની આત્મશ્રદ્ધા અથવા આત્મનિષ્ઠા અંત પર્યંત દૃઢ અને અવિચલ હતી અને એ અચલ આત્મનિષ્ઠાના યોગે જ પછીથી તે પોતાની બાવિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો.

સમરકંદમાં આદમદ ખીરજી રાજ્ય કરતો હતો, તે મરણ પામ્યો અને તે રાજ્ય ખાખરના ખીજ કાકા સહમૂદ ખીરજીના હાથમાં ગયું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૪૯૫ માં તેનો પણ સ્વર્ગવાસ થઈ જવાથી અનેક સરદારો સમરકંદ પર ચઢી ગયા તે સાથે ખાખરે પણ પોતાના ભાગ્યને અજમાવ્યું. ઇ. સ. ૧૪૯૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં સમરકંદ તેના હાથમાં આવ્યું. ત્યમૂરની રાજધાનીમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો અને તેથી લાં તે સર્વ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્દેશ્યમાં ગાળ્યો. એ રીતે તેણે પોતાના સરદારો અને સૈનિકોને સમરકંદ શહેરમાં લઈ કરવા તૈયારી નહોતી અને તેથી નારાજ થઈને તે બધા એક પછી એક કરીને ખાખરને છોડીને ચાલ્યા ગયા. અધરામાં પૂરું વળી તે પોતે બહુ જ ખીમાર થઈ ગયો અને તે એટલે સૂધી કે ચાર દિવસ સૂધી તો તેની વાચાં પણ ખંધ હતી. આ સમાચાર અંદિજનમાં પહોંચતાં લાં શત્રુઓ ચઢી આવ્યા, એટલે ઉપરાસાપરી ત્યાંથી ‘અંદિજનના બચાવમાટે નહેલી આવો’ એવા આશયનાં પત્રો આવવાથી ખીમારીમાંથી લોકતાંની સાથે જ ખાખર સમરકંદને છોડી અંદિજનના બચાવમાટે દોડી ગયો. ખાખરે સમરકંદને ખીઠ દેખારી એટલે પાછળથી તેના પિત્રાઇ બાઇ સુલ્તાન અલીએ સમરકંદને પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધું અને ખીજ તરફ તેના બાઈ જહાંગીર ખીરજીએ વિશ્વાસઘાત કરી લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈને અંદિજનપર પોતાનો કબ્જો કરી લીધો. સમરકંદની સત્તા દૃઢતાથી તેના હાથમાં આવી નહોતી, તોપણ વડિલોપાગિત ફરગાના પ્રાંતપર તેનો વિશેષ પ્રેમ હોવાથી તે પોતાના બાઈની ખોટ બૂલાવવાને એકદમ આગળ વધ્યો. માર્ગમાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે: “ખાખર મરી ગયો છે એવી અફવા ફેલાવીને જહાંગીર ખીરજીએ ફરગાના પ્રાંતનો અધિકાર મેળવ્યો હતો!” સારાંશ કે, સમરકંદના સુલ્તાન થવાની મદદવાકાંક્ષામાં અંદિજનનો અધિકાર પણ ચાલ્યો ગયો અને

બાબરને વનવાસનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. સમરકંદમાં તેણે માત્ર ત્રણ મહિનાનો જ વખત વીતાવ્યો હતો. સારા સારા સર્વ સરદારો તેને ત્યાગી ગયા અને તેથી તેની પાસે માત્ર દોઢસોથી ઘરો જ માણસો રહ્યા કે જેઓ લડાઈમાં અને સંકટમાં ટકાવ કરી શકે. એ પ્રસંગ વિશે તેણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખેલું છે કે: ‘હવે મારું ધૈર્ય ડગમગવા લાગ્યું, ચારે દિશામાં કેવળ નિરાશા અને નિરાશા જ દેખાવા લાગી અને હું એકસરખો રડવા લાગ્યો!’ ખેઠકંદમાં તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યાં અને તેથી નવીન ઉત્સાહ આવતાં તે ત્યાર પછીના ઉદ્ધોગમાં પ્રવૃત્ત થયો. જંગલમાંથી નવા લોકોનાં ટોળાં તેની મદદે આવી લાગ્યાં અને ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જ ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં આકસી અને અંદિનન એ બન્ને શહેરો પાછાં તેના હાથમાં આગ્યાં. એટલામાં વળી પાછો યુદ્ધ-પ્રસંગ આરંભાતાં પોતાના બાઈ જહાંગીરને આકસી આપી દેવાની બાબરને ફરજ પડી. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં બન્યો અને એ પ્રસંગે બન્ને બાઈ-ઓનો મૈત્રીસંબંધ થયો. એ વેળાએ, બન્નેએ મળીને સમરકંદ છોડવું અને પછી ફરગાના પ્રાંત જહાંગીરને આપવો, એવો કરાર તેમની વચ્ચે થયો હતો. એથી સમરકંદને છૂટી લેવાને બાબર ઉત્કંઠાથી ઊછળી રહ્યો હતો અને એટલામાં ત્યાંથી તેણે જ આમંત્રણ પણ આવી પહોંચ્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૦ ના નૂન મહિનામાં બાબર પાછો સમરકંદ પર ચઢી જવાને નીકળ્યો અને એક દિવસે રાત્રિના સમયે અનાયાસ તેનો શહેરમાં પ્રવેશ થયો. લોકોમાં સર્વત્ર આનંદનો વિસ્તાર થઈ ગયો. તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યાં. બાબરને હજી ઘણો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઉજબક યુગલોનો સરદાર મહંમદ શાયબાનીખાન સમરકંદને આધ્યાં કરવાને ટાંચી બેઠો હતો. તે અંગેજખાનના પૌત્ર શાયબાનનો વંશજ હોવાથી તેણે પોતાની ઇચ્છાથી જ પોતાનું નામ શાયબાનીખાન રાખ્યું હતું. તેની સાથે લડાઈ થતાં બાબરનો પાછો પરાજય થયો, તેના બધા માણસો ભાગી ગયા અને માત્ર દશ કે પંદર માણસો સાથે અશ્વો સહિત કોહિક નદી તરીને તે પાછો સમરકંદમાં આવી પહોંચ્યો. શાયબાનીએ તેને ઘેરી લીધો અને તેના ઘેરામાંથી એક દિવસ પોતાની માતા તથા નાની સાથે રાત્રિના અંધકારમાં છૂવ લઈને બાબર પલાયન કરી ગયો. તે નિશામાં પોતાની થયેલી ભયંકર સ્થિતિનું બાબરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં મનોવેધક વર્ણન આપેલું છે. કેટલાક દિવસ સૂધી તે પર્વત પ્રદેશમાં ભટક્યા કરતો હતો, એવામાં એક અતિશય વૃદ્ધ અબળા તેને મળી. તે અબળાએ તયમૂરલંગની સ્વારીઓની વાતો પોતાની બાધ્યાવસ્થામાં સાંભળી હતી, તે બાબરને સંભળાવીને તેના મનમાં હિન્દુસ્તાન પર ચઢી જવાની એક નવીન આશાને જાગ્રત કરી દીધી. ત્યાર પછી તે તાશકંદમાં જઈને કેટલાક દિવસ સૂધી પોતાના મામાના આશ્રયમાં રહ્યો. શાયબાનીખાને પોતાના રાજ્યના વિસ્તારને પાછળથી બહુ જ વધારી દીધું અને તાશકંદને પણ પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધું એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં આકસી સ્થળે પરાભવ પામીને બાબર પોતાના બંધુ સાથે ભાગીને કાબુલમાં આવી લાગ્યો.

‘આવી અનિશ્ચિત અવસ્થાથી હું બહુ જ કંટાળી ગયો. નહિ ઘર કે નહિ ખાર, એવી સ્થિતિમાં છૂવું સામાટ! હું મારા મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે,

આવી દુર્દશા અને વિપત્તિમાં દિવસો ગાળવા કરતાં કોઈ એકાંત સ્થળમાં જઈને શાંત થઈ બેસી રહેવું તે વધારે સારું છે! ત્યાં મને કોઈ ઓળખશે પણ નહિ અને કોઈ કાંઈ પૂછશે પણ નહિ. આવા અપમાનને સહી લોકોને મોટું દેખાડવા કરતાં જ્યાં માનવપ્રાણીના દર્શનનો સંભવ જ ન હોય, તેવા કોઈ સ્થાનમાં જ પલાયન કરી જવું જોઈએ. એક વાર મનમાં ચીન તરફ નીકળી જવાનો વિચાર આવતો હતો; કારણ કે, બાલ્યકાળથી જ ચીન દેશને જોવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી; પણ તે વેળાયે હું રાજ હોવાથી રાજ્યને છોડીને કેવી રીતે જવાય અને તેની વ્યવસ્થા કોને સોંપી શકાય, આવા વિચારથી મારી તે ઇચ્છાને હું પૂરી કરી શક્યો નહોતો; પણ હવે રાજ્ય ચાલ્યું ગયું હતું અને માતાના નિર્વાહ તથા નિવાસની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ હતી, એટલે જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં ચાલ્યા જવામાં હવે કશી પણ બાધા આવે તેમ નહોતું!’ આ પ્રમાણેનો આખરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

કામુલમાં આખરનો કાકો ઉલૂગખેગ રાજ્ય કરતો હતો, તે ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં મરણારણ્ય થઈ ગયો. તેના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા તેના અલ્પવયસ્ક પુત્રના હાથમાં આવવાથી તેનો વજીર સર્વ અધિકાર દબાવી બેઠો હતો. તે વજીર પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડવાથી માર્યો ગયો. આ ગડબડાકાયાનો લાભ લઈ એ સમયમાં આખરે કામુલમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી લીધી અને ત્યાર પછી અલ્પ કાળમાં જ ઈ. સ. ૧૫૦૪ માં કંદહાર શહેર પણ તેણે લઈ લીધું. સમરકંદથી કામુલ અને કામુલથી દિલ્હી, એવો પૂર્વાપરનો માર્ગ ચાલતો આવ્યો હતો. આખરે ઘણાં માણસો એકઠાં કર્યા. ઈ. સ. ૧૫૦૪ ના ઑક્ટોબર મહિનામાં કામુલનો પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો અને ત્યાં નવીન બગીચા વગેરે બનાવીને તેણે પોતાના હમેશના વસવાટની વ્યવસ્થા કરી. એ બગીચાઓમાં ઘણાંક નવાં ફળોનાં ઝીંજ પણ તેણે વાવ્યાં. એ સમયમાં કામુલની હપજ લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયાની હતી. સુષિસૌન્દર્યના સંબંધથી જોતાં કામુલ પ્રાંત બહુ જ સુંદર હતો; તથાપિ ત્યાં ધાન્યસામગ્રીનો તો સદા દુષ્કાળ જ રહેતો હતો. એટલા માટે ગમે ત્યાં પણ હાથ મારી બહારથી સંપત્તિને ખેંચી લાવ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. એથી સ્વાભાવિક જ તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાનપર પડી, તેણે સિંધુ નદી પર્યન્ત એક ચઢાઈ કરી અને ત્યાર મહિનામાં ગળનીને કબ્જે કરી તે ઈ. સ. ૧૫૦૫ ના જાન્યુઆરીથી મે સુધીની ગયરદાનરી પછી પાછો કામુલમાં આવી પહોંચ્યો. એ જ સમયમાં તેની માતા તથા નાની બહેનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. કામુલમાં આખરની સત્તા સારી જામી ગઈ; છતાં સમરકંદને પોતાના તાબામાં લેવાની તેની ઇચ્છા હંડી પડી નહોતી. પુત્ર: એક વાર તેવા પ્રયત્નનો વિચાર કરીને તે હિરાત તરફ ગયો. હિરાત પ્રાંત તે સમયમાં સમૃદ્ધ અને વિદ્યાકળામાં અગ્રેસર હતો. ત્યાંના તે સમયના અનેક વિદ્વાન અને નામાંકિત પુરુષોનાં નામોની સૂચિ આખરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલી છે. હિરાતમાં તેના પિત્રાઈ બાઈઓ હતા, તેમના સહવાસમાં તેણે વીસ દિવસ આનંદ અને મોજમજલમાં વીતાવ્યા. એવી રીતે તે પ્રાંતની માહિતી મેળવીને અને સૈન્ય આદિની વ્યવસ્થા કરીને આખર પાછો કામુલમાં આવ્યો. એટલામાં શાયબાનીખાને હિરાત કબ્જે કર્યાના

સંભાચાર આવી પહોંચ્યા. અર્થાત્ હવે લાયમૂરના વિશાળ વંશમાંનો માત્ર એકલો બાબર જ રાજપદ પર બાકી રહ્યો હતો અને તેનો પણ કદાચિત્ શાયબાનીખાન સત્વર જ અંત કરી નાખશે, એવો સર્વના મનમાં ભય થવા લાગ્યો હતો. આ કારણથી બાબર પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવાના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થયો. એ જ સમયમાં મધ્યપાતના વ્યસનનો તેનામાં પ્રવેશ થતાં તે વિલાસપ્રિય પણ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૮ થી ૧૫૧૧ પર્યંતના કાળનાં પોતાનાં કાર્યોનો બાબરના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ નથી એટલે એ કાલાવધિમાં તેને કેવા અને કયા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, એ આપણાથી સપ્રમાણ કહી-શકાય તેમ નથી. તથાપિ ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં તેણે એકદમ સ્થમરકંદ પર ચઢાઈ કરી અને તે પૂર્વે જ ઇરાનના શાહ ઇસ્માઇલ સૂફી સાથેના જંગસંગ્રામમાં શાયબાનીખાન માર્યો ગયો હતો. તેના ઉજબગ સરદારો બાબર સાથે લડવાને આવ્યા, પણ તેમનો તેણે પરાજય કરી નાખ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઑક્ટોબર માસમાં શાહ ઇસ્માઇલ સૂફીની સહાયતાથી ત્રીજી વાર સ્થમરકંદ તખ્ત પાછું મેળવવાના ભાગ્યને તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એ વિજય મળતાં જ એકદમ તે સમસ્ત મધ્ય એશિયાનો આદશાહ બની ગયો. તેણે કાબુલનું રાજ્ય ખિરાદર નાસિરને આપ્યું અને પોતે સ્થમરકંદમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ તેનો આ વિજય લાંબા વખત સૂધી ટક્યો નહિ. ઇરાનના શાહને ખુશ કરવામાટે બાબરે શિયા*મજહુબનો સ્વીકાર કર્યો અને તેથી સુન્ની મજહુબના તેના સાથીઓને માહું લાગવાથી તેઓ તેને છોડીને ચાલ્યા ગયા. પાછો ઉજબગ લોકોએ તેનો પરાજય કર્યો અને તેથી સ્થમરકંદનો તેને ત્યાગ કરવો પડ્યો. કેટલાક કાળ પર્યંત પાછો તે જંગલ અને પહાડોમાં ભટકતો રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં કાબુલમાં આવ્યો, તે પાછો ત્યાંથી ચાલ્યો જ નહિ. ઉજબગ મુગલોએ સ્થમરકંદનું રાજ્ય લીધું. બાબર તુર્ક હતો અને તે મુગલોનો અત્યંત દ્વેષા હતો.

વીસ વર્ષથી કાબુલમાં બાબરની સત્તા હતી અને તેટલા સમયમાં ઘણીક વાર હિન્દુસ્તાન વિશેનો લોભ તેના મનમાં જન્યત થયો હતો. એનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવામાટેનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ

* જેવી રીતે ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મુખ્ય પંથ છે તેવી જ રીતે મુસલમાની મજહુબમાં પણ સુન્ની અને શિયા એ બે પંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમનામાં મુખ્ય ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, સુન્ની પંથના લોકો પંજતને પાકે એટલે કે, પયગંબર મહમ્મદ, અલી, ફાતિમા હસન અને હુસેનને સમાન પૂજ્યભાવથી માને છે અને શિયા પંથના લોકોની પંચાયતન વિષયક પૂજ્યભાવનામાં કેટલોક ભેદ છે. સુન્નીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે અલી મહમ્મદ પયગંબર પછીના ચોથા ખલીફ હતા, પણ શિયા પંથવાળા અલીને મહમ્મદ પયગંબર પછીના ખલીફ માને છે અને બીજા ત્રણ ખલીફોને ખલીફ તરીકે સ્વીકારતા જ નથી. એ કારણથી સુન્ની અને શિયા વચ્ચે કેટલોક ધર્મવિષયક અગરો ચાલ્યા કરે છે; અને તેનાં કેટલાંક અયોગ્ય પરિણામો થયેલાં પણ ઇતિહાસમાં લખાયેલાં છે. અલી મહમ્મદ પયગંબર સાહબના શારીરિક સંબંધથી હામાદ-જમાદ-યતો હતા.

દિશામાં તેના માટે એક પણ માર્ગ રહ્યો નહોતો. એટલામાટે ત્યંમૂર પ્રમાણે રાજ્યવૃદ્ધિકાર તરીકેની કીર્તિ મેળવવી હોય, તેા હિન્દુસ્તાન દેશ જ હતી એવો જોઈએ, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. લોહી સુલ્તાનની હુકમતવાંળા હિન્દુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કાંઈ પણ દેમ રહ્યો નહોતો અને સર્વત્ર કારસ્થાનોની પ્રબળતા હોવાથી દિલ્લીના સાર્વભૌમની સત્તા પ્રત્યક્ષ દિલ્લી નગરની બહારના ભાગમાં માત્ર નામની જ બાકી રહી હતી, એટલે 'જે ધારીશું તે આવો ધનસંપન્ન દેશ સહજ આપણા હાથમાં આવી શકશે' એમ જે બાબરને ખાસ્યું હોય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. જે વાસ્તવિક કહીએ તે પોતાના એ ઉદ્દેશને પાર પાડવામાં બાબર જેવા ચતુર અને શૂર પુરુષે આટલો બધો વિલંબ થવા દીધો, એ જ આશ્ચર્યકારક છે. ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં તેણે હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી અને કેટલીક લૂટફાટ કરીને તે પાછો કાબુલમાં આવ્યો ગયો. એ પછીના પાંચ વર્ષમાં તેણે ખીજી ત્રણ ચઢાઈઓ કરી, પણ એક કે બીજી કારણથી હિન્દુસ્તાનમાં તેના ચરણો સ્થિર થયાં નહિ તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થિર થવાનો અદ્વાપિ તેનો મનોભાવ પણ નહોતો. આગળની ચારે ચઢાઈઓમાં તે ખંજળ કરતાં આગળ વધ્યો નહોતો એટલે પુનઃ એક વાર હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી ઠેકે દિલ્લી સૂધી. આગળ વધવાની તેના મનમાં બહુ ઇચ્છા થયા કરતી હતી. એટલામાં યોગાયોગ એવો બંધો કે, પોતાની મેળે જ હિન્દુસ્તાનપર ચઢી જવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો અને એ પ્રસંગે કાબુલના બાદશાહને આખા હિન્દુસ્તાન દેશનો બાદશાહ બનાવી દીધો.

બાબરનો લગ્નસંબંધ સમરકંદના સુલ્તાન અહમદની દુખતર મહામ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ઉપરાંત તેના જનાનખાનામાં તુર્ક તથા મુગલ જાતિની ખીજી પણ કેટલીક બેગમો હતી. તેમાંની મુગલ ઔરતો સંકટમાં સહાયતા આપનારી અને તુર્ક જાતિની ઔરતો બહુધા સુખની જ સાથી હતી. તેનો પુત્ર હુમાયૂંન અત્યારે સત્તર કે અઠાર વર્ષનો અને જવાંમદ હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

દરોગાની દુખતર

મંજિલ દર મંજિલ મુકામ કરતાં અને પાછા પ્રવાસમાં આગળ વધતાં આલમખાન અને તેના બે સાથીઓ જે સ્થળે ખંજળ અને કાબુલનાં રાજ્યોની સીમાનો સંગમ થતો હતો તે સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. સૂર્ય નારાયણના અસ્તાચલગમનમાં અલ્પ અવકાશ હોવાથી દ્વરથી કાબુલના પાર્વતીય પ્રદેશના સ્વરૂપની પૂર્વસૂચના આપતા હિમાચ્છાદિત પર્વતપર સંધ્યાકાલિક સૂર્યકિરણોનો પાત થતાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ અને અવર્ણનીય શોભા દ્વરથી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. જેમ જેમ નિશાનો સમય સમીપ આવતો જતો હતો, તેમ તેમ શીતલતાનું બળ વધારે અને વધારે થતું જતું હતું. ખંજળમાં પણ જ્યાં શીતકાલમાં નિશાપ્રવાસ અશક્ય હતો, ત્યાં આવા હિમસ્થાનમાં રાત્રિના સમયમાં પ્રવાસની ચેષ્ટા કરવી, એ તેા સાહસ જ કહી શકાય. પ્રભાતથી મધ્યાહ્ન સમય પર્યંત માર્ગમાં પણ

હિમપાત થયેલો હોવાથી બહુ પૃથ્વીપર પીંજેલા કુતા સ્તરો ચઢાવી લીધા હોયની ! એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો અને થોડી વારમાં કદાચિત્ત ખર્ચ વધારે પ્રમાણમાં પડવા માંડે, એવો રંગ પણ વાતાવરણમાં સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. આલમખાનના એ સાથીઓ અનીસ અને દુબીર કાબુલમાં અનેક વાર આવી ગયેલા હોવાથી ત્યાંના પ્રદેશ તથા વાતાવરણના બહુ જ સારા જ્ઞાતા હતા એટલે અનીસે એ સ્થળે આવી પહોંચતાંની સાથે જ કહ્યું કે : “હવે ઘોડાને આગળ વધતા ચઢકાવો અને અહીં જ મુકામ કરવામાટે ઊતરી પડો.”

“આપણે કઈ મંજિલગાહમાં ઊતરીશું?” દુબીરે લગામ ખેંચીને ઘોડાને શોભાવવાનો ચત્ત કરતાં પૂછ્યું.

“અહીં આપણા સૂબેદારની મંજિલગાહ પણ છે અને કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ પણ છે; એટલે જ્યાં આપણા આલીબનાબ સરદારસાહબની મરજી હોય ત્યાં મુકામ કરીએ. આપણા પંજાબના મંજિલખાના કરતાં કાબુલના મંજિલખાનાનો બુર્જ દરેગો બહુ જ નેક અને ભલો માણસ છે, એટલે જો ત્યાં ઊતરીશું તો આપણને સારો આરામ મળશે અને આપણી બધી સગવડો સારી રીતે જળવાશે.” અનીસે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“આલો ત્યારે ત્યાં જ મુકામ કરીએ; કારણ કે, મંજિલગાહ પંજાબના સૂબેદારની હોય કે કાબુલના સુલ્તાનની હોય, એનો અત્યારે આપણે વધારે વિચાર કરવાનો નથી; આપણને તો જ્યાં વધારે આરામ અને સગવડ મળે ત્યાં જ ઊતરવાનું છે.” આલમખાને અનીસના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

“આ ડાબા હાથપર દેખાય છે તે જ કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ; વધો આગળ !” દુબીરે એમ કહીને રાજમાર્ગમાંથી ડાબા હાથ ભણી પોતાના ઘોડાને વાળ્યો અને તેનું અનુકરણ કરીને આલમખાન તથા અનીસે પણ પોતાના અશ્વોને તે દિશામાં ચલાવ્યા.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે, તે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવાસનાં આનંદના જેવાં રેલ્વે આદિ સાધનો ન હોવાથી તેમ જ માર્ગો પણ આનંદના જેવા સરળ ન હોવાથી બહુધા ઘોડા, બળદ અને ઊંટ આદિનો જ વાહન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો અને સ્ત્રીઓમાટે બહુ બહુ તો બેલગાડી, ઊંટપરના કબ્બા અને પાલખી આદિ સાધનો વપરાતાં હતાં. પ્રવાસીઓની સગવડમાટે લાંબા પ્રવાસના માર્ગોમાં દશ દશ કે બાર બાર ગાઉને અંતરે એટલે કે જ્યાં એક મંજિલ-એક દિવસની મુસાફરી પૂરી થવાનો સંભવ હોય, ત્યાં આસપાસના પ્રદેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેનાં મુસાફરખાનાં રાખવામાં આવતાં હતાં. એ મુસાફરખાનાં મંજિલગાહ અથવા તો મંજિલખાનાના નામથી ઓળખાતાં હતાં. મુસાફરોની આવબવના પ્રમાણમાં એ મંજિલગાહોમાં બે અથવા વધારે માણસો બંદોબસ્તમાટે રહેતા હતા, તેઓ વ્યાજબી પૈસા લઈને મુસાફરોને ખાવાપીવાની તથા સૂવાબેસવાની સગવડ કરી આપતા હતા અને પાંચ પૈસા રળવાની આશાથી તેમની બીજી પણ કેટલીક સારી ખરદાશત કરતા હતા. એ મંજિલગાહમાં રાજ્યકર્તાના આધકારીઓમાટે અમુક સંખ્યામાં ઘોડા અને અમુક સંખ્યામાં બળદની ગણીઓ વગેરે સાધનો

તૈયાર રાખવામાં આવતાં હતાં અને ભાંડાનાં વાહનો પણ ત્યાં તૈયાર રહેતાં હતાં કે જેથી આગળની મંજિલપરથી આવેલાં વાહનો પાછાં વળીને ન્યાંથી આવ્યાં હોય ત્યાંના મુસાફરોને લઈ નય અને ત્યાંનાં વાહનો આગળ જનારા મુસાફરોને લઈને પ્રવાસમાં આગળ વધી નય. અધિકારીઓમાંટનાં વાહનો સરકારી ખર્ચથી રખાતાં હતાં અને તેમની સંભાળની મેહનતનો દરોગા અને તેના હાથ તળેના માણસોને માસિક પગારના રૂપે ખદલો મળતો હતો. આ મંજિલગાહોની વ્યવસ્થાથી મુસાફરોને ખુબ જ સગવડ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેઓ વગર અડચણે અને ત્યાં પ્રવાસ કરી શકતાં હતાં.

મંજિલખાતાનો દરોગો પોતાના હાથ નીચેના માણસોનો તો અફસર કહેવાતો હતો, પણ ન્યાંરે કેટલાક તુન્દખૂ અને મગસૂર સરકારી અફસરો આવતા હતા તે વેળાએ બિચારા દરોગાની હાલત એક કૂતરા કરતાં પણ ખરાબ થઈ જતી હતી. તેઓ મનમાન્યાં ભોજનોનો આરવાદ લેવાને તૈયાર, પણ પૈસા આપવાનો વખત થાય એટલે ખીસામાં હાથ નાખ્યા વગર જ ત્યાંથી ફરાર; જે ભાગ્ય યોગે સરકારી ઘોડા કોઈ બીજા અધિકારીઓ લઈ ગયા હોય, તો તે વિલંબમાંટે તેઓ દરોગાને ગણવાના જવાબદાર અને ગાળોનો કરવાના ભયંકર ગોળીબાર; પણ ઘોડા તૈયાર હોય છતાં અફસરો બપોલે દિવસની છાવણી નાંખીને પગ્યા રહે, તો તે માટે કોઈ ન પૂછનાર કે ન ગાછનાર! ઘણીક વાર એમ પણ બને કે, સરકારી વાહનો તૈયાર ન હોય, તો અધિકારી સાહુબના હુકમથી ભાંડાનાં વાહનો વેડે પકડાય, સરકારી કાયદા પ્રમાણે તેમને મંજનારો ખદલો અધિકારીના ખજાનામાં નય અને બિચારા મુસાફરો મંજિલખાતામાં જ ન્યાં સૂધી બીજાં વાહનોની સગવડ થાય ત્યાં સુધી વા જાતા રહી નય! એમાં વળી ખૂબી તો એ કે, વેડે પકડીને બીજાં વાહનો લાવી આપવાનું કામ પણ બિચારા દરોગાને જ સોંપાય, એટલે તે એક તો વાહનોના માલિકોનો દુશ્મન થાય અને હુકમનો અમલ ન કરે તો અધિકારી સાહુબની ફરિયાદ સરકારમાં પેરા થતાં બિચારાની નોકરી બપોરી નય! ગરજ એક મહા ભૂંડી ચીજ છે અને ગરીબો હમેશાં ખરબચડાવાથી તે બિચારાઓને માથે ઘણીક વારે 'વખત આવે વાંકો તો કૂતરાને કહેવો કાકો!' એ કહેવત પ્રમાણે વર્તવાનો વાંકો પ્રસંગ આવી પડે છે. એ મંજિલગાહોના દરોગાઓની પણ આવી જ અવસ્થા હતી. છતાં પેટ ખરવાની ફિક્કર દમ બાંધીને પાછળ પડેલી હોવાથી આવી હાલતમાં પણ વખત પ્રમાણે નરમી ગરમીથી વર્તીને તેઓ પોતાના આયુધના દિવસો, જેટલા દિવસ ગયા એટલી ખીણ ઝાણી થઈ, એમ ધારીને વીતાવ્યા કરતા હતા.

આપણા ત્રણે મુસાફરો કાણુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહના દરવાજામાં આવી પહોંચ્યા અને દરવાજામાં એક પીરમદ્ બેસેલો તેમના જોવામાં આવ્યો. સખ્ત દંડીના દિવસો અને હિમપાત થતો હોવા છતાં તે બિચારાના શરીરપર સાદાં કપડાં જ જોવામાં આવતાં હતાં. તેનાં કપડાં જો કે ગરમ હતાં, પણ કેટલેક ઠંડાણે તે કાટી ગયેલાં અને કેટલેક સ્થળે ચીગડાં મારેલાં હતાં. અર્થાત્ કપડાંમાં તો શીતલતાને હટાવવાની શક્તિ નહોતી, પણ તે પીરમદ્ના શરીરમાં અદ્વાપિ શીતલતા સાથેના યુદ્ધમાં ટકી રહેવાની સંપૂર્ણ શક્તિ હોય, એમ તેના કદાવર

અને બળવાન શરીરને જોવાથી અનુમાન કરી શકાતું હતું. એમને આવેલા જોતાં જ તે આગળ વધી આવ્યો અને કહ્યું કે: “ખુશ આયન્દ!”

“કેમ, જમાલુદ્દીન, તળીયત ખુશ?” અનીસે ખૈર આક્રીયત પૂછી.

“અલ્લાહની મેહરબાની!” જમાલુદ્દીને જવાબ આપ્યો અને મુસાફિરો જોવા ઘોડાપરથી ઊતર્યા કે તરત પોતાના એક માણસને બોલાવીને કહ્યું કે: “કૈયૂમ, આ અસ્પોને અસ્તબલમાં લઈ જા અને ઘાસ દાણો આપી માલિશ કર!”

મુસાફિરોએ મંજિલગાહના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. એ મંજિલગાહ તે પત્થરનું બાંધેલું એક સાધારણ આકાર અને સાધારણ વિસ્તારનું મકાન હતું. મકાનનો અંદરનો ભાગ છ ઓરડામાં વખત થયેલો હતો, તેમાંના ચાર ઓરડા મુસાફિરોમાટે અને બે ઓરડા દરોગાના વખરાશમાટેના હતા. બે હારમાં ત્રણ ઓરડા અને વચ્ચે ચાલવાનો માર્ગ હતો અને દરવાજા બંને બાજુએ હતા. આસપાસના વિશાળ આંગણામાં એક ખૂણે ઘોડા વગેરે માટે તથેલો અને બીજા ખૂણામાં બાવર્યાંબાનું, એ પ્રમાણેની નૂદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. મકાનનો ઉપરનો માળ સારા સામાનથી સજીવને કોઈવાર જો સુલ્તાન પોતે આવે અથવા તો બીજો કોઈ રાજ પુરુષ મેહમાન તરીકે આવી લાગે તો તેના વખરાશમાટે જ રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેપર જવાની સીડી પણ બહારના ભાગમાં નૂદી જ રાખાયેલી હતી. સાધારણ અધિકારી કે પ્રવાસીઓને ઉપરનો ભાગ રહેવામાટે કે ઊતરવામાટે આપવામાં આવતો નહોતો. અનીસ અને દુબીરે આલમખાનને હિન્દુસ્તાનના શાહી ખાન્દાનના એક નબીરો તરીકે બોળાવવાથી જમાલુદ્દીને તેના ઊતારામાટે ઉપરનો માળ ઊઘાડી આપ્યો.

ઉપરના માળપર બે ઓરડા હતા; તેમાંથી આગળનો ઓરડો બેઠકનો અને પાછળનો ઓરડો સૂવામાટેનો હતો. આગળના ભાગમાં ખુલ્લી અગાશી પણ હતી; પરંતુ તેનો ઉપયોગ માત્ર ઉતાળાની મૌસમમાં જ કરી શકાતો હતો; શિયાળાની મૌસમમાં ત્યાં હિમપાત થતો હોવાથી એનો કશો પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નહોતો. ત્યાં ગાલીચા, ગાદી, સિરાજાં, ચારપાઈ, તાંબા પીતળનાં કેટલાંક ખાસ વાસણો, હુકા અને એવાં જ અન્ય સાધનો તૈયાર હોવાથી આલીખાન્દાન મુસાફિરોને ત્યાં સાધારણ સર્વ પ્રકારનો આરામ મળી શકતો હતો. અનીસ અને દુબીર નીચેના એક ઓરડામાં ગયા અને આલમખાન જમફ દરોગા જમાલુદ્દીન સાથે ઉપરના માળપર ગયા. તરત તેણે લશ્કરી પોશાક ઉતારીને સાદો પોશાક પહેરી લીધો એટલે જમાલુદ્દીને તેને અદ્ભુતઆદાબથી પૂછ્યું કે: “ગરીબ પરવર, હવે આ ખાદિમને શું ફર્માન છે?”

“કાવો મળી શકશે ખરો કે?” આલમખાને પૂછ્યું.

“કાવો પણ મળી શકશે અને શરોખે અર્ગવાની પણ હરેતરહની મળી શકશે; જે ચીજની તમન્ના હોય તે ફર્માબરદાર લાવીને હાજર કરે!” આલમખાનના એક સવાલના જમાલુદ્દીને બે જવાબ આપ્યા.

“મુસલમાન હોવા છતાં કુશનશરીફના ફર્માનથી બિલાફ ચાલી દીતમાં હરામ ગણેલી ખાનાખરાબ શરાબ પણ આપ રાખો છો કે?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“મારી પાંસઠ વર્ષની અવસ્થામાં મેં એક વાર પણ શરાબનોશી કરી નથી અને ખુદા પાકની મેહુરબાની હશે તો મરતાં સૂધી હું શરાબનોશી કરવાનો પણ નથી. પણ આલીબનાબ, બધા મુસલમાનો આપના જેવા અને મારા જેવા દીને ઇસ્લામના કર્માન મુજબ આલનારા અને કુરાનશરીફની આજ્ઞા પાળનારા હોતા નથી. ઘણાક એવા અમીર અને શરીફ મુસાફિરો આવે છે કે, શરાબના શીશાના શીશા ગટગટાવી જાય છે અને તે વખતનો તેમનો દેખાવ જાણે તેઓ પાણી પીના હોયની ! તેવો જ દેખાય છે. કેટલાક અમલદારોની સગવડમાં, આ હુરામ ચીજ પણ મારે રાખવી પડે છે, અને તે ગુનાહની હું ઘણીક વાર તૌબા કરીને રહીમ પાસેથી મોઆફી પણ માગુ છું.” જમાલુદ્દીને શરાબ રાખવાનું કારણ બતાવ્યું.

“કાબુલના અમલદારો બાદાનોશીના એટલા બધા પાખન્દ બની ગયા છે, એ તો આજે જ મારા જાણવામાં આવ્યું !” આલમખાને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“એનું કારણ એ છે કે, અમારા કાબુલના સુલ્તાને વક્ત આલીબનાબ બાબર પોતે શરાબના ખાસ પરસ્તાર છે અને તેથી તેમના અમલદારો પણ બાદાનોશીના ગુલામ થાય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નથી. સુલ્તાને વક્તની સારી કે નકારી આદત અથવા ખસ્લતની અસર તેના અમલદારો અને તેની રેયાયામાં પણ થાય છે, એ કદીમી કાયદો છે. અમારા સુલ્તાનની બીજી બધી ખસ્લતો ફરિશ્તા જેવી છે, પણ ફક્ત આ બાદાનોશીની પાખન્દી છે, એટલી જ નકારી ખસ્લત છે. પણ ઇન્સાન એક કે બીજી રીતે અચબદાર તો હોય છે જ, એટલે બીજત કરવાનું કંઈ કારણ નથી. બેઅચબ તો ફક્ત રબ્બે પાક છે કે જે ખલ્કને રદમનન્દથી જોઈને ચલાવી રહ્યો છે !” જમાલુદ્દીને પામર મનુષ્યની ન્યૂનતાનું વિવેચન કરી સંબળાવ્યું.

“ખરેખર ઇન્સાન ગુનાહગાર છે અને ખાલિકે જુલ્લુલાલ ગુનાહની મોઆફી બખ્શનાર છે !” આલમખાને તેના મતને પુષ્ટિ આપી.

“ત્યારે હું હુન્દરમાંટે કાવો તૈયાર કરીને લાવું છું ;” એમ કહીને જમાલુદ્દીન ત્યાંથી આવ્યો અને આલમખાન પોતાના બાવિ કાર્યક્રમ વિશેના વિચારમાં નિમગ્ન થયો.

થોડો જ વખત એવી રીતે વીત્યો હશે, એટલામાં જમાલુદ્દીન કાવાદાનીમાં કાવો લઈને આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે તે હવે એકલો નહોતો, કિંતુ તેની સાથે એક અબળા પણ હતી. કાબુલના રિવાજ પ્રમાણે તેણે ગળીનાં રંગથી રંગેલાં પાયજામે અને ગાંઠણ સૂઝી લંબાતો ચોલો એ જ વસ્ત્રો પેઢેરેલાં હતાં અને તેનો મુખપ્રદેશ મસ્તકપરના બુર્કાથી ઢંકાયેલો હતો. તેનાં ચરણોના પંજ માત્ર દેખાતા હોવાથી તેના શરીરનો રંગ ગોરો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના કરી શકાતી હતી અને વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત હોવા છતાં શરીરનું ધારીલાપણું અને શરીરની સુદૃઢતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં હતાં. આલમખાન એ વખતે તકિયાને અઢેલી પગ લાંબા કરી દરેખીપર માથું ટેકવીને પડ્યો હતો. આલમખાને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી તે અબળા બાળી જોવા માંડ્યું. જમાલુદ્દીને કાવાની પ્યાલી બરીને તે અબળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “શુલ્હામ, હવે ત કાવો પી લે એટલામાં હુકકો તૈયાર કરી લાવ જોઈએ.” શુલ્હામ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે હુકકો કપાડીને નીચે ચાલતી થઈ ગઈ.

“પીરમદ, આ નાજનીન કોણ છે વારુ?” આલમખાને કાવાનો એક ઘૂંટડો ભરી તે ગરમ હોવાથી ખાલીને જમીન પર રાખીને સવાલ કર્યો.

“હજરત સલામત, એ આ ગુલામની લખતેજિગર દુખ્તર છે !” જમાલુદ્દીને અદબથી જવાબ આપ્યો.

“એની ઉંમર કેટલા સાલની છે ?” આલમખાને પૂછ્યું.

“બાવીસથી ત્રેવીસ સાલની.” જમાલુદ્દીને જણાવ્યું.

“આવી જવાન અને સિન્ને બલગતને પહોંચેલી દુખ્તરને આવા ખિયાબાન-માં પોતાની સાથે રાખો છો, એનું કારણ શું છે વારુ ?” આલમખાને કાવાની એક ખાલીને ખાલી કરીને પૂછ્યું.

“કારણ કે, એની શાદી હજી કરવામાં આવી નથી, એટલે એને મારા વગર ખીલ કોઇનો સહારો નથી અને એની માદર એને નાનપણમાં મૂકીને જન્મતનશીન થયેલી હોવાથી આ ખાદિમને એ દુખ્તર વગર ખીલ કોઇનો સહારો નથી, એટલે હું એને મારી આંખો આગળથી દૂર કરતો નથી અને એ પણ મારાથી દૂર થવા ચહાતી નથી.” જમાલુદ્દીને કારણનો પ્રકાશ કરી બતાવ્યો.

આલમખાને કાવાની ખીજ ખાલી પીવાની રસૂઆત કરી, સૂર્યનો અસ્ત થતાં અંધકારના પ્રસારનો આરંભ થવાથી જમાલુદ્દીને ચિરાગ સળગાવ્યો અને એટલામાં ગુલંદામ પણ હુકકો તૈયાર કરીને આવી પહોંચી. હુકકો આલમખાન ન્યાં ખેઠો હતો ત્યાંથી બે હાથના અંતરપર રાખી તેના નેહ્યાને ગાદીપર મૂકી પાછી તે દરવાજા બાજી જવા લાગી. એટલામાં જમાલુદ્દીને તેને પાછી બોલાવીને કહ્યું કે: “બેટા ગુલંદામ, આ દેહલીના શાહી ખાન્દાનના નખીરા આગળ પુર્કા-પોશ થઇને આવવાની કાંઇ પણ જરૂરત નથી. જ અને જખ્તરને ખાનું જલ્દી તૈયાર કરવાની તાકીદ આપીને પાછી આવ !”

ગુલંદામ પાછી આવી ત્યારે તેનું મુખમંડળ ખુલ્લું હતું અને તે જોતાં તેના ગુલંદામ નામની સાર્થકતાનો આલમખાનને તત્કાળ પરિચય થઇ ગયો. તેની શ્વેત રંગની ચામડીમાંના રક્તની મંદ લાલાશવાળા ગાલ ગુલાબના રંગને પણ રામીવતા હતા, તેનાં નેત્રો હરિણનાં નેત્રોની ચપળતાને લખવતાં હતાં અને તેના કાળા કેરા નાગને પણ નીચું જોવડાવતા હતા, તે પાછી કટિ વિભાગ કેસરીને દંપાવે, એ તો સ્વાભાવિક જ હતું. ગરીબોના ઝૂપડામાં પણ આવી હસીન ચૌરતો જન્મે છે અને રાંકને ત્યાં પણ કોઇ વાર રત્ન મળી આવે છે, એ ઈશ્વરની અગમ્ય લીલાનો આજે આલમખાનને સાક્ષાત્કાર થયો અને તે એ બાળાના અલૌકિક લાવ-ન્યને જોઇને કેટલીકવાર સૂધી તો મુગ્ધ તથા દિગ્મૂઠ જ બની ગયો. તે સમયમાં કોઈ પણ સુસલ્માન કુમારિકા અથવા તો લૌલ (વિવાહિતા સ્ત્રી) કોઈ ગયરમદ આગળ પુર્કાને કાઢી નાખી ખુલ્લા મોઢાથી આવે, તો તે એક બહુ જ એતેબાર અને હાજનજતીની નિશાની મનાતી હોવાથી આલમખાન પોતાને મળેલા એ માન-મારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“પીરમદ જમાલુદ્દીન, તમેએ પોતાની દુખ્તરને મારી આગળ બેતકાળ આવવાની પરવાનગી આપી તેમણે હું તમારો બહુ જ એહસાનમંદ છું અને બાનો, તમે પોતાના પિદરના એ દરમાનને જરા પણ આનાકાની વગર માથે ચઢાવી

મને માન આપ્યું એમાટે તમારો પણ હું જેટલો એહસાન માનું તેટલો ઓછો ન છે. ખાતિરજમા રાખજો કે મારા તરફથી તમારા એ એતેખારનો ભંગ થવાનો નથી અને તેનો ગવાહ પાક પરવરદિગાર છે !”

“આ આદેશ હજારત સલામતની સારાફતને ખતાવી આપે છે, એટલે વધારે શહાદતની કંઈ પણ જરૂર નથી !” શુલ્હામે પ્રથમ વાર પોતાના મધુર કંઠનો એ શબ્દોદ્ગાર પરિચય કરાવ્યો. આલમખાનને તે સંભળી ખુલ્લુલના ખોલવાનો ભાસ થવા લાગ્યો.

“ખાનો, આ વળી તમારો ખીજો એહસાન થયો !” ખોલવામટિનો ખીજો કોઈ વિષય ન સૂઝવાથી આલમખાન ખીજી વાર પણ ઉપકાર ન માન્યો.

“મઆજઅહી ! આટલા બધા એહસાનોનો ખનનો અમે રાખીશું ક્યાં, એની ન હવે તો મને ફિકર થયા કરે છે ! આ બિયાખાન હોવાથી જો-એ ખન-નાને ખુદી જગ્યામાં રાખીએ તો તો ડાહ્યો આવીને લટી નય, માટે એને ક્યાંક પણ જમીનમાં સંભાળથી દાટી રાખવો પડશે કે જેથી કોઈ વાર આફતના વખતમાં કામ આવે !” શુલ્હામે વિનોદમય પરંતુ માર્મિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“શુલ્હામ, કેટલાક લોકો જેમ કોઈના ગમે તેવા અને ગમે તેટલા એહ-સાનો થયેલા હોય, છતાં તેનો બદલો ફક્ત મોઢાના અદેશથી ન વાળે છે અને તેની ખીજી કશી પણ કદ્ર કરતા નથી, તેમનામાંનો આ આલમખાન નથી, એ વિશે ખાત્રી રાખજો. આ ખુદાનો ખન્દો એહસાનકરામોશ ન હોવાથી પોતાથી બની શકતી તમારી કદ્ર જરૂર કરવાનો ન.” આલમખાને આશ્વા-સન આપ્યું.

“મેં ઇનામ મેળવવાની કે એવી ન ખીજી કોઈ આશા રાખી છે, એનો જો મારો ખોલવાનો અર્થ હુલૂર સમજ્યા હોય, તો મારે લાચારીથી જણાવવું પડે છે કે હુલૂરની એમ માની લેવામાં ભૂલ થયેલી છે. અમો ગરીબ છીએ, પણ જીજ્ઞાસુ છીએ; પૈસાદાર ન હોવા છતાં આલીખાન્દાન છીએ. અમારા એહ-સાનનો બદલો ઇનામ નથી; કારણ કે, શું ખોટી લાલચ અહીં ઇસ્લામને માટે હરામ નથી ?” શુલ્હામે યોગ્ય વિવેકદર્શક શબ્દોમાં તેના બ્રમનો નિરાસ કરી નાખ્યો.

“ત્યારે તમો એહસાનનો શો બદલો મેળવવા માગો છે ?” આલમખાને મન્દ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“તે અત્યારે આ ખાદિમા જણાવી શકતી નથી; કનીજ ન્યારે એ-માટેનો લાયક વક્ત આવશે, ત્યારે એ બદલો પોતાની જખાનથી ન માગી બેતા-વશે.” શુલ્હામે પુનઃ માર્મિક ઉત્તર આપ્યું.

“હજારત સલામત, મારી શુલ્હામ ખાવીસ કે ત્રેવીસ વર્ષની ઉમ્મરની જવાન હોવા છતાં હમેશા બિયાખાનમાં વસેલી હોવાથી દુનિયાદારીના કાયદાથી અંબન છે અને તેથી ઘણીક વાર દિલમાં ને આવે. તે, આગળ પાછળનો ખિયાલ ક્યાં વગર, મોઢેથી બકી નાખે છે; માટે એના ખોલવા તરફ જરા પણ જોશો નહિ અને દિલમાં માહું લગાડશો નહિ” તબક્ખાકાર જમાલુદ્દીને આલમખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ફિકર ન કરો; મારા દિલમાં માહું લાગ્યું નથી અને લાગવાનું પણ નથી.

આવી એક ભોલીભોલી અને સીધી સાદી નાદાન હસીના સાથે આ બિયા-
બાનમાં શુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો; તેમણે હું મને પોતાને બખ્તાવર
માનું છું. ખુદા એને આબાદ રાખે, એની બલાઓને દૂર કરી એના જિગરને
હમેશા શાદ રાખે ! એ આવી ને આવી બે ફિક્કરીમાં જ રહે, એટલું જ હું ખુદા
પાસેથી માગું છું !” આલમખાને શુદ્ધ ભાવથી જવાબ આપ્યો.

“વારુ ત્યારે હું જરા જઈને જોઈ આવું કે ખાતું તૈયાર થવામાં હજી
કેટલીક વાર છે; અને શુલંદામ, તું પણ અખ્તરની મદદગારીમાં ઊભી રહે કે
જેથી જલ્દી જમવાની તૈયારી થઈ જાય.” એમ કહીને જમાલુદ્દીન ત્યાંથી નીચે
જવાને ઊઠ્યો અને શુલંદામ પાછળ હોવાથી જતાં જતાં દરવાજાપરથી તેણે
મોઢાને ફેરવીને પાછી એક વાર દીવાનખાનામાં નજર નાખી અને ત્યાર પછી
વીજળીના ઝબકારાની પેઠે તે આલમખાનની નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ઘણીક વાર એવાં બનાવો પણ બને છે કે અચાનક અમુક અજ્ઞાત સ્ત્રી
પુરુષનું દૃષ્ટિમીલન થઈ જાય છે અને આગળનો લેશ માત્ર પણ પરિચય ન હોવા
છતાં તેમનાં હૃદયોનું પરસ્પર આકર્ષણ થવા માંડે છે. કેટલીક વાર એ આકર્ષણ
જેમ વિકારમય અને સહેતુક હોય છે તેમ જ કેટલીક વાર એ આકર્ષણ નિર્વિકાર
અને નિર્હેતુક પણ હોય છે, એવો માનસશાસ્ત્રવેત્તાઓનો અભિપ્રાય છે. આલમ-
ખાન અને શુલંદામનાં હૃદયો એક બીજા તરફ આકર્ષાયાં તો હતાં જ, પણ
તે વિકારયુક્ત હતાં કે વિશુદ્ધ ભાવમય હતાં, એનો નિર્ણય આ ક્ષણે જ આપ-
ણાથી કરી શકાય તેમ નથી. આલમખાનને શુલંદામને આ વિયોગ બહુધા
અસહ્ય જ ભાસવા લાગ્યો; થોડા વખતને માટે નાદિરાનું પણ તેના હૃદયમાંથી
વિસ્મરણ થઈ ગયું. અસ્તુ.

ઉપરના ભાગમાં જેવી રીતે એ શાહી મેહમાનની સરભરા જમાલુદ્દીન
અને તેની હસીન દુખ્તરે કરી હતી, તેવી જ અનીસ અને દુળીરની સરભરા
જમાલુદ્દીનના મદદગાર અખ્તરે કરી હતી; અર્થાત્ તેઓ પણ કાવાને ઇન્સાફ
આપી થાક ઊતારતા અને હુકકો ગડગડાવતા નીચેના ચોરડામાંની શતરંજપર
લાંબા થઈને પડ્યા હતા. માત્ર શુલંદામ જેવી કોઈ નાનનીન સાથે ખુશશુદ્ધતા
કરવાનો પ્રસંગ તેમને મળી શક્યો નહોતો. એ તો ‘છોટાનાં નસીબ છોટાં અને
ગોટાનાં નસીબ પણ મોટાં’ હોય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે કાંઈ ખોટું
તો નથી જ. નોકર અને માલિક એ બે શબ્દોમાં જેટલો ભેદ રહેલો છે, તેટલો જ
ભેદ તેમના ભાગ્ય અને સહારમાં પણ રહેલો હોય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે.

આલમખાને લગભગ અડધા પ્રહર જેટલો વખત તનહાઈમાં વીતાવ્યો
અને ત્યાર પછી પુનઃ એક વાર તેને શુલંદામના દર્શનનો લાભ મળ્યો. દરવાજા-
માંથી ચોરડામાં આવતી શુલંદામ જાણે વાહણમાંથી ચન્દ્ર બહાર આવતો
હોયની ! તેથી તેને દેખાવા લાગી. તેણે દસ્તરખાન બિઝાવ્યું અને અખ્તરે
આવીને નાન, બિરિયાની, ડોરમા, કોફતા અને બે તરફારી ઇત્યાદિ ખાદ્ય પદાર્થોથી
ખંદેરો શાળ લાવીને તેપર મૂકી દીધો. તે પાછો નીચે અનીસ અને દુળીરને
જમાલુદ્દીનના ઘરે આવ્યો ગયો અને શુલંદામ આલમખાનની સેવામાં હાજર રહેવા
માટે ત્યાં જ હાથ જોડીને ઊભી રહી.

“બાનો, તમે ક્યારે જમશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“મેહમાનોના જમ્યા પછી જ મેં જાનોથી જમી શકાય છે.” ગુલંદામે ખોખેને નીચી ઢાળીને જવાબ આપ્યો.

“આ કાયદાની વાત હોવાથી મારાથી તમને અહીં જમવા ખેંસવાનો પાત્રહાકરી શકાય તેમ નથી. હું, પણ તમારો બુજ્જ પિદર ક્યાં છે?” આલમખાને બીજી વાત છેડીને ખોલવાના વ્યવસાયને આગળ લેવાવવાની કોશિશ કરી.

“તેઓ પાસે આવેલી પંજાબના સૂબેદારની મંજિલગાહમાં કાંઈ કામ માટે ગયા છે તે અડધી રાતે આવશે. આપની સરખરાતું કામ તેમણે આપની આ કતીબને સોંપ્યું છે, માટે જે હુકમ હોય તે આ ખાદિમાને ફર્માવશો.” ગુલંદામે જવાબ આપ્યો.

આલમખાને જમાલુદ્દીન હાંસ તરત આવવાનો નથી એ જાણીને મનમાં જ અલ્લાહનો આભાર માન્યો અને પછી ગુલંદામને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “ત્યારે હવે બન્દાને જમવાની ઇજાજત છે?”

“એક હકીર ખાદિમાની વળી ઇજાજત તે...શાની? હજરત સલામત, આપ આ નાદાન ઔરતની મશ્કરી તો નથી કરતા ને?” ગુલંદામ ખોલી.

“અજી વાહ, આ શું બોલ્યાં? તમારી તે વળી મશ્કરી થાય! એ તો ગમે તે હોય, પણ જમવાની વેળાયે પાસે બેઠેલા ઇન્સાનની ઇજાજત લેવી જોઈએ એવો એક કાયદો છે.” આલમખાને સહયતાથી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે કરો બિસ્મિલ્લાહ!” ગુલંદામે ઇજાજત આપી.

આલમખાને ‘બિસ્મિલ્લાહ’ કહીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવાની સરખરાત કરી દીધી.

“શાહી મહલોમાં તો આપે અનેક ઉમ્દા અને લજ્જત ગિલ્દો ખાધી હશે, એટલે મને લાગે છે કે આજનું ખાતું આપને ભાગ્યે જ પસંદ આવશે.” ગુલંદામે પાણીનો લોટો અને ખાલી પ્યાલો આલમખાન આગળ મૂકીને કહ્યું.

“વાહ જનાબ, એ શું બોલ્યાં! મને તો ક્યારની એ જ અજાયબી થયાં કરે છે કે આવા બિયાબાનમાં પણ આવી આવી નેઅમતો મળી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ રાંધનાર પણ રાંધવાની એટલી બધી કળા જાણે છે કે જે હુનર બેગમોને પણ હાસિલ થઈ શક્યો નથી. મારા ધારવા મુજબ આ હુનર તમારો જ હોવો જોઈએ.” આલમખાને ખાનાનાં વખાણ કર્યાં.

એનું શાબ્દિક ઉત્તર ન આપતાં માત્ર મંદહાસ્યથી જ ગુલંદામે મૂકે ઉત્તર આપ્યું. આલમખાન જમી રહ્યો એટલે પાસે ચિલમચી અને પાણી તૈયાર હતાં અને ગુલંદામ પણ તૈયાર હતી. તેણે તરત આલમખાનના હાથ ગરમ પાણીથી ધોવડાવ્યા અને હાથ લણવામાટે હાથલછણું પણ હાજર કરી દીધું. ગુલંદામે અખતરને ખોલાવ્યા અને તે આગ્રીને વાસણ લઈ ગયો. આલમખાન પાછો તકિયાને અઢેલીને હુકકા પીવા લાગ્યો.

ગુલંદામે વખતને આવેલો જોઈને મળેલા એકાંત પ્રસંગનો લાભ લેવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે: “હજરત સલામત, હવે હું જે ઇનામની માગણી કરું તે ઇનામ હજરત મને આપશે ખરા કે?”

“બિલા હજી !” આલમખાને તત્કાળ જવાબ આપ્યો.

આલમખાને જોશમાં ને જોશમાં એ જવાબ તો આપી દીધો, પણ તે ક્ષણે જ તેના મનમાં એક પ્રકારના સંક્રાંચમય વિચારનો ઉદ્ભવ થયો; તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: ‘કદાચિત્ એ નાજનીન્ નાણાની મોટી રકમ માગશે, તો અત્યારે તે હું કેવી રીતે આપી શકીશ ? અને જો તે નહિ અપાય, તો મારો ફરિયાદ ખોટો ઠરશે ! તેમજ જો એ મારી મહબ્બતની માગણી કરે, તો શું નાદિરાના મારામાંના વિશ્વાસનો ઘાત કરીને મારે આ હસીનાની ઇચ્છાને આધીન થવું ? કોણ જાણે એ શું માગશે અને શું નહિ ! યા પરવરદિગાર, તું ઇમ્મજત બચાવજે અને શર્મ રાખજે ! કોઈ પણ રીતે મારા મોઢામાંથી નીકળેલો બોલ ખોટો તો ન જ થવો જોઈએ.’

તે આવા પ્રકારના વિચારમાં પડ્યો હતો એટલામાં ગુલદામે કહ્યું કે:- “ત્યારે પ્રથમ આપને હું કેટલાક સવાલો પૂછવા માગું છું તે સવાલોના સાંચા જવાબો આપવાની મેહરબાની કરશો ?”

“ખુશીથી પૂછો.” આલમખાને ગંભીરતાથી કહ્યું.

“આપ દેહલીના શાહી બાન્દાનના નખીરા છો અને આપનું ઇસ્મે સુબારિક આલમખાન છે, એટલી બીના મારા જાણવામાં આવી છે; પણ આપ અત્યારે કાબુલ જવામાટે ક્યાંથી તરારીફ લાવો છો તે જાણવશો કે ? કારણ કે, જે ઝાનીસ અને દુબીર નામના બે સિપાહ આપની સાથે છે, તેઓ અહીં આગળ આવી ગયેલા હોવાથી તેમને હું સારી રીતે ઓળખું છું; તેઓ પંજાબના સૂબેદાર દૌલતખાનના નમકખાર તાબેદાર છે અને તેથી જ મારે આપને આ સવાલ પૂછવો પડે છે.” ગુલદામે સવાલ પૂછીને તે પૂછવાનું કારણ પણ વિસ્તારથી જણાવી દીધું.

“પંજાબના સૂબેદાર દૌલતખાન મારા ચચા થાય છે અને અત્યારે હું પંજાબમાંથી જ આવેલો હોવાથી તેમના સિપાહો મારી સાથે છે. દેહલીના અત્યારના સુલ્તાન સાથે કેટલાક હકકોની બાબતમાં મારી તકરાર ચાલતી હોવાથી એક નદ્દા જ મતલબથી હું કાબુલ જવા નીકળ્યો છું.” આલમખાને કેટલોક વિચાર કર્યા પછી એ પ્રમાણેનો જવાબ આપ્યો.

“આપ શા મતલબથી જાઓ છો અને શા મતલબથી નહિ તે હું જાણવા માગતી નથી; કારણ કે, એની સાથે મારો કશો પણ સંબંધ નથી. મારે જે જાણવાનું છે તે ફક્ત એટલું જ કે, આપ ત્યાંથી પાછા પંજાબ તરફ જવાને ક્યારે વળવાના છો ?” ગુલદામે પોતાના મતલબનો સવાલ પૂછ્યો.

“જો વિશે અત્યારે નક્કી મારાથી કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ત્યાંથી મારા વળવાનો બધો આધાર, હું મારા કામમાં કેટલો ફાવું છું અને કાબુલના સુલ્તાન પાસેથી મારી માગણીનો શો જવાબ મળે છે, એપર જ રહેલો છે. છતાં પણ મારાથી જેટલી ઊતાવળ કરી શકાશે તેટલી ઊતાવળથી મારો ત્યાંથી પાછા ફરવાનો વિચાર છે.” આલમખાને હુકાથી કંટાળી નખીને જમીનપર મૂકતાં ખરેખર જવાબ આપ્યો.

“આપ વહેલા આવો કે મોડા તરારીફ લાવો, એની કશી ચિંતા નથી;

જ્યારે પણ આપ ત્યાંથી પાછા ફરો, ત્યારે આવીને આ મંજિલગાહમાં જાની તકલીફ લેશો?" શુલ્કદામે કહ્યું.

"આખુશી!" જવાબ મળ્યો.

"અને તે વખતે હું જે કાંઈ પણ માગણી પેશ કરું, તેને કબૂલ મંતૂર તો? મારા એક કામમાં મારા ગમગુસાર મદદગાર થશો?" શુલ્કદામ સવાલો-જાળને વધારે અને વધારે ગુંથવાડાભરેલી કરતી ગઈ.

"હું તમારી કોઈ પણ માગણીને કબૂલ મંતૂર રાખીશ અને તમારા કામમાં તમારો ગમગુસાર મદદગાર થઈશ! પણ તે તમારી માંગણી અને જે કામ શું છે તે હરકત ન હોય તો અલ્યારેજ જણાવશો?" આલમખાને તુરતા દર્શાવી.

"આપ જ્યારે પંજાબ તરફ જવાને પાછા વળશો તે વેળાયે મારો આપ થે પંજાબમાં આવવાનો અને પંજાબની રાજધાની લાહોરમાં એક મકાન ને રહેવાનો વિચાર છે; અને ત્યાં આપની કેટલીક મદદની મને દરકાર છે!" શુલ્કદામે પોતાની માગણીના કેટલાક અંશનો સ્ફોટ કર્યો.

"તમે અહીંથી આટલાં જશો, તો તમારા ખુર્જા પિદરની સંભાળ કોણ ખરો?" આલમખાને એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

"જે પરવરદિગાર આલમની સંભાળ રાખે છે, તે મારા ખુર્જા પિદરની જ સંભાળ રાખશે. પણ હા, સારું થયું કે, આપે આ સવાલ મને પૂછ્યો; તે મારા માટે આપના નિગરમાં કાંઈ પણ સારી લાગણી હોય, તો મારો આ ધરાદો મારા મેદરખાન પિદરને જણાવશો નહિ." શુલ્કદામે વળી બેદમાં વૃદ્ધિ કરી.

"ત્યારે શું તમે પોતાના પિદરની પરવાનગી વગર છુપી રીતે જ લાહોર જવા માગો છો?" આલમખાને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"જે એક ખૌફનાક ભૂલ મારા હાથે અત્યાર પહેલાં થઈ છે તેમાટે પણ મેં મારા પિદરની પરવાનગી લીધી નહોતી અને હવે તે ભૂલને સુધારવામાટે પણ પિદરની પરવાનગી લેવાની અગત્ય હું નથી જોતી. મારી એ ભૂલનો અંતમ એ યશો કે, યા તો મારા નસીબનો સિતારો ચમકશે અને યા તો બે શુનાહગારો એક સાથે મરીને આ ક્ષાની દુનિયામાંથી જત્રત કે પછી દોજખમાં જવાને સફર કરી જશે!" શુલ્કદામે હવે બેદમાં કાંઈક અયંકરતાનો પરિચય કરાવવા માંજ્યો.

આ વેળાયે ખુબસૂરત શુલ્કદામની આંખોમાં વ્યાપેલી ગુસ્સાની નિશાની તરીકેની લાલારા દીપકના મંદ પ્રકાશમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તેથી તેના નિગરમાં જરૂર કોઈ પણ જતનો કારી ધા લાગેલો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના કરી શકાતી હતી. એક ચૌરતના નિગરમાં થયેલા જખમનું કોઈ વાર મહા-અયંકર અને પ્રાણહારક પરિણામ થાય છે, એ સદસ્યને આલમખાન સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેના જખમી નિગરને વધારે જખમી કરનાર સવાલો પૂછવાનું તેણે વ્યાજબી ધાર્યું નહિ. તેણે માત્ર એટલો જ સવાલ પૂછ્યો કે: "તે બે શુનાહગારો કોણ છે અને તમારા હાથે એવી તે શી અયંકર ભૂલ થઈ છે કે જે ભૂલને સુધારવામાટે આટલા બધા સાહસ અને જોખમમાં ઉતરવાની હદપર તમે આવી ગયાં છો? જો એ બેદ મને જણાવશો, તો એ ભૂલને સુધારવાનો

છે, તો શું એ સરદાર આલમખાન મારી મહુબ્બતને મેળવવાની આશાથી મારાપર એહસાન કરવાને તૈયાર થયો હશે? પણ અફસોસ કે તેની એ આશા પણ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી; એ ખુદા! અત્યારે જો એ ફરિશ્તાસૂરત અને ફરિશ્તાસીરત જવાંમર્દને આપવામાટે મારું દિલ અથવા મારી મહુબ્બત મારી પાસે હોત, તો કેવું સારું થાત! હાય, આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર અને ખરાખોટાની કસોટી કર્યા વગર બતાવળથી મેં મારી દિલી મહુબ્બતના ખતનાને એક રહુજનના હાથમાં આપી દીધો અને તેથી જ આજે જલીલ અને રુસવા થવાનો, પિદરના સાયાને છોડી જવાનો તેમ જ મહુબ્બતનો ખદલો બળાત્કારે મહુબ્બતથી અથવા તો ઇન્તકામથી મેળવવાનો—ખૂનપર આમાદા થવાનો વક્ત આવી લાગ્યો!'' યા ગફૂરુર્રહીમ, આ ગુનાહુગારની આખરુ હવે તારા હાથમાં છે!!'' ગરીબ ગુલંદામની આંખોમાંથી આંસૂની ધારા વહેવા લાગી અને લગભગ કુકકુટ્ત્વનિની વેળા થતાં રડતી રડતી જ તે બિચારી નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. આલમખાનની આંખો પણ ઉષ્કાળ પૂર્વે મીચાઈ નહોતી.

*

*

*

*

*

પ્રભાતમાં જ્યારે આલમખાન નિદ્રામાંથી જાગ્યો ત્યારે, તે વેળાએ ગુલંદામ જે આરડાની વચ્ચેના દરવાજામાં ઉભી હતી; સૂર્યનો ઉદય ઘણી વારથી થયેલો હોય એમ જણાતું હતું, પણ હિમપાતના યોગે સૂર્યના તીવ્ર પ્રકાશનો વિસ્તાર ત્યાં થયો નહોતો. છતાં દિવસના નૈસર્ગિક પ્રકાશમાં ગુલંદામના લાવણ્યનું તે પરિપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરી શક્યો અને અત્યારે રાત્રિ કરતાં પણ તે નવ-યૌવના નારીના લાવણ્યમાં તેને અધિક અલૌકિકતાનો સાક્ષાત્કાર થવા માંજ્યો. બઠતાંની સાથે જ ગુલંદામને જોઈ તેણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને પછી તે ગુલંદામના હાથમાંથી લોટો-લઈ હાથ મોઢું ઘોળને તે ખુદાની બંદગીમાં લીન થયો. બંદગીનું કામ પૂરું થતાં તેણે જોયું તો કાવો અને નાશ્તો તૈયાર હતા. તેનો ગુલંદામ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મનોભાવ હતો, પણ જમાલુદ્દીનના આવી પહોંચવાથી 'કળાખમાં હડી' જેવો પ્રકાર થયો અને તે 'ખિસ્મિલ્લાહ' કહીને નાશ્તાને ઇન્સાફ આપવામાટે દસ્તરખાનપર ખેંચી ગયો. અનીસ અને દુખીર, તે જ્યારે નાશ્તો કરીને બઠ્યો તે વેળાએ સન્નિજત અજવાની લગામો હાથમાં પકડીને, સફરમાટે તૈયાર થઈને બિભા હતા એટલે હવે આલમખાનથી કાંઈ પણ રીતે ત્યાં વધારે વાર ખોટી થવાય તેમ હતું જ નહિ. તે પણ પાછો પોતાના લશ્કરી પોશાકમાં તૈયાર થયો અને જમાલુદ્દીનના હાથમાં ત્રણ સોના-મોદોર આપીને કહેવા લાગ્યો કે: "પીરમર્દ, અત્યારે દિલગીર છું મારી લાયકાત મુજબનું મોટું ઇનામ હું તમને આપી શકતો નથી; પણ એટલું યાદ રાખજો કે, પરવરદિગાર મારી તમન્ના પૂરી કરશે અને મારા કામમાં મને કામચાખી મળશે, તે વેળાએ હું તમોને જરૂર યાદ કરીશ અને સારી રીતે નવાહુશ. તમોએ મારી અને મારા સાથીઓની જે મેહમાનદારી કરી છે અને આવા બિયાબાનમાં પણ બની શકે તેટલી સગવડ નળવી છે, એમાટે ફરી એક વાર હું તમારો ખાલિસ દિલથી એહસાન માતું છું!"

"બંદાપરવર, આપના જેવા હાતમદિલ સરદારોની બની શકે તેટલી

સારી સરખરા કરવી, એ અમારો ફર્જ છે; આ ત્રણ મોહોર અમારી મેહનત સાથે સરખાવતાં બહુ જ વધારે બદલો છે અને તેથી અમે એને ત્રણ હજાર સોના-મોહોર માનીએ છીએ. અહીં ઇનામ આપનારા અને મગરૂર સરદારો તો ઘણાંય આવ્યા છે અને હવે પછી પણ આવશે; પણ આપના જેવો શીરીજીબાન અને લતીફ તખીયતનો સરદાર અત્યાર સૂધીમાં આ મંજિલગાહમાં આવ્યો નથી અને હવે પછી પણ કોઈ આવશે કે કેમ, એની શંકા જ છે. આપની લિયાકત અને લતાફતને હું કે ગુલંદામ કહી પણ ભૂલવાનાં નથી. પાછા વળો ત્યારે આ ગુલામને જ મેળગાન થવાનો અવસર આપશો; સિધાવો અને કામચાળ થઇને જલ્દ પાછા ફરો.” જમાલુદ્દીને વિવંકસહિત સંતોષ અને સદ્ભાવનો પરિચય કરાવ્યો.

“આમીન !” આલમખાને હૃદયાર કાઢ્યો.

જમાલુદ્દીન “ત્યારે હું આપના અધીને અસ્તબલમાંથી બહાર લાવું છું,” એમ કહીને નીચે આવ્યો ગયો; અને તેથી ગુલંદામ સાથે બે વાતો કરી લેવાનો આલમખાનને અલ્પ સમય મળી ગયો. તેણે કહ્યું કે: “અજીબ ગુલંદામ, તારે કોઈ પણ જાનની ચિંતા રાખવી નહિ; વળતી વેળાએ હું બે દિવસ અહીં રહીશ, તે વેળાએ આપણે પેટભરીને વાતો કરીશું અને જો ખંજળ તરફ આવવાનો તારો સુસ્તકીમ ઇરાદો હશે તો હું તને ખંજળમાં ખહોંચાડી દઈશ; એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં હું અમારાના દમામથી રહી શકે, એવો ઇન્તજામ પણ કરી આપીશ. માટે અત્યારે હવે ખુદા હાફિઝ !”

“ખુદા હાફિઝ ! મારા મેહરબાન અજીબ, ખુદા હાફિઝ ! !” ગુલંદામે એમ કહીને તેનાં નેત્રોમાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ ભાવદર્શક દૃષ્ટિપાત કર્યો.

આલમખાન નીચે આવ્યો અને જમાલુદ્દીનના હાથમાંથી પોતાના અશ્વની લગામ લઇને અશ્વની પીઠપર ચઢી બેઠો. અનીસ અને દુબીર પણ ઘોડાપર સવાર થઇ ગયા. એટલામાં બાવર્યાખાનામાંથી દોડતી ગુલંદામ આવી લાગી અને એક નાની પોટલી આલમખાનને આપીને કહેવા લાગી કે: “હવે પછી આવનારી મંજિલગાહમાં જોઇએ તેવી સગવડ ન હોવાથી ઘોડાક નાન અને સૂકા કુશાળ આપના માટે મેં સવારમાં તૈયાર કરી રાખ્યા હતા તે આમાં છે. રસ્તામાં કામ લાગશે.”

“મદુન નવાનિશ !” આલમખાને ઉપકાર માન્યો અને ભાતાની તે પોટલી દુબીરના હાથમાં આપી દીધી.

“સલામવાલેકુમ !” ત્રાંબુ મુસાફિરોએ સફરની તૈયારીને સૂચવનાર રાખ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“વાલેકુમસ્સલામ !” આલમખાન તરફથી જવાબ મળ્યો.

મુસાફિરોએ ઘોડાને એડીએ મારીને ચલાવી દીધા. તેઓ નવાં સૂધી દેખાતા હતા ત્યાં સૂધી ગુલંદામ તે દિશામાં નજર દોડાવતી ઉભી હતી; પણ એવે જ વેળાએ તેઓ દેખાતા બંધ થયા ત્યારે તે બિચારી પણ નિરાશ થઇને મંજિલગાહમાંના પોતાના જોરડામાં આલી ગઈ; કારણ કે, તેના દિલનો આરાગ આવ્યો ગયો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું

આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા

કાબુલના શાહ બાબરને હરિયાણી, ઝાડપાન અને બગીચા આદિનો ખુબ જ શૌક હોવાથી તેમ જ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની સમીક્ષાનો અત્યંત નાદ હોવાથી કાબુલના નાના પ્રકારનાં પુષ્પવૃક્ષ, ફલવૃક્ષ તથા સુશોભિત વૃક્ષોથી ઉભરાઇ જતા તથા સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી અતિશય સુસંપન્ન પ્રદેશો તેના ક્ષુબ્ધ મનને નિરંતર રંજિત કર્યા કરતા હતા. બાબરમાં આવા સૃષ્ટિવૈભવના અવલોકનથી સંતોષ પામવાની શક્તિનો આટલી સીમા પર્યંત નિવાસ હતો, એ તેની એક વિશિષ્ટતા જ કહી શકાય. બાબરે પોતાના મનોરંજનમાટે કાબુલમાં અનેક સ્થળે બગીચા કરાવ્યા હતા; પરંતુ કાબુલ નગરના બાહ્ય ભાગમાં એક સુંદર ટકરીપર તેણે જે એક ખાસ બાગ બનાવરાવ્યો હતો તેના જેવો સુંદર બાગ તે સમયમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. એ બાગ ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેને ‘બાગે વફ્રા’ એટલે કે ‘વફ્રાદારીનો બગીચો’ એવું ઉદ્ઘટનામ આપવામાં આવ્યું હતું. કિલ્લા અને શાહીમહલની વચ્ચે વહન કરતી નદીના ઉપરના ભાગમાં એ બાગ શોભી રહેલો હતો. એ સ્થાનમાં હિન્દુસ્તાનનાં કેટલાંક વૃક્ષોને પણ લાવીને રોપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે વૃક્ષો ત્યાંની ભૂમિમાં પોષાદને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. એ બાગમાં એક ઉંચી નાની ટકરી આવેશી હતી અને તેમાંથી સ્વચ્છ જળનો એક ઝરો વહેતો હોવાથી તે ઝરાતું પાણી બાગમાંનાં ઝાડોને અનાયાસ મળ્યા કરતું હતું અને તેથી બાગને જે સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ થતી હતી તે તો વળી વધારામાં જ. બાગમાં નારંગી તથા દાંડમનાં અસંખ્ય વૃક્ષો હતાં અને જ્યારે નારંગીઓ પાકીને પીળી થઇ જતી હતી તે વેળાએ ત્યાં સ્વર્ગીય દૃશ્યનો જ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો હતો. વળી એ બાગમાં જે એક વિશિષ્ટતા હતી તે એ કે શરદ્ફલોતુમાં કાબુલમાં પ્રખર શીતલતા રહેતી હોવા છતાં એ બાગમાંનું વાતાવરણ તો સમશીતોષ્ણ જ રહેતું હતું અને તેથી શરદ્ફલમાં તો વળી એ બાગ અત્યંત આનન્દદાયક થઇ પડતો હતો. એ બાગની આરે તરફ પથરની કિલ્લાની દીવાલ જેવી પાકી દીવાલ અણી લેવામાં આવી હતી અને એક વિશાળ પ્રવેશદ્વાર રાખવામાં આવ્યું હતું. બાગની સંભાળની ખુબ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા રખાયેલી હતી. અત્યારે આપણે એ ‘બાગે વફ્રા’ માં જ આલમખાન તથા તેના જે સાથીઓ સાથે બાદશાહ બાબરના દર્શનનો લાભ મેળવવાનો છે.

મધ્યાહ્નકાળ વીતી ગયો હતો અને તેથી સૂર્યનારાયણના પાશ્ચાત્ય પ્રવાસનું મંગળાચરણ થઈ ચૂક્યું હતું. નદીના જળપ્રવાહનો મંજુલ ક્લકલ નાદ શ્રવણને એક પ્રકારની મધુરતાનો અનુભવ કરાવતો હતો; નાનાવિધ પુષ્પોના આલ્હાદક સૌગંધથી મગ્નમાં એક પ્રકારની નવી તરાવટ આવતી હતી અને સમશીતોષ્ણ વાયુની મંદ લહરી શરદ્ફાળમાં કંપ ઉપજાવવાને બદલે આનંદને જ ઉપજાવતી હતી. આવા સમયમાં કાબુલનો જમાનાનો ખાદેલો, તલરખાકાર, દીર્ઘકાય, દંરાતનુ અને પ્રભાવશીલ શાહ બાબર ‘બાગે વફ્રા’ના

મધ્યભાગમાં ઊભા કરેલા એક મખમલી શામિયાનામાં તુર્કી ગાલીચાપર ગોઠવેલી એક ઊંચી મખમલી મસ્તદપર પોતાના કેટલાક મોતેબર મુસાહિબો, સરદારો અને શાહનદા હુમાયૂનવડે વેરાયલો શરાબનૌશી કરતો, એટલે હતો; કારણ કે, બાદશાહ બાબરને મદખાનનો દોષ પિશાચ પ્રમાણે વળગી ગયો હતો. બાદશાહ વસ્થામાં તે અત્યંત લગ્નહુ હતો, પરંતુ અધિકાર હસ્તમાં આવ્યા પછી તે મદિરાનો ભક્ત થઈ ગયો હતો અને તેથી દોસ્તો તથા મુસાહિબોના સમુદાયને એકત્ર કરીને તે મદિરાપાન કર્યા કરતો હતો. હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈઓ કર્યા પછી તે તેના મદિરાપાનની માત્રા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તે એક પકડે દારૂડિયો બની ગયો હતો, એમ કહેતાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોકિત થાય તેમ નથી. ક્યાંક કોઈ એક સુંદર દૃશ્ય દેખાય, ખેતરો સારી રીતે પાક્યાના સમાચાર સંભળાય કે એવું જ બીજું કોઈ યકિનિત્ કારણ હશે થાય એટલે બાબર શાહની ઇચ્છામાં બાદખારીનો જલ્સો આખો દિવસ જમણે લેવો. પ્રખાત હોય, મધ્યાહ્ન હોય કે રાત્રિનો સમય હોય; પરંતુ મદિરાપાનભાટે કોઈ પણ સમયનો બાબરના શબ્દકોષમાં નિષેધ લખાયલો જ નહોતો. મદિરા ઉપરાંત તે વિજયાનું પણ સેવન કરતો હતો; પરંતુ કાબુલમાં જ્યારે તે શિકારે નીકળતો ત્યારે તે મદખાસનનો અવધિ જ થતો હતો. છતાં પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે, મદિરાસેવનના કારણથી તેણે પોતાના હિતની હાનિ કરી હોય અથવા તો બીજા કોઈને બળાહાર કરીને દારૂ પીવાની ફરજ પાડી હોય, એવો બનાવ કદાપિ બન્યો નહોતો. તે મદિરા પીતો હતો, પણ મદિરાને પચાવી શકતો હતો.

મસ્તદની ડાળી બાજુએ થોડા અંતરપર એક વિશાળ મેજપર ચાંદીના એક મોટા થાળમાં શરાબની ભરેલી મોટી ચાર મુરાહીઓ અને સોનાના પંદરથી વીસ પ્યાલા પરેલા હતા. તાતારદેશવાસિની ચાર નવચૌવના બાંદીઓ નાજે અંદાજથી વારાફરતી સાકી થઈને શરાબના પ્યાલા ભરીભરી અહલેમેહફીલને આપ્યા કરતી હતી અને બાબર તથા તેના મુસાહિબો તે શરાબ તથા નાજનીન સાકીની વારંવાર તારીફ કર્યા કરતા હતા. શરાબની છટ્ટી પ્યાલીને મુખદ્વારા ઉઠરમાં સ્થાન આપનાં બાબરે શરાબની તારીફમાં જણાવ્યું કે:-

“તે પાક પરવરદિગારે આ શરાબ જેવી અજબ અને નાયાબ ચીજને ઇન્સાનમાટે આ દુનિયામાં પચા ન કરી હોત, તો ઇન્સાન ગમગીનીના દરિયામાં જ ટૂંકેલો સંદેત અને તેની જિન્દગી વખાલ થઈ જત. અય હાજરીને દરબાર, ચારના ચાર! કાઈએ બર જ કહ્યું છે કે,

‘કસ્તમે બાહુમન બનાલી હય શરાબ;
રંજ ગૌર ગમસે છુડાતી હય શરાબ;
અયશા નશાત આહિયે હર્દમ, હુન્નૂર હો;
દુનિયા કે રંજે ગમ હો ન ગૌરે, નરૂર હો;
સર્મસ્તિયોફા જલ્સેમે આલમ જુરૂર હો;
ગોદાશિયોફા બજ્મમે રંગે જુરૂર હો;
મેહફિલમે શેરે ફલ્કુલે મીનાઓ મુલ હવા;
લા સાફિયા શરાબ કે તૌળાકા ફલ હવા!’

પ્રકરણ ૮ મું

આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા

કાબુલના શાહ બાબરને હરિયાણી, ઝાડપાન અને બગીચા આદિનો ખુબ જ શૌક હોવાથી તેમ જ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની સમીક્ષાનો અત્યંત નાદ હોવાથી કાબુલના નાના પ્રકારનાં પુષ્પવૃક્ષ, ફલવૃક્ષ તથા સુશોભિત વૃક્ષોથી ઉભરાઈ જતા તથા સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી અતિશય સુસંપન્ન પ્રદેશો તેના કુખ્ય મનને નિરંતર રંજિત કર્યા કરતા હતા. બાબરમાં આવા સૃષ્ટિવૈભવના અવલોકનથી સંતોષ પામવાની શક્તિનો આટલી સીમા પર્યંત નિવાસ હતો, એ તેની એક વિશિષ્ટતા જ કહી શકાય. બાબરે પોતાના મનોરંજનમાટે કાબુલમાં અનેક સ્થળે બગીચા કરાવ્યા હતા; પરંતુ કાબુલ નગરના બાહ્ય ભાગમાં એક સુંદર ટેકરીપર તેણે જે એક ખાસ બાગ બનાવરાવ્યો હતો તેના જેવો સુંદર બાગ તે સમયમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. એ બાગ ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેને ‘બાગે વફ્રા’ એટલે કે ‘વફ્રાદારીનો બગીચો’ એવું ઉત્કૃષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. કિંદા અને શાહીમહલની વચ્ચે વહન કરતી નદીના ઉપરના ભાગમાં એ બાગ શોભી રહેલો હતો. એ સ્થાનમાં હિન્દુસ્તાનનાં કેટલાંક વૃક્ષોને પણ લાવીને રોપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે વૃક્ષો ત્યાંની ભૂમિમાં પોષાઈને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં ભગી નીકળ્યાં હતાં. એ બાગમાં એક ઉંચી નાની ટેકરી આવેલી હતી અને તેમાંથી સ્વચ્છ જળનો એક ઝરો વહેતો હોવાથી તે ઝરોનું પાણી બાગમાંનાં ઝાડોને અનાયાસ મળ્યા કરતું હતું અને તેથી બાગને જે સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ થતી હતી તે તો વળી વધારામાં જ. બાગમાં નારંગી તથા દાડમનાં અસંખ્ય વૃક્ષો હતાં અને જ્યારે નારંગીઓ પાકીને પીળી થઈ જતી હતી તે વેળાએ ત્યાં સ્વર્ગીય દૃશ્યનો જ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો. વળી એ બાગમાં જે એક વિશિષ્ટતા હતી તે એ કે શરદઋતુમાં કાબુલમાં પ્રખર શીતલતા રહેતી હોવા છતાં એ બાગમાંનું વાતાવરણ તો સમશીતોષ્ણ જ રહેતું હતું અને તેથી શરત્કાલમાં તો વળી એ બાગ અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડતો હતો. એ બાગની આરે તરફ પથરની કિંદાની દીવાલ જેવી પાકી દીવાલ ચણી લેવામાં આવી હતી અને એક વિશાળ પ્રવેશદ્વાર રાખવામાં આવ્યું હતું. બાગની સંભાળની ખુબ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા રખાયેલી હતી. અત્યારે આપણે એ ‘બાગે વફ્રા’ માં જ આલમખાન તથા તેના બે સાથીઓ સાથે આદશાહ બાબરના દર્શનનો લાભ મેળવવાનો છે.

મધ્યાનહકાળ વીતી ગયો હતો અને તેથી સૂર્યનારાયણના પાશ્ર્વાત્ય પ્રવાસનું મંગળાચરણ થઈ ચૂક્યું હતું. નદીના જળપ્રવાહનો મંજુલ કલકલ નાદ શ્રવણોને એક પ્રકારની મધુરતાનો અનુભવ કરાવતો હતો; નાનાવિધ પુષ્પોના આહ્લાદક સૌગંધ્યથી મગ્નમાં એક પ્રકારની નવી તરાવટ આવતી હતી અને સમશીતોષ્ણ વાયુની મંદ લહરી શરત્કાળમાં કંપ ઉપજાવવાને ખૂબ આનંદને જ ઉપજાવતી હતી. આવા સમયમાં કાબુલનો જમાનાનો ખાધેલો, તજરખાકાર, દીર્ઘકાય, કૃશતનુ અને પ્રભાવશીલ શાહ બાબર ‘બાગે વફ્રા’ના

મધ્યભાગમાં ઊભા કરેલા એક મખમલી શામિયાનામાં તુર્કી ગાલીચાપર ગોઠવેલી એક જાંચી મખમલી મસ્તદપર પોતાના કેટલાક મોતેબર મુસાહિબો, સરદારો અને શાહનશાહ હુમાયૂનવડે ઘેરાયેલો શરાબનૌશી કરતો, બેઠો હતો; કારણ કે, બાદશાહ બાબરને મદખાનનો દોષ પિશાચ પ્રમાણે વળગી ગયો હતો. બાહ્યાવસ્થામાં તે અત્યંત લગ્ગલ હતો, પરંતુ અધિકાર હસ્તમાં આવ્યા પછી તે મદિરાનો ભક્ત થઈ ગયો હતો અને તેથી હોસ્તો તથા મુસાહિબોના સમુદાયને એકત્ર કરીને તે મદિરાપાન કર્યા કરતો હતો. હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈઓ કર્યા પછી તે તેના મદિરાપાનની માત્રા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તે એક પકકો દારૂડિયો બની ગયો હતો, એમ કહેતાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થાય તેમ નથી. ક્યાંક કોઈ એક સુંદર દૃશ્ય દેખાય, એતરો સારી રીતે પાક્યાના સમાચાર સંભળાય કે એવું જ બીજું કોઈ યત્કિચિત્ કારણ હવું થાય એટલે બાબર શાહની ઇચ્છામાં બાદશાહીનો જલ્દી આજો દિવસ જમલો સમજી લેવો. પ્રભાત હોય, મધ્યાહ્ન હોય કે રાત્રિનો સમય હોય; પરંતુ મદિરાપાનમાટે કોઈ પણ સમયનો બાબરના શબ્દકોષમાં નિષેધ લખાયેલો જ નહોતો. મદિરા ઉપરાંત તે વિનંયાનું પણ સેવન કરતો હતો; પરંતુ કાબુલમાં જ્યારે તે શિકારે નીકળતો ત્યારે તે મદખાશનનો અવધિ જ થતો હતો. છતાં પણ એટલું તે કહેવું જ જોઈએ કે, મદિરાસેવનના કારણથી તેણે પોતાના હિતની હાનિ કરી હોય અથવા તે બીજા કોઈને બળાત્કાર કરીને દારૂ પીવાની ફરજ પાડી હોય, એવો બનાવ કદાપિ બન્યો નહોતો. તે મદિરા પીતો હતો, પણ મદિરાને પચાવી શકતો હતો.

મસ્તદની ડાબી બાજુએ થોડા અંતરપર એક વિશાળ મેજપર આંદીના એક મોટા થાળમાં શરાબની ભરેલી મોટી ચાર મુરાહીઓ અને સોનાના પંદરથી વીસ ખ્યાલા પડેલા હતા. તાતારદેશવાસિની ચાર નવચૌવના આંદીઓ નાજે અંદાજથી વારાફરતી સાડી થઈને શરાબના ખ્યાલા ભરીભરી અડલેમેહફિલને આગ્રા કરતી હતી અને બાબર તથા તેના મુસાહિબો તે શરાબ તથા નાજનીન સાડીની વારંવાર તારીફ કર્યા કરતા હતા. શરાબની છઠ્ઠી ખ્યાલીને મુખદ્વારા ઉદરમાં સ્થાન આપતાં બાબરે શરાબની તારીફમાં જણાવ્યું કે:-

“જે-પાક પરવરદિગારે આ શરાબ જેવી અજીબ અને નાયાબ ચીજને ઇન્સાનમાટે આ દુનિયામાં પથદા ન કરી હોત, તે ઇન્સાન ગમચીનીના દરિયામાં જ ડૂબેલો રહેત અને તેની જિન્દગી વખાલ થઈ જત. અય હાજરીને દરબાર, યારના યાર, કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે,

‘ફસ્તમો બહુમન બનાતી હય શરાબ;
રંજ ઔર ગમસે છુડાતી હય શરાબ;
અયશો નશાત આહિયે હર્દમ હુન્દૂર હો;
દુનિયા કે રંજે ગમ હો ન ખોડે નસૂર હો;
સર્મસ્તિયોકા જલ્સેમે આલમ જુર હો;
બેહોશિયોકા બજમમે રંગે પુર હો;
મેહફિલમે શોરે ફુફુલે મીનાઓ મુલ હવા;
લા સાકિયા શરાબ કે તૌબાકા ફલ હવા!’

તત્કાળ તાતારી હસીના બાંદીએ વળી ખ્યાલામાં શરાબ ભરીને આ ઉદ્દગાર સહિત તે ખ્યાલો બાદશાહ સલામતના હસ્તે મુબારિકમાં આપી દીધો:—

“ભુક્ત કદેમૈ રોશની હો આફતાબસે;
દિલકા અંધેરા દૂર હો જમે શરાબસે !”

બાબરે તે ખ્યાલાને માનપૂર્વક હાથમાં લઇને જવાબ આપ્યો કે:—

“મયં માનતા દિલસે ચે કહના જનાબકા;
હય નામ આફતાબ હી ખેશક શરાબકા !
તાજ દમાગ કરતી હય ખુશૂ શરાબકી;
રંગત બદનમે લાતી હય ચે મય ગુલાબકી;
જિસ્કો શરાબખારીમે હમસે કલામ હય;
દુશ્મન હય ઉસ્કો અપને તરફસે સલામ હય !”

આવી રીતે બાદાનૌશીનો દીર આલી રહ્યો હતો એટલામાં એક દરબાને આવી બાદશાહને સર નમાવીને બબર આપી કે: “હુન્દૂરની ઉમ્મ દરાજ અને ચકબાલ જિયાદા! જેહુલીના આલીખાન્દાન મેહમાન આલમખાન હુન્દૂરેવાલાની ખાહિશ મુજબ દરે દૌલતપર હુન્દૂરેવાલાના કર્માનની રાહ નેતા ઊભા છે અને કદમખોસીના ઉમ્મીદવાર છે.”

“જેહુલીના શાહી મેહમાનને બાઇજનત અહીં લઇ આવો.” બાબરે આલમખાનને પોતા સમક્ષ લાવવાનો દરબાનને હુકમ કર્માવી દીધો.

થોડી વારમાં જ આલમખાન પોતાના બે સાથીઓ સહિત બાબર સમક્ષ આવી લાગ્યો અને સલામ કરીને ઊભો રહ્યો. બાબરે તેને પોતાની ડાબી બાજુએ પોતાની સાથે મસ્નદપર બેસાડ્યો અને તેના સાથીઓને પોતાના મુસાહિબો સાથે ગાલીચાપર બેસવાનો ઇશારો કરી દીધો.

“જનાબે મન !” આલમખાનને માનપૂર્વક બેસાડ્યા પછી બાબર તેની બચર આફ્રીયત પૂછતાં કહેવા લાગ્યો: “અહીંની શાહી મેહમાંસરામાં આપની ખાતિર બદાઈશતમાં કાંઈ ખામી તો નથી આવી ને? તળીયત તો બહાલ છે?”

“કાબુલના શાહની મેહમાંસરામાં મેહમાનોની ખાતિર બદાઈશતમાં ખામી આવે, એમ તો બનેજ નહિ. પરવરદિગારની મેહરબાનીથી તળીયત પણુ બહાલ છે. બે દિવસના આરામથી સફરનો થાક ઊતરી ગયો છે: આ કાબુલની ખુશુમા આબોહવાથી જનોતનમાં એક નવો સુસ્વર પચદા થયો છે.” આલમખાને અતિશય વિવેકપૂર્વક પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો.

આલમખાન તથા તેના સાથીઓને કાબુલમાં આવ્યાને બે દિવસ થઇ ગયા હતા અને આલમખાનનો એહવાલ સાંભળી લઇને તેમ જ દૌલતખાનનો ફક્કો વાંચીને બાબરે આલમખાન પાસેથી વિચારમાટે બે દિવસનો સમય માગી લઇ તેને તથા તેના સાથીઓને માનપૂર્વક પોતાની શાહી મેહમાંસરામાં રહેવામાટેનો તથા તેમના યોગ્ય આદરાતિથ્યનો પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો. આજે બાબર આલમખાનની બાબતના નિકાલપર આવવાનો હતો અને તેટલામાટે તેણે પોતે જ આલમખાનને અત્યારે ‘બાગેવક્ષ’માં પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

હતો. આલમખાનને શરાબનોશીની આદત નહોતી એ ખાખરના જણવામાં આવી ગયું હતું તેથી તે તેને મદિરાપાનનો આગ્રહ ન કરતાં મુદ્દાની વાતપર આવીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“અજ્ઞ મેહમાન આલમખાન ! તમે દેહલીનાં તાજેતખ્તના હકદાર વારિસ હોવા છતાં તમારા હકને હુખાવી દેવામાં આવ્યો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇબ્રાહીમ લોદીના જુલ્મથી તમને તથા તમારા કબીલાને હિન્દુસ્તાનમાં રહેવું પણ દુશ્વાર થઈ પડ્યું છે અને તેથી લાચારીએ તમારે મારી પનાહ તથા મદદ મેળવવામાટે આવવું પડ્યું છે, એ વાર્તા દૌલતખાનના રુક્ષાથી અને તમારા કહેવાથી મારા જણવામાં આવી ગઈ છે અને એ બાબતનો બે દિવસ સૂધી મેં સારી રીતે વિચાર પણ કરેલો છે. માત્ર તમે જ મારી મદદ માગવાને આવ્યા છો, એમ નથી; કિન્તુ આજથી એક મહિના પહેલાં મેંવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ તરફથી પણ મને એવા મતલબનો એક રુક્ષો મળ્યો છે કે જે હિન્દુસ્તાનમાં આવીને દિલ્લીના અત્યારના બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે જંગમાં ઊતરવા માટેની મારી તૈયારી હોય; તો તે જલિમ બાદશાહને નેસ્તોનાખૂદ કરવાના કામમાં મને પોતાથી આપી શકાય તેટલી લશ્કર તથા નાણાની મદદ આપવાને રાણા સંગ્રામસિંહ હરવક્ત તૈયાર છે; કારણ કે, ઇબ્રાહીમ લોદીનો જુલ્મ હિન્દુસ્તાનમાં હવે હિન્દુ તથા મુસલમાન સર્વને માટે એક સરખી રીતે અસહ્ય થઈ પડ્યો છે. તમારો, દૌલતખાનનો અને મેંવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ જેવા એક જંગબાહુર, શેરદિલ તથા તજરૂબાકાર સૂરમાનો મારામાં આટલો બધો એતેખાર છે અને તમે સર્વેએ મને પોતાના એક મદદગાર તરીકેનું માન આપીને મારી ઇજ્જત વધારી છે તેમાટે હું મને પોતાને બખ્તાવર માનું છું અને ખરા જિગરથી તમારો એહસાન માનું છું. આમ હોવા છતાં પણ મારા દિલમાં એક શક રહ્યા કરે છે અને તે એ કે, હિન્દુસ્તાનમાં ખુદાતાલાની મેહરબાનીથી મયદાને જંગમાં મારી ફતહ થાય અને દેહલીનાં તાજેતખ્ત મારા હાથમાં આવી જતાં મારી હિન્દુસ્તાનમાં જ રહેવાની મરજી થઈ જાય, તો તે વખતે તમારી દોસ્તી દુશ્મનીના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને આપણા વચ્ચે એક નવી બેદિલી તથા નાઇતેફાકી પચદા થઈ જશે. આ કારણથી તમારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં મારું દિલ કાંઈક અચકાય છે.”

ખાખરનું આ દીર્ઘદૃષ્ટિથી બરેલું જણીર બાબણ સાંભળીને આલમખાન થોડીવાર તો વિચારમાં પડી ગયો અને સ્તબ્ધતાનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી તે પણ શાંતિ તથા ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે: “શાહેઆલમ ! આપના દિલમાં જે શક રહ્યા કરે છે તે બળ છે; પરંતુ એ દૂરની વાતમાટે અત્યારે જ આવા શકને દિલમાં જગ્યા આપવી એ કોઈ પણ રીતે વાજિબ નથી અને તેનું કારણ એ છે કે, દેહલીનાં તાજેતખ્ત સાથે લાહોરના સૂબેદાર દૌલતખાન અથવા તો મેંવાડના રાણા સંગ્રામસિંહને કશી પણ નિસ્તબ્ધ હતી પણ નહિ અને છે પણ નહિ; કારણ કે, દેહલીની બાદશાહત બદલાયાથી દૌલતખાનની સૂબેદારી કે સંગ્રામસિંહની સ્વતંત્ર રાજસત્તા ચાલી જવાની નથી એટલે આપની સાથે તેમની દુશ્મની યાય એમ તો કદાપિ બનવાનું જ નથી; બાકી

રહ્યો હું પોતે; અર્થાત્ દેહલીનાં તાજેતખ્ત સાથે મારી પૂરેપૂરી નિસ્ખત હોવાથી જો આપની કૃતહયાળી પછી દેહલીની બાદશાહત મને ન મળે, તો આપની સાથે મારી દુશ્મની થવાનો સંભવ માની શકાય; પરંતુ મારી હાલત એવી નથી કે મારાથી આપની સાથે લેશ માત્ર પણ દુશ્મની કરી શકાય; કારણ કે, તેમ કરવાથી મારું જીવનું પણ દુશ્વાર થઈ જાય, એ તો ખુદ્દું જ છે. વળી આપ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને કાયમમુકામ થશો અને દેહલીનાં તખ્તોતાજને પચાવી પડશો, એવો મારા દિલમાં જરા પણ શક નથી; છતાં પણ ધારો કે આપની એવી જ ઇચ્છા થાય, તો આપ મને આપના મુબારક હાથથી જ કાંઈ પણ રાજ થઈને આપશો તેટલાથી જ હું સંતોષ માનીશ; આપનો વફાદાર દોસ્ત થઈને રહીશ અને જ્યાં આપનો પસીનો પડશે ત્યાં હું મારું લોહી રેડી બતાવીશ. હિન્દુસ્તાનના શહનશાહ આપ થશો, તો પણ અત્યાર કરતાં તો મારી હાલત સારી જ રહેશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને એટલામાટે જ મારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આલવામાટેનો હું આપને આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યો છું.”

અત્યાર સૂધી બાબરના મનમાં હિન્દુસ્તાનમાં જ શાશ્વત નિવાસ કરવાનો કિંવા ‘શહનશાહે હિન્દોસ્તાં’ થવાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો અને ઉપર્યુક્ત શંકા તેણે કેવળ આલમખાનના હૃદયની પરીક્ષા લેવામાટે જ દર્શાવી હતી; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી ઇશ્વરે જ તેના હૃદયમાં ગુપ્ત પ્રેરણા કરીને તેના મુખથી એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો હતો; કારણ કે, તેનો હિન્દુસ્તાનમાં જ દૃઢ નિવાસ થવાનો હતો અને હિન્દુસ્તાનમાં ‘મુગલિયા શહનશાહત’ની સ્થાપનાનું માન તેને જ મળવાનું હતું તેની આ એક પૂર્વ સૂચના હતી; પરંતુ જેમ એ ઘટનાથી આલમખાન અજ્ઞ હતો તેમ જ બાબર પણ અજ્ઞ હતો અને તેથી આલમખાનના ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગારોને સાંભળીને બાબર પ્રસન્નતાદર્શક અને હાસ્યમંડિત મુખમુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે: “દોસ્ત આલમખાન, આપ મને આટલો બધો મોતેબર માનો છો અને મારામાં આપનો આટલી હદ સૂધી ભરોસો છે; તો હું પણ કારણ વિના કદાપિ હકૂતલક્ષી કરનાર નથી અને આપની સલ્તનતને હું મારી પોતાની કરનાર નથી; માત્ર હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ મારો માતહત અને જેરદસ્ત રહે એ જ મારી તમન્ના છે અને આપને આ મદદ આપવાથી જો મારી એ તમન્ના પૂરી થાય, તો બસ છે.”

“હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ થવા પછી પણ આપનો આ ખાકસાર ખાદિમ આલમખાન હમેશા આપનો માતહત અને જેરદસ્ત થઈ રહેવાને તૈયાર છે; કારણ કે, એથી મારી સલ્તનત બેખોફ રહેશે અને મારી આબરુમાં પણ વધારો જ થશે.” આલમખાને બાબરના પ્રસ્તાવનો તત્કાળ હસતા મુખથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“જો રિયાસતે હિન્દુસ્તાન આપના તાબામાં આવે, તો લડાઈનો બધો ખર્ચ તમારે જ આપવો પડશે અને લૂટફાટમાં મળેલા માલોનરપર અમારો જ હક રહેશે; એ શર્ત આપને કુબૂલ છે?” બાબરે એક નવી શર્ત સંભળાવી.

“આ ઇન્સાફની વાત છે અને મને તે બસરોચશ્મ કુબૂલ મંનૂર છે.” આલમખાને એ શર્તનો પણ આનન્દથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“બહુ સારું; ત્યારે હાલ તરત હું આપને વીસ હજાર સિપાહોની ફળવાયદી ફોજ આપું છું અને મારા ચાર હોશિયાર અફસરજોને પણ આપની સાથે મોકલું છું. પ્રથમ આપ દૈલ્લતખાનની સલાહથી ખંજખને તાબે કરી લેજો અને ત્યાર પછી દૈલ્લતખાનની ફોજને પણ સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે લડવા-માટે દેહલીની દિશામાં આગળ વધજો. મારા અફસરજો અને મારા ફોજ જવાનો આપના દરેક હુકમની મારા પોતાના હુકમ પ્રમાણે જ તામીલ કરશે અને થોડો ઘણો ખર્ચનો પણ રસ્તાના ખર્ચમાટે આપની સાથે રવાના કરવામાં આવશે. હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી જો જરૂરત પડે, તો પયગામ મોકલીને મને ખેલાવજો અને નહિ તો કૃતહયાબ થવા પછી મને મળવામાટે આપ પોતે જ પાછા એક વાર કાબુલમાં આવજો. આપની સાથે આવનારી ફોજ ચાર દિવસમાં તૈયાર થઈ જશે.” ખાખરે આલમખાનને મદદ આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

“પાકપરવરદિગાર મારી આ કોશિશમાં મને કામચાખી બજશે અને આપ આલીનહુના આ એહસાનનો બદલો વાળી આપવાનો મંજોરો આ કિદવીને નહદ આપે, એજ મારી એકમાત્ર તમન્ના છે.” આલમખાને કૃતજ્ઞતાને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવી.

“આમીન.” કહીને ખાખરે તાતારી બાંદીને કહ્યું કે: “કુમરપારા, જામે શરાબ લાવ અને ગીતાર સાથે કોઈ દિલ્લેરુપ ગજલ ગાઈને મારા તથા મારા આ જશાન મેહમાનના દિલને બે ઘડી બડલાવ.”

“બસરોચરમ, આલમખનાહ !” એમ કહીને કુમરપારાએ રીરાજમાં બનેલી અંગૂરી શરાબનો લગભગ અડધા શેરનો જામ ભરીને ખાખરના હાથમાં આપ્યો અને ત્યાર પછી ગીતારના તારને મેળવીને પોતાના બુલ્બુલ જેવા કંઠથી હાવ-ભાવો સહિત તુર્કી ભાષામાં રચાયેલું એક પ્રેમસંગીત તે ગાવા લાગી કે જેનો આશય આ પ્રમાણેનો હતો:-

ગજલ

“ગરીબોંકા હી કોઈ આસરા હોતા તો ક્યા હોતા;
ખુતે કાફિર હમારાલી, ખુદા હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
કોઈ લગજત નહીં હય્ ફિર હી દુનિયા જન દેતી હય્;
ખુદાખન્દા, મહબ્બતમેં, મજ્ન હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
જબ ઇતની બેવકાઇપર ઉસે દિલ ખ્યાર કરતા હય્,
તો, ચારબ, વો સિતમગર બાવકા હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
સુના હય્ હમને વો જિંકે વકાએ ગયર કરતે થે;
જો મય્ હી ખીચેમેં કુછ બોલ ઉઠા હોતા તો ક્યા હોતા”-ગરીબોંકા.

સંગીતની સમાપ્તિ થતાં “મરહુબા, આફરીન અને વાહવાહ”ના શ્રોતાઓના મુખમાંથી એકત્ર જુદાગરો નીકળવા લાગ્યા અને “બાગેવકા”માં તેનો પ્રતિધ્વનિ થતો પણ સંભળાયો. હાતમદિલ અને સખીમદે સાહ ખાખરે પોતાની પાસે જ બેઠેલા ખખચીને કુમરપારાને એક સો સોના મોહોરો બખશીરા

આપવાનો હુકમ કર્મીની દીધો. કમરપારા હળર જખાનથી બાખરની હાતમં-
દિલીની તારીફ કરતી તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગી. વચ્ચે
ચાલેલા આ આનંદના વિષયની સમાપ્તિ થતાં આલમખાન બાખરને સંબોધીને
નમ્રતા તથા મર્યાદાને દર્શાવનારા બાવથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“શાહ આલમ, આપે કર્મીનું છે કે ફૌજ ચાર દિવસમાં તૈયાર થઇ જશે,
તો મારો એવો ઇરાદો છે કે મારા બે સાથીઓ તથા અહીંના બીજા ચાર સિપા-
હોને લઇને હું આજે જ અહીંથી રવાના થાઉં અને ખંજભમાં ફૌજ કરતાં ચાર
દિવસ વહેલો પહોંચીને મારા કાકા દૌલતખાન સાથે સલાહ મસ્લેહત કરી તેમની
પાસેથી જેટલી ફૌજ મળવાનો સંભવ હોય તેટલી ફૌજને તૈયાર કરાવી રાખું
કે જેથી ખંજભમાંથી દેહલીની દિશામાં આગળ વધવાના કામમાં વિલંબ ન
થાય અને જે અંતમ આવવાનો હોય તે ચાર દિવસ વહેલો જ આવી જાય.
આ બાબતમાં આપ નામદારની શી રાય છે?”

“આપનો આ ઇરાદો કોઇ પણ રીતે ખરાબ તો નથી જ અને તેટલામાટે
મારી રાય ખિલાફ ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. આજે હવે સાંજ પડી જવા
આવી છે એટલે આવતી કાલે બામદાદમાં જ રવાના થજો. બામદાદમાં મારા
ચાર ઘોડેસવાર સિપાહો આપની ખિદમતમાં હાજર થઇ જશે અને તેઓ રાહ
ખર્ચમાટે ખસે સોના મોહોરો પણ સાથે લેતા આવશે. બીજી કાંઇ સગવડની
જરૂરત હોય તો તે જણાવો.” બાખરે આલમખાનના વિચારને અનુકૂલ અભિ-
પ્રાય દર્શાવ્યો.

“બીજી સગવડની અત્યારે જરૂરત નથી; આટલી સગવડ ખસ છે.” આલ-
મખાને કહ્યું.

“બામદાદમાં હું આપને મળી શકીશ નહિ; એટલે માફ ન લગાડશો અને
ખુદાનું નામ લઇને રવાના થઇ જજો. તમારા નીકળ્યા પછી પાંચમે દિવસે મારી
ફૌજ અહીંથી રવાના થશે અને તેથી ચારથી પાંચ દિવસનો સમય ખંજભમાં
આપને બીજી તૈયારીમાટે મળી શકશે.” આ પ્રમાણે કહીને બાખરે મેહફિલને
ખર્ખાસ્ત કરવાની સૂચના આપનાર શબ્દને ઉચ્ચારીને કહ્યું કે: “હવે ત્યારે હવે
ખુદાહાફિજ.”

આલમખાન પોતાના સાથીઓ સહિત તત્કાળ ત્યાંથી રવાના થયો. ટક-
રીની નીચે તેમના ઘોડા તૈયાર હતા તેમનાપર બેસીને તેઓ બાખરની તારીફ
કરતા શહેરમાંની શાહી મેહમાંસરામાં જ્યાં તેમનો ઊતારો હતો ત્યાં પાછા
આવી પહોંચ્યા. આલમખાને ફૌજની સાથે જાહેરલાલીથી ન જતાં આજે જ
રવાના થવાનું બાખરને જે કારણ દર્શાવ્યું હતું તે જો કે સત્ય કારણ હતું;
તથાપિ તેની સાથે આજે જ કાબુલને ત્યાગવામાટે તૈયાર થવાનું એક બીજું
પણુ ગુપ્ત કારણ હતું અને તે એ કે, કાબુલના માર્ગમાંની મંજિલગાહના દરેગાની
હસીના હુખ્તર ગુલંદામને તે મંજિલગાહમાંથી રવાના થતી વેળાયે તેણે
જે એવું વચન આપ્યું હતું કે: “અજીજ ગુલંદામ, તારે કોઇ પણ ભતની ચિન્તા
રાખવી નહિ; વળતી વેળાયે હું બે દિવસ અહીં રહીશ તે વેળાયે આપણે પેટ
ભરીને વાતો કરીશું અને જો ખંજભ તરફ આવવાનો તારો મુસ્તકીમ ઇરાદો

હશે, તો હું તને ચંત્રબ પહોંચાડી દઈશ; એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં તું અંબીરના દંભામથી રહી શકે, એવો ઇન્તજામ પણ કરી આપીશ.....” તે વચનનું તેને સંપૂર્ણ સ્મરણ હતું અને તેથી ‘જે હું ફ્રાંજની સાથે અહીંથી રવાના થઈશ, તો મારા વચન પ્રમાણે મંજિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનો અને ગુલદામના વિચારોને સંપૂર્ણતાથી જાણી લેવાનો જોઈએ’ તેટલો અવકાશ મળી શકશે નહિ, એટલા માટે જે આજે જ અહીંથી રવાના થવાય, તો જ વચનને પાળી શકાય તેમ છે, આવો વિચાર આવવાથી એક બીજું જ આવશ્યકીય કારણ દર્શાવીને તેણે આજે જ પ્રયાણ કરવામાટેની બાબત પાસેથી આજ્ઞા માગી હતી અને બાબતે આવતી કાલના આમદાદ-પ્રભાત-માં જવાનું કહેવાથી તે પોતાના મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયો હતો.

* * * * *

રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. શા મેહમાંસરામાંની પોતાની બાબગાહમાં આલમખાન શય્યામાં પડીને નિદ્રાધીન થવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં મેહમાંસરાના રક્ષકે આવીને તેને સમાચાર આપ્યા કે: “હુન્નરેવાલા, એક રાખસ આપની મુલાકાતનો ઉમ્મીદવાર છે; જે હુકમ હોય તો હુન્નરની ખિદમતમાં હાજિર થવાને તૈયાર છે. તે એક હસીન નૌજવાન છે, પોતાનું નામ કેમકદીન બતાવે છે અને પોતાને આપના એક દોસ્તના દોસ્ત તરીકે જાણાવે છે.” રક્ષકે એમ કહીને તેની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરવા માંડી.

આલમખાન કાંઈક વિચારમાં તો પડી ગયો; છતાં પણ તે અજનવી હસીન નૌજવાનને જોવામાટેની તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની આતુરતાયુક્ત ઉત્કંઠા થવાથી તેણે મેહમાંસરાના રક્ષકને ફર્માવ્યું કે: “બલે તે નૌજવાનને અહીં મોકલી આપ અને તું તારી નોકરીને સંભાળ. જે હું જોલાણું તો તરત અહીં આવીને હાજિર થઈ જાજે.”

“જેવો ઇર્શાદ.” એમ કહીને તે રક્ષક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આલમખાન ‘અત્યારે આટલી રાતે આવી શરદીમાં મને મળવા આવનાર એ હસીન નૌજવાન કોણ હશે? મારા કયા દોસ્તનો દોસ્ત હશે? અને અત્યારે શા કારણથી મારી પાસે આવ્યો હશે?’ એવા શંકાત્મક પ્રશ્નો પોતાના મનને પૂછતો શયનગૃહમાંથી નીકળીને બહારના મુલાકાતના ઓરડામાં આવ્યો અને એક આસનપર બેઠો એટલામાં તો તે નૌજવાન પણ ત્યાં આવી લાગ્યો. તે આંગતુક યુવક વીસથી એકવીસ વર્ષના વયનો એટલો બધો સ્વસ્થપસુંદર હતો કે આલમખાનની દૃષ્ટિ તેને જોતાં જ તેના સૌન્દર્યની સમીક્ષામાં કોઈ યોગિરાજના ક્યાન પ્રમાણે નિમગ્ન થઈ ગઈ અને તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે: “યા પરવર-દિગાર, મર્દમાં પણ આણું હુસ્ન અને આવી નબલકત હોઈ શકે છે, એ રાજ તો આજે જ મારા જાણવામાં આવ્યો! ખરેખર કરીએ કારસાજની કુદરતનો પાર જ નથી.” તે આવેલા યુવકે આલમખાનને નમન કર્યું અને આલમખાને તેને એક આસનપર બેસવાનું કહીને પૂછ્યું કે:—

“અય અજનવી જવાન, તું મારા કયા દોસ્તનો દોસ્ત છે, અત્યારે મારી પાસે શા કામમાટે આવ્યો છે અને તારું નામ શું છે તેમ જ તું કાણુલી છે કે હિન્દુસ્તાની છે? કારણ કે, મેં તને ક્યાંય પણ જોયો હોય એવી મને યાદદાસ્ત નથી.”

“એક વાર મારા ચહેરાને હુંદરે જોયો છે; પણ કોઈ કારણથી હુંદર આ ચહેરાને છૂલી ગયા છે. પણ ફિકર નહિ; આપની યાદદાશત હમણાં જ તાજ થશે અને થોડી વારમાં જ આપ મને ઓળખી શકશો.” એમ કહીને તે નૌજવાને પૂછ્યું કે: “પરંતુ અત્યારે અહીં કોઈ ગયર શખ્સ આવે તેમ તો નથીને? કારણ કે, મારે આપને એક બહુ જ ખાનગી બાબત જણાવવાની છે. જે આપની ના ન હોય તો, દરવાજાને અંદરથી બંધ કરી લઉં.”

“બાબુશા દરવાજાને અંદરથી બંધ કરી લે; મારી એમાટે જરા પણ ના નથી; પણ એ સાથે યાદ રાખજે કે જે કાંઈ દગોફટકો રમીશ, તો અત્યારે અને આ સ્થાનમાં જ તારી જિન્દગીનો ખાતમો થઈ જશે.” આલમખાને દરવાજાને બંધ કરવાની અનુમતિ સાથે તે આગંતુક યુવકને સાવધ રહેવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

તે નૌજવાને દરવાજાને બંધ કરીને અંદરથી સાંકળ વાસી લીધી, દીવેટપર મોગરો જાલી ગયો હતો તેને ખેરવી નાખીને દીપકના પ્રકાશને કાંઈક વિશેષ તીવ્ર કર્યો અને ત્યાર પછી શરદીથી પોતાના શરીરને રક્ષવામાટે ઊંટના વાળના ગરમ કપડાનો ગળાથી પગની ધૂંટીઓ સૂધી લંબાયલો જે ઢીલો બ્રખ્ખો તેણે પહેર્યો હતો તેને ચપળતાથી ઊતારી નાખ્યો અને માથાપરના મોટા દુપટ્ટાને પણ ઊતારીને દૂર ફેંકી દીધો. તેના શરીર તથા મસ્તકપરથી બ્રખ્ખો તથા દુપટ્ટો દૂર થતાં જ એક નૌજવાન મર્દ નહિ, પણ આલમખાની હસીના એક નૌજવાન નાજનીન પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી આલમખાનનાં જોવામાં આવી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાને હવે તેના ચહેરાને પણ સારી રીતે ઓળખી લીધો. તે થોડી વાર તો આશ્ચર્યચકિત થવાથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, પરંતુ ચિત્ત-વ્રાત્ત કાંઈક સ્થિર થતાં તે એ દુનિયાની દૂરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“કુમરપારા, તને મર્દાના પોશાકમાં જોતાં જ મારા દિલમાં શક પયદા થયો હતો કે મર્દમાં આવું હુસ્ન અને આવી નબલકત હોઈ શકે જ નહિ; પરંતુ ખુદાની કુદરતનો પાર ન હોવાથી મેં એ વિશે કાંઈ પણ બોલવાનું વ્યાજખી ધાર્યું નહોતું. તારા ચહેરાને મેં એક વાર જોયો હતો અને તે પણ આજે જ જોયો હતો; પણ તારા મર્દાના પોશાકના કારણથી હું તે ચહેરાને ઓળખી શક્યો નહોતો, એ તારું કહેવું રાસ્ત છે. હવે તારા આ જનાના પોશાકને જોતાં જ મારી યાદદાશત તાજ થઈ છે અને બાદશાહ બાબરની તારતારી બાંદી તરીકે હું તને બરાબર ઓળખી શક્યો છું. પણ કુમરપારા, મારી સાથે તારી વધારે કાંઈ પણ ઓળખાણ ન હોવા છતાં આવી ઘોર અંધારી રાતે અને આવી સખ્ત શરદીમાં આમ વેશ બદલી અહીં મારી પાસે આવવાનું સાહસ તો શા કારણથી કર્યું છે, એ મારી સમજમાં આવી શકતું નથી. તું મારા કયા દોસ્તની દોસ્ત છે? મારા દોસ્તની દોસ્ત છે કે મારા કોઈ દોસ્તની માણકા છે?”

“હું જેની દોસ્ત છું, તે આપની પણ દોસ્ત છે અને તે પણ મારી હમ્મત ઔરત હોવાથી ઔરતની માણકા ઔરત થાય, એ કદાપિ સંભવે જ નહિ; સારાંશ કે, હું આપના કોઈ મર્દ દોસ્તની માણકા નથી, પણ આપની એક ઔરત દોસ્તની બહેનપણી છું.” આ જવાબ આપીને કુમરપારાએ આલમખાનને આશ્ચર્યજનક વિચારમાં નાખી દીધો.

“કોઈ ઔરત અને તે મારી દોસ્ત?” આલમખાને અન્યબી બતાવીને પૂછ્યું.

“ત્યારે કાબુલના સુલ્તાનેવક્તની મંજિલગાહના ખુર્જ દરેગા જમાલુદ્દીનની નૌજવાન તથા હુસ્નઆરા દુખ્તર ગુલંદામ તમારી દોસ્ત નથી કે શું? તેને અહીંથી પાછા ફરતાં મંજિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું અને તેની એક તમન્નાને પૂરી કરવાનું આપ બન્દાપરવરે વનચ નથી આપ્યું કે શું?” કુમરપારાએ તેને તેના ગુલંદામ સાથે થયેલા પરિચયનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“બેશક; ગુલંદામ મારી દોસ્ત છે અને તેને મેં અહીંથી પાછા ફરતાં મંજિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું તથા તેની એક દિલી ખાહિશને પૂરી કરવાનું વચન પણ આપેલું છે અને તે વચનના પાલનમાટે જ મેં અહીંથી ખામદાદમાં જ સફર કરી જવાનો ખંદાબસ્ત કરી રાખ્યો છે. પણ એ સાથે એટલું પણ તારે જરૂર સમજી રાખવાનું છે કે ગુલંદામ સાથે મારી પાક મહુબ્બત છે અને તે મહુબ્બત છેવટ સુધી પાક જ રહેવાની છે. કોઈ ગંદા મતલબતથી મેં તેની સાથે દોસ્તી કરેલી નથી.” આ પ્રમાણેનો ખુલાસો કરીને આલમખાને પૂછ્યું કે: “પરંતુ ગુલંદામ સાથેની મારી દોસ્તીની અને તેને મેં આપેલા કબોલની ખીના તારા બાલુવામાં ક્યાંથી અને કેમ કરીને આવી શકી વાર?”

એ સવાલનો જવાબ આપતી કુમરપારા ગંભીરતાથી બોલવા લાગી કે: “બન્દાનવાજ, આપને હું હમણાં જ કહી ચૂકી છું કે ગુલંદામની હું એક બહેન-પણી છું અને તે સાથે વિશેષતાથી બાર આપીને મારે જણાવવું બેધએ કે અમે સાધારણ બહેનપણીઓ નથી; કિન્તુ બે સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે અને એકબીજા માટે મરી ફીટનારી બહેનપણીઓ હોવાથી અમે એકબીજાનાં ભેદ તથા સુખદુઃખનાં કારણોને સારી રીતે જાણીએ છીએ. આપ સાથે થયેલી તેની મુલાકાતનો અને આપના કબોલનો અહવાલ એક રુકો લખીને તેણે મને જણાવ્યો છે તેમ જ આપને મળવાનું ફર્માવ્યું છે તેટલામાટે જ અત્યારે સાદસ કરીને મારે આપની પાસે આવવું પડ્યું છે અને આપના આરામમાં ખલલ પહોંચાડવો પડ્યો છે.”

“તારી બહેનપણીએ મને મળવામાટેની સૂચના શા કારણથી લખી મોકલી છે? મને અહીંથી નીકળ્યા પહેલાં તારે કોઈ ખાસ બાબત જણાવવાની છે? જો તેમ હોય, તો ખુશીથી તે બાબત જણાવી દે.” આલમખાને મુદ્દાની વાતપર આવવાની કુમરપારાને સૂચના આપી.

“ગુલંદામનું મને એવું ફર્માન છે કે બની શકે ત્યાં સુધી મારે પણ આપની સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં જવામાટે કાબુલમાંથી નીકળવું; કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે ગુલંદામ પંજળમાં જઈને રહેવાના મુસ્તકીમ ધરાદાપર આવી લાગી છે, તે કાર્યની સિદ્ધિમાટેની કોશિશમાં તેને મારી મદદની ખાસ બુરુરત છે; તેમ જ આજે એક એવો બીજો પણ ખાસ સબબ પચદા થયો છે કે જેણે મને આપની સાથે હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે વળી વધારે મજબૂર કરી નાખી છે. મારો આપની સાથે ખામદાદમાં જ અહીંથી સફર કરવાનો નિશ્ચય છે અને એ વાર્તા આપને જણાવવામાટે જ હું અત્યારે અહીં આવી છું; કારણ કે હું ઔરતબત હોવાથી એકલી સફર કરવાની મારી મર્દ નથી. જો કે સફર તો હું મર્દાના વેશમાં જ કરવાની છું અને તેનાં કેટલાંક સબબ કારણો પણ છે.”

કુમરપારાએ ગુલદામના ફર્માન સાથે પોતાના હિન્દુસ્તાનમાં આવવાના એક ગુપ્ત કારણનો પણ સ્ફેટ કરી બતાવ્યો.

“પરંતુ સુલ્તાન બાબર તારા જેવી પોતાની એક ખાસ માહરૂ બાંદીને આવી રીતે અચાનક ચાલ્યા જવાની રત્ન આપે, એ મને તો ગયરમુશ્કિન દેખાય છે અને તેમની રત્ન વગર તેમની તારા જેવી બાંદીને પોતાની સાથે લઈ જતાં માત્ર દિલ અચકાય છે; કારણ કે, અત્યારે સુલ્તાન બાબરના એહસાનના ભાર નીચે હું દબાયેલો છું અને તેમની મદદથી જ મારે મારી ગયેલી સલ્તનતને પાછી મેળવવાની છે. એહસાનક્રામોશ થવું એ ઇન્સાનિયત નથી.” આલમ-ખાને કેટલીક વાર સૂધી વિચાર કર્યા પછી તેને પોતાની સાથે લઈ જવાના સંબંધમાં એક મંજૂર વાંધો બતાવ્યો.

“આ બાબતનો આપ જરા પણ ખોટું રાખશો નહિ; કારણ કે, સુલ્તાન સલામત પાસેથી આપના ગયા પછી ‘ખાગે વફા’માં જ મેં અમુક કારણ બતાવીને બામદાદમાં અહીંથી સફર કરી જવામાટેની રત્ન મેળવી લીધી છે અને સુલ્તાને મને ખસે સોના મોહોરો આપીને કેટલાંક હથિયાર તથા ઘોડાનો પણ મારા માટે ખંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો છે. તમાર દેશની ઔરત કદાપિ બેનફા થઈ નથી અને થવાની પણ નથી. મારી વફાદારી આઇન્દા આપના જોવા તથા જાણવામાં આવશે અને ત્યારે જ આપ મારી વફાદારીની કદ્ર કરી શકશો.” કુમર-પારાએ આલમખાનના વાંધાને સાંધો મારી દીધો.

“સુલ્તાન બાબરે તારા જેવી એક પરીપયકર, નૌજવાન, ખુશમિનજ, તાલીમયાક્તા અને મિલનસાર તળીયતની નાજનીનને એકદમ પોતાથી દૂર થવા-માટેની રત્ન આપી દીધી છે, એ સાંભળીને મને તો અન્યબી જ થંચા કરે છે. જો હું મારી બાંદી હોત, તો હું તને આવી રીતે એકદમ કદાપિ પોતાથી દૂર થવાની રત્ન આપી શકત નહિ.” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

કુમરપારા એનો ખુલાસો કરતી કહેવા લાગી કે: “આલા હન્ગરત, આપના બોલવાનો અને આપની અન્યબીનો મતલબ મારી સમજમાં આવી ગયો છે; પરંતુ એક નમકહુલાલ અને નંનિસાર બાંદી તરીકે મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે અમારા સુલ્તાન સલામત શરાબ તથા કબાખના તેમ જ નાચ તથા ગાનાના શૌકીન છે ખરા; પણ પોતાની પરણેતર બેગમો અને નિકાહની બીબીઓ વિના બીજી દુસીના ઔરતોની નાજબજ મહુબ્બતના એટલે કે જનાકારીના મુશ્તાક નથી. પોતાની બાંદીઓને તેમ જ પારકી ઔરતોને તેમણે બદનન્દરથી કદાપિ જોધ નથી અને તેથી જ તેમણે આ નાચીજ બાંદીને તત્કાળ પોતાથી દૂર થવા-માટેની રત્ન આપી દીધી છે. આપ કદાચિત્ આશકમિનજ હો અને આપથી મારા જેવી બાંદીને આવી રીતે રત્ન આપવાની ઉદારતા ન બતાવી શકાય, તો તે એક ભૂટી વાત છે. પરંતુ કોઈ બાંદીનું એવું નસીબ ક્યાંથી કે તેને દૂર થવામાટેની રત્ન જ ન મળી શકે એટલી હદ સૂધી તે આપ જેવા પોતાના આલીખાન્દાન, કદ્રદાન અને મેદરખાન આકાના દિલમાં પોતાની જગ્યા કરી લે?”

કુમરપારાની આ બેદખરેલી અને કાંઈક ગંભીર આશયને સૂચવનારી તાના-બાદે સાંભળીને આલમખાનના મનમાં કાંઈક વિચાર પાત્ર થયો અને આનંદ

પણ થયો; છતાં રાત વધારે વીતેલી હોવાથી અને ખામદાદમાં વહેલા હડીને સફર કરવાની હોવાથી હવે એ વિનોદને અત્યારે આટલેથી જ અટકાવી દેવાના ઉદ્દેશથી તેણે કમરપારાને પૂછ્યું કે: “કમરપારા, ત્યારે અત્યારે મર્દાના પોશાકમાં તું અહીં જ સૂઈ રહેવાની છે કે ખામદાદમાં જ્યારે અમો અહીંથી નીકળવાને તૈયાર થઈએ તે વેળાએ અમારી સાથે આવી મળવાની છે?”

“હું અત્યારે મર્દાના પોશાકમાં અહીં સૂવાની પણ નથી અને ખામદાદમાં પણ નીકળતી વેળાએ આપની સાથે આવી મળવાની નથી; કારણ કે કાબુલના મહા લોકો મને જાણતા હોવાથી જો મર્દાના પોશાકમાં પણ મારો અહેરો ઓળખાઈ જાય, તો મારો રાજ કારા થાય અને લોકોને મારી ચર્ચાનો એક નવો ધંધો મળે, એ જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારો અહીંથી ખામદાદ પહેલાં જ નીકળી જવાનો ઇરાદો છે અને તેથી હું આપને કાબુલથી પાંચ ગાઢના ફાસલા પર મળીશ. પરંતુ આપના કદમોમાં મારી ખાસ એક અર્જ છે અને તે એ કે આપના સાથીઓ અનીસ તથા દુબીરને તેમ જ આપની સાથે આવનારા સાદી સિપાહીઓને પણ હું ચોરસ છું અને સુલ્તાન ખાળરની તાતારી બાંદી કમરપારા છું, એ લેદ જણાવશો નહિ; કારણ કે, એથી મારી હાનિનો સંભવ છે.”

“તારી ખાદિશ મુજબ તારા આ લેદને જાણનાર તું અને હું જ રહીશું અને મારી જખાનથી હું તારો લેદ કાઢને પણ જણાવીશ નહિ; એટલે એ વિશે તું બેફિક રહેજે.” આલમખાને તેની ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાનું અભિવચન આપ્યું.

કમરપારાએ આલમખાનનો એકસાન માનીને પોતાના ઘૂઠણ સૂધી લંબાયલા કેશકલાપને અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કૃષ્ણકેશકલાપસ્થ નાગને લપેટીને દુપટ્ટામાં સંતાડી દીધો અને જે ઝખખાને હતારી નાખ્યો હતો તે ઝખખાને પોતાના જનાના પોશાકની ઉપર પહેરી લઈને પુનઃ પુરુષનો કૃત્રિમ અવતાર ધારી લીધો. વેશપરિવર્તનના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં તે આલમખાનને બંદગી કરીને ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ અને તેના જવા પછી આલમખાન રાયનમંદિરમાં આવી રાધ્યામાં પડીને કમરપારા વિશે નાનાપ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતો મનોગત કહેવા લાગ્યો કે:-

“અફગાન નાજનીન્ ગુલંદામ અને સુલ્તાન ખાળરની આ તાતારી બાંદી કમરપારા એકબીજાની બહેનપણીઓ. ક્યારે અને કેટલી રીતે થઈ હશે? ગુલંદામે ખાસ ખત લખીને કમરપારાને મારી સાથે જ કાબુલમાંથી નીકળવાની સૂચના શા કારણથી આપી હશે? ત્યારપછી કમરપારાને મારી સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે મજબૂર કરનારો બીજો ખાસ સળખ શો થયદા થયો હશે? પોતાના જનાના પોશાકમાં રહેવાને બદલે કમરપારાએ મર્દાના પોશાકમાં મુસાફરી કરવાનું શા કારણથી પસંદ કર્યું હશે? વળી એ મર્દાના પોશાકના લેદને ગ્રાસ રાખવાનું શું કારણ હશે અને મને આશકમિજલ કહીને મારી સાથે તાનાબાજ કરવામાં કમરપારા જેવી ચાલાક નાજનીનનો શો મતલબ હશે? એ સમજા એવા સવાલો છે કે જેમના ખુલાસાવાર જવાબ આપવાની દિમાગમાં તાકત હોય એમ જણાવું નથી.” અંતે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાનકારક માંઈ પણ અનુમાન ન કરી શકનાથી “હશે; જે માંઈ હશે તે જખતના જવા સાથે અને એકત્ર વસવાથી ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ ખુલ્લું થઈ જશે એટલે અત્યારે જ એ બાબ-

તોની ફિક્કી દિમાગને વધારે તકલીફ આપવાની જુસ્સુરત નથી;” એવા પ્રકારના વિચારપર આવીને તે નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

બામદાદમાં અનીસ તથા દુળીર તેને જગાડવામાટે આવ્યા ત્યારે તે મોડો સૂતેલો હોવાથી ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો હતો; તો પણ તેમણે તેને જગાડ્યો અને કહ્યું કે: “બામદાદનો સમય થઈ ચૂક્યો છે અને સામાને સફર તૈયાર છે; આપના ઘોડાને પણ પલાણ માંડીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે અને અમે તથા સુલ્તાનના સિપાહીઓ પણ તૈયાર છીએ; માત્ર આપની તૈયારીની જ વાર છે.”

આલમખાને ઊતાવળથી નિત્યકર્મ આટોપી લીધાં અને નમાજ પઢી લઈને પોતાના પોશાક તથા હથિયારોને ધારણ કરીને તે નીચે આવી લાગ્યો. શાહી મેહુમાંસરાના દરોગાને ધનામ તરીકે પાંચ સોના મોહોરો આપીને તે અશ્વાસ્થ થયો અને તેણે પોતાના ઘોડાને ચલાવતાંની સાથે જ તેના અનુયાયિજનોએ પણ તેની પાછળ પોતાના અશ્વોને ચલાવવા માંડ્યા. તેઓ થોડીવારમાં જ કાબુલ શહેરને ત્યાગીને પંજબની દિશામાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. કાબુલને છોડ્યા પછી પહાડી ખડખડા રસ્તામાં ઘોડા ધીમા અને સંભાળી સંભાળીને ચાલતા હોવાથી, પાંચ ગાઉનો પંથ દાપતાં તેમનો લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો. પાંચ ગાઉના ફાસલાપરમર્દાના પોશાકમાં ઘોડેસવાર કુમરપારા તેને મળવાની હોવાથી આલમખાન પોતાની સાથેના સિપાહીઓને “આપણે કેટલો રસ્તો કાપી આવ્યા છીએ?” એમ વારંવાર પૂછ્યા કરતો હતો. સૂર્યોદયને પણ લગભગ અર્ધ પ્રહર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પાંચને બદલે સાત ગાઉનો પંથ કાપી આવ્યા: છતાં પણ કુમરપારા આલમખાનના જોવામાં ન આવ્યા અને તેથી તેના મનમાં કુમરપારા વિશે ખીલ કેટલીક વિલક્ષણ સંક્રાંતિ થવા લાગી. તેણે પોતાના મનને પૂછ્યું: “કુમરપારા ક્યાં ગઈ દુરો બલા?”

પ્રકરણ ૯ મું

દાવપેચની બાજુ

રાખેલા હોવાથી તેઓ આપની મુલાકાત લઈ શકે તેમ નથી; તેમજ શુલંદામનો આજે બે દિવસથી ક્યાંય પત્તો નથી એટલે જો આપનો હુકમ હોય તો આપના ખાવાપીવાનો જોઈતો ખંદોબસ્ત કરી આપવાને અમે તૈયાર છીએ; કારણ કે, આપ હમણાં આઠ દિવસની વાતપરજ અહીં આવ્યા હતા એટલે આપને અમે સારી રીતે ઝાળખીએ છીએ અને આપની હાતમદિલી તથા મુલાયમતથી પણ અમે આગાહ છીએ.”

“જમાલુદ્દીનની આવી હાલત છે અને શુલંદામ ગયરહાનિર છે?” આલમખાને અન્નયખી બતાવીને પૂછ્યું.

“બે દિવસની વાતપર અચાનક શુલંદામ ક્યાંક ગાયબ થઈ જવાથી જ જમાલુદ્દીનની આવી ખૌફનાક હાલત થઈ પડી છે. જો શુલંદામ હાનિર હોત, તો જઈને જમાલુદ્દીનની આવી હાલત કદાપિ યાતજ નહિ.” તે માણસે આમ કહીને એક નિઃશ્વાસ પણ નાખ્યો અને પોતાના આલ્પ્યંતર શોકને માર્મિકતાથી વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

કુમરપારા પોતાના વચન પ્રમાણે માર્ગમાં ન મળવાથી અને અહીં બે દિવસથી શુલંદામ શુમ થયેલી હતી એવા સમાચાર સાંભળવાથી તેમજ શુલંદામ તથા કુમરપારાના પરસ્પર ગાઢ સંબંધનો લેહ કુમરપારાના મુખથી બે દિવસ પૂર્વે પોતાના નજીવામાં આવેલો હોવાથી આલમખાનના મનમાં હવે ખીજ જ પ્રકારની શંકાઓ થવા લાગી અને તે બંને બહેનપણીઓ ક્યાંક સાથે જ નીકળી ગયેલી હોવી જોઈએ, એવા તેને બાસ થવા લાગ્યો. પરંતુ અત્યારે જ એ વિષયની વિશેષ અર્ચા ચલાવવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી મંજિલગાહના તે ખીજ દરેગા અખ્તરને તેણે કથું કે: “વારુ, હાલ તરત અમારા બિતરવાનો અને અમારામાટે ખાવાપીવાનો ખંદોબસ્ત કરી નાખો; તું તારા કામથી ફરેગ થઈને ઉપર મારી પાસે આવ અને જે કાંઈ બન્યું હોય તે શાંતિથી મને કહી સંભળાવ; એટલે પછી આ બાળતનો આપણે વધારે વિચાર કરીશું અને જમાલુદ્દીનના હુખને દૂર કરવાનો ઉપાય શોધી કાઢીશું.”

ધોડાને અસ્તબલમાં લઈ જવામાં આવ્યા, આલમખાનને ઉપરના ઓરડામાં અને તેના સાથીઓને નીચેના ભાગમાં બિતરવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી અને બાવરચીને ખાનું તૈયાર કરવાનો હુકમ પણ અપાઈ ગયો. આ સર્વ વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી અખ્તર આલમખાન પાસે ઉપર આવ્યો. આલમખાન વચ્ચે બદલીને ગાદીપર હુકો પીતો ચાડો પચ્યો હતો અને અખ્તર તેને નમન કરીને સામે બેસી ગયો. આલમખાને અખ્તરને ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે:-

“અખ્તર, આ બધો અન્નયખીબરેલો બનાવ એકદમ કેવી રીતે બની ગયો અને આમ બનવાનું કારણ શું હતું, એનો અહવાલ મને કહી સંભળાવ.”

“જન્દાપરચર, શુલંદામે આપની મેદમાન્દારી થોડા વખત પહેલાં જ કરેલી હોવાથી આપ શુલંદામની સૂરત તથા સીરતથી સારી રીતે વાકિફ છો, એટલે તેની વધારે ઝાળખાણ આપવાની અને તેના શુણેની તારીફ કરવાની વધારે જરૂરત તો છે જ નહિ. આહ, શુલંદામ એક કેવી લોખી અને ભલી છોકરી

હતી. આ મંજિલગાહમાં જે કોઈ પણ આલીખાન્દાન મુસાફિરો આવતા હતા તેઓ તેની હબર જખાનથી તારીફ કરતા કરતા જ અહીંથી રવાના થતા હતા. કેટલીક વાર તવંગર અને સખીદિલ બાનૂઓ અને બેગમો ગુલંદામની ખાતિરબદ્દાશત તથા શીર્શી જખાનથી ખુશ થઈને તેને સારી કીમતી ભેટ સોગાદો પણ આપી જતી હતી અને કેટલીક વાર તો શાહનહાઓ પણ તેની ખુબસૂરતીને જોઈને દંગ થઈ જતા હતા. છતાં પણ ગુલંદામ ફરિશ્તાખસ્સત હતી, પાકનહ હતી અને નાપાકીને તેના પાક દિલમાં જગ્યા મળી શકી નહોતી. ગુલંદામના આવા સદ્ગુણોને જોઈને પીરમદ જમાલુદ્દીન પોતાની એ દુખ્તરને પિસર-પુત્ર-કરતાં પણ વધારે માનતો હતો અને એ દુખ્તરના અહેરાને જોઈને પોતાની બધી ગમગીનીઓને ભૂલી જતો હતો. ગુલંદામ જમાલુદ્દીનની જમીનો આધાર હતી, તેની જિન્દગીની રાહત હતી અને તેના અંધારાવાળા ઘરની ચિરાગ હતી. આવી દુખ્તરના એકાએક ગયબ થઈ જવાથી જો જમાલુદ્દીનના જિગરમાં કારી ધા લાગે અને આ બનાવ તેને દીવાનો બનાવી દે, તો એમાં અન્યબી જેવું કંઈ પણ નથી.....”

અખ્તર હજી તો ગુલંદામની તારીફ કરવાથી પરવાર્યો નહોતો અને મુખ્ય વૃત્તાંતને વર્ણવી સંભળાવવાનું કાર્ય તો હજી બાકી જ હતું; એટલામાં વિક્ષિપ્ત જમાલુદ્દીન અત્માનક આવીને આલમખાન સમક્ષ ઊભો રહ્યો અને આલમખાનને સંજોગીને દુઃખપૂર્ણ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“ખરી વાત છે; આ મારો ગમગુસાર અખ્તર જે કંઈ પણ કહે છે તે ખરી જ વાત છે; મારી ગુલંદામ આ દુનિયાની એક મામૂલી ચોરત નહોતી; પણ જન્મતની દૂર હતી; તે ફરિશ્તા હતી અને આ દુનિયાની નાપાકીઓ તેનાથી હબરો કાસ દૂર હતી; પણ આ બદકિસ્મતની કિસ્મતમાં પત્થરનો માર લખાયલો હોવાથી એ હીરો મારા હાથમાંથી જો દિવસથી ક્યાંક સરી ગયો છે; ગુલંદામ જેવી નેક દુખ્તરની જુદાઈના ગમથી આ જમાલુદ્દીન જીવતો જ મરી ગયો છે! મારા બકવાદથી જો આપ અને પાગલ ધારતા હો, તો આપની ભૂલ થાય છે; કારણ કે, હું પાગલ નથી; છતાં ગમના જોશમાં મારાથી આમ બોલી જવાય છે. હિન્દુસ્તાનના શાહી ખાન્દાનના તખીરા હયાન આલમખાન! આપને હું બરાબર જાણું છું અને તેથી આપની ખુશ આમદની ખબર સાંભળીને હું મારી ગુલંદામની ખબર પૂછવામાટે જ આપના હરેમમાં દાખિર ગયો છું. તો કહો, કાણુલથી આવતાં રાસ્તામાં મારી ગુલંદામ ક્યાંય પણ આપના જ્ઞેવામાં આવી છે? ગુલંદામની કંઈ પણ ખબર કોઈ પણ બની-માદમે આપને સંજોગી છે? મારી નરેનવર ગુલંદામ ક્યાં છે? મારી આ ખુલ્લોનો તે આરામ ક્યાં છે?” આ પ્રમાણે બોલીને જાણે ગોતિ પેલાના સવાબોના જવાબ પેલાવથી આપવાની આંકેનિક ચૂસના કરતો હોયતી તેવી રીતે આલમખાનને બિરદાવિત મેત્રોથી જોતો જમાલુદ્દીન બીજા સ્તબ્ધતા ખરીને હબો રહ્યો.

“જાણે જમાલુદ્દીન, ત્વરા કેદા થામો, મારી પાસે જોતો અને ગુલંદામના નવલ પંખાની કપડીવન શી છે તે જિમાનને કેદાને રાખીને અને કહી સંભળાવો. મારી કપડીવનને સંભળી લીધા પછી ગુલંદામને સોંપી કાઢવાનો રસ્તો નું

તમને ખતાવીશ અને એ કામમાં હું પોતે પણ તમારો ગમગુસ્તાર મદદગાર થઈશ.” આજમખાને જમાલુદ્દીનને શાંત પાડવાની યેદા કરીને એ પ્રમાણેના આશ્વાસક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“પાક પરવરદિગાર હજરત સલામતને હજર સાલની ઉત્ર બજારે અને આપના ઇકબાલને ખુલ્લું કરી દામને મુરાદને ગોહેરે મકસૂદથી ભરે !” આ પ્રમાણેના આશીર્વાદ આપીને જમાલુદ્દીન જનમપર ખેસી ગયો અને ગુલંદામના ગયળ થવાની કયદ્રીયત સંભળાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “આલા હજરત, ગુજરતા એક સાલથી મારી હમેશની ખુશમિલજ ગુલંદામનું દિલ ગમગીન તથા માયૂસ રહ્યા કરતું હતું; પરંતુ તે પોતાની એ ગમગીની તથા માયૂસીનો ખાઇસ કાઢીને પણ જાણાવતી નહોતી અને અંદરની અંદર બળ્યા કરતી હતી. આપ કાબુલ જતાં અહીં રોકાયા હતા તે વખતે તેની માયૂસી કાંઈક ઓછી થઈ હતી, પણ આ: અહીંથી રવાના થઈ ગયા પછી તેની તે માયૂસી આગળ કરતાં પણ ઘણી જ વધારે થયેલી દેખાવા લાગી હતી. આપના ગયા પછી ખીજે દિવસે કાબુલ જનારા સુલ્તાનના એક પયગામથીને એક ખત લખીને તેણે આપ્યો હતો; પણ તે ખત કોનાપર લખ્યો હતો, એ હું જાણતો નથી. પરમ દિવસની શામ સૂઝી તે મંજિલગાદમાં જ હતી અને ત્યાર પછી પાસેની મંજિલગાદમાં જવાનું બહાનું કરીને તે અહીંથી ચાલી ગઈ હતી તે હજી સૂઝી દેખાઈ જ નથી. તે હમેશા પાસેની મંજિલગાદના દરેગાની ખીખી તથા દુખ્તર પાસે જઈને અડધી રાત સૂઈ ખેસતી હોવાથી ગમેએ તેની તપાસ કરી નહોતી, પણ સવારમાં જ્યારે તે તેના પોતાના કમરામાં જોવામાં ન આવી એટલે શક પડવાથી ગમેએ તપાસ કરતાં અમારા જાણવામાં આવ્યું કે તે પાસેની ખીજી મંજિલગાદમાં ગઈ જ નહોતી. આસપાસ દશ દશ ગાદમાં અમે તેને શોધી આપ્યા પણ તેનો ખતો મળી શક્યો નથી અને તેથી જ મારી હાલત પાગલ જેવી થઈ ગઈ છે. તે કોઈ વાધનો ચિકાર થઈને આ ક્ષાની જહાનને હમેશાને માટે છોડી ગઈ છે; કોઈ નાપાક ગયતાનખસ્તત ઇન્સાનો તેના હુસ્નથી લોભાઈને તેને ક્યાંક કપાડી ગયા છે કે અંદરની માયૂસીના સળંગથી તેણે આત્મહત્યા કરી નાખી છે; એની કશી પણ કલ્પના મારાથી કરી શકાતી નથી અને મારી વેદના જેમ વખત જાય છે તેમ વધારે અને વધારે જ વધતી જાય છે. અત્યાર સૂઈ તો મારું મગજ કાંઈક ઠેકાણે રહી શક્યું છે; પણ જો મારી આવી જ હાલત આદુ રહેશે, તો ખેચાર દિવસમાં હું જસ્સર પાગલ થઈ જઈશ, એમાં શક જેવું કાંઈ છે જ નહિ; કારણ કે, મારું સર્વસ્વ લૂઠાઈ ગયું છે; આ દુનિયામાં મારું જે કાંઈ હતું તે આદ્યું ગયું છે એટલે હવે મારી જિન્દગીનો પણ ફરોય બરોસો નથી !”

આજમખાન કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યાર પછી અખતરને લાંથી લઈ જવાનો ઇરાદો કરીને તેના જવા પછી તે જમાલુદ્દીનને બદેશીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “પીરમદ, જો તમારી ફરિશ્તાખસ્તત દુખ્તર કોઈ જંગલી જનવરનો ચિકાર નહિ થઈ હોય અથવા તો તેને કોઈ ખદમારો જખરદસ્તીથી કપાડી નહિ ગયા હોય, તો તે જસ્સર જિન્દા હોવી જોઈએ, એમ હું હિમ્મતથી કહી શકું છું. તે માયૂસીના સળંગથી ખુદકશી કરીને મરી ગઈ હશે, એ તમારો

બેજ બચાવ છે. જો તે પોતાની મરજીથી જ અહીંથી ચાલી ગઈ હશે, તો જરૂર પંજબમાં જ ગઈ હશે; કારણ કે, તેણે મારી આગળ મારી સાથે પંજબમાં ચાલવાની પોતાની ખાહિશ બતાવી હતી અને પંજબમાં જવામાટેનું તેની પાસે એક પ્રબળ કારણ પણ હતું, એમ હું અનુમાનથી કહી શકું છું. આ કારણથી મારી તમને એવી સલાહ છે કે હાલ શાંત થઈને બેસી રહો, મને પંજબમાં પહોંચી જવા દો અને ત્યાં ગુલંદામની તપાસ કરી લેવા દો. જો ગુલંદામ ત્યાં હશે, તો હું પયગામ મોકલીશ અને તમને ત્યાં બોલાવી લઇશ. મારી જખાનમાં એતખાર રાખો અને ગુલંદામને તે જ્યાં પણ હોય ત્યાં રક્ષવા અને આરામમાં રાખવામાટેની ખુદાતાલાને અર્જ કરતા રહો.”

“ત્યારે આપ મારી ગુલંદામની બબર કેટલાક દિવસમાં મોકલશે? આપના પયગામબર અથવા નામાબરની મારે કેટલાક દિવસ સૂધી વાટ જોવી?” જમાલુદ્દીને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હું વધારેમાં વધારે ત્રણ મહિનામાં તો ગુલંદામ પંજબમાં છે કે નથી, એટલી બબર જરૂર મોકલીશ અને જો તે પંજબમાં હશે તો તે ક્યાં છે, કેવી હાલતમાં છે અને પંજબમાં નાસી આવવાનું તેને શું કારણ છે, એ વિશેનો અહવાલ પણ ખતમાં લખી જણાવીશ.” આલમખાને કહ્યું.

અચાનક અખ્તર પાછો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેણે એક બંધ પરખીડિયું જમાલુદ્દીનના હાથમાં આપીને કહ્યું કે: “હુમણું જ એક હસીન નૌજવાન ઘોડે-સવાર નીચે આવ્યો હતો અને તે આ બંધ લિક્ષાફે આપને આપવામાટે મને આપીને તરત પાછો ચાલ્યો ગયો હતો. તેના કહેવા મુજબ આ લિક્ષાફેમાં ગુલંદામનો કાગળ છે. મેં તેને થોડીવાર રોકવાની ઘણી કોશિશ કરી; પણ તે એકનો બે ન થયો અને ઘોડાને દોડાવીને તીરની પેઠે ફરાર થઈ ગયો.”

જમાલુદ્દીને લિક્ષાફેને ફાડીને તેમાંનો કાગળ કાઢ્યો. તેમાં આટલા જ શબ્દો લખેલા હતા. “કિબ્લગાહ, મારી બેવકૂફીથી મેં મારા હાથે જ મારી બકારત-કૌમાર-ને લગાડેલા દાગને ઘોઈ નાખવામાટે આપના કદમોથી હું દૂર થઈ છું; હું જિન્દા છું અને જે મદદ મારી બકારતને દાગ લગાડ્યો છે તે મદદની જો હું હકદાર બીજી થઈ શકીશ તો પાછી આપની કદમજોસીમાટે આપની ખિદમતમાં હાજિર થઈશ. જો મારી તે હમીદ બર નહિ આવે, તો હું આપને મારી કાળી સૂરત બતાવવાની નથી. આ કારણથી અત્યારે હું જિન્દા હોવા છતાં આપે મને મરેલી જ માની લેવાની છે. મને દિલથી ભૂલી જલો અને મારી તપાસની તકલીફ લેશો નહિ. આપની ગુનાહગાર દુખ્તર ગુલંદામ.”

આ કાગળ વાંચતાં જ જમાલુદ્દીનની આંખોમાંથી આવણુ ભાદ્રપદની વૃદ્ધિ સમાન આંસુઓની ધારા વહી નીકળી; અશ્રુના વહનથી દુઃખનો ભાર કાંઈક ઓછો થતાં તેણે તે કાગળ આલમખાનને વાંચવામાટે આપ્યો. આલમખાન પણ એ કાગળ વાંચીને શોકમગ્ન થઈ ગયો અને તત્કાળ કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. અખ્તરને આલમખાને ગંભીર સ્વરથી પૂછ્યું કે:-

“જે ગોરેસવાર આવ્યો હતો, તેણે માથાપર એક મોટો દુપટ્ટો બાંધ્યો હતો અને શરીરપર ઝીંટનાવાળો એક લાંબો ઝખ્ખો પહેર્યો હતો કે કેમ?”

“હા, તેનો પોશાક કાંઈક એવો જ હતો અને તે સાથે કમરે તલ્વાર હતી અને એક પાંદ્રક પણ તેની પાસે હતી. તે નૌજવાન કોઈ ફ્રીજ સિપાહી જેવો જ દેખાતો હતો અને હૃદયી જિયાદા ખુબસૂરત હતો.” અખતરે કહ્યું.

આલમખાનનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે તે નૌજવાન પુરુષ વેપધારિણી કમર-પારા જ હોવી જોઈએ અને અસારે જ કમરપારા અહીં આવી ગઈ છે એટલે એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે ગુલંદામ પણ ક્યાંક નજદીકમાં જ હશે અને તેણે જ કમરપારા માર્ફત આ ખત અહીં રવાના કર્યો હશે.’ પરંતુ આ ભેદ જમાલુદ્દીનને ન જણાવતાં તેણે જમાલુદ્દીનને કહ્યું કે: “પીરમદ, આપે પોતાની દુખ્તર નેકઅખતરને તે શખાખ-ચૌવન-માં આવી જતાં વખતસર ન પરણાવી તેનો જ આ અન્નમ છે અને તેથી હવે તમારે હાલ તરત ચુપકિદી અખિતયાર કરીને જ ખેસી રહેવાનું છે. અસારે હવે જો તમો તેનો પીછો પકડશો, તો તે ખિચારી શર્મની મારી લાચારીથી ખુદકુશી કરી નાખશે. જો તેની ઉમ્મીદ ખર આવશે, તો તે જસ્સર તેના કઓલ મુજબ તમારી પાસે કદમખોસીમાંટ આવશે અને નહિ તો તે જીવતાં જીવત તો તમને પોતાનું કલંકિત મુખ નહિ જ ખતાવે.”

“હું અસારે તો હવે મારી દુખ્તરનો પીછો પકડીને તેના મૌતનો ખાધસ નહિ જ થાઉં; પણ જે બદમાશે મારી દુખ્તરની પાકીજીને દાગ લગાવ્યો છે, તે બદમાશ જો તેને પોતાની હકદાર ખીખી તરીકે કબૂલ રાખીને તેના દાગને નહિ મટાડે, તો તે બદમાશ શયતાનખસ્લત ઇન્સાનની જનનો દુશ્મન થઈને હું તેને મારી આ છુરીથી હલાલ કરીશ; મારી દુખ્તરને પણ મારી નાખીશ અને સાર પછી-હું પોતે પણ ખુદકુશી કરીને આ સિતમગર દુનિયાને હમેશને-માંટ છોડી જઈશ. મેહરખાન આલમખાન, હવે આપે મારી સાથે ફક્ત એક જ બલાઈ કરવાની છે અને તે એ કે મારી ગુલંદામનો તે ખેવફા આશક કોણ છે, તે કવી ખસ્લતનો છે, તેનું ખાન્દાન કેવું છે અને તે ક્યાંનો ખાશિન્દો છે, એટલી ખખર તપાસ કરીને ગમે તે જોખમે પણ મને પહોંચાડજો અને તે પણ ત્રણ મહિનાની અંદર. હું નોકરીનું રાજનાખું આપીને ત્રણ મહિનાની અંદર જ ખંતખ-માં આવવાને તૈયાર રહીશ અને હરવક્ત આપના કાસિદની વાટ જોતો રહીશ.” જમાલુદ્દીને શાંત થઈને આ પ્રમાણેના વિચાર દર્શાવ્યા.

“આ સઘળી ખખર તમારી ખાહિશ મુજબ હું જસ્સર તપાસ કરીને કાસિદ માર્ફત કહાવીશ અને ગુલંદામની ઉમ્મીદને ખર લાવવાની પણ, મને જો તે મળશે, તો, મારાથી ખની શક્તી કોશિશ કરી ખતાવીશ.” આલમખાને એ પ્રમાણેનું વચન આપીને જમાલુદ્દીનને શાંત કરી દીધો.

આ પ્રમાણેનું આશ્વાસન મળવાથી હૃદયમાં પોતાની અલગત પ્રિય પુત્રી ગુલંદામના મુખદર્શનની આશાનો હૃદય થતાં તે આશાના યોગે જમાલુદ્દીનના જડ થયેલા શરીરમાં એક મકારના નવીન ચેતન અથવા નવજીવનનો અવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે આલમખાન તથા તેના સાથીઓના ખાનખાન આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવવામાંટ નીચે ચાલ્યો ગયો. તેના જવા પછી હુક્કાનો દમ ખેંચતો આલમખાન પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે: “કમરપારા અને

ગુલદામ સાથે જ હોવી જોઈએ અને અહીંથી નીકળ્યા પછી રાસ્તામાં જસર તેઓ મારી સાથે આવી મળવાની જ. પણ ગુલદામના દામનને બગાડીને પછી તેનાથી કિનારો કરી જનાર નાપાક ઇન્સાન કોણ હશે વારુ? આ ભેદ ગુલદામ સાથે મુલાકાત થયા વિના નજીવામાં આવી શકે તેમ નથી અને તેટલામાટે અત્યારે એનો વિચાર બેકાર છે.”

ખાનખાનની તૈયારીમાં લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો; દ્વિતીય પ્રહરનો અન્ત થવા આવ્યો હતો તે વેળાએ એક નફર આલમખાન-મદદિ ભોજનનો થાળ પીરસીને ઉપર લઈ આવ્યો. ખાધા વિના ચાલે તેમ તો હતું જ નહિ, એટલે આલમખાન જમવા તો બેઠો; પરંતુ ગુલદામની હાજરીમાં ભોજનમાં તેને જે સ્વાદ આવ્યો હતો તે સ્વાદનો આજના ભોજનમાં સર્વથા અભાવ જ દેખાવા લાગ્યો. આ દોષ ભોજનનો નહોતો કિન્તુ તે પોતાની બાવનાનો જ હતો અને એ રહસ્યને તે પોતે પણ સારી રીતે નજીવો હતો. દ્વિતાવળથી ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ મંજિલગાહના નોકરોને તેમની લાયકાત મુજબ ધનામ આપીને તથા ભોજનની કીમતના પૈસા ચૂકવીને આલમખાને નોકરોને ઘોડા પલાણીને તૈયાર કરવાનો અને પોતાના સાથીઓને સફર-માટે તૈયાર થવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો. તૃતીય પ્રહરનો થોડોક સમય ગયો ત્યાં તો સફરની તૈયારી થઈ ગઈ અને આલમખાન જમાલુદ્દીનને વળી પણ આશ્વાસન આપીને પોતાના સાથીઓ સહિત ખંજભની દિશામાં આગળ વધવા-માટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

ત્યારે શું માર્ગમાં ગુલદામ તથા કુમરપારા સાથે આલમખાનનો મેળાપ થયો? નહિ; આલમખાન જમાલુદ્દીન પાસેથી રવાના થઈને ખંજભની અથવા તો પોતાના કાકા દૌલતખાનના સૂણાની સરહદમાં આવી લાગ્યો ત્યાં સૂધી માર્ગમાં ક્યાંય પણ તે બંને હસીનાઓ તેને મળી નહિ અને તેથી અન્તે નિરાશ થઈને હાલ તરત તેણે તેમના સાક્ષાત્કારની આશાનો ત્યાગ કરી દીધો.

ખંજભની સીમામાં પ્રવેશ કર્યા પછી માર્ગમાં જ તેને સમાચાર મળી ગયા કે ‘સૂબેદાર દૌલતખાન લાહોરમાં જ છે’ અને તેથી તેની ‘દૌલતખાન અત્યારે લાહોરમાં હશે કે નહિ હોય?’ એ શંકાનો અંત આવી ગયો. તે જે વેળાએ નિર્વિદ્ધ લાહોરમાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાના કાકા દૌલતખાનને મળ્યો તે વેળાએ દૌલતખાને તેનો પ્રથમ પ્રમાણે જ બહુ સારો સત્કાર કર્યો અને તેને બાબરની મદદ મળતાં તેના પ્રયત્નની સફળતાની વાર્તા સાંભળીને તે તેને મુબારકબાદ પણ આપવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યારે આલમખાને બાબર સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન બાબર સાથે થયેલા વાર્તાલાપનો વૃત્તાંત સંભળાવતાં બાબરના ‘હિન્દુસ્તાનમાં ખુદાતાલાની મેદરબાનીથી મયદાને જંગમાં ફતહ થાય અને દેહલીનાં તાલેતખત મારા હાથમાં આવી જતાં મારી હિન્દુસ્તાનમાં જ રહેવાની મરજી થઈ જાય, તો તે વખતે તમારી દોસ્તી દુશ્મનીના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને આપણા વચ્ચે એક નવી બેદિલી તથા નાઇતેફાજી પચદા થઈ જશે. આ કારણથી તમારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં મારું દિલ કાંઈક અચકાય છે;’ એ ઉદ્ગારોનો પુનરુચ્ચાર કરીને એના ઉત્તરમાં પોતે ઉચ્ચારેલા

શબ્દોનો પણ પુનઃચાર કરી સંભળાવ્યો. એટલે દૈવતખાનના મુખમંડળમાં એક પ્રકારની ચિતાનન્ય કલિમાયુક્ત ગંભીરતાની છાયા આવી ગઈ અને તે વિચારના ગહન સમુદ્રમાં નિમજ્જિત થઈ ગયો. દૈવતખાનના મુખમંડળમાં થયેલા આવા પરિવર્તનને તથા તત્કાલન્ય મૌનાવલંબનને જોઈને ખાખરના એ ઉદ્ગારોનું દૈવતખાનના દિલમાં જરૂર કંઈ પણ નહાકું પરિણામ થયેલું હોયું જોઈએ, એમ આલમખાન અનુમાનથી જાણી શક્યો; પરંતુ દૈવતખાને મૌનનું અવલંબન કરેલું હોવાથી એ વિશે તે પોતે જ આગળ વધીને કંઈ જોલવાની દિશ્મત કરી શક્યો નહિ. તે પોતે પણ એક પ્રકારના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

“કેટલીક વાર એવા બનાવો પણ બને છે કે અમુક પ્રસંગે મુખમાંથી નિષ્કપટખાખથી અને સહજ નીકળી ગયેલા ઉદ્ગારો પણ સત્ય સિદ્ધ થાય છે અને જે ઘટનાનું સ્વપ્ન પણ ન હોય તે ઘટના પ્રત્યક્ષ બનેલી દેખાય છે.” અંતે મૌનનો ભંગ કરીને દૈવતખાને પોતાના વિચારો દર્શાવવા માંડ્યા: “સુસ્તાન ખાખરના આ ઉદ્ગારો મારા મનમાં ભય ઉપજાવે છે; કારણ કે, જો તે હમેશને માટે હિન્દુસ્તાનની સહનતનો કબ્જો કરી લેશે, હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ-મુકામ થશે અને દેહલીનાં તાલેતખતનો માલિક બની જશે; તો હિન્દુસ્તાનના બાદશાહ થવાની તારી તમત્રા પણ પૂરી નહિ થાય અને પંજબમાં અત્યારે મારી જે સ્વતંત્ર સત્તા છે તેનો પણ અંત આવી જતાં આપણી હાલત ધોળીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ધારનો’ જેવી જ થઈ પડશે; બકરી કાઢતાં જાઠ ધરમાં પેસી જશે અને ગાયનું કૂધ દોહીને કૂતરાને પાયાજેલું થઈ પડશે. ખાખર પોતાની રાજી ખુશાથી તને જે કંઈ પણ આપે તેટલાથી જ સંતુષ્ટ થવાનું વચન આપવામાં તેં મોટી ભૂલ કરી છે; પરંતુ અત્યારે હવે એ ભૂલને સુધારવાનો સમય નથી એટલે એ વિશેની અનુશોચના વ્યર્થ છે. અત્યારે ખાખર પોતે કૌન સાથે આવવાનો નથી, એ પણ એક રીતે સારું જ થયું છે; જોઈએ છીએ કે ઇબ્રાહીમ લોહી સાથેની આ લડાઈમાં શો અન્તમ આવે છે અને કિસ્મત કેવો રંગ બતાવે છે. જો લડાઈમાં તારી જીત થશે અને દેહલીની શહનશાહત તારા હાથમાં આવી જશે, તો તો પછી ખાખરથી ડરવાનું કંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ; કારણ કે, ત્યાર પછી જો ખાખર હિન્દુસ્તાનમાં આવશે, તો આપણે તેની સાથે પણ ટક્કર ઝીલી શકીશું. ખયર; એવો કંઈ બનાવ બનશે ત્યારે જોઈ લેવારો અને જેવો પવન હશે તેવી પીઠ આપી શકાશે. અત્યારે તો હવે મહલમાં જ; તારી ખેગમને મળ અને આરામ લઈને સફરના યાકને ઉતારી નાખ.”

આલમખાન દૈવતખાન પાસેથી ઉઠીને મહલમાં જવાને ઉભો થતો હતો. એટલામાં દરખાને આવીને સૂબેદાર સાહબને મુન્દરો કરીને ખબર આપી કે: “આપણો એક જસૂસ આવ્યો છે અને તે અત્યારે જ હુન્દૂરેવાલાની મુલાકાત તથા કદમખોસ્તીનો ઉમીદવાર થઈને કુર્માનની રાહ જોતો દરવાજાખર ઉભો છે; તો બન્દાપરવરનું શું કુર્માન છે?”

“તેને એકદમ અહીં હાજિર થવાનું કુર્માન સંભળાવ.” દૈવતખાને ગંભીરતાથી કહ્યું.

દરખાન ચાલ્યો ગયો અને થોડીવારમાં જ જસૂસ આવીને સૂબેદાર સાહે-

બને સલામ કરી માથું નમાવીને ઊભો રહ્યો. દૌલતખાને તેને પૂછ્યું કે: “શા નવીન સમાચાર છે? જે સમાચાર લાવ્યા હોય તે જલ્દ કહી સંભળાવ.”

“બન્દાનવાજ,” રાસ્તામાં ક્યાંય પણ મુકામ કર્યા વગર અને ખાધાપીધા વગર ફેહલીથી નીકળેલો હું સીધો અહીં લાહોરમાં આવીને જ ઘોડાની પીઠપરથી નીચે ઉતર્યો છું. પંદર ઠેકાણે તો મારે ઘોડા બદલવા પડ્યા છે. સમાચાર એ છે કે આલમખાન ઉર્ફ અલાઉદ્દીનને આપે પનાહ આપી છે, તેને ક્યાંક નસાડી દીધો છે અને તેની ખીબી તથા તેના મુસાહિબો લાહોરમાં જ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની ખીબીને શાહી સિપાહીઓના હાથમાં સોંપી ન દેવાની આપે જે હિંમત બતાવી છે તેથી આપને બાગી-બળવાખોર અથવા રાજદ્રોહી માની લઇને ઇત્રાહીમ લોદીએ આપની સૂબેદારીને છીનવી લેવામાટે અને આપને કચ્છ કરીને ફેહલી લઈ જવામાટે પંદર હજારની ફૌજ સાથે એક સિપાહસાલારને આ તરફ રવાના થવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો છે. તે ફૌજ ત્યાંથી રવાના થઈ ચૂકી હશે અને હું ધારું છું કે જે ચાર દિવસમાં જ અહીં આવી લાગશે. એટલામાટે જે કાંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવાનો હોય તે કરી લેવાનો છે; તદ્વારનો જવાબ તદ્વારથી જ દેવાનો છે.” બસૂસે જે ચાર દિવસમાં આવનારા એક નવીન ભયના સમાચાર સંભળાવ્યા.

“બહુ સારું; તું જઈને હવે આરામ કર; જે બંદોબસ્ત કરવાનો હશે તે કરી લેવાશે.” દૌલતખાને બસૂસના મુખથી સમાચાર સાંભળી લઇને તેને આરામ લેવામાટે ચાલ્યા જવાની પરવાનગી આપી દીધી.

“આ તો અત્યારે જ લડાઈની નોબત આવી લાગી.” આલમખાને બસૂસના જવા પછી પોતાના કાકાને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“પરવરદિગાર જે કાંઈ પણ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે; તારા કહેવા મુજબ સુલ્તાન બાબરની ફૌજ ત્રણ દિવસમાં આવી લાગવાનો સંભવ છે અને ઇત્રાહીમની ફૌજને પણ અહીં પહોંચતાં ત્રણ ચાર દિવસ તો થવાના જ એટલે ઇત્રાહીમ સાથેની તારી ચાર દિવસ પછી થનારી લડાઈની ચાર દિવસ પહેલાં જ શરૂઆત થઈ જાય, તો તેથી શું તુકસાન છે? પણ અત્યારે હવે આપણે અહીં દાવપેચની એક બાજુ રમવાની છે અને તે એવી રીતે કે બાબરની ફૌજ આવતાં જ તારે લાહોરનો કબ્જો લઈ લેવો અને પોતાને સુલ્તાન બાબરના નીમેલા પંજબના સૂબેદાર તરીકે બહેર કરી દેવો. હું અહીંથી થોડા વખતને માટે અન્યત્ર પલાયન કરી જઈશ એટલે આ દેખાવ કરવામાં કરો. પણ વાંધો આવશે નહિ. મારા સિપાહસાલારને હું પટ્ટી પઢાવી રાખીશ એટલે તેઓ તારા તાબયેક્ષ્માન થઈ રહેશે અને તેઓ તારા તાબેદાર થતાં મારી ફૌજ પણ તારી ફર્માબદાર થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ દાવપેચ રમવામાં મારો એવો મતલબ સમાયલો છે કે ‘ખુદા ન ખાસ્તા ઇત્રાહીમ સાથેની લડાઈમાં તારી હાર થઈ જાય, તો ‘તારી સાથે મારો કરો. પણ સંબંધ નહોતો અને તેનો સુખૂત એ છે કે મારી સૂબેદારીને પણ તે છીનવી લીધી હતી’ એમ કહી પાછો હું પંજબનો સૂબેદાર થઈ શકીશ અને હું સૂબેદાર હોઈશ તો વળી પાછી તને મારા ગરીબખાનામાં પનાહ મળી શકશે; તેમ જ ને તારી જીત થશે, તો તો મારી

સ્વતંત્ર સત્તા મને પાછી મળશે જ, એમાં કંઈ સવાલ જેવું છે જ નહિ એટલે આ એક કાંકરે જે પક્ષીઓ માર્યા જેવું થશે અને તારી બલાઈમાટે મારાથી દહિ તથા દૂધ ખંતેમાં હાથ રાખી શકાશે. ખોલ ત્યારે આ પ્રમાણે વર્તવામાં તને કંઈ વાંધો છે?" દૌલતખાને જેની આલમખાનને ખાખમાં પણ કલ્પના નહોતી એવા પ્રકારનો એક પ્રસ્તાવ તેની આગળ રજૂ કરીને આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“જે ખાખરની ફોજ વહેલી આવી લાગે અને ઇબ્રાહીમની ફોજ એક દિવસ પછી આવે, તો તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે અને એમાં મારામાટે તુકસાન જેવું કંઈ પણ નથી. પરંતુ જે ઇબ્રાહીમની ફોજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગે, તો પછી શું કરવું?” આલમખાને યોગ્ય સંકા દર્શાવી.

“જે ઇબ્રાહીમની ફોજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગશે, તો મારી ફોજ એટલી તાકતવર તો છે જ કે તે મુખાલિફ ફોજને જે દિવસ તો લાહોરમાં દાખલ નહિ થવા દે અને તેટલા સમયમાં તો ખાખરની ફોજ જરૂર આવી લાગશે.” દૌલતખાને મુશ્કિલને સહલ કરવાની તદ્દપીર બતાવી.

“જે આપની ફોજ એટલી તાકતવર હોય, તો પછી કોઈ પણ બતની ફિકર રાખવાનો કંઈ પણ સખખ નથી. આ એક બાબતનો તો બાજુ નિકાલ થઈ ગયો, પણ હવે એનાથી પણ વધારે વજનદાર એક બીજી બાબતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે અને તે બાબત એ છે કે અહીં લડાઈનો રંગ જન્મવાનો હોવાથી મારી બીબીને અહીં લાહોરમાં રાખવી, એ મને સલામતીભરેલું દેખાતું નથી; કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા આપણા પક્ષની હાર જ થઈ જાય, તો મારી બીબીની દુશ્મનોના હાથથી બેઠજીતી અને બેહુર્મતી થાય, એ જોવાને હું રાજી નથી. આ કારણથી નાદિરાને કોઈ એવી બેખોફ જગ્યામાં પહોંચાડવાની જરૂરત છે કે જ્યાં તેની ઇજ્જત જળવાય, તે બેખોફાબતર રહી શકે અને દુશ્મનોને તેનો ગંધ પણ ન આવે.” આલમખાને નાદિરા વિશેની પોતાની ચિન્તાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

“હું લાહોરને છોડી ગયા પછી ખુદિયા તૌરથી મારા કબીલા સાથે ભેડા નગરના તે જ ખંડિયેરમાં રહેવા માગું છું કે જે ખંડિયેરમાં મેં તને છુપાવ્યો હતો. જે તહખાતું તારા જોવામાં આવ્યું હતું તે તો આખા તહખાતાનો એક હિસ્સો જ હતો; આખું તહખાતું તો એટલું મોટું અને બધી બતની સગવડોથી ભરેલું છે કે તેમાં સોથી દોઢ સો માણસોના રહેવાની સગવડ તો સહજ થઈ શકે છે. હું તારી બીબી નાદિરાને અને તારા બંનિસાર ગુલામ સાદિક તથા ખાનસરા ચાસીનને તે તહખાતામાં મારી સાથે લઈ જઈશ અને બહુ જ સારી હિફાજતથી તેમને રાખીશ. મારા બસૂસો બહાર સર્વત્ર ફરતા રહેશે અને આ સઘળી ધમાચકડી ખલાસ થઈ જવાના સમાચાર જ્યારે તેઓ આવીને મને સંભળાવશે ત્યારે પછી જે ધાસ્તી જેવું નહિ હોય, તે અમો સર્વ તારી પાસે આવીશું અને તારી બીબીને તારા હાથમાં સોંપી દઈશું. તારી બીબી મારી દુખતર સમાન હોવાથી તેનામાટે તારે વધારે કંઈ પણ ફિકર રાખવાની નથી.”

દૌલતખાને આલમખાનની નાદિરા વિષયક ચિન્તાને પણ તેની સુરક્ષિતતાને આ માર્ગ બતાવીને દૂર કરી દીધી.

“વારુ ત્યારે આ સર્વ નવીન ખંદોબસ્તના સમાચાર સંભળાવવામાટે તેમ જ નાદિરાને આપની સાથે, આપ કહો ત્યારે, તે ખંડિયેરમાંના તહખાનામાં આવવા-માટેની આજ્ઞા આપવાને હું હવે જનાનખાનામાં જઈ છું. મગરિબની નમાજ પછી હું આપને વળી પાછો મળીશ.” એમ કહીને આલમખાન જનાનખાનામાં જવામાટે રવાના થયો.

દૌલતખાન ગહન વિચારસમુદ્રમાં નિમગ્નિત થતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦

નાદિરાપર નવી આકૃત

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાને આજે એક પક્ષ અથવા પુખ્તવાદિષ્ટા જોઈએ સમય વીતી ગયો હતો. આલમખાનના પ્રબળ ભાગ્યના યોગે ઇબ્રાહીમની ફૌજને લાહોરમાં પહોંચતાં ત્રણ દિવસનો માર્ગમાં વિલંબ થવાથી સુલ્તાન ખાખરની ફૌજ લાહોરમાં એક દિવસ વહેલી આવી પહોંચી હતી; દૌલતખાન પોતાના કપીલા અને નાદિરાખાનમ આદિને લઈને ભેડાનગરનાં ખંડિયેરોમાં ગુપ્ત નિવાસ કરવાને આદ્યો ગયો હતો; આલમખાને સુલ્તાન ખાખરના નીમેલા પંતળના સૂએદાર તરીકે પોતાને જાહેર કરી દીધો હતો અને ઇબ્રાહીમ લોદીની ફૌજ આલમખાનની ફૌજ ઘણી જ મોટી હોવાનું સાંભળીને અને પંતળના માંમલાને બદલાઈ ગયેલો જોઈને ‘જન બચી લાખોં પાયે !’ એ સૂત્રનો જાપ કરતી લડવાનું સાહસ કર્યા વિના જ પાછી દેહલીની દિશામાં પલાયન કરી ગઈ હતી. ઇબ્રાહીમની ફૌજ ફરાર થઈ ગયા પછી લંગભગ છથી સાત દિવસનો સમય કાંઈક આરામમાં અને કાંઈક ફૌજની બહુ જ સારી તૈયારી કરવામાં વીતાડીને આઠમે દિવસે ફૌજના અમુક ભાગને પંતળની વ્યવસ્થામાટે રાખી ફૌજના મોટા ભાગને પોતાની સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ સાથે યુદ્ધ કરવાને આલમખાન દેહલીની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ખાખરના જે સિપાહસાલારોને પણ તે પંતળમાં રાખતો ગયો હતો. તેજે જે એક ખીજ બુદ્ધિમતા બતાવી હતી તે એ કે દૌલતખાનની ફૌજને પોતાની સાથે જ લઈને ખાખરની અમુક ફૌજને પંતળમાં રાખી હતી કે જેથી પંતળની વ્યવસ્થામાં તેની ગયરહાજરીમાં કાંઈ પણ ગોટાળો ન થઈ શકે; કારણ કે, ‘દૌલતખાનનો પુત્ર ગાજીખાન એક બહુ જ નાલાયક અને વિશ્વાસઘાતક મનુષ્ય હોવાથી કદાચિત્ તે તેના પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી પણ વિકૃત્ વર્તીને કાંઈ આહુ અવળું કરી બેસે તો?’ એવો તેના મનમાં ભય હતો અને તેથી જ તેને આ પ્રમાણેનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો હતો. સારાંશ કે, આલમખાનને પણ પંતળ છોડી ગયાને આડેક દિવસનો સમય વીતી ગયો હતો. અત્યારે આખંડે એક વિશિષ્ટ ઘટનાના નિરીક્ષણમાટે પુનરપિ ભેડાનગરના પુરાતન અવશેષોના પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરવાનું છે.

આજે શુદ્ધપક્ષની ત્રયોદશી હોવાથી ચંદ્રિકાનો વિશ્વમાં સર્વત્ર વિસ્તાર

થયેલો હતો અને તેથી વિશ્વ જો કે બહુધા પ્રકાશિત હતું; તથાપિ ખંનખના પ્રદેશોમાં કેટલીક વાર અચાનક માવઠાં થતાં હોવાથી આકાશ મેઘાચ્છન્ન રહ્યા કરે છે, એ ત્યાંના વાતાવરણની એક વિશિષ્ટતા છે. આજે પણ સમસ્ત દિવસ આકાશ મેઘાચ્છાદિત રહેલું હતું અને રાત્રિના સમયમાં પણ આકાશની તેવી જ સ્થિતિ રહેવાથી ચંદ્રમા વારંવાર મેઘાવડે આચ્છાદિત થઈ જતો હતો એટલે શુક્લપક્ષની ત્રયોદશીની નિરામાં ચંદ્રનો જેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પડવો જોઈએ તેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પૃથ્વીતલપર પડી શકતો નહોતો અને તેથી આજના ચંદ્રનો પ્રકાશ અંધકારમિશ્રિત હોવાથી અંધુક હતો એમ કહેવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય નથી. ભેડાનગરના એ અવશેષોની ભૂમિમાં તેમ જ તેની આસપાસ વિસ્તરેલા વનવિભાગમાં નિર્જનતા તો વ્યાપેલી જ હતી અને તેમાં વળી આ મધ્યનિશાનો પ્રશાંત સમય હતો એટલે ત્યાંની નિઃસ્તબ્ધતાએ જો ભયંકર સ્વરૂપ ધાર્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાક ? માત્ર શૃંગાલોના ભયોત્પાદક ધ્વનિ, દૂરનાં ક્ષેત્રોમાંના શ્વાનોના ધ્વનિ તથા નદીના જલપ્રવાહના ધ્વનિથી જ એ ભીષણ શાંતિનો ભંગ થતો હતો; અન્યથા ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્યનો ધ્વનિ સંભળાય એ તો સર્વથા અશક્ય જ હતું. છતાં જેવી રીતે કોઈ વાર અશક્ય ઘટના પણ શક્ય થઈ જાય છે તેવી રીતે મધ્યનિશાના નિર્ગમનને શ્રેણિક સમય થઈ ગયા પછી હજી ખંડિયેરાની ભૂમિના એક વિશિષ્ટ સ્થાનમાં અચાનક ત્રણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ જાણે ભૂમિના ગર્ભમાંથી જ બહાર નીકળી આવી હોયની તેવી રીતે ઇતસ્તતઃ વિચરતી અને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. એ ત્રણે પુરુષ વ્યક્તિઓ હતી અને તેમણે ગળાથી પગ સૂધી લંબાયલા કાળા રંગના ઝખ્ખા પહેરેલા હોવાથી, માથાપર કાળા દુપટ્ટા બાંધેલા હોવાથી અને પોતાના ચહેરાને કાળાં બોકાતાંમાં છુપાવેલા હોવાથી તેમનાં રૂપરંગ અને સત્ય વેશ આદિ જોવામાં આવી શકતાં નહોતાં. છતાં પણ તેમના વાર્તાલાપથી તેમનામાંનો એક પુરુષ સરદાર હતો અને બે પુરુષો તેના કૂર્માબદ્ધાર ગુલામ હતા, એવી કલ્પના સ્પષ્ટતાથી કરી શકાતી હતી. અંતે તેમણે એક સ્થાનમાં ઊભા રહીને આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ કરવા માંડ્યો:—

“ત્યારે શું, ગરીબપરવર, આપ તે નાજનીનને જન્નતની દૂર માનો છો ? ખુબ્સૂરતીમાં ફરહાદની શીર્સી કરતાં પણ મશહૂર માનો છો ?” એક ગુલામે પોતાના સરદારને સંબોધીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

એના જવાબમાં તે સરદારે એક નિઃશ્વાસ નાખીને જણાવ્યું કે: “હું જે નાજનીનના હુસ્નનો પરસ્તાર થયો છું તે હુસ્નની દેવીને શીર્સી સાથે સરખાવતાં તેના હુસ્નની તોલીન થાય છે; શીર્સી તો તેની એક મામૂલી બાંઠીના ખિતાબને જ લાયક દેખાય છે:—

‘હય નજર કાતિલકી અપને હાયકી તહરીરપર;
ખુદ મુસવ્વિર હી મિઠા જતા હય ઇસ તસ્વીરપર;
સમન્દે નાજુ યે જોલે હુવે વો બાલ ફિરતે હયે;
બચે કળ તાયરે દિલ જળ હવામેં જલ ફિરતે હયે !’”

‘તો શું આપની તે દિલરૂખા અત્યારના આવા ખૌફનાક વક્તમાં અને આ

ખોડનાક જગહમાં આપને આવી મળવાની છે?" બીજા ગુલામે શંકાદર્શક બાવથી પૂછ્યું.

"મેં તેને રાત્રિના સમયમાં આ જગ્યામાં ત્રણ ચાર વાર હરતી ફરતી નેઈ છે અને તેથી મને લાગે છે કે મારી આશા આજે આ જગ્યામાં જ ફળવાની છે. પણ તમેને હું એટલામાટે જ સાથે લાવ્યો છું કે જો તે રશ્મેદ્દર સીધી રીતે સમનવ્યાથી મારી માગણીને મંજૂર ન કરે, તો મારો તેનાપર જખર્દસ્તી કરવાનો વિચાર છે અને જો તેવો મોકો આવી પડે તો મને તમારી મદદની સખ્ત દરકાર છે." તે સરદારે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

"પોતાના આકાને કોઈ પણ જાતની મદદ આપવાને આ નમકખાર ગુલામો દિલોજનથી તૈયાર છે." બંને ગુલામો એકત્ર સ્વરથી બોલ્યા.

એ જ સમયે કોઈ નવયૌવના નારીના વીણવિનિન્દિત કંઠમાંથી નીકળેલા નિમ્ન ઉદ્ગારો તે સરદાર તથા તેના બંને ગુલામોના શ્રવણપથમાં આવીને અથડાયા:-

"ફિદા હું નિસ્તરહ ઉસ ગુલપે તુઝપરલી ફિદા હોતી;

જો તુઝમેં ઉસ્કી રંગત, ઉસ્કી ખૂ, ઉસ્કી અદા હોતી!"

આ ઉદ્ગારો સાંભળતાં જ તે સરદારે પોતાના ગુલામોને અત્યંત મંદ સ્વરથી આજ્ઞા આપી કે: "તમે અહીં આ પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બેસા રહો; હું એ ચાંદના ટુકડાની પાસે જઈ છું; જો હું બોલાવું તો તરત દોડી આવજો અને મારો જે હુકમ મળે તેની તામીલ તરત કરી બતાવજો."

ગુલામો પોતાના સરદારના હુકમ મુજબ એક પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બેસા અને સરદાર જ્યાંથી ઉક્ત ઉદ્ગારો તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા તે સ્થાનપ્રતિ જવાને આગળ વધ્યો. તે પચાસથી સાઠ કદમ આવ્યો હશે એટલામાં તો એક હસીના નાજનીન્ પોતાના કોમળ હસ્તમાં એક પુષ્પ લઈને ધતસ્તતઃ વિચરતી તેના જોવામાં આવી. જે રમણીને મળવાની આશાથી તે અત્યારે એ સ્થાનમાં આવ્યો હતો તે રમણી એ જ હોવાથી પુલકિત હૃદયથી તે આગળ વધ્યો અને તે સુંદરીને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

"ફક્ત યે ફૂલહી કયા મુસ્તહક હય મેહરબાનીકા ?;

ઇધર લી એક ઉચટતી સી નજર, સદકા જવાનીકા !"

અચાનક એક પરપુરુષને પોતા સમક્ષ આવી બેલેલો જોઈને અને તેના મુખમાંથી આવા ઉદ્ગારો સાંભળીને જો તે એકલી અટૂલી રમણી આવા નિર્જન સ્થાનમાં ગભરાઈ જાય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. અર્થાત્ તે ગભરાઈ ગઈ અને પોતાના મુખચન્દ્રને ધુર્કસ્વપ મેઘથી આચ્છન્ન કરીને મર્યાદાપૂર્વક તેણે પૂછ્યું કે: "સાહબ, આપ કોણ છો? અને મારી પાસેથી શું ચાહો છો?"

"હું તમારી જગાને સુખારિકથી ફક્ત એટલું જ સાંભળવા માગું છું કે આ ફૂલ વધારે દિલફરેબ છે કે આ? આ ફૂલ વધારે સુર્ખ અને સુદ્યદ છે કે આ? આની પાંખડીઓને જોઈને તળીયત લલચાય છે કે આ પાંખડીઓને જોઈને મન લોભાય છે? અને આને છાતી સાથે ચાંપવાની ખાહિશ થાય છે કે આને ?

"જર્મીસે તાબફલક લાલાન્તર ફિસ્સે હય ?

ખદાર ફિસ્સે હય ક્યદે ખદાર ફિસ્સે હય ?"

“સાહુબ, આપ આ શું બોલો છો ? આપ હોશમાં છો કે નથી ?” તે રમણીએ તિરસ્કારવ્યંજક સ્વરથી આ સવાલ રહ્યો કર્યો.

એના જવાબમાં તે હવસનો ગુલામ બનેલો સરદાર એક આહેસદ્ બરીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“રહુમ કરતી હય કહીં ચે નરગિસે મયે નોશ લી;
એક નજરમેં દિલ લી છીના સાથ દિલકે હોશ લી;
રાહુ અલતોંપર ચે નાવક અફગની અચ્છી નહીં;
કહુ દો ઇન આંખોસેં અયસી રહુની અચ્છી નહીં !”

“બસ કરો: આપ ગમે તે હો, છતાં હું આપને કહું છું કે આપની જબાનને રોક્કી લ્યો; કારણ કે, એક ગયરતદાર અને શરીફ ઔરત એક ગયરમદના મોઢામાંથી નીકળતા આવા અદ્કાજ સાંબળવાનું ગવારા ન કરી શકે, એ સ્વાભાવિક છે. જો આપ શરીફના હશે અને પોતાની માદર, હમ્શીરા કે બીબીની સરાફતનો ખયાલ કરશે, તો આ બાબત ખયાલે શરીફમાં બરાબર ઊતરી જશે.” તે રમણીએ કાંઈક કઠોરતા તથા અધિકારને દર્શાવનારા બાવ તથા સ્વરથી આ રાખ્દો ઉચ્ચાર્યા.

પરંતુ કામદેવના બાણથી વીંધાયલા તે સરદારના હૃદયમાં એ ઉપદેશાત્મક રાખ્દોનું કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું અને તેથી તે સરદાર કોઈ એક પાગલ મનુષ્ય પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો કે:-

“મસ્તે મયે નિશાત લી હય બાગ બાગ લી;
આંખે લી શાહકામ હુઇ ઔર દિમાગ લી;
મિત્રત પછરે હુસ્ને ખુદાદાદ કીજિયે;
ચે હાંક રહુ ગયે હયે ઇન્દે શાદ કીજિયે !”

આ ઉદ્દગારો કાઢતાંની સાથે તે સરદારે તે રમણીને પોતાના બાહુપાશમાં સપડાવીને તેના અધરામૃતપાનથી પોતાના ઓઘોને તૃપ્ત કરી લેવાના ઉદ્દેશથી પોતાના હસ્તથી તે રમણીની નાજુક કલાઈ પકડી લીધી.

“છોડી દે, છોડી દે; ઓખેરહુમ મૂજ રાયતાન ! મારી નાજુક કલાઈને છોડી દે !” તે રમણીએ હવે તે સરદારને હું તાંથી બોલાવવાનો આરંભ કરીને તેના હાથમાંથી પોતાની કલાઈને છોડવી લેવામાટેનો બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

“નાદિરા, જેને હું રાયતાન કહે છે તે ગાજખાન છે; હવે મારા અરમાનને પૂરો કરવામાં જ તારી જીતની અમાન છે:-

“સર્ફ કર દે જોર જિતના લી પરો બાબૂમેં હય;
છુટ ચુકા ચો સયદ જો રૈયાદકે કાળમેં હય !”

ત્યારે શું એ સરદાર દૈલતખાનનો પુત્ર ગાજખાન હતો અને એ રમણી આલમખાનની બેગમ નાદિરા ખાનમ હતી ? હા; એમ જ હતું. લાહોરમાંના પોતાના મહાલયમાં બે ત્રણ વાર નાદિરાના અન્દ્રમુખ તથા અપ્સરાતુલ્ય સૌન્દર્યને જોવાનો ગાજખાનને અચાનક પ્રસંગ મળી ગયો હતો અને તે સમયથી જ તે નાદિરામાં મુગ્ધ થઈ ગયો હતો; પરંતુ લાહોરમાંનો પોતાના મહાલયમાંનો જ બાગ નાદિરાના નિવાસમાટે અપાયેલો હતો ત્યાં આગ્રીનનો રાતદિવસ ખડો

પહેરો રહેતો હોવાથી તેમ જ ભે તે બળાત્કારનો પ્રયત્ન કરે તો જનતાનખાનામાં હોહા થવાનો સંભવ હોવાથી તેનાથી પોતાની એ મહિન ભાવનાને વ્યવહારમાં યોજવાનું સાહસ કરી શકાયું નહોતું. ત્યાર પછી દૈવતખાન ભેડાના ભૂચંતર્ગત નિવાસાલયમાં કુટુંબ સહિત રહેવાને આવ્યો હતો અને નાદિરાને પણ સાથે લાવ્યો હતો. ભૂગર્ભમાંના એ ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાં નાદિરાને જે જે ચોરડા આપવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એક ચોરડામાંથી ઉપર આવવામાટેનો એક ગુપ્ત માર્ગ હતો અને તેથી ભૂગર્ભમાંના આખા દિવસના અખંડ નિવાસથી કંટાળેલી નાદિરા મધ્યરાત્રિ પછી ઉપર આવતી હતી અને બાહ્ય સૃષ્ટિનું તથા આકાશ અને ચન્દ્ર આદિનું અવલોકન કરી કિંચિત્ મનોરંજન થતાં પાછી ભૂગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં ચાલી જતી હતી અને શાંતિથી નિદ્રાને આધીન થતી હતી. ગાજખાન રંડીબાજ, શરાબખોરી, જુગાર અને એવા જ બીજા બધા અયોગ્ય ભરેલો હોવાથી સાંજ પડતાં જ બહાર નીકળી જતો હતો અને પોતાના બદમાશ ગુલામો સાથે ગામમાં રખડી રજળીને અડધી રાત્રે કે ઘણીક વાર બામદાદમાં પાછો ત્યાં આવતો હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી જે ત્રણ વાર નાદિરાને તેણે બહાર નીકળેલી જોઈ હતી અને તે રોજ બહાર નીકળે છે એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી આજે શરાબ વધારે ન પીતાં હોશમાં રહીને નાદિરાના સતીત્વને નષ્ટ કરવામાટેનો તેણે આ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. ગાજખાનનાં દુશ્વરિત્રોની કથા જેહલીમાં પણ નાદિરાના સાંભળવામાં આવી હતી અને તેથી તેણે પોતાના પતિ આલમખાન સમક્ષ દૈવતખાનના જનતાનખાનામાં રહેવામાટે અનિચ્છા પણ દર્શાવી હતી, એ તો પાઠક તથા પાઠિકાઓના સ્મરણમાં હોયું જ નોંધવું. પરંતુ નાદિરાને દૈવતખાનની પનાહમાં રાખી જવા વિના આલમખાનનો છટકો જ નહોતો અને અંતે નાદિરાની લીતિ સત્ય સિદ્ધ થવાનો દુઃખકારક પ્રસંગ આવી લાગ્યો.

ગાજખાનનું નામ સાંભળતાં નાદિરાના કોપનો અવધિ થયો, તેનો ક્રોધાગ્નિ ચરણથી મસ્તક પર્યંત પહોંચી ગયો. નાદિરા એક ખંજર તો અઘડાંપ્રહર પોતાની કમરમાં રાખતી જ હતી એટલે તેનો જે જમણા હાથ છૂટા હતો તે જમણા હાથથી વીજળીના વેગે પોતાના ખંજરને કમરમાંથી કાઢી લઇને તેનો ગાજખાનના જમણા કાંડાપર તેણે વાર કરી દીધો; કાંડું ચીરાઈ જતાં ગાજખાને નાદિરાની કલાઈ તો છોડી દીધી; પણ તે સાથે પોતાના ગુલામોને બોલાવીને નાદિરાને પકડીને ચત્તીપાટ જમીનપર નાખી દેવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો અને તે પોતે તેના હાથમાંના ખંજરને છીનવી લેવામાટે આગળ વધ્યો. નાદિરા તેના હાથમાંથી પોતાની કલાઈને છોડવીને પચીસ કદમ દૂર થઈ ગઈ હતી એટલે જ્યારે તેણે ગુલામોને તેમ જ ગાજખાનને પોતા તરફ આવતા જોયા ત્યારે તે લીધણ સ્વરથી કહેલા લાગી કે:-

“ખજરદાર, રાયતાનો ! ભે આગળ વધ્યા છે તો એકને તો હું જરૂર જહાનમવાસિદ્ધ કરી નાખીશ અને ત્યાર પછી આ ખંજરને મારી પોતાની છાતીમાં બોજીને હું મરી જઈશ, પણ મારી અસ્મતને તો દાગ નહિ લાગવા દઈ તે નહિ જ લાગવા દઈ !”

“તું મરી જાય તો તે એક ભૂટી વાત છે; પણ તારી અસ્મતને દાગ

લંગાઝા વિના હું તને જીવતી તો મારા હાથમાંથી છટકી જવા દેવાનો નથી તે નથી જ!" ગાંજીખાને પણ તેવી જ દૃઢતાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"અરે કોઈ દોરો, આવો; આ કમળત કમીનો એક શરીર ઔરતની ઇજ્જતપર હુમલો કરે છે; કોઈ બચાવો!" નાદિરાએ બીજો કોઈ ઉપાય ન રહેવાથી આવી રીતે ખૂમો પાડવાની શરૂઆત કરી દીધી.

"આ શહર નથી, બિયાબાન છે; તારી ખૂમો ખેંકાર છે; આને તારામાટે ખેંચજતી અને આમદાદમાં કચ્ચસ્તાન છે!" ગાંજીખાને ગર્જના કરીને કહ્યું.

"બિયાબાનમાં પણ ખેંકસો નાચારની ઇમ્દાદમાટે પાક પરવરદિગાર નેક ઇન્સાનને મોકલી આપે છે અને તેનો આ જીવતો ભગતો સુખ્યત છે." આ પ્રમાણેના શબ્દોને ઉચ્ચારતાં બે હથિયારબંધ નૌજવાન સિપાહીઓ પાસેના એક ખંડિયેરમાંથી અચાનક બહાર નીકળી આવ્યા અને તેમાંના એક જવાંમદે નાદિરા તથા તે શુલામોના મધ્યમાં ઊભા રહી પોતાની ચમકતી તલ્વારને અચાનકમાંથી બહાર કાઢી તેમને અધિકારદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: "ખબરદાર, બદમાશ પાછાઓ! હવે એક કદમ પણ આગળ વધ્યા છો, તો આ તીખીધારવાળી તલ્વાર તમારી છાતીમાં ઇતરી જશે અને આ જમીનને તમારા લોહીથી તરબોળ કરી નાખશે."

"અને પાછાઓના સરદાર શયતાનખસ્લત ગાંજીખાન, આ પાકઅસ્મત ઔરતમાટે જખાનથી જો એક પણ ખરાબ લક્ષ્ણ ઉચ્ચારીશ તો આ બંદૂકની ગોળી તારા જિગરથી પાર થઈ જશે અને તારી લાશ બેગોદો કફન રહીને જંગલી વનવરોની ગિજા યશે!" બીજા જવાંમદે ગાંજીખાનને સંબોધીને લીપણુતાનો ખાસ કરાવ્યો.

આ પ્રસંગનો લાભ લઇને નાદિરા કદાચિત્ શુભ માર્ગમાં ઘડીને પોતાના બૂગર્ભમાંના કક્ષમાં આવી નત, પણ તે પચીસથી ત્રીસ કદમ દૂર ખસી ગઇ હતી અને શુભ માર્ગના મુખપર ગાંજીખાન ઊભેલો હતો એટલે ત્યાં જ નિશ્ચલ રહેવા વિના બીજો કોઈ માર્ગ ન હોવાથી તે ત્યાં જ બે કાંઈ પણ થાય તે ભેટી ઊભી રહી.

તે બીજા જવાંમદના એ શબ્દો સાંભળીને ગાંજીખાન ભેશમાં જ બોલ્યો કે: "તું કોણુ છે, બદતમીજ, બદજખાન! ખંતખના સૂબેદારના તૂરેનજરને ડરાવવાની હિંમત કરનાર હયવાન!"

"હું છું તારાપર લાનત વર્ધાવનારી જખાન; તને અને તારા સાથીઓને સજા આપનાર દસ્તે સુબહાન!" આ પ્રમાણેના જવાબ આપીને તે બીજો જવાંમદ ગાંજીખાન તથા તેના સાથીઓપર લાનત વર્ધાવતો કહેવા લાગ્યો કે:-

"પાછ હો તુમ કે પાસે શરાફત નહીં તુમહે;
તલ્વાર બાંધનેછી લી ગયરત નહીં તુમહે;
હો હમ તો આવ સાય મેરે હમનવર્દ હો;
ઔરતસે જંગ? કોન કહેગા કે મર્દ હો?"

"તો શું તમો મારા જેવા એક શરીર અને શાહી ખાન્દાનના નળીરા સાથે મુકાબલો કરવાને આવ્યા છો?" ગાંજીખાને પ્રશ્ન્યું.

"શું અને શરીર? આવી કમીની હરકતોનો કરનાર અને પાછો શરાફતનો પ

દાવો રાખનાર? તારું દિલ, તારા ખયાલાત અને તારી આદત વગયરા તારી દરેક ચીજ જલીલ છે, તો પછી તારા શરીર હોવાની શી દલીલ છે?" તે ખીજ જવાંમદે હાંતતોડ જવાબ સંભળાવ્યો.

કેટલીકવારથી ચુપકિદીને અખિતયાર કરીને ઊભો રહેલો પહેલો જવાંમદે પોતાના સાથીના કથનને ટકો આપતો હવે ચુપકિદીને તોડીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“કહીં એનજ હોતે હયં જહાંમેં ઇન કરીનોંકે?;

જે આદત હય રજલોંકી જે લગ્ગન હયં કમીનોંકે?;

શરીર હય વોહી જિસ્કે કૌલ અચ્છે હોં અમલ અચ્છે;

દરખત અચ્છા વહી કહલાયગા જિસ્કે હોં ફલ અચ્છે!”

“બસ; ખામોશ; શાયદ તમેને પોતાની જાન દરકાર નથી! તમે દૈવત-ખાનના સાહુખનદાના ગુસ્સર, ગુસ્સા તથા હયખતનાક ઇન્તકામથી ખબરદાર નથી.” ગાજખાને હવે આત્મશ્લાઘાત્મક ભય દર્શાવવા માંડ્યો.

“જલીલ ગુલામ, તું તારા ફરિશ્તાખસ્લત કિબ્લગાહ દૈવતખાનના નામને શામાટે બદનામ કરે છે? એ તો આઈન્દા તારા જોવામાં આવશે કે અમારો ગુસ્સર, ગુસ્સો અને હયખતનાક ઇન્તકામ કેવો ખૌફનાક અંજામ કરે છે!” ખીજ જવાંમદે રોડાનો જવાબ પત્થરથી જ આપ્યો.

ગાજખાન હવે પોતાના ગુસ્સાને બદાંશત ન કરી શક્યો અને તેથી પોતાના ગુલામોને કહેવા લાગ્યો કે: “બસ, આ બદકિસ્મત નૌજવાનો પોતાની બદ-જખાનીથી મૌતના ફતવાપર મુહર કરી ચૂક્યા છે એટલામાટે વધો આગળ અને એમનાં સરોને ધડથી ભૂંદાં કરી નાખો!”

પોતાના માલિકના હુકમને માથાપર ચઢાવીને બન્ને ગુલામો તે બે જવાંમદોનાં શરીરોપર તેમને કલ કરવામાટે ધસી ગયા; પરંતુ તેમને ધસી આવતા જોઈને એક જવાંમદે બન્દૂકની એક ગોળાથી એકની છાતી વીંધી નાખી અને ખીજ ગુલામપર સામો ધસારો કરીને ખીજ જવાંમદે તેને નિમેષમાત્રમાં જહન્નમ-વાસિલ કરી દીધો. ગાજખાન આવી પ્રતિફલ પરિસ્થિતિ થવાથી પલાયનની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં નાદિરાએ તેના શરીરપર ખંજરનો છૂટો ધા કર્યો; તે તીવ્રધાર ખંજર ગાજખાનના પગમાં ભોકાઈ જવાથી તે તત્કાળ પલાયન કરી શક્યો નહિ અને તેટલામાં તે બન્ને જવાંમદોએ તેનીજ પાઘડી ઊતારીને તે પાઘડીવતી તેને મજબૂત બાંધી લીધો. આ સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી પહેલો જવાંમદે નાદિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“પાકદામન હરશીરા નાદિરા, હવે આપનો શો ઇરાદો છે? મારી તો એવી જ રાય છે કે હવે દૈવતખાનના દૈવતખાનામાં આપ એક ધડીબર પણ રહો એ આપના માટે મુનાસિબ નથી; કારણ કે, અહીં રહેશો, તો કદાચિત્ આપના સરપર ખીજ પણ કોઈ આવી જ આફત આવી પડશે, એવો મારા મનમાં ભય રહ્યા કરે છે. જે અમારી સાથે આવવાને આપ તૈયાર હો, તો અમે આપને અમારી સાથે લઈ જવાને અને આપની અસ્મતની આપના માદર-નદ બાઈઓની પેઠે હિફ્ઝત કરવાને તૈયાર છીએ. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા.”

એના ઉત્તરમાં નાદિરા એ બે જવાંમદોનો એહસાસ માનતી કહેવા લાગી

કે: “અછળ બિરાદરો, આજે મારી અસ્મત બચાવીને આપ લોકોએ મને જે નવી જિન્દગી બખ્શી છે, તે એહસાનનો બદલો તો મારાથી વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, અત્યારે અમારી હાલત સારી નથી અને તેટલામાટે અત્યારે હું એ એહસાનના બદલામાં ફક્ત સાચા દિલથી એટલી દુઆ જ આપું છું કે ખુદાએ પાક આપતું બન્ને જહાનમાં બહું કરો અને આપની બધી સારી ઉમ્મીદો બર લાવો! હવે રહી આ જગ્યાને છોડી જવાની વાત એટલે એના સંબંધમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે દૈવતખાનના દૈવતખાનામાં રહેવાની મારી મરજ ન હોવા છતાં મારા અછળ શૌહર મને અહીં રાખી ગયા છે અને તેનો છેવટે આપ લોકોએ જોયો તે નતીલે આવ્યો છે એટલામાટે મારી પોતાની પણ આ સ્થાનમાંથી ચાલ્યાં જવાની જ ઇચ્છા છે; તો પણ કદાચિત્ મારા આ સાહસથી મારા ખાવિન્દનો મારાપર કેપ ઊતરશે તો? એવો મારા મનમાં બચ રહ્યા કરે છે અને તેથી આ સાહસ કરતાં મારું મન અચકાય છે. વળી આપ કોણ છો અને કોણ નહિ, એ હું જાણતી નથી અને કોઈ ગયર નૌજવાન સાથે એક પર્દાનશીન અને શરીફ નૌજવાન ઔરત આમ ચાલી જાય તો દુનિયા એનો ખીલે જ અર્થ કરી લે અને મારા ખાવિન્દના દિલમાં કાંઈ રાક પચદા થઈ જાય, તો મારે જહર ખાઈને મરવું પડે; એનો પણ મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે. છતાં પણ હું મારા કમરામાં જઈને મારા ખાનસરને તેમ જ મારા ખાવિન્દના એક બુજર્ગ ગુલામને અહીં બોલાવી લાઉં છું; તેઓ આજના આ બનાવનો એહવાલ સાંભળીને પોતાની શા રાય આપે છે તે આપણે જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ જાતના મુસ્તકીમ ધરાદાપર આવીએ.” આમ કહીને શુભ માર્ગમાંથી નાદિરા ભૂગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં ચાલી ગઈ.

“આલમખાન પોતે જેવો નેકસીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત શૌહર છે તેવી જ તેની ઝેગમ આ નાદિરાખાનમ પણ એક નેકસીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત પાકદામન ઔરત છે. નાદિરા સોનાની વીંટી છે અને આલમખાન તે વીંટીમાં જડાયેલો કીમતી હીરો છે. પરવરદિગાર એ જોડીને તાબકયામત આબાદ અને શાદમાન રાખો!” ખીન જવાંમદે પોતાના સાથી પહેલા જવાંમદેને ઉદ્દેશીને આલમખાન તથા નાદિરા વિશે આ પ્રમાણેના પ્રસંસાદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“ઔરત જાતની ગીબત કરનારાએ આ નાદિરા ખાનમને જોઈને એક જાતનો સખક શીખવાનો છે કે,

‘જખતકી તાકત લી ખો દેતી હય આર ઔસાન લી;

આ ગઈ જખ જિદ તો યે ઝાંધી લી હય તફાન લી;

જેશ મેં આગે બહુ ઔરત તો ફિર રૂકતી નહીં;

અસ્મત બચાવેકે લિયે દેતી હય ઔરત જન લી!

ખીન જવાંમદેના ઉદ્ગારોને પુષ્ટિ આપતાં પહેલા જવાંમદે નાદિરાના સદ્ગુણોને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. તે જો જવાંમદેનો આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં સાદિક તથા ચાસીનને લઈને નાદિરા પાછી ઉપર ભૂમિ-તલપર આવી લાગી. નાદિરાએ સાદિક તથા ચાસીનને આજની બચકર ઘટનાનો

ભેડાનગરની સીમામાંથી બહાર નીકળીને એક વિશિષ્ટ દિશામાં અશ્વોને શીઘ્ર ગતિથી ચલાવતાં આગળ વધવા લાગ્યાં.

અહીં પાઠક તથા પાઠિકઓ, એ આદિબાન તથા નજરુદ્દીન કોણ હતા? ક્યાંના નિવાસી હતા? મધ્ય નિશાના સમયમાં પુરાતન ભેડાનગરનાં ખંડિયેરોમાં શા કારણથી આવ્યા હતા? નાદિરા પ્રતિ આટલી અનુકંપા દર્શાવવાનું તેમને શું કારણ હતું? ગાજીબાનના ગુલામોને જનથી મારી નાખવા છતાં મૂળ અલ્પાચારી ગાજીબાનને પોતાને જીવતો છોડી દેવાની ઉદારતા તેમણે શા કારણથી દર્શાવી હતી? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ નાદિરાને આલમખાનની ઐગમ તરીકે સારી રીતે ઓળખતા હતા એટલે તેઓ આલમખાનના પરિચિત હોવા જોઈએ છતાં પણ નાદિરાને કે સ્પષ્ટિકને તેમણે પોતાનો કરો પણ વિશેષ પરિચય આપ્યો નહોતો તે શામાટે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અવશ્ય ઉપસ્થિત કરે તેમ છે; કારણ કે, એ પ્રશ્નો તેમના દ્વયમાં સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; એટલું જ નહિ, પણ વિપરીત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં કદાચિત્ તેમને કોઈ ઇશ્વાહીમના જરૂરો અને આલમખાનના દુશ્મન માની લે, તો તે પણ સંભવનીય છે; છતાં આ સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો અલ્પારે જ અમારાથી આપી શકાય તેમ નથી; સમય આવતાં એ સર્વ ભેદપરંપરાનો પોતાની મેળે જ પ્રકાશ થઈ જશે એટલામાટે અલ્પારે તો એ પ્રવાસીઓ જ્યાં જવાનાં હોય ત્યાં એમને જવા દઈને આપણે આલમખાનની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાટે દિલ્લીની દિશામાં પ્રયાણ કરીશું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

સાત દિવસની સુલ્તાની

આલમખાન પોતાની ફૌજને લઈને રોજ એક એક મંજિલ જેટલો રસ્તો કાપીને દિલ્લીની દિશામાં જેમ જેમ આગળ વધતો રહ્યો તેમ તેમ ઇશ્વાહીમની નાસી ગયેલી ફૌજના સિપાહોનાં મોઢાંથી ‘આલમખાન દિલ્લીપર ચઢાઈ કરવામાટે મોટી ફૌજ સાથે આગળ વધતો આવે છે’ એવા સમાચાર સાંભળીને જેમનાપર ઇશ્વાહીમ લોહીએ કેટલાક અલ્પાચારો કર્યા હતા તેમ જ જેઓ ઇશ્વાહીમ લોહીથી કેટલાક અન્ય કારણવશાત્ વિરુદ્ધતા ધરાવતા હતા તેવા કેટલાક સાધારણ લોકો, અમીરો અને સરદારો પોતાના નોકરો તથા પોતાના પક્ષના ખીજ મનુષ્યો સહિત આવીને આલમખાનના પક્ષમાં મળવા લાગ્યા અને તેથી દિવસાનુદિવસ આલમખાનની સેના વધારે અને વધારે વિશાળ થતી ગઈ. જે દિવસે તે દિલ્લીની નજીકમાં પહોંચ્યા તે દિવસે તેના સૈન્યની વૃદ્ધિ થતાં થતાં તેના અશ્વારોહી સૈનિકોની સંખ્યા ચાળીસ હજારપર પહોંચી ગઈ હતી અને તેથી આલમખાનને પોતાના ભાગ્યરૂપ આકાશમાં પોતાના વિજયની રેષા સ્પષ્ટ આકારમાં દેખાવા લાગી હતી. એ વેળાએ ઇશ્વાહીમ લોહી પોતે આગ્રામાં હતો અને તેના આગ્રામાં હોવાના સમાચાર આલમખાનને મળી ચૂકેલા હોવાથી પ્રથમ દિલ્લીપર કબ્જે કરી લેવા અને ત્યાર પછી જો ઇશ્વાહીમ પોતાની ફૌજ લઈને લડવામાટે આવે, તો તેનો દિલ્લીના તખ્તનશીન સુલ્તાન તરીકે જ બહાદુરીથી મુકાબલો કરવો,

એવો આલમખાનનો મનોભાવ હતો. પરંતુ દિલ્હીને તડાળ હસ્તગત કિંવા અધિકૃત કરી લેવામાટેની તેની એ ધારણા કૃષ્ણભૂત ન થઈ; કારણ કે, દિલ્હીની રક્ષામાટે જે સૈન્યાધિકારીને રાખવામાં આવ્યો હતો તેને પણ આલમખાનના આવવા વિશેના સમાચાર દ્વેતાદ્વારા મળી ગયેલા હોવાથી તેણે ઇશ્વાહીમ લોહીને જલ્દી ફોજ સાથે આવી પહોંચવાનો પયગામ મોકલીને દુર્ગના દ્વારોને વસાવી દીધાં હતાં અને તેનું કારણ એ હતું કે આલમખાનની જંગી ફોજ સાથે મુકાબલો કરી શકે તેટલી ફોજ હાલ તરત તેની પાસે નહોતી. દિલ્હીનો કિલ્લો ઘણો જ મજબૂત હોવાથી અને કિલ્લાના દરવાજા બંધ હોવાથી આલમખાને નિરુપાય થઈને પોતાની ફોજને દિલ્હીને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાનો અને દિલ્હીના લોકોના બાહ્ય જગત સાથેના સંબંધને બિલ્કુલ અટકાવી દેવાનો સખ્ત હુકમ કર્માવીને ઇશ્વાહીમ લોહીના દિલ્હીમાંના સિપાહસાલારને, તીર સાથે બાંધેલા એક રક્ષાને કિલ્લાની દીવાલપર ફેંકીને, ચોખ્ખી ચેતવણી આપી દીધી કે: ‘જો ત્રણ દિવસમાં તમારી રાજખુશીથી તમો કિલ્લાના દરવાજા બંધાડીને દિલ્હીનો કબ્જો મને નહિ સોંપો, તો પછી હું કિલ્લાને તોડીને અંદર પેસવાની કોશિશ કરીશ. જો રાજખુશીથી શરણાગત થશો તો તમને કશી પણ ઇજા પહોંચાડવામાં આવશે નહિ અને તમારો જે ઓહો છે તે પણ કાયમ રહેશે; પરંતુ જો અમને તકલીફ આપશો, તો પછી મારી ખૂંખાર તલ્વાર છે અને તમારાં સર છે, એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. જો જન પ્યારી હોય, તો મારા કર્માનને તાબે થાઓ અને મરી જવાની જ મરજ હોય, તો મારા મુખાલિફ થાઓ!’ આ રીતે ફેંક્યા પછી આલમખાનના કર્માનથી દિલ્લીથી થોડા જ અંતરપર એક મોટા મયદાનમાં તંબૂઓ બાંધી કરીને છાવણી અથવા તો વસનગરીના નિર્માણની તૈયારીઓ ચાલવા લાગી અને સંધ્યાકાળ થતાં સૂધી તો છાવણી તૈયાર થઈ જતાં આલમખાન પોતાના શાહી તંબૂમાં આવી પહોંચ્યો. પ્રભાતથી સંધ્યાકાળ પર્યંતનો સમય તેણે એક કામચલાઉ તંબૂમાં જ વીતાવ્યો હતો. પ્રવાસમાં કેટલાક દિવસ પર્યંત સતત પરિશ્રમ થવાથી અને સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિ ક્યાંય પણ ન મળેલી હોવાથી આલમખાન રાત્રિભોજન કરી હુકાના બેચાર દમ ખેંચીને શર્યામાં પડ્યો અને અલ્પ સમયમાં જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

મધ્યનિશાનો સમય વીતી ગયો હતો અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિમાં વિશેષ વિલંબ નહોતો એવામાં છાવણીમાં અચાનક રણદુંદુબિનો નિદ્રાબંધીન જનોને ભગત થવાની સૂચના આપનારો નાદ થવા લાગ્યો અને તેથી આલમખાન તેમ જ બીજા તંબૂઓમાં સૂતેલા અમીરો તથા સરદારોની નિદ્રાનો ભંગ થઈ ગયો. આલમખાને ભગત થઈને પોતાની શર્યા પાસે જગતા બેઠેલા પોતાના બે અંગરક્ષકોને પૂછ્યું કે: ‘બેદાર થવાની આ સૂચના શા કારણથી અને કોના કર્માનથી અપાઈ છે?’

“જહાંપનાહ, એક જસૂસ એવી ખબર લાવ્યો છે કે ઇશ્વાહીમ લોહી પોતાની ફોજ સાથે અહીંથી ત્રણ ગાઉપર આવી લાગ્યો છે અને તેથી તેની સાથે લડવામાટેની તૈયારી બહુ જ બતાવળથી કરી લેવાની અગત્ય છે; કારણ કે, નહિ તો તે અચાનક આવીને આપણી ફોજપર દ્રુટી પડશે, તો આપણે આક્રમક

આવી પડીશું. સિપાહસાલારને આ બબર મળતાં તેમણે જ ફૌજને જગાડવામાટે રણદુંડુભિનો નાદ કરાવ્યો છે.” અંગરક્ષકે ઉત્તર આપ્યું.

“કાણુ ઇબ્રાહીમ ? લોદી બાન્દાનનો કમીનો આહુ ! અને મારી સાથે લડાઈની જુસ્તજુસ્તી ?” આલમખાને સિંહ સમાન ગર્જના કરીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને ત્યાર પછી તે આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે : “મારી આ જંગી ફૌજના મુકાબલામાં ઊભી રહી શકે એટલી ઇબ્રાહીમની ફૌજમાં તાકત છે ? તે નાદાન એ જાણુતો નથી કે જેની સાથે આજે તેનો મુકાબલો થવાનો છે તે ફૌજે કયામત છે ! આજના મયદાને જંગમાં :-

‘ગિરેગી તલ્વાર બર્ક બન કર, શરાર નિકલેંગે પત્યરોસે;
ગજબકે ગજેગે સરપે બાદલ, તો ખૂન બસેંગા ખંજરોસે;
ચલેંગે તીરો તુફંગ મિલકર, તો જહર ટપકેંગા નશ્તરોસે;
બગૂલે શકલે બલા બનેંગે, કળ ગુજર જાયેગી સરોસે;
મિટાકે છોડૂંગા દુશ્મનોકો, જલાકે છોડૂંગા અખગરોસે !’

લાવો, મારું બખ્તર, મારાં હથિયાર અને મારો લશ્કરી પોશાક લાવો અને સિપાહસાલારને જલ્દ લશ્કરને તૈયાર કરવાનું ફર્માન સંભળાવો.”

ઉપકાળ સૂધીમાં કૂચની સઘળી તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને ઇબ્રાહીમ લોદીની ફૌજ પંદર કે સોળ હજારથી વધારે ન હોવાથી વીસ હજાર જેટલી ફૌજને દિલ્લીના ઘેરામાટે કાયમ રાખીને માત્ર વીસ હજાર જેટલી ફૌજ સાથે જ આલમખાન જહોજલાલીથી ડંકો વગડાવીને ઇબ્રાહીમ તથા તેની ફૌજને શિક્ષત આપવામાટે પોતાની છાવણીમાંથી રવાના થઈ ગયો.

પોતાની છાવણીથી બે ગાઉના અંતરપર તેનો અને તેની ફૌજનો ઇબ્રાહીમ લોદી તથા તેની ફૌજ સાથે ભેટો થઈ ગયો. આલમખાનના સૈનિકો અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા હોવાથી તેમણે ઇબ્રાહીમના સૈનિકોપર આરંભમાં જ એવું તો બળપૂર્વક આક્રમણ કર્યું કે એ પ્રથમ આક્રમણથી જ ઇબ્રાહીમના સૈનિકો ભયભીત તથા હતોત્સાહ થઈ ગયા અને તેથી તેઓ જીવંત બેલીને લડવાને બદલે જીવને બચાવવામાટેના નાના પ્રકારના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. કેટલાક સૈનિકો પલાયનનો આશ્રય લેવા લાગ્યા અને કેટલાક સૈનિકો ધાયલ થવાનો ઢોંગ કરીને આડી અવળી જગ્યાઓમાં જઈને પડી રહ્યા. આવી રીતે પોતાની ફૌજને વિસ્ફલિત તથા ભયભીત થયેલી જોઈને ઇબ્રાહીમ પણ હિંમત હારી ગયો અને એક પ્રહર યુદ્ધ ચાલ્યું ન ચાલ્યું એટલામાં તો તે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર સૈનિકોને લઈને રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો. આ યુદ્ધમાં આલમખાનનો વિજય થયો.

નામ માત્રના પરિશ્રમથી મળેલા આ વિજયથી આલમખાન એટલો બધો હર્ષોન્મત્ત થઈ ગયો કે પલાયન કરી ગયેલા શત્રુની પૂઠે પડવાને બદલે અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેણે પોતાની ફૌજને દિલ્લીની દિશામાં પાછી વળવાનો અને દિલ્લીપર હુલ્લો કરીને દિલ્લીને કબ્જે કરી લેવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો. સંઘાતકાળ થવામાં હજી તો કેટલાક અવકાશ હતો તેટલામાં તો આલમખાન અને તેના સૈનિકો પાછા પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. તે

રાત્રિ તેમણે વિશ્રાંતિમાં વીતાડી અને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં દિલ્લીના દુર્ગને તોડવાનો અને તેમાં બળાહારે પ્રવેશવાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાનો આરંભ કરી દીધો. ઇબ્રાહીમ લોદીના દિલ્લીમાંના સિપાહસાલારને એક ગુપ્તચરદ્વારા ઇબ્રાહીમના પરાજય તથા પલાયનના સમાચાર મળી ગયેલા હોવાથી તે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોને સાથે લઈને રાત્રિના સમયમાં જ એક ગુપ્ત માર્ગમાં થઈને પલાયન કરી ગયો હતો. એટલે દિલ્લીના લોકોએ, સિપાહસાલારના પલાયનની વાર્તા તેમના નજીવામાં આવતાં જ, શાંતિદર્શક સ્વેતપતાકા દુર્ગના ઉપરિભાગમાં ચઢાવી દીધી અને દુર્ગનાં દ્વારોને બંધાડી નાખ્યાં. આલમખાને વિજયના ગર્વ સહિત દિલ્લી નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ‘અલાઉદ્દીન લોદી’ નામથી પોતાની હિન્દુસ્તાનના સુસ્તાન તરીકે દિલ્લીમાં આજુ વર્તીવી દીધી. સાંજે ચાર વાગ્યાના શુભરે દીવાને આમ (શાહીમહલમાંના એક વિશાળ કક્ષ)માં એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો અને ત્યાં તખ્તપર વિરાજીને આલમખાને અમીરો, સરદારો તથા નાગરિકો આદિને ગર્વપૂર્વક જણાવ્યું કે:—

“કરીમે કારસાજની મેહરબાનીથી મયદાને જંગમાં ફતહ મારા હિસ્સામાં આવી છે અને તે છતાં મારે મારી ફીજનો વધારે ભોગ આપવો પડ્યો નથી, એ કાંઈ જેવી તેવી બખ્તાવરી તો નજ કહી શકાય. દિલ્લીનો કબ્જો મારા હાથમાં આવી ગયો છે એટલે હિન્દોસ્તાન હવે મારું છે અને આજથી આ હિન્દોસ્તાનનો સુલતાન, શહનશાહ અથવા બાદશાહ જે કાંઈ પણ કહેો તે હું જ છું. હું જ આ તાજેતખ્તનો હકદાર હતો અને તે હક આજે મને મળી ચૂક્યો છે. દુશ્મન જો કે અત્યારે ભાગી ગયો છે; પણ અહીંનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તેને પકડવાનો અને ત્યાર પછી લાયક સજા આપવાનો હું પ્રયત્ન કરનાર છું; દુશ્મનને મારીને જ શાંત થનાર છું! મારી સાથે જે કાંઈ પણ જાહિર અથવા ખાતિન બગાવત કરશે તે કાબિલેદાર ગણાશે એ કોઈએ પણ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી.”

એ પછી શાહી ખાનામાંથી કેટલાક અમીરો તથા સરદારોને તેમની સેવાના બદલામાં ઇનામો અપાયાં, કેટલાકોને નવા ઓહદા તથા પોશાકો અપાયા અને તવાચક્રોના નાયગાના સાથે એ ખુશહાલીના દરબારનો મગરિબની નમાજ વખતે અંત લાવવામાં આવ્યો. એ જ દિવસે એક ઘોડેસવાર કાસિદને આલમખાને એક રોકડો આપીને દૌલતખાન પાસે જવાને રવાના કરી દીધો અને તે રોકડામાં જણાવ્યું કે: ‘હું પરવરદિગારની મેહરબાનીથી હિન્દોસ્તાનનો બાદશાહ થઈ ચૂક્યો છું અને ઇબ્રાહીમ મયદાને જંગમાંથી ભેડિયા પેઠે ભાગી ગયો છે. મારી બેગમ તથા મારા મુસાદિબો સહિત તેમ જ ચાસીનને ઘટતાં બંદોબસ્ત સાથે દિલ્લી મોકલી આપશો અને બની શકે તો આપ પોતે પણ આવી જશો.’ આ વિજયના સમાચાર તેણે ખંભખમાં મૂકેલા આબરના સિપાહસાલારપર પણ મોકલી આપ્યા અને તેને એ સમાચાર બાબતે મોકલી આપવાનું પણ જણાવ્યું. આલમખાને આવી રીતે ઇબ્રાહીમના પલાયનથી અને દિલ્લી પોતાના અધિકારમાં આવી જવાથી પોતાને હિન્દુસ્તાનનો બાદશાહ માની તો લીધો, પણ તેને અદ્વાપિ આ સંસારમાં થતા આઘાત તથા પ્રત્યાઘાતોનો અધિક અનુભવ ન

હોવાથી રાહનશાહતને મેળવ્યા પછી તેને પોતાના હાથમાં ટકાવી રાખતાં અને હુકમતને ચલાવતાં કેવી અને કેટલી મુસીબત વેઠવી પડે છે, એનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો. આવતી કાલે ગમે તેમ થાય તે એક ભૂદી વાત છે, છતાં એટલી વાત તો ખરી કે આજે તો તે પોતાને હિન્દોસ્તાનના બાદશાહના નામથી ઝાળખાવવાના ભાગ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. હવે આપણે ઇબ્રાહીમ લોદીની હીલચાલનું અવલોકન કરીશું.

* * * * *

ઇબ્રાહીમ લોદી રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો નહોતો; કિન્તુ દશ કે બાર ગાઉ પાછો હટીને પોતાની કૌળને પાછી એકત્ર અને વ્યવસ્થિત કરતો અને પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારતો એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં ધાવણી નાખીને પડ્યો હતો. તેના બસૂસો માર્ફત આલમખાનની દિલ્લીમાંની હીલચાલના તેમ જ તેની કૌળ વગેરેના સમાચાર તેને વારંવાર મળ્યા કરતા હતા. જે પ્રકારના સમાચાર તેને મળતા હતા તે સમાચારોને સાંભળતાં પોતાના હસ્તથી આલમખાનનો પરાજય તેને બહુ જ નિકટમાં દેખાયા કરતો હતો.

એક દિવસ ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાની કૌળના અફસરો તથા સિપાહોને એકઠા કરીને કહ્યું કે: “મારા જંગમહાદુર સિપાહસાલારો અને જંગી જવાનો, આલમખાનની કૌળે આપણાપર એકાએક હુલ્લો કરવાથી અને તેની કૌળની સંખ્યા મોટી હોવાથી તમો ગભરાઈ ગયા હતા અને તે ગભરાટથી જ મયદાને જંગમાં આપણી શિક્ષત થતાં આપણા સરપર પાછાં પગલાં કરવાની ફરજ આવી પડી હતી. જે થોડી વાર તમોએ હિંમતથી તેમની સામે ટકાવ કર્યો હોત અને તેમનાપર તમો ધસી ગયા હોત, તો આલમખાનની કૌળમાં આવીને એકઠા થયેલા યુદ્ધ-કળાથી સર્વથા અજ્ઞાન ધાંચી, મોચી, તેલી અને તંબોલીઓ તરત દુમ દેખાવીને બાગી ગયા હોત અને બાકીના સિપાહો કોઈ પણ રીતે તમારી સામે ટકાવ કરી ન શકવાથી કાં તો નાસી ગયા હોત અને કાં તો તમારી તલ્વારોથી કપાઈ ગયા હોત એટલે શિક્ષત તેના હિસ્સામાં જત અને છત આપણા હિસ્સામાં આવત, એ નક્કી હતું. ખચર; જે થવાનું હતું તે યથ ગયું છે અને તેથી હવે પછી આપણે શું કરવું એ જ વિચારવાનું આપણામાટે બાકી રહ્યું છે. દિલ્લીના જે સમાચારો મને મળ્યા છે અને મળતા જાય છે તેથી સાફ જણાઈ આવે છે કે આલમખાન દિલ્લીમાં પોતાનો અધિકાર થવાથી એટલો બધો ખૂલી ગયો છે કે આસપાસની દુનિયામાં શું થાય છે અને શું નહિ, એનું પણ તેને ખાન રહ્યું નથી. મેં તેની એ ગફલતનો ફાયદો લઈ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને નવી રીતે હુલ્લો કરવાની તરકીબ તથા હિકમત પણ શોધી કાઢી છે. મારી તે તરકીબ તથા હિકમત મારા સિપાહસાલારોને જણાવીને જે ત્રણ દિવસમાં જ દિલ્લીપર હુલ્લો કરવાની અને મારા જની દુશ્મન આલમખાનની જિન્દગીનો ખાતમો કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા છે. આવતી કાલે તમારા સિપાહસાલારો તમને જે કાંઈ પણ હુકમ ફરમાવે તેની તમારે એક પણ માત્રના પણ વિલંબ વિના તામીલ કરવાની છે. દિલ્લી પાછી આપણા કબજામાં આવતાં અને દુશ્મનનું સર ધડથી તલ્લુ થતાં હું તમો સર્વને ગ્રીમોજરના તોડા આપીશ, તમારી ઇજાજત કરીશ અને તમારી

તરફીનો હર્દમ ખયાલ રાખતો રહીશ. બોલો ત્યારે તમે મારા કૃત્યદામટ્ટે જીવતું જોખમ વેઠીને પણ લડવાને અને મારા ખાધેલા નમકને હલાલ કરી ખતાવવાને તૈયાર છો ખરા કે નહિ ?”

“અમે સર્વ જનપર ખેલીને લડવામટ્ટે, અમારી નમકહલાલીને ખતાવવામટ્ટે અને અમારી બહાદુરીપર લાગેલા દાગને ઘોઈ નાખવામટ્ટે એક પગે તૈયાર છીએ !” સિપાહોએ ગર્જના કરીને અનુમતિ દર્શાવી દીધી.

તે જ દિવસે ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાના સિપાહસાલારો તથા અન્ય અફસરો સાથે જે કેટલીક ખાનગી સલાહમસલહત કરવાની હતી તે કરી લીધી અને ફૌજ જવાનોને જે હુકમો સંભળાવવાના હતા તે પણ જણાવી દીધા. સિપાહસાલારો તથા અફસરોએ તે હુકમો ફૌજ જવાનોને સંભળાવ્યા અને તેના પરિણામે તે દિવસના સંધ્યાકાળે જ ઇબ્રાહીમ લોદીના જંગી જવાનો અથવા સૈનિકો પાંચ પાંચ, દશ દશ, પંદર પંદર અને વીસ વીસના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈને ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા; ઇબ્રાહીમ લોદી પણ પોતાના ચોડાક અંગત માણસોને સાથે લઈને ચાલ્યો ગયો અને ડાવણી પણ ત્યાંથી ઉપડી ગઈ. ઇબ્રાહીમ અને તેના સૈનિકો ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા, એની કોઈને કશી પણ ખબર ન પડી.

* * * * *

દિલ્હી અલાહદ્દીન લોદી અથવા આલમખાનના અધિકારમાં આવી ગયાને આજે સાતમો દિવસ હતો. મધ્યરાત્રિનો સમય વિશ્વમાં વર્તમાન હતો; દિલ્હી નગરનાં નિવાસી જનો ગાઠ નિદ્રાને આધીન થયેલાં હતાં; સંસારમાં અંધકાર મહારાજનું નિરંકુશ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું અને તેથી સૃષ્ટિમાં અંધકારજન્ય તથા નિરાજન્ય લીધણુ શાંતિ પ્રસરેલી દેખાતી હતી. એટલામાં મધ્યરાત્રિના સમયને દર્શાવનારા કોઠવાલના ચાણૂમાં બારના ટકોરા થયા અને તે સાથે જ નગરના બિન્ન બિન્ન ભાગોમાં ‘અલીહો અકબર’ તથા ‘મારો મારો’ અને ‘કાપો કાપો’ના પોકારો સંભળાવા લાગ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તલ્વારો તથા ખંજરોથી કપાતા અને વીંધાતા મનુષ્યોના મરણસમયના ચીતારોએ લીધણુ શાંતિનો એટલી સીમાપર્યંત ભંગ કરી નાખ્યો કે સર્વ નાગરિકો તથા નાગરિકાઓની નિદ્રાનો પણ ભંગ થઈ ગયો અને ગૃહનાં ગવાક્ષોમાંથી દિલ્હીના માર્ગોમાં જે લીધણુ દૃશ્યો તેમના જોવામાં આવ્યાં તેમને જોઈને તેઓ ભયભીત તથા ગર્ભગસ્તિ થઈ ગયાં. કેટલાક મનુષ્યોની લારો લોહીમાં તરજોળ થયેલી રસ્તામાં રખડતી પડી હતી; કેટલાક મનુષ્યોનાં મસ્તકો શરીરથી બિન્ન થઈને ધૂળમાં ફગોળાતાં હતાં અને કેટલાંક ઘડો રસ્તામાં આમ તેમ ડોકરે ઠેલાતાં હતાં. અત્યાચારના ભોગ થયેલાઓની જ્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે જે લોકો અત્યાચાર કરનારા હતા તેઓ હાથમાં નાગી તલ્વારો તથા કટારો લઈ સાક્ષાત્ ચમરાજનું સ્વરૂપ ધારીને ‘મારો મારો’ના પોકારો કરતા ચારે તરફ દોડધામ કરી રહ્યા હતા અને નગરવાસિજનોને ચેતવણી આપતા જતા હતા કે: “રૈયતે પોતાનાં ઘરોમાંથી બહાર ન નીકળવું; નહિ તો તેમનાં જીવનના જોખમદાર કે જવાબદાર અમે નથી; કારણ કે, સૂકા સાથે લીલું પણ ઘણીક વાર બળી જાય છે તેવી જ રીતે

ગાયોનો થોડોક બાગ અને ઝીણી ઝીણી મૂછો વિના મુખમંડળનો વિશેષ બાગ લેવામાં આવી શકતો નહોતો.

એ આગંતુકા વ્યક્તિએ પ્રથમ ખાખગાહમાં સર્વત્ર દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પર્યટકશ્યામાં આલમખાનને તેમ જ ગાલીયાપર બે બાંદીઓને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં લેઈને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી બાંદીઓને જગાડીને કહ્યું કે: “તમે આ બાલૂના દીવાનખાનામાં જઈને સૂઈ જાઓ; જહાંપનાહને જ્યારે તમારી જરૂરત પડશે ત્યારે હું તમને બોલાવીશ.” બાંદીઓનાં નેત્રો નિદ્રાથી ઘેરાયલાં હોવાથી તેઓ વધારે પૂછગાછ કર્યા વિના જ અંદરના બાગમાં પડતા ખીત દીવાનખાનામાં ચાલી ગઈ અને તેમના ગયા પછી આગંતુકા વ્યક્તિએ ખાખગાહના સર્વ દ્વારોને અંદરથી સાંકળો ચઢાવી મજબૂત વાસી લઈને આલમખાનને તેનાં ચરણોને ધૂણાવીને જાયત કરી દીધો.

“કેમ બાંદીઓ મને સામાટે કાચી હંધમાંથી જગાડ્યો?” આલમખાને મંદ પ્રકાશમાં તે વ્યક્તિને બાંદી ધારી લઈને જાયત થતાં આંખો ચોળીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આલમપરવર, હોશિયાર થાઓ; ખાજે ગફલતથી બેદાર થાઓ અને જિન્દગીને બચાવવાનો સાગાન કરો; કારણ કે, આપની જિન્દગી અત્યારે ખીકમાં છે. હું આપની બાંદી નથી, પણ આપનો એક દોસ્ત છું અને આપને બચાવવા માટે મારી જનપર બેલીને એક યુદ્ધિયા રસ્તેથી અત્યારે આપના આ ખાખગાહમાં આવ્યો છું.” તે અજ્ઞાત આગંતુકે ગંભીર સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“મારી જિન્દગી ખીકમાં છે અને તું મને બચાવવા માટે આવ્યો છે? તું કહેવા શું માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. તું મારી મસ્ખરી કરીને મારી દિલ્લીનો ઇસ્તેદાન લેવા તો નથી આવ્યો? જો તેમ જ હોય, તો જેણે પોતાના બાલૂના જોરથી હિન્દોસ્તાનની બાહરાડી મેળવી છે તે જ હું આલમખાન છું અને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન છું, એ બરાબર યાદ રાખજો.” આલમખાને આગંતુકને ન ઓળખવાથી અને તેના કથનના આશયને તકાળ ન સમજી શકવાથી બિભીખિડાદર્શક વચ્ચેના ઉચ્ચાર્યા.

“શુસ્તાખી મોઆફ; ગરીબપરવર, આપ હિન્દોસ્તાનના સાત દિવસના સુલ્તાન હતા, પણ અત્યારે આપની સુલ્તાની પૂરી થઈ છે અને આગળ આપ જેવી રીતે એક વાર અર્દાથી પોતાની બેગમ તથા પોતાના બે મુસાહિબોને લઈને એક શનાહગાર પ્રમાણે પલાયન કરી ગયા હતા તેવી જ રીતે આજે પણ પલાયન કરવાનો અને વળી પાછા આવારાવતન થવાનો પ્રસંગ આપનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભા રહ્યો છે. તૈયાર થાઓ; વિલંબ કરશો તો જનપર આવી બનશે અને નલિમ જોરદમ મુઝાલીમ અર્દા આવીને આપના સરને ઘડથી ભૂંડું કરી નાખશે અથવા તો અત્યારે આપને જિન્દાનમાં રાખી આવતી કાલે સવારમાં આંદનીશાકમાં જલ્લાહોના દાયથી આપને કતલ કરાવીને આપના સરને શહરના દરવાજાપર લટકાવશે.” તે અજ્ઞાત પુરુષે બહુ જ કઠિન શબ્દોમાં જે ચેતવણી આપવાની હતી તે આખી દીધી.

“હું હજી પણ તારા કહેવાનો બરાબર મતલબ સમજી શકતો નથી.” આલમખાને કાંઈક ચિન્તાગ્રસ્ત અને કાંઈક કોપવશ થઈને કહ્યું.

“મારા કહેવાનો મતલબ એ જ છે કે કોઈ પણ રીતે ઇબ્રાહીમ લોહીના લશ્કરનો દિલ્લીમાં પ્રવેશ થયો છે; તે લશ્કરે આપના પક્ષના લોકોની નિર્દયતાથી હત્યા કરવા માંડી છે; આપ અહીં નીરાંતે સૂઈ રહ્યા છો, પણ દિલ્લીના માર્ગોમાં હજારો લાશો પડેલી છે; લોહીની નદીઓ વહેવા માંડી છે; કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડી ગયા છે અને ઇબ્રાહીમ લોહી પોતે પણ દિલ્લીમાં આવી લાગ્યો છે. અમાનક આ બધું કેમ બનવા પામ્યું છે એ વિશે વધારે હું કાંઈ પણ જાણતો નથી; પરંતુ એટલું જાણું છું કે જે વખત જય છે તેમાં ઇબ્રાહીમ અહીં આવી લાગશે અને જો આપ તેના હાથમાં સપડાઈ જશો તો પછી તે આપને કોઈ પણ રીતે જીવતા છોડે તેમ નથી. આ કારણથી અત્યારે હવે નાસી છૂટ્યા વિના ખીજે કોઈ ઉપાય જ નથી.” આગંતુકે પોતાના કથનના આશયને સ્પષ્ટતાથી સમજાવી દીધો.

“આટલી સીમા પર્યંત ગંભીર ઘટના થવા છતાં શું શાહી મહલના કોઈ પણ માણસને એ બાબતની ખબર નહિ પડી હોય? અને જો એ બાબતની ખબર પડી હોય, તો કોઈએ પણ મને એ વિશેની ચેતવણી કેમ નથી આપી? હું હમાણું જ તપાસ કરું છું; પણ મારી બાંદીઓ ક્યાં છે અને આ બધા દરવાજા અંદરથી કોણે ખંધ કરી દીધા છે?” આલમખાને એકદમ ઉસ્કેરાઈ જઈને ગર્જના સહિત આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“બંદાનવાજ, આપની બાંદીઓને મેં જ બાલૂના દીવાનખાતામાં વિદાય કરી દીધી છે અને આ બાબગાહના બધા દરવાજાને મેં જ અંદરથી વાસી લીધા છે; કારણ કે, આ શાહી મહલમાં હજી ઘણાંક માણસો એવાં છે કે જેઓ અંદરખાનેથી ઇબ્રાહીમના પક્ષનાં હોવાનો સંભવ છે અને તેટલામાટે આ બાબગાહમાંથી દાર નીકળવું પણ અત્યારે આપના માટે સલામતીભરેલું નથી, એવી મારી

૭. આપની આ બાંદીઓમાં પણ મારો એતેબાર નથી અને તેટલા-
મેં તેમને દૂર કરી દીધી છે.”

“હું મને ક્યાં લઈ જવા માગે છે?” આલમખાને સમયને લંબાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

આગંતુક તેના એ પ્રશ્નનું હતર આપવા જતો હતો એટલામાં ખાનસરા-એએ ખાખગાદના દરવાજા ખખડાવા નાંચ્યા અને પોકાર કરીને કહેવા માંડ્યું કે: “જહાંપનાહ, જગો; દુશ્મનો દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા છે અને ઇસ્લાહીમ લોહી રાણીમનુશના સદર દરવાજાને તોડીને અહીં આવવાની ઠોરિસ કરી રહ્યો છે.”

આલમખાને ખાનસરાએને શાંત થવાનું કહી દીધું અને આગંતુકના વચનો હવે તેને સત્ય બાસવા લાગ્યાં. તેણે પલાયન વિના અને એ આગંતુકના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તેની સહાયતા વિના છવતરદાનો ખીન્ને માર્ગ ન લેઈને વિનીતભાવથી કહેવા માંડ્યું કે: “મારા ખયરખાહ અને અહમ્ દોસ્ત, હું તારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારી સાથે હું જ્યાં પણ લઈ જાય ત્યાં આવવાને તૈયાર છું.”

“મદદ એહસાન!” એ પ્રમાણે ઉપકાર માનીને તે આગંતુકે કહ્યું કે: “સાહે બંદાનવાજ, આપ સાધારણ વસ્ત્રો ધારી લ્યો અને હથિયારો તેમજ કાંઈક જવાહિરાત સાથે લઈ લ્યો; હું અને મારા સાથીઓ આપને સહીસલામત પાછા પંજાબમાં પહોંચાડવા માગીએ છીએ. આ દીવાલમાંના ગુપ્ત માર્ગનું સુખ ને સ્થાનમાં નીકળે છે ત્યાં મારા તે સાથીઓ સુસજ્જિત આવે સદિત આપણી વાટ જોતા હમા હશે એટલે ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણા પ્રવાસના આદંબમાં પણ માત્રનો પણ વિલંબ થવાનો નથી. આ ગુપ્ત માર્ગનો બેઠ ઇસ્લાહીમ પોતે પણ નથી જાણતો અને તેથી તકાજ તેનાથી આપણે પાછો પકડી ન હોવાથી દાલ તરત તો આપણે બેઝોર છીએ.”

“પાક પરવરદિમાર આપણે મદદગાર થાઓ અને આપણને બચાવો!” આલમખાને આવી રીતે ખુદાની મદદ માગીને સાધારણ હથિયારો ધારી લીધાં અને આગંતુક સાથે જવાને તે તૈયાર થઈ ગયો.

અમાન આગંતુકે આલમખાનને દીવાલમાંના ગુપ્ત માર્ગમાં લઈ કરીને ખાખગાદના દરવાજાની સાંકળો ધીમેથી ખોલી નાખી એ પોતે પણ ગુપ્ત માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને હારજીપ પાપાણને પાછો તેન બેસાડી દીધો. તેઓ બન્ને ખાખગાદમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા અને તેમના એ ઘરના ખાનસરાએ તથા બાંદીઓના જાણવામાં પણ ન આવી.

* * * * *

આલમખાન તથા તે અમાન આગંતુકને ખાખગાદમાંથી અદૃષ્ટ બે ઘટિકા જેટલો સમય થયો ન થયો એટલામાં તો ઇસ્લાહીમ ને જાહના દરવાજાને લાત મારી દરવાજાને કાપાડીને ખાખગાદમાં આ પરંતુ ત્યાં આલમખાનને ન લેઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેના મન અચ્ચતથી મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગઈ અને તેણે ખાનસરાએને પૂ પકડી મંગાવીને કહેવા માંડ્યું કે: “કેમ કે ખદમશિયા, તમે તો કહેતા તમારો સાત દિવસનો નવો મુસ્તાન ખાખગાદમાં છે અને તેણે પોલીસ તમારી સાથે વાળવીત પણ કરી હતી અને અહીં તો તમારા ને

“મારા કહેવાનો મતલબ એ જ છે કે કોઈ પણ રીતે ઇબ્રાહીમ લોહીના લશ્કરનો દિલ્લીમાં પ્રવેશ થયો છે; તે લશ્કરે આપના પક્ષના લોકોની નિર્દયતાથી હત્યા કરવા માંડી છે; આપ અહીં નીરાંતે સૂઈ રહ્યા છો, પણ દિલ્લીના માર્ગોમાં હબરો લાશો પડેલી છે; લોહીની નદીઓ વહેવા માંડી છે; કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડી ગયા છે અને ઇબ્રાહીમ લોહી પોતે પણ દિલ્લીમાં આવી લાગ્યો છે. અચાનક આ બધું કેમ બનવા પામ્યું છે એ વિશે વધારે હું કોઈ પણ નાણુંતો નથી; પરંતુ એટલું નાણું છું કે જે વખત જય છે તેમાં ઇબ્રાહીમ અહીં આવી લાગશે અને જો આપ તેના હાથમાં સપડાઈ જશો તો પછી તે આપને કોઈ પણ રીતે જીવતા છોડે તેમ નથી. આ કારણથી અત્યારે હવે નાસી છૂટ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.” આગંતુકે પોતાના કથનના આશયને સ્પષ્ટતાથી સમજાવી દીધો.

“આટલી સીમા પર્યંત ગંભીર ઘટના થવા છતાં શું શાહી મહલના કોઈ પણ માણસને એ બાબતની ખબર નહિ પડી હોય? અને જો એ બાબતની ખબર પડી હોય, તો કોણે એ પણ મને એ વિશેની ચેતવણી કેમ નથી આપી? હું હમણાં જ તપાસ કરું છું; પણ મારી બાંદીઓ ક્યાં છે અને આ બધા દરવાજા અંદરથી કોણે બંધ કરી દીધા છે?” આલમખાને એકદમ ઉસ્કેરાઈ જઈને ગર્જના સહિત આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“બંદાનવાજ, આપની બાંદીઓને મેં જ બાંદીના દીવાનખાનામાં વિદાય કરી દીધી છે અને આ બાબગાહના બધા દરવાજાને મેં જ અંદરથી વાસી લીધા છે; કારણ આ શાહી મહલમાં હજી ઘણાંક માણસો એવાં છે કે જેઓ અંદરખાનેથી મના પક્ષનાં હોવાનો સંભવ છે અને તેટલામાટે આ બાબગાહમાંથી નીકળવું પણ અત્યારે આપના માટે સલામતીભરેલું નથી, એવી મારી તા છે. આપની આ બાંદીઓમાં પણ મારો એતેબાર નથી અને તેટલા જ મેં તેમને દૂર કરી દીધી છે.”

“પણ મારામાટે આટલી બધી હુમદઈ અને નંનિસારી બતાવનાર તું કોણ ને આ શાહીમહલના ખુદિયા રસ્તાનો ભેદ તારા નાણુવામાં કેવી રીતે આવી છે, એ હું નાણુવા માગું છું; કારણ કે, તું પણ ઇબ્રાહીમના પક્ષનો માણસ હોય અને મને ભૂલાવામાં નાખી ઇબ્રાહીમ પાસે લઈ જવામાટે નહિ આવ્યો હોય, એની શી ખાત્રી?” આલમખાને હવે શંકા દર્શાવવા માંડી.

તે આગંતુક આલમખાનની એ શંકાતું નિરસન કરતો ગંભીર વાણીથી કહેવા લાગ્યો કે: “દેહલીનાં તાજેતરના ખરા હકદાર આલમખાન, ઇબ્રાહીમ જેવી રીતે પોતાનાં કામોમાં એક જ રાયતાન છે, તેવી જ રીતે આ આપનો ગુલામ એક હકપસન્દ ઇન્સાન છે; મારી જિન્દગીનું જોખમ વેઠીને પણ આપની કીમતી જિન્દગી ખસાવવી એ જ મારું ધ્યાન છે; કારણ કે, મારો એક જ ઇમાન છે, એક જ પિદર છે અને એક જ સુખહાન છે. જો મારા તુખમમાં ફેર હશે, તો જ હું આપ સાથે બેઠમાની કરીશ. આનાથી વધારે અત્યારે હું બીજી કશી પણ ખાત્રી આપી શકતો નથી. મારી નંનિસારીને તથા ઇમાનદારીને આપ આગળ જતાં જોઈ શકશો.”

“તું મને ક્યાં લઈ જવા માગે છે?” આલમખાને સમયને લંબાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

આગંતુક તેના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામાં ખાનસરા-ઓએ ખાળગાહના દરવાજા ખખડાવા માંડ્યા અને પોકાર કરીને કહેવા માંડ્યું કે: “જહાંપનાહ, જગો; દુશ્મનો દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા છે અને ઇબ્રાહીમ લોદી શાહીમહલના સદર દરવાજાને તોડીને અહીં આવવાની દોશિશ કરી રહ્યો છે.”

આલમખાને ખાનસરાઓને શાંત થવાનું કહી દીધું અને આગંતુકના વચનો હવે તેને સત્ય બાસવા લાગ્યાં. તેણે પલાયન વિના અને એ આગંતુકના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તેની સહાયતા વિના જીવનરક્ષાનો ખીલો માર્ગ ન જોધને વિનીતભાવથી કહેવા માંડ્યું કે: “મારા ખચરખાહ અને અજીઝ દોસ્ત, હું તારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારી સાથે તું જ્યાં પણ લઈ જાય ત્યાં આવવાને તૈયાર છું.”

“મદજ એહસાન!” એ પ્રમાણે ઉપકાર માનીને તે આગંતુકે કહ્યું કે: “તારે ખંદાનવાજ, આપ સાધારણ વસ્ત્રો ધારી લ્યો અને હથિયારો તેમ જ કાંઈક જવાહિરાત સાથે લઈ લ્યો; હું અને મારા સાથીઓ આપને સહીસલામત પાછા ખંજભમાં પહોંચાડવા માગીએ છીએ. આ દીવાલમાંના શુભ માર્ગનું મુખ જે સ્થાનમાં નીકળે છે ત્યાં મારા તે સાથીઓ સુસજ્જિત અશ્વો સહિત આપણી વાટ જોતા હોવા હશે એટલે ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણા પ્રવાસના આરંભમાં પણ માત્રનો પણ વિલંબ થવાનો નથી. આ શુભ માર્ગનો ભેદ ઇબ્રાહીમ પોતે પણ નથી જાણતો અને તેથી તત્કાળ તેનાથી આપણો પીછો પકડી રાકાય તેમ ન હોવાથી હાલ તરત તો આપણે બેઝોફ છીએ.”

“પાક પરવરદિગાર આપણો મદદગાર થાઓ અને આપણને આફતોથી બચાવો!” આલમખાને આવી રીતે પ્રુદાની મદદ માગીને સાધારણ વસ્ત્રો તથા હથિયારો ધારી લીધાં અને આગંતુક સાથે જવાને તે તૈયાર થઈ ગયો.

અજ્ઞાત આગંતુકે આલમખાનને દીવાલમાંના શુભ માર્ગમાં જોવા રહેવાનું કહીને ખાળગાહના દરવાજાની સાંકળો ધીમેથી ખોલી નાખી અને ત્યારપછી પોતે પણ શુભ માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને દ્વારરૂપ પાધાણને પાછો તેના સ્થાનમાં બેસાડી દીધો. તેઓ બન્ને ખાળગાહમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા અને તેમના પલાયનની એ ઘટના ખાનસરાઓ તથા ખાંદીઓના જાણવામાં પણ ન આવી શકી.

* * * * *

આલમખાન તથા તે અજ્ઞાત આગંતુકને ખાળગાહમાંથી અદૃશ્ય થયાને બે ઘટિકા જેટલો સમય થયો ન થયો એટલામાં તો ઇબ્રાહીમ લોદી ખાળગાહના દરવાજાને લાત મારી દરવાજાને જાડાડીને ખાળગાહમાં આવી લાગ્યો; પરંતુ ત્યાં આલમખાનને ન જોધને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેના કોષ્ટની જવાબા મરણથી મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગઈ અને તેણે ખાનસરાઓને પોતા સમક્ષ પકડી મંગાવીને કહેવા માંડ્યું કે: “કેમ કે બદમાશો, તમે તો કહેતા હતા કે તમારો સાત દિવસનો નવો સુસ્તાન ખાળગાહમાં છે અને તેણે થોડી વાર પહેલાં જ તમારી સાથે વાતચીત પણ કરી હતી અને અહીં તો તમારા તે સુસ્તાન

આપણાપર કોઈ નવી આકૃત ન આવવા દે તો.” આગંતુકના બે સાથીઓમાંના એક સાથીએ પોતાનો આ પ્રમાણેનો ભિન્ન અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

તેનો અભિપ્રાય તે આગંતુક તથા આલમખાન ઉભયને યોગ્ય લાગવાથી તેમણે ફકીરાના લિખાસ પહેરી લીધો અને લાલ શાહબાજના કલંદર નામના ફકીરોના સ્વરૂપમાં ‘મસ્તકલંદર અદ્દાહી અદ્દાહી!’ નો ધ્વનિ કરતા અરુણોદયમાં થોડો જ વિલંબ હતો તે વેળાયે તેઓ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા. આલમખાનના ઉદ્ધારક આગતુંક તેમ જ તેના બે સાથીઓએ પોતાનાં મુખમંડળોને એવાં તો વિલક્ષણ બનાવી દીધાં હતાં કે તેમના સ્વરો પરિચિત હોવાનો કેટલીક વાર ભાસ થવા છતાં પણ આલમખાન તેમને ઓળખી શકતો નહોતો કિંવા તેણે તેમને ક્યારે અને કયા સ્થાનમાં જોયા હતા એનું તેને સ્મરણ થતું નહોતું. માર્ગમાં તેમને ત્રણેક વાર ઇબ્રાહીમ લોહીના સિપાહોની ટુકડીઓ મળી અને તેમની પાસેથી એ બનાવટી ફકીરોએ અથવા મસ્તકલંદરોએ ખચરાત પણ લીધી, છતાં તે સિપાહો-માંના એક પણ સિપાહ બચ્ચાએ કલંદરના વેશમાં આલમખાનને ઓળખ્યો નહિ અને તેથી આલમખાનના હૃદયમાંનો ભય બહુ અંશે જતો રહ્યો.

ભાગ્યનો કેવો પ્રબળ પ્રભાવ અને કાળની કેવી કૃતિલા ગતિ કે આલમખાનને તેણે અદ્ય પ્રયાસથી દિલ્લીનો સુલ્તાન પણ બનાવી દીધો અને પાછો અદ્ય સમયમાં જ રસ્તામાંનો રખડતો ફકીર અથવા લીખારી પણ કરી બતાવ્યો. એક દિવસ પૂર્વે તેણે પોતે બાદશાહ તરીકે ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાંટે પોતાના કૌશ્લ જવાનોને કર્દેફરથી રવાના કર્યા હતા અને આજે ઇબ્રાહીમ લોહીના સિપાહોના હાથમાં સપડાઈ જવાના ભયથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થઈ હતું. તેઓ લગભગ નવ ગાઉ જેટલો પંથ, માર્ગમાં કેટલેક સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવા છતાં, ત્રણ પ્રહરમાં કાંપી આવ્યા અને હવે ઇચ્છિત સ્થાનમાં પહોંચવામાંટે માત્ર એક ગાઉ જેટલો જ પંથ કાપવાનો હતો એટલામાં સો સવાસો ઘોડેસવાર નંગી જવાનો અત્યંત વેગથી પોતાના અશ્વોને દોડાવતા દિલ્લીની દિશામાંથી આવતા તેમના જોવામાં આવ્યા અને તેમના અશ્વોના એટલા બંધા વેગને જોઈને હૃદયમાં ભયનો સંચાર થવાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેઓ નંગલમાં ક્યાંક છુપાઈ જવાનો હજી તો વિચાર કરતા હતા એટલામાં તો તે ઘોડેસવારો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લઈને તે ઘોડેસવારોના અફસ-રોએ લીધણુતાથી કહ્યું કે: “તમે સુલ્તાને વક્તના ગુનાહગાર છો અને અમારા ક્યદી છો !”

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુલંદામ અને ગાળખાન

“જ્યારે તે પહેલીવાર મારા જોવામાં આવ્યા અને અમારી ચાર આંખો થઈ તે વેળાયે તેના લાંબા, પહોળા તથા ગીલા બદનને જોઈને, તેના વિશાળ મસ્તકને નિહાળીને, તેની તિર્છી નજરને બાળીને અને તેના રોખીલા તથા શાનદાર ચહેરાને અવલોકીને હું મારા હોશને યોઈ ખેડી હતી, તેના હુસ્નની પરસ્તાર

થઈ હતી અને તેનાપર દિલોલનથી નિસાર થઈ હતી ! ખરેખર તે એક ખુબ્સૂરત અને બહાદુર જવાન હોવા છતાં અને હું તેનાપર કુરખાન હોવા છતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા જોખન તથા હુસ્નના ‘મહુબ્બત’ નામના ચમનમાં ત્રણ દિવસ સૂધી યથેચ્છ વિહાર કરવા છતાં મારાથી દૂર થયા પછી તેણે મારા આલાસાની હુસ્નને આહની નિગાહથી જોવાની અને માશૂકાના કિરાકમાં રોવાની ઉદારતા બતાવી નથી; મારી આ ઉભરાતી જવાનીની વીજળીએ તેને ખરાખર બેહોશ નથી બનાવ્યો અને તેથી તે બેવકૂ આશક મને તથા મારી મહુબ્બતને બિલ્કુલ ભૂલી ગયો છે; ખીજ હસીનાઓના હુસ્નમાં દિનરાત રૂલી ગયો છે ! આ યુદ્ધ, તારી આ દુનિયામાં આવા બેદિલ અને બેવકૂ મર્દો પણ હોય છે ખરા કે ?”

જે દિવસે સાર્યકાળ પૂર્વે ગત પ્રકરણના અંતમાં વર્ણુવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણીરાના લિખાસમાં આલમખાન તેના ત્રણ મદદગારો સહિત પલાયન કરતાં માર્ગમાં અચાનક બટકતા સૈનિકોના હાથમાં સપડાઈ ગયો હતો તે જ દિવસની રાત્રિનો એક પ્રહર વીત્યા પછી જે તળાવના કિનારાપર આલમખાન અને તેના ત્રણ મદદગારો તેમના અધ્યોને સંભાળીને તેમની વાટ જોતા બેઠેલા ચાર મુસાહિબોને મળવાના હતા તે જ તળાવના એક નિર્જન તીરપ્રાંતમાં આકાશમાં ઉમેલા બદર-ચતુર્દશીના ચન્દ્ર-નાં શીતલ કિરણોથી પ્રકાશિત થયેલા મનોહર વનવિભાગમાં વારંવાર એક વિશિષ્ટ દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરતી અને કોઈ મનુષ્યના આવવાની વાટ જોતી એક હુસ્નઆરા અને રશ્મેકમર નાજનીનના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત ઉદ્દગારો નીકળ્યા હતા. એ ઉદ્દગારો કાઢીને આતુરતાથી વળી પાછો તેણે અમુક દિશામાં દૃષ્ટિપાત કર્યો; પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય આવતું તેને ન દેખાયું અને તેથી તે વળી પણ આત્મગત કહેવા લાગી કે:-

“આજે અચાનક તે બેવકૂ આશક આ ગામમાં આવ્યો છે અને તે મારા જોવામાં આવતાં એક રુક્ષો લખીને અલારે મને આ સ્થાનમાં આવીને મળવા-માટેનો પયગામ મેં તેને કહાવ્યો છે. તેણે આવવાની કુખૂલત આપેલી હોવા છતાં તે હજી કેમ ન આવ્યો ? શું પોતાના આ કબોલને પણ તેણે આગળના કબોલ પ્રમાણે હવામાં ઉડાવ્યો ? જો આજે પણ પોતાના કબોલને નિભાવવામાં તે બેરવાઈ બતાવશે, તો તેનો નતીજો એ જ આવશે કે:-

‘કસમ કીનેકે કીનેકી તેરે હુકમેં યુરા હોગા;

તેરી રાહમેં હમારા હર કદમ હસ્તે ફળ હોગા !’”

પરંતુ આ ચબ્દો હજી તો તે નાજનીનના મુખમાંથી બાગ્યે જ નીકળી રહ્યા હશે એટલામાં તો તેની સામેની દિશામાંથી ઉતાવળા પગલે આલ્યા આવતા એક પુરુષને આકાર તેના જોવામાં આવ્યો અને તેને જોતાં જ તે યુવતીએ પોતાના મુખમંડળને યુર્કવડે ઢાંકી લીધું. તે પુરુષે નિકટમાં આવીને તે નાજનીનને અદ્વનથી પૂછ્યું કે: “બાનો, આ જગ્યામાં અલારે આવી મળવાનો પયગામ આપે જ મને કહાવ્યો હતો ? આપને જોળખવામાં હું ભૂલ તો નથી કરતો ?”

“નહિ; આપ ભૂલ નથી કરતા; એ પયગામ આ ખાદિમાએ જ આપને કહાવ્યો હતો અને મારા પયગામને કુખૂલ રાખી આપ મને મળવામાટે અલારે

આ જગ્યાપર આવ્યા છે એમાંટે આ નાચીજ કનીજ આપ નામદારનો હજાર જનથી એહસાન માને છે.” તે નાજનીને સહ્યતા તથા વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

તે યુર્કપોશ નાજનીનતા કંઠસ્વરને સાંભળતાં જ તે તરણ પુરુષ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યાર પછી અચકાતો અચકાતો કહેવા લાગ્યો કે: “બાનો, આપનો કંઠસ્વર મને પરિચિત દેખાય છે; છતાં હું ધારું છું તે જ ઔરત આપ ન હો, તો પણ તે ઔરતના કંઠસ્વર સાથે આપનો કંઠસ્વર એટલો બધો મળતો આવે છે કે કોઈ પણ ભૂલ ખાઈ જાય અને આપને તે જ ઔરત ધારી લે, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“તે ઔરત કોણ છે નેક અખતર?” તે ઔરતે પૂછ્યું.

“ગુલરુખસાર ગુલંદામ, કાબુલના એક મંજિલગાહના દરોગા જમાલુદ્દીનની નૌજવાન, હસીના અને રશ્કેહૂર દુખતર!” તે તરણે તે ઔરતનાં નામ તથા રૂપ આદિનો પરિચય કરાવ્યો.

“હા, ગાજીખાન, હું તે જ દરોગાની દુખતર ગુલંદામ છું; પરંતુ તમારા કહેવા પ્રમાણે હું નૌજવાન, હસીના અને રશ્કેહૂર હોઉં, એમ માનવાની મારું દિલ મને ના પાડે છે; કારણ કે, જો હું એવી રશ્કેહૂર હોત, તો તમારા દિલથી દૂર ન થાત અને તમારી નજરોમાંથી ઉતરી ન જત!” ગુલંદામે કાંઈક ઉપાલંબના સ્વરૂપમાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“કોણ કહે છે કે તું મારા દિલથી દૂર થઈ છે અને કોણ કહે છે કે તું મારી નજરોમાંથી ઉતરી ગઈ છે? મારા દિલની તું જ માલિક છે, તું જ મુખતાર છે; હું તારો તાબેદાર છું અને તું મારી સરદાર છે! હું સોગંદ લઈને કહું છું કે, ‘ભૂલે ખુદાકો ગર મુસલ્માં, દિલરુબા! ભૂલું તુઝે!!’ ગાજીખાને પ્રેમનો અતિશય આડમ્બર બતાવીને આ ઉદ્દગારો કાઢ્યા અને તે સાથે ઐકાંતિકતાનો લાભ લઈને તેને બાહુપાશમાં બદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો.

પરંતુ ગુલંદામે તેનાથી ચાર કદમ દૂર હટીને અને તેના બાહુને પોતાના શરીરથી દૂર રાખીને અધિકારપૂર્ણ પ્રભાવદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: “ગાજીખાન, સાવધાન! જે દિવસે હું તારી ચીકણી વાતોથી ફિસલી ગઈ હતી અને અવિચારથી મારી પવિત્રતાને મેં પ્રસન્નતાપૂર્વક તારા હાથમાં સોંપી દીધી હતી; તે સમયે હું તારી શયતાનિયતથી અજાણ હતી; પણ હવે હું તને અને તારા કાળા દિલને બરાબર જાણી ચૂકી છું અને તેથી જો કે તારાપર મને તિરસ્કાર થઈ ગયો છે છતાં પણ મારી પવિત્રતાનો પ્રથમ તારા નાપાક હસ્તથી નાશ થયેલો હોવાથી જો સુધારી શકાય તો મારી ભૂલને સુધારવામાંટે અને તને રાહરોસ્તપર લાવવામાંટે જ હું મારા યુજર્ગ પિદર તથા મારા વતનને છોડીને હિન્દોસ્તાનમાં ભાગી આવી છું. પંજબમાં કેટલાક દિવસ રહીને મેં તારી હયવાનિયત તથા શયતાનિયતના કેટલાક નમૂના મારી આ બે આંખોથી જોયા છે. પંજબમાં જ તારી સાથે મુલાકાત કરી તારી સાથેના હિસાબનો છેવટનો નિકાલ કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ ત્યાં પ્રસંગ ન મળી શક્યો અને એક જરૂરી કામમાંટે અહીં આવવાનું થવાથી લડાઈની આગ ખુલાઈ જાય અને સર્વત્ર શાંતિ થઈ જાય ત્યાં સુધી મારા કાર્યને મેં સુલ્તવી રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ તેવામાં

આને અચાનક આ ગામમાં મેં તને જોયો અને તું આવતી કાલ સૂધી અહીં રહેવાનો હોવાથી આને જ આ બાબતનો ફયસલો કરી નાખવાનો મારો નિશ્ચય થતાં મેં તને અહીં આવવામાટેનો સંદેશો કહાવ્યો હતો. હવે હું તને ગંભીરતાથી પૂછવા માગું છું કે મારી શી વ્યવસ્થા કરવાનો તારો વિચાર છે? મારી સાથે શાદી કરીને મારો શૌહર થવાને તું તૈયાર છે કે મને એક બાન્દરી ખેસવાના અવતારમાં રાખવાનો જ તારો નિર્ધાર છે?”

“શાદીના ઉમંગતું તુફાન વળી તારા હૃદયસમુદ્રમાં અચાનક અત્યારે ક્યાંથી ઊઠી આવ્યું?” ગાજીખાને તેની વાતને મસ્ખરીમાં ટાળી દેવાનો યત્ન કર્યો.

પરંતુ શુલંદામ આગળ પ્રમાણે જ ગંભીર રહીને કહેવા લાગી કે: “ખરેખર મારા હૃદયસમુદ્રમાં આ શાદીના ઉમંગતું તુફાન જ ઊઠી આવ્યું છે અને એ તુફાનને સમ્ર તથા વિચારોના નિર્બળ બન્ધથી રોકી શકાય તેમ છે જ નહિ. તેમ જ વળી એ તુફાનને રોકવાની બુસ્તરત પણ શી છે વારુ? મહુબ્બતની મોટી લહરીઓ ભલે આવીને મને તાણી નય અને મને હુબાવી દે, તેની મને પરવા નથી. કંઈક વિશેષતામાં જ મારી દિલચસ્પી છે અને જે રસ્તામાં કોઈ ન જઈ શકતું હોય તે રસ્તામાં બેઠકક આલ્યા જવામાં જ મારું અભિમાન છે. આજની તારી ‘હા’ અથવા ‘ના’ પર જ આપણી નિન્દગી અને મૌતના ફયસલાનો આધાર છે; આને આપણો મામલો આ પાર છે કે પેલે પાર છે!!

“હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી કે તું કહેવા શું માગે છે?” ગાજીખાને શો જવાબ આપવો તે ન સૂઝવાથી ગમે તેમ ટાલ્યો મારી દીધો.

“હું કહેવા એ માગું છું કે જ્યારે તે મારા બાગે મહુબ્બતમાંના શુલને તોડીને સૂંધવામાટે મારી અસ્મતપર દાગ લગાવ્યો હતો તે વળાયે તે પોતાને એક નાકદ્દુખ્તા-કુંવારા-નોનવાન તરીકે ઓળખાવ્યો હતો; થોડાં વખતમાં મારી સાથે શાદી કરીને મને પોતાની બેગમના ઓહદાથી સર્ફરાજ કરવાનો લોભ ખતાવ્યો હતો અને તે લોભમાં લપટાઈને જ મેં તને મારા શુલને અસ્મતનો બાગમાં ખનાવ્યો હતો; પણ પોતાના શયતાની હવસને પૂરો કરી લીધા પછી તું ગયો તે પાછો મને મળવામાટે પણ ન આવ્યો; જેવટે હારીને હું ખૂનખમાં આવી અને તારા વિશે તપાસ ચલાવી તો લોકોએ તને બે બીબીઓના શૌહર હોવા ઉપરાંત એક શરાબી, રંડીબાજ, ઐયાશ અને બદમાશ નોનવાન તરીકે ઓળખાવ્યો! ખચર, તું ગમે તેવો બદમાશ હોય છતાં પણ તારા હાથથી મારી અસ્મતપર દાગ લાગેલો હોવાથી હું તારી સાથે શાદી કરીને તારી હકદાર બીબી થવાને તૈયાર છું; છતાં હવે તું બેઠમાની કરીશ, તો નાણી રાખજે કે આજથી હું તારી દુશ્મને ખૂંખાર છું; તારામાટે મલકુલ મૌત છું અને તારા ખૂનની તલબગાર છું!”

“શુલંદામ, જો તારી મર્જ હોય, તો હું ખુફિયા તૌરથી તને મારી એક રખાયત તરીકે રાખવાને તૈયાર છું અને તે પણ એક મેહરબાનીથી, નહિ કે તારાથી ડરી જઈને અને તારાથી દબાઈને! બાકી તારી સાથે મારાથી શાદી તો કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, તું એક મામૂલી અને કંઝાલ દરોગાની દુખ્તર છે અને હું ગમે તેવો પણ એક શાહી ખાન્દાનમાં પયદા થયેલો શાહનદો છું એટલે કસ્તરીન સાથે બેહતરીનની શાદી નામુમ્કિન છે!” ગાજીખાને શાદીની વાતનો બિલકુલ ઇન્કાર કરી દીધો.”

પોતામાટે કંગાલની દુખ્તર અને કમ્તરીન જેવાં વિશેષણો ગાંજીખાનના મુખમાંથી બહાર નીકળેલાં સાંભળીને ગુલદામની નસોમાં ફરતું અફગાન ખૂન એકદમ તપી આવ્યું, તેનાં ચરણોની જવાળા મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગઈ અને તે સિંહી સમાન લીધણ ગર્જના કરતી કહેવા લાગી કે: “ઓ નાલાયક કમીના કમળત, કંગાલ તો તું છે કે શરાફત નામક દૌલતનું અને ઇમાન નામક જવાહિરનું તારા ખળનામાં નામો નિશાન પણ નથી અને કમ્તરીનથી પણ કમ્તરીન પણ તું જ છે; કારણ કે, શરાખખોરી, હરામખોરી, જનાબિલ્જખ અને એવા જ બીજા અજીમ ગુનાહોમાં તારો હરશરીક રાયતાન પણ નથી! હું એક મામૂલી અને કંગાલ દરૌગાની દુખ્તર હોવા છતાં શરીફના ખસ્લતોવડે મામૂર હોવાથી મારો ખળનો આકેખતમાં કામ આવનારી દૌલતથી ભરપૂર છે અને તું શાહજહો હોવા છતાં બદમાશ હોવાથી યુદ્ધની મેહરબાનીનો ખળનો તારાથી લાખો કોસ દૂર છે! તું કમ્તરીન છે અને હું બેહતરીન છું; તું કમળત છે અને હું જતે શરીફ છું એટલે એક શરીફ ઔરતની એક કમળત મર્દ સાથે શાદી થાય, એ નામુસ્કિન જ કહેવાય. હું તને મારી સાથે શાદી કરવાને પણ લાયક નથી માનતી, તો પછી હું તારી રખાયત તરીકે રહું અને મારાં શરીફ માદર પિદરની ઇજ્જતને બખાંદ કરું, એ તો બની જ કેમ શકે? હું તારાપર અને તારી મેહરબાનીપર લાનત વધાઉં છું અને તે સાથે ચેતાઉં છું કે મારી અસ્મતના ખળનાને દગા-બાજીથી લૂટવાના ગુનાહની સજા લોગવવાને તૈયાર રહેજે; હવે થોડા જ વખતમાં મૌતની ગિલ થવાને તૈયાર રહેજે!

“એક નાનુક ઔરતજત અને તે આ શેરહિલ જવાંમર્દને ગીદઝબકીઓથી ડરાવનારી? મને તો રહમ આવે છે આ પાગલો જેવી હાલત જોઈને તારી!” ગાંજીખાને ગુલદામની ચેતવણીને મનકમાં ઉડાવી દેતાં હસીને આ રખોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“નાદાન ગાંજીખાન, મહુખતના વિષયમાં ઔરતજત મોમ કરતાં પણ વધારે નર્મ હોય છે; પરંતુ જ્યારે ઔરત જતની મહુખત નફરત તથા કીનાના રૂપમાં બદલાય છે ત્યારે તેનું મોમ કરતાં પણ નર્મ દિલ ફૌલાદ કરતાં પણ સખ્ત થઈ જાય છે. તું ઔરત જતની નનકતને જાણે છે; પણ તેની સખ્તીને જાણતો નથી; ઔરત જતની કમ્તરીને જાણે છે, પણ ઔરત જતની સરજેરીને જાણતો નથી; પરંતુ હવે એ બધો ભેદ જલ્દી જ તારા જાણવામાં આવી જવાનો છે; કારણ કે; તું પણ ઔરતજતની કીનાખોરીનો થોડા વખતમાં જ શિકાર થવાનો છે!” ગુલદામે નારીજતિના ધિક્કારની બચંકરતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“આ તારું ખોટું શુમાન છે; તારી ખોટી પંચાત છે; કારણ કે, મર્દ તે મર્દ અને ઔરતજત તે છેવટે ઔરતની જ જત છે. પાણી ભલે ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ઉકળેલું હોય છતાં તેમાંથી જવાળા નીકળતી નથી તેવી જ રીતે ઔરત ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કીનાખોર થઈ જાય છતાં તે મર્દની કશી પણ તખાહી કરી શકતી નથી!” ગાંજીખાને નારીજતિની શક્તિહીનતાનું પ્રતિપાદન કરી સંભળાવ્યું.

“ઓ બેવકૂફ, ઔરતજતને આટલી બધી કરતાકત માની લેવામાં તારી

ભયાનક ભૂલ થાય છે; કારણ કે, નાગના જહર કરતાં નાગિનીનું જહર બહુ જ કાતિલ અને તત્કાળ જીવ લેનારું મનાય છે !

‘કટારી નત ઔરતની બિગરની ચીરનારી છે;
તથા તલ્વાર પણ ઔરત છતાંયે રેસનારી છે;
ગણો ખંદૂક ઔરત પણ બદનને વીંધનારી છે;
ગણાતી તોપ ઔરત દુર્ગને તે લેદનારી છે;
અરે જે શક્તિએ નરનતિની સત્તા વધારી છે;
જગત્માં શક્તિ પણ તે નતિની તો મૂળ નારી છે !’

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં શુલંદામનાં નેત્રોમાંથી અશિના કણો વર્ષા રહ્યા હતા અને તેનું મુખમંડળ એવું તો તમ અશિસમાન રક્તવર્ણુ થઈ ગયું કે તેના એ ઉચ્ચ સ્વરૂપને ચંદ્રના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ જોઈને ગાજીખાન મદ્દ હોવા છતાં અને નિમેષ પૂર્વે જ તેના મુખથી નારીનતિની શક્તિહીનતાને દર્શાવનારા ઉદ્ગારો તીકળેલા હોવા છતાં પણ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારના અજ્ઞેય ભયનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી તે અવાજ તથા સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

તેને આવી રીતે ગભરાયેલો જોઈને શુલંદામ વધારે જોશમાં આવી તીવ્ર ઉપાલંબના રૂપમાં કહેવા લાગી કે: “કેમ મદ્દ મદ્દાનું, શાહજહા સાહબ આલી ખાન્દાન, આટલામાં જ હેખતાઈ કેમ ગયા, લેવાઈ કેમ ગયા અને ખેહોશો ખેજીખાન કેમ થયા? હજી તો આ આગાજ છે અને ઐયામે અંજમ તો હવે પછી નજર આવવાનો છે! તે રાતને યાદ કર કે જે રાતે લેડા નગરનાં ખણ્ડી-ચેરામાં અસ્મત્પનાહ નાહિરાખાનમપર તું જબરદસ્તી કરવાને તૈયાર થયો હતો અને હવસનો શિકાર થયો હતો; પરંતુ જે નૌજવાન અજનવી મદ્દઅચ્ચાની તલ્વારથી તારા જે બદકાર સાથીઓ માર્યા જવા છતાં તે અજનવી મદ્દોની રહમદિલીથી તું મૌતના પંજમાંથી છટકીને બચી ગયો હતો. તે દિવસે તારી શાહજહાની અને મદ્દાનગી કયા ખૂણામાં છુપાયેલી હતી; કઈ જગ્યામાં જઈને લપાયેલી હતી? તે વખતે નામદાઈ બતાવનારા નામદ્દ હેચકારા, મદ્દાનગીના દમ બરતાં શર્માતો નથી? પોતે જનખો હોવા છતાં ઔરતનતને ઘિકારતાં લગતો નથી?”

“શુલંદામ, શુલંદામ! હવે તારી બદલગામ જખાનને જરા યામ; નહિ તો તારો કિસ્સો જોતજોતાંમાં થઈ જશે તમામ અને છીનો લેવાને બદલે હમણાં જ કબ્રમાં કરવો પડશે હમેશાનો આરામ!” ગાજીખાને છેડાઈને આ પ્રમાણેનો ડર બતાવ્યો અને તેને વધારે ડરાવવાના હેતુથી તેણે ત્યારપછી પોતાની તલ્વારને પણ મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી. તે વળી પાછો તેને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “તે રાતે અચાનક મારાપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી જ હું ગભરાઈ ગયો હતો; જે મને તલ્વારથી તલ્વારનો જવાબ આપવાનો મોઢો અપાયો હોત, તો હું મારી મદ્દાનગી બરાબર બતાવી આપત. હજી પણ જે તે બદમાશો કોઈ વાર મારા હાથમાં આવશે, તો આ ગાજીખાન ઇન્તકામની આગને તેમને મુલ્કે અદમમાં રવાના કરીને જ ખુશાવશે !”

“ગાજખાન, ગુલામે અજબ! જો તારા બાન્હુઓમાં તાકત હોય અને તારી છાતીમાં હિરમત હોય, તો આતિશે ધન્ટકામને તારા તે દુશ્મનને મુઠ્ઠે અદમમાં રવાના કરીને અત્યારે જ ખુઝાવી લે; કારણ કે, જો મૌકો હાથમાંથી આવ્યો જશે અને દુશ્મન છટકી જશે, તો પછી તારા દિલની તમત્રા દિલમાં જ રહી જશે. અત્યારે તે બે દુશ્મનોમાંનો તારો એક દુશ્મન તારી આંખો આગળ મૌલુદ છે અને તે આ ગુલંદામ પોતે જ છે!” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે ગુલંદામે પણ પોતાની કમરે લટકતી તલ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી અને તલ્વારનો જવાબ તલ્વારથી વાળવામાટે તે તૈયાર થઈને ગાજખાન સમક્ષ બેસી રહી.

“પણ તેઓ મર્દ હતા અને તું ઔરત છે.” ગાજખાને ગુલંદામના કથનમાં અવિશ્વાસ દર્શાવ્યો.

“અને તારી બીજી દુશ્મન હું છું; અમો મર્દ નહોતા, પણ મર્દાના લિખાસમાં ઔરતો જ હતી; તારા પીલતન મદદગારો ઔરતોના હાથે જ મરાયા હતા અને તું પોતે પણ નાબુકખદન, નાબુકતખીયત અને કમ્લેર ઔરતોના હાથથી જ ધવાયો હતો તથા ખંધાયો હતો. ઔરતોના હાથથી તારી આંટલી બધી તોડીન તથા બેઘજીતી થવા છતાં પણ તું શર્મથી સુલ્લૂબર પાણીમાં ડૂબીને મરી નથી જતો એ જ અજબબી છે!” ગાજખાન તથા ગુલંદામની તકરારને છેવટની અણીપર આવેલી જોઈને બાખરની તાતારી બાંદી કમરપારા થોડા જ અંતરપર એક મોટા ઝાડની આડમાં છુપાઈને બેસી હતી ત્યાંથી સિંહી પ્રમાણે છલાંગ મારીને નીકળી આવી અને આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે તેણે પણ પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી લીધી.

“મને અહીં આવી મોડી રાતે માણસ વગરની જગ્યામાં બેસાવીને અને મારી તનહાઈનો ફાયદો લઈને વિશ્વાસઘાતથી તમોએ મને મારી નાખવાનો ઘાટ ઘડ્યો હોય એમ સાફ દેખાઈ આવે છે; છતાં પણ તમો બે ઔરતોથી આ એકલો મર્દ ગાંજ્યો નય તેમ નથી અને તેટલામાટે જો જન અજબ હોય તો અહીંથી બાગી જઓ; કારણ કે ઔરતજનતપર હથિયાર ઉપાડવું એ દિલેર મર્દની શાનથી ખિલાફ છે અને તેથી હું હજી પણ તમારા રહમ ફર્માવું છું!” મનમાં અતિશય ગભરાટ હોવા છતાં પણ ગાજખાને બળાતકારે છાતીમાં હિરમત ભરીને આવી રીતે તેમને ડરવાવાનો યત્ન કરી જોયો.

પરંતુ ગુલંદામ તથા કમરપારા જેવી વીરતાની સજીવન પ્રતિમા સમાન અને તુચ્છ જીવનની લેશ માત્ર પણ આકાંક્ષા ન રાખનારી વીર યુવતીઓ તેની એ કૃત્રિમ ખિલીપિકાથી ભયભીત થાય, એ અશક્ય હતું અને તેથી ગુલંદામે વીરતાદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: “અમો તને વિશ્વાસઘાતથી મારવાનાં નથી, પણ તારી સાથે તલ્વારખાજ કરીને જ તારી જિન્દગીનો ખાતમો કરવાનાં છીએ. હું એકલી જ તારી સાથે તલ્વારથી લડીશ; કાં તો તને મારી નાખીશ અને કાં તો તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદનાજ થઈશ.”

“અને જો ગુલંદામ તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદ થશે, તો પછી મારી તલ્વારના બે હાથ હું પણ તને બતાવીશ; કાં તો મારી જિન્દગી ખપાવીશ અને કાં તો તને દોષખની રાહનો મુસાફિર બનાવીશ.” કમરપારાએ કહ્યું.

“અમને ઔરતો નહિ, પણ મર્દ માની લે અને તારી તલ્વારને અમારા પર ઉઠાવ; બાયલાપણાને ઢાંકવામાંટે ખોટાં બહાનાં ન બતાવ !” શુલંદામે ગાજીખાનને ઉસ્કેરવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણેના વચનબાણનું સંધાન કર્યું.

“ઔરતપણું અને મર્દાનગી કમજોરી તથા સરજોરીપર મુનહસર હોવાથી મયદાનમાં આવ અને અમારી કમજોરીપર તારી સરજોરીને આજમાવ ને જો કે મયદાને નંગમાં મર્દ સાબિત કોણ થાય છે, તું કે અમો ?” કમરપારાએ આ શબ્દોથી શુલંદામનાં વચનનું અનુસંધાન કર્યું.

“ત્યારે શુલંદામ, તું સીધી રીતે નથી જ માનવાની ?” ગાજીએ પૂછ્યું.

“વિક્રેલી વાઘણ હવે શિકારને પંજમાંથી નથી જ છોડવાની !” શુલંદામે ઉલ્લેા જવાબ આપી દીધો.

“ત્યારે મારી તલ્વાર તૈયાર છે !” ગાજીખાને તલ્વારને ઊંચી ઉપાડીને કહ્યું.

“મારી તલ્વાર પણ મ્યાનથી બહાર છે !” શુલંદામ બોલી.

ગાજીખાન તલ્કાળ પોતાની તલ્વારને ઊંચી ઉપાડી શુલંદામના શરીરપર ધસી ગયો, પણ તેના વારને ચુકાવીને શુલંદામે તેના શરીરપર પોતાની તલ્વારનો એવો તો બળપૂર્વક વાર કર્યો કે તે તલ્વાર તેના ખભામાં ત્રણ આંગળ જેટલી ઊંડી ઉતરી ગઈ અને વાર જમણા ખભામાં થયેલો હોવાથી વાર થતાંની સાથે જ ગાજીખાનની તલ્વાર હાથમાંથી છૂટીને જમીનપર પડી ગઈ. જખમમાંથી અતોનાત લોહી વહેવાથી ગાજીખાનને તરમર આવવા લાગ્યાં અને થોડી વારમાં જ તે ધરાશાયી થઈ ગયો. શુલંદામ એક પગ અને તલ્વારની અણીને તેની છાતીપર રાખીને કહેવા લાગી કે:—

“તારી મર્દાનગીના નૈહરને બતાવી ચૂક્યો ? તારી મર્દાનાં તાકતને આજમાવી ચૂક્યો ? માગી લે, માગી લે, મોઆફીના બખ્શનાર પરવરદિગાર પાસેથી તારા ગુનાહોની મોઆફી માગી લે; કારણ કે, આ તલ્વારની અણી તારી છાતીમાં ઉતરતાં જ તારી કબ્જ થશે અને મોઆફી નહિ માગે તો રાહે અજલમાં ગુનાહોનો બોજ તને બહુ ભારી લાગશે ! ઔરતબતની તાકત અને કરામત હવે તારા જોવામાં આવી ?”

“રહમ, શુલંદામ, રહમ !” જીવન તથા મરણના મધ્યમાં આવી પડેલા અને સર્વ પ્રકારે નિરુપાય થયેલા ગાજીખાને દયાની ચાચના કરવા માંડી: “હું ન હોતો બણતો કે અફગાન બતિની ઔરતો આવી બહાદુર, પોતાના કબોલમાં મુસ્તકીમ અને દિલશેર હોય છે. આજે મને એનો તબક્કો મળી ચૂક્યો છે અને ઔરતબતમાંટે મારા દિલમાં માનની એક અજબ લાગણી પથદા થઈ ગઈ છે. જો તું અલારે મને મારી બન બખ્શવાની ઉદારતા બતાવે, તો હું તારી સાથે શાદી કરવાને અને તને મારી બેગમના ખિતાબથી સરફરાજ કરવાને તૈયાર છું. અલારે મારી બિન્દગી તારા હાથમાં છે; મારી દે કે તારી દે એ તારા અખિતયારની વાત છે !”

“હવસના શુલામ અને નાપાક ફેતરા, હું તારી ચાલબાજીને સારી રીતે બતાવું છું. તું મૌતના દરવાજાપર આવીને બેસો છે તેથી જ આવી માડી માડી

વાતો કરે છે. આજે હું રહમદલિલીથી તને જીવતો જવા દઈશ, તો આવતી કાલે મૌકો મળતાં તું મારા આ એહસાનને ભૂલી જઈશ અને મારી જન લેવાને જ તૈયાર થઈશ. તારા જેવા નાપાકોને બની શકે તેટલી વધારે સંખ્યામાં આ દુનિયામાંથી એછા કરી નાખવા, એમાં જ સવાબ છે અને એમાં જ દુનિયાની બલાઈ છે” શુલંદામે પોતાની દૃઢતાને અવિચલ રાખનારા ઉદ્દગારો કાઢીને અદ્વા-હાસપૂર્વક પુનઃ કહેવા માંડ્યું કે:-

“પહે થે અકલપર પત્થર, હવસકા યે નતીજ હય;
મિલા ખુદ મૌતસે આકર, હવસકા યે નતીજ હય.
ન તૂ તીરે હવસ ચું છોડ, હમ લી ચલતે પુર્ને હય;
સિતારે તોડ દે મિલકર, હવસકા યે નતીજ હય!
અગર તૂ આસ્તી કા સાંપ હય મયેં કાલી નાગન હું;
જુહર નાગનકા હય બરતર, હવસકા યે નતીજ હય!
ફૂના હય ખાકી પુતલેકો, પડા હય ખાખે ગફલતમે;
હુંસો ગાફિલ મુસાફિરપર, હવસકા યે નતીજ હય!
હમારી કૃતહયાબી તેરે દિલપર દાગે હસરત હય;
શુજર ખૂતે જિગર પીકર, હવસકા યે નતીજ હય!”

“શુલંદામ, એક વક્ત તે પણ હતો કે હું તારા ગળાનો હાર હતો અને તું મારી દોસ્ત હતી; તે વક્તને યાદ કર અને મારા અરમાને શુદ્ધશનને જિન્દગી બખ્શીને આબાદ કર!” ગાજખાને આર્જવતાથી કહ્યું.

“અફસોસ!” આ શબ્દના ઉચ્ચાર સાથે નિઃશ્વાસ નાખીને શુલંદામ કહેવા લાગી કે:-

“જો ગલેકા હાર થા વો બારે ગર્હન હો ગયા;
આજ વીરાના તેરે અરમાંકા શુદ્ધશન હો ગયા.
ઇન્કિલાબે આસમાં યા થા મુકદ્દરકા લિખા;
દુશમની કી દોસ્તસે તો દોસ્ત દુશમન હો ગયા.
ન હમીદે રિહાઇકો જરાલી દે જગહ દિલમેં;
વિરાગે ઇન્તકામે ઔરતબૂત રઓશન હો ગયા!”

રુદ્ધા શબ્દના ઉચ્ચાર સાથે શુલંદામે પોતાની તલ્વારને ઊઠાવીને તેની મૂંડને ઊંધી પકડી ગાજખાનની છાતીમાં બોમ્બી દેવાની તૈયારી કરવા માંડી; પણ એ જ સમયે અચાનક ‘શુલંદામ, જરા સચ્ચ કર!’ એ પ્રમાણેના કોઈ પુરુષના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દો તેનાં શ્રવણોમાં આવીને અચડાયા અને તે કંઠસ્વર પરિચિત બાણાયાથી તેનો હાથ ગ્યાંનો ત્યાં જ અટકી ગયો. નિમેષ માત્રમાં જ આલમખાન શુલંદામ, કુમરપારા તથા ગાજખાન સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો. તેને જોતાં જ શુલંદામે તથા કુમરપારાએ પોતાની તલ્વારોને સ્થાન કરતાં એકત્ર સ્વરથી આદર્ય દર્શાવીને કહ્યું કે: “કોણ સુલ્તાન સલામત આલમખાન નેકનામ?”

“હા, હું તે જ આલમખાન એક વક્તનો તારો મેદુમાન, શુલંદામ!”

આલમખાને કૃતજ્ઞતાદર્શક બાવથી ઉત્તર આપ્યું અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “આ બદકિસ્મત બદકિરદાર કોણ છે ઇન્સાન?”

“શુલંદામના શુદ્ધને અસ્મતને વીરાના કરનાર અને આપનાં અસ્મતપનાહ બેગમ સાહુબા નાહિરાખાનમની અસ્મતને બગાડવામાટે જેણે તેમનાપર બળાત્કાર કર્યો હતો તે પાછ ગાજીખાન; સૂરતે ઇન્સાન, મંઝર સીરતે શયતાન!” કમરપારાએ ગાજીખાનનો પરિચય કરાવ્યો.

“બસ: હવે વધારે કહેવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી; કારણ કે, મારા વફાદાર મુસાહિબો સ્પષ્ટિક તથા ચાસીનની જખાનથી એનાં કાળાં કામોતું બયાન હું સાંભળી ચૂક્યો છું અને તેમના કહેવાથી જ તમે બન્નેને શોધતો છું આ જગ્યામાં અચાનક આવી લાગ્યો છું. આ પાછ ગાજીખાન દરિયેશક મૌતની સળને જ લાયક છે; છતાં પણ એને અત્યારે જ મારી નાખવાનો મારો વિચાર નથી; કારણ કે, મારે એના મુન્સિફ વાલિદ આગળ એને રત્ન કરવાનો છે અને પોતાના કાબિલેદાર શુનાહગાર સાહબખદાના સંબંધમાં તેઓ કેવોક ઇન્સાફ આપે છે અને એને કેવીક સજા ફર્માવે છે તે મારે જોવાનું છે. એક વાર મારા દેખતાં ભેડાના કોઠવાલના પિસર જાફરખાનને આવા શુનાહમાટે તેમણે જાનથી મારી નાખ્યો હતો તેથી મારી ખાતરી છે કે આ મૂછને પણ તેઓ જરૂર મૌતના મોઢામાં જ ધકેલી દેશે અને જો તેમ થશે તો તમારા તથા મારા સરપરથી આ ખૂનનો બોલો ઉતરી જશે.” આ પ્રમાણે પોતાનો વિચાર દર્શાવીને આલમખાને, આત્માનન્દ તથા માયાદેવીનો જાફરખાનના હાથમાંથી દૌલતખાને તેને ત્યાં જ મારી નાખીને કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાયનો કેટલી સીમા પર્યંત પરિચય કરાવ્યો હતો, તે વૃત્તાંત શુલંદામ તથા કમરપારાને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો.

“જો હજરત સલામતની એવી જ મરજ હોય, તો અમે તેથી ખિલાફ નથી.” શુલંદામ તથા કમરપારાએ આલમખાનની ઇચ્છાને અનુમોદન આપ્યું.

“સ્પષ્ટિક, આપણા પાંચ સિપાહોને લઈને અહીં આવો.” આલમખાને દૂર ઝાડીમાં બેસેલા સ્પષ્ટિકને પોતા પાસે આવવાની આજ્ઞા સંભળાવી.

તત્કાળ સ્પષ્ટિક તથા પાંચ સિપાહો ત્યાં આવી લાગ્યા અને તેમણે પૂછ્યું કે: “શું ફર્માન છે, બન્દાપરવર?”

“આ પાછ ગાજીખાન મારો શુનાહગાર છે અને ધવાયલો છે; એને સંભાળથી લઈ જાઓ અને બંદોખસ્તથી કચદ કરી રાખો; એની સારવાર પણ કરાવજો અને પંજબમાં પહોંચ્યા પછી હું જ્યારે તલબ કરું ત્યારે એને મારી પાસે લાવજો. સ્પષ્ટિક, તું અમારી સાથે રહે અને ગાજીખાનને લઈને આ સિપાહોને ધવાણીમાં જવા દે.” આલમખાને ફર્માન આપ્યું.

સિપાહો ગાજીખાનને ઉપાડીને ચાલતા થઈ ગયા એટલે શુલંદામે આલમખાનને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: “આલા હજરત, નાહિરા-બેગમ તથા આપના બન્ને મુસાહિબોને લઈને અમે જ્યારે પંજબમાંથી રવાના થયાં હતાં ત્યારે રસ્તામાં અમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે દિલ્લીપર આપનો કબ્જો થઈ ચૂક્યો છે, ઇબ્રાહીમ લોદી હારીને ભાગી ગયો છે અને દિલ્લીમાં હિન્દો-

સ્તાનના સુલ્તાન તરીકે આપના નામની આજુ પાજુ વર્તી ગઈ છે. આ સમાચાર સાંભળીને અમારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહોતો અને અમો દિલ્લીમાં આવીને આપને મળવામાટે બહુ જ આતુર થઈ રહ્યાં હતાં; પરંતુ નાદિરા બેગમ હામિલા-સગર્ભા-હોવાથી રસ્તામાં અચાનક તેમની તબીયત ખગડી આવી અને તેથી અહીંથી દિલ્લી વધારે દૂર ન હોવા છતાં પણ તેમને આરામ લેવા દેવામાટે અને તેમની સારવારમાટે અમારે આ ગામમાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું હતું. આ ગામમાં અમારા આગમનને આજે છ દિવસ થઈ ગયા છે. હવે નાદિરાખાનમની તબીયત સારી થયેલી હોવાથી આવતી કાલે અમારો અહીંથી દિલ્લી જવામાટે નીકળવાનો વિચાર હતો; પણ એટલામાં આજે સાંજે મગરિબની નમાજની વેળાએ કેટલાક મુસાફિરોની જખાનથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી કે ગઈ કાલે રાતે ઇબ્રાહીમ લોહીએ રાતના સમયમાં અચાનક છાપો મારીને દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો છે, નવીન સુલ્તાન અલાઉદ્દીન એટલે કે આપ પોતે ખાબગાહમાંથી કોઈ ગુપ્ત માર્ગમાં થઈને પલાયન કરી ગયા છે અને સુલ્તાન ઇબ્રાહીમના કૌણ જવાનો આપને પકડવામાટે ચારે દિશામાં રવાના થઈ ચૂક્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ફકીરના લિખાસમાં આપ અને આપના ત્રણ મદદગારો આજે સાંજ પહેલાં અહીંથી એક ગાઉપર દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ પણ ગયા છે અને આપને દિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યા છે, એવા ખબર પણ અમને મળ્યા હતા અને તે સાંભળીને અમારી હાલત જીવતાં મુઆ જેવી જ થઈ ગઈ હતી. આ વાર્તા સાંભળવાથી કદાચિત્ નાદિરાખાનમની તબીયતમાં પાછો ખગડો થઈ જશે એવા ભયથી અમોએ આ વાર્તા તેમને સંભળાવી જ નથી. ત્યારે હવે અમોએ સાંભળેલી બે વાતોમાંથી ખરી વાત કઈ અને ખોટી વાત કઈ; કારણ કે; આપને અચાનક અત્યારે અહીં આવેલા જોઈને એ બંને વાતો ખોટી હોય એમ જણાય છે; કેમકે, જો આપ દિલ્લીના સુલ્તાન હો, તો પણ અત્યારે આ સ્થાનમાં આપનું આગમન સંભવતું નથી અને જો આપ દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ ગયા હો, તો પણ અત્યારે આપનું આ સ્થાનમાંનું આગમન સ્વાભાવિક જ અસંભવનીય છે; એટલામાટે હું જાણુવા માગું છું કે આમાંનું ખરું શું છે અને ખોટું શું છે?”

“મારા વિશે જે બે જૂદી જૂદી અને એક બીજાથી વિરુદ્ધ વાર્તાઓ તમારા સાંભળવામાં આવી છે તે બંને વાર્તાઓ સત્ય છે;” અંબલમખાને ગુલંદામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં શાંતિથી કહેવા માંડ્યું: “કારણ કે, હું દિલ્લીનો સુલ્તાન થયો હતો, ઇબ્રાહીમ મયદાને જંગમાંથી ફરાર થઈ ગયો હતો અને સાત દિવસ સૂધી દિલ્લીનો અધિકાર તથા હિન્દોસ્તાનની સુલ્તાની મારા હાથમાં હતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મેં ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાટે મારી કૌજને કેટલાક વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને તે વિભાગોને સર્વત્ર રવાના પણ કરી દીધા હતા; એટલામાં ગઈ કાલે રાતે મારા બન્દોબસ્તની કેતાઇથી કહો, મારા અનુભવની ન્યૂનતાથી કહો કે પછી મારી બદ્દકિસ્મતીથી કહો, પણ ઇબ્રાહીમના મારાપર હલ્લો કરવાના દાવપેચો મારા જાણુવામાં ન આવી શક્યા, તેના માણસો છુપા વેશમાં દિલ્લીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. તેમણે અડધી રાતે કાલેઆમ

ચલાવી દીધી અને કિલ્લાના દરવાજા ખોલી નાખ્યા એટલે ઇશ્વાહીમે પણ દિલ્લીમાં પ્રવેશ કર્યો. મને મારી નાખવાનો ઇશ્વાહીમનો મુસ્તકીમ ધરાવો હતો; પણ મારા કાકા દૌલતખાનનો આ પાછા ગાજીખાનથી નાનો બીજો સાહુબનદો દિલાવરખાન કોઈ કારણવશાત્ કાલે જ દિલ્લીમાં આવ્યો હતો તે એક ગુપ્ત માર્ગનો જ્ઞાતા હોવાથી તે ગુપ્ત માર્ગમાં યઇને ખાળગાહમાં હું જ્યાં સૂતો હતો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તે ગુપ્ત માર્ગમાંથી મને પોતાની સાથે ભગાડી ગયો. અમે પકડાઈ જવાના ભયથી કુશીરના વેરામાં ત્યાંથી નીકળ્યા અને આજે સાંજ પહેલાં સોથી સવાસો થોડેસવારોએ અમને પકડ્યા પણ ખરા; પણ એ થોડે-સવારોના હાથમાં અમે સપડાયા એ અમારી ખુશકિસ્મતી જ હતી; કારણ કે, એ સિપાહો ઇશ્વાહીમના નહોતા, કિન્તુ ઇશ્વાહીમને પકડવામાટે મેં જે સિપાહોને રવાના કર્યા હતા તેમાંના જ એ સિપાહો હતા અને એ ભેદ જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યો ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે: ‘તમે કોને પકડીને કોની આગળ લઈ જાઓ છો?’ એના ઉત્તરમાં તે સિપાહોના અફસરે જણાવ્યું કે: ‘અમે ગુનાહગાર ઇશ્વાહીમ લોહીને પકડીને અમારા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અથવા તેા આલમખાન અજમરશાન આગળ લઈ જઈએ છીએ.’ મેં તેમને મારો પરિચય આપ્યો અને દિલ્લીમાં જે ઘટના થઈ હતી તેનો વર્તાત કહી સંભળાવ્યો એટલે તે અફસરે મારી મોઆફી માગીને મારા કદમોમાં પોતાનું સર ઝુકાવ્યું. તે અફસરને કોઈએ એવી ખબર આપી હતી કે ઇશ્વાહીમ લોહી કુશીરના વેરામાં કર્યા કરે છે અને તેથી તે અફસરે સઘળા કુશીરોને પકડવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો એટલે અમે પણ તેના સપાટામાં આવી ગયા હતા. મારા એક હબ્બર ફૌજ જવાનોએ આજે અડધી રાત પછી આ તળાવના કિનારાપર એકત્ર થવાનો ઠરાવ કરેલો હોવાથી અમે આ સ્થાનમાં આવ્યા અને ગામથી થોડા અંતરપર એક વાડીમાંથી શાકભાજી તથા ફળો લઈને પાછો ફરેલો સ્પષ્ટિક અચાનક મને મળી ગયો. હું તેની સાથે ગામમાંના તમારા બિતારામાં ગયો અને ત્યાં સ્પષ્ટિક તથા નાદિરાના મુખથી તમે બન્નેની દિલાવરી, બહાદુરી તથા અમારાપર થયેલા તમારા એહસાનોની હકીકત સાંભળીને તમારા તે એહસાનોના બારથી દબાઈ જવા લાગ્યો. તમે બન્ને ગયરહાજિર હોવાથી અને તમે અડધી રાત પહેલાં ઘેર આવવાનાં નથી એમ નાદિરાએ જણાવ્યાથી ગુસ્સા, આરામ અને પેટની પૂજા આદિ કાર્યોમાં મેં રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી કુદરતી જ ફરવાની ઇચ્છા થઈ આવવાથી હું સ્પષ્ટિક તથા બીજા પાંચ સિપાહોને સાથે લઈને ફરતો ફરતો થોડીવાર પહેલાં આ સ્થાનથી થોડા અંતરપર આવી પહોંચ્યો અને ગાજીખાન તથા તમારા વચ્ચે ચાલતી તકરારનો કેટલોક ભાગ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; છતાં એ પાછા ગાજીખાન જ છે; એ હું જાણી શક્યો નહોતો. કદાચિત્ તમે કોઈ નવી આકૃતમાં આવી પડો, તો તમારો બચાવ કરી શકાય એટલામાટે જ અમે પેલી જાડીમાં છુપાઈને બેઠા રહ્યા હતા અને તકરારને છેવટની અણીપર આવેલી જોઈને હું તમારી પાસે દોડી આવ્યો હતો. ગુલંદામની અસ્મતના ખલતોને લૂટનાર અને મારી બેગમપર ધુરી નબર નાખી અમાનતમાં ખિયાનતની કોશિશ કરનાર ગુનાહગાર ગાજીખાન આપણા

પ્રકરણ ૧૩ મું

હાસ્તાને કમરપારા

“બન્દાપરવર, હું જે રાતે આપને કાબુલની શાહી મહલમાંસરામાં મદાના સિંબાસમાં મળી હતી તેજ રાતે શાહી મહલમાંના મારા કમરામાં ગયા પછી મારી બાન્દૂતા કમરામાં રહેતી એક ખીજ બાંદીના કહેવાથી મારા બાણવામાં આવ્યું કે જે હું વધારે વાર ત્યાં રહીશ તો સુલ્તાન ખાખર મને આપેલી રત્નને પાછી ખેંચી લેશે અને મને રોકી રાખશે; કારણ કે, મારા નાચ અને ગાના વિના શરાબખેરીના વક્તમાં તેમને જેન પર તેમ હતું જ નહિ; પરંતુ મારો કોઈ પણ રીતે ત્યાં રોકાઈ રહેવાનો વિચાર ન હોવાથી તે બાંદીને ‘હું પાછી મહલમાં આવી જ નથી’ એમ સુલ્તાનને કહેવાતું કહીને તેમજ ખીજ જે જે મુસાદિબો, ખાલસરા તથા બાંદીઓએ મને પાછી આવેલી નેઈ હતી તેમને એ પ્રમાણે જ સમજવીને હું રાતોરાત શાહી મહલમાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને મારી એક ઓળખીતી છુટિયાના ઘરમાં ખામદાદ સૂધીનો વખત વીતાડીને ખામદાદમાં મદાના સિંબાસમાં કાબુલમાંથી હું રવાના થઈ ગઈ. હું પાંચ કે છ ગાઉના પલ્લા-પર આપ નામદારના ઇન્તજરમાં બેસી રહેવાની હતી, પણ એટલામાં ઘોડેસવાર શુલંદામ મદાના પોશાકમાં ત્યાં આવી લાગી અને તેણે મને કહ્યું કે: ‘હું મારા પિદરને કાંઈ પણ ન જણાવતાં છુપી રીતે મંજિલગાહમાંથી આ મદાના પોશાકમાં નીકળી આવી છું. હું પ્રથમ તારી પાસે આવી તને સાથે લઈને આલમખાન સાથે હિન્દોસ્તાનની સફર કરવાની હતી; પણ હવે મારા દિલમાં એવો શક આવે છે કે જે આલમખાન જેવો એક નેક અને પાક મદદ હું ઘરમાંથી ચોરી છુપીથી નાસી આવી છું એ વાત જણાશે તો મને અનેક રીતે સમજવીને પાછી મારા પિદર પાસે લઈ જશે અથવા તો લઈ જવાની. કોશિશ કરશે એટલામાટે આલમખાન લાહોરમાં પહોંચે તે પહેલાં જ આપણે લાહોરમાં પહોંચી જઈશું અને જે ત્યાં જ આલમખાનને મળીશું, તો પછી તેઓ આપણને ત્યાંથી પાછાં ફેરવશે નહિ અને આપણે જે મતલબમાટે ત્યાં જઈએ છીએ તે આપણો મતલબ આલમખાનની મદદથી પૂરો થશે અને આપણી દિલી મુરાદ ખર આવશે.’ શુલંદામનો આ શક મને પણ ખરો દેખાયો અને તેથી હું પણ તેના ઇરાદાને મળતી થઈ ગઈ. અમેએ લાહોરની દિશામાં અમારા અસ્થાને ચલાવવા માંડ્યા; પણ કેટલાક અંતરપર ગયા પછી શુલંદામના મનમાં પોતાના ખુર્જા અને અજીબ પિદરમાટેની ક્રિક થવા લાગી. છેવટે તેણે પોતાના પલાયનની વાર્તા તેને જણાવી દેવાનું વ્યાજખી ધારીને તેના નામનો એક રુકડો લખી આપ્યો અને તે રુકડો તેના વાલિદને પહોંચાડવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. શુલંદામ લાહોરના રસ્તામાં આગળ વધી અને હું તે રુકડો પહોંચાડવા માટે મંજિલગાહની દિશામાં ચાલવા લાગી. શુલંદામને રસ્તામાં અમુક જગ્યાએ ઓટી થવાની અને મારી વાટ જોવાની સૂચના મેં આપી મૂકી હતી.....”.

“તું જે વેળાએ રુકડો આપવામાટે મંજિલગાહના દરવાજાપર આવી હતી તે વેળાએ હું ઉપરના ઓરડામાં જ હતો; પણ માણસ તે રુકડો લઈને મારી

હાથમાં સપડાયો છે એ બહુ જ સારું થયું છે. દિલાવરખાન અને ગાજીખાન બન્ને એક જ મોદર અને એક જ પિદરના ફર્જન્દ હોવા છતાં એ બન્નેમાં જમીન અને આસમાન જેટલો ફર્ક દેખાય છે; ખુદાની કુદરતને કોણુ જાણી શકે તેમ છે? કારણ કે, જે જમીનમાંથી આંખા ઊગે છે તે જ જમીનમાંથી બાવળ પણ પચદા થાય છે! કદાચિત્ એ મોઢું જોયાનો ફેર પણ હોઈ શકે! અસ્તુ: અત્યારે જ મારા ફૌજ જવાનો આવી લાગશે અને આપણી સાથે એક હજાર કરતાં વધારે ફૌજ હોવાથી ખંજભમાં સહીસલામત પહોંચી જવામાં કાંઈ પણ બાધા આવે તેમ નથી. ખંજભમાં પૂરતી વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી ઇબ્રાહીમ સાથે ખીજવારે લડાઈ કરવી પડશે અને ત્યારે જ મારાથી 'કાયમમુકામ સુલ્તાન' થઈ શકશે. આપણે બામદાદમાં જ અહીંથી રવાના થવાનું છે અને તેઠલામાટે ઘેર આલીને તમારે જે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લ્યો.”

“અમો તો જ્યારે કહો ત્યારે કૂચ કરવાને તૈયાર જ છીએ; મુસાફરોને તે સફરની તૈયારી કરતાં શી વાર લાગવાની હતી વાર?” કુમરપારાએ કહ્યું.

“ત્યારે કદમ ઉઠાવો અને ચાલવા માંડો;” ગુલંદામે ચાલવાની સૂચના આપી: “કારણ કે, હવે મધ્યરાત્રિમાં વધારે વિલંબ નથી.”

“હા, ચાલો;” એમ કહીને આલમખાન ચાલવા લાગ્યો અને તેની સાથે ગુલંદામ, કુમરપારા તથા સ્નાદિકે પણ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં આલમખાને કુમરપારાને પૂછ્યું કે: “કુમરપારા, કાબુલની શાહી મેહમાંસરામાં રાતના વકતમાં મદાના લિખાસમાં હું આવીને મને મળી હતી અને મારી સાથે હિન્દોસ્તાનમાં આવવાની તૈયારી બતાવીને કાબુલથી ચાર કે પાંચ ગાજપર અમારી સાથે મળીને આગળ વધવાનો તે વાચ્છો કર્યો હતો; છતાં રસ્તામાં હું અમને ક્યાંય પણ ન મળી તેનું શું કારણ હતું વાર? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગુલંદામ પણ એના વચન પ્રમાણે મંજિલગાહમાં મને મળી નહોતી, એ આગળથી જ ક્યાંક સટકી ગઈ હતી અને તેથી એના બુજર્ગ પિદર જમાલુદ્દીનની ભુરી-હાલત થઈ હતી. જો કે ખંજભમાં આવ્યા પછી આ લડાઈ વજોરેના બંદોબસ્તના કામમાં પડવાથી મને તમારી તપાસ કરવાની કુરસદ મળી શકી નહોતી છતાં તે દિવસ પછી એવો એક પણ દિવસ નથી ગયો કે જે દિવસે મને તમારી યાદ ન થઈ હોય અને તમારી ચિન્તાએ મારા મનને થોડા વખતને માટે પણ ન ઘેરી લીધું હોય! કુરસદ મળતાં જ હું તમારી તપાસ કરવાનો હતો, પણ એટલામાં તો આજે અચાનક આપણો વિચિત્ર સંયોગોમાં મેળાય થઈ ગયો અને તેથી જો તમારી હકીકત સાંભળવામાટે મારું મન અધીરું થયું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. ત્યારે તમારી તે હકીકત સાંભળાવશો? કારણ કે, એથી આ કામ પણ પૂરું થશે અને વાતોમાં ને વાતોમાં લગભગ પોણા ગાજનો પંથ પણ જોત-જોતાંમાં દપાઈ જશે.”

“હું મારી અને ગુલંદામની હકીકત ઘેર ગયા પછી નીરાંતે આપ સાહેબને સાંભળાવવાની હતી; પરંતુ અમારું તે દાસ્તાન અત્યારે જ સાંભળવાની આપની આટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છા છે તો હું તે દાસ્તાન અત્યારે જ આપને સાંભળાવું છું.” એમ કહીને મંદગતિથી ચાલતી કુમરપારાએ પોતાના તથા ગુલંદામના વૃત્તાંતને નીચે પ્રમાણે વર્ણવવાનો આરંભ કર્યો:—

અકરણુ ૧૩ મું

હાસ્તાને કમરપારા

“બન્દાપરેવર, હું જે રાતે આપને કાબુલની શાહી મેહમાંસરામાં મદાના લિબાસમાં મળી હતી તે જ રાતે શાહી મેહલમાંના મારા કમરામાં ગયા પછી મારી બાલૂના કમરામાં રહેતી એક બીજી બાંદીના કહેવાથી મારા નાણવામાં આવ્યું કે જે હું વધારે વાર ત્યાં રહીશ તો સુલ્તાન બાબર મને આપેલી રત્નને પાછી ખેંચી લેશે અને મને રોકી રાખશે; કારણ કે, મારા નાચ અને ગાના વિના શરાબખોરીના વક્તમાં તેમને જેન પડે તેમ હતું જ નહિ; પરંતુ મારો કોઈ પણ રીતે ત્યાં રોકાઈ રહેવાનો વિચાર ન હોવાથી તે બાંદીને ‘હું પાછી મેહલમાં આવી જ નથી’ એમ સુલ્તાનને કહેવાનું કહીને તેમજ બીજાં જે જે મુસાદિખો, ખાનસરા તથા બાંદીઓએ મને પાછી આવેલી જોઈ હતી તેમને એ પ્રમાણે જ સમજાવીને હું રાતોરાત શાહી મેહલમાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને મારી એક ઓળખીતી બુઢિયાના ઘરમાં ખામદાદ સૂધીનો વખત વીતાડીને ખામદાદમાં મદાના લિબાસમાં કાબુલમાંથી હું રવાના થઈ ગઈ. હું પાંચ કે છ ગાઉના પલ્લા-પર આપ નામદારના ઇન્તજરમાં બેસી રહેવાની હતી, પણ એટલામાં ઘોડેસવાર ગુલંદામ મદાના પોશાકમાં ત્યાં આવી લાગી અને તેણે મને કહ્યું કે: ‘હું મારા પિદરને કાંઈ પણ ન જણાવતાં છુપી રીતે મંજિલગાહમાંથી આ મદાના પોશાકમાં નીકળી આવી છું. હું પ્રથમ તારી પાસે આવી તને સાથે લઈને આલમખાન સાથે હિન્દોસ્તાનની સફર કરવાની હતી; પણ હવે મારા દિલમાં એવો શક આવે છે કે જે આલમખાન જેવો એક નેક અને પાક મદદ હું ઘરમાંથી ચોરી છુપીથી નાસી આવી છું એ વાત નજીરો તો મને અનેક રીતે સમજાવીને પાછી મારા પિદર પાસે લઈ જશે અથવા તો લઈ જવાની કોશિશ કરશે એટલામાટે આલમખાન લાહોરમાં પહોંચે તે પહેલાં જ આપણે લાહોરમાં પહોંચી જઈશું અને જે ત્યાં જ આલમખાનને મળીશું, તો પછી તેઓ આપણને ત્યાંથી પાછાં ફેરવશે નહિ અને આપણે જે મતલબમાટે ત્યાં જઈએ છીએ તે આપણે મતલબ આલમખાનની મદદથી પૂરો થશે અને આપણી દિલી મુરાદ બર આવશે.’ ગુલંદામનો આ શક મને પણ ખરો દેખાયો અને તેથી હું પણ તેના ઇરાદાને મળતી થઈ ગઈ. અમોએ લાહોરની દિશામાં અમારા અસ્થાને ચલાવવા માંડ્યા; પણ કેટલાક અંતરપર ગયા પછી ગુલંદામના મનમાં પોતાના બુર્જ અને અજીબ પિદરમાટેની ક્રિંક થવા લાગી. છેવટે તેણે પોતાના પલાયનની વાર્તા તેને જણાવી દેવાનું વ્યાજબી ધારીને તેના નામનો એક રુકડો લખી આપ્યો અને તે રુકડો તેના વાલિદને પહોંચાડવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. ગુલંદામ લાહોરના રસ્તામાં આગળ વધી અને હું તે રુકડો પહોંચાડવા માટે મંજિલગાહની દિશામાં ચાલવા લાગી. ગુલંદામને રસ્તામાં અમુક જગ્યાએ ખોટી થવાની અને મારી વાટ જોવાની સૂચના મેં આપી મૂકી હતી.....”

“તું જે વેળાયે રુકડો આપવામાટે મંજિલગાહના દરવાજાપર આવી હતી તે વેળાયે હું ઉપરના ઓરડામાં જ હતો; પણ માણસ તે રુકડો લઈને મારી

સાથે ગુલંદામના ગયબ થવા વિશેની વાતચીત કરતા બેઠેલા બુજર્ગ જમાલુદ્દીન પાસે આવ્યો અને અમોએ રૂકકો વાંચ્યા પછી નીચે તપાસ કરી ત્યાં તો તે પણુ ગાયબ થઈ ગઈ હતી. ઉપર રૂકકો લાવનાર માણસે તારું એક હસીન નૌજવાન તરીકે બયાન કરવાથી અને તારા લિખાસની તેણે જે નિશાનીઓ આપી તેથી એ રૂકકો લાવનાર કદાચિત્ તે જ હોઈશ એવો મારા મનમાં શક આવ્યો હતો; પણ મારા એ શકને મેં જાહિર થવા દીધો નહોતો અને પીરમદ્ જમાલુદ્દીનને તસલ્લી આપીને તે જ દિવસે બપોર પછી હું મારા મુસાહિબો સાથે ત્યાંથી રવાના થયો હતો. ગુલંદામના પિદરની તે દિવસની હાલતને જોતાં અત્યાર સૂધી તે હયાત હશે કે કેમ એનો પણ મને શક રહ્યા કરે છે.” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની હકીકતને રહસ્ય કરી દીધી.

“મારા પિદરની મારામાં એટલી બધી મહબ્બત હતી કે મને એક ધી-ભરને માટે પણ તેઓ પોતાની નજરથી દૂર કરતા નહોતા અને મને હર્દમ ખુશ રાખવાની પોતાથી બની શક્તી કોશિશ કર્યા કરતા હતા. તેમનો પિસર ગણો કે તેમની દુખ્તર ગણો, જે ગણો તે હું જ હોવાથી, હું તેમની અંધાલકડી હતી અને તેથી જો મારા ગમમાં તેમની એવી હાલત થઈ હોય તો તેમાં ગેયરમુઝિન જેવું કાંઈ પણ નથી. તેમનાથી દૂર થતાં મારું જિગર પણ ચીરાઈ જતું હતું અને હજી પણ ચીરાય છે; છતાં મારા જિગરમાં ખેવફા આશક પાસેથી ખેવફાઈનો બદલો લેવાની આરતૂ એટલી બધી વધી ગઈ હતી અને કીનાની આગ એટલી બધી ભડકી ઊઠી હતી કે તેણે તે મહબ્બતે પિદરને ભૂલાવી દીધી અને હું પત્થરની છાતી કરી મારા બુજર્ગ પિદરને ખુદાની પનાહમાં છોડીને ઘરમાંથી ચાલતી થઈ ગઈ. હવે તો જો જીવતાં હોઉશું તો પિદર અને દુખ્તર મળીશું, નહિ તો પછી રોજે ક્યામત વિના અમારા મેળાપનો બીજો કોઈ પણ દિવસ મારા જોવામાં આવી શકતો નથી.” ગુલંદામે પોતાની સ્થિતિનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું અને અંતિમ રાખ્દો ઉચ્ચારતાં તેના કંઠનો અવરોધ થવા સાથે તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અનવરત ધારા પણ વહી નીકળી.

“ગુલંદામ, હવે અબસ આમ ગમગીન ન થા અને ગમને ભૂલી જ. લાહોર પહોંચતાની સાથે જ એક પયગામબરને મોકલીને તારા પિદરને, જો ખુદાની મેહરબાનીથી તે હયાત હશે તો, લાહોરમાં બોલાવીશ અને તમો બાપબેટીનો મેળાપ કરાવી આપીશ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તને બીજી જે કાંઈ પણ મદદ જોઈશે તે હું આપીશ. ખુદા ન ખાસ્તા તારા પિદરનો ઇન્તકાલ થયો હોય, તો તે મને તારો મોટો ભાઈ માની લેજે અને મારી પનાહમાં જ રહેજે. તારો અને કુમરપારાનો મારા પર એક જ એવો તો ભારી એહસાન થયો છે કે જો હું મારા ચામડાના જોડા સીવડાવીને તમારા પગોમાં પહેરાવું તો પણ તે એહસાનનો બરાબર બદલો વાળ્યો ન કહેવાય, તો પછી તારી એક હમ્શીરા તરીકે હિફાજત કરવી એ તો એક મામૂલી બદલો જ કહી શકાય તેમ છે.” આલમખાને ગમગીન ગુલંદામને અંતઃકરણપૂર્વક આશ્વાસન આપીને તેના બળતા હૃદયને શાંત કરવાનો ચત્ત કર્યો.

“એક નાચીજ ઔરતની આ વધારે પડતી અને બેબ તારીફ ચાય છે;

અમોએ ઇન્સાનિયતથી વધારે કાંઈ પણ ક્યું નથી; કારણ કે, પાકદામન ઔરતની અસ્મતને ખચાવતાં બનની કુરખાની આપવી પડે તો પણ આપવી એ પાક દીને ઇસ્લામનું ફર્માન હોવાથી નાહિરાખાનમની અસ્મતને ખચાવતાં અમોએ અમારા ફર્મથી વધારે શું ક્યું છે કે જેને આપ એહસાનનું આટલું મોટું રૂપ આપો છો?" શુલ્હામે પોતાના ઉપકારને કેવળ મનુષ્યના એક કર્તવ્ય તરીકે ઓળખાવીને પોતાની કુસીનતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“આલા હન્જરત, ત્યારે હવે હું મારા દાસ્તાનને આગળ લંબાવું?” કમરપારાએ આ આડી વાતોને ટુંકાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“બાબુશી; કારણ કે, આ તકરાર આગળ વધશે તો આ તકરારમાં જ રસ્તો પૂરો થઈ જશે અને જે મુદ્દાની વાત છે તે એમની એમ જ રહી જશે.” આલમખાને આમ કહીને કમરપારાને તેના દાસ્તાનમાં આગળ વધવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

કમરપારાએ પોતાના દાસ્તાનમાં આગળ વધતાં કહેવા માંડ્યું કે: “હું અમારા સુસ્તાન ખાખરશાહ સાથે આગળ બે વાર હિન્દોસ્તાનમાં પંજબ સૂધી આવી ગયેલી હોવાથી કાબુલથી પંજબ સૂધીના રસ્તાની હું સારી નજીકાર હતી અને તેથી મંઝિલગાહમાં રોકે પહોંચ્યા પછી ત્રણ ગાઉપરના એક સ્થાનમાં શુલ્હામને આવી મળી. ત્યાંથી અમો બન્નેએ રસ્તામાં ક્યાંય પણ જુરત કરતાં વધારે ન દેકાતાં ચાલવા માંડ્યું અને લાંબી સફર કરીને એક દિવસે બપોર પછી અમો લાહોરની દદમાં આવી પહોંચ્યાં. અમો મર્દાના લિખાસમાં જ અફઘાનસિ-યાની તરીકે એક મુસાફિરખાનામાં હતર્યા અને મારી પાસે પૈસાની કમી ન હોવાથી મુસાફિરખાનાના દરેગાએ પૈસાની લાલચથી અમને બે સારા ચોરડા કાઢી આપ્યા અને અમારા અરપોને અસ્તબલમાં બાંધવાનો તેમજ અમારી બીજી ખાતિર બર્દાસ્તનો પણ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. અમો જે દિવસે લાહોરમાં પહોં-ચ્યાં તે દિવસ અને તે દિવસની રાત આરામ લેવામાં વીતાડીને અમોએ બીજા દિવસથી, જે દિવસે આપ લાહોરમાં આવ્યા હતા તે દિવસથી, ગાજખાન કેવા ખવારનો, કેવી ખસ્તોવાળો અને કેવી ચાલચલગતવાળો આદમી હતો એ નજી લેવામાટે શદ્દરના બ્દા બ્દા બાગોમાં ફરીને તેના વિશે લોકોનાં મોઢાંમાંથી નિકળતા હુદ્દગારો સાંભળ્યા અને તે હુદ્દગારો સાંભળીને અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો કે ગાજખાન એક સયદેહવરા, બન્દે સયતાન, કમ્બર્ડ, કમ્બત, હરામખોર, શરાબી, પોતાના કુઆલપર સાળિત ન રહેનારો, દગાખાન અને પાછા ઇન્સાન હતો અને એવા એક સમ્મળી રીતે નાલાયક મર્દના ઇશ્કમાં ફસાયેલી હોવાથી શુલ્હામ ખશેગાની કરતી રેવા લાગી અને જોર જોર જેવડાં આંસુ વર્ષાવવા લાગી. દૈવતખાનની જ્યાં જઈએ ત્યાં તારીફ જ સંભળાતી હતી અને ગાજ-ખાનના નાગપર દુનિયા લાનત વર્ષાવતી જ દેખાતી હતી! આવી હાલતમાં પણ જે મર્દના હાથથી મારા કુવારાખાનનો ભંગ થયો છે, તે જ મર્દ સાથે મારી શાદી થઈ જાય તો વધારે સારું છે; કારણ કે, હવે બીજા મર્દની બીબી થવાની મારી ઇચ્છા નથી. જો હું ગાજખાનની બીબી થઈશ તો તેને સુધારીશ અને રાત્રે રાતપર લાવીશ!” આવા સુસ્તક્રીમ ઇરાદાપર આવીને શુલ્હામે ગાજખાનને

મળવાની કોશિશ કરી જોઈ; પણ તે વેળાએ, કેટલીક રાજકીય ધમાલ ચાલી રહેલી હોવાથી અને આપ દિલ્લીની દિશામાં જવામાટેની તૈયારીમાં તેમ જ દૈવતખાન પોતાના કબીલાને લઈને લેડા શહરનાં ખંડીયેરોમાં જવાની તૈયારીમાં હોવાથી ગાજખાન પણ કેટલાંક અગત્યનાં કામોમાં રોકાયેલો હતો, તેને બિલ્કુલ કુરસદ નહોતી અને ત્યાર પછી તે તેના વાલિદ સાથે લેડા તરફ ચાલ્યો ગયો એટલે તેની સાથે મુલાકાત કરીને ચાર વાતો કરી લેવાનો મોકો અમને મળી શક્યો નહિ. ગુલંદામનું મુખ્ય કામ ગાજખાનને મળવાનું હોવાથી ગાજખાનની પાછળ અમે પણ બીજે દિવસે લેડા તરફ જવાને રવાના થઈ ગયાં. લેડામાં પણ અમેએ એક મુસાફિરખાનામાં અમારો પડાવ કર્યો અને ત્યાં પણ પૈસાની મદદથી અમને લાહોરમાંના મુસાફિરખાના જેવી જ બધી સગવડ મળી ગઈ. લેડામાં અમેએ દશ દિવસ સૂધી સવારથી સાંજ સૂધી જૂઠા જૂઠા મહલ્લા, રસ્તા, ગલી અને શેરીઓમાં ચક્કર લગાવ્યા; કારણ કે, ગાજખાન તેના પિદર સાથે પ્રાચીન લેડાનાં ખંડીયેરો નીચેના ભોંયરામાંના મકાનમાં વસતો હતો અને તેમનો એ ગુપ્ત નિવાસ હોવાથી તે દિવસના સમયમાં નગરમાં આવતો ન હોતો, એ બાબત અમારા જાણવામાં આવી શકી નહોતી. અંતે અમેએ રાત્રિના સમયમાં કલાલખાનામાં અને તવાયફોનાં ઘરોમાં તેમ જ જુગારીઓના અડાઓમાં ભટકીને તેને પકડી પાડવાનો ધંધો આદર્યો; કારણ કે, હોજખના કીડા હોજખમાં જ મળી શકે છે, એ અમે સારી રીતે જાણતાં હતાં. અમારી જે રાતો તો નકામી ગઈ; પણ ત્રીજી રાતે અમે એક તવાયફને રાતે બારેક વાગ્યાના શુમારે ગાતી સાંભળીને તેના ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં અને ત્યાં ગાજખાન છુપા વેશમાં પોતાના ચાર પાંચ બદમાશ દોસ્તો અને જે મુસાહિબો સાથે શરાબનીશી કરતો અને તવાયફનાં સંગીતને સાંભળતો બેઠો હતો. ગાજખાન અને તેનાં દોસ્તો વચ્ચે વચ્ચે તે તવાયફની એવી તો નાગી મસ્ખરીઓ કરતા હતા અને એવા બેશર્માબરેલા અલ્દ્રાજ બોલતા હતા કે શરીફા ઔરતથી ત્યાં એક પણ માત્ર પણ બેસી શકાય તેમ નહોતું; પરંતુ અમે મદાના લિબાસમાં હોવાથી અમારા વેશને બરાબર ભજવી બતાવવામાટે શર્મને છોડી ત્યાં બેઠાં અને તવાયફનું સંગીત સાંભળવા લાગ્યાં. ગાજખાન ખુફિયા વેશમાં હોવા છતાં ગુલંદામે તેને તરત ઓળખી લીધો હતો; પરંતુ મદાના લિબાસમાં ગુલંદામ તેનાથી એક હાથના ફાસલાપર બેઠેલી હતી છતાં તે ગુલંદામને ઓળખી શક્યો નહોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે વેશ બદલવાના હુનરમાં હું અજીબ ચાલાક હોવાથી અમારો વેશ અમેએ એવો તો સજવ્યો હતો કે અમેને કોઈ પણ માણસ ઔરતબત તરીકે ઓળખી શકે તેમ હતું જ નહિ, તો પછી ગાજખાન જેવો શરાબખોર મદદ તો અમારી ખરી બતને ક્યાંથી અને કેમ કરીને જ ઓળખી શકે? હું પોતે સારી ગાનારી હોવાથી તે તવાયફના હુનરની ન્યાં કરવી જોઈએ ત્યાં ‘વાહવાહ’ અને ‘સુબહાન અલ્લાહ’ આદિ અલ્દ્રાજથી તારીફ કર્યા કરતી હતી તેમ જ અમે બન્ને જણી વારો આવતાં રૂપિયા પણ આપ્યા કરતી હતી એટલે તવાયફનું ધ્યાન સ્વાભાવિક જ અમારા તરફ વધારે ખેંચાવા લાગ્યું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે તવાયફ ગાવાના હુનરમાં હસ્તાદ હોવા સાથે કર્મિસન, હસીના અને નિગરના દર્દવાળી એટલે કે મહુબબતની

ભૂખી હોવાથી તેના નાભે અંદાજને જોતાં મને તે મહાબળતની નિગાહથી જોવા લાગી હોય એમ પણ કેટલીકવાર પછી મને જાસવા લાગ્યું. ત્રણ પ્રહર જેટલી રાત્રિ વીતી ગઈ તે વેળાયે ગાજીખાન શરાબના નશામાં એવો તો ચક્રવ્યૂર થઈ ગયો કે તેને દીનો દુનિયાનું જરા પણ જ્ઞાન ન રહ્યું અને તેના દોસ્તો તથા મુસાહિબો ખામદાદના વક્તને પાસે આવેલો. જોઈને તેને ઉપાડીને ત્યાંથી લઈ ગયા. અમે પણ ઊઠ્યાં અને તવાયફે ખેસવામાટેનો અમને બહુ જ આગ્રહ કર્યો તો પણ ખીજે દિવસે તેની પાસે આવવાનો તેને કચોલ આપીને ગાજીખાન, તેના દોસ્તો તથા તેના મુસાહિબોની પાછળ પાછળ તેઓ અમને જોઈ ન શકે તેવી રીતે ચોરી અને ચુપકીદીથી ચાલવા લાગ્યાં. તેઓ નદીતીરે આવી હોડીમાં ખેસીને પેલે પાર પહોંચી ગયા, એટલે અમારે આ દિનારાપરજ અઝકી રહેવું પડ્યું; કારણ કે, જો અમે પણ હોડીમાં ખેસીએ અને તેમના જોવામાં આવીએ, તો કદાચિત્ અમને દુશ્મનના નસૂસ માનીને તેઓ અમારી જન લેવાને પણ તૈયાર થઈ જાય એ મુશ્કિલ હોવાથી અમારો જનપર ખેલવાનો ઇરાદો ન થયો. અમેએ ગાજીખાનના નદીને પેલે પાર જવાના ભેદને જાણવાનું કામ ખીજી રાતપર મુદતવી રાખ્યું અને પાછાં મુસાફિરખાનામાં પહોંચીને અમે નિદ્રાધીન થઈ ગયાં.....”

“અને ખીજે દિવસે તે ભેદને તમે કેવી રીતે જાણી શક્યાં?” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની આતુરતાને દર્શાવતાં આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તે ભેદને જાણવા પહેલાં ખીજે એક બનાવ વચ્ચે બની ગયો તે પણ ઘણો જ રમૂજ અને જાણવા જેવો બનાવ હતો.” શુલંદામે આ શબ્દોના ઉચ્ચારથી કુમરપારાને અમુક વિશિષ્ટ ઘટનાનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“ત્યારે તો તે રમૂજ બનાવની હકીકત પણ મારે સાંભળવી જ જોઈએ.” આલમખાને અધિક ઉત્કંઠા દર્શાવી.

“આ શુલંદામ તો આવી ને આવી થીખાવલી જ રહી ગઈ! કોણ જાણે એને અક્ષય ક્યારે આવશે! સીધી વાત ચાલતી હતી તેમાં વચ્ચે અમસ્તો પત્થર નાખી દીધો!” કુમરપારાએ તે રમૂજ બનાવના બયાનને ઉડાવી દેવાના ઇરાદાથી કહેવા માંડ્યું: “જે વાતમાં કંઈ માલ જેવું ન હોય તે વાતમાં વખત પીતાડવાની શી જુસ્સુરત છે?”

“એ વાતમાં કંઈ માલ જ નથી કે? બિચારી છુલ્છુલજનને નીસાસા નખાવ્યા અને તેને મળવાનો વાયદો આપીને ગુપચુપ ભેડામાંથી પોખારા ગણી ગયાં, એ તમારી વાતમાં તો કંઈ માલ જ નહિ કે?” શુલંદામે આલમખાનના મનમાં અધિક ઉત્કંઠાને ઉપજાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ભલે એ વાતમાં માલ ન હોય તો પણ એ વાતને સાંભળવાની મારી આહિશ છે અને તેથી, કુમરપારા, તારે એ વાત મને સંભળાવવી જ પડશે.” આલમખાને કુમરપારાને તે વાત કહી સંભળાવવામાટેનો આગ્રહ કર્યો.

“જો હુલ્લૂરેવાલાની એવી જ આહિશ હોય તો આ બન્દી તાંબચે ફર્માન છે.” કુમરપારાએ એવી રીતે આલમખાનના આગ્રહને માન આપીને તે ઘટનાને વર્ણવતાં કહેવા માંડ્યું કે: “પેલી તવાયફ કે જેનું નામ છુલ્છુલજન હતું તે મને

પહેલી જ મુલાકાતમાં મહુબ્બતની નિગાહથી જોવા લાગી હતી એ તો મેં આપને જણાવ્યું જ છે; પરંતુ તેના દિલમાં ઇશ્કની ખૌફનાક આગ ભડકી ઊઠી હશે, એવી તે વેળાયે મને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. અમો મુસાફર છીએ અને મોટા મુસાફરખાનામાં ઉતર્યા છીએ એમ અમોએ તેને જણાવ્યું હતું અને તેથી તે બીજે દિવસે બપોર પછી મુસાફરખાનામાં આવીને મને એકાંતમાં બોલાવી કહેવા લાગી કે:—“અજ્ઞ મેહમાન અને મારા ગુલિસ્તાને અરમાન, હું જો કે તવાયફ છું અને તવાયફની મહુબ્બત બાબરમાં વેચાતી મીઠાઈ જેવી જ હોય છે, છતાં જ્યારથી મેં આપના આ ઘુબસૂરત ચહેરાને જોયો છે ત્યારથી હું આપપર દિલોત્તનથી આશક થઈ છું અને આપની મહુબ્બતને હાસિલ કરવા માટે તથા ઉમ્મીદે વસ્લ પૂરી કરવામાટે જ અત્યારે આપની પાસે આવી છું. હું આપના પૈસા કે ટકાની તલબકાર નથી; પરંતુ ફક્ત આપના વસ્લની જ તલબગાર છું; તો મારી તે તમન્ના પૂરી થશે ખરી કે નહિ? જો આપ મારી સાથે નિકાહ કરીને મને પોતાની બીબી કરી લેવાના ખાસ્તગાર હો, તો હું મારા માલોબર સાથે આપની બીબી થવાને અને તવાયફના આ હકીર પેશાને હમેશને માટે તલાક આપી દેવાને પણ તૈયાર છું!!” યુલ્બુલજનનની આ માગણીને સાંભળીને હું તો બાધી જ બની ગઈ અને હવે એને શો જવાબ આપવો એની તરાવીશમાં પડી ગઈ. જો હું મર્દ હોત તો તેની એ માગણીને મંજૂર રાખીને તે જ વખતે એક હસીના બીબીને શૌહર અને સાથે માલદાર પણ બની જત; પણ અફસોસ કે હું પોતે પણ તેના જેવી જ એક ઔરત હતી અને તેથી તેની મુશ્કેલીને બર લાવવાની તાકત મારામાં નહોતી! હું કદાચિત્ મારો ભેદ તેને જણાવી દેત, પણ તે વેળાયે અમારા ભેદને જણાવી દેવાથી અમારાપર કોઈ નવી આફત આવી પડવાનો સંભવ હતો અને તેથી છેવટે મેં તેને વળતે દિવસે તેની પાસે જવાનો કબોલ આપી, તેની સાથે મહુબ્બતની ચાર વાતો કરી, તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને મારી બીબી બનાવવાનો લોભ બતાવીને જેમ તેમ વિદાય કરી દીધી. આ આપને જણાવ્યો તે અમારો રમૂજ અને જાણવા જેવો બનાવ. હવે આપ જ કહો કે આ વાતમાં શો માલ બળ્યો છે?”

“આ વાતમાં બીજો કોઈ માલ ન હોય, તો પણ મર્દાના લિબાસમાં તને આલાક તવાયફ પણ ઓળખી શકી નહોતી એટલો બધો તારો વેશ બેમાલુમ હતો, એટલો માલ તો એ વાતમાં છે જ. બચર; ત્યારે હવે તારી મુદાની વાતને આગળ ચલાવ.” આલમખાને કહ્યું.

“મુદાની વાત એ કે બીબા દિવસની રાત્રે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીલ્યા પછી હું અને ગુલદામ નદીકિનારે જઈને હોડીમાં બેસી પેલે પાર ચાલ્યાં ગયાં અને સામા કિનારાના ઘાટની નજદીકમાં ગાજખાનના આવવાની વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં. લગભગ અડધી રાતના સમયથી કાંઈક પહેલાં ગાજખાન પોતાના બે મુસાફરો સાથે હોડીમાં બેસીને આવ્યો અને ઘાટપર ઉતર્યો. આને તેની સાથે તેના બીબા દોસ્તો નહોતા તેમ જ તે બેટોશ પણ નહોતો એટલે એથી જાણાવું હતું કે તે રાતે તેણે સરાખનીશી કરી નહોતી. અમો બન્ને તે ત્રણ બટમાશોની પાછળ કેટલાક અંતરપર ચાલવા લાગ્યાં અને રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતામાં તેમની વચ્ચે ચાલતી ગુફતગતે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યાં. તેમની વાતચીતથી અમારા

જાણવામાં આવી ગયું કે આપ નામદારનાં પાકદામન ખીખી નાદિરાખાનમ પણ દૈવસતખાનના કબીલા સાથે તે ખંડીયેશની નીચેના તહખાનામાં રહેતાં હતાં, તેમનાપર પણ ગાજખાનની બદનિગાહ હોવાથી અને તેઓ રાત્રિના શાંત સમયમાં ઉપરનાં ખંડીયેશમાં દિલને બહલાવવામાં ટેકાઈ ટેકાઈ વાર આવતાં હોવાથી આને ગાજખાને રાજખુશીથી કે પછી જખરદસ્તીથી તેમની અસ્મતને ખરાબ કરવાનો કસદ કરી લીધો હતો અને તેટલામાં જ એ વેળાએ તે શરાબ પીધા વિના જ ત્યાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો અને તેના પરિણામે ગાજખાન ધવાયો, બંધાયો, તેના જે સાથીઓ મરાયા અને આપનાં બેગમ સાહુબા તથા આપના જે નોકરોએ અમારી સાથે ત્યાંથી પલાયન કર્યું એ સર્વ કથા સ્પષ્ટિકના મુખથી આપ નામદારના જાણવામાં આવી ચૂકી છે એટલે તેને બેવડાવવાની અગત્ય નથી.” કમરપારાએ આમ કહીને પોતાના દાસ્તાનને ખત્મ કરી નાખ્યું.

“પરંતુ અહીં આવ્યા પછી તમે બંને મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં કે અલ્પારની પેઠે જનાના લિખાસમાં?” આલમખાને એક ખારીક સવાલ ગંભીરતાથી પૂછ્યો.

“જો કે અહીં આવ્યા પછી મેં અને ગુલંદામે નાદિરાખાનમને અમારો બેદ જાણાવી દીધો હતો અને તેમની તખીયતમાં અગાડો થવાથી ધરની અંદર તેમને તો અમોએ જનાના લિખાસમાં જ રાખ્યાં હતાં; છતાં અમો પોતે તો સલામતીમાં મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં. અમોએ કરીના ગાજખાનને ખીરતબતની કીનાખોરી તથા દિલાવરીની પહચાન કરાવવામાં આને પહેલી જ વાર ધરથી અહીં આવતી વેળાએ અમારો આ જનાના લિખાસ પહેર્યો છે કે જેને અમો અહીંથી ધેર જતાંની સાથે જ બદલી નાખવાનાં છીએ.” આ પ્રમાણેનો જવાબ આપીને કમરપારાએ નારીબતિની વીરતાને વિશેષ રૂપમાં દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે; “આલા હજરત, અમોએ જે વખત ગાજખાન જેવા એક નામદાર અને હેયકારા મર્દને શિકસ્ત આપીને જે દિલાવરી અને બહાદુરી બતાવી છે, તેને અમો પોતે તો દિલાવરી કે બહાદુરી માનતાં જ નથી; કારણ કે ખરી દિલાવરી અને બહાદુરીનો જોહર તો મયદાને જંગમાં મીતની સાથે લડાઈ કરીને જ બતાવી શકાય છે. ખુદા ન ખાસ્તા જો આગળ ઉપર લડાઈને મોકો આવશે તો આ કમરપારા અને ગુલંદામને આપની બાત્તમાં રહી જતનપર બેસીને દુશ્મનોનાં સંજોને ધરથી જૂદાં કરતાં જોઈ આપ નામદાર મુતાબિજબ થઈ જશો અને નાજુકબદન તથા નાજુકતખીયત કહેવાતી તાતારી અને અકબાન ઔરતો કેવી દિલેર, દિલશેર, બહાદુર તથા દિલાવર હોય છે એ પોતાની નિગાહથી જોઈ શકશો!”

“મારા દિલમાં તમારી દિલેરી, બહાદુરી તથા શેરદિલીમાં ઝરા પણ થક નથી અને તમારા જેવી દિલાવર ઔરતો અયાનક મારી મદદગાર અને દોરતે બંનિસાર થઈ છે એમાં ટુંક મને પોતાને બખ્તાવાર અને જીકિસ્મત માનું છું.” એવી રીતે કમરપારા તથા ગુલંદામની તારીફ કરીને આલમખાને હવે બીજી બાબત તરફ ટપીને કમરપારાને પૂછ્યું કે; “એ તો ઠીક; પણ ગાજ-

પહેલી જ મુલાકાતમાં મહબ્બતની નિગાહથી જોવા લાગી હતી એ તો મેં આપને જણાવ્યું જ છે; પરંતુ તેના દિલમાં ઇશ્કની ખૌફનાક આગ ભડકી બીઠી હશે, એવી તે વેળાયે મને કદપના માત્ર પણ નહોતી. અમો મુસાફિર છીએ અને મોટા મુસાફિરખાનામાં ઉતર્યા છીએ એમ અમોએ તેને જણાવ્યું હતું અને તેથી તે બીજે દિવસે બપોર પછી મુસાફિરખાનામાં આવીને મને એકાંતમાં બોલાવી કહેવા લાગી કે:-“અજીબ મેહમાન અને મારા ગુલિસ્તાને અરમાન, હું જો કે તવાયફ છું અને તવાયફની મહબ્બત બાબરમાં વેચાતી મીઠાઈ જેવી જ હોય છે, છતાં જ્યારથી મેં આપના આ ખુબસૂરત ચહેરાને જોયો છે ત્યારથી હું આપપર દિલોબ્બતથી આશક થઈ છું અને આપની મહબ્બતને હાસિલ કરવા માટે તથા હમ્મીદે વસ્લ પૂરી કરવામાટે જ અત્યારે આપની પાસે આવી છું. હું આપના પૈસા કે ટકાની તલબકાર નથી; પરંતુ ફક્ત આપના વસ્લની જ તલબગાર છું; તો મારી તે તમન્ના પૂરી થશે ખરી કે નહિ? જો આપ મારી સાથે નિકાહ કરીને મને પોતાની બીબી કરી લેવાના ખાસ્તગાર હો, તો હું મારા માલોબર સાથે આપની બીબી થવાને અને તવાયફના આ હકીર પેશાને હમેશાને માટે તલાક આપી દેવાને પણ તૈયાર છું!!” યુલ્બુલજ્બનની આ માગણીને સાંભળીને હું તો બાધી જ બની ગઈ અને હવે એને શો જવાબ આપવો એની તશવીશમાં પડી ગઈ. જો હું મર્દ હોત તો તો તેની એ માગણીને મંજૂર રાખીને તે જ વખતે એક હસીના બીબીને શૌહર અને સાથે માલદાર પણ બની નત; પણ અફસોસ કે હું પોતે પણ તેના જેવી જ એક ચૌરત હતી અને તેથી તેની મુરાદને બર લાવવાની તાકત મારામાં નહોતી! હું કદાચિત્ મારો ભેદ તેને જણાવી દેત, પણ તે વેળાયે અમારા ભેદને જણાવી દેવાથી અમારાપર કોઈ નવી આફત આવી પડવાનો સંભવ હતો અને તેથી છેવટે મેં તેને વળતે દિવસે તેની પાસે જવાનો કચોલ આપી, તેની સાથે મહબ્બતની ચાર વાતો કરી, તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને મારી બીબી બનાવવાનો લોભ બતાવીને જેમ તેમ વિદાય કરી દીધી. આ આપને જણાવ્યો તે અમારો રમૂજ અને નાણુવા જેવો બનાવ. હવે આપ જ કહો કે આ વાતમાં શો માલ બળ્યો છે?”

“આ વાતમાં બીજો કોઈ માલ ન હોય, તો પણ મર્દાના લિબાસમાં તને ચાલાક તવાયફ પણ ઓળખી શકી નહોતી એટલો બધો તારો વેશ બેમાલુમ હતો, એટલો માલ તો એ વાતમાં છે જ. ખચર; ત્યારે હવે તારી મુદ્દાની વાતને આગળ ચલાવ.” આલમખાને કહ્યું.

“મુદ્દાની વાત એ કે બીબા દિવસની રાત્રે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીલ્યા પછી હું અને ગુલંદામ નદીકિનારે જઈને હોડીમાં બેસી પેલે પાર આદ્યાં ગયાં અને સામા કિનારાના ઘાટની નજદીકમાં ગાજખાનના આવવાની વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં. લગભગ અડધી રાતના સમયથી કાંઈક પહેલાં ગાજખાન પોતાના બે મુસાહિબો સાથે હોડીમાં બેસીને આવ્યો અને ઘાટપર ઉતર્યો. આજે તેની સાથે તેના બીબા દોસ્તો નહોતા તેમ જ તે બેહોરા પણ નહોતો એટલે એથી જણાવું હતું કે તે રાતે તેણે શરાબનૌશી કરી નહોતી. અમો બન્ને તે ત્રણ બદમાશોની પાછળ કેટલાક અંતરપર ચાલવા લાગ્યાં અને રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતામાં તેમની વચ્ચે આવતી શુક્તગૂને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યાં. તેમની વાતચીતથી અમારા

જાણવામાં આવી ગયું કે આપ નામદારનાં પાકદામન ખીખી નાદિરાખાનમ પણ દૌલતખાનના કબીલા સાથે તે ખંડીયેરોની નીચેના તહખાનામાં રહેતાં હતાં, તેમનાપર પાછ ગાજીખાનની બદનિગાહ હોવાથી અને તેઓ રાત્રિના શાંત સમયમાં ઉપરનાં ખંડીયેરોમાં દિલને બહુલાવવામાટે કોઈ કોઈ વાર આવતાં હોવાથી આજે ગાજીખાને રાજખુશીથી કે પછી જળરદસ્તીથી તેમની અસ્મતને ખરાબ કરવાનો કસ્ટ કરી લીધો હતો અને તેટલામાટે જ એ વેળાયે તે શરાબ પીધા વિના જ ત્યાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો અને તેના પરિણામે ગાજીખાન ધવાયો, બંધાયો, તેના બે સાથીઓ મરાયા અને આપનાં બેગમ સાહબા તથા આપના બે નોકરોએ અમારી સાથે ત્યાંથી પલાયન કર્યું એ સર્વ કથા સાદિકના મુખથી આપ નામદારના જાણવામાં આવી ચૂકી છે એટલે તેને બેવડાવવાની અગત્ય નથી.” કુમરપારાએ આમ કહીને પોતાના દાસ્તાનને ખત્મ કરી નાખ્યું.

“પરંતુ અહીં આવ્યા પછી તમે ખન્ને મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં કે અત્યારની પેઠે જનાના લિખાસમાં?” આલમખાને એક ખારીક સવાલ ગંભીરતાથી પૂછ્યો.

“જે કે અહીં આવ્યા પછી મેં અને ગુલંદામે નાદિરાખાનમને અમારો બેદ જણાવી દીધો હતો અને તેમની તળીયતમાં બગારો થવાથી ઘરની અંદર તેમને તો અમોએ જનાના લિખાસમાં જ રાખ્યાં હતાં; છતાં અમો પોતે તો સલામતીમાટે મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં. અમોએ કમીના ગાજીખાનને ઔરતજતની કીનાબેરી તથા દિલાવરીની પહુચાન કરાવવામાટે આજે પહેલી જ વાર ઘેરથી અહીં આવતી વેળાયે અમારો આ જનાના લિખાસ પહેર્યો છે કે જેને અમો અહીંથી ઘેર જતાંની સાથે જ બદલી નાખવાનાં છીએ.” આ પ્રમાણેનો જવાબ આપીને કુમરપારાએ નારીજતિની વીરતાને વિશેષ રૂપમાં દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે; “આલા હુજરત, અમોએ જે વખત ગાજીખાન જેવા એક નામર્દ અને હેયકારા મર્દને શિકસ્ત આપીને જે દિલાવરી અને બહાદુરી બતાવી છે, તેને અમો પોતે તો દિલાવરી કે બહાદુરી માનતાં જ નથી; કારણ કે ખરી દિલાવરી અને બહાદુરીનો જોહર તો મયદાને જંગમાં મૌતની સાથે લડાઈ કરીને જ બતાવી શકાય છે. ખુદા ન ખાસ્તા જે આગળ ઉપર લડાઈને મૌકો આવશે તો આ કુમરપારા અને ગુલંદામને આપની બાબતમાં રહી જનપર બેલીને દુશ્મનેનાં સરેને ધડથી જૂઠાં કરતાં જોઈ આપ નામદાર મુતાન્નિજબ થઈ જશો અને નાબુકખદન તથા નાબુકતળીયત કહેવાતી તાતારી અને અફગાન ઔરતો કેવી દિલેર, દિલશેર, બહાદુર તથા દિલાવર હોય છે એ પોતાની નિગાહથી જોઈ શકશો !”

“મારા દિલમાં તમારી દિલેરી, બહાદુરી તથા શેરદિલીમાટે જરા પણ શક નથી અને તમારા જેવી દિલાવર ઔરતો અત્યાનક મારી મદદગાર અને દોસ્તે જનનિસાર થઈ છે એમાટે હું મને પોતાને બખ્તાવાર અને જીકિસ્મત માનું છું.” એવી રીતે કુમરપારા તથા ગુલંદામની તારીફ કરીને આલમખાને હવે બીજી બાબત તરફ ઢળીને કુમરપારાને પૂછ્યું કે; “એ તો કીક; પણ ગાજી-

ખાન આ ગામમાં શા કારણથી આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યાં જવાનો હતો એ બાબત તારા કે ગુલંદામના નજીવામાં આવી શકી છે ખરી કે?”

“ગાજીખાનને બાબરમાં ગુલંદામે જ જોયો હતો, તેને અહીં બોલાવવાનો ઘાટ પણ એણે જ ઘડ્યો હતો અને અહીં આવ્યા પછી ‘ગાજીખાનને તેની સાથેની તકરારનો છેવટનો ફયસલો કરી નાખવામાટે મેં એકલો જ અહીં બોલાવ્યો છે એટલામાટે તું દૂર સંતાઈને બેસી રહેજે અને જુરત પડે તો મારી મદદગાર થવાને દોડી આવજે!’ આવી સૂચના મને ગુલંદામે આપી ત્યારે જ ગાજીખાનના આ ગામમાં આવ્યાની વાત મારા નજીવામાં આવી એટલે તે શા કારણથી અહીં આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યાં જવાનો હતો એ વિશે હું પોતે વધારે કંઈ પણ જાણતી નથી.” કુમરપારાએ એ વિષયમાં પોતાની સંપૂર્ણ અજ્ઞતા દર્શાવી.

“ત્યારે તો ગુલંદામ, તને આ બાબતની કંઈ પણ વધારે ખબર હોવી જોઈએ.” આલમખાને ગુલંદામને તે બાબત જણાવવાનો ઇશારો કર્યો.

“હજરત સલામત, હું આજે સવારમાં મારા મદીના લિખાસમાં બાબરમાં ફરવામાટે અને અત્યારનો વક્ત લડાઈભિડાઈને હોવાથી ગામમાં જો કોઈ નવી ખબર આવી હોય તો તે સાંભળીને જાણી લેવામાટે નીકળી હતી તે વેળાએ અચાનક ગાજીખાન એક દુકાનમાં ખેડેલો અને દુકાનદાર સાથે કંઈ ખાનગી ચુક્તગ્ન કરતો મારા જોવામાં આવ્યો અને તેને જોતાં જ તેની સાથે એકાંતમાં મળીને મારા મુકદ્દરનો આ કે તે ફયસલો કરી નાખવામાટેનો જોશ મારા જિગરમાં ઉછળી આવ્યો, આવો ઇરાદો થવાથી હું બાબરમાં ચક્કર લગાવતી રહી અને જ્યારે તે દુકાનદાર સાથેની વાતચીતથી ફારેગ થઈને દુકાનપરથી બઠ્યો ત્યારે તેના રહેઠાણને જોઈ લેવામાટે હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. તે ગામના સીમાડાપર આવેલા એક મુસાફિરખાનામાં ગયો અને ત્યાર પછી તપાસ કરતાં મારા નજીવામાં આવ્યું કે તે પોતાના પાંચ મુસાફિરોને સાથે લઈને પંજાબમાંથી આવ્યો હતો અને આવતી કાલે દિલ્લી જવામાટે રવાના થવાનો હતો; પણ કોઈ અગત્યના કામમાટે રોકાણ થવાથી તેણે દિલ્લી જવાનું પરમ દિવસપર મુલતવી રાખ્યું હતું. આ ખબર મેળવીને હું ઘેર આવી બેઠી અને મેં આ પ્રમાણેનો એક રુક્કો લંખી નાખ્યો: “મારા મનગમતાં માશુક ગાજીખાન, આજે આપને અચાનક રસ્તામાંથી જતા જોઈને આ નાદાન દિલમાં આપના ઇશકની આગ બડકી બીડી છે અને તે આગને ખુજાવવામાટેનો વિસાલે ચાર વિના બીજો ઇલાજ છે જ નહિ. હું એક મુસાફિર છું અને બે ચાર દિવસમાં દિલ્લી જવાની છું; મારી સાથે મારા બીજા બેશો અકારિખ-સગાંબ્દાલાં-હોવાથી મારાથી આપને જેમ મારા બિતારામાં બોલાવી શકાય તેમ નથી તેમ જ આપ મુસાફિરખાનામાં બિતરેલા હોવાથી આ પર્દાનશીન નાજનીનથી આપની પાસે મુસાફિરખાનામાં પણ આવી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે રાત્રિનો એક પ્રહર વીતી ગયા પછી આપ જો ગામબહારના તળાવના ઉજ્જડ કિનારાપર ઝાડીની પાસે આવવાની મેહરબાની કરશો, તો ત્યાં આપણી મુલાકાત થશે અને આપણી દિલી તમન્ના પૂરી થઈ જશે. આવો તો આપ એકલા જ આવજો;

બીજા કોઈને સાથે લાવશે નહિ. જે આપ આવવાના હો તો રૂકો લાવનાર છોકરાને ‘મંજૂર છે’ એટલા લક્ષ્ય કહેલે એટલે હું જે સમજવાનું છે તે સમજી જઈશ અને વક્તવ્ય તળાવના કિનારા પર આપનો ઇન્તજાર કરતી ઊભી રહીશ. રાકિમ આપની પરસ્તારે હુસ્ન કરતરીન્ કનીજ શરીફા!” અમો જે ગરીબ મુસલમાનના ઘરમાં ઉતર્યા છીએ તે મુસલમાનના પંદરેક વર્ષની ઉંમરના એક બાહોશ છોકરાને એ રૂકો આપીને મેં ગાંજખાન પાસે મોકલ્યો. હવસનો શુલામ ગાંજખાન આ રૂકો મળતાં જ આવવાની હા પાડશે એવી મારી ખાત્રી હતી અને તે છોકરો પાછો મારી પાસે આવ્યો ને તેના મોઢાથી ગાંજખાનના ‘મંજૂર છે’ એ લક્ષ્યે મેં સાંજળ્યા એટલે મારી તે ખાત્રી ખરી જ હતી એમ સાબિત થઈ ગયું. એ પછી અમારાં જનાનાં વસ્ત્રોને સાથે લઈને હું અને કુમરપારા સાંજ થવા પહેલાં જ મોડાં આવવાનું કહીને અને સ્પષ્ટિક તથા ચાસીનને નાદિરાખાનમને સંભાળવાની બલામણુ આપીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં અને કેટલીક ખાનગી મસ્લહત કરી રાત્રિનો અંધકાર છવાયા પછી અમારા મઢાના લિખાસોને ઊતારી જનાના લિખાસોને બદલવાની ધારીને આ મુકર કરેલી જગ્યામાં આવી પહોંચ્યાં. બરાબર વક્તવ્ય ગાંજખાન પણ આવી લાગ્યો અને તેણે ઔરતબતની તૌહીન કરવાથી તેની સાથેની મારી તકરારનો જે અન્તમ થયો તે આપના જોવા તથા જાણવામાં આવી ચૂકેલો છે એટલે તેના દુખારા બચાવની જરૂરત છે જ નહિ. સારાંશ કે, ગાંજખાને આ ગામમાં શા કારણથી મુકામ કર્યો હતો અને દિલ્લી જવામાં તેનો શો મતલબ સમાયલો હતો, એ બાબતમાં તો હું પોતે પણ કુમરપારા જેવી અને કુમરપારા જેટલી જ અજાણ છું.” શુલ્કદામે તે પોતે જે કંઈ જાણતી હતી અને જેટલી ઘટના સાથે તેનો પોતાનો સંબંધ હતો તેટલી ઘટનાની કથા આલમખાનને સવિસ્તર સંભળાવી દીધી.

“ગાંધીજીને એક તો પચાસ થયો છે ત્યારથી જ બદલવન અને બદલાઈ જાય છે; ખીલું તેણે મારી ગયરહાજારીમાં મારી બેગમના બાગેચમાં તને વીરાન કરવાની કોશિશ કરી હતી અને નાદિરાએ ત્યાંથી તમારી સાથે રવાના થતી વેળાએ તેની એ બદકારીની વાત તેના પિતરને જણાવવામાટે એક રુકો લખીને તહા ખાનામાંના પોતાના કમરામાં મૂક્યો હતો અને ત્રીજું ઇશ્વારીય લોકો સાથે તે તેના પિતરની મરજીથી ખિલાફ ખુદિયા તૌરથી કાંઈક દોસ્તીને હક રાખતો હતો એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે એટલે એ સધળાં કારણોના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કરતાં તે પોતાના પિતરની ગંભીરી વગર, છુપી રીતે અને મારી વિરુદ્ધ કોઈ ખીફતાક ખટખટ જગાવવાના ઇરાદાથી જ ચંતન અને ઇલાકી દિલ્લી જવામાટે નીકળેલો હોતો જોઈએ, જોવી મારી માન્યતા છે.” આંલ-મખાને પોતાના અલુમાને દર્શાવ્યું અને ત્યારપછી કહ્યું કે: “ફિકર નહિ; માર-નારના હાથ જે હોય છે અને જગ્યાવનાર પરવરદિગારના હાથ હવે છે; અત્યારે ગાંધીજી આપણા કખતમાં છે અને તેના મુસાદિગો અહીં બનેલા અત્યારના બનાવથી બેખબર છે એટલે ગામમાં પહોંચતાં સાથે જ હું તેમને પહોંચુ કેવલ કરાવીશ અને કઢાવી શકાશે તો તેમનાં મોઢાંથી બધી હકીકત કઢાવીશ. કઢા-ચિત્ દિલાવરખાન પણ આ બાબતપર કાંઈક શરતો નાખી શકે; કારણ

હાથો થમી જશે અને તમારા પગો આગળ વધી શકશે નહિ. છતાં પણ અહીંથી ચાલ્યા નહિ જાઓ. તો તમારા દિવસો ગણાઈ ચૂક્યા છે એમ જ તમારે સમજ લેવાનું છે !”

તે સમંત્કારિક પુરુષના વચન પ્રમાણે જ તે સિપાહીઓના હાથ ક્યારનાય થમી ગયા હતાં અને તેથી તેઓ પોતાના પ્રાણની રક્ષામાટે તે વૃદ્ધ પુરુષની ક્ષમા માગીને તત્કાળ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ એટલા બધા ભયભીત થઈ ગયા હતા કે તેમણે ત્યાંથી ચાલતા થવા પછી એ દિશામાં દૃષ્ટિ માત્ર પણ ન નાખી.

ગુલંદામ તથા કુમરપારા અચલ ભાવથી ત્યાં જ ઊભી હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે તેમનાં મનોમાં ભય કરતાં આશ્ચર્યનો જ અધિક સંચાર થયો હતો. જે વૃદ્ધ પુરુષે અચાનક ઉપસ્થિત થઈને તેમનો શત્રુઓના હસ્તમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વૃદ્ધ પુરુષ અન્ય કોઈ નહિ, પણ ગુલંદામનો વૃદ્ધ પિતા જમાલુદ્દીન પોતે જ હતો, એવો ગુલંદામ તથા કુમરપારાનો તે વૃદ્ધના અવલોકનથી બહુધા નિશ્ચય જ થઈ ગયો હતો. અંતે પોતાના એ નિશ્ચયને અનુસરીને ગુલંદામે તે વૃદ્ધ પુરુષને માનપૂર્વક પૂછ્યું કે: “આપ મારા કિબ્લગાહ છો કે પછી આપને ઓળખવામાં મારી ભૂલ થાય છે? મને તો આપની શકલો શખાહત મારા યુજર્ગ પિદર જેવી જ દેખાય છે.”

“મારી કુર્તુલઅચન ગુલંદામ! હું તે જ તારો યુજર્ગ પિદર જમાલુદ્દીન છું.” તે વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું: “મને ઓળખવામાં તારી જરા પણ ભૂલ થઈ નથી. એક નેક અખતર દુખતર પોતાના કિબ્લગાહને ભૂલી જાય તો તો દુનિયાની ક્યામતનો દિવસ આજે જ આવી જાય !”

“મારા મેહરબાન પિદર, હું આપના કદમોમાં સર ઝુકાવીને મારા ગુનાહો તથા મારી નાફર્માનીની મોઆફી માગું છું અને તે સાથે એટલું જાણવા માગું છું કે આપ અહીં ક્યારે અને શા કારણથી આવ્યા છો અને મારા અહીં હોવાના સમાચાર આપને ક્યાંથી મળ્યા અને કોણે આપ્યા?” ગુલંદામે ક્ષમા માગીને પૂછ્યું.

તે વૃદ્ધ પુરુષે એટલે કે જમાલુદ્દીને પ્રથમ ‘જિન્દા બારા, બરખુરદાર ! જિન્દા બારા !’ એ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપ્યો અને ત્યાર પછી ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “જતેશરીફ ગુલંદામ, મારી અજબ દુખતર ! હું તારા ગુનાહની અને તારી નાફર્માનીની ક્યારનીયે મોઆફી આપી ચૂક્યો છું એટલે હવે એમટિની તારે ફિક રાખવાની નથી. હું ક્યારે અને શા કારણથી અહીં આવ્યો છું; એના જવાબમાં એટલું જાણાવવું બસ થશે કે હું અત્યારે તને તારા દુશ્મનના પંજમાંથી છોડવવાના કારણથી જ અહીં આવ્યો છું; એથી વધારે હકીકત જાણાવવાનો અત્યારે વકત નથી. ગુલંદામ, મંજિલગાહમાંથી તારા જવા પછી મને ખારેહક્તાલાની મેહરબાનીથી એક એવી અજબ તાકત મળી ગઈ છે કે હું મારી મજામાં આવે ત્યારે ગમે તે જગ્યામાં જઈ શકું છું અને હજારો ગાઉના ફાસલાને એક પલકારામાં જ કાપી નાખું છું. મને આવી તાકત મળેલી હોવાથી તારાપર જ્યારે પણ કોઈ આકૃત આવશે ત્યારે તે આકૃતમાંથી તને બચાવવા-

માટે હું ગમે ત્યાં હાજિર થઈશ; પણ તે એવી સર્તે કે તારા હાથથી કોઈ પણ નાપાક અને હરામ કામ ન થવું જોઈએ. ખચર; હવે તે વારેદાતની હું તને ખબર આપું છું કે જે વારેદાત તમારા આ સ્થાનમાં આવ્યા પહેલાં બની ગઈ છે. શુલ્કદામ તથા કુમરપારા, ધવાયલા ગાજીખાનને ઉપાડીને આલમખાનના સિપાહીઓ આ જગ્યાએથી પસાર થતા હતા તે વેળાએ ગાજીખાનના અત્યારે અહીંથી જીવ લઈને નાસી ગયેલા સિપાહીઓ અથવા તો બદમાશ સાથીઓ પોતાના આકાની વાટ જોતા આ સ્થાનમાં જ બેઠા હતા; કારણ કે, ગાજીખાન જે વેળાએ એકલો તળાવના કિનારાપર આવ્યો હતો તે વેળાએ પોતાના એ સિપાહીઓને 'જો અડધી રાત સૂઈ હું ન આવું તો મને શોધવાને અમુક સ્થાનમાં આવજો' એવી સૂચના આપીને અહીં બેસાડી ગયા હતા. ધવાયેલો ગાજીખાન હોદામાં હોવાથી આ સ્થાનમાં આવતાં જ તેણે પોતાના સાથીઓને ખૂમ પાડીને બોલાવ્યા, તેના એ સાથીઓ આલમખાનના બેખબર સિપાહીઓપર ટૂટી પડ્યા અને તેથી તેઓ ગભરાઈ જતાં ગાજીખાનને જમીનપર નાખી દઈને પલાયન કરી ગયા. ગાજીખાને પોતાના એ સાથીઓને તમારી બધી હકીકત કહી સંભળાવી અને તે પોતે પોતાના એક માણસને સાથે લઈને ઘોડાપર બેસી દિલ્લી જવાને રવાના થયો; પરંતુ તમને પકડીને દિલ્લીમાં લઈ આવવાનો હુકમ તે એમને આપતો ગયો હતો અને તેથી એઓ તમારી વાટ જોતા અહીં બેસી રહ્યા હતા. આલમખાન અને સાદિક તમારી સાથે હતા એટલે એ બદમાશો છુપાઈ ગયા હતા. તમે બન્ને લિખાસ બદલવાને અહીં એકલી રોકાઈ ગઈ તેથી એમને તમારાપર જોર આજમાવવાનો સારો મોકો મળી ગયો; પણ મારા આવવાથી એ બધા તમારા સરપરથી ટળી ગઈ છે અને તે-માટે તમારે મારો નહિ, પણ પાક પરવરદિગારનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. હવે તમે બન્ને ઉતાવળથી આલમખાન પાસે જાઓ અને ગાજીખાનના પલાયનના આ સમાચાર સંભળાવીને તેને પકડી લાવવામાટે સિપાહીઓની એક ટુકડીને દિલ્લી તરફ રવાના કરો; કારણ કે, જો ગાજીખાન દિલ્લી પહોંચી જશે તો તે ઇત્લાહીમ લોહી સાથે મળેલો હોવાથી કોઈ નવો કિત્તો જગાવશે અને આલમખાનમાટે કોઈ નવી આફત બરપા કરી દેશે."

તે વૃદ્ધ પુરુષ જમાલુદ્દીન તેના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત બાબતોમાંનો અંતિમ શબ્દ નીકળતાં જ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો અને શુલ્કદામની તેની સાથે વિશેષ વાર્તાલાપ કરવાની આશા મનમાં જ રહી ગઈ. જમાલુદ્દીનના અદૃશ્ય થઈ જવા પછી શુલ્કદામે કુમરપારાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: "બહન કુમરપારા, મારા પિદર આમ અચાનક અહીં આવ્યા હોય, આપણને તેની ખબર પણ ન પડે અને તેમને અહીંની દરેકે દરેક વારેદાતની આટલી ખારીક ખબર હોય, એ બતાવ મને તો તિલસ્માત જેવો જ જણાય છે; છતાં મારા પિદરને આપણે આપણી આંખોથી જોયેલા છે અને તેમના આવવાથી જ આપણા માથાપરની આજની આફત ટળી ગઈ છે એટલે આ ઘટનાને સાચી પણ માનવી જ પડે છે. હું તો હજી પણ આ ઘટનાના રહસ્યને સમજી શકતી નથી."

"બહન, આ તિલસ્માત જેવા બતાવને જોઈને હું પોતે પણ પ્રશ્નોપેશમાં

પડી ગઈ છું અને આ ઘટનાના રહસ્યની હું તારા કરતાં વધારે ચાલાક તથા તબક્કાકાર હોવા છતાં મારાથી પણ કશીયે કલ્પના કરી શકાતી નથી. વળી તારા પિદ્ધરે જ્યારે એમ કહ્યું કે: ‘ગુલદામ, મંજિલગાહમાંથી તારા જવા પછી મને ખારે હકતાલાની મેહરખાનીથી એક એવી અજબ તાકત મળી ગઈ છે કે હું મારી મરજીમાં આવે ત્યારે ગમે તે જગ્યામાં જઈ શકું છું અને હજારો ગાઉના ફાસલાને એક પલકારામાં જ કાપી નાખું છું. મને આવી તાકત મળેલી હોવાથી તારાપર જ્યારે પણ કોઈ આકૃત આવશે ત્યારે તે આકૃતમાંથી તને બચાવવામાટે હું ગમે ત્યાં હાજિર થઈશ; પણ તે એવી શરતે કે તારા હાથથી કોઈ પણ નાપાક અને હરામ કામ ન થવું જોઈએ!’ ત્યારે તો હું અન્યથાના સમન્દરમાં ગર્ક થઈ જવા લાગી હતી. શું ખાકી પુતલાના નામથી ઓળખાતા અને આ દુનિયાના ગાફિલ મુસાફિર ગણાતા ઇન્સાનને આવી તાકત પણ હાસિલ થઈ શકતી હશે?’ કુમરપારાએ પોતાનો સંશય દર્શાવ્યો.

ગુલદામે કહ્યું કે: “બહેન, આજની આ અજબો ગરીબ વારેદાતને જોઈને મારી તો એવી જ દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે ખુદાની કૃદરતને ખુદા વિના ખીજું કોઈ પણ જાણી શકતું નથી અને ખુદાની ખુદાઈમાં એવી કોઈ પણ ચીજ અથવા વારેદાત નથી કે જેને આપણે કમઝ ઇન્સાનો બિલકુલ નાશુદ્દની-અસંભવનીય-ના નામથી ઓળખી શકીએ. ‘ખુદાકી ખાતે ખુદા હી જને!’ એ ઉદ્દમાનો કબોલ મને તો, બહેન, આજે અક્ષરેઅક્ષર ખરો જણાય છે.”

“ત્યારે આપણે હવે ચાલીશું?” કુમરપારાએ કહ્યું.

“હા; ચાલો; કારણ કે, હવે બેસબળ વક્ત જ્યાં થાય છે અને આપણે હજી આલમખાનને ગાજખાનના પલાયનના સમાચાર આપીને તેને પકડાવી મંગાવવાનો ખંદોબસ્ત કરાવવાનો છે.” ગુલદામે આદ્યા જવાની વિશેષ અગત્ય દર્શાવી.

ગુલદામ તથા કુમરપારા જે વેળાયે તેમના પોતાના ઊતારામાં આવી લાગી તે વેળાયે જે સિપાહીઓના હાથમાંથી ગાજખાન છટકી ગયો હતો તે સિપાહીઓ આલમખાનને તેના છટકવાની વાત સંભળાવતા ઊભા હતા એટલે ગુલદામ તથા કુમરપારાએ ‘ગાજખાન દિલ્લી જવાને રવાના થયો છે તેમજ તેના બદમાશ મુસાહિબો પણ હમણાં જ તેની પાછળ રવાના થયા છે એટલે જો આપણા સિપાહીઓ આ પળે જ મારતે ઘોડે અહીંથી રવાના થશે તો જરૂર તેમને પકડી પાડશે’ એ પ્રમાણેની સૂચના આલમખાનને આપી દીધી. આલમખાનના ફોજ જવાનો આવી લાગ્યા હતા એટલે એક સો સિપાહીઓની ઘોડેસવાર ટુકડીને તેણે ગાજખાનને પકડીને લાહોર લઈ આવવાના હુકમ સાથે દિલ્લીની દિશામાં રવાના કરી દીધી. જમાલુદ્દીનના ચમત્કારિક દર્શનનો વૃત્તાંત સાંભળીને આલમખાન પણ ચકિત થઈ ગયો અને એ ઘટનાના રહસ્યને જાણી ન શક્યો. ખામદાદમાં સફરની તૈયારીઓ થઈ જતાં આલમખાન પોતાની એક હજાર ઘોડેસવાર સિપાહોની ફોજ સાથે નાહિરા, ગુલદામ, કુમરપારા, સ્પાહિક તથા ચાસીન આદિ આત્મીય જનોને લઈને લાહોર જવાને રવાના થઈ ગયો. પરંતુ અંતજમાં તેની ગયરહાજરીમાં મામલો કેવો બદલાઈ ગયો હતો એની તેને જરા પણ ખબર ન હોતી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

સિંહાવલોકન

આલમખાન સાત દિવસની સુસ્તાની લોગવીને દુર્ભાગ્યના પ્રાબલ્યથી પાછો ખાખરની આપેલી સેનાના એક વિભાગ સાથે પાછો એક સાધારણ સૂળેદારના અધિકારથી જ ખંજભમાં જવાને નીકળી ચૂકેલો હોવાથી આલમખાન લાહોરમાંથી ફોજ સાથે દિલ્લી જવાને ઉપડી ગયો હતો અને પછીથી ગાજીખાનના અત્યાચારથી ખચવામાટે નાદિરાખાનમ તથા સાદિક અને ચાસીન પુરુષ-વેપધારિણી ગુલંદામ તથા હમરપારા સાથે ભેડાના પ્રાચીન અવશેષોમાંના ગ્રહ નિવાસસ્થાનમાંથી પ્રયાણ કરી ગયાં હતાં; ત્યાર પછી ખંજભમાં બનેલી કેટલીક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વની ઘટનાઓ તથા તે ઘટનાઓના યોગે ખંજભમાં આલમખાનમાટે ફેરવાઇ ગયેલી પરિસ્થિતિનું આપણે સિંહાવલોકન કરીશું, તો તે અનુચિત તો નહિ જ યાય; કારણ કે, આપણી કથાના અનુસંધાનમાટે એ સિંહાવલોકન આવશ્યકીય છે.

આલમખાનના કાકા અને ખંજભના સૂળેદાર વૃદ્ધ દૌલતખાન તથા તેના સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવતાં એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે કે ‘તેનામાં જો એક અતિ-શય રાજ્યતૃષ્ણા અથવા તો રાજ્યલોભ નામક દુર્ગુણને બાદ કરીએ તો, અન્ય સર્વ સદ્ગુણો રહેલા હતા; પરંતુ એ રાજ્યતૃષ્ણા અથવા રાજ્યલોભ નામક એક જ દુર્ગુણ એવો અને એટલો તો પ્રબળ હતો કે તેનામાં સમય આવતાં દૌલતખાનના અન્ય સર્વ સદ્ગુણોને નામશેષ કરી નાખવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય રહેતું હતું.’ આલમખાનને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો, પોતા તરફની ભલામણ સાથે સુસ્તાન ખાખર પાસે મોકલ્યો હતો અને ત્યાર પછી ખાખરની મદદ લઇને આલમખાન લાહોરમાં આવતાં સૂળેદારી તેને સોંપીને પોતે ભેડાના અવશેષોમાંના બૂગર્મમાં નિવાસ કરી રહ્યો હતો ઇત્યાદિ તેની સર્વ કૃતિઓમાં તેની કૃતિલ રાજનીતિના અંશો એક કે બીજા સ્વરૂપમાં રહેલા જ હતા અને તેની એ કૃતિલરાજનીતિનો હવે કેટલાંક કારણોથી સ્ફોટ પણ થવા માંજ્યો હતો. ગાજીખાન સદ્ગુણોના વિષયમાં તેના પિતાથી સર્વથા વિપરીત સ્વભાવનો હતો છતાં રાજનૈતિકતા અને રાજ્યતૃષ્ણાના વિષયમાં તો પુત્ર અને પિતાની સમાન-વ્યસનશીલ જેવી જ સ્થિતિ હતી અને તેથી જ્યાં રાજનૈતિક પર્યંત તથા રાજ્ય-લોભનો વિષય આવીને બેઠો રહેતો હતો ત્યાં તો દૌલતખાન અને ગાજીખાનની અન્ય વિષયોમાં ભિન્નતા હોવા છતાં પણ એ વિષયમાં એકતા થઈ જતી હતી અને એ વેળાએ તેઓ પરસ્પર વિરાધને સર્વથા ભૂલી જતા હતા.

“મુઝાલીમ લોકો તેના પોતાના સરદારો, રાજકર્મચારીઓ તેમ જ ખંજભનોના સમુદાયમાં સર્વથા અપ્રિય હોવાથી તેના શાસનકાળમાં અમો એક સર્વથા સ્વતંત્ર રાજ્ય સમાન ખંજભ પ્રાંતના રાજ્યશકટને યથેચ્છ ચલાવી શકીએ છીએ; તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા હિન્દોસ્તાનમાં આલમખાન જેવા સદાચારી અને લોકપ્રિય સુસ્તાનની સુસ્તાની થવા પછી અથવા તો ખાખર જેવા એક અત્યંત શુદ્ધિમાન, અનુભવી અને ન્યાયપરાયણ બાદશાહની હુકમત થવા પછી આવે જ

સ્વરૂપમાં ટકી શકશે કે નહિ, એ એક શંકાસ્પદ વિષય છે અને જે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા પંતળમાં ન ટકી શકે તો પછી આલમખાનને આશ્રય આપીને અમેએ અમારા પગમાં અમારા પોતાના હાથે જ કુહાડો માર્યો છે, એમ જ કહી શકાય.” આવા વિચારો જ્યારથી દૈલતખાને આલમખાનને આશ્રય આપીને કાબુલ મોકલવાની વાર્તા ગાંઢખાનના જાણવામાં આવી હતી ત્યારથી જ તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા; છતાં તેણે કેટલાક સમય પર્યંત પોતાના એ વિચારો પોતાના પિતા દૈલતખાનને દર્શાવ્યા નહોતા અને એ મહત્વના રાજ-નૈતિક વિષયનો ઊઠાપોહ કર્યો નહોતો તેનું કારણ એ હતું કે જ્યારથી આલમખાનની યેગમ નાદિરાખાનમને તેણે જોઈ હતી ત્યારથી તેના સૌન્દર્યના ઉપ-ભોગમાટે તે અત્યંત આતુર તથા અધીર બની ગયો હતો અને તેના મનમાં એવી આશાનો ઉદય થયો હતો કે, “જે નાદિરાખાનમ મારી માશકા થઈ જશે અને મારામાં તેની મહુબ્બત પંધાઈ જશે; તો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થશે, તો પણ નાદિરાની ભલામણથી તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તામાં હાથ નાખશે નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે નાદિરા મારી મહુબ્બતમાં બહુ જ સારી રીતે લપટાઈ જશે, તો નાદિરા સાથે છુપી ગોઠવણ કરી આલમખાનનું કાટલું કઢાવી નાખીને હું પોતે જ એક દિવસ હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થઈ જઈશ અને નાદિરા મારી બહુ જ પ્યારી સુલ્તાના અથવા યેગમના નામથી યોગબાશે. જે આમ થાય તો તો પછી મારા સદ્ભાગ્યની પરિસ્થિતિ થયેલી જ કહી શકાય!” પરંતુ લાહોરમાં નાદિરા સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો અવસર પણ તેને ન મળી શક્યો અને ભેડાના અવશેષોમાં નાદિરાને અવિચાર તથા સાહસથી બ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં તેનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેના બે સાથીઓ હણાયા, તે પોતે ધવાયો અને નાદિરા તેના પોતાના ખિદમતગારો સહિત ત્યાંથી કોઈના પણ જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે આબાદ છટકી ગઈ એટલે હવે “જે આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થાય; તો મારા પિદરમાટે નહિ, પરંતુ મારા પોતામાટે તો બહુ જ ભયાનક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ જાય, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી અને એટલામાટે મારા પિદરને ગમે તેમ કરીને પણ આલમખાનનો દુશ્મન બનાવી દેવો જોઈએ; કારણ કે, એમ કર્યા વિના મારા હવનની નિર્ભયતા અશક્ય છે અને મારા પિદરના મરણ પછી પંતળની રૂળેદારી મારા હાથમાં આવે એ આશા આકાશકુસુમ સમાન છે. જ્યાં હવનની આશા જ ન હોય, ત્યાં રૂળેદારીની આશા તો ક્યાંથી જ રાખી શકાય!” આવા પ્રકારની વિચારપરંપરાનો તેના પાપિષ્ઠ મનમાં આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. અર્ધી વન્ધે જાણવાવાની આવશ્યકતા છે કે ભેડાના ભૂમિગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં નાદિરાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કરતી વેળાએ દૈલતખાનના નામનો જે રુકો લખીને રાખ્યો હતો તે ગાંઢખાન સાથે ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ ધરાવતી એક બાંદીના હાથમાં આવતાં તે રુકો તેણે ગાંઢખાનને આપી દીધો હતો અને ગાંઢખાને તે રુકાને બાંધી નાખવાથી ગાંઢખાને નાદિરાખાનમપર કરવા ધારેલા અત્યાચારની વાર્તા દૈલતખાનના જાણવામાં આવી શકી નહોતી. આ કારણથી પ્રભાતમાં ન્યારે ગાંઢખાનના ઘવાયાની અને તેના બે સાથીઓના ખૂનની વાર્તા

દાસતખાનના સાંભળવામાં આવી તેમજ નાદિરા અને તેના જે બિદમતગારના અચાનક અદૃશ્ય થવાની કથા બાંદીઓએ આવીને તેને સંભળાવી એટલે તરત તે ગાંજખાન પાસે ગયો અને આ સર્વ ઘટનાઓ કેમ બનવા પામી હતી એ વિશે તેને પ્રશ્ન કરતાં તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગાંજખાને જણાવ્યું કે:-

“કિબ્લગાહ, આલમખાનને આપણા ઘરમાં પનાહ આપવામાં, તેને ખાખર-શાહ પાસે મોકલવામાં અને ત્યાર પછી પંજબની સૂબેદારી તેને આપીને પોતે આ તહખાનામાં આવીને રહેવામાં આપે એક એવી બચંકર ભૂલ કરી છે કે જે ભૂલમાં કદાચિત્ આપને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂધીનો વખત પશેમાનીમાં જ વીતાડવો પડશે એમ જ મને જણાય છે. આપણા મનમાં નિરંકુશ રાજસત્તાનો જે લોભ વસી રહ્યો છે તે લોભ ખીજના મનમાં નહિ વસી રહ્યો હોય, એમ માની લેવામાં આપ સજ્જડ થાપ ખાઈ ગયા છો અને આલમખાનને આપે બલો, ભાળો અને શરીફ ધારી લઈને પોતાના હાથથી જ પોતાની ગર્દનપર છુરી ચલાવવા જેવો ઘાટ ધડી બતાવ્યો છે, એમ મારે આજે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે. આલમખાન કેવો કપટી અને આસ્તીનનો સાંપ છે એ ભેદ એટલાથીજ આપના જણવામાં આવી શકશે કે લાહોરથી દિલ્લી જવા માટે નીકળવા પૂર્વે જ તેણે આપના અને આપના કુટુંબના સર્વનાશની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી અને તેના પરિણામે જ ગત રાત્રે મારા જે સાથીઓ મરાયા હતા અને મને પરવરદિગારે જ મૌતના પંજમાંથી બચાવ્યો હતો. બનાવ એવો બન્યો કે ગત રાત્રે મને ઊંધ ન આવવાથી હું મારા જે સાથીઓને સાથે લઈને આ તહખાનામાંથી ઉપરના ભાગમાં ખંડીયરની આસપાસ ખુલ્લી હવામાં ફરવા માટે ગયો હતો એવામાં અચાનક એક ઔરત કોઈ જે મર્દો સાથે ધીમા સ્વરથી વાતચીત કરતી બેઠેલી મારા અને મારા સાથીઓના જોવામાં આવી. અમારા મનમાં શક પચદા થવાથી અમો ધીમાં પગલાંથી તે ઔરત અને મર્દોની નજદીકમાં ગયા અને એક દીવાલની આડમાં છુપાઈને તેમની વાતચીતને સાંભળવા લાગ્યા. તેમની વાતચીત સાંભળતાં અમને જણાયું કે તે ઔરત નાદિરા હતી અને જે મર્દો-માંનો એક મર્દ આલમખાનનો યુદ્ધો મુસાહિબ હતો અને બીજો કોઈ અજાણ્યો શખ્સ હતો. તેમની વાતચીતથી અમો જાણી શક્યા કે તેમના જે ચાર ખીજ માણસો થોડીવારમાં આવવાના હતા અને તેઓ આપણા તહખાનાને દાગોળાથી ઢાંકી દેવાની ગોઠવણ કરીને એટલે કે તહખાનાને જ આપણી કબ્જ બનાવવાની વ્યવસ્થા કરીને નાદિરા તથા તેના જે મુસાહિબોને લઈને દિલ્લી તરફ રવાના થઈ જવાના હતા. થોડીવારમાં આલમખાનના ખાનસરા ચાસીન સાથે એક ખીજો અજાનબી જવાન આવી લાગ્યો અને નદીને સામે ચાર ઘોડા તૈયાર હોવાનું જણાવી તેણે ચાસીનને કાંઈક આપીને કહ્યું કે: ‘આ ગોળા ત્રણ છે એટલે એ ત્રણ ગોળાને તહખાનામાં એવી જગ્યાએ મૂકી આવ કે જ્યાં કાંઈક ગર્મી રહ્યા કરતી હોય; કારણ કે, ગર્મીમાં અડધા પહોર જેટલા સમયમાં એ ગોળા ફાટશે અને આખા તહખાનાનો તેમજ તહખાનામાં જે મનુષ્યો હશે તે સર્વનો નાશ કરી નાખશે. હું તરત પાછો આવતો રહેજે; કારણ કે, આપણે અત્યારે જ અહીંથી આપણા આદ્રા આલમખાનના હુકમ મુજબ દિલ્લીની દિશામાં રવાના થવાનું છે.’ આપણા

કદાચિત્ પાછા બાબર પાસે જવાને પંજાબમાંથી પસાર થશે, તો હું તેને પકડી લેવાની કોશિશ કરીશ અને જો તે મારા હાથમાં આવશે તો આપની જનાબમાં પેશ કરી દઇશ.” દૌલતખાન માત્ર આટલું જ કરીને ખેસી ન રહ્યો; કિન્તુ તેણે પોતાના કેટલાક આલાક અને ચલ્તાપુર્ન જસૂસનું કામ કરનારા સિપાહીઓને એવા હુકમ સાથે દિલ્લીના જૂદા જૂદા રસ્તાઓ તરફ રવાના કરી દીધા કે: “જો આલમખાન રસ્તામાં ક્યાંય પણ તમને મળી જાય, તો બને ત્યાં સૂધી તેને જીવતો પકડી લેજો અને તે પકડાય એટલે દિલ્લી લઇ જઇને તેને સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદી આગળ રજૂ કરી દેજો; પરંતુ જો તેને તમારાથી ન પકડી શકાય અને તેની સાથે વધારે માણસો હોય, તો કાં તો છુપી રીતે તેને મારી નાખીને તંતું માથું સુલ્તાન સમક્ષ લઈ જજો અને કાં તો તેના નિવાસસ્થાનની સુલ્તાનને બરાબર બબર આપીને ફૌજની મદદથી તેને પકડી લેવાનો બંદોબસ્ત કરાવી દેજો.”

ગાજખાન પ્રાચીન લોદીના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાંથી જ દિલ્લી જવાને પોતાના પાંચ સાથીઓ અથવા જંગી જવાનો સાથે રવાના થયેલા હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીના પરાજયના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા હતા; પણ તેણે - દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો હતો અને આલમખાન દિલ્લીમાંથી ભાગી ગયો હતો એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવી શક્યા ન હોતા; એટલે ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટના જે ગામમાં બની હતી તે ગામમાં આવ્યા પછી ઠેક સંધ્યા સમયે એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા અને તેથી એક પ્રકારે તેના આનન્દને અવધિ થયો હતો. પરંતુ અચાનક તે ગુલ્દામ તથા કુમરપારાના પંજામાં સપડાયો અને તેનો એક જન્મ રૂઝાયો હશે કે નહિ એટલામાં તો ગુલ્દામની તલ્વારથી ખીજ વાર ધાયલ થઇને તેને ત્યાંથી જીવ લઇને દિલ્લી તરફ નાસવું પડ્યું એ ઘટના ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી હોવાથી એના પુનર્વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. સારાંશ કે, આલમખાન જે આરાથી પંજાબમાં જવામાટે નીકળ્યો હતો તે આરાની વિક્ષણતાને જ નિપજવનારી સર્વથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ તેનામાટે પંજાબમાં જિલ્લી થઈ ગઈ હતી એ રહસ્યથી આલમખાન સર્વથા અજ્ઞ હતો.

ગાજખાન ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચવાને દિલ્લીની દિશામાં પલાયન કરી ગયો હતો અને તેને પકડવામાટે પોતાના કેટલાક ફૌજ જવાનોને રવાના કરીને આલમખાન પોતે નાહિરા, ગુલ્દામ, કુમરપારા, સ્નાદિક તથા ચાસીન તેમજ પોતાની ફૌજના એક હજાર સિપાહીઓ સહિત સુરક્ષિત અવસ્થામાં પંજાબમાં જવાને પ્રયાણ કરી ગયો હતો એ વૃત્તાન્ત તો ગત પ્રકરણના અંતમાં આપણા નાણવામાં આવી ચૂક્યો છે. એટલે ત્યાર પછીની કેટલીક ઘટનાઓનું આપણે હવે સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી લેવાનું છે.

ગુલ્દામ તથા કુમરપારાને જણાવ્યા પ્રમાણે જમાલુદ્દીન અથવા ગુલ્દામના પિતાએ ગાજખાનને તેના માર્ગમાં આગળ વધતો અટકાવવાની વ્યવસ્થા ન કરી હોય કિંવા આલમખાનના સિપાહીઓનો કાંઈ પ્રમાદ થયો હોય કે પછી ગાજખાનના ભાગ્યની પ્રજળતા તેની સહાયિકા થઈ હોય; ગમે તેમ થયું હોય, પણ પરિણામ એ થયું કે ગાજખાન આલમખાનના સિપાહીઓના હાથમાં ન સપડતાં સહીસલામત દિલ્લીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચી ગયો અને ત્યાં

તેની સાથે મળીને આલમખાન સાથે દશ ગાઉપરના ગામમાં અદ્ભુત સંયોગથી થયેલા તેના મેળાપનો વૃત્તાન્ત તેને સંબળાવીને અને પોતાનાં પાપોની કથાને શુભ રાખીને આલમખાન વિરુદ્ધ પરામર્શ ચલાવવા લાગ્યો અને તે પરામર્શના પરિણામે ઇશ્વાલીમ લોદીએ પોતાના કેટલાક કપટવિદ્વાપટુ વિદ્વાસપાત્ર પુરુષોને નાનાવિધ શુભ વેપમાં આલમખાનને છળ બળ કે કળથી પકડી લાવવા અથવા તો તેને મારીને તેનું મસ્તક લઈ આવવામાટે મોટાં મોટાં ઇનામોની લાલચમાં લપટાવીને મોકલી દીધા. ગાંછખાન પોતે પણ શુભવેપમાં પોતાના સાથીઓ સહિત આલમખાન તથા શુલ્હામને મારી નાખવાના અને નાદિરાખાનમને પોતાની મારફત બનાવવાના આશયથી જે દિવસ પછી દિલ્લીમાંથી પંજાબમાં પહોંચી જવામાટે રવાના થઈ ગયો.

નાદિરાની પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી આલમખાન બહુ મંદ ગતિથી પંજાબના માર્ગમાં આગળ વધતો હતો અને જ્યાં સંસ્થાકાળ થાય ત્યાં પડાવ નખાવી દેતો હતો. પ્રતિદિવસ તે આઠ ગાઉથી વધારે માર્ગ કાપી શકતો નહોતો. ત્રણ દિવસના પ્રવાસ પછી લાહોરથી દૈલ્લતખાનની આજ્ઞાથી દિલ્લી જવામાટે નીકળેલી સુલ્તાન ખાજરની ફૌજ અને આલમખાનનો માર્ગમાં જ મેળાપ થઈ ગયો અને એ વેળાએ ખાજરની ફૌજ તથા તે ફૌજના અફસરો જાણી શક્યા કે આલમખાન ઇશ્વાલીમ લોદીની કૃતિલ યુદ્ધનીતિનો ભોગ થઈને પાછો પંજાબ તરફ જવાને નીકળ્યો હતો; પરંતુ તે ફૌજ અફસરોના વૃત્તાન્તથી દૈલ્લતખાનની કૃતિલતાનો ભેદ આલમખાનના જાણવામાં આવી શક્યો નહિ; ક્ષિપ્રહુતા તે તો ફૌજને દિલ્લી તરફ પોતાની મદદમાટે મોકલવાની જે લાગણી દૈલ્લતખાને દર્શાવી હતી તેમટે પોતાના મનમાં દૈલ્લતખાનને ધન્યવાદ જ આપવા લાગ્યો. તેણે તે ફૌજ અફસરોને પોતાની સાથે ફૌજ સહિત પાછા પંજાબમાં આવવાનો હુકમ કર્મીવી દીધો અને તેમને સુલ્તાન ખાજરનું આલમખાનનાં તાબયે કર્માન રહેવામાટેનું કર્માન હોવાથી તેઓ જરા પણ આનાકાની વગર તેના હુકમના તાબેદાર થઈ ગયા. આ સૈન્ય આવી મળવા છતાં પણ આલમખાને દિલ્લી તરફ પાછા ફરવાની અને ઇશ્વાલીમ સાથે ખીજવાર લડવાની હિમત ન કરી તેનું કારણ એ હતું કે તે ખાજરની જેટલી ફૌજને પ્રથમવારના યુદ્ધમાં પાતા સાથે લઈ ગયા હતા તેમાંના કેટલાક બાગનો નાશ થયા હતા અને જે સિપાહીઓ ઇશ્વાલીમને પકડવામાટે જૂદી જૂદી દિશાઓમાં નીકળી ગયા હતા તે સર્વ અદ્યપિ તેને પાછા આવીને મળ્યા નહોતા એટલે ઇશ્વાલીમની ફૌજ સાથે ઠક્કર ઝીલવાને સમર્થ હોય તેટલી ફૌજ અલગરે તેની પાસે નહોતી તેમજ ઇશ્વાલીમના કાપટ્ય તથા દ્રોહિયથી તે એટલો બંધા બચલીત થઈ ગયો હતો કે હવે સુલ્તાન ખાજરને પોતાને બાલાવ્યા વિના પોતાની બુદ્ધિથી જ યુદ્ધના અગ્નિને પ્રજ્વળાવવાનું કાર્ય તેને એક પ્રકારના હસાહસ જેવું જ દેખાવા લાગ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ નાદિરા ગર્ભવતી હોવાથી તેનાથી દૂર રહેવાની પણ હાલ તરત તેની ઈચ્છા નહોતી અને નાદિરાનો પણ તેને તાત્કાલિક યુદ્ધમાં ન હતરવામાટેનો આગ્રહ હતો એટલે આ સર્વ એકત્ર કારણોથી હાલ તરત તેણે પંજાબમાં જઈને સ્થિર થવાનો, સુલ્તાન ખાજરને પોતાના જય તથા પરા-

જયના સમાચાર મોકલીને ખંજભમાં આગ્રહપૂર્વક ખોલાવવાનો અને તેના આબ્યા પછી તેમજ નાદિરાનો પ્રસૂતિકાળ વીતી ગયા પછી યુદ્ધના પાવકને પ્રજાવાવાનો નિશ્ચય કરીને ખંજભનિવાસને જ વિશેષ મહત્વ આપ્યું હતું; કારણ કે, “જો ખંજભમાં ઇબ્રાહીમ લોદી મારાપર લશ્કર લઇને ચઢી આવશે, તો દૌલતખાનની તથા મારી ફૌજ ખંજભમાંથી તો તેને તથા તેની ફૌજને જરૂર મારી હટાવશે;” એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. પરંતુ તેના પ્રવાસની ચોથા દિવસની રાત્રિયે જ એક એવી ઘટના બની ગઈ કે જે ઘટનાના યોગે દૌલતખાનની કુટિલતા અને ખંજભમાં તેના પોતામાટે ફેરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનો સમસ્ત ભેદ તેના નાણુવામાં આવી ગયો અને તેની આશાના દુર્ગપર તેથી નાણુ વળખાત થયો હોયની! એવો જ તેને ભાસ થવા લાગ્યો. તે શોકવર્ધિની ઘટના આ પ્રમાણે બની હતી:-

ચોથા દિવસની મધ્યરાત્રિની વેળા થઈ હતી; આલમખાન પોતાની લશ્કરી છાવણીના મધ્યભાગમાંના પોતાના શાહી તંખૂમાં પોતાની શય્યામાં નિદ્રાવરા થયેલો હતો અને તેની શય્યાથી થોડા અંતરપર પ્રજ્વલિત દીપકનો મંદ પ્રકાશ તંખૂમાં વિસ્તરેલો હતો. આ તંખૂમાં તે એકલો જ સૂતેલો હતો; કારણ કે, નાદિરાખાનમ ગર્ભવતી હોવાથી તેના શયનમાટેની વ્યવસ્થા એક ખીજ નૃદ્ધા તંખૂમાં જ કરાયેલી હતી. મધ્યરાત્રિની વેળા થયેલી હોવાથી બહુધા સમસ્ત સૈનિકો નિદ્રાવરા થયેલા હોય એમ શિબિરમાં વ્યાપેલી નિસ્તબ્ધતા તથા ભીષણ શાંતિના યોગે તત્કાળ નાણી શકાતું હતું અને જો વચ્ચે વચ્ચે પ્રહરીઓના સાવધતાસૂચક ધ્વનિથી એ નિસ્તબ્ધતા તથા શાંતિનો કિંચિત્ ભંગ ન થતો હોત તો દૂરથી આવતા કોઈ મનુષ્યને એ સ્થાનમાં કોઈ લશ્કર છાવણી નાખીને પડ્યું હશે એવો ભાસ માત્ર પણ લાગ્યે જ થઈ શકત; કારણ કે, રાત કાંઈક અજવાળી હોવાથી છાવણીમાં દીપકો પણ વિશેષ સંખ્યામાં પ્રકટાવવામાં આવ્યા નહોતા. નાદિરાખાનમ તથા આલમખાનના તંખૂઓની આસપાસ જો કે ચાર ચાર પ્રહરીઓ તેમની રક્ષામાટે સાવધ રહીને ફર્યા કરતા હતા છતાં પણ મધ્યરાત્રિ વીત્યા પછી એક વિલક્ષણ અને બચાનક ઘટના બનવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. શુકલપદ્મની અષ્ટમી કિર્વા નવમીની નિશા હોવાથી મધ્યરાત્રિ પછી અદ્ય સમયમાં જ આકાશમંડળમાં ચંદ્રમાનો અરત થવાથી જે સ્થાનમાં ચંદ્રનો શીતલ પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો તે સ્થાનમાં અંધકારનો અધિકાર થવા લાગ્યો હતો અને તે અંધકારને પોતાનો પરમસહાયક માનીને સૈનિકોના કંટલાક અંતરપર આવેલા તંખૂઓમાંના એક તંખૂમાંથી કોઈના નાણુવામાં ન આવી નહ તેની રીતે બહાર નીકળીને કોઈ એ ઔરત જેવી દેખાતી અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ આતંત્ર મંદ સ્વરથી પરસ્પર કાંઈક વાર્તાલાપ કરતી આલમખાનના તંખૂ તરફ

સમંદરમાં ડૂબવાથી જાણે રોતી હોયની! એવો જ ભાસ થાય છે. યા અદ્વાદા! રાત કેવી અંધેરી છે, જાણે ક્યામતની ફેરી છે! આજની આ પાછલી રાત આશકોમાટે રાખે ફિરાક અથવા તો રાખેદયભર છે કે જેની આગળ જુસ્મા-તની તારીકી પણ કાફર છે!”

“નહિ, નહિ; સુલયમાન, એમ જ બોલ કે આજની રાત આલમખાનની ક્યની રાત છે; આજની રાત તે એક આસમાની બલની વારેદાત છે. આ તે રાત છે કે જેમાં જંગલી દરિદા પોતાના મસ્કનમાં ગોશાનશીત છે; આ તે રાત છે કે જેમાં અયશપસન્દ લોકો ગોશયે રાદતનાં મગ્રીત છે! આ રાત આશકોને ખૂતેનાહુકપર આસાદા કરનારી છે; આ રાત જનાકરોના ગુનાહના શૌકને છયાદા કરનારી છે! આ રાત ગુનાહગારોના ગુનાહોના નામા જેવી કાળી છે અને તેથી જ આ રાત ચાંદના ચમકતા ચહેરાપર અંધારાની કાળી ચાદર ઓઢાડતી ચાલી છે! આ રાતના ડરથી આસમાનના રૂપેરી સિતારા પોતાનાં મુખમંડળોને છુપાવે છે અને આ રાતના ખૌફથી કાતિબે આમાલના દિલમાં ધરધરાટીની આંધી ચઢી આવે છે! અલારે જાવણીમાંના બધા સિપાહો ખાખમાં છે; પણ આપણે એક ખૌફનાક કામ કરવાનું હોવાથી આપણા આત્માઓ અજબમાં છે!” બીજી વ્યક્તિએ પ્રથમ વ્યક્તિને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

“પરંતુ, હુસ્ના, ક્યાંક એવું ન થાય કે આ જનાના લિખાસમાં નીકળેલો સુલયમાન શિકારી થવાને બદલે શિકાર થઈ જાય; આલમખાનની જન લેવા જતાં આપણી પોતાની જનની દુરબાની અપાય!” સ્ત્રીવેપધારી સુલયમાને પોતાની સંગિની હુસ્નાને સંબોધીને આવા બચદર્શક ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

તેમના આ વાર્તાલાપથી તે બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ ખરેખરી સ્ત્રી હતી અને બીજી વસ્તુતઃ પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીવેપધારિણી વ્યક્તિ હતી તેમ જ તેઓ આલમખાનની હલ્લામાટે જ અલારે આલમખાનના તંખૂ તરફ જવાને નીકળી હતી એટલું તો સ્પષ્ટતાથી આપણા જાણવામાં આવી રાકે તેમ છે એટલે હવે તેમના હવે પછીના કાર્યક્રમનું જ આપણે અવલોકન કરવાનું છે.

પોતાના સંગી સુલયમાનના ઊપર્યુક્ત બચદર્શક ઉદ્દગારો સાંભળીને હુસ્ના મંદ પરંતુ ઉપલંબાત્મક બાવથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે: “સુલયમાન, તું મર્દ હોવા છતાં અણીને વખતે તારા મોઢામાંથી આવા અદ્વાજ નીકળતા સાંભળીને મને અજબથી થાય છે. નામર્દ ન થા; મારા મોઢાને શું તાકી રહ્યો છે! મારા સવાલનો જવાબ આપ. બોલ, તારા દિલમાં હિસ્મત છે ખરી કે નહિ?”

“ખેરાક છે; પરંતુ આ સવાલથી કાંઈ મતલબ?” સુલયમાને જવાબ આપીને સવાલ પૂછ્યો.

“ખામોશ; અને તારી પાસે ખંજર છે કે નહિ?” હુસ્નાએ તેના સવાલનો જવાબ ન આપતાં બીજો સવાલ રજૂ કર્યો.

“હા છે.” સુલયમાને કહ્યું.

“તારી પાસે ખંજર છે એ તો હું પણ જાણું છું; પણ હું એ પૂછવા માગું છું કે એ ખંજર ફક્ત લોકોને દેખાડવામાટે જ તે પોતાની પાસે રાખે છે કે ખોટી પાસેથી કાંઈ કામ લેવામાટે?” હુસ્નાએ આરો સવાલ પૂછ્યો.

“આ ખંજર દુશ્મનના ખૂનનો તલબગાર છે!” સુલયમાને જોશમાં આવીને કહ્યું.

“તો આપણા આકાના દુશ્મન આલમખાનનું ખૂન તારા ખૂનના તલબગાર ખંજરમાં તૈયાર છે!” હુસ્ના બોલી; અને ત્યાર પછી તે તેના ઉત્સાહને વધારતી કહેવા લાગી કે: “ગભરાતો નહિ; સુલયમાન, ગભરાતો નહિ; કારણ કે, હું જો કે ઔરતબત છું; છતાં આવાં કામોને પાર પાડવામાં હું જિંદા કરામાત છું. હું તારા ગમની અંધારી રાતને શમેવસ્લ બનાવીશ અને ઉમ્મીદના ચાંદને તેમાં અમકાવીને રોશનીને ફેલાવીશ. હું જીવતી છું ત્યાંસૂધી તારે મલકુલ મૌતથી પણ ઉરવાનું નથી અને ડરી જઈને જરા પણ પાછું પગલું ભરવાનું નથી. સુલયમાન, યાદ રાખજે કે તું મારો આશક છે; મારી મહુબ્બત અને મારા વસ્લનો તલબગાર છે અને મને પોતાની બીબી બનાવવાનો ઉમ્મીદવાર છે; પણ આજના કામના અંતમમાં તું જરા પણ નામદારી બતાવીશ, તો મારી નિગાહમાંથી ઊતરી જઈશ અને હું તારી માશૂકા થવાને બદલે તારા માથાપર લાનતનો વર્ષાદ વર્ષાવીશ; કારણ કે, ઔરતબત મર્દને પસન્દ કરનારી હોય છે, હીજડાને પસન્દ કરનારી નથી હોતી! એ તારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી અને હેયકારા થવાનું નથી!”

“બસ, હુસ્ના, બસ કર અને જખાનના ખંજરને હવે આ આશકના સીનાપર ન ચલાવ. તારા વસ્લને મેળવવામાં હું જહાન્નમમાં જવાને પણ તૈયાર છું; હું તારા હુકમને ગુલામ છું; તારો બન્દો તાબેદાર છું!”

“શાબાશ, મર્દબા, આફરીન!” હુસ્નાએ તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

હુસ્ના અને સુલયમાન આલમખાનના તંબૂ તરફ આગળ વધ્યાં અને જમીનપર લાંબા પડી પણ પ્રમાણે ચાલી પ્રહરીઓની નજર ચૂકાવીને આલમખાનના તંબૂમાં દાખલ થઈ ગયાં.

આલમખાન ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો હોવાથી પોતાના માણહારક શત્રુઓના પોતાના તંબૂમાં થયેલા પ્રવેશની ઘટના તેના જાણવામાં આવી શકી નહિ. હુસ્નાએ મંદ બળતા દીપકને વધારે મંદ કરી નાખ્યા અને અંધુક પ્રકાશમાં આલમખાનની શય્યા તરફ સુલયમાન સહિત આગળ વધીને તેણે સુલયમાનને કહ્યું કે: “બખરદાર; હોશિયાર; ખંજરનો એક જ વાર અને દુશ્મન કિતાર! દુશ્મન ખાળે ગર્ફલતમાં પડેલો છે ત્યાં સૂધીમાં એનું કામ તમામ થવું જોઈએ; કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા એ અચાનક બેદાર થશે, તો એની અજલ આપણી ગર્દનેપર ચઢી જશે!”

“આ ખંજરે ખૂબાર દુશ્મનની છાતીમાં પેસવાને તૈયાર છે.” સુલયમાને ખંજરને બહાર કાઢીને એ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને તે સાથે ખંજરને આલમખાનની છાતીમાં ઊતારી દેવાને તે તૈયાર થઈ ગયો. પરંતુ અચાનક “મારનારના હાથ બે છે અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હજાર છે!” એ પ્રમાણેના શબ્દો તેના તથા હુસ્નાનાં શ્રવણમાં આવીને અચડાયા, તે ઉભય પાપિજનો ભયથી કિચિત્ પાછળ હટી ગયાં અને તે ક્ષણે જ તમંચામાંથી છૂટેલી એક ગોળીએ સુલયમાનની છાતીમાં પ્રવેશ કરીને તેને ભૂમિપર ચત્તોપાટ પછાડી નાખ્યો. આવી ફેરવાયેલી પરિસ્થિતિને જોઈને હુસ્ના ત્યાંથી

જીવ બચાવવામાટે નાસી જવાને તૈયાર થઈ, પરંતુ તે જેવી બે ડગલાં આગળ વધી કે તત્કાળ તેને પુરુષવેષધારિણી કમરપારાએ પોતાના સશક્ત બાહુપાશમાં બદ્ધ કરી લીધી અને આલમખાનના દુપટ્ટાથી બાંધીને સૂમિપર નાખી દીધી. આ ઘટનાના યોગે કેટલોક કોલાહલ થતાં આલમખાન પણ જંગી હકચો અને પ્રહરીઓ પણ લ્યાં દોડી આવ્યા. હુસ્ના તથા સુલયમાનના કાળા કારસ્તાનનો મેદ ખુલ્લો થઈ જતાં આલમખાન પાસેથી અભયવચન મેળવ્યા પછી હુસ્નાએ જે વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો તે આ પ્રમાણેનો હતો:-

“હું પંજબના સૂબેદાર દૌલતખાનના જનાબખાનાની એક બાંત્રી છું અને દૌલતખાનના સાહુબજદા ગાજખાનની એક છુપી માશકા છું. દૌલતખાન તથા ગાજખાનનો, ભિરામાંથી નાદિરાખાનમ તથા આપ નામદારના બે ફિદવીઓના પલાયન કરી ગયા પછી, આપમાં અવિશ્વાસ બંધાયોથી દૌલતખાને ગાજખાનને ઈબ્રાહીમ લોદી પાસે મોકલીને પોતે લાહોર જઈ પંજબની સૂબેદારી પાછી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે અને આપ નામદારને મારી નાખવામાટે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોને આપનો જ્યાં પાણુ પત્નો મળે લ્યાં જવામાટે રવાના કરી દીધા છે. હું પણ મોટા ઇનામની અને ગાજખાનની બીબી થવાની આશાથી આપને મારી નાખવાનું બીડું ઝડપીને અહીં આવી હતી અને મારા વિસાલના તલબગાર આ સુલયમાનને મહુબ્બતની લાલચમાં લપટાવીને મારી સાથે લાવી હતી. આપની છાવણીમાં લાહોરથી આવેલા આપના લશ્કરમાં દૌલતખાનના કેટલાક જરૂરસો મૌલદ્દ હોવાથી અમે છાવણીમાં પ્રવેશ કરી શક્યાં હતાં અને આશ્રય મેળવી શક્યાં હતાં. મધ્યરાત્રિ પછી સુલયમાનને હું જનાના લિબાસમાં અહીં એટલામાટે લાવી હતી કે કદાચિત્ અમે કોઈના જોવામાં આવી જઈએ, તો પણ નાદિરાખાનમની બાંદીઓ તરીકે પોતાને ઓળખાવીને અમારાથી મૌતના પંજમાંથી છટકી શકાય અને જે અમારાપર કોઈની નજર ન પડે, તો અમારું કામ નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય. અમારો દાવ આપના તંબૂમાં દાખલ થતાં સૂધી તો ફાવી ગયો, પણ આ હુસીન નૌજવાનના જણાવ્યા પ્રમાણે મારનારના બે હાથ અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હંતર હોવાથી પરવરદિગારે આપના બચાવનાર આ નૌજવાન ફરિશ્તાને અણીની વેળાએ આપના બચાવમાટે મોકલી આપ્યો, એના તમંચાની ગોળીથી મારો આ સાથી મરાયો અને હું પોતે પણ પકડાઈ ગઈ. હવે આપ નામદારનાં ચરણોમાં મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે આપ દૌલતખાનના વચનમાં કે વર્તનમાં લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ રાખશો નહિ; હાલ તરત લાહોરમાં જશો નહિ અને હિન્દોસ્તાનની સુલ્તાનીને મેળવવામાટે જે કાંઈ પણ કોશિશ કરે તે કેવળ પોતાના બળપર આધાર રાખીને તેમ જ બરાબર સાવચેતી રાખીને જ કરજો. હું આપનો જીવ લેવાને આવી હતી છતાં આપ નામદારે મારા ગુનાહે અજમની મોઆદ્દી આપીને મને મારી જન બખ્શી છે એ એટલે એ એહસાનના બદલામાં આપ નામદારને ખરી સલાહ આપવી એ હું મારો ફર્જ સમજું છું.” આ પ્રમાણે કહીને હુસ્નાએ ગાજખાનના પ્રપંચ અને તેના યોગે પંજબમાં આલમખાનમાટે ફેરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનો જે વૃત્તાન્ત પ્રસ્તુત મકરણના

પ્રારંભમાં આપવામાં આવ્યો છે તે સમસ્ત વૃત્તાન્ત પણ આલમખાનને કહી સંભળાવ્યો; કારણ કે, હુસ્ના પોતે ગાજખાનની માશુકા હોવાથી ગાજખાનના પોતાના મુખથી જ એ સર્વ ગુપ્ત છળપ્રપંચોની વાર્તા તેના જાણવામાં આવી હતી અને તેથી જેને હુસ્ના ન જાણતી હોય, એવી દૈલતખાન તથા ગાજખાનની કાંઈ પણ છુપી મસ્લહત હતી જ નહિ. અહીં એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ હુસ્ના તે જ બાંદી હતી કે નાદિરાએ દૈલતખાનના નામને લખેલો રુકો જેના હાથમાં આવ્યો હતો અને તે રુકો દૈલતખાનને ન આપતાં જેણે ગાજખાનને આપવાથી ગાજખાને નાદિરાપર કરેલા અથવા કરવા ધારેલા અત્યાચાર કિંવા બળાત્કારની વાર્તા દૈલતખાનના જાણવામાં આવી શકી નહોતી અને જેના પરિણામે ગાજખાનનો પ્રપંચ ફાવી જતાં દૈલતખાન આલમખાનનો જની દુશ્મન થઈ ગયો હતો.

આલમખાને પોતાના વચન અનુસાર અત્યંત ઉદારતા દર્શાવીને પાખીયસી હુસ્નાને પ્રાણુદાન આપીને તેની ન્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી અને હુસ્ના વારંવાર આલમખાનનો ઉપકાર માનતી અને તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ. સુલયમાનના શબને પ્રહરીઓ ત્યાંથી ઉપાડી ગયા અને પ્રભાતમાં પોતાની છાવણીમાં દૈલતખાનના પક્ષના જેટલા પણ શક પડતા માણસો મળી આવ્યા તે સર્વને એકત્ર કરીને આલમખાને જલ્લાદોની તલ્વારોના વારથી એક સમયાવચ્છેદે એટલામાટે મરાવી નાખ્યા કે ભવિષ્યમાં દૈલતખાનના ખીજ માણસો તેમના શિરચ્છેદની વાર્તા સાંભળીને તેની છાવણીમાં અથવા તો તેના જે નગર કે ગ્રામમાં સુકામ હોય તે નગર કે ગ્રામમાં આવતાં વિચાર કરે અને તેથી ભવિષ્યમાં શત્રુપક્ષના છળપ્રપંચની ભીતિ તથા ચિન્તા સ્વાભાવિક જ ઓછી થઈ જાય. આ એક નવીન કાર્યમાં રોકાણુ યવાથી પ્રભાતમાં છાવણી ઉઠાવીને આલમખાનથી પ્રવાસમાં આગળ વધી શકાયું નહિ તેમ જ એ દિવસે ત્યાંથી છાવણી ન ઉઠાવવાનું ખીજું કારણ એ પણ હતું કે પ્રથમ આલમખાનનો લાહોર જવાનો વિચાર હતો, પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થયેલું હોવાથી અને ત્યાં જવામાં વિશેષ ભીતિ રહેલી હોવાથી હવે કયા સ્થાનમાં જવું અને ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેના બાવિયુદ્ધની કેવા પ્રકારે તૈયારી કરવી એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લેવાની તેનામાટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. આ કારણથી આલમખાને સુલતાન આખરની ફ્રૅજના આંર મોટા સિપાહસાલારો અથવા ફ્રૅજ અફસરોને પોતાના તંબૂમાં બોલાવ્યા અને મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતાં સૂધી તેમની સાથે જે કાંઈ પણ મંત્રણા કરવાની હતી તે કરી લીધી. ત્યારપછી મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતાં અને ચાસીને આવીને દસ્તરખાનપર પધારવાની સૂચના આપતાં આલમખાન સિપાહસાલારોને વિદાય કરીને જમવામાટે નાદિરાના તંબૂમાં આદ્યો ગયો.

નાદિરાના તંબૂમાં નાદિરા, શુલંહામ તથા કુમરપારા સાથે એક જ દસ્તરખાનપર બેસીને ભોજનને ન્યાય આપ્યા પછી પરવરદિગારનો ઉપકાર માની સ્નાદિક તથા ચાસીને જમવા જવાની રજા આપીને આલમખાન પોતાની બેગમ નાદિરાખાનરા તેમજ કુમરપારા તથા શુલંહામને સંજોદીને ખંજળમાંની

“મારી પોતાની પણ છેલ્લા બે દિવસથી કાબુલ જવાની ખાહિશ થયા કરે છે; કારણ કે, મારા મનમાં એવો શક પચદા થઈ ગયો છે કે મારા પિદર જતનતનશીન થઈ ગયા છે અને થોડા દિવસ પહેલાં તેઓ મારા તથા કુમર-પારાના જોવામાં આવ્યા હતા તે તેઓ પોતે નહોતા, પણ તેમની પાક રહ હતી, એવી મારા દિલમાં છુપી ખસારત થયા કરે છે અને મારો એ શક મંજિ-લગાહમાં પહોંચ્યા વગર અને ત્યાંથી મારા પિદરના સમાચાર મેળવ્યા વગર કદાપિ નાબૂદ થઈ શકે તેમ નથી. કાબુલ જવાનું એક આ કારણ છે અને બીજું કારણ સુલ્તાન બાબરશાહને હિન્દોસ્તાનમાં લાવવાનું આવી મળ્યું છે એટલે કુમરપારા સાથે હશે તો મારી સફર સહલ થઈ જશે અને કુમરપારાને પણ મારો સંગાથ મળશે એટલામાટે મને પણ જો કુમરપારા સાથે જવાની આજ્ઞા આપશો, તો આપ નામદારનો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે.” શુલંદામે પણ અમુક એક વિશિષ્ટ કારણથી કુમરપારા સાથે કાબુલ તરફ જવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી.

કુમરપારા તથા શુલંદામના આ પ્રસ્તાવનું આલમખાન કાંઈ પણ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે તેમના એ પ્રસ્તાવને સાંભળતાં જ નાદિરા પોતાના અભિ-પ્રાયને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “હરશીરા કુમરપારા અને બહન શુલં-દામ, તમે ઔરતનત હોવા છતાં મારા ભાઈઓની ગરજ સારીને તમેએ મારી મોંઘી અસ્મતને જીવનું જોખમ વેડીને બચાવી છે અને ગઈ રાતે મારા સરતાજ ખાવિન્દની જન બચાવીને મારા સોહાગને કાયમ રાખી મને એહસાનના બોજથી એવી તો દબાવી દીધી છે કે આ એહસાનેનો બદલો મારાથી આ જિન્દગીમાં તો વાળી શકાય તેમ છેજ નહિ. હવે આ જિન્દગીમાં હું તમારાથી દૂરી થવા નથી માગતી અને તેથી કાબુલ જવામાટે તમને રજા આપવાની મારી મારા સરતાજને જોખમી ના છે. તમે અમારી પાસે હશે, તો ગમે તેવી આફતના વક્તમાં પણ અમને તમારો સહારો મળ્યા કરશે અને અમારા દિવસો રમતાં રમતાં વીતી જશે. સુલ્તાન બાબરશાહ પોતે જ હિન્દોસ્તાનમાં આવે એમ મારા ખાવિન્દ રુક્કામાં દબાણ કરીને લખશે અને શુલંદામ, તારા પિદરના સમાચાર કૌંઈ સિપાહો લેતા આવશે એટલે તે સમાચાર સાંભળીને તારા પિ-દરના ઇતકાલ વિશેનો તારો શક પણ નાબૂદ થઈ જશે એટલે આ કામોમાટે ખાસ તમારે જ કાબુલમાં જવાની જરૂરત નથી. મારી ખાહિશ આવી છે છતાં તમે જળઈસ્તીથી જાઓ તો પણ મારાથી તમને અટકાવી શકાય તેમ નથી.”

કુમરપારા તથા શુલંદામથી નાદિરાના પ્રેમ તથા આગ્રહનો તિરસ્કાર કરી શકાયો નહિ અને તેથી તેમણે કાબુલ જવામાટેના પોતાના વિચારને માંડી વાળ્યો. તે જ દિવસે આલમખાને સુલ્તાન બાબરશાહના નામનો એક રુક્કો લખી તેમાં પોતાના જયપરાજય તથા દૈવતખાન અને ગાંધખાનની નીચતાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત જણાવીને તેમાં તેને પોતાને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે આગ્રહ કરી તે રુક્કોને ખંધ કરી ચાર સિપાહોને તે રુક્કો બાબરને હાથોહાથ પહોંચાડવામાટે રવાના કરી દીધા અને તેમની સાથે ખીન્ત બે સિપાહોને મંજિલગાહના દરેગા જમાલુદ્દીનના સમાચાર લાવવામાટે મોકલ્યા કે જો

મંજિલગાહ સૂઝી જઇનેજ પાછા ફરવાના હતા. આ કાર્યથી મુક્ત થયા પછી પોતાના લશ્કરના કેટલાક ભાગને આગળ દશ ગાઉના ફાસલાપર છાવણી નાખવા-મોટે રવાના કરીને રાત્રિનો સમય આલમખાને પૂરતો ખંદોખસ્ત રખાવીને વિશ્રાંતિમાં વીતાવ્યો અને ખામદાદમાં ત્યાંથી છાવણી ભઠાવીને તે પોતાનાં આત્મીય જનો તેમજ ખાકીના સૈન્યવિભાગ સહિત પ્રવાસમાં આગળ વધ્યો. આલમખાન સિયાલકોટ જવાનો હોવાથી જો અહીં સિયાલકોટનો અમો અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને કિંચિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ જ કહેવાય.

સિયાલકોટ નગર દિલ્લીથી લગભગ ૨૦૦ ગાઉના અંતરપર અને લાહોરથી ઉત્તર દિશામાં લગભગ ૪૫ ગાઉના અંતરપર આવેલું છે. એ નગર પાંદુરાજના પુત્ર નહુલ તથા સહદેવના મામા રાજ શલ્યે વસાવ્યું હતું અને તેથી મહાભારતમાં એ નગરનું અને એ નગરના રાજનું નામ વર્ણવાયલું છે. શલ્ય અથવા શલ્ય રાજની રાજધાની અલારના ઝંગ નામક જિલ્લામાં ગુજરાંવાલા જિલ્લાની સીમાના નિકટમાં હતી અને તેનું નામ સાકલા હતું, એ પ્રમાણેનો હલ્લેખ પણ કેટલાક ઇતિહાસોમાં મળી આવે છે. ઇસ્વી સન્ ૬૫ અથવા ૭૦ માં રાજ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર શાલવાને એ નગરની સુધારણા કરી હતી. શાલવાનનું ખીજું નામ રસાલૂ પણ હતું અને રસાલૂની રાજધાની સિયાલકોટ નગરી હતી. અદ્વાપિ ખંજળ ખાંતના પ્રત્યેક વિભાગના લોકો રસાલૂ વિપયક અનેક દંતકથાઓ કહ્યા કરે છે. રાજ હુદીએ રસાલૂનો પરાજય કર્યો હતો અને રસાલૂના મૃત્યુ પછી હુદી સિયાલકોટનો રાજ થયો હતો. હુદી પછી સિયાલકોટનું રાજ્ય ૩૦૦ વર્ષ પર્યન્ત લટકાટ તથા દુષ્કાળ આદિથી ઉગ્ગડવત્ ગઈ ગયું હતું. ઇસ્વીસન્ની સાતમી શતાબ્દિમાં જંજૂના રાજપૂતોએ સિયાલકોટ નગર અને તદન્તર્ગત સમસ્ત પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો; મુગલોના રાજત્વકાળમાં તે દેશ લાહોરના સૂબાના એક ભાગ તરીકે હતો અને સિયાલકોટ એક સદર સ્થાન હતું. એ પછી કેટલાક સ્વામીઓના હસ્તમાં ગયા પછી ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં લાહોરના મહારાજ રણજિતસિંહે સંપૂર્ણ સિયાલકોટ જિલ્લાને પોતાના અધિકારમાં કરી લીધો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં ત્યાં અંગ્રેજોના અધિકાર થયો હતો કે જે અદ્વાપિ વર્તમાન છે.

આપણી નવલકથામાં વર્ણવાયેલી ઘટનાઓના સમયમાં સિયાલકોટની આસપાસ લગભગ દોઢ ગાઉ જેટલા વિરાવાનો પત્થરનો બાંધેલો રાજ શાલવાન અથવા રસાલૂનો બંધાવેલો એક બહુ જ મજબૂત કિલ્લો હતો અને તે દુર્ગ બહુધા અગ્રંથ મનાતો હતો; કારણ કે, કિલ્લાની દીવાલો ઘણી જ જાડી હતી, કિલ્લામાં કૂવાઓની સારી સંખ્યા હોવાથી પાણીના દુષ્કાળનો ભય હતો જ નહિ, ધાન્ય ભરી રાખવામાં ઘૂર્ણમાં અત્યંત વિશાળ ભંડારોની યોજના કરાયેલી હતી અને કિલ્લાની આસપાસ એક ઘણી જ પહોળી તથા બહુ જ જાડી ખાઈ ફેરેલી હતી અને તેમાં સદા સર્વદા પાણી ભરેલું રહેલું હતું એટલે રાત્રી ગમે તેવો અને ગમે તેટલો મળળ હોય તો પણ તે સમયમાં એ કિલ્લાપર તેનાથી અત્યાનંક આક્રમણ કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ.

કિલ્લામાં આવજન કરવામાટે ચાર દિશામાં ચાર મોટા દરવાજા રખાયલા હતા અને ખાઇપરના લાકડાના મજબૂત પૂલ ઉપર થઇને તે દરવાજામાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો. એ લાકડાના પૂલ એવા પ્રકારનાં બનાવેલા હતા કે જ્યારે આવ-શ્યકતા હોય ત્યારે કિલ્લાની દીવાલોમાંથી તેમની સાથે જોડેલી સાંકળોને ચંત્રદ્વારા ખેંચતાં પૂલ ઉપર ઉપડી આવતા હતા અને એવી રીતે પૂલ ઉચકાઇ જતાં બહાર જવા આવવાનો માર્ગ સર્વથા બંધ થઇ જતો હતો. નગરમાં ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓની સંખ્યા સારી હોવાથી અને વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગમાં પણ એ નગર આગળ વધેલું હોવાથી નગરની સમૃદ્ધિ પણ અન્ય નગરો કરતાં વિશેષ પરિમાણમાં હતી અને એ સર્વ કારણોથી એ નગરને તે સમયમાં પણ લાહોર જેટલું જ મહત્વ અપાતું હતું. આલમખાન લાહોરમાં વધારે રહ્યો નહોતો, પરંતુ સિયાલકોટમાં પૂર્વે કોઇ કારણવશાત્ એક વર્ષ જેટલો સમય વીતાડી આવ્યો હતો અને તેથી સિયાલકોટની સુરક્ષિતતા તથા ઉત્તમતાને તે બરાબર જાણતો હોવાથી અત્યારના કટાકટીના સમયમાં સિયાલકોટને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવવાનો તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.*

અસ્તુ: ઉપર્યુક્ત સ્થાનને ત્યાગ્યા પછી આલમખાન કોઈ દિવસ ચાંડ ગાઉ, કોઈ દિવસ દશ ગાઉ તો કોઈ દિવસ બાર ગાઉની મંજિલ મારતો બરાબર ઓગણીસમે દિવસે સિયાલકોટની સીમામાં આવી લાગ્યો. સિયાલકોટમાંનાં દૈલતખાનના પ્રતિનિધિને આલમખાન તથા દૈલતખાન વચ્ચે ઉદ્ભવેલા વૈર-ભાવના સમાચાર મળી ગયેલા હોવાથી પ્રથમ તો તેણે આલમખાનને સિયાલકોટમાં આવતો અટકાવવાના પોતાથી બની શકતા સર્વ પ્રયત્નો કરી જોયા અને પોતાનો સંપૂર્ણ વિરોધ દર્શાવ્યો; પરંતુ આલમખાન પોતાના સૈન્ય સહિત નગરમાં પેસી આવેલો હોવાથી અને તેના સૈન્ય સાથે બાથ લીડવા જેટલી શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દૈલતખાનનો પ્રતિનિધિ ઊવટે પોતાના પક્ષના મનુષ્યોને લઇને સિયાલકોટમાંથી લાહોર જવામાટે ચાલ્યો ગયો અને સિયાલ-

* ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયમાં સિયાલકોટ ડાવણીની દેશી સેના બળવાખોર થઇ હતી અને તે સેનાના સૈનિકોએ યૂરોપીયન અધિકારીઓને મારી નાખ્યા હતા, દફતરને બાળી નાખ્યું હતું, ખજાનો લૂટી લીધો હતો અને કચદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. થોડા દિવસ તેઓ આખા બિલ્લાના માલિક બની બેઠા હતા; પરંતુ ત્યાર પછી સત્વર જ અંગ્રેજોએ તેમને નસાડીને ત્યાં પાછો પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો હતો. એ બળવાના સમયમાં કેટલાક અંગ્રેજોએ શાલવાનના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી કિલ્લાને તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાનું અત્યારે અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં સિયાલકોટ નગરના મધ્ય ભાગમાં પુરાણા કિલ્લાની એક નિશાની ઊભેલી છે કે જેને અદ્વાધિ લોકો શાલવાનના કિલ્લાના નામથી ઓળખે છે. એવી બીજી નિશાનીઓ નગરના બાહ્યભાગમાં પણ વિસ્તરેલી દેખાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી એ કિલ્લો સારી સ્થિતિમાં હતો, તો પછી આપણી નવલકથાના સમયમાં એ કિલ્લો ઘણી જ સારી અને સુદૃઢ સ્થિતિમાં હોય એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે, આપણી નવલકથાનો સમય ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી લગભગ ૩૨૫ વર્ષ પૂર્વનો છે.

કોટમાં આલમખાને પોતાના સંપૂર્ણ અધિકારની સ્થાપના કરી દીધી. આલમખાનની આ ઘટ્ટતાના સમાચાર દૌલતખાનને મળતાં કંઠથી તે લાલ પાળો થઈ ગયો અને તેણે આલમખાન પર ચઢાઈ કરીને તેને भारी નાખવાના અથવા તો નસાઈ મૂકવાના ખે મહિતામાં બે વાર પ્રયત્ન પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેના એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી આલમખાન સિયાલકોટમાં આનન્દપૂર્વક પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગ્યો. ત્યારપછી દિલ્લીથી પાછા ફરેલા ગાજીખાને પણ આલમખાનને સિયાલકોટના કિલ્લામાંથી બહાર કાઢીને તેની તથા તેની આત્મીય વ્યક્તિઓની પાયમાલી કરી નાખવામાટેના પોતાના પ્રયત્નોમાં કશી પણ ક્યારા રાખી નહિ; પરંતુ આલમખાન પર અને નાદિરાખાન પર પરમેશ્વરની સમ્પૂર્ણ કૃપા હોવાથી અને કિલ્લામાં અત્રંસામગ્રી બે વર્ષ સૂધી ચાલે તેટલી ભરેલી હોવાથી ગાજીખાનના પ્રયત્નો પણ વ્યર્થ થયા અને આલમખાન, નાદિરા, મુલદામ તથા કમરપારા આદિ તેની પ્રતિપક્ષિણી વ્યક્તિઓનું તેનાથી કંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શકાયું નહિ. આવી રીતે કેટલાક મહિના વીતી ગયા અને સફર મહિતાની લગભગ દશમી કે બારમી તારીખે પંજબમાં સર્વત્ર એવા સમાચાર વાયુ પ્રમાણે વિસ્તરી ગયા કે: “સુલ્તાન બાબર સફર મહિતાની પહેલી તારીખે કાબુલથી પોતાની જળરી ફોજ સાથે હિન્દોસ્તાન પર પાંચમી વારની ચઢાઈ કરવામાટે નીકળી ચૂક્યો છે અને તે થોડા વખતમાં જ પંજબની સરહદમાં આવી પહોંચશે.” પંજબના લોકોને હારતવર્ષના બાવિગનમાં એક પ્રયત્ન યુદ્ધના મેદાનું દર્શન થવા લાગ્યું અને તેથી કેટલાક લોકો અશાંત પણ થઈ ગયા.

હવે પંજબમાં સુલ્તાન બાબરના આગમનના જે સમાચાર આવ્યા હતા તે સત્ય હતા કે અસત્ય હતા અને તે તે સમાચાર સત્ય હોય તો બાબરના આગમનની ઘટના કેવી રીતે અને શા કારણથી બની હતી એ વિષયનું હવે આપણે અવલોકન કરવાનું છે; કારણ કે, કાબુલમાંથી બાબરના સૈન્ય પ્રયાણની ઘટના તો સર્વથા સત્ય જ હતી.

* * * * *

આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીનનો રુકો લઈને આવેલા પોતાના ફોજ સિપાહોનાં મોઢાંથી તેમ જ રુકાના વાંચનથી આલમખાનના દિલ્લીની સાત દિવસની સુલ્તાની ભોગવ્યા પછી અચાનક થયેલા પરાજયની તેમ જ દૌલતખાનની બેવફાઈ તથા દગાબાજીના સમાચાર સાંભળી તથા જાણીને અત્યારસૂધી મહિરાપાન, ગાનતાન તથા હલાનવિહાર આદિ વિલાસોમાં લગીપથી રહેલો સુલ્તાન બાબર ગદ્ગદતાના ખાળમાંથી એકદમ જેદાર થયો અને તે ક્ષણે જ હિન્દોસ્તાન પર પાંચમી વાર ચઢાઈ કરવાના નિશ્ચય પર આવી લાગ્યો. જે તેના સર્વથી વિશેષ કંઈ પણ મનુષ્ય પર કોપ થયો હોય, તો તે દૌલતખાન અને તેના સાહુબંદા ગાજીખાન પરનો જ કોપ હતો; કારણ કે, તેની હિન્દોસ્તાન પરની ચોથી વારની છેલ્લી ચઢાઈના સમયમાં દૌલતખાન તથા ઇબ્રાહીમ લોદીના યરુપર વિગ્રહના પ્રસંગે તેણે દૌલતખાનને એટલી બધી સહાયતા આપી હતી કે તેની સહાયતાના પરિણામે જ દૌલતખાન પંજબની સ્વતંત્ર બાદશાહી જેવી સુબેદારીને ભોગવવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને

ધુઆહીમ દોઢીના અત્યાચરોથી મુક્ત થઈ શક્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાનને બાબર પાસે મોકલનાર પણ તે જ હતો અને હવે તે આલમખાનનો પાકો વિરોધી થઈ ગયો હતો એ કારણથી ધુઆહીમ દોઢી કરતાં પણ દૌલતખાન તથા શાહખાનને શિકસ્ત આપવામાટે તેનું મન વિશેષ અધીર બની નય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. અધૂરામાં પૂરું પોતાના સિપાહોના મુખથી તેણે એવી વાર્તા પણ સાંભળી કે: “દૌલતખાન આજકાલ એટલો બધો મગફર થઈ ગયો છે કે સુલ્તાન સલામતના મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાટે તે ડાખી બાન્દૂ અને જમણી બાન્દૂ બે તલ્વારો બાંધવા લાગ્યો છે અને એકને બદલે કર્મરે બે તલ્વારો લટકાવીને લોકોને તે પોતાની જમણી તાકતનો ભાસ કરાવતો અને ગમે તેમ બકતો ફર્યા કરે છે.” આ વાર્તાના શ્રવણથી બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં ધૂત હોમાયું અને સુલ્તાન બાબરે પોતાના અફસરનંગને બોલાવીને જેમ બને તેમ ઊતાવળથી ફૌજને તૈયાર કરીને હિન્દોસ્તાનપર પાંચમી વારની ચઢાઈમાટેની તૈયારીઓ કરવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો. ચાર પાંચ દિવસમાં ફૌજ તૈયાર થતાં અને કાબુલની વ્યવસ્થાનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં હિજરી સન ૮૩૨ ના સફર મહિનાની ૧લી તારીખ અને શુક્રવારને દિવસે (સંવત્ ૧૫૮૨ના માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમા અથવા ઇ. સ. ૧૫૨૫ ના નવેમ્બર માસની ૧૭ મી તારીખે) સુલ્તાન બાબર પોતાની ફૌજને તથા પ્રવાસમાં પોતાના મનોરંજનમાટે કેટલાક શાયરો-કવિઓ-ને પણ સાથે લઈને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે કાબુલમાંથી નીકળી ચૂક્યો.

સુલ્તાન બાબર પ્રવાસમાં પણ મદિરાપાનના વિલાસમાં, શાયરોસાથેના વાણીવિનાદમાં અને ગેડાના શિકાર આદિમાં બહુ સમય વીતાડતો હોવાથી તેનાથી પોતાની ધારણા કરતાં બહુ જ અલ્પ માર્ગ કાપી શકતો હતો અને તેથી હજી તો તે કાબુલથી ખંજભ સૂધીના માર્ગના તૃતીય ભાગને પણ ભાગ્યે જ કાપી આવ્યો હશે એટલામાં તો આવતા જતા ખીજા મુસાફરોના મુખથી બાબરની હિન્દોસ્તાન તરફની કૂચના સમાચાર ખંજભમાં સર્વત્ર વિસ્તરી ગયા અને તે સમાચાર સાંભળીને દૌલતખાન તથા શાહખાન સાવધાન થયા તેમ જ આલમખાનના હૃદયમાં આશા તથા ઉત્સાહનો નવીનતાથી આવિર્ભાવ થયો. માર્ગમાં એક બે વાર બાબરની પ્રકૃતિ પણ બગડી અને તેથી પણ કૂચમાં કેટલોક વિલંબ થયો. બાબર કાબુલમાંથી નીકળ્યો તે વેળાએ તેનો શાહજહો હુમાયૂન બદખ્શાનમાં હતો અને તેને બાબરે પોતા સાથે તેની ફૌજને લઈને આવી મળવામાટેનો સંદેશ કહાવી દીધો હતો એટલે ડિસેમ્બર મહિનાની ત્રીજ તારીખે તે પણ પોતાની ફૌજ સાથે આવીને માર્ગમાં જ બાબરને મળી ગયા અને તેથી બાબરના સૈન્યબળની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ. ડિસેમ્બરની સોળમી તારીખે સિન્ધુનદને આંખંગીને સિયાલકોટના હુંગરોની ધારપર થઈને તે આગળ વધ્યો અને તે સમયનો શીયાળો અતિશય ભયંકર હોવાથી તળાવો તથા ઝરણાંના પાણી નમી ગયેલાં હોવા છતાં પણ બાબરની ફૌજ એક નિમેષ માત્રને માટે પણ આગળ વધતી અટકી નહિ. અંતે સુલ્તાન બાબર નિર્વિદ્ધ સિયાલકોટમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં ફૌજને છાવણી નાખવાનો હુકમ આપીને તે પોતે આલમખાનનો મેહમાન થઈને મેહમાનદારીના ઉપભોગને ભોગવવા લાગ્યો. હવે પછી

બાબરે હિન્દોસ્તાનમાં આવીને શા ચમત્કારો કરી બતાવ્યા હતા તે આપણે જોવાનું છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

બાબરની બુદ્ધિમત્તા

એક દિવસ અને એક રાત્રિ સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિમાં વીતાવ્યા પછી બીજા દિવસના પ્રભાતમાં બાબર સિયાલકોટમાંના આલમખાનના મહાલયમાંના બેઠકખાનામાં આલમખાન, હુમાયૂંન તથા પોતાના બે અફસરજો સાથે કાવાને ધન્સાદ આપતો આનન્દમાં બેઠો હતો અને કહાવિત્ તે મદિરાની માગણી કરે તો તત્કાળ આપી શકાય એટલામાટે બે બાંદીઓ મદિરાની સુરાહી તથા જામને એક મેજપર તૈયાર રાખીને હુકમની વાટ જોતી બાંધી હતી તેવામાં આલમખાનના હાથમાં આવી ગયેલી સુલ્તાની પાછી તરતજ તેના હાથમાંથી સરી અથવા નીકળી જવા વિશેની વાત નીકળી એટલે તે પ્રસંગે બાબર ગંભીરતાથી પોતાના વિચારોને દર્શાવતો આલમખાનને સંખોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“સારા કાયદા અને સારી ફૌજ એ કોઈ પણ રાજા અથવા સુલ્તાનના રાજ્યના મળખૂત પાયા ગણાય છે. જે રાજા અથવા બાદશાહની ફૌજ સારી નથી હોતી તેના કાયદા પણ સારા નથી હોતા અને જેની ફૌજ સારી હોય છે તેના કાયદા પણ સારા હોય છે. અત્યારે કાયદાના વિવેચનનો પ્રસંગ ન હોવાથી હું કેવળ ફૌજનું જ વિવેચન કરવા માગું છું; કારણ કે, તમારી શિક્ષત કેવળ તમારી બાદશી ફૌજના કારણથી જ ચયેલી છે. કોઈ પણ રાજા અથવા બાદશાહને પ્રસંગ અનુસાર ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી ફૌજ ચાર પ્રકારની હોય છે અને તે આ પ્રમાણે:- પોતાની ફૌજ, બાદશી ફૌજ, મદદગાર ફૌજ અને મિત્ર સેના. એમાંથી પોતાની ફૌજ એટલે શું એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે; અર્થાત્ પોતે પગાર આપી ક્વાયદ વગેરે શીખવીને જે ફૌજને હમેશા પોતાના ઉપયોગમાટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે તે પોતાની ફૌજ કહેવાય છે; જે વેળાએ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પડે તે વેળાએ બીજા કોઈ રાજા કે બાદશાહના સૈનિકોને જે સમય પૂરતો પગાર આપીને લાવવામાં આવે છે અથવા તો કોઈ કારણથી સામા પક્ષના ગમે તેવા લોકો સૈનિક તરીકે આપણી ફૌજમાં આવી બેળાય છે તે ફૌજ બાદશી કહેવાય છે; પેશ્તાના મિત્ર રાજા અથવા સરદાર પાસેથી પ્રસંગ પૂરતી દુમક અથવા મદદ માગીને જે ફૌજ લવાય છે તે ફૌજ મદદગાર ફૌજના નામથી ઓળખાય છે અને ઉપર્યુક્ત જે કોઈ પણ બે પ્રકારની ફૌજો એકત્ર થયેલી હોય છે તે મિત્ર સેના કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારની ફૌજમાંની બીજા પ્રકારની એટલે કે બાદશી ફૌજ નિરૂપયોગી હોવા સાથે બાધા કરનારી પણ હોય છે, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને તેથી જે કોઈ પણ હાકિમ આવા પ્રકારની બાદશી ફૌજપર જ આધાર રાખીને બેસી રહે છે તે હાકિમની હુકમત કદાપિ નિર્ભય રહી શકતી નથી; કારણ કે, એવા પ્રકારની સેનામાંના મનુષ્યો મહત્વાકાંક્ષી હોય છે; ક્વાયદ વગેરે સારી રીતે શીખેલા નથી હોતા અને તેમનામાં

પોતપોતામાં પણ ફાટફૂટ હોઈને તેઓ મિત્ર સાથે કૃતદંતા તથા શત્રુ સાથે નીચતા આચરવામાં આગળ પાછળનો લેશ માત્ર પણ વિચાર રાખતા નથી; સારાંશ કે તેમને મનુષ્ય કિંવા ખુદા બેમાંના કોઈની પણ ભીતિ હોતી જ નથી. આ કારણથી જે કોઈ રાજ અથવા બાદશાહ એવા લોકોમાં વિશ્વાસ રાખી શાંત તથા સ્વસ્થ થઈને બેસી રહે છે તેનો નાશ અતિશય અલ્પ સમયમાં જ નિર્માયલો હોય છે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. એવા ભાડૂતી સૈનિકો શાંતતાના સમયમાં ક્ષણ ઉપજવે છે અને યુદ્ધના સમયમાં અથવા સંકટની ઘટિકામાં લાગીને આલ્યા જાય છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે યુદ્ધભૂમિમાં જતી વેળાએ તેમના મનમાં સ્વદેશપ્રીતિ કિંવા સ્વદેશભિમાનનો તેમ જ સ્વામિભક્તિ તથા રાજભક્તિનો અંશ માત્ર પણ હોતો નથી; તેમની દૃષ્ટિ કેવળ ધનપ્રાપ્તિ તથા સ્વાર્થસિદ્ધિમાં જ રહેલી હોય છે અને જે મનુષ્ય કેવળ ધનપ્રાપ્તિ તથા સ્વાર્થસિદ્ધિનો જ દાસ થયેલો હોય છે તેના હસ્તથી કદાપિ કોઈ પણ મહત્વ ધરાવતું શક્ય નથી. જ્યાં સૂધી સિપાહગિરીના જોડરને બતાવવાનો પ્રસંગ આવેલો નથી હોતો ત્યાં સૂધી એવા ભાડૂતી સિપાહો બહુ જ સારા દેખાય છે; પરંતુ તે પ્રસંગ આવતાં જ તેમનું ખરું પાણી આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે. મારા આ કથનના સત્યાંશનો મને પોતાને તો અનેક વાર અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે અને તમારી શિક્ષત પણ આ ભાડૂતી ફૌજપર આધાર રાખીને નિર્ભય થઈ બેસી રહેવાથી જ થઈ છે એટલે એમાટેનાં બીજાં ઉદાહરણો આપવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી.”

“પરંતુ જો ભાડૂતી ફૌજના અફસરો બહાદુર અને જોરાવર હોય, તો પછી આપ કિબ્લગાહની રાય મુજબ ડર રાખવાની જગહ રહેતી નથી. જો ભાડૂતી ફૌજ અને તેના અફસરો ડરપોક તેમ જ હેચકારા હોય, તો જ આવો ખોફ મુશ્કિલ છે.” તરુણ હુમાયૂંને પ્રતિવાદી થઈને શંકા દર્શાવી.

“હુમાયૂં, તારી આ દલીલ પણ નાપાયદાર છે;” બાબરે પોતાના શાહ-જહાની શંકાનું નિરસન કરતાં કહેવા માંડ્યું: “કારણ કે, ભાડૂતી ફૌજના અફસરો જો બહાદુર તથા જોરાવર હોય તો તેઓ જેના મદદગાર થઈને આવેલા હોય છે તેના નાશમાટેનો પ્રયત્ન કરીને અથવા તો રૈયતને ત્રાસ આપીને સઘળી સત્તા પોતે જ હાથ કરી લેવાને મથે છે અને જો તેઓ ડરપોક તથા હેચકારા હોય તો તો નિકરમા જ થઈ પડે છે એટલામાટે બન્ને રીતે ભાડૂતી ફૌજથી નુકસાન જ થાય છે અને તેથી ભાડૂતી ફૌજપર એતખાર કે દારોમદાર રાખવો એ સખત નાદાની છે. મારા આ કથન વિશે કદાચિન્ કોઈ એવી શંકા દર્શાવશે કે ‘ભાડૂતી ફૌજના અફસરોની જ નહિ, પણ લગભગ બધા ફૌજ અફસરોની હીલચાલ એવી જ હોય છે;’ તો એ શંકાનું ઉત્તર એટલું જ છે કે મયદાને જંગમાં ઘણું કરીને તો રાત્ર, સુલ્તાન કે બાદશાહ પોતે જ હાજિર થાય છે અને ખસ્ત-સત્ર દાકિમે સમસ્ત સૈનિકોના અગ્રેસર થવું જ જોઈએ અને જ્યાં દાકિમ પોતે હાજિર હોય છે ત્યાં બહુધા પોતાની ફૌજના કાયમમુકામ અફસરોથી કશી પણ દગાબાંધ કરી શકતી નથી અને એ ઘટના ઇતિહાસથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ હોવાથી એ વિશેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. સારાંશ કે, આજ

સૂધીમાં જંગના મયદાનમાં જે જે વેળાએ તલ્વારખહાદરી ખતાવાઈ છે તે તે વેળાએ તે બહુધા હાકિમની હાજરી તથા હાકિમના હાથથી જ ખતાવાઈ છે; બાહૂતી ફૌજના અફસરોના હાથથી એવી તલ્વારખહાદરી થઈ નથી અને થવાની પણ નથી. બાહૂતી ફૌજના અફસરોના હાથથી જે કાંઈ પણ થયું હોય તો તે માત્ર ઉપદ્રવો જ થયા છે. અર્થાત્ જે હાકિમ યુદ્ધના પ્રસંગે ખીજની મદદ પર આધાર રાખતો નથી તે બહુધા નિર્ભય તથા વિજયી થાય છે અને તેને કાંઈનો પણ ભય રહેતો નથી; પરંતુ જે રાજ્યકર્તાને વારંવાર બાહૂતી ફૌજની જ ધુરંદર રહ્યા કરે છે તેનું રાજ્ય વધારે દિવસ ટકી શકતું નથી અને એના ધણા દાખલા તવારીખમાં મૌજૂદ છે. મેવાડ આદિ હિન્દોસ્તાનમાંનાં હિન્દુ રાજ્યો અઘ્વાપિ પોતાની સ્વતંત્રતાને જાળવી શક્યાં છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેમનો આધાર તેમના પોતાના પરાક્રમોપર જ રહેલો છે અને બાહૂતી સૈન્યપર તેમનો લેશ માત્ર પણ આધાર નથી. આપણી ઠાણુલમાંની હકૂમતસ્તરૂપ ઇમારતનો પાયો પણ પોતાની તાકતપર દારોમદાર રાખવાથી જ આટલો મજબૂત થઈ શક્યો છે, એ તું નથી જાણતો કે શું ?”

“ખરેખર બાહૂતી લશ્કર છેવટે તુકસાન કરનારું જ થઈ પડે છે, એ હજારો સલામતનાં ખયાન તથા દલીલોથી અમે સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મને પોતાને તો એ બાહૂતી લશ્કરનો એવો કડવો અનુભવ મળી ચૂક્યો છે કે હવે ભવિષ્યમાં બાહૂતી લશ્કરમાં મારો ભુલેચૂકે પણ વિશ્વાસ બંધાય એ સર્વથા અગ્રણ્યનીય છે. પરંતુ મદદગાર તરીકે ખોલાવેલી ખીજ કોઈ દોસ્ત હાકિમની ફૌજ પણ તુકસાન કરનારી જ થઈ પડે છે, એ વાતી અમારા ગળે ઊતરી શકતી નથી.” આલમખાને ખાખરની એક દલીલને કબૂલ રાખીને ખીજ દલીલ વિશે કાંઈક ચંકા દર્શાવી.

ખાખરે પોતાની ખાંદીઓને શરાણના જગ્મ બરવાનો ઇશારો કરી દીધો અને શરાણે અર્ગવાનીના એ જગ્મને ઉદરમાં પગરાવ્યા પછી તે આલમખાનની ચંકાનું નિરસન કરતો ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “અય દોસ્તેમન! હું વળી પણ એમ જ કહું છું કે કોઈ સુદતાન ક્રિયા બાદશાહની મદદગાર ફૌજ પણ તુકસાન કરનારી ફૌજનો જ એક પ્રકાર છે. જે વેળાએ ખીજ કોઈ જોરાવર હાકિમને તેની ફૌજ સાથે આપણે આપણા બચાવમાં જોલાવીએ છીએ ત્યારે તે ફૌજ મદદગાર ફૌજના નાગથી જોળખાય છે. આવી રીતે મદદગાર તરીકે જોલાવેલું લશ્કર ખરાબ જ હોય છે, એવો જો કે નિયમ નથી; તથાપિ જે હાકિમ એવી ફૌજને પોતાના બચાવમાં જોલાવે છે તેનું પોતાનું તુકસાન તો છેવટે થાય કે અને થાય છે જ; કારણ કે, જો તેનો પરાણ થાય તો તો હાનિ નહીં જ પહોંચે અને પરાજય ન થતાં જય થઈ જાય, તો પણ પછીથી તે મદદગાર હાકિમ તથા તેની ફૌજની ઇજ્જતપર જ તેમને જોલાવનાર હાકિમને આધાર રાખીને બેસી કહેવું પડે છે. આવી જતના દાખલા કદીમી તવાખિમમાં જોઈએ તેટલી ગંજયામાં મળી આવે છે. જેની લઢાઈ કરવાની ઇજ્જત ન હોય, તેવો હાકિમ જો એવા મદદગાર લશ્કરને જોલાવે તો વધારે હુકત જેવું ન હોય, તેવો હાકિમ જો એવા મદદગાર લશ્કરને જોલાવે તો વધારે હુકત જેવું નથી; પરંતુ લઢાઈના મીકો આપતાં મદદગાર ફૌજ બાહૂતી ફૌજ કરતાં પણ વળી

વધારે ઉપદ્રવ કરનાર થઇ પડે છે અને તે આપણા પોતાપર જ ક્યારે અને કઇ ઘડીએ હલદી પડશે એનો કશો પણ નિયમ હોતો જ નથી; કારણ કે, તે ફૌજના લોકો એકતાના સૂત્રથી બંધાયલા હોય છે અને તેમનાપર અધિકાર ખીળનો હોય છે. બાહુતી ફૌજની હાલત એવી હોતી નથી એટલે કે ફતહ મળ્યા પછી તેમના હાથથી કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતાં ઘણો વખત લાગે છે; કારણ કે, તેમનામાં એકતાનો અભાવ હોય છે અને તેઓ પોતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોઇને કુવળ પૈસાપર નજર રાખીને જ જંગના મયદાનમાં આવેલા હોય છે; અર્થાત્ તેમનાપર આપણા એક અફસરને આપણે નીમી દંધએ એટલે પછી ઉપદ્રવ મચાવવાની તાકિદ બહુધા તેમનામાં રહેતી નથી. બાહુતી સૈનિકો ખીકળ અને આળસૂ હોવાથી જ તેટલા પૂરતું તેમના હાથથી નુકસાન થાય છે; પરંતુ મહદગાર ફૌજમાંના જંગીઓ ચાલાક તથા બહાદુર હોવાથી તેમની ચાલાકી તથા બહાદરી જ આપણામાટે નુકસાન કરનારી થઇ પડે છે. આ કારણોથી અત્યાર સૂધીમાં જે જે વિચારશીલ તથા બુદ્ધિમાન રાજાઓ, સુલ્તાનો તથા આદર્શાહો થઇ ગયા છે તેમણે આ બંને પ્રકારનાં સૈન્યોનો પોતાના લાભમાટે કદાપિ ઉપયોગ કર્યો નથી; કિન્તુ તેમણે સદાસર્વદા પોતાના સૈન્યબળપર જ આધાર રાખેલો છે; કારણ કે, ખીળના બળથી મેળવેલો જય તે જય નથી અને તેથી ખીળની સહાયતાથી જય મેળવવા કરતાં પોતાના સૈન્યના બળથી પરાજય મેળવવો એ જ વધારે સારું છે, એ તરવને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા.”

સહાયક સૈન્ય વિશે આખરના આવા અભિપ્રાયને જાણીને તેનો શાહજહા હુમાયૂન પોતાના પિતાને અનુલક્ષીને કહેવા લાગ્યો કે: “કિબ્લગાહ, મહદગાર ફૌજ આવી રીતે જે નુકસાન કરનારી જ હોય, તો તો આલમખાને આપ નામદારને આપણી ફૌજ સાથે પોતાની મદદે બોલાવ્યા છે, એ એમની મોટી ભૂલ થયેલી છે એમ જ કહી શકાય.”

“બેશક; મને પોતાની મદદે બોલાવવામાં આલમખાનની ભૂલ જ થયેલી છે; કારણ કે, ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેની લઢાઇમાં આપણો વિજય થયા પછી જે આપણે આલમખાનને ઉઠાવી દંધએ અને આપણે પોતે જ હિન્દોસ્તાનનાં તાજે તખ્તના માલિકો મુખતાર બની બેસીએ તો આલમખાનથી જ રાપણ ચૂં કે ચાં કરી શકાય તેમ નથી, એ તો કોઇ પણ કહી શકે તેમ છે. ગરજ કે, આવી હાલતમાં આવી પડતું એ જ એક જાતનું નુકસાન છે. પરંતુ મારો હજી હિન્દોસ્તાનનાં તાજેતખ્તને પચાવી જવાનો વિચાર નથી અને તેટલામાટે આલમખાનને મારાથી ડરવાનું કશું પણ કારણ છે જ નહિ.” આખરે ખરેખરી બાબત જણાવી દીધી.

“આપ નામદાર સુલ્તાનની આ ફિદવી તરફની આવી લાગણીને જોઇને જે આ ફિદવી પોતાને બખ્તાવર માને તો તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ પણ નથી. દુનિયામાં દરેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેવી રીતે મહદગાર હાકિમ અને તેની ફૌજ નુકસાન કરનાર હોવા છતાં આપ નામદાર અને આપની ફૌજ મારામાટે ફાયદો કરનાર હોવાથી અપવાદરૂપ છે અને એમાટે હું આપ નામદારને ધન્યવાદ આપું છું.” આલમખાને સમયસૂચકતાથી આખરને ઉદ્દેશીને

પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગારો કાઢ્યા અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “અત્યારે આપ નામદારે ત્રણ જાતનાં સૈન્યોનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું છે તો હવે મિત્ર સૈન્યની બચકરતાને પણ દર્શાવશો કે કેમ?”

એના ઉત્તરમાં ખાખર કહેવા લાગ્યો કે: “જે ફ્રેન્ચમાં કેટલાક સિપાહીઓ પોતાની જાતના તેમ જ પોતાના દેશના હોય છે તેમ જ કેટલાક સિપાહીઓ બીજી જાતિ તથા બીજા દેશમાંથી પગારદાર તરીકે લવાયલા હોય છે તે સૈન્ય મિત્ર સૈન્યના નામથી ઓળખાય છે. હવે મદદે બોલાવેલી બીજા હાકિમની ફ્રેન્ચ અને પરકીય પગારદાર ફ્રેન્ચ એ બંને કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય તે કે સારું હોય છે; છતાં પણ પોતાની જાતના અને પોતાના દેશના સૈન્ય કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય બહુ જ નહારું છે, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ અને એનાં પણ ઇતિહાસમાં અનેક ઉદાહરણો નોંધાઈ ગયાં છે. મારા કથનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે પોતાનું સૈન્ય જ્યાં સૂધી સુવ્યવસ્થિત ન હોય ત્યાં સૂધી કોઈ પણ હાકિમ અથવા સુલ્તાન નિર્ભય રહી શકતો નથી અને એટલામાટે જ વિચારશીલ તથા બુદ્ધિમાન લોકો પરાપૂર્વથી એમ કહેતા આવ્યા છે કે હાથમાં સત્તા હોવા છતાં તે સત્તાનો પાયો પરકીય સૈન્યનો બનેલો હોય એના જેવી બીજી કોઈ પણ અસ્થિર તથા શોચનીય ઘટના હોવાનો સંભવ છે જ નહિ. પોતાની પ્રજા અને પારકી પ્રજા વચ્ચે જે ભેદ રહેલો હોય છે તે ભેદના કારણથી પરકીય પગારદાર સૈન્ય અને મદદગાર સૈન્ય એ બંને સૈન્યો સર્વથા હાનિકારક છે. હવે પોતાના સૈન્યને પણ કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા હોય છે અને તેને કેવા નિયમમાં રાખવાની અગત્ય હોય છે, એ પણ વિચારણીય વિષય છે; પરંતુ અત્યારે સમયનો અભાવ હોવાથી એ વિષયની ચર્ચાને કોઈ બીજા સમયપર મુલતવી રાખીને હું અત્યારે બીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છું છું.” આવી રીતે ચાર પ્રકારનાં સૈન્યોનું સમયાનુસાર યથાયોગ્ય વિવેચન કરીને પોતાની બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યા પછી ખાખરે આલમખાનને ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે: “આવી ચર્ચાઓ અવકાશના સમયમાં થતી રહેશે; અત્યારે આવી ચર્ચાઓમાં સમય વીતાડવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, અત્યારે તો હું પોતે ખુસસન જે કામમાટે ચાલી ચલાવીને કાબુલથી હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યો છું તે કામને અંતમ સૂધી પહોંચાડવાની જ જીજ્ઞાસુતા છે અને તેથી હું તમને પૂછવા માગું છું કે અત્યારે અહીંનો મામલો કેવા પ્રકારનો છે અને પ્રથમ આપણે શું શું કરવાનું છે?”

“જહાંપનાહ, આપણા જરૂરો અત્યાર સૂધીમાં જે ખબરો લાવ્યા છે તે ખબરોના આધારે મારા જાણવામાં આવી શક્યું છે કે દૈલતખાન અને તેના સાહબજાદો ગાજખાન તેમની આળીસ હજારની ફ્રેન્ચ સાથે લાહોર પાસે રાખી નદીના કિનારાપર છાવણી નાખીને પક્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દૈલતખાન તો આજકાલ કમરે બે તલ્વારો લટકાવીને આપ નામદારને જેદ કરવા માટેની એવી ડીંગો હાંક્યા કરે છે કે હવે તો તેના એ ગુસ્સર અમારાથી જરા પણ જોઈ શકતો નથી. આ કારણથી પ્રથમ તો દૈલતખાન તથા ગાજખાનના તકબ્બુરને તોડવાની મારા વિચાર પ્રમાણે ખાસ જીજ્ઞાસુતા છે; પછી તો જેવે

આપ મુરખીનો વિચાર.” આલમખાને અતિશય વિનીત ભાવથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“કુલાનોરનો સૂબેદાર મહમદઅલી અને વસૂલાતખાતાનો અધિકારી ખાલ હુસેન પોતાની ફોજ સાથે આપણને આવી મળ્યા છે એટલે મગસૂર દૌલતખાન તથા તેના સાહબજાદા ગાજીખાનના તકબ્બુરને તોડવાના કામમાં જરા પણ વિલંબ થવાનો નથી. હું આજેજ અહીંથી ફરજ કરવા માગું છું અને તમને પણ મારી સાથે આવવામાટે તૈયાર થવાની અસારથીજ રૂચના આપી મૂકું છું.” ખાખરે દૌલતખાન તથા ગાજીખાનપર તેજ દિવસે અહીં જવામાટેનો પોતાનો દૃઢ વિચાર દર્શાવી દીધો.

ખાખરની આજ્ઞાથી મધ્યાહ્ન પછી સેના પ્રયાણમાટે તૈયાર થઈ ગઈ અને સિવાલકોટના રક્ષણમાટે કેટલાક સૈન્યને રાખીને ખાકીના સૈન્ય સહિત ખાખર તથા આલમખાન લાહોર તરફ જવાને પ્રયાણ કરી ગયા.

* * * * *

ખાખર જ્યારે આલમખાન તથા પોતાના સૈન્ય સહિત લાહોર પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે: “આપ નામદારના ખંજભમાં આવવાના સમાચાર મળતાંની સાથે જ દૌલતખાન અહીંથી મલોતના કિલ્લામાં નાસી ગયો છે અને ગાજીખાન તેની સાથે છે કે ક્યાંક અન્યત્ર પલાયન કરી ગયો છે એની અમને ખરાબર ખબર નથી.” આ સમાચાર સાંભળીને આદેશાહે એટલે કે ખાખરે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને બોલાવીને એવી આજ્ઞા આપી દીધી કે: “તમે અહીંથી એકદમ જાઓ અને દૌલતખાન તથા ગાજીખાનને ક્યદા કરી લ્યો; પરંતુ ધારો કે તમારાથી કિલ્લામાં ન પહોંચી શકાય અને હુશમેનો કિલ્લાના દરવાજા ખંધ કરી લે, તો તમે કિલ્લાને ઘેરી લેજો અને એવો સખત જપ્તો રાખજો કે કિલ્લામાંથી કોઈ આદમજાત તો શું પણ કોઈ દરિન્દો કે પરિન્દો પણ બહાર નીકળી ન શકે; ખાસ કરીને દૌલતખાન તથા ગાજીખાન તો ફરાર ન જ થવા જોઈએ. હું પણ તમારી પાછળ એક કે બે દિવસમાં જ ત્યાં આવી પહોંચીશ.”

આવી રીતે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને ફોજ સાથે રવાના કર્યા પછી ખાખરે દિવસે ખાખર પોતે પણ વાહન ગામ પાસે નદી બતરીને બે મંજિલો કરી મલોતના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચ્યો. કિલ્લાથી અડધા ગાડના અંતરપર તેણે છાવણી નખાવી અને પ્રથમથી જ ઘેરાયલા કિલ્લામાંના લોકોને ધમકાવવા, લાલચમાં નાખવા તથા આશ્વાસન આપવામાટે કિલ્લામાં બે ત્રણ માણસોને મોકલી દીધા; તેમજ કિલ્લાને ચારે તરફથી તપાસીને જ્યાં આવશ્યકતા હતી ત્યાં મોરચા પણ લગાવી દીધા. કિલ્લામાંના લોકો ખાખરની લઠાઈમાટેની તૈયારીને જોઈને એટલા બધા ગભરાઈ ગયા અને દૌલતખાન પણ એટલો બધો ભયભીત તથા ગર્ભગસ્તિત થઈ ગયો કે તેણે પોતાના એક પ્રતિનિધિને મોકલીને ખાખરને એમ કહેવડાવ્યું કે: “ગાજીખાન તો અમે સઘળાને ત્યાગીને ક્યાંક પહોંચી ગયા છે અને હવે જો અમારા ગુનાહોની અમેને મોઝાદી આપવામાં

આવે અને અમોને જનની અમાન મળી જાય; તો અમો ગુલામ તરીકે હુન્દૂરે વાલાના કદમોમાં હાજિર થઈને કિલ્લો સોંપી દેવામાટે તૈયાર છીએ.”

દૌલતખાનનો આ સંદેશો સાંભળીને બાબરે પોતાના દરબારના એક અમીર ખાન ખીરનને એવો હુકમ કર્મીવ્યો કે: “તમે દૌલતખાન પાસે જાઓ અને તેને કહો કે જે જે તદ્વારેને તે મને મારી નાખવામાટે પોતાની કર્મરે લટકાવતો હતો તે બંને તદ્વારેને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને જો મારી પાસે આવશે તો તેના ગુનાહોની તેને મોઆદ્દી મળશે અને તેની જન પણ તેને બચાવવામાં આવશે.”

ખાન ખીરને બાબરનો એ સંદેશો કિલ્લામાં જઈને દૌલતખાનને સંભળાવ્યો અને ગભરાયલા દૌલતખાને બાબરની એ આજ્ઞાનો તત્કાળ સ્વીકાર કરી દીધો. અર્થાત્ દૌલતખાન પોતાની બંને તદ્વારેને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને ખાન ખીરન સાથે બાબરની છાવણીમાં આવ્યો; પરંતુ ત્યાં આવ્યા પછી ગોઠણમંડીયે ગુલામ પ્રમાણે બેસવામાટે જરાક આનાકાની કરવા લાગ્યો એટલે બાબરે પોતાના ગુલામોને હુકમ કર્મીવ્યો કે: “આના પગોને ખેંચીને ગોઠણમંડીયે બેસાડી દો.” ગુલામોએ તેને બળાત્કારે ગોઠણમંડીયે બેસાડી દીધો એટલે પછી બાબર તેને સંજોધીને તિરસ્કારવ્યંજક ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “દૌલતખાન, એકવાર મેં તને ‘પિદર’ કહીને બોલાવ્યો હતો; તારી ઇચ્છા કરતાં પણ મેં તારી વધારે ઇજ્જત અને તાજમ કરી હતી; તારા પુત્રોને મલ્લખાનના દરવાજાની ધૂળ ચાટવાથી બચાવ્યા હતા; તારા ખિદમતગારોને તથા તારી ઔરતોને ઇઆદીમ લોદીની ક્યદથી છોડવ્યાં હતાં; તારાં તારખાંની માલિકીની ત્રણ કરોડની જગીર તારા હાથમાં સોંપી હતી અને આલમખાનને પણ મેં તારી ભલામણથી જ મદદ આપી હતી; તો હવે કહી દે કે મેં એવું તે તારું શું બગાડ્યું હતું કે જેથી મારી સાથે લડવામાટે તારે પોતાની કર્મરે એકને બદલે બળે તદ્વારે બાંધવી પડી, તું લશ્કર લઈને મારાપર દુડી પડવાને તૈયાર થયો અને આટલો બધો કુતર જગાવી દીધો? આના કરતાં વધારે એહસાનકરામોશી અને નમકહરામી બીજી કઈ હોઈ શકે તેમ છે? બોલ, બોલ, તારી જખાનને બોલ અને કાંઈક તો જવાબે આપ.”

દૌલતખાન લગ્નથી અર્ધમૃત જેવો થઈ ગયો અને નીચો દૃષ્ટિથી કંપતો કંપતો કહેવા લાગ્યો કે: “જરીબપરવર અને રહમદિલ સુલ્તાન, આપે મારા પર ઘણા ઘણા એહસાનો કરેલા છે છતાં હું એહસાનકરામોશી તેમજ નમકહરામ થયો છું અને તેટલામાટે આપ નામદાર આગળ અત્યારે જખાનને બોલતાં પણ હું શર્માઈ છું; ગયરતથી મરી જઈ છું; એટલામાટે મારાપર રહમ કરો, મને મારા ગુનાહોની મોઆદ્દી આપો અને વધારે શર્ગિન્દો ન કરો. હું માગું છું કે હવે મારી જિન્દગીના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે; કારણ કે, જો એમ ન હોત તો આપ જેવા એક મોહસિન અને મેહરબાન જબર્દસ્ત સુલ્તાન સાથે દુશ્મની કરવાની અને જેને એકવાર મેં મારા ધરમાં પનાહ આપી હતી તે મારા ભત્રીજા આલમખાન સાથે દગાબાજી કરવાની કુબુદ્દિ મને કદાપિ સહ્યત જ નહિ. હવે મારી પુજર્ગીપર રહમ કરો અને મને મારી ભૂલને સુધારવાનો મોકલો આપો એટલી જ મારી આપ નામદારના કદમ ગુનાહિગાં અર્જ છે.”

દૌલતખાનનાં આવાં નમ્રતાભરેલાં વચનોથી દયાળું બાબરનું મુઠું દૃઢ થઈ ગયું અને તેથી તે તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે: “દૌલતખાન, હું ઉદારતાથી તને તારા ગુનાહોની મોઝાકી આપું છું અને તારી જિંદગી પણ તને બચ્શું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તારા ખિદમતગારો તથા તારા જનતાનખાનાની ઔરતોને લઈને તારી જગીરનાં જે કંટલાંક ગામો છે તેમાંના કોઈ પણ એક ગામમાં જઈને રહેવાની અને તારી અસલ જગીરનાં ગામોની સરદારી ભોગવવાની પણ તને છૂટ આપું છું. માત્ર તારી અસલ જગીર ઉપરાંતનો જે કાંઈ પણ માલ અસબાબ તથા ખર્ચનો તારી પાસે હશે તે જપ્ત કરી લેવામાં આવશે તેમજ હવે પછી પૂંજબની સૂબેદારી સાથે પણ તારો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રહેશે નહિ.”

“મહજ એહસાન, નવાનિશ, મેહરબાની!” આ પ્રમાણેના કૃતજ્ઞતાદર્શક શબ્દો ઉચ્ચારીને દૌલતખાન બાબરનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

દૌલતખાનના જવા પછી સુલતાન બાબરે પોતાના અફસરજંગોને એવા પ્રકારની સૂચના આપી દીધી કે: “દૌલતખાનને તેના જનતાનખાનાની ઔરતો તથા તેના ખિદમતગારો સાથે કિલ્લામાંથી નીકળી જવા દેજો અને તે સાથે ખર્ચનાપર તથા ખીજ માલ અસબાબપર આપણો અત્યારે જ કબ્જો કરી લેજો. વળી મારા સાંબળવામાં આવ્યું છે કે ગાજીખાન કિલ્લામાં જ ક્યાંક લપાયેલો છે, એટલે જો એ વાર્તા સત્ય હોય તો તે આપણને ચાપ આપીને બહાર નીકળી નય એટલામાટે કિલ્લાના દરવાજાપર ચાલાક ચોખીદારોને ખેંસાડી દેજો તેમજ તેમાં જવાહિરાત અને તેની ખીજ પ્રીમતી ચીજોને પણ તે જ્યાં પણ છુપાવીને રખાઈ હોય ત્યાંથી કાઢી લઈને જપ્ત કરવામાટેનો પાકો ઈંદોખસ્ત કરી દેજો. મારા આ હુકમની તામીલમાં જો જરા પણ કુશર થશે, તો તમારી જાનનું જોખમ તમારે વેઠવું પડશે, એ બરાબર યાદ રાખી લેજો.”

દૌલતખાનને લઈને બાબરના અફસરજંગો પાછા કિલ્લા આગળ ગયા એટલે દૌલતખાનના હુકમથી કિલ્લેદારે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા; પરંતુ કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડતાં જ એક ખીજું વિદ્ર આવીને ઉપસ્થિત થયું અને તે એ કે બાબરના સૈનિકોએ કિલ્લામાં જઈને લૂટ ચલાવવામાટે અધીરતા દર્શાવીને બચાવક કોલાહલ કરવા માંડ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અંતે તેમના તોફાનની વાત સાંભળીને સુલતાન બાબરને પોતાને ત્યાં આવવું પડ્યું અને બાબરના હુકમથી પણ તેઓ રાત્રિ ન થયા એટલે પછી નિરુપાય થઈને તેમને રાત્રિ પાડવામાટે સુલતાનને પોતાના બજનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. તીરંદાજ બાબર તોફાની ફોજ જવાનોપર તીર ચલાવવા માંડ્યાં અને તેમાંનું એક તીર હુમાયૂનના એક ગુલામને એવું તો સખત વાગ્યું કે તેથી તત્કાળ તે ત્યાંના ત્યાં જ મરણને રારણ થઈ ગયા. હુમાયૂનનો એક ગુલામ તેના લશ્કરનો એક અફસર તથા જનિસાર અને વફાદાર બન્યો હોવાથી બાબરના અંતઃકરણમાં તેના મરણમાટે ઘણો જ શોક થયો અને તોફાનપર અટકા સૈનિકો કાંઈક રાત્રિ થયા એટલે પછી અશ્વારુદ્ધ બાબર તેમને હેરાંને તેમના મંચમાં ઉભો રહી મંત્રી તથા મયાનદર્શક બાબરી કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા શરવીશ અને રણુધીર સૈનિકો; મારી ઇબ્બતને વધારનારા અને મારા નામને સમકાવનારા બંગી જવાનો, જ્યાંના લોકોએ આપણી સામે હથિયાર ઉચક્યાં નથી અને જ્યાંના સરદારે જરાપણુ મુખાલિફત ખતાવ્યા વગર બનની અમાન માગીને આપણી તાજેદારીને સ્વીકારી લીધી છે; ત્યાંના લોકો તથા સરદારના માલોબરને લડી લેવા અને તેમનાપર હથિયાર ચલાવવાં એ સરાસર નાઈન્સાફી છે અને હયવાનિયત છે, એ આજે તમો નથી સમજી શક્યા અને તેથી તોફાની થઈ ગયા છો, એ જોઈને મને અન્યથા પણ થાય છે અને દિલગીરી પણ થાય છે. આપણે હિન્દોસ્તાનમાં જોશુનાહુ લોકોપર કહુર અને ગળળ ગુન્નરવા માટે નથી આવ્યા; કિન્તુ સિતમગરોને સજા આપવામાટે તથા જોશુનાહોને મદદ આપવા માટે આવ્યા છીએ એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. હવે પછી તમારા હાથથી આવું અવિચારમય કૃત્ય ન થવું જોઈએ એ ખરાખર ધ્યાનમાં રાખી લેજો; કારણ કે, આ તમારા સુલ્તાન ખાખરને જેમ મેહરખાની કરતાં આવડે છે તેમ જ શુનાહુગાર અને નાફરમાન નોકરને સજા સજા આપવાનો હુનર પણ તેને ખરાખર યાદ છે. આજના તમારા શુનાહુની હું તમને મોઝાફી આપું છું અને ઉસ્મીદ રાખું છું કે આઈન્દા તમો ફર્માખરદારીના રસ્તાથી આડા નહિ જ ચાલો. પર-વરદિગાર તમને નેકી ખજશે !”

તોફાની થયેલા સિપાહીઓના હૃદયમાં સુલ્તાન ખાખરના આ ભાષણનો એવો અને એટલો બધો યોગ્ય પ્રભાવ પડી ગયો કે તેમણે હબ્બતથી પોતાનાં મુખમંડળોને નીચાં નમાવી દીધાં અને ખાખર પાસેથી પોતાના અપરાધની વારંવાર ક્ષમા માગીને તેઓ પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા. આટલું કાર્ય કર્યા પછી ખાખરે તે દિવસનો અવશિષ્ટ ભાગ અને તે દિવસની રાત્રિનો સમય પોતાની છાવણીમાં જ વીતાવ્યો અને જીને દિવસે સોમવારે મલોતના કિલ્લામાં જઈને તે ત્યાંનાં બિત્ર બિત્ર સ્થાનોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. અનેક સ્થળોનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી તે એક કુતુખખાના (અન્યાલય)માં જઈ પહોંચ્યો કે જે (અન્યાલય) ગાલખાનનો હતો. એ અન્યાલયમાંથી અનેક ઉત્તમોત્તમ હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેને મળ્યા અને તેથી તેના આનન્દનો અવધિ થઈ ગયો. ખાખર પોતે સરસ્વતી દેવીનો અતન્ય ઉપાસક અને કવિતાદેવીનો ભક્ત હોવાથી તેમ જ તેનો શાહનુદો હુમાયૂન પણ એ વેળાએ તેની સાથે હોવાથી તેમાંના કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો હુમાયૂનને આપતાં તે કહેવા લાગ્યો કે:-

“નૂરેઅશ્મ, આજે તને હું આ એક એવી ચીજ ઇતાયત કહે છું કે જે ચીજ આ દુનિયામાં એક નાયાબ અને લાસાની ચીજ મનાય છે. ખરેખર સારી કિતાબોની ખરાખરી કરી શકે એવી બીજી કોઈ પણ ચીજ પરવરદિગારે અત્યાર સુધીમાં પચકા જ કરી નથી અને એટલામાટે બીજા ખબતના કરતાં હું આ ઇલ્મના ખબતનાને વધારે મહત્ત્વ આપું છું. મને અન્યથા ફક્ત એટલી જ થાય છે કે ગાલખાન એક નાદાન, જુદપરરત, કમર્યાકલ અને સયદેહવસ ઈન્સાન હોવા છતાં તેણે આવી સારામાં સારી કિતાબો પોતાના કુતુખખાનામાં શા કારણથી એકઠી કરી હશે ! મારી માન્યતા પ્રમાણે એક અમીરના લોહી કરતાં એક ક્ષીરની કિતાબની કીમત વધારે છે; એક ઉત્તમ પુસ્તક ઉત્કૃષ્ટ આત્માનું કાવું તે

મૂલ્યવાન અને સૌગંધ્યપૂર્ણ જીવનશોણિત છે કે જે યુગોના યુગો પર્યંત સૂકાતું નથી અને અન્ય જનોનાં જીવનરક્તની અભિસરણક્રિયાને નિયમમાં રાખ્યા કરે છે અને એટલામાટે જે કોઈપણ મનુષ્ય અવિચારથી કિંવા દ્વેષભાવથી એક ઉત્તમ ગ્રંથનો નાશ કરે છે, તે એક ઉત્તમ મનુષ્યનો જ વધ કરી નાખે છે, એમજ સમજવાનું છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના વધથી તો કેવળ એક બુદ્ધિમાન પ્રાણીનો જ નાશ થાય છે; પરંતુ ઉત્તમ પુસ્તકના નાશથી તો સાક્ષાત્ બુદ્ધિ કિંવા વિચારશક્તિનો જ વધ થઈ જાય છે, એટલી મનુષ્ય કરતાં પુસ્તકની અધિક ઉત્તમતા છે. હવે ઉત્તમ પુસ્તક કોને માનવું એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો એના ઉત્તરમાં હું જણાવીશ કે જે પુસ્તકને ઊઘાડતી વેળાયે આપણે જે કોઈપણ બૌદ્ધિક લાભ મેળવવાની આશા રાખી હોય, તે લાભ આપણને જે પુસ્તકને બંધ કરતી વેળાયે ન્યૂન કે વિશેષ પરિમાણમાં મળી ગયેલો જણાય, તે પુસ્તકને ઉત્તમ માનવામાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રમાદ આપણે નથી કરતા એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે. મારા આ કથનથી કોઈએ એમ સમજવાનું નથી કે જ્યાં ઉત્તમ હોય ત્યાં અધમ પુસ્તકો પણ હોવાં જ જોઈએ; કારણકે, ઉત્તમ વિદ્વાનોનાં રચેલાં પુસ્તકો અધમ હોતાં જ નથી અને જો વાંચનારમાં ઉત્તમતાને આકર્ષવાની બૌદ્ધિક શક્તિ રહેલી હોય, તો તે વાંચનાર પોતાના શત્રુના રચેલા ગ્રંથમાંથી પણ ઉત્તમ સારને મેળવી શકે છે. સરસ્વતીના સજીવન પ્રતિનિધિસ્વરૂપ અથવા તો જ્ઞાનના ભંડારરૂપ ગ્રંથોની આવી મહત્તાને ન જાણીને અનેક વાર અનેક વિજયિની જતિઓએ તેમજ વિજેતા રાજાઓ કે બાદશાહોએ પોતાના ધર્મથી ભિન્નધર્મના અનુયાયી અને જીતાયલા લોકોના અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડારરૂપ ગ્રંથાલયોનો અવિચાર તથા દ્વેષભાવથી નાશ કરી નાખ્યો છે અને અઘાપિ કેટલાક મૂઠ જનો એવા ગ્રંથાલયોના નાશના કાર્યમાં અગ્રેસર થતા દેખાય છે એ અત્યંત શોચનીય છે. હુમાયૂન, હું હવે પછી સુલ્તાન અથવા શહનશાહ થવાનો છે અને તેટલામાટે હું તને એક નસીહત આપી મૂકું છું કે કોઈ પણ ઉત્તમ ગ્રંથાલય, પછી તે તારા કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીનો હોય, વિજતીયનો હોય કે વિધર્મીયનો હોય, તો પણ તેનો અવિચારથી કદાપિ નાશ કરીશ નહિ; કિન્તુ તેની રક્ષા કરીને તેનો જેટલા પરિમાણમાં કરી શકાય તેટલો સદુપયોગ જ કરજે અને તેમાંથી મેળવી શકાય તેટલા

નાં પૂઠાં સારાં બંધાવવામાં મનને પેરોવીને પ્રભાત દુઃખરૂપ જળમોપર સુખરૂપ પાટા બાંધવાના કર્તવ્યને સર્વથા ભૂલી નત્ય એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય ન કહી શકાય. સારાંશ કે, પુસ્તકમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનને વ્યવહારમાં યોગ્ય બતાવવાને રાત્ર અથવા બાદશાહ આપાદમસ્તક બંધાયેલો છે, એ તારે કદાપિ ભૂલી નંવાનું નથી. આ પુસ્તકાલયમાંનાં થોડાંક પુસ્તકો કાંગરાનમાટે પણ તું મોકલી આપજે.”

હુમાયૂને પોતાના પૂજ્ય પિતાના આ ઉપદેશને મસ્તકપર ચઢાવીને પુસ્તકોનો સ્વીકાર કરી લીધો અને બાળરત્ના પુસ્તકોની મહત્તાવિષયક આ ભાષણનું આલમખાત તથા ખીજ કંટલાક અફસરોના મનમાં એવું તો હતમ પરિણામ થયું કે તેઓ સર્વ બાદશાહ બાળરત્ની બુદ્ધિમતી તથા વિદ્યાપ્રિયતાની સહસ્ર સુખથી પ્રસંસા કરવા લાગ્યા. અસ્તુઃ ગાંજખાન કદાગિત કિંદામાં હરો એવી પારણાથી બાળરે તે દિવસની રાત્રિ કિંદામાંના એક મહાલયમાં જ વીતારી અને ગાંજખાનનાં સારી રીતે શોધ કરાવ્યા; પરંતુ ગાંજખાન કિંદામાં કયાંય પણ મળી શક્યો નહિ; કારણ કે, તે તો પોતાના પિતા, નાના બાઈ તેમ જ પોતાની માતા તથા નાની બહેનને કિંદામાં જ છોડી થોડાક માણસોને પોતાની સાથે લઈને પહાડમાં ભાગી ગયો હતો. બાળરે પોતાના વચન પ્રમાણે દૌલતખાનને તેનાં ખીખી અને બચ્ચાં સાથે કિંદામાંથી નીકળી જવા દીધો અને રસ્તામાં કયાંય પણ તેને કોઈ જતની હરકત ન થાય એટલામાટે તેની નજીર સફી તેને પહોંચાડવામાટે પોતાના પાંચ સિપાહીઓને પણ તેની સાથે મોકલી દીધા. આગલે દિવસે તોફાનપર ચઢેલા સિપાહીઓને જો બાળરે દાખી ન દીધા હોત, તો તેમના હાથથી દૌલતખાન અને તેના કુટુંબની ક્વેવી તથા કેટલી દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો, એ અનુમાનથી નજી શકાય તેમ હોવાથી દૌલતખાન તથા તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાની દયાલુ બાદશાહ બાળરે જ રક્ષા કરી હતી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

બુધવારને દિવસે મલોતના કિલ્લાની સંભાળનું કામ મુહરમદ અલી-જંગને સોંપીને અને તેની તહનાતમાં અઢીસો પકાણોને તેમ જ કેટલાક હુન્સ લોકોને રાખીને બાદશાહ બાળર જે પહાડમાં ગાંજખાન જઈ ભરાયો હતો તે પહાડ તરફ જવાને સેનાસહિત પ્રયાણ કરી ગયો. ખાજ કલાન ગજનીન કે કેટલાક ઊંઠાપર મદિરાના માટલાં લાદીને કિલ્લાથી એક ગાઉપરની એક ઉચી ટકરીપર બાળરની વાટ જોનો ખંઠા હતો એટલે બાદશાહ બાળરે ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એક મેહફિલ કરી દીધી અને તે મેહફિલમાં શરાબનો એવો તો દોર આલ્યો કે ન ખૂંચે વાત. ત્યાંથી ફર્ય કરીને બાળર પહાડોમાંના જે કોટલા નામના કિલ્લામાં ગાંજખાન ભરાઈ ખંઠા હતો તે કોટલાપર ચઢી ગયો અને ત્યાં દિવસના સમયમાં એક ચુક્ર થયું; પરંતુ તે ચુક્રમાં પરાજિત થવાથી કિલ્લામાંનાં લોકો રાત્રિના સમયમાં કિલ્લાને ખાલી કરીને પલાયન કરી ગયા અને ગાંજખાન પોતે પણ કિલ્લીની દિશામાં ભાગી ગયો. ખીજે દિવસે એ કિલ્લામાં પણ બાળરે પોતાનું યાજું બેસાડી દીધું અને પહાડોમાંના ખીજ કિલ્લા પણ હસ્તગત કરી લીધા. ખંજળમાં ખીજ પણ જે કેટલીક વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે માત્ર દિવસમાં કરી લીધા પણ બાળર પાંચ સિપાલકાટમાં આવી લાગ્યો

અને ત્યાં બે દિવસ જેટલો સમય વિશ્રાંતિ લેતા મદિરાપાન આદિ આનંદોપ-
લોભમાં વીતાડીને તેણે એક મોટા દરબાર ભર્યો અને તે દરબારમાં પોતાના
ફોજ અફસરોને સંબોધીને તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે;—

“મારા મદદગાર અને ગમગુસાર સૂરમાઓ, ખંજભમાં બે કાંઈ પણ
ખંદોબસ્ત કરવાનો હતો તે આપણે અત્યાર સૂધીમાં કરી ચૂક્યા છીએ અને
તેથી ખંજભના સંબંધમાં ફિક્ક રાખવા જેવું કાંઈ પણ કામ બાકી રહ્યું નથી.
અહીં સિયાલકોટમાં આપણે બે દિવસ આસાઇશમાં પણ વીતાડ્યા છે અને
તેથી આપણાં જનોતનમાં જે નવી તાજગી આવવી જોઈએ તે પણ આવી ગઈ
છે એટલે હવે આપણે દેહલી તરફ જવામાટેની આજે જ તૈયારી કરીને
આવતી કાલે બામદાદમાં જ અહીંથી ફર્ય કરવાની છે; કારણ કે, આપણે જે
ખાસ કામમાટે હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ તે કામ એ છે કે હિન્દોસ્તાનના
અત્યારના બલિમ, નાતરસ અને સરમસ્ત મગર સુલ્તાન ઈબ્રાહીમ લોહી
સાથે લડવું, તેને શિકસ્ત આપવી, જે તે હાથમાં આવે તો તેની જાનનો
ખાતમો કરી નાખવો અને હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર ખરા હકદાર આલમખાન
અથવા અલાઉદ્દીનને ખેસાડી આપણી મેહનતનો બદલો મેળવીને પાછા કાબુલ
આવ્યા જવું. આપણી તાકત, આપણી હિમ્મત અને આપણા ખરા જૈહરને
ખતાવી આપવાનો મોકો તો આપણને એ હવે પછીના જંગમાં જ મળવાનો
છે; કારણ કે, મારા સાંભળવા પ્રમાણે ઈબ્રાહીમ લોહીના હાજિર લશ્કરનો
તખ્તીનો લગભગ એક લાખનો છે અને તેના અમીરોના હાથીઓની સંખ્યા
કરીબત્ત એક હજારની છે; ઈબ્રાહીમના હાથમાં નકદ ખજાનો પણ સારો છે
તેમ જ હિન્દોસ્તાનમાં એક એવો દસતર છે કે આવા વખતે જો જરૂર હોય
તો પૈસા આપીને મયાદી નોકરોને પણ રાખી લેવામાં આવે છે કે જે નોકરો
‘સિખંદી’ના નામથી ઓળખાય છે એટલે જો ઈબ્રાહીમ ધારશે તો ખીજું એક
લાખનું સિખંદી લશ્કર પણ લેવું કરી શકશે; છતાં પણ મારી મનોદેવતા મને
કહી રહી છે કે: ‘ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, આ જંગમાં ફતહ તારા
નસીબમાં જ લખાયેલી છે,’ અને એટલા માટે હું મારા ઇરાદાપર મુસ્તકીમ છું,
બેફિક્ક છું. તમે પણ વહમ કે ફિક્કને તમારા દિલમાં જગાડ ન આપશો; કારણ કે,
પ્રુદાએ આપણી તકદીરમાં પ્રથમથીજ જે કાંઈ પણ લખી રાખેલું હોય છે તેને કાંઈ
પણ મટાડી શકતું નથી અને તેથી વહમ અને ફિક્કને દિલમાં જગાડ આપવી બેન
છે. પરવરદિગારપર ભરોશો રાખો અને જે કામમાટે અહીં આવ્યા છો તે કામને
બહાદુરીથી પૂરું કરી ખતાવો, એમાં જ તમારી અને મારી ઇજ્જત છે!”

બાબરના આ કેસાહજતક અને ઉત્તેજક બાબલુથી તેના દિલેર અફસર-
જોગા અતિરાય હરસાહમાં આવી ગયા અને તેમણે છાતી ટાકીને બહાદુરીથી
જણાવી દીધું કે: “દુરમનની ફોજ લાખની હોય કે બે લાખની હોય; પરંતુ
અમે અને અમારા સિપાહીઓ જાનપર ખેલીને લડીશું અને પરવરદિગારની મેહર-
વાનીથી મયદાને જંગમાં ફતહોજર મેળવીને આપ નામદારની ઇજ્જત સાથે
અમારી ઇજ્જતને પણ વધારીશું. પ્રુદા મેહરખાન છે તો આગ ગરીબપરવરના
આ નમદગાર બાદશાહ હુસને માટે પદુસ્તાન છે!”

“શાખાશ, મરહુખા, આફરીન! અગર મારી ફૌજના સરદારો અને સિપાહીઓ આટલી હદસૂધી નંનિસાર છે, તો એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે પરવર-દિગાર પણ મારો મદદગાર છે!” આખરે ખમણો ઉત્સાહ ખતાવ્યા.

તેજ દિવસે ફત્તમાટેની તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને આખરે તે દિવસની રાત્રિનો અર્ધ સમય મદિરાખાન તથા નૃસંગાનના ઉપલોગમાં વીતાવ્યો. આલમખાન આખર સાથે જવાનો હોવાથી સિયાલકોટમાં તેણે પોતાની બેગમ નાદિરાખાનમને રાખી જવાની અને તેને પોતાની ગયરહાજરીમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખીડા ન ભોગવવી પડે એમટેની પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી આપી. અહીં એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ગુલંદામના પિતાના સમાચાર મેળવવામાટે આલમખાને જે સિપાહીઓને મોકલ્યા હતા તેઓ ગુલંદામના પિતાના મરણના સમાચાર લઈ આવ્યા હતા એટલે એ કારણથી ગુલંદામ તથા કુમરપારાનાં મન ઉદ્વિગ્ન તો થયાં જ હતાં અને ત્યારપછી આખરનું આગમન થતાં કેટલાંક કારણોથી તેમની આખરની દૃષ્ટિયે પડવાની ઇચ્છા ન હોવાથી જે દિવસે આખર સિયાલકોટમાં આવ્યા તેજ દિવસે તે બન્ને યુવતીઓ સિયાલકોટમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી અને તેથી નાદિરાખાનમ બહુજ શોકાતુર રહ્યા કરતી હતી; કારણ કે, નાદિરા ગુલંદામ તથા કુમરપારાને પોતાની સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે સહાતી હતી. ગુલંદામ તથા કુમરપારાની હાજરી ન હોવાથી આલમખાન સાહિક તથા યાસીનને નાદિરાની રક્ષાનું કાર્ય સોંપીને બીજે દિવસે પ્રજાતમાં બાદશાહ આખર સાથે શાહી ઠાઠમાઠથી દિલ્હીનગરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા. હવે આખરને સૈન્ય સહિત માર્ગમાં ચાલતો રાખીને આપણે કેટલીક અન્ય ઘટનાઓનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૬ સું

ઈષ્ટાહીમ અને ગાણખાન

પંજબમાંથી પલાયન કરી ગયેલો ગાણખાન દિવસ અને રાત્રિનો અખંડ પ્રવાસ કરીને દર કે અગિયાર દિવસના અવધિમાં જ દિલ્હી જઈ પહોંચ્યો હતો અને તેણે સુલ્તાન આખરે પંજબમાં મચાવેલી ધમાયકરીના તેમ જ સમસ્ત પંજબને હસ્તગત કરી લીધાના સમાચાર ઈષ્ટાહીમ લોહીને સંજળાવીને તે સાથે એમ પણ જણાવી દીધું હતું કે: “આલમખનાહ, હવે સુલ્તાન આખર પંજબમાંથી જ પાછો કાબુલ આવ્યો જય તેમ નથી; કિન્તુ પંજબમાં ખરાબર બંદોબસ્ત કરીને ત્યાં પોતાની હકૂમતને જમાવી દીધા પછી તરત જ તે દિલ્હીપર ચઢી આવશે, એમાં જરા બેટલો પણ શક નથી; કારણ કે, આલમખાનને તે હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બનાવવાનું વચન આપી ચૂક્યો છે અને તેથી તે પોતાના વચનને પાળી ખતાવ્યા વિના કદાપિ જંપીને બેસવાનો નથી. આ કારણથી હવે આપણે પણ આપણી તૈયારીઓમાં અસારથી જ લાગવું બેઠએ; નહિ તો પછી બહુ મોડું થઈ જશે તો આગ લાગ્યા પછી ફો પોદવાના પ્રયત્ન પ્રમાણે આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડશે, આપણી ફૌજ મોટી હોવા છતાં દુશ્મન આપ-

આપર ફાવી જશે અને આપણામાટે દુશ્મન પાસેથી પ્રાણતી ભિક્ષા માગવાનો કે પછી શત્રુતા શસ્ત્રથી કૂતરાના મોતે મરી જવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે. પછી તો જેવો આપ નામદારનો વિચાર.”

“બાબરની ફ્રોજ કેટલીક મોટી છે વારુ?” ઇબ્રાહીમ લોહીએ કેટલોક સમય વિચારમાં બીતાબ્યા પછી આ પ્રમાણેનો સવાલ પૂછ્યો.

“બાબરની આખી ફ્રોજ તો આખીસ હબરની સંભળાય છે; પણ ખંતખના બંદોબસ્તમાટે અડધી ફ્રોજ તો રાખવી જ પડશે, એટલે અહીં તે વીસ હબર કરતાં વધારે જંગીઓને લાવી શકે તેમ નથી, એવી મારી દૂઠ માન્યતા છે; છતાં એમાં થોડો ઘણો ફેર પડે તો તે એક જૂદી વાત છે.” ગાંધીજીને વિચાર કરીને ઇબ્રાહીમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

ગાંધીજીના આ જવાબને સાંભળીને ઉચ્છ્વંખલ ઇબ્રાહીમ ખડખડ હસી પડ્યો અને અટ્ટહાસ કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ગાંધીજી, અત્યાર સુધી હું તમને કંઈક અકલમજ્ઞ, જીજીર અને આકિલ માનતો હતો; પરંતુ તમારા આજના હુદ્દગારોથી તો તમારામાં અકલનો છાંટો પણ નથી એમ જ દેખાઈ આવે છે. અરે, બાબર બલે પોતાની આખી ફ્રોજને લઈ આવે, તો પણ તેના ફ્રોજ જવાનોની સંખ્યા તો આખી આખીસ હબરની છે કે વધારે? તેની આખીસ હબરની ફ્રોજ મારા એક લાખ સિપાહીઓના લશ્કર સામે અને હબરથી બારસે હાથીઓના ટોળા સામે કેટલીક વાર ટકી શકશે, એનો તમોએ ક્યાસ નથી કર્યો એ ઘણી જ અફસોસની વાત છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ એક લાખના લશ્કર ઉપરાંત જે જુસ્સુરત આવી પડે તો ચાર દિવસમાં એક લાખનું બીજું ‘સિંઘદી’ લશ્કર પણ હું તૈયાર કરી શકું તેમ છે એટલે બાબરનું બિચારું અહીં આવીને ફતેમરી કરી જાય, એવી કલ્પના માત્રને પણ મસ્તિષ્કમાં ઉત્પન્ન થવા દેવી એ સરાસર નાદાની છે, હિમાકત છે અને બેવફૂરી છે. જે બાબર આકિલો આલિમ તથા દાનિશ્મંદ ઇન્સાન હશે, તો તો અહીં આવવાનો વિચાર જ નહિ કરે; છતાં જે તે બેવફૂર હશે અને અહીં આવી લાગશે, તો જે હાલ સાત દિવસના સુલ્તાન આલમખાનના થયા હતા તે જ હાલ તેના પણ થશે; બલ્કે એમ જ કહી કે થોડા વખત પછી ખંતખ-માંથી તેને હાંકી કાઢવામાટે ખંતખમાં જવાની આપણી જેહમત તેના આલી ચલાવીને અહીં આવવાથી ટળી જશે અને તે મારી તલ્વારથી જહાન્નમવાસિલ મળેને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જ દટારો. હું કોણ? ઇબ્રાહીમ લોહી! બાબર અને તે મારી સાથે હુમ્સેરીનો દમ ભરનાર? એક લેડિયો અને તે શેર સાથે લડાઈની જુસ્સુ કરનાર? આમ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. ગાંધીજી, અચારે વખત આવશે ત્યારે જોઈ લેવાશે એટલે તમારે અત્યારે કાંઈ પણ બતની ફિર રાખવાની નથી. આ દેહલીના સુલ્તાનની પનાહમાં તમો બેખોર છો; તો બાઓ, પીઓ અને અમનચમન કરો; થોડા દિવસમાં ખંતખની સુળેદારી પણ તમને મળી જશે અને આલમખાન તથા તેનો મદદગાર બાબર મારા હાથથી નેસ્તોનાબૂદ થશે! આ મારા અલ્ફાજ જોઈએ તો લખી રાખજો.”

ઇબ્રાહીમ લોહીના આવા ગર્વ તથા અહંકારથી ભરેલા પરંતુ મૂર્ખતાને દર્શાવનારા હુદ્દગાર સાંભળીને ગાંધીજી તે બેળાએ તો કંઈ પણ ન બોલ્યા;

પરંતુ પોતાના મનમાં બ્રાહ્મીમની મૂર્ખતા તથા અદ્વૈતશિષ્ટતામાટે તેનાપર ધિક્કાર વર્ધાવવા લાગ્યો. એક વાર બ્રાહ્મીમને લાગીને ચાલ્યા જવાનો પણ તેનો વિચાર થયો; પરંતુ તેનામાટે સર્વત્ર એવી તો ભયાનક પરિસ્થિતિ હતી તથા થઈ ગઈ હતી કે બ્રાહ્મીમના આંગણા વિના તેને અન્યત્ર ક્યાંય પણ આશ્રય મળવાનો સંભવ ન હોતો અને તેથી નિરુપાય થઈને બ્રાહ્મીમની મૂર્ખતા તથા મૂર્ખતાને સહન કરી તે લાંબા સમય સુધી રહ્યો અને પોતાના જીવનનું જે કાંઈ પણ પરિણામ થવાનું હોય તેની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. બીજા પણ દશબાર દિવસ વીત્યા એટલામાં તો ગાંધીજીના તેમ જ બ્રાહ્મીમ લોકોના નસરસો દિલ્લીમાં આવીને 'સુલ્તાન ખાન' પંજાબમાંથી ઘણા વખતથી આ તરફ આવવા-માટે પોતાની ફોજ સાથે નીકળી ચૂક્યો છે અને તેથી તે જે વખત જય છે તેમાં તે અહીં આવી પહોંચવાની વજી હોવાથી હવે આપણે પણ લડાઈની તૈયારીઓ બહુ જ જલ્દી કરી લેવી જોઈએ; નહિ તો દુશ્મન આપણાપર ગાલિબ થઈ જશે.' એવા પ્રકારના સમાચારો સંભળાવવા લાગ્યા. જ્યારે આવા કટાકટીના સમાચારો નિલ આવવા લાગ્યા ત્યારે જ બ્રાહ્મીમ લોકોની આંખ ઝંઘડી અને એક ખાસ દરબાર ભરીને પોતાના સરદારો તથા અમીરોને લડાઈની તૈયારી-માટેનો હુકમ આપતો તે કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા વફાદાર સરદારો અને નંનિસાર અમીરો, બાગી આલમખાનને અહીંથી ભગાડી દીધા પછી આપણી એવી માન્યતા હતી કે હવે લડાઈનો મોકો નહિ જ આવે અને આલમખાન તથા તેના કળીલાનો થોડા વક્તમાં નાશ કરી નાખીશું એટલે તેમની જિંદગીના ખાતમા સાથે તેમની ખગાવતનો પણ અંત આવી જશે; પરંતુ આલમખાન સહીસલામત પંજાબમાં પહોંચી ગયો અને તેને પકડવામાટેના તેમ જ મારી નાખવામાટેના દૌલતખાન તથા ગાંધીજીના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી ખાનખાનને તેણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા અને તેથી વળી પાછો અલ્લાહે આપણામાટે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે; કારણ કે, પંજાબમાં પોતાની હુકમતને મજબૂત કરીને કાબુલનો સુલ્તાન ખાન દેહલીપર ચઢાઈ કરવામાટે અને આપણને શિકસ્ત આપવામાટે પંજાબમાંથી અહીં આવવાને રવાના થઈ ચૂક્યો છે. જો કે સાંભળવા પ્રમાણે ગંતીમનું લશ્કર બહુ મોટું નથી; તો પણ મારી ગયરહાજરીમાં જેવી રીતે આલમખાને દેહલીનો કબ્જો લઈ લીધો હતો અને સાત દિવસ સુધી તે હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બની બેઠો હતો, તેવી રીતે આપણે ગફલતમાં રહીએ અને ખાન અચાનક આપણાપર દટી પડીને ફાવી જાય એટલામાટે આપણે પણ લડાઈની પૂરી તૈયારીઓ કરી રાખવી એ આપણામાટે વધારે સલામતીભરેલું છે. મારો તો એવો જ ધરાવો છે કે આ વખતની લડાઈમાં દુશ્મનોની એવી તો કલેઆમ કરવી કે આલમખાન અને ખાન તો શું પણ તેમનો એક સિપાહી પણ જીવતો ન રહેવો જોઈએ અને ખાનના મૌતની ખબર લઈને તેમનો એક પણ માણસ જીવતો જાયતો કાબુલમાં ન પહોંચવો જોઈએ. આ લડાઈમાં દુશ્મનોને જેર કર્યા પછી કાબુલપર ચઢાઈ કરવાની પણ મારી તમત્તા છે અને જો જન સલામત છે તો મારી જો તમન્ના પણ હું તમને પૂરી કરી બતાવીશ. ખબર;

મારા અફસરબંગો, તમોને મારું એ ફર્માન છે કે આજથી એક હફતામાં લડાઈમાટે આપણા તમામ લશ્કરને તૈયાર કરી દેવો અને જ્યારે મારો હુકમ મળે ત્યારે લશ્કર ફૂચ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો બંદોબસ્ત કરી દો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણા શાહી ફીલખાનાના જેટલા હાથીઓ હોય તે હપરાંત અમીરોના હાથીઓને પણ લાવીને લડાઈમાં લઈ જવામાટે શણગારી તૈયાર રાખો કે બાબર પણ હિન્દોસ્તાનના લોહી સુલ્તાનના કરોડર તથા બહો-જલાલને જોઈ શકે અને આવા એક જોરાવર સુલ્તાન સાથે બાથ લીડવાની પોતાની ભૂલમાટે બિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂઝી પશેમાન થતો રહે! મારી એવી ઇચ્છા છે કે બાબરને તેના લશ્કર સાથે દહેલી સૂઝી પહોંચવા જ ન દેવો; કિન્તુ અહીંથી આપણે સામા જઈને રસ્તામાં જ તે જ્યાં મળી જાય ત્યાં તેની સાથે મુકાબલો કરવો અને જ્યાં જંગ થાય ત્યાંની જમીનને જ તેમના કબજામાં રૂપમાં ફેરવી નાખવી. અહીંથી ફૂચ કરી જવામાં મારો એક બીજો પણ મતલબ સમાયલો છે અને તે એ કે રસ્તામાં બાબર તથા તેના લશ્કરનો ખાતમો કરીને પંજાબને નવેસરથી સર કરી લેવામાટે અને પંજાબની સૂબેદારી મારા આ બચરાબાહુ રિશ્તેદાર ગાઝખાનને આપવામાટે આપણે પંજાબમાં પણ જવાનું છે એટલે આ કામ એક કાંકરાથી જે પક્ષીઓને મારવા જેવું છે એ તમો સહજમાં જાણી શકો તેમ હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. આ લડાઈમાં સઘળા અમીરોએ પણ હાજરી આપવાની છે અને એ સૂચના સંભળાવી દેવામાટે જ મેં આજના આ દરબારમાં આવવાની અમીરોને પણ તકલીફ આપેલી છે.”

સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના આ ફર્માનને માથાપર ચઢાવીને તેના ફોજ અફસરોએ જણાવ્યું કે: “અમો અત્યારથી જ લશ્કરને તૈયાર કરવાના કામમાં લાગી જઈશું અને ગેતીપનાહના ફર્માન મુજબ એક હફતામાં ફૂચી તૈયારી કરી લઈશું; પરંતુ તે પહેલાં ફોજને ચઢી ગયેલો પગાર આપવો પડશે; કારણ કે, વખતસર પગાર ન મળવાથી ફોજમાં કેટલીક બેહિલી ફેલાયેલી હોવાથી પગાર આપીને એ બેહિલીને દૂર કરવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે, એ ગરીબ-પરવરને નવેસરથી જણાવવાની જરૂરત હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.”

“ખતનગી, આજે જ ફોજને તેનો આજ સૂઝીનો ચઢી ગયેલો પગાર આપી દેવાનો બંદોબસ્ત કરો.” ગરજે દત્તરાને પણ કાકા કહીને બોલાવવો પડે છે એ નિયમ પ્રમાણે લશ્કરને પગાર આપવામાં હમેશા બેદરકાર રહેનારા સુલ્તાન ઇબ્રાહીમે લશ્કરની ગરજ પડવાથી તત્કાળ પગાર ચૂકવી આપવાનો ખતનગીને હુકમ ફર્માવી દીધો.

અમીરોએ પણ રણક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થવામાટેની સુલ્તાનને જો કે ના તો ન જ પાડી અને ઔપચારિક મુળ બાવનાઓ દર્શાવવામાં પણ ન્યૂનતા થવા ન દીધી; તથાપિ તેમના હુદૂગારોમાં અંતઃકરણનો જે હત્સાહ હોવો જોઈએ અને તેમનાં મુખમંડળો આવા પ્રસંગે હર્ષોત્ક્રેલ દેખાવાં જોઈએ તેમાંનું કશું પણ તેવામાં આવતું ન હોતું અને તેથી તેમના હુદૂગારો મન વિતાના હતા એવું સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિબોધર થઈ શકતું હતું. પોતાના શુદ્ધની આ વિપરીત ગરિસ્થિતિ બ્રહ્મ-

હીન અને અવિચારી ધ્યાત્રીમના જાણવામાં ન આવી શકી; પરંતુ ગાંધીજી સત્ય પરિસ્થિતિને સારી રીતે જાણી ગયા; કારણ કે, તે પોતે બુદ્ધિમાન અને પ્રયત્નપરાયણ પુરુષ હોવાથી આવી પરિસ્થિતિઓને જાણી લેવાની તેની બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક શક્તિ રહેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને તેના મનમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ થવા લાગી; પરંતુ પોતાની એ કુશંકાઓને દર્શાવવાનો આ પ્રસંગ ન હોવાથી તેમજ એ કુશંકાઓને વ્યક્ત કરવાથી તાત્કાલિક લાભની આશા પણ ન હોવાથી તે એ વિશે કંઈ પણ ન જોડતાં મૌનનું અવલંબન કરીને બેઠો રહ્યો અને અમીરોના દ્વંદ્વગત બાવોને જાણવામાટે તેમનાં મુખમંડળોમાં થતાં પરિવર્તનોનું સૂક્ષ્મ તથા એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરવા લાગ્યો.

દરબાર ખરખાસ્ત થયા પછી જ્યારે ધ્યાત્રીમ લોહી અને ગાંધીજી શાહીમહલના એક ખાનગી કમરામાં આવ્યા અને તેમના વચ્ચે લડાઈ વિશેની ખાનગી મસ્લાહત થવા લાગી એટલે ચાલાક ગાંધીજીએ એ પ્રસંગનો લઈ શકાય તેટલો વિશેષ લાભ લઈ લેવાના આશયથી ધ્યાત્રીમને ઉદ્દેશીને શાંતિ તથા ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “આલમપનાહ, મારું નામ ગાંધીજી છે અને મારા એ નામની સાર્થકતા કરી બતાવવામાટે મેં આ નજદીકમાં થનારી લડાઈમાં કાં તો દુશ્મનોને જીત કરીને મુજ્જૂર-વિજયી થવાનો અને કાં તો શહીદ થઈને મર્યાદાને જંગમાં જીવ આપવાનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે અને તેટલામાટે આપ આલાહજીરતના કદમોમાં મારી એ જ અર્જ છે કે આ જંગમાં આપણા લશ્કરના એક મોટા ભાગની સરદારી આ ખાદિમને આપો અને પછી જોઈ લ્યો કે આ કિદવી મર્યાદાને જંગમાં પોતાની સિપાહગિરીનું કેવું જોડાર બતાવે છે અને આલમપનાહની કૃતહતો કેવો ટંકો વગડાવે છે ! જો આલમ-ખાનના આલમશાખખને ખાનાખરાબ કરી તે સરમસ્તના સરને મારા ભાંલાની અણીપર ચઢાવીને આપ નામદારના કદમોમાં ન પછાડું અને મગજુર બાખરને પણ મારી તલ્વારનું પાણી ખરાખર ન દેખાડું, તો મારું ગાંધીજી નામ ખોટું સમજવાનું છે તેમ જ હું મર્યાદા નથી પણ મુખત્રસ છું એમ જ માની લેવાનું છે. જો સુલ્તાન બાખર સાથેના આ જંગમાં મને મારી દિલેરી તથા બહાદરીને બતાવવાનો અને મારી તલ્વારને બદલે પ્રમાણે ચમકાવવાનો ચોક્કસ ન મળે, તો એને હું મારી તોહીન માનું છું અને પશોમાનીના એક બાઈસ તરીકે પ્રમાણું છું; કારણ કે, આ જંગમાં લોહી ખાનદાનની હુકમત તેમ જ ઇજ્જતનો સવાલ સમાયલો છે અને આ ખાદિમની નસોમાં પણ લોહી ખાનદાનનું લોહી વહેવું હોવાથી જોશબંતકામથી મારા દિલનો દરિયો ઉભરાયલો છે.”

“ગાંધીજી ! મારા જનિસાર અજીજ રિસેદાર ! તમારી આ લાગણી અને આવી દિલેરીને જોઈને હું આજે તમારા પર ધણો જ ખુશ થયો છું. જેવી રીતે તમે મર્યાદાને જંગમાં પોતાની તલ્વારના જોડારને ચમકાવવામાટે તલખી રહ્યા છો તેવી જ રીતે મને પણ વફાદાર અને જનિસાર સિપાહસાલારની સખ્ત જીજરત છે અને તેટલામાટે હું બાખુશી અત્યારે જ મારા અડધા લશ્કરની સરદારી તમને આપું છું અને તે અડધા લશ્કરની પાંચ પાંચ હજારની હુકમીઓના જે સરદારો છે તે સરદારોના સરદાર તરીકે તમારી નીમણૂક કરું છું. હું મારો

આ હુકમ આવતી કાલે જ લશ્કરને સંભળાવીશ અને તમારામાટે ખીજો પણ જે કંઈ ઇન્તજમ કરવાનો હશે તે કરી આપીશ. આ લડાઈમાં આપણે જ ફતહયાબ થઈશું એ ખાબત નક્કી હોવાથી લડાઈનો છેડો આવી ગયા પછી ખંભતખની સૂબેદારી અને તે સાથે ખંભતખની આબદ હુકમત તમારી છે, એમ જ તમારે સમજી લેવાનું છે; કારણ કે, તમારાપર મારી મોટાઈ તો ફક્ત નામને ખાતર જ રહેવાની છે. પણ મારી એટલી શર્ત તમારે કુબૂલવી પડશે કે તમારો ભાઈ દિલાવરખાન અત્યારે આલમખાનનો મદદગાર થયો છે અને બાબરનો ખચરખાહ બની ગયો છે તેનો પણ આલમખાન સાથે તમારા હાથથી ખાતમો થવો નોંધએ; ભાઈની મહબ્બતનો હિસ્સો તમારા જિગરમાંથી બિલકુલ નીકળી જવો નોંધએ; કારણ કે, દેહલીના શાહી મહલમાંથી સાત દિવસના સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અથવા આલમખાનને નસાડનાર દિલાવરખાન હતો એ વાર્તા પાકે પાયે મારા જાણવામાં આવી છે અને તેની એ ખેવફાઈએ તેના વિશે મારા જિગરમાં કીનાની આગને પુરજોશમાં સળગાવી છે!" ઇબ્રાહીમ લોદીએ ગાજખાનના પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને પોતાના એક નવા પ્રસ્તાવને તેની આગળ રજૂ કરી દીધો.

ગાજખાનના હૃદયમાં બ્રાતૃપ્રેમનો અંશ માત્ર પણ ન હોવાથી અને કદાચિત્ તેવા પ્રેમનો અદ્યપસ્વદ્ય અંશ તેના હૃદયમાં હોય તો પણ રાજલોભની પૂર્તિના સમયમાં તે પ્રેમને મહત્વ આપવા જેટલી ઉદારતાનો તેના મનમાં સ્વાભાવિક જ અભાવ હોવાથી ઇબ્રાહીમના પ્રસ્તાવને આનન્દથી અંગીકારતો તે પુલકિત વદનથી કહેવા લાગ્યો કે: "ગેતીપનાહ, દિલાવર સાથે મારો પહેલાંથી જ એટલો ખવો અણખનાવ છે કે હું તેને મારા ભાઈ તરીકે માનવાને બદલે મારા જની દુશ્મન તરીકે જ માનતો આવ્યો છું અને તેમાં પણ ન્યારથી આલમખાનને દેહલીના શાહી મહલમાંથી બગાડનાર અને આપ નામદારના કહરથી ખચાવનાર દિલાવર હતો એ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી છે ત્યારથી તો હું તેનાપર આગ ભભૂકા જેવો થઈ રહ્યો છું. આપ નામદાર કહો કે ન કહો; પણ નાલાયક અને નાદાન દિલાવર મારી નજરે એક એટલી જ વાર છે; તદ્વારની ધાર અને દોળખનો ગાર તેના માટે તૈયાર છે. આવા મોકાપર ભાઈની સગાઈનો ખિયાલ રાખવો તે મોટામાં મોટી ભૂલ છે; જો ભાઈના ખૂનથી ગુનાહ થતો હોય, તો તે ગુનાહ પણ મને કુબૂલ છે!"

"તમારા જેવા બિરાદર મારા ગમગુસાર મદદગાર છે એટલે એથી સાફ દેખાઈ આવે છે કે આપણી જીત છે અને દુશ્મનોની હાર છે!" ઇબ્રાહીમ લોદીએ મદાંધતાથી આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

મહત્વાકાંક્ષા, સ્વાર્થાન્ધતા અને રાજ્યલોભ મનુષ્યના હસ્તથી શું દુષ્કર્મ નથી કરાવતાં વારુ? મહત્વાકાંક્ષા એક મહાભયાનક પિશાચિકા છે; સ્વાર્થાન્ધતા ડાકિની છે અને રાજ્યલોભ પ્રચંડ પિશાચ છે એટલે એ ત્રિપુટીના મોહજાળમાં જે કોઈ પણ શુદ્ધિલીન મનુષ્ય ફસાઈ જાય છે તે મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિનો વિનાશ થતાં તે અધોગતિની ગર્તમાં ઊડો અને ઊડો ઊતરતો જાય છે અને તે એટલે સૂઝી કે પછી તેના ઉદ્ધારનો લેશ માત્ર પણ સંભવ રહેતો નથી. મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ પણ વસ્તુના લોભરૂપ અગ્નિની જ્વાળા જ્યારે અત્યંત

મળળ થાય છે ત્યારે તે જ્યાળા ધર્મ, નીતિ તથા ણંદ્રુખાવનં તત્કાળ મનળીને બરૂનીભૂત કરી નાખે છે અને એ તરવ ગાજીખાનની લોબવસતાથી સહુજ પાઠક તથા પાઠિકાઓના નજીવામાં આવી શકે તેમ છે એટલે અહીં એ વિષયના વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, એ વિષયને સિદ્ધ કરી બતાવનારાં ખીન્ન પણ અનંત હતાહરણો સર્વ કાળ તથા સર્વ દેશોના ઇતિહાસમાં વર્તમાન છે.

અસ્તુ: ધાત્રાહીમ લોહીએ ખીજે દિવસે ગાજીખાનને પોતાના વીસ હુન્દર સિપાહીઓની ફ્રાન્ તથા તે ફ્રાન્ના ચાર અફસરોના ઉપરી સરદાર અથવા સિપાહસાલાર તરીકે નહરે કરી દીધો અને દરખાસ બરી તેને સિપાહસાલારનો પોશાક બહેરાવીને ચાલતા આવેલા કાયદા મુજબ તલ્વાર પણ બંધાવી દીધી. સિપાહસાલારનો જોડુદો મળતાંની સાથે જ ગાજીખાન તનતોડ મેહનત કરીને લડાઇની તૈયારીઓ કરાવવા લાગ્યો.

દિલ્લી નગરમાં એ પછી દરરોજ બાહ બાગમાંના ધાત્રાહીમ લોહીના સૈનિકો બાદશાહનો હુકમ જેમ જેમ તેમને મળતો ગયો તેમ તેમ આવીને એકત્ર થવા લાગ્યા; દિલ્લીના તેમ જ ખીન્ન નગરોના રાસનિર્માતા કુશળ લોહ-કારો દિવસ તથા રાત્રિનો અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરીને બાદશાહની આજ્ઞાથી તલ્વાર, છુકંગ, નેન, બાલા, ખર્ધી અને તીર આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રોને તૈયાર કરવાના કાર્યમાં લાગી ગયા; લશ્કરના મોદીઓ જોરાકીનાં સાધનો મોટા જથ્થામાં એકત્ર કરવા લાગ્યા; કેટલાક શાયરો મયદાને જંગમાં સિપાહો તથા સરદારોનાં મનોને વીરરસના રંગથી રંગવામાંદે વીરરસની ઉત્તેજક તથા ઉત્સાહવર્ધક કવિતાઓ રચવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા; મોતીઓના માથાપર ઘોડાનાં જીન તથા પાણી બરવાની પખાલો તેમ જ જોડા વગેરે તૈયાર કરવાના કામનો એટલો બધો જોગે આવી પડ્યો કે જેની સીમાજ ન હોતી તેમ જ લશ્કરી પોશાકો થોડા વખતમાં વધારે સંખ્યામાં તૈયાર કરવાના હોવાથી દરજીઓને પણ જમવા કે ઊંઘવાનો અવકાશ બાગ્યે જ મળી શકતો હતો. સારાંસ કે, યુદ્ધના પ્રસંગમાં અનેક વસ્તુઓની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી દિલ્લી નગરીએ સજીવન ઉઘોગનો અવતાર ધારી લીધો હતો અને પ્રવૃત્તિની મળળતાએ હાલ તરત્ થોડા વખતને માટે નિવૃત્તિને દેશવટો આપી દીધો હતો; કારણ કે, એવો કોઈ પણ વ્યવસાયી વર્ગ ન હોતો કે જેના શિરપર અમુક કાર્યનો બાર ન આવી પડ્યો હોય અને એનું પ્રલક્ષ પ્રમાણુ તો એ હતું કે નૃત્ય તથા સંગીતના તેમ જ અનીતિના વ્યવસાયથી નિર્વાહ કરનારી નર્તકી ગાયિકાઓ તેમ જ વેશ્યાઓને પણ એ સમયમાં વિશ્રામનો સમય મળી શકતો ન હોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે જે લોકો લડાઇમાં જવાના હતા તે લોકો ‘કદાચિત્ લડાઇમાં આપણા અંત થઈ જશે તો ? એટલામાંદે અત્યારે જે કોઈ પણ મોજમજ માણી લઇશું તે જ આપણા બાપની છે !’ એમ ધારીને ચઢી ગયેલા પગારો મળી ગયેલા હોવાથી માણી શકાય તેટલી મોજ મજ માણી લેવામાં અકરાંતિયા થઈ ગયા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સિપાહીઓના મનોરંજનમાંદે રણભૂમિમાં પણ કેટલીક ગણિકાઓ તથા વેશ્યાઓને સાથે લઈ જવાનો બાદશાહ તરફથી ખાસ ણંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેમ જ બાદશાહે પોતાની તવાચકેને પણ સાથે લેવાની

વ્યવસ્થા કરી હતી, એ નવેસરથી કહેવાની કે લખવાની ખડું જ અદ્ય આવશ્યકતા છે.

દિલ્લીમાં આવી રીતે ધામધૂમથી લડાઇની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને એ તૈયારીઓમાં સમય જળના પ્રબળ પ્રવાહ પ્રમાણે વીતતા ઇબ્રાહીમ લોદીના સૈન્ય પ્રયાણનો સમય વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જતો હતો. ન્યારે ઇબ્રાહીમ લોદીના સમરભૂમિપ્રયાણમાં ચાર કે પાંચ દિવસનો અવકાશ રહ્યો તે વેળાયે ગાજખાનના એક જસૂસે આવીને ગાજખાનને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે: “ખંભળમાં આપ નામદારના કિબલગાહ દૌલતખાન સાહબ જત્રતશીન થયા છે અને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડીયે તેઓ નામદાર આપને જાલમખાન સાથેની દુશ્મનીને છોડી દેવામાટેની તથા સુલ્તાન બાબર સાથે મળીને કામ કરવામાટેની નસીહત આપતા ગયા છે તેમ જ જાલમખાન તથા સુલ્તાન બાબર પોતાની ફ્રીજ સાથે ઉતાવળથી આ તરફ આવવાને આગળ વધતા આવે છે અને અત્યારે કદાચિત્ તેઓ ખંભળની સરહદને છોડીને ખાણીપતના મયદાનમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં હશે, એમ હું ધારું છું.” જસૂસના મોઢામાંથી આ બબર સાંભળીને ગાજખાન કાંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો અને જસૂસને તેણે આજ્ઞા જવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો. ગાજખાનથી હવે તેના પોતાના જત્રતશીન પિદરની નસીહત મુજબ વર્તી શકાય તેમ ન હોવાથી બાબર ખાણીપત સૂધી આગળ વધી આવ્યાની વાર્તા તેણે ઇબ્રાહીમ લોદીને જાણવી દીધી અને તે સાથે પ્રયાણમાટેની તૈયારીઓ પણ વધારે વેગથી કરાવવા માંડી કે જેથી હવે પણ પ્રયાણમાં કારણ વિના કોઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ ન થાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇબ્રાહીમની ફ્રીજ ઘણી જ મોટી હોવાથી પચીસ હજાર સૈનિકોને તેણે ખીજે જ દિવસે દિલ્લીમાંથી રવાના કરી દીધા; ત્રીજે દિવસે પચીસ હજાર સૈનિકોનો ખીજો સમુદાય રવાના થયો; ચાથે દિવસે તેટલો જ સૈનિકસમુદાય દિલ્લીમાંથી ગાજખાન સાથે નીકળ્યો અને પાંચમે દિવસે પચીસ હજાર અશ્વારાહી સૈનિકો સહિત ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતે પણ દિલ્લી નગરમાંથી બાબર તથા તેની ફ્રીજ ન્યાં પણ મળી નવ ત્યાં જ તેમની સાથે મુકાબલામાં લગા રહેવામાટે ધામધૂમથી પ્રયાણ કર્યું. બાદશાહ તથા તેના જંગી જવાનોના ગયા પણ અને દિલ્લીમાંની ધામધૂમનો અન્ત આવી ગયા પણ દિલ્લીમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું અને લોકોને એટલે કે નાગરિકોને નિર્મોહના ઉપબોજનો અવકાશ મળી ગયો. હવે આપણે ખાણીપતની સુદ્ધભૂમિમાં પ્રયાણ કરીને ત્યાંના ભીખાણ દૃશ્યનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

ખાણીપતનું સુદ્ધ અને લોદીવંશનો વિનાશ !

જત પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદી અને ગાજખાન જે વેળાયે નવનવા જે દિવસે પોતાની પ્રચંડ તથા વિશાળ સેનાને લઈને સુલ્તાન બાબરનો નામો જ પરાજય પ્રાપ્ત કરી દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યા હતા તે

દિવસથી બે દિવસ પૂર્વેજ આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક કથાનો નાયક કાણુલનો સુદતાન ખાખર પોતાના સૈન્યસહિત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જે ભૂમિ પ્રાચીન કાળથી 'નરરક્તપિપાસુ ભૂમિ'ના નામથી વિખ્યાત થયેલી છે; કારણ કે, ભાર્ગવ પરશુરામે એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને તેમના શોણિતથી જે ભૂમિમાં પાંચ દહોની સ્થાપના કરી હતી એટલે કે ક્ષત્રિયોના રક્તથી પાંચ તળાવો ભરી દીધાં હતાં અને જે ભૂમિમાં કૌરવ તથા પાંડવોના મહાભારત તથા વિશ્વવિખ્યાત બયાનક સંગ્રામયજ્ઞની અસંખ્ય નરશોણિતના સિંચનથી પૂર્ણ-હુતિ થઈ હતી, તે સ્વસ્વતી તથા દુષદ્રતી નદીઓના મધ્યભાગમાંની* કુરુક્ષેત્ર નામક વિખ્યાત રણભૂમિની અત્યંત નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની હોવાથી જે ભૂમિ નરરુધિરના પાનમાટે તલસી રહી હતી તે પાણીપત નામક ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં જ તેણે પોતાના સૈન્યશિબિરને સ્થિર કરી દીધું હતું; કારણ કે, ઇચ્છાદીમની યુદ્ધમાટેની તૈયારીઓના સમાચાર તેને પોતાના ગુપ્તચરોદ્વારા મળી ચૂક્યા હતા; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાં આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે 'ઇચ્છાદીમ લોહી તેની પોતાની પ્રચંડ સેનાસહિત દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યો છે અને પાણીપતની દિશામાં ચાલ્યો આવે છે;' એ સમાચાર પણ તેને મળી ગયા હતા.

પાણીપતને ઉપર કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે એટલામાટે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે કે અત્યારના કુર્નાલ જિલ્લાનો ઉત્તરીય વિશાળ ભૂમિભાગ કુરુક્ષેત્રમાં આવી ગયેલો છે; પરંતુ પાણીપત કુર્નાલથી દક્ષિણ દિશામાં ૨૧ માઇલના અંતરપર આવેલું હોવાથી તેનો સમાવેશ કુરુક્ષેત્રમાં થઈ શકતો નથી; તથાપિ એ ભૂમિ કુરુક્ષેત્રથી વિશેષ દૂરના અંતરપર ન હોવાથી કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે તેને ઓળખવામાં આવે તો તેમાં વિસંગતતા થવાનો સંભવ નથી. મનુષ્યને તેમજ અન્ય પ્રાણીઓને પણ જેમ સંગનો રંગ લાગી જાય છે અને સંગનો દોષ દેવને દાનવ તેમજ સંગનો ગુણ દાનવને દેવ બનાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનારો હોય છે તેવી જ રીતે જે કુરુક્ષેત્રની રુધિરપિપાસાનો રંગ પાણીપતની ભૂમિને પણ લાગી ગયો હોય તો તેમાં અસ્વાભાવિકતા જેવું કંઈ પણ નથી. પાણીપતની રુધિરપિપાસુતાનું એક ખીજું કારણ પણ કદંબી રાકાય છે અને તે એ કે 'મહાભારત'ના ઉદ્ધોગ-પર્વના ૩૧ મા અધ્યાયમાંની કથા અનુસાર રાજા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને એમ કહ્યું હતું કે: 'જો અમને ગર્વ રાજ્ય આપવાની તમારી ઇચ્છા ન જ હોય, તો અમને અરિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકંદી, વારણાવત અને એક ગામ તમારી ઇચ્છાનુસાર મળીને કેવળ પાંચ ગામ જ આપો એટલે એટલાથી જ અમે સંતોષ માની

* જે સ્થાનમાં પાંડવ તથા કૌરવોનું મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાનનું નામ કુરુક્ષેત્ર શા કારણથી પડ્યું છે એનો 'મહાભારત'ના આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયમાં એવો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે, પુરુવંશીય રાજા ભરતના મરણ પશ્ચાન્ ઇઠ્ઠી પેઠીએ રાજા સંવરણનો પુત્ર રાજા કુરુ થયો હતો અને તેણે એ સ્થાનમાં પ્રચંડ તપસ્યા કરેલી હોવાથી એ કુરુજંગલ નામક સ્થાન કુરુક્ષેત્ર નામથી વિખ્યાત થયું હતું.

લઈશું.' અર્થાત્ એ પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હતું, એવી અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા છે અને તેમની એ માન્યતાને સત્ય હોય, તો એ પાંચ ગ્રામો દુર્યોધને પાંડવોને ન આપવાથી જે મહાભયાનક યુદ્ધયજ્ઞ આરંભાયો હતો તે પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હોવાથી પાણીપતની ભૂમિમાં રૂઢિરપાનની તૃણા તે સમયથી જ સમાયલી હતી અને અત્યારે હવે તેની તે તૃણાના સમનનો સમય આવી લાગ્યો હતો. આથી એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે કૃષ્ણાનેશ્વર તથા ઇન્દ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી)ના મધ્યભાગમાં વિસ્તરેલી ભૂમિ પ્રાચીન સમયથી જ ભારતવર્ષની સમરભૂમિ અથવા રણભૂમિ છે અને તેથી હવે પછીના ભવિષ્ય કાળમાં પણ જે એ ભૂમિમાં કોઈવાર પ્રચંડ યુદ્ધ યજ્ઞનો આરંભ થઈ જાય અને તેમાં પુનઃ લક્ષ્યાવધિ વીર પુરુષોનાં શરીરોનું બલિદાન અપાઈ જાય, તો તે ઘટના પણ શક્ય જ કહી શકાય તેમ છે. પરમાત્મા પુનઃ એવો પ્રસંગ ભારતવર્ષને ન બતાવે!

અત્યારે પાણીપત નગરની આરે તરફ કિલ્લાની જે જૂની દીવાલ અને તેમાં જે પંદર દરવાજા કાયમ છે તે દીવાલ અને તે દરવાજા આપણી નવલકથાના કાળમાં ઘણી જ સારી હાલતમાં હતા અને તેથી યુદ્ધની તે સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે યુદ્ધના પ્રસંગમાટે બહુ જ ઉપયુક્ત માની શકાય તેવું જ એ સ્થાન હતું; કારણ કે, પાણીપત નગરમાં અત્રની સામગ્રી વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકે તેમ હતું; પાણીની પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા હતી અને નગરના બાહ્ય ભાગમાં છાંવણી નાખવામાટેની તેમ જ યુદ્ધમાટેની પણ એવી તો સગવડ હતી કે જેવી સગવડ અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોઈ શકાતી હતી. અત્રની સામગ્રી પાણીપતમાં નિરંતર વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકતી હતી તેનું કારણ એ હતું કે તે સમયમાં પાણીપત વ્યાપારનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું અને એ કારણથી જ તેનું નામ પાણિપતિ રાખવામાં આવ્યું હતું. પાણિ એટલે બળર અને પતિ એટલે માલિક અર્થાત્ બળરોનો માલિક તે 'પાણિપતિ; અર્થાત્ એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાણિપતિનું વિકૃત સ્વરૂપ પાણીપત થયેલું હોયું જોઈએ અને પાણીપતની વ્યાપારવિષયક મહત્તા મહાભારતના સમયથી પણ પૂર્વની હોવી જોઈએ. અત્યારના સમયમાં પણ પાણીપત નગર પોતાની એ પ્રાચીન મહત્તાને કેટલેક અંશે જાળવી રહ્યું છે અને તેથી અમારા ઉપર્યુક્ત અનુમાનને વળી વિરોધ પુષ્ટિ મળી શકે છે.* અસ્તુ:

* કર્નાલથી ૨૧ માઇલ અને ગાંધાલા ગંડશનથી ૬૮ માઇલ દક્ષિણમાં તથા દિલ્લીથી ૫૫ માઇલ ઉત્તરમાં પાણીપતનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે. આ પંજાબના કર્નાલ જિલ્લામાં તહસીલનું સદર સ્થાન તથા જિલ્લાનો મુખ્ય કસબો છે કે જે ઇ. સ. ૧૮૫૪ સુધી પાણીપત જિલ્લાનું સદર સ્થાન હતું. પાણીપત નગરની મનુષ્યવસતી લગભગ ત્રીસથી બત્રીસ હજારની છે અને ત્યાં સાધારણ સબ ડિવિઝનની ઓફિસો તથા કચેરીઓ ઉપરાંત એક મોટું મુસાફરિખાનું, પોલિસ સ્ટેશન તથા સ્કૂલ ઇલાદિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાણીપતમાં દેશી કાપડ, કમ્બલ (ધાખળા) અને ત્રાંબાનાં વાસણ આદિનો ઉદ્યોગ અદ્યપિ સારા

સુદતાન ખાળર સંવત્ ૧૫૮૩ ના વૈશાખ માસની શુક્લા પ્રતિપદાના અયના તો ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૨ મી તારીખના દિવસે પાણી-પતની ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં આવતાંની સાથે જ નગર તથા આસપાસની ભૂમિની તપાસ કર્યા પછી બીજે જ દિવસે, એ સ્થાનમાં રહીને રાત્રી સાથે યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું અને રણભૂમિમાં (વજ્યને કેવી રીતે મેળવવો, એમાંની ચોતાના મનમાં તેણે સર્વ કલ્પનાઓ કરી લીધી હતી. જે દિવસે ઇશ્વાહીમ લોહી તથા ગાઝખાનના દિલ્લીમાંથી નીકળીને પાણીપતની દિશામાં આગળ વધવાના સમાચાર ખાળરને મળ્યા તે દિવસની સમસ્ત રાત્રિ ખાળરે રાત્રીસૈન્યપર કેવા પ્રકારે અને કેવી દક્ષતાથી આક્રમણ કરવું એ વિશેના વિચાર-માં જ વીતાડી દીધી; કારણ કે, ખાળર જન્મથી જ એક મહાચતુર તથા દીર્ઘ-દર્શી સેનાનાયક હોવાથી કોઈ એક ધ્વનંતરિતુલ્ય કુશળ વૈદ્ય પ્રમાણે ચોતાના સૈનિકોની નાડીની ગતિનું એટલી સીમાપર્યન્ત સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો કે જે જ્ઞાનના યોગે સૈનિકોની નાડીની ગતિ કેવા સંયોગોમાં અને ક્યારે મંદ પડી જાય છે તેમ જ યુદ્ધજયથી તેમની નાડીની ગતિ અત્યંત તીવ્ર થતાં તે તીવ્રતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય છે એ રહસ્યનો તે સંપૂર્ણ જ્ઞાતા થઈ ગયો હતો. આ કારણથી તેણે રાત્રીસૈન્યપર આક્રમણ કરવામાંની પદ્ધતિનો ચોતાના મનમાં સમસ્ત રાત્રિનું જાગરણ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો અને ત્યાર પછી પ્રજાતમાં નાશતાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી તરત જ ચોતાના નિશ્ચયને વ્યવહારમાં યોજવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. ખાળરની આજ્ઞા અનુસાર તેના અનુ-ચરોએ પાણીપત નગર અને મહાલયની જમણી બાજુએ તોપોની સાતસો ગાડીઓને સાંકળને બદલે આમડાના વણેલા હોરડાવડે હારબંધ બાંધીને બેલી રખાવી દીધી અને તેની આગળના ભાગમાં રેતીના કોથળા બરાબરને તે કોથળાની છાતી લગીની બિચાઈની કિલ્લા જેવી એક કામચલાઉ દીવાલ બેલી કરાવી દીધી. નગરની ટાણી બાજુએ બાઈઓ જોડાવવામાં આવી અને તે બાઈઓની વચ્ચે તીરંદાજીમાં એટલી જગ્યા છાડી દેવામાં આવી કે જેમાં એક સોથી એક સો પચાસ મનુષ્યો ગાવી જાય અને સમાઈ જાય. આ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી ખાળરે ચોતાના પૂર્વજોની પદ્ધતિને અનુસરીને ચોતાના સર્વ શુદ્ધિમાન તથા અનુભવી સરદારોને ચોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દરબાર બરાબર પછી તે તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા વફાદાર, ગમગસાર અને ઝંનિસાર સરદારો, હુશમનની ફોજનાં મુકાબલામાં મેં આપણાં સાધનોની જે આ રચના કરી છે તે આપ સર્વને લીક લાગ્યાં છે કે કેમ તે ખરેખર જણાવો અને જો એમાં કોઈ પણ ભૂલ બાલ હોય તો બતાવો કે જેથી લડાઈનો વખત આવ્યા પહેલાં તે ભૂલને સુધારી શકાય અને જેવો લેઈએ તેવો બંદોબસ્ત કરી શકાય.”

પરિમાણમાં અને સારા સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જૂના કિલ્લામાં હવે અનેક રચના બંદ પડી ગયા છે અને અલ્પારનો કાળ કિલ્લાનો ન હોવાથી હવે તેની અરમ્ભત થાય એવી આશા રાખી શકાતી નથી.

લઈશું.' અર્થાત્ એ પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હતું, એવી અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા છે અને તેમની એ માન્યતા બે સત્ય હોય, તો એ પાંચ ગ્રામો દુર્યોધને પાંડવોને ન આપવાથી જે મહાભયાનક યુદ્ધયજ્ઞ આરંભાયો હતો તે પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હોવાથી પાણીપતની ભૂમિમાં સ્થિરપાનની તૃણા તે સમયથી જ સમાયલી હતી અને અત્યારે હવે તેની તે તૃણાના સમાનનો સમય આવી લાગ્યો હતો. આથી એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે સ્થાનેશ્વર તથા ઇન્દ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી)ના મધ્યભાગમાં વિસ્તરેલી ભૂમિ પ્રાચીન સમયથી જ ભારતવર્ષની સમરભૂમિ અથવા રણભૂમિ છે અને તેથી હવે પછીના ભવિષ્ય કાળમાં પણ બે એ ભૂમિમાં કોઈવાર પ્રચંડ યુદ્ધ યજ્ઞનો આરંભ થઈ જાય અને તેમાં પુનઃ લક્ષાવધિ વીર પુરુષોનાં શરીરોનું બલિદાન અપાઈ જાય, તો તે ઘટના પણ શક્ય જ કહી શકાય તેમ છે. પરમાત્મા પુનઃ એવો પ્રસંગ ભારતવર્ષને ન બતાવે!

અત્યારે પાણીપત નગરની ચારે તરફ કિલ્લાની જે ભૂમી દીવાલ અને તેમાં જે પંદર દરવાજા કાયમ છે તે દીવાલ અને તે દરવાજા આપણી નવલકથાના કાળમાં ઘણી જ સારી હાલતમાં હતા અને તેથી યુદ્ધની તે સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે યુદ્ધના પ્રસંગમાટે બહુ જ ઉપયુક્ત માની શકાય તેવું જ એ સ્થાન હતું; કારણ કે, પાણીપત નગરમાં અત્રની સામગ્રી વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકે તેમ હતું; પાણીની પણ જ્યાં જ્યાં વિપુલતા હતી અને નગરના બાહ્ય ભાગમાં ઊંચણી નાખવામાટેની તેમ જ યુદ્ધમાટેની પણ એવી તો સગવડ હતી કે જેવી સગવડ અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોઈ શકાતી હતી. અત્રની સામગ્રી પાણીપતમાં નિરંતર વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકતી હતી તેનું કારણ એ હતું કે તે સમયમાં પાણીપત વ્યાપારનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું અને એ કારણથી જ તેનું નામ પાણિપતિ રાખવામાં આવ્યું હતું. પાણિ એટલે બળર અને પતિ એટલે માલિક અર્થાત્ બળરોનો માલિક તે પાણિપતિ; અર્થાત્ એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાણિપતિનું વિદ્યુત સ્વરૂપ પાણીપત થયેલું હોયું જોઈએ અને પાણીપતની વ્યાપારવિષયક મહત્તા મહાભારતના સમયથી પણ પૂર્વની હોવી જોઈએ. અત્યારના સમયમાં પણ પાણીપત નગર પોતાની એ પ્રાચીન મહત્તાને કેટલેક અંશે જાળવી રહ્યું છે અને તેથી અમારા ઉપર્યુક્ત અનુમાનને વળી વિશેષ પુષ્ટિ મળી શકે છે.* અસ્તુ:

* કર્નાલથી ૨૧ માઇલ અને આંખલા જંકશનથી ૬૮ માઇલ દક્ષિણમાં તથા દિલ્લીથી ૫૫ માઇલ ઉત્તરમાં પાણીપતનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે. એ પંજાબના કર્નાલ જિલ્લામાં તહસીલનું સદર સ્થાન તથા જિલ્લાનો મુખ્ય કસબો છે કે જે ઇ. સ. ૧૮૫૪ સુધી પાણીપત જિલ્લાનું સદર સ્થાન હતું. પાણીપત નગરની મનુષ્યવસતી લગભગ ત્રીસથી બત્રીસ હજારની છે અને ત્યાં સાધારણ સબ ડિવિઝનની ઓફિસો તથા કચેરીઓ ઉપરાંત એક મોટું મુસાફરિખાનું, પોલિસ સ્ટેશન તથા સ્કૂલ ઇલાદિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાણીપતમાં દેશી કાપડ, કરમલ (ધાખળા) અને ત્રાંખાનાં વાસણ આદિનો ઉદ્યોગ અઘાપિ સારા

સુલ્તાન ખાબર સંવત્ ૧૫૮૩ ના વૈશાખ માસની શુક્લા પ્રતિપદાના અથવા તો ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૨ મી તારીખના દિવસે પાણી-પતની ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા હોતો અને ત્યાં આવતાંની સાથે જ નગર તથા આસપાસની ભૂમિની તપાસ કર્યા પછી ખીજે જ દિવસે, એ સ્થાનમાં રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું અને રણભૂમિમાં વિજયને કેવી રીતે મેળવવો, એમાટેની યોતાના મનમાં તેણે સર્વ કલ્પનાઓ કરી લીધી હતી. જે દિવસે ઇશ્વારીમ લોદી તથા ગાછખાનના દિલ્લીમાંથી નીકળીને પાણીપતની દિશામાં આગળ વધવાના સમાચાર ખાબરને મળ્યા તે દિવસની સમસ્ત રાત્રિ ખાબરે શત્રુસૈન્યપર કેવા પ્રકારે અને કેવી દક્ષતાથી આક્રમણ કરવું એ વિશેના વિચાર-માં જ વીતાડી દીધી; કારણ કે, ખાબર જન્મથી જ એક મહાત્મતુર તથા દીર્ઘ-દૂરી સેનાનાયક હોવાથી કોઈ એક ધ્વનંતરિતુલ્ય કુશળ વૈદ્ય પ્રમાણે યોતાના સૈનિકોની નાડીની ગતિનું એટલી સીમાપર્યન્ત સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો કે જે જ્ઞાનના યોગે સૈનિકોની નાડીની ગતિ કેવા સંયોગોમાં અને ક્યારે મંદ પડી જાય છે તેમ જ યુદ્ધજવરથી તેમની નાડીની ગતિ અત્યંત તીવ્ર થતાં તે તીવ્રતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય છે એ રહસ્યનો તે સંપૂર્ણ જ્ઞાતા થઈ ગયો હતો. આ કારણથી તેણે શત્રુસૈન્યપર આક્રમણ કરવામાટેની પદ્ધતિનો યોતાના મનમાં સમસ્ત રાત્રિનું જાગરણ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો અને ત્યાર પછી પ્રભાતમાં નાશ્તાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી તરત જ યોતાના નિશ્ચયને વ્યવહારમાં યોજવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. ખાબરની આજ્ઞા અનુસાર તેના અનુ-ચરોએ પાણીપત નગર અને મહાલયની જમણી બાજુએ તોપોની સાતસો ગાડીઓને સાંકળને બદલે ચામડાના વણેલા દોરડાવડે હારબંધ બાંધીને બંધી રખાવી દીધી અને તેની આગળના ભાગમાં રેતીના કોથળા ભરાવીને તે કોથળાની છાતી લગીની ઊંચાઈની કિલ્લા જેવી એક કામચલાઉ દીવાલ બંધી કરાવી દીધી. નગરની ડાબી બાજુએ ખાઇઓ ખોદાવવામાં આવી અને તે ખાઇઓની વચ્ચે તીરંદાજમાટે એટલી જગ્યા છોડી દેવામાં આવી કે જેમાં એક સોથી એક સો પચાસ મનુષ્યો આવી જાય અને સમાઈ જાય. આ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી ખાબરે યોતાના પૂર્વજોની પદ્ધતિને અનુસરીને યોતાના સર્વ બુદ્ધિમાન્દ તથા અનુભવી સરદારોને યોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દરબાર ભરાયા પછી તે તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા વફાદાર, ગમગુસાર અને ઝંનિસાર સરદારો, હુશમનની દૌજનો મુકાબલામાટે મેં આપણાં સાધનોની જે આ રચના કરી છે તે આપ સર્વને ઠીક જણાય છે કે કેમ તે ખરેખર જણાવો અને જો એમાં કોઈ પણ સૂક્ષ્મ બાલ હોય તો બતાવો કે જેથી લડાઈનો વખત આવ્યા પહેલાં તે સૂકને સુધારી શકાય અને જેવો જોઈએ તેવો બંદોબસ્ત કરી શકાય.”

પરિમાણમાં અને સારા સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જૂના કિલ્લામાં હવે અનેક સ્થળે ખંડ પડી ગયા છે અને અભ્યારનો કાળ કિલ્લાનો ન હોવાથી હવે તેની મરમત થાય એવી આશા રાખી શકાતી નથી.

સર્વ સરદારોએ આખરની યુદ્ધવ્યવસ્થાને સોળે સોળ આના પસંદ કરીને પોતાનો સંપૂર્ણ સંતોષ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી અહમ્મદ શાહના નામના એક સરદારે આખરની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે: “જહાંપનાહ, અહીં આટલો બધો જળતો થઈ ગયો છે એટલે હવે દુશ્મનોની શી મનલ છે કે તેઓ અહીં સૂધી આવે અને આપણી સાથે લડવાની હિમ્મત બતાવે?”

પરંતુ અહમ્મદ શાહના આ વિચારનો પ્રતીકાર કરતો આખર ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “હું ધારું છું કે તમોએ આ હિન્દોસ્તાનના લડવૈયાને ઉજળાકના ખાનો જેવા ધારી લીધા છે અને તેથીજ તમો પોતાનો આવો અભિમાય દર્શાવો છો; પરંતુ તમારી આ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે; કારણ કે, આપણે જ્યારે સ્થગરકન્દથી નીકળીને હિસારમાં પહોંચ્યા હતા તે વેળાએ ઉજળાકના સઘળા ખાનો તથા સુલ્તાનો એકઠા થઈને આપણાપર ચઢી આવવાની હિમ્મત રાખી દરબંદના ઘાટપરથી ઊતર્યા હતા અને આપણે જનાનાને, માલને, સિપાહીઓને તથા ત્રીસ હજાર શુગલોને મુહલ્લાઓમાં લાવીને તે મુહલ્લાઓને મજબૂત કરી લીધા હતા. આવા મોકાપર તે ખાનો અને સુલ્તાનો ચાલવાના અને ઊભા થવાના કાયદાને જાણતા હોવાથી આપણે હિસારમાં મુઝાં અને જીવતાંનો જળતો કરીને હિસારને મજબૂત કરી લીધું હતું એ તેમના જાણવામાં આવી જવાથી તેઓ આપણાપર હુલ્લો કરવાની હિમ્મત ન કરી શક્યા અને તેથી રસ્તામાંથી જ પાછા વળી ગયા; પરંતુ આ હિન્દોસ્તાનમાં વસેલા સરદારો આવા હિસાબ તથા કાયદાથી બિલકુલ બેખબર હોવાથી એ દુશ્મનો તો કદાચિત્ ઠેઠ અહીં સૂધી પણ આગળ વધી આવશે અને કૂતરાંના મોતે માર્યા જશે તે કુબલ કરશે, પણ અંજમનો વિચાર તો નહિ કરે તે નહિ જ કરે. મારો આ ક્યાસ થોડા વખતમાં જ તમને ખરો પડેલો દેખાશે.”

એ પછી આખરે તુર્કોની ભૂતી યદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના સમસ્ત સૈનિકોને તેમના વીરવેષમાં પોતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને તેઓ તેનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉપસ્થિત થતાં તેણે તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી લીધું. આ અવલોકનવિધિમાં પોતાના સૈનિકોની યથાર્થ સંખ્યાને જાણી લેવાનો જ આખરનો ઉદ્દેશ હતો એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ સૈન્યાવલોકનના પ્રસંગે શાહનદો હુમાયૂંન પણ નારીદ્વયમાં તત્કાળ મોહને ઉપજવનારા પોતાના નૈસર્ગિક કેમળતામય સૌન્દર્યને ચગકાવતો લશ્કરી પોષાકમાં સજ્જ થઈને પોતાના પિતા પાસે ઊભેલો હતો એટલે તેને પોતાના સૈનિકોનાં મુખમંડળો કાંઈક ભલિન તથા ઉત્સાહથી લાગવાથી તે પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“કિબ્લગાહ, મને અત્યારે આપણા જંગીઓના દિલમાં જે જોશ હોવો તેષએ તે દેખાતો નથી તેમ જ ઇચ્છાહીમ લોહીની ફીજ કરતાં આપણી ફીજ પણ ઘણી જ તાની છે એટલામાટે મારા દિલમાં કાંઈક શક થયા કરે છે; પરંતુ મારી એ કદાચિત્ ભૂલ પણ થતી હોય.”

“ખરેખર આવા શકને દિલમાં જગદ આપવામાં તારી મોટી ભૂલ જ થાય છે;” આખર અતિશય શાંત બાગથી હુમાયૂંનના શકને ફર કરવાના ઉદ્દેશથી

કહેવા લાગ્યો: “નૂરેઅરમ, તારો આ ખેળ શક છે અને તારી આ ખામખયાલી છે; કારણ કે, આપણી ફૌજના જંગી જવાનો તેમના પોતાના વતનથી ચાર મહિનાનો રસ્તો કાપીને એક એવા દૂરના મુઢકમાં આવ્યા છે કે જે મુઢકના લોકોની જખાનને પણ તેઓ સમજી શકતા નથી તેમજ એક લાખ જેટલી ફૌજના મુકાબલાનો ભાર તેમના માથાપર આવી પડ્યો છે એટલામાટે જો તેમના મનમાં ખૌફ પચદા થવાથી તેમનો જોશ ઓછો થઈ ગયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ એવા ખૌફને દિલમાં પચદા થવા દઇને જોશને ઓછો કરી નાખવાની જરા પણ અગત્ય નથી; કારણ કે, એક તબક્કાકાર લડવૈયો સો નાતબક્કાકાર લડવૈયાને ભારી થઈ પડે છે અને આપણા બધા જંગી જવાનો તબક્કાકાર અને મરણિયા થઇને લડનારા હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીના નાતબક્કાકાર, લડાઇના દુનરથી ખેળખર અને હેયકારા એક લાખ સિપાહો આપણા આ ચુંટી કાઢેલા લગભગ સોળથી સત્તર હજાર જંગીઓ આગળ એક નિમેષમાત્રને માટે પણ ટકી શકવાના નથી, એવી મારા દિલને પૂરી ખાત્રી છે તેમજ કૃતહયાબીનો ખરો આધાર પરવરદિગારની મેહુરખાનીપર રહેલો હોવાથી જો પરવરદિગાર આપણા પર મેહુરખાન છે તો લાખ તો શું પણ કરોડ દુશ્મનો હોય તો પણ તેમનાથી આપણો એક વાળ પણ વાંકો થઈ શકે તેમ નથી. એટલામાટે મારી તમો બધાને વારંવાર એ જ નસીહત છે કે ખુદાએ પાકમાં ભરિયો રાખ્યો અને તમારા દિલી જોશને જરા પણ ઘટવા ન દેતાં દુશ્મનોની મોટી ફૌજને વખત આવતાં તમારૂં પાણી બરાબર બતાવી દો; કારણ કે, ખેંધજવત થઇને અને પોતાને કાયર કહેવડાવીને ઇવઘા કરતાં ઇજવતની સાથે મયદાને જંગમાં ઝૂંઝીને મરી જવું તે હજાર વાર વધારે સારૂં છે. કલ તો એક દિવસ થવાની છે તો પછી કલથી ડરી જવું એ નાદાની નથી કે શું?”

ખાખરના આ ઉત્સાહવર્ધક ખાપણથી હુમાયૂં, સરદારો તેમજ સર્વ સૈનિકોનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારના નવીન ઇબન તથા નવીન સૌર્યનો આવિર્ભાવ થયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેઓ બીરથી પણ ભીરુ સ્વભાવના સૈનિકો હતા તેઓ પણ અચાનક ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને પોતાના મારવા કે મરવાના નિશ્ચયને ગર્જનાપૂર્વક દર્શાવવા લાગ્યા. એ જ દિવસે ઇબ્રાહીમ લોદીના અત્યાચારથી કંટાળેલા દિલ્લીના તેમજ આગ્રાના કેટલાક અમીરો અને જગીરદારો ખાખરના ઉર્દુ (ઝાવણી)માં આવીને ખાખરના પક્ષમાં મળી ગયા અને ખાખર તેમને સત્કારપૂર્વક પોતાના મિત્રો તરીકે પોતાના પક્ષમાં સ્વીકારી લીધા; કારણ કે, એ સર્વ અમીરો તથા જગીરદારો આલમખાનના પક્ષના હતા અને આલમખાન તેમને સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી તેણે તેમની વિશ્વસનીયતા વિશે પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો એટલે પછી તેમનામાં અવિશ્વાસ રાખવાનું ખાખરને કશું પણ કારણ હતું નહિ. એ અમીરો તથા સરદારો પોતા સાથે ત્રણેક હજાર લડવૈયાને પણ લેતા આવ્યા હતા; પરંતુ સુલ્તાન ખાખરે તેમને તત્કાળ લડવાનું કામ સોંપવાને બદલે જો ન છૂટકે તેમની જરૂરત થઈ તો જ તેમને કામમાં લેવાના ઇરાદાથી વધારાના સિપાહો તરીકે એક જૂદી ઝાવણીમાં રહેવાનો જાહેાવરત કરી આપ્યો કે જેથી લડાઇની વેળાએ બળબળાની

જત્રા ન થઈ જાય. એ જ દિવસે સંધ્યાસમયે જે નરસૂસોએ છાવણીમાં આવીને બાબરને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે:—

“આલમપરવર, ઇબ્રાહીમ લોદીને જે કે ત્રણ ગાઉથી વધારે ચાલતો નથી અને જાણે મામૂલી શિકાર કરવાને નીકળ્યો હોય તેવી રીતે છાવણીએ નખાવતો અને અચસ આરામ લોગવતો ધીમે ધીમે આગળ વધે છે એટલે આર કે પાંચ દિવસ વીત્યા પહેલાં તે આ જગ્યાએ પહોંચી શકે તેમ નથી એમ અમે માનીએ છીએ; એટલામાટે જો આગળ વધીને તેનાપર હુલ્લો કરી દેવો હોય તો પણ તે જની શકે તેમ છે; પણ તો જેવો આપ સાહેબે કયાસ નામદારનો વિચાર.”

“હીક છે; આ બાબતનો આવતી કાલે વિચાર કરવામાં આવશે. તમો પાછા રવાના થાઓ અને દુશ્મનોની જે કાંઈ પણ જાણવાનું હોય તમારા જેવા કે જાણવામાં આવે તેની બાબત મને ખરવજત પહોંચાડતા રહો.” બાબરે એમ કહીને નરસૂસોને પાછા વિદાય કરી દીધા.

બીજા દિવસથી બાબરે પોતાના જે હુજર સૈનિકોને આર ભાગમાં વિભક્ત કરીને ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાં છબકલાં કરવાને રવાના કરી દીધા; તે સૈનિકો ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાં વારંવાર જઈને તેના સૈનિકોને દર્શનનો લાભ આપી આવતા હતા, પરંતુ લોદીના સૈનિકો તેમને જેવા છતાં પોતાના સ્થાનને ત્યાગીને એક તરફ પણ આગળ વધતા નહોતા. અંતે સુલ્તાન બાબર-શાહે તેના પક્ષમાં આવી મળેલા દિલ્લી તથા આગ્રાના અમીરો તથા જગીરદારોના આગ્રહને માન આપીને આરથી પાંચ હજાર સૈનિકો સહિત પોતાના કેટલાક સરદારોને રાત્રિના સમયમાં ઇબ્રાહીમના લશ્કરપર છાપો મારવામાટે મોકલી આપ્યા; પરંતુ તેઓ એ કાર્યને સિદ્ધ કરી ન શક્યા; કારણ કે, દિવસ જગ્યા પછી તો તેઓ શત્રુના શિબર સમક્ષ પહોંચ્યા એટલે શત્રુપક્ષના સૈનિકો પણ નગારાં વગાડતા હાથીઓને આગળ રાખીને સામા ચવાને નીકળી પડ્યા, પરંતુ તેમનાથી પણ બાબરના સૈન્યનું કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકાયું નહિ અને તે એટલે સૂઝી કે ઇબ્રાહીમની સેના આટલી બધી પ્રચંડ હોવા છતાં બાબરનો એક પણ સૈનિક મરાયો તો નહિ જ, પણ એક પણ સૈનિક પકડાઈ જવાનો બનાવ પણ ન જન્યો; માત્ર મહમ્મદઅલી જંગ જંગના પગમાં એક તીર લાગ્યું અને તે વિઘાતક ન હોવા છતાં તેણે એટલું પરિણામ તો અવશ્ય નિપજવ્યું કે તે સરદાર લડાઈને દિવસે યુદ્ધભૂમિમાં આવી શક્યો નહિ. એક લાખ સૈનિકોના હસ્તમાંથી પાંચ હજાર સૈનિકો આળાદ અને સહીસલામત છટકી આવ્યા એ ઈશ્વરની કૃપાનું પરિણામ નહિ તો બીજું શું વારુ? આ અમકારિક ઘટનાથી બાબરના સૈનિકોનો ઈશ્વરની કૃપાળુતા તથા અમલ્કૃતિમાં તેમજ બાબરનાં પોતાનાં વચ્ચનોમાં અવિચલ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો અને તેમનો તે વિશ્વાસ તેમના ઉત્સાહને વધારનારો થઈ પડવાથી બાબરમાટે અતિશય લાભકારક થઈ પડ્યો; કારણ કે, એ વિશ્વાસના યોગે તેના સૈનિકો જીવંત પેલીને રણમાં ઝૂંઝવામાટે તૈયાર થઈ ગયા. એ પાંચ હજાર સૈનિકો શત્રુના હસ્તમાં સપડાયાના સમાચાર સાંભળતાંની સાથે જ બાબરે હુમાયુન તથા આલમખાનને બીજા છ હજાર સૈનિકો

સહિત તેમની હુકમો મોકલ્યા હતા અને ત્યાર પછી તે પોતે પણ અધ્યક્ષ થઈને ત્યાં જવાને તૈયાર થયા હતા, પણ એટલામાં છાપો મારવામાટે ગયેલા સૈનિકો હુમાયૂંન તથા આલમખાનને માર્ગમાં દોઢ ગાઉપર જ ભેગા થઈ જવાથી તેમની સાથે પાછા આવી લાગ્યા એટલે પછી ખાખર પોતે પણ થોડા અંતરપરથી પાછો છાવણીમાં આવ્યો આવ્યો હતો. ખાખરની આ અનુકંપા તથા વીરતાને જોઈને સૈનિકોની પ્રસન્નતાનો અવધિ થતાં તેઓ ખાખરને એક ફરિશ્તો જ માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ અને રાત્રિ શાંતિમાં વીતી ગયાં અને ખીન્ત દિવસની રાત્રિના બે પ્રહર જોડેલો સમય વીલ્યા પછી અચાનક છાવણીમાં રણશૃંગનો સૈનિકોને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરનારો નાદ સંભળાવા લાગ્યો અને તે સાથે શત્રુસૈન્યના આગમનને સૂચવનારો કોલાહલ પણ થવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી રણશૃંગનો નાદ બંધ થતાં અને કોલાહલ શમી જતાં શાંતિનો આવિર્ભાવ થયો અને હલ-કારાઓએ આવીને ખખર આપી કે: “હુશમનની ફ્રીજ એક ગાઉના ફાસલાપર છે, આગળ વધતી આવે છે અને જે વખત જાય છે તેમાં અહીં આવી પહોંચવાની વધી છે એટલામાટે ખખરદાર થાઓ અને લડવાને તૈયાર રહો.” આ ખખર સાંભળતાં જ ખડાદુર ખાખર ખખતર ચઢાવીને તથા પોતાનાં હથિયારોને બાંધી લઈને ઘોડાપર બેસી ગયો અને હુમાયૂંન તથા આલમખાન તેમ જ ખીન્ત સરદારો પણ એવી જ રીતે તૈયાર થઈ ગયા. એ વેળાએ ખાખરની જમણી બાજુએ આલમખાન, હુમાયૂંન, ખાન્ત હલ્લત, સુલ્તાન મહમ્મદ દોલદી, હિન્દુગેગ, વહી ખાજિન અને ખરકલી સિસ્તાની હતા તેમ જ ડાબી બાજુએ દોલદી મીરત આદિલ સુલ્તાન, અમીર હુસેન, સુલ્તાન જુલ્લદ, કતલક કદમ, જતનગેગ મહમ્મદ ખખરી, શાહ હુસેન ખારીશી અને સુગલ ગાનજી આદિ સરદારો જોવામાં આવતા હતા. વચ્ચેની ફ્રીજની જમણી બાજુએ ચીન તંગર સુલ્તાન, સુલયમાન મહમ્મદી કોહલતાશ, શાહ મન્સૂર ખરલાસ, મુતસમ્મલી દર્વીશ, મહમ્મદ સારખાન અને અખ્તુલ્લા કિતાબદાર આદિ તૈયાર થઈને તૈયાર હતા, તેમજ વચ્ચેની ફ્રીજની ડાબી બાજુએ ખલીફા ખાન્ત મીર-મીરાન, અહમદી પરવાનચી, તરુદીગેગ, કુજોચગેગ, મહબૂબઅલી ખલીફા અને મીરજીગ તરખાન ઇલાદિની હાજરી દેખાતી હતી. ફ્રીજના આગળના ભાગમાં ખુસરો કોહલતાશ અને મહમ્મદઅલી જંગજંગ હતા. અખ્તુલ અજબ મીર આગેાર ‘તરદ’ એટલે કે મદદગાર હતા. જમણી બાજુની ફ્રીજમાં વહી કચ્ક, મલિક કાસિમ તથા ખાખા કચ્કોને તેમના સુગલ જંગીઓના નિગહબાન તરીકે રાખવામાં આગ્યા હતા અને ડાબી બાજુની ફ્રીજમાં કરાચૂજ, અખ્તુલ મહમ્મદ નેન્તખાન, શેખ જમાલ હિન્દી તથા તિંકરી દુલી સુગલ તુગમા એટલે કે સુગલોના નિગહબાન નીમાયા હતા અને તેમને એવો હુકમ અપાયો હતો કે:— “હુશમનો આવી પહોંચે એટલે તમારે તેમની પાછળ જઈને ધસ્યા કરવું અને તેમને પાછળના ભાગમાં ધરી લેવા.”

હવાદાય ગવા પૂર્વે આ શર્ત વ્યવસ્થા થઈ ગઈ એટલે પછી ખાખર પોતાના ત્રિમાલસાધારોને ફ્રીજને તૈયાર રાખવામાટેની બીજવાર ચેતવણી આપીને પોતે પોતાના વડાદાર તથા અજબ અરુપને એક મારીને જે દિશામાંથી ઇશ્વાલીમ

હોદ્દી અને તેની ફ્રોનના આવવાનો સંભવ હતો તે દિશાભણી કેટલાક અંતરપર આગળ વધવાના અને દુશ્મનની ફ્રોનની હાલતને તપાસવાના મતલબથી ચાલતો થઈ ગયો. તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ઘોડાના પગો કેટલીકવાર તેને રણભૂમિની રક્તપિપાસુ વાલુકામાં ઊંડા ઊતરતા તેમજ કેટલીકવાર કઠિન પાષાણ સાથે અથડાઈને અવાજ કરતા દેખાવા લાગ્યા. આ વેળાએ બાબરનું મન ભાવિ યુદ્ધના વિચારમાં એટલું બધું નિમગ્ન થઈ ગયું હતું અને વિનયની આશાઓ તેના હૃદયમાં એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હતી કે એ વિચાર તથા આશાઓએ તેની અન્ય સર્વ વિચારણાઓ તથા ચિન્તાઓનો તેના અંતઃકરણમાંથી બહિષ્કાર કરી દીધો હતો. સુલ્તાન બાબરે કુરુક્ષેત્રની પ્રાચીન રણભૂમિવિષયક કેટલીક કથાઓ જાણીપતના કેટલાક ફાર્સીભાષાભિજ્ઞ નિવાસીઓના મુખથી સાંભળેલી હોવાથી અને તે પોતે જાણીપતને કુરુક્ષેત્રનો જ એક ભાગ માનતો હોવાથી પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે—

“આજે મારા મનમાં જેવી રીતે દુશ્મનોપર જીત મેળવવાની ઉમ્મીદ ઉછાળા મારી રહી છે તેવી રીતે અસંખ્ય ઇન્સાનો કે જેમનાં હાડકાં આ જમીનના ગર્ભમાં દટાઈ ગયેલાં છે તેમનાં મનોમાં પણ એક વાર મારી ઉમ્મીદ જેવી ઉમ્મીદો અને મારા મુસ્તકીમ ઇરાદા જેવા જ મુસ્તકીમ ઇરાદાઓ ઉછાળા નહિ મારી રહ્યા હોય કે શું? પરંતુ અફસોસ કે જાણીપત નામના આ લડાઈના મયદાને એવા હજારો બંદકે લાખો ઇન્સાનોની ઉમ્મીદોને હુમેશને માટે ધૂળમાં મેળવી દીધી છે; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ઉમ્મીદો સાથે તેમનો પોતાનો પણ ભક્ષ કરી લીધો છે. અહીંના કેટલાક સાધારણ યુદ્ધના લોકોની એવી માન્યતા છે કે આ ભૂમિમાં અંધારી રાતે આ સ્થાનમાં લડતાં લડતાં મરી ગયેલા બહાદુર માણસોના ‘મારો મારો અને કાપો કાપો’ના ધ્વનિઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રોના પરસ્પર અથડાવાના અવાજો તેમ જ યુદ્ધના નાદો સંભળાયા કરે છે અને તેમની એ માન્યતા સત્ય હોય તો તો તે બહુ જ આનન્દનો વિષય કહી શકાય; પરંતુ મૃત મનુષ્યોના મુખમાંથી જીવનસમયના એ સર્વ ધ્વનિઓ ક્યાંથી અને કેમ કરીને નીકળી શકે! ખરેખર અંતકાળે તો અશ્રુ, પ્રેમ, શાંતિ, વિગ્રહ, જીવન અને મરણ એ સર્વ સમાન થઈ જાય છે; કારણ કે, એ સર્વ મૂળ એક જ વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો હોવાથી અંત સમય આવતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે!”

બાબરે આવા પ્રકારના તાત્ત્વિક વિચારોમાં તદ્દલીન થઈને જો તે ભૂમિમાંથી લોકોની માન્યતા અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળતો હોય તો તે ધ્વનિને સાંભળવામાટેનો પ્રયાસ કરી લેયો; પરંતુ રાત્રિના નિત્યપરિચિત નૈસર્ગિક ધ્વનિ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો અમલકારિક ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવી શક્યો નહિ. માત્ર કેટલાક અંતરપરના ફતવાના ભસવાનો ધ્વનિ, રાત્રિના સમયમાં અદૃશ્ય રીતિથી હડતા કેટલાક વંતુઓનો ગણગણાટ તેમ જ ઉપક્રાલિક મંદ વાયુનો મંદ મંદ ધ્વનિ ઇત્યાદિ ધ્વનિઓ આવીને તેનાં શ્રવણોમાં અથડાવા લાગ્યા; પરંતુ એ ધ્વનિઓ પરિચિત તથા સાધારણ હોવાથી તેના હૃદયને આકર્ષી શક્યા નહિ તેમ જ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર આવીને ઊભો રહેતાં બાબર એ તાત્ત્વિક

વિચારોના મનોરાજ્યની સીમાને ત્યાગીને પાછો કર્તવ્યપૂર્તિની ચિંતામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો; કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે કાશ્મીરથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે કાર્યના મંગળાચરણનો સમય હવે અત્યંત નિકટમાં આવેલો હોવાથી અત્યારે તાત્વિક વિચારો સર્વથા અપ્રાસંગિક તથા અસ્થાનીય હતા અને એ રહસ્યને તે પોતે પણ સારી રીતે જાણતો હતો. અંતે તે જે દૃશ્યને જોવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો તે દૃશ્ય પણ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભું રહ્યું; એટલે કે, રાત્રિનો અંત થતાં કોઈ પણ મનુષ્યપ્રાણી અથવા અન્ય વસ્તુને ઝાળખી શકાય એટલો ઉપક્રાંતિક પ્રકાશ પડવા માંડ્યો એટલે તે પ્રકાશમાં જ ઊભરનાં તીવ્ર નેત્રોએ યુદ્ધમાટે પાણીપતભણી આગળ વધી આવતા ઇબ્રાહીમ લોદીના સૈન્યને જોઈ લીધું. ઇબ્રાહીમ લોદીની પ્રચંડ સેનાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેના હૃદયમાં ભયનો લેશમાત્ર પણ સંચાર ન થયો; કારણ કે, દીર્ઘકાળના યુદ્ધવ્યવસાયથી આવા પ્રસંગોમાં દૃઢતાને ધારવાનો તેનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. ઊભરે તત્કાળ પોતાના અશ્વને પાછો વાળ્યો અને અશ્વને પાછો વાળતાં જ તેની પાછળ થોડા અંતરપર અશ્વાસ્થ થઈને આડ્યા આવતા હુમાયૂંન, આલમખાન તથા આલમખાનના બે ખાતગી ખાસ મુહાફિઝ અથવા અંગરક્ષકો આંદખાન તથા નજરુદ્દીનપર તેની દૃષ્ટિ પડતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો; કારણ કે, અત્યાર સૂધી તે અન્ય વિચારોમાં નિમગ્ન તથા તદ્લીન હોવાથી તેની પાછળ સોથી દોઢસો કદમના અંતરપર આડ્યા આવતા એ ચાર અશ્વાસ્થ તરુણોનું તેને કોઈ પણ જ્ઞાન કે ભાન રહ્યું નહોતું. અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે સિયાલકોટમાંથી પ્રયાણ કરી ગયેલી પુરુષવેષધારિણી શુલંદામ તથા કમરપારા કેટલાક સમય પર્યંત અમુક સ્થાનોમાં અજ્ઞાતવાસ કરીને અંતે અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી ઊભરના સૈન્યશિબિરમાં આવી લાગી હતી અને આલમખાનને મળી પુરુષવેષમાં તેના અંગરક્ષકો તરીકે તેની પાસે જ રહી હતી. કમરપારા સુલતાન ઊભરની એક સમયની ધણીજ અજીજ બાંદી હોવા છતાં તેની વેષ-પરિવર્તનવિષયક દક્ષતાના કારણથી આંદખાનના અવતારમાં ઊભર તેને અનેકવાર જોવા છતાં પણ ઝાળખી શક્યો નહોતો અને શુલંદામ સાથે તો તેનો વિશેષ પરિચય હતો જ નહિ એટલે તેને પુરુષના વેષમાં તે તત્કાળ ન ઝાળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું. ઊભરે પોતાના આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરતાં શાહજહાં હુમાયૂંન તથા લોદી આલમખાનને ઉદ્દેશીને કિંચિત્ હાસ્યમંડિત મુખમંડળ તથા ગંભીર વાણીથી કહેવા માંડ્યું કે:—

“નરેનર હુમાયૂંન અને અજીજ આલમખાન, આ જમીન રેતાળ હોવાથી થોડાનાં યુગલાંનો અવાજ નથી થતો તેમજ હું પોતે ખીજ ખયાલાતમાં એટલો બધો ગર્ક થઈ ગયો હતો કે તમે આટલા થોડા ફાસલાપર મારી પાછળ આડ્યા આવો છો એનું મને જરા પણ ભાન હતું નહિ. મારી આખી જિંદગીમાં હું આ પહેલીવાર જ આટલો બેખબર રહ્યો છું. ખચર; પણ તમે મારી પાછળ પાછળ શામાટે આવતા હતા વારુ?”

“ફિખ્તગાદ, આપ અંધારી રોતે જંગના આ અજાણ્યા મેદામાં એકલા જ આગળ વધી જાઓ અને દુશ્મનોની જનપર કોઈ વળાલ આવી પડે, તો ?

હોદ્દા અને તેની ફૈજના આવવાનો સંભવ હતો તે દિશાભણી કેટલાક અંતરપર આગળ વધવાના અને દુશ્મનની ફૈજની હાલતને તપાસવાના મતલબથી ચાલતો થઈ ગયો. તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ઘોડાના પગો કેટલીકવાર તેને રણભૂમિની રક્તપિયાસુ વાલુકામાં ઊંડા ઊતરતા તેમજ કેટલીકવાર કઠિન પાષાણ સાથે અથડાઈને અવાજ કરતા દેખાવા લાગ્યા. આ વેળાએ બાબરનું મન ભાવિ યુદ્ધના વિચારમાં એટલું બધું નિમગ્ન થઈ ગયું હતું અને વિજયની આશાઓ તેના હૃદયમાં એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હતી કે એ વિચાર તથા આશાઓએ તેની અન્ય સર્વ વિચારણાઓ તથા ચિન્તાઓનો તેના અંતઃકરણમાંથી બહિષ્કાર કરી દીધો હતો. સુદતાન બાબરે કુરુક્ષેત્રની પ્રાચીન રણભૂમિવિષયક કેટલીક કથાઓ જાણીપતના કેટલાક ફાર્સીભાષાભિજ્ઞ નિવાસીઓના મુખથી સાંભળેલી હોવાથી અને તે પોતે જાણીપતને કુરુક્ષેત્રનો જ એક ભાગ માનતો હોવાથી પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે—

“ આજે મારા મનમાં જેવી રીતે દુશ્મનોપર જીત મેળવવાની ઉમ્મીદ ઉઠાળા મારી રહી છે તેવી રીતે અસંખ્ય ઇન્સાનો કે જેમનાં હાડકાં આ જમીનના ગર્ભમાં દટાઈ ગયેલાં છે તેમનાં મનોમાં પણ એક વાર મારી ઉમ્મીદ જેવી ઉમ્મીદો અને મોરો સુસ્તકીમ ધરાદા જેવા જ સુસ્તકીમ ધરાદાઓ ઉઠાળા નહિ મારી રહ્યા હોય કે શું? પરંતુ અફસોસ કે જાણીપત નામના આ લડાઈના ગયદાને એવા હૃદયો બંધે લાગ્યા ઇન્સાનોની ઉમ્મીદોને હુમેશને માટે ધૂળમાં મેળવી દીધી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમની ઉમ્મીદો સાથે તેમનો પોતાનો પણ ભક્ષ કરી દીધો છે. અહીંના કેટલાક સાધારણ બુદ્ધિના લોકોની એવી માન્યતા છે કે આ ભૂમિમાં અંધારી રાતે આ સ્થાનમાં લડતાં લડતાં મરી ગયેલા બહાદુર માણસોના ‘મારો મારો અને કાપો કાપો’ના ધ્વનિઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રોના પરસ્પર અથડાવાના અવાજો તેમ જ યુદ્ધના નાદો સંભળાયા કરે છે અને તેમની એ માન્યતા સત્ય હોય તો તો તે બહુ જ આનન્દનો વિષય કહી શકાય; પરંતુ મૃત મનુષ્યોના મુખમાંથી જીવનસમયના એ સર્વ ધ્વનિઓ ક્યાંથી અને કેમ કરીને નીકળી શકે! ખરેખર અંતકાળે તો અશ્રુ, પ્રેમ, શાંતિ, વિગ્રહ, જીવન અને મરણ એ સર્વ સમાન થઈ જાય છે; કારણ કે, એ સર્વ મૂળ એક જ વસ્તુના વિવિધ વિવિધ વિભાગો હોવાથી અંત સમય આવતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે!”

બાબરે આવા પ્રકારના તાર્કિક વિચારોમાં તદ્દલીન થઈને જો તે ભૂમિમાંથી લોકોની માન્યતા અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળતો હોય તો તે ધ્વનિને સાંભળવામાટેનો પ્રયાસ કરી લેયો; પરંતુ રાત્રિના નિત્યપરિચિત નૈસર્ગિક ધ્વનિ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો અમત્કારિક ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવી શક્યો નહિ. માત્ર કેટલાક અંતરપરના દૂતરાના ભસવાનો ધ્વનિ, રાત્રિના સમયમાં અદ્વય રીતિથી ફડતા કેટલાક વંતુઓનો ગાલુગણાટ તેમ જ ઉપક્રાંતિક મંદ વાયુનો મંદ મંદ ધ્વનિ ઇત્યાદિ ધ્વનિઓ આવીને તેનાં શ્રવણોમાં અથડાવા લાગ્યા; પરંતુ એ ધ્વનિઓ પરિચિત તથા સાધારણ હોવાથી તેના હૃદયને આકર્ષી શક્યા નહિ તેમ જ પોતાના કર્તવ્યને વિચાર આવીને લેવો રહેતાં બાબર એ તાર્કિક

વિચારેના મનોરાજ્યની સીમાને ત્યાગીને પાછો કર્તવ્યપૂર્તિની ચિન્તામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો; કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે ઠાણુલથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે કાર્યના સંગળાચરણનો સમય હવે અત્યંત નિકટમાં આવેલો હોવાથી અત્યંત તાત્વિક વિચારો સર્વથા અપ્રાસંગિક તથા અસ્થાનીય હતા અને જો રહસ્યને તે પોતે પણ સારી રીતે જાણતો હતો. અન્તે તે જે દૃશ્યને જોવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો તે દૃશ્ય પણ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઝવું રહ્યું; એટલે કે, રાત્રિનો અન્ત થતાં કોઈપણ મનુષ્યપાણી અથવા અન્ય વસ્તુને ઝોળખી શકાય એટલો ઉપકાલિક પ્રકાશ પડવા માંજ્યો એટલે તે પ્રકાશમાં જ ધ્યાનરતાં તીવ્ર નેત્રોએ યુદ્ધમાટે પાણીપતભાગી આગળ વધી આવતા ઇબ્રાહીમ લોહીના સૈન્યને જોઈ લીધું. ઇબ્રાહીમ લોહીની પ્રચંડ સેનાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેના દૃશ્યમાં બચનો લેશમાત્ર પણ સંચાર ન થયો; કારણ કે, દીર્ઘકાળના યુદ્ધવ્યવસાયથી આવા પ્રસંગોમાં દૃઢતાને ધારવાનો તેનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. આખરે તત્કાળ પોતાના અશ્વને પાછો વાળ્યો અને અશ્વને પાછો વાળતાં જ તેની પાછળ થોડા અંતરપર અશ્વાસ્ક્રુઢ થઈને આંધ્યા આવતા હુમાયૂંન, આલમખાન તથા આલમખાનના બે ખાનગી ખાસ મુહાફિઝ અથવા અંગરક્ષકો આંદખાન તથા નજરુદ્દીનપર તેની દૃષ્ટિ પડતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો; કારણ કે, અત્યાર સુધી તે અન્ય વિચારોમાં નિમગ્ન તથા તલ્લીન હોવાથી તેની પાછળ સોથી દોઢસો કદમના અંતરપર આંધ્યા આવતા એ ચાર અશ્વાસ્ક્રુઢ તરુણોનું તેને કાંઈ પણ જ્ઞાન કે જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે સિયાસત કોટમાંથી પ્રચાલુ કરી ગયેલી પુરુષવેષધારિણી શુલંદામ તથા કમરપારા ફેટલાક સમય પર્યન્ત અમુક સ્થાનોમાં અજ્ઞાતવાસ કરીને અન્તે અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી ધ્યાનરતા સૈન્યશિબિરમાં આવી લાગી હતી અને આલમખાનને મળી પુરુષવેષમાં તેના અંગરક્ષકો તરીકે તેની પાસે જ રહી હતી. કમરપારા સુલતાન ધ્યાનરતા એક સમયની ઘણીજ અજાણ બાંદી હોવા છતાં તેની વેપ-પરિવર્તનવિષયક દક્ષતાના કારણથી આંદખાનના અવતારમાં ધ્યાનર તેને અનેકવાર જોવા છતાં પણ ઝોળખી શક્યો નહોતો અને શુલંદામ સાથે તો તેનો વિશેષ પરિચય હતો જ નહિ એટલે તેને પુરુષના વેષમાં તે તત્કાળ ન ઝોળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું. ધ્યાનરે પોતાના આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરતાં શાહજહાં હુમાયૂંન તથા લોહી આલમખાનને ઉદ્દેશીને કિંમિત્ હાસ્યમંડિત મુખમંદળ તથા ગંભીર વાણીથી કહેવા માંડ્યું કે:—

“નરેનનર હુમાયૂંન અને અજાણ આલમખાન, આ જમીન રેતાળ હોવાથી થોડાનાં પગલાંનો અવાજ નથી થતો તેમજ હું પોતે ખીજ ખયાલાતમાં એટલો બધો ગર્ક થઈ ગયો હતો કે તમે આટલા થોડા ફાસલાપર મારી પાછળ આંધ્યા આવો છો એનું મને જરા પણ જ્ઞાન હવું નહિ. મારી આખી જિંદગીમાં હું આ પહેલીવાર જ આટલો ખેખખર રહ્યો છું. ખચર; પણ તમે મારી પાછળ પાછળ શામાટે આવતા હતા વાર?”

“ફિખ્લગાહ, આપ અંધારી રાતે જંગના આ અજાણ્ય મેદામાં એકલા જ આગળ વધી જાઓ અને દુશ્મનોની જતનપર કોઈ વખાલ આવી પડે, તો ?

આવી શંકાથી આલમખાનના આ ખાનગી મુહાફિઝેએ અમને આપની પાછળ ચાલવાનો ઇશારો કર્યો હતો અને આ વાત અમને પણ વાનિજ લાગવાથી અમે પણ આપની પાછળ રવાના થયા હતા.” હુમાયુને પાછળ આવવાનું જે કારણ હતું તે દર્શાવી દીધું.

“જેમના ચહેરાપર હજી મારૂમિયત તથા નબકતનો રંગ અમકી રહ્યો છે અને જેઓ હજી કમિસનીની હદમાંથી બહાર નથી નીકળ્યા તે નૌજવાન મુસાહિબોની આવી દુરઅવેશી તથા મારામાટેની લાગણીને જોઈને હું નેહાયત ખુશ થયો છું.” આ પ્રમાણેના સાધારણ ઉદ્દગારો કાઢીને ખાખર આંદખાન તથા નજરુદ્દીન (કમરપારા તથા શુલ્લદામ)ને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય મારા ખયરખાહ જવાનો, આજના જંગમાં જે ખુદાતાલા મને ફતહોજફરથી સરફરાજ કરશે, તેો તમારી આ લાગણી અને ખયરખાહીનો બદલો હું તમને જીરુર આપીશ.”

“આલમખાનહ, આજના જંગમાં પાક પરવરદિગાર આપ નામદારને જીરુર ફતહોજફરથી સરફરાજ કરશે અને દુશ્મનો ધૂળ ચાટતા થઈ જશે; પરંતુ અમારી એવી તમન્ના છે કે અમે બન્ને દોસ્તોના ચહેરાપર હજી મારૂમિયત તથા નબકતનો રંગ અમકી રહેલો હોવા છતાં અને અમે હજી કમિસનીની હદમાંથી બહાર ન નીકળેલા હોવા છતાં અમારાં જિગર તથા બાજુઓ કેવાં અને કેટલાં મજબૂત છે એ ભેદને બતાવી આપવામાટે જે અમને મયદાને જંગમાં લડવાનો મોકો આપવામાં આવે અને અમારી બહાદરીને જોઈ લીધા પછી જ અમારી કદ્ર કરવામાં આવે, તેો વધારે સારું; કારણ કે, અમારા જોહરને બતાવ્યા પછી અમે જે ચાહીશું તે ઇનામ મેળવી શકીશું.” આંદખાન અથવા કમરપારાએ પ્રસંગને અનુકૂળ જાણીને પોતાના પ્રસ્તાવને યોગ્ય સ્વરૂપમાં ખાખર સમક્ષ રજૂ કરી દીધો.

“આ બાદિમની પણ એ જ માગણી છે;” કારણ કે, આપ નામદારની તેમજ અમારા નેકકિરદાર આકા આલમખાનની આવી કોઈ સેવા બળવ્યા પછી અમે જે ઇનામ માગી લઈશું તે ઇનામના અમે હકદાર ગણાઈશું અને એકલી લાગણીથી અમેને જે બદલો આપવામાં આવશે તે આપ નામદારની હાતમદિલી અથવા મેહરબાની જ ગણાશે એટલે એવી મેહરબાનીના ફળને ભોગવવાનો અમારો જરા જેટલો પણ ઇરાદો નથી.” નજરુદ્દીન અથવા શુલ્લદામે પણ કમરપારા જેવી જ પોતાની બાવના દર્શાવી દીધી.

“શાબાશ, મર્દબા, આફરીન!” ખાખર તેમની વીરતાની પ્રશંસા કરતો આનંદ દર્શાવીને કહેવા લાગ્યો: “આવા નાજુકબદન નૌજવાનોના જિગરમાં આવી દિલેરી વસી રહી હશે, એવો કોઈને ખાખમાં પણ ખયાલ ન આવી શકે એ કુદરતી છે; છતાં તમારામાં આવી મર્દાનગી ભરેલી છે એ જાણીને મારા દિલમાં વધારે ખુશી થાય છે. હું તમને બાખુશી મયદાને જંગમાં લડવાની અને તમારા જોહરને બતાવવાની પરવાનગી આપું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે પરવરદિગારની મેહરબાનીથી આપણે બિન્દા રહીશું અને ફતહયાબ થઈશું તેો તમારી જે ઇનામને મેળવવાની તમન્ના હશે તે ઇનામની તમને સરફરાજ કરવામાટેનો હું તમને કચોલ પણ આપું છું. વફાદાર મુસાહિબોને ઇનામ આપતાં આ બાબ રતો હાય કદાપિ સંકોચાચો નથી અને કદાપિ સંકોચાવાનો પામ્ નથી.”

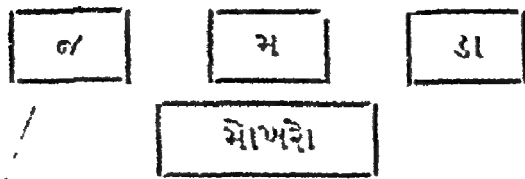
“મુદાતાણા આપ નામદારની હમ દરાજ કરે અને આપ ગરીબપરવરના લામને મુરાદને ગૌહરે મક્સુદથી ભરે, એ જ અમારી તે શુક્રર્દહીમના કદમોમાં બંદગી છે.” કુમરપારા તથા ગુલંદામે ખાખરના કલ્યાણની ભાવના દર્શાવી.

આ વાર્તાજાપમાં જોટલા સમયનો વ્યય થયો હતો તેટલા સમયમાં અરુણનો હૃદય થઈ ચૂક્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અરુણના લાક્ષિભાયુક્ત પ્રકાશનો અંત યતાં સૂર્યપ્રકાશના વિસ્તારનો રંગ પણ દેખાવા લાગ્યો હતો અને તેથી ઇશ્વાહીમ લોહીની પ્રચંડ સેનાના આગમનથી હડતી ધૂળ તથા હાથીઓ આદિ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યાં હતાં. અર્થાત્ રાત્રીની સેનાને અતિ-રાય નિષ્ઠમાં આવેલી જોડને ખાખરે હુમાયૂન તથા આક્રમખાનને સંજોશીને કહી કે: “હુમનની ફૌજ હવે બહુ જ નજદીક આવેલી હોવાથી આપણે તેમના મુકાબલાની તૈયારી કરવી જોઈએ; એટલામાટે અસ્થાને પાછા વાળો અને ઢાવણી વારડ આણો. જો કે આપણી ફૌજ લડવામાંદે તો તૈયાર છે; પણ ફૌજમાં મારી હાજરી તેમ જ મારાં કર્મીઓની સખત જુરુરત હોવાથી હવે અહીં વાતોમાં વગરે વખત આપણાથી વીતાડી શકાય તેમ નથી.”

તદાગે ખાખર, હુમાયૂન, આક્રમખાન, કુમરપારા તથા ગુલંદામે અંધોને પાછા વાળ્યા અને તેઓ વાયુના વેગથી અંધોને દોડાવીને બહુ જ અલ્પ સમયમાં પાછા પોતાની ઢાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જ ઇશ્વાહીમની સેનાના આક્રમથી હડતી ધૂળને જોડને તે સેનાનો પોતાની સેનાના જમણી બાજુના વિભાગપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર હોય એવું ખાખરનું અનુમાન પોતાની ખાખરે પોતાના અખંડ અજીઝ નામક એક વીર સેનાપતિને જમણી બાજુની ફૌજના મદદગાર તરીકે રવાના કરી દીધો અને તેને હુકમ કર્મીની દીધો કે: “જુરુરી વખતે માટે રાખેલી ફૌજને લઈને જમણી બાજુની ફૌજની કુમકે જાઓ અને હુમનની ફૌજપર એકદમ તૂટી પડો.” ખરેખર ખાખરનો આ હુકમ એવા પ્રકારનો હતો કે આજના સમયના પાશ્વલ્ય શુદ્ધવિદ્યાવિશારદ કોઈ સારામાં સારા સેનાન્યક્ષતા મુખમાંથી પણ આની પરિસ્થિતિમાં આના કરતાં વધારે શાંત અને સાચો હુકમ બહાર પડી શક્યો હોત કે કેમ એની શંકા જ છે.

યમાં દૃઢ થવાથી બાબરે પોતાના લશ્કરને એવો હુકમ ફર્માવ્યો કે: “જમણી અને ડાબી બન્ને બાબૂની ફોજોને દુશ્મનોની ડાબી તથા જમણી બાબૂથી પાછળ પહોંચીને તીર ચલાવવાનું કહી દો અને લડાઈની શરૂઆત કરાવી દો; તેમજ જમણી બાબૂના લશ્કરને જોઈતી સઘળી મદદ આપતા રહો.”

બાબરની એ આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને ડાબી તથા જમણી બાબૂના સૈન્યવિભાગમાંના સૈનિકો શત્રુસૈન્યના પશ્ચાદ્ભાગમાં જઈને શત્રુપક્ષના સૈનિકો-પર બાણોની ભયાનક વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યા; ડાબી બાબૂથી અહીં બાબર દુશ્મનના મુકાબલામાંટે સર્વથી પ્રથમ આગળ વધ્યો અને તેની સામે દુશ્મનની હાથીઓ સાથેની એક ફોજ આવી પરંતુ બાબરના તજજ્ઞતાકાર તીરંદાજોએ તીર ચલાવીને દુશ્મનની તે ફોજને જોતજોતામાં મારીને પાછી હટાવી દીધી. એ પછી બાબરે મધ્યભાગમાંની સેનામાંથી અહમદી ખરવાનચી, તસ્લુદી બેગ, કુચ બેગ તથા અહમદઅલી બાબરને ડાબી બાબૂની ફોજને મદદ આપવા-મંદિ મોકલ્યા; પરંતુ પછીથી જમણી બાબૂની ફોજમાં જ લડાઈ કાયમ થવાથી તેની મદદમાં અહમદી કોકલતાશ, શાહ અન્સૂર ખરલાસ, ચૂનસઅલી તથા સુદરુલાહને આગળ વધવાનો બાબરે હુકમ ફર્માવ્યો અને તેથી તેઓ મધ્યસેનાના અગ્રભાગમાં રહીને લડવા લાગ્યા. ઉસ્તાદ અલી કુલીએ પણ મધ્ય-સેનાના અગ્રભાગમાં રહી ઇબ્રાહીમના સૈન્યની સામે જ તોપોના ગોળાનો એવો તો ભયંકર મારો ચલાવ્યો કે તેથી ઇબ્રાહીમના સૈનિકો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગપર એવી જ રીતે અસ્તકા તોપચીએ તોપોના ગોળા ફેંકવા માંડ્યા અને તેથી ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગમાં પણ ભંગાણ પડતું દેખાયું. જમણી અને ડાબી બાબૂની બાબરની ફોજોએ દુશ્મનની ફોજને પાછળના ભાગમાં બરાબર ઘેરીને તીરોની ચાણીપર ચઢાવવાનો અને જોરશોરથી લડવાનો આરંભ કરી દીધો; અરુનગાર તથા ગોલે પણ દુશ્મનના લશ્કરપર એક બે વાર સાધારણ હથેલી કર્યા અને તીરોના મારથી દુશ્મનોને હટાવીને તેમજ પોતે તેમનાપર ધસી જઈને દુશ્મનોને પોતાની આરે તરફ ફરી વળેલી ફોજની વચ્ચે લાંબી મૂક્યા. આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ યતાંની સાથેજ બાબરની ડાબી બાબૂની, જમણી બાબૂની તેમજ વચ્ચેની ફોજો એક જગ્યામાં એકઠી થઈ ગઈ અને તેથી ઘણ એટલી બધી લડવા લાગી કે ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાળખાન પોતાની ફોજ સાથે અથવા તો એકલા આગળ પણ ન વધી શક્યા અને પાછળ પણ ન હટી શક્યા. હવે હથોહથના મહાભયાનક યુદ્ધનો અને માનવરક્ત-પાતની સરિતાના વહનનો અવસર આવી લાગ્યો. હવે પોતાના પ્રાણના શત્રુઆત પોતાના હસ્તથી જ મારવાનો શુભ અવસર આવેલો જોઈને અહમદખાન, કમર-પારા તથા ચુલંદાએ પોતાના અશ્વોને જે સ્થાનમાં ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાળ-ખાન હોવાનો સંભવ હતો તે સ્થાનભણી ચલાવ્યા અને અદ્ય સમયમાં જ તેઓ જે હાથીની અંબાડીમાં ઇબ્રાહીમ લોહી બચથી કંપતો અને ઈશ્વરની સહાયતા માંગતો ખેંદા હતો તે હાથીની સામે આવી લાગ્યા અને તે હાથીની પાછળના બીજા હાથીપરની અંબાડીમાં ગાળખાન પણ સૈનિકોના હત્સાહને વધારવામાંટે બાબર કરતો તેમજ બાબરના સૈનિકોપર તીર ચલાવતો તેમજ

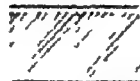

ગાડાં અને માટીનો કોટ

નાલિકાવાળા
(મુસ્તફા)

તોપખાનું
(હસ્તાહઅલી)

મોખરો

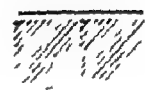
ડા.

ડા. મ

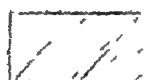
જ. મ

જ.

ડા. પાં.

મતિશદ્દ સૈન્ય

જ. પાં.

પાણીપતનું યુદ્ધ
શામ

દ્વિતીય વ્યૂહ ૨

^

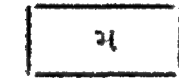

ડા. પાં.

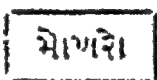

ડા.

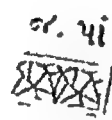
ડા. મ.

મ

મોખરો

જ. પાં.

ડા

જ.

જ. મ.

નાલિકાવાળા અને તોપખાનું

ગાડાં અને માટીનો કોટ

જાળરનું સૈન્ય

મથાલીમ લોહીનું સૈન્ય

નોંધ. સંગ્રામસિદ્ધ સાથેના યુદ્ધમાં પણ આ જ પ્રમાણે સામ-સાગી વ્યૂહરચના થઈ હતી. પણ સંગ્રામસિદ્ધે પ્રતિશદ્દ સૈન્ય રાખ્યું હતું, છતાં પ્રતિશદ્દનું સૈન્ય પણ ઘેરાયું હતું.

જેવામાં આવ્યાં. ઇબ્રાહીમને જોતાં જ આલમખાનના હૃદયમાં કોપનો એવો તો ભીપણુ અશ્વિ ભડકી લોક્યો કે તે કોપના આવેશમાં આગળ પાછળનો લેશ-માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં તે શુલ્કદામ તથા કુમરપારાના સ્કંધભાગપર ચઢી હાથીની અંખાડીના કંઠેરાને ડાહીને એકદમ ઉપર ચઢી ગયો અને તેના માથાપરના કાંસાના ટોપને ઉતારીને નીચે નાખી દીધાપછી પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી ખહાર કાઢી તેના ગળાને દબાવીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“ઇબ્રાહીમ, મારી સાથેની દુશ્મનીનો અને મારા હુકમે મારી નાખીને સુલ્તાને હિન્દોસ્તાન થવાનો આ અંતમ છે; આજે આ હિન્દોસ્તાનના ખરા સુલ્તાનની તલ્વારથી, એ ખાળી, તારી જિન્દગીનો ખાતમો છે અને તારું કામ તમામ છે. જા; આ દુનિયાનું હવે હમેશને માટે છોડી જ અને તું આ જહાન તેમજ જન્મ-તમાં રહેવાને લાયક ન હોવાથી જહુન્નમવાસિલ થા !”,

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ આલમખાને ઇબ્રાહીમને બોલવામાટેનો સમય આપ્યા વિના જ તેની ગર્દનમાં પોતાની તલ્વારને આરપાર લેતારી દીધી અને ત્યારપછી તેને હથેલીને હાથીપરથી નીચે એટલામાટે નાખી દીધો કે તેની લાશ હાથીએ તથા સૈનિકાના પગો નીચે ચગદાય અને ધૂળમાં રજહોળાય. પોતાના ઇન્તકામની આગને ઇબ્રાહીમના લોહીથી શુભ્રાવ્યા પછી આલમખાન હાથીની અંખાડીમાંથી નીચે ઊતરવાને તૈયાર થયો; પરંતુ તેના બાગ્યમાં ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યના એક સમ્રાટ તરીકેના ઉપજોગનો થોડા કળાયલો ન હોવાથી પાછળના હાથીપરની અંખાડીમાં બેઠેલા ગાંછખાનની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ઇબ્રાહીમને મરાયલો જોતાં જ તેણે મદ્દાયનને આગળના હાથીની બાજુમાં પોતાના હાથીને લઈ લેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. આલમખાન ઇબ્રાહીમના હાથીપરથી ઊતરવાની તૈયારીમાં હતો તે જ વેળાએ ગાંછખાનના હાથી બાજુમાં આવી જતાં ગાંછખાને પોતાના લાંબા અને અગ્રીહાર બાણના એવા તો બળથી આલમખાનપર પ્રહાર કરી દીધો કે તે બાણએ આલમખાનના શરીરને બળતર સહિત વીધી નાખ્યું અને લોહીથી તર-ભાળ થયેલો આલમખાન નિર્જીવ થઈને હાથીપરથી પૃથ્વીપર પછડાઈ પડ્યો. જે શબ્દો આલમખાનનું સખબુગિમાં મરણ થયું તે ક્ષણે જ ગાંછખાનનો બન્ધુ દિલાવરખાન ઇબ્રાહીમની સૈનાને સંહારતો એ રથાનમાં આવી લાગ્યો અને આલમખાનને હાથાયેલો લેઈને તેનાં ગાય શિથિલ થઈ જવાથી તે દિગ્મુદ્ધ ગળના વિઝાંત થઈને મૃત આલમખાનને એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. કુમરપારા ના શુલ્કદામ આલમખાનને ગાંછખાને જે બાજુએ ચઢીને બાલાથી માર્યો હતો તેની બીજી બાજુએ હોવાથી અને ત્યાં પણ શત્રુપક્ષના સૈનિકાના આધા-તથી ગાળનાં શરીરોને રથાની તેમને ચિન્તા હોવાથી આલમખાનપર થયેલો બાણનો પ્રહાર તેમના જોવામાં ન આવ્યો; પરંતુ આલમખાનનો દંડ ગ્યારે નીચે આવી પડ્યો ત્યારે જ એ અનિષ્ટ પરિણામનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન થયું. શુલ્કદામના જિયરમાં કાંતાની આજ તો સળંગેલી જ હતી એટલે ગાંછખાનના હાથથી થયેલા આલમખાનના ઝટ્ટુએ તે આગમાં પી હોમી દીધું અને તેથી શુલ્કદામ કુમરપારાને સળગીને કાંવા લાગી કે:-

“શાંદખાન અગા કુમરદીન, મારા બની દુશ્મન ગાંછખાન અગ્યારે

આપણા હાથમાં સપડાયલો હોવાથી તેના ખૂનથી આતિશે ઇન્તકામને ખુઝાવવાનો આવો લાસાની મોકો આપણને ફરી ફરીને મળી શકવાનો નથી; એટલામોટે ચાલો વધીએ આગળ અને કરી નાખીએ તેને હલાલ એટલે તેની જિન્દગીનો અને તે સાથે મારા ઇન્તકામનો અંત આવી જાય અને જો તે મારાપર ફતહયાબ થાય તો મારી જિન્દગીના ખાતમા સાથે મારા જિગરમાં બળતી આગનો પણ ખાતમો થાય.”

“દોસ્ત જીરુદીન, તારો આ જનો જિગર દોસ્ત હરહાલમાં તારો હરશ-શીક તથા ગમગુસાર છે; તારા હુકમનો તાબેદાર છે, તારામોટે મરી જવાને પણ તૈયાર છે.” કુમરપારાએ આ ઉદ્ગારથી શુલંદારના ઉત્સાહને વધાર્યો.

તેમણે પોતાના અશ્વોને ગાજીખાનના હાથીની બાજુમાં વાળ્યા અને હાથીના પેટમાં પોતાના બાકાને લોહીને હાથીને આગળ વધવાના કે પાછળ હટવાના કામથી રદ કરી નાખ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બે તીવ્ર બાલા પેટમાં ઘુસી જવાથી હાથી છડાયા અને વેદનાના કારણથી એટલું બધું તોફાન કરવા લાગ્યો કે તે તોફાનના પરિણામે મહાવત તથા ગાજીખાન બન્ને પોતાના જીવને બચાવવામોટે હાથીપરથી નીચે ફેલી પડ્યા અને તેથી શુલંદાર તથા કુમરપારા મોટે ગાજીખાનપર તૂટી પડવાનું કામ વધારે સહેલ થઈ પડ્યું. શુલંદાર તરફથી અશ્વપરથી ઊતરીને નીચે પહોંચ્યા ત્યાં ગાજીખાનપર ગાલિબ થઈ ગઈ અને તેની છાતીપર પોતાના ગોઠણોને દૃઢતાથી સ્થાપી એક કાબુદી છરાને ચ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને ગાજીખાનને કહેવા લાગી કે: “કાફિર, શયતાન ! જોઈ લે કે આજે દરે-ગાની દુખ્તર શુલંદારના દામનની કીમતમાં કેવી રીતે લેવાય છે તારી જીન અને થોડીવારમાં જ કેવી રીતે બંધ થઈ જાય છે તારા શયતાનીયત ભરેલાં સુધળાં મસ્તીતુફાન ! આ હવસના શુલામ, જોઈ લે કે પાકઅસ્મત ઔરત સાથે આદ-રેલી અદાવતનો આ અંજમ થાય છે; જો ઔરત પોતાની કીનાઓરીપર આવી જાય છે તો તારા જેવા નાપાક મર્દની જિન્દગી તેના હાથથી આવી રીતે તમામ થાય છે !” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં સાથે જ નાજુકબદન અને નાજુકતબીયત શુલંદારે પોતાના હસ્તને વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને પોતાના સ્વભાવને પાષાણ કરતાં પણ કઠિનતર કરીને પોતાના હાથમાંના છરાને પાજી ગાજીખાનની છાતીમાં દોઢ બિલ્લસ જેટલો ઉંડો ઉતારી દીધો અને ત્યાર પછી છાતીના ચીરાયલા ભાગમાં પોતાના કામળ હસ્તોને ખોસીને તેમાંથી નીકળતા રુધિરવડે પોતાના હસ્તોને રંગી લીધા. એ પછી દિલાવરખાને તલ્વારવડે ઇશ્રાહીમ લોહીના મસ્તકને કાપી લીધું અને શુલંદારે ગાજીખાનના મસ્તકને કાપીને પોતાના હસ્તમાં લઈ લીધું. શુલંદાર, કુમરપારા તથા દિલાવરખાન આ કાર્યની પરિસમાપ્તિ કરીને હવે લડવાનું કારણ ન રહેવાથી બાબર પાસે જવામોટે રવાના થઈ ગયાં.

ઇશ્રાહીમ લોહી તથા ગાજીખાનનાં આવી રીતે મરણ થઈ ગયાં તો પણ ઇશ્રાહીમના કોઈ સિપાહસાલાર અથવા સિપાહીએ આવીને તેમની રક્ષાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે એક તો પ્રથમથી જ ઇશ્રાહીમના સૈનિકો ઉત્સાહ-હીન હતા અને તેમાં વળી તેમનો ગબરાટ બાબરની ફોજના ચારે તરફના મારથી એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે સર્વને ઇશ્રાહીમ તથા ગાજીખાનના માણ-

દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆ પરદેશ જતા

અટકાવવા હોય તો

ધી યુનીવરસલ ફાયર અને
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

માં તમારી માલ મીલકત, અને ગોડા-
ઉત્તના વીમો ઉતરાવો.

વિશેષ માહિતિ માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

મેનેજિંગ એજન્ટસ.

૨૫ ચચ ગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઈ.

તા. ક.—દેશમાં જે નાણાં રહેશે તે તેમાંથી તમને
પણ લાભ મળી શકશે. પરદેશી કંપનીઓ તમને તે
લાભ ન આપશે.

હાલમાં સદ્દાની તેમજ ભાવોની ભારે
ઉથલપાથલ થાય છે. તેમજ મોટોર,
ગ્રામ આદિની દોડધામમાં અકસ્માતો
પણુ ઘણા થાય છે. માટે પોતાનાં બહાલાં
ઘેરી છાકરાંઓ માટે હંદગીના વીમા

કેનડાની

ધી મેન્યુફેક્ચરર્સ લાઇફ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

માં ઉતરાવી નચિંતાઈ વોહોરવી સારી છે.

વિગત માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

કેં ૨૫-૨૬ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ.

રક્ષણ કરતાં પોતાના જ પ્રાણરક્ષણની વિશેષ ચિન્તા થઈ પડી હતી એટલે એ ઘટના પ્રતિ કોઈએ વિશેષ લક્ષ આપ્યું જ નહિ; કિંમતના સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના રણભૂમિમાં પડવાથી મધ્યાહ્ન પછી યુદ્ધનો અંત થતાં એ ઘટના તેમના આનન્દને જ વધારનારી થઈ પડી. પાણીપતની રણભૂમિમાંના એ યુદ્ધનો બહુધા દિવસના પ્રથમ પ્રહરની સમાપ્તિ વેળાએ આરંભ થયો હતો અને મધ્યાહ્ન પછી દિવસના તૃતીય પ્રહરના આરંભ સાથે તો એ યુદ્ધનો અંત પણ આવી ગયો. ખાખરે બ્યારે પોતાની કૌશલને ફાટકનો ડંકો વગાડતી અને વિજયનાદ કરતી પાછી ફરેલી જોઈ તે વેળાએ તે પોતાની પાસે જોડેલા શાહજહા હુમાયૂનને સંજો-ધીને ગદ્ગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“હુમાયૂન, આ લડાઈમાં આપણા આટલા જળદંસ્ત દુશ્મનની હાર થઈ છે અને છત આપણા હિસ્સામાં આવી છે એ ફક્ત ખુદાતાલાના ફત્વોકરમ-થી જ થયું છે; નહિ તો આણું મુશ્કિલ કામ આપણામાટે આટલું બધું આસાન થઈ જાય અને દુશ્મનની આટલી મોટી કૌશલ અડધા દિવસમાં જ માટીમાં મળી જાય, એમ કદાપિ બની શકે જ નહિ. આવી ફતહ નાથીજ ઇન્સાનની બહાદરીથી નહિ, પણ કરીમેકારસાજની મેહરબાનીથી જ થાય છે, એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. મારી ખાહિશ છે કે આપણે પણ હવે મયદાને જંગમાં જઈએ અને આપણા જે સૂરમા સિપાહીઓ આજના જંગમાં કામ આવી ગયા હોય તેમના ગોરેકફતનો તેમ જ જેઓ ધવાયા હોય તેમની તખીખી સારવારનો ખંદોખસ્ત કરીએ; કારણ કે, એ આપણી ફર્જ છે અને એ ફર્જને પૂરી કરવાને ઇન્સાન તેમ જ મુસલમાન તરીકે આપણે આપણા પાક મજબૂતના ફર્માનથી બંધાયેલા છીએ.”

થોડીવારમાં જ ખાખર તથા હુમાયૂન અધ્ધારૂં થઈને રણભૂમિપ્રતિ જવાને રવાના થઈ ગયા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુલંદામ, કમરપારા તથા દિલાવરખાન પ્રથમ તો વિજયના ઉન્માદને વશ થઈને ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાઝખાનનાં મસ્તકને હસ્તમાં લઈ પોતાના શિબિર પ્રતિ જવાને રણભૂમિમાંથી રવાના થયાં હતાં; પરંતુ કેટલાક અંતરપર આવ્યા પછી આલમખાનના રાજનું સ્મરણ થતાં તેઓ તે રાજને પણ શિબિરમાં ઉપડાવી લાવવાના ઉદ્દેશથી રણભૂમિ પ્રતિ પાછાં ફર્યા અને ત્યાં આલમખાનના રાજને અન્ય સૈનિકોદ્ધારા ઉપડાવવાની તૈયારીમાં તેઓ લાગેલાં હતાં એટલામાં તો ખાખર તથા હુમાયૂન પણ તેમની પાસે આવી લાગ્યા. ખાખર તથા હુમાયૂનને આવેલા જોઈને આંદખાન અથવા કમરપારાએ પ્રથમ તેમને વિજયની વધામણી આપી અને નજરુદ્દીન અથવા ગુલંદામે ગાઝખાનના મસ્તકને ખાખરનાં ચરણોમાં રાખીને કહ્યું કે:-

“આલમપરવર ! આ જમાનાના ઇન્સાનના સાચામાં છુપાયેલા રાયતાન ગાઝખાનનો અથવા ખીજ અલ્ફાજમાં કહ્યું તો દુશ્મને ઇમાનનો આ નાથીજ દિલ્લીની તલવારથી આજની લડાઈમાં ખાતમો થયો છે; આ સરજોર, સરમસ્ત અને મગરૂર ઇન્સાન આજે જોગોરાકફત જહાન્નમવાસિલ થઈ ગયો છે.”

“માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેનું સર ફગફરના સરની થેંકે રાત અને દિવસ

જેર અને જર તેમ જ સુલતાનીના ગુરૂથી ભરેલું રહેતું હતું; જે ઇન્સાન પોતાના દીનેા ઇમાનને ભૂલીને ખુદાપરસ્ત થવાને બદલે શયતાંપરસ્ત થઈ ગયો હતો અને રાહ રાસ્તને છોડીને ગુમરાહ થયો હતો તે આ જહાનના ગાફિલ મુસાફિર અથવા ખાકી પુતલા ઇબ્રાહીમ લોહીની જિન્દગીનો પણ નેકકિરદાર આલમખાનની તદ્વારથી અંત આવી ગયો છે, અને તે બેઇમાન સુલ્તાન મરી ગયા પછી જાણે પોતાના ગુનાહોની મોઆફી સાથે જોર તથા કફનની માગણી કરતો હોયની! તેની રીતે આપ બખ્તાવર નામદારના કદમ મુબારકની પતાહમાં આવી પડ્યો છે.” આ પ્રમાણેના રાખોને જિઆરીને દિલાવરખાને ઇબ્રાહીમ લોહીના મસ્તકને બાબરનાં ચરણો સમક્ષ રાખી દીધું, અને ત્યાર પછી તે બાબરના આ પ્રસંગે નીકળતા ઉદ્ગારોવડે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરી લેવાના ઉદ્દેશથી તેના ઉદ્ગારોની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

બાબર પ્રથમ તો એક કિંવા બે ક્ષણ પર્યંત મૌનનું અવલંબન કરીને ઇબ્રાહીમ લોહી તથા આજખાનનાં કપાયલાં મસ્તકને શોકપૂર્વક જોઈ રહ્યો અને ત્યાર પછી એક દીર્ઘ તિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગ્યો કે: “નજરુદ્દીન અને દિલાવરખાન, આ બદ્દનસીબોનાં માથાંને કાપીને તમે મારી પાસે શામાટે લાવ્યા છો? કોઈ પણ ઇન્સાન આપણો ભલેને જની દુશ્મન હોય, તોપણ તેના મરી ગયા પછી તેની લાશની આવી રીતે તોડીન કરવી એ આપણા મજહૂબના કર્માનથી ખિલાફ છે; કારણ કે, આપણા હાથમાં જીવતા ઇન્સાનોનો ઇન્સાફ છે અને મરી ગયેલાનો જે મુન્સિફેનો પણ મુન્સિફ કહેવાય છે તે પાક પરવર દિગારના હાથમાં ઇન્સાફ છે! ઇબ્રાહીમ ગમે તેવો બદકાર હોવા છતાં પણ આ હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન હતો તેમ જ આજખાન પણ બદમાશ હોવા છતાં આલીખાનદાન હતો એટલા માટે મારું તમને એજ કર્માન છે કે આ બન્ને માથાંને અહીંથી લઈ જાઓ અને એમની લાશો સાથે માથાંને રાખીને લાશોને ઇજ્જતથી છાવણીમાં મોકલી આપો કે જેથી આપણા સરપરથી ગુનાહનો ભાર ઊતરી જાય. એમની લાયકી મુજબ એમને દફનાવવાનો બંદોબસ્ત હું કરાવીશ અને એમની લાશોને બનતાં સૂધી દિલ્લીના શાહી મકબિરામાં જ દફનાવીશ.”

“અને જત્તતનશીન આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીન સુલ્તાનની લાશને ક્યાં દફનાવશો, નામદાર?” નજરુદ્દીન અથવા ગુલંદામે જાણે બાબર આલમખાનના મરણની ઘટનાને જાણતો હોયની, તેવા ભાવને દર્શાવીને પૂછ્યું.

પરંતુ બાબર આલમખાનના મરણની ઘટનાથી સર્વથા અજ્ઞ હોવાથી આશ્ચર્યને દર્શાવતો પૂછવા લાગ્યો કે: “આજની લડાઈમાં આ ઇબ્રાહીમ તથા આજખાનની જિન્દગી સાથે શું હિન્દોસ્તાનના તખ્તોતાજના હકદાર વારિસ અને મારા અજીજ દોસ્ત આલમખાનની જિન્દગીનો પણ ખાતમો થયો છે? શું તે નેક ઇન્સાન પણ આ કાની જહાનને છેલ્લી સલામ કરીને જત્તતમાં જવા માટે રવાના થઈ ગયો છે?”

“આજની લડાઈમાં ઇબ્રાહીમ આલમખાનના હાથે મરાયો છે; આલમખાનનું મૌત આજખાને નિપજવ્યું છે અને આ કિદવીની તદ્વારે આજખાનનું કામ તમામ કરી ખતાવ્યું છે.” નજરુદ્દીન અથવા ગુલંદામે આમ કહીને ઇબ્રા-

હીમ, આલમખાન તથા ગોલખાનના મરણની ઘટના જે અનુક્રમથી બની હતી તે અનુક્રમથી તે ઘટનાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત સુદતાન ખાખરને કહી સંભળાવ્યો અને આલમખાનના મરણમાટે પોતાનો અતિશય શોક પણ દર્શાવ્યો.

શુલંહામના મુખથી એ શોકકારિણી ઘટનાનો વૃત્તાંત સાંભળી લઇને ખાખર પોતાના આંતરિક શોકને દર્શાવતો અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી કહેવા લાગ્યો કે: “અફ-સોસ, અફસોસ, સદ હૃદય અફસોસ કે આલમખાન જેવા એક બહા, ભોળા અને નેકદિલ સુદતાનને જિન્દગીએ ચારી ન આપી અને કબ્રએ આવીને તે નૌ-જવાનની ઉમ્મીદોના બાગને નેસ્તો નાળૂદ કરી દીધો; રાયતાનો સાથે એ દરિશતાનો પણ નિવાલો કરી દીધો! આલમખાનના આ અંકાળ મૃત્યુએ તાહિરાખાનમની જિન્દગીને પણ બગાડી નાખી છે; તે ખેચારીની ફૂલેલી ફૂળેલી વારીને આજે બિદલ ઉભડી નાખી છે! પણ હવે શું થાય, અને આપણાથી શું કરી રાકાય? તાબક્યા-મત કોઈ પણ જિન્દા રહી રાકે એ કુદરત અથવા ફાતી જહાનનો કાયદો કે રિવાજ નથી અને તેટલા માટે મૌતને અટકાવવાનો અથવા તો મરેલાને જીવડાવવાનો ઇન્સાનના હાથમાં કોઈ પણ ઇલાજ નથી. આહ! ખુદા! બે ગજ જમીન! મુકાબે ઇબરત! મશરિકથી મગરિબ સૂધી સદતનત કરનારા આઠસી તંગ જમીનમાં જ સૂઈ જાય છે; અમીર અને ગરીબ મૌતના પંજમાં સપડાઇને કબ્રમાં પહોંચતાં જ મર્તબામાં એક સરખા થઈ જાય છે:-

‘એ જે શાહાને સલફે વો શાહ હોકર રહ ગયે;
નામવર જે પહલવાં થે નામ કર કર રહ ગયે;
અળ કહાં હું વો કે જિન્દે સિકકે ચલ કર રહ ગયે;
જિસ્મ ખેરહમાં કે જેરે ખાક ગલ કર રહ ગયે;
હો ગયે રખસત મર્કી દૂટે હવે ધર રહ ગયે!’

પરંતુ આવી હાલતમાં પણ દિલને તસલી મળતી હોય તો તે એજ છે કે નેકીની રાહમાં ચાલનારા ઇન્સાનો દોજખની આફતોથી બચી જાય છે અને બાગે જતનના બાશિન્દા થાય છે; કારણ કે,

‘બદી દોજખ સિતમકે વાસ્તે રોજે ક્યામત હય;
મગર નેકોષી ખાતિર આસમાંપર બાગે જતન હય!’

અચર; આલમખાન જશાનની લાશને પણ બાઈજનત હુકુમાં પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરે; કારણ કે, તેની લાશ પણ શાહી મકબિરામાં દફનને મેળવવાની હકદાર છે; હવે સુદતાન તરીકેનો એ જ એક તેનો આ અન્દરેશ હુનિયામાંનો બાકી રહેલો અધિકાર છે.”

આ પ્રમાણેનો હુકમ કર્માવીને બાખર હુમાયૂન સહિત રણભૂમિનું અવલોકન કરતો રણભૂમિમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. પાણીપતની રણભૂમિએ આજના બે પ્રહરના યુદ્ધમાં જ સહસ્રાવધિ મનુષ્યોનાં જીવનનું બલિદાન લઇને અને તેમના રૂધિરપાનથી પોતાની રક્તપિપાસાને શાંત કરીને એક પ્રકારની વિલક્ષણ લીપણતાને ધારી લીધી હતી; કારણ કે, આજના યુદ્ધમાં ઇબ્રાહીમ લોહીના લગભગ પચીસ હજાર સૈનિકો કામ આવી ગયા હતા અને બાખરના પણ પાંચેક હજાર જંગી જવાનો ઝૂંઝૂંને જતનતનશીત થયા હતા; માત્ર

એટલું જ નહિ, પણ આરેક હંજર ઘોડા અને ત્રણસોથી આરસો હાથીઓના પણ ઘણા નીકળી ગયો હતો, અને એ સર્વ નરો, હંજરો તથા અશ્વોનાં મૃત શરીરો કેટલાંક સ્થળોમાં છૂટાં ધવાયાં તો કેટલાંક સ્થળોમાં રાશિબદ્ધ તેમ જ એકબીજા પર ખડકાયલાં પડ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત પાંચ સાત હંજર ધવાયલા સૈનિકો પણ મૃત સૈનિકોની સાથે જ પડ્યા હતા તે તો વળી ભૂદા જ હતા. એમાંના કેટલાક સૈનિકો બાણોથી વીંધાયા હતા, કેટલાકો તલ્વારોથી કપાયા હતા, કેટલાકો બાલાની અણીથી ધરણીમાં રોળાયા હતા, કેટલાકો તોપના ગોળા તેમ જ બંદૂકોની ગોળીથી મરાયા હતા; કેટલાકો તોફાની હાથીઓના પગતળે અગદાયા હતા અને કેટલાકો હાથીઓના દૂરી પડવાથી હાથીઓનાં પર્વત જેવાં શરીરો નીચે દેખાયા હતા. ઇબ્રાહીમના હાથીઓનું વધારે સંખ્યામાં મરણ આખરની તોપોના ગોળાએ નિપજવ્યું હતું, એ વિશિષ્ટતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. રણબૂમિની બલિદાન થયેલા એ વીર સૈનિકોમાંના કેટલાકોનાં મસ્તકો ધડથી ભૂદાં થઈ ગયાં હતાં; કેટલાકોના હાથો કપાઈ ગયા હતા; કેટલાકોના પગો ભૂદા થઈ ગયા હતા; કેટલાકોની છાતીમાંથી રુધિરની ધારા નીકળતી હતી અને કેટલાકોનાં શરીરો તલ્વારો તથા બાણોના ધાથી ચાળણી જેવાં છિદ્રાન્વિત થયેલાં ભવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક ધવાયલા સૈનિકોના મુખમાંથી ‘યા શુદા ! યા અહલાહ !’ તેમ જ ‘પાણી, પાણી’ના યોકારો નીકળતા સંભળાતા હતા અને એ યોકારો તો વળી સજીવન મનુષ્યોના હૃદયમાં વિશેષ કરુણાને ઉપજવતા હતા. અઘાપિ વિશ્વમાં સૂર્યનાશ-ચણના પ્રકાશરૂપ સામ્રાજ્યનો સર્વત્ર વિસ્તાર હોવાથી રણભૂમિનું આ લીધણુ દૃશ્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતું હતું, અને તેથી આખરજેવા વજ્રહૃદયના તેમ જ યુદ્ધવ્યવસાથી પુરુષના હૃદયમાં પણ ગ્લાનિનો આવિર્ભાવ થતો દેખાવા લાગ્યો હતો.

આખરે પોતાના સૈનિકોને એવી આજ્ઞા સંભળાવી કે: “આપણા જે જંગી જવાનો લડાઈમાં ધત્રાયા હોય તેમને લડાઈના મયદાનમાંથી ઉપાડીને છાવણીમાં પહોંચાડવાની, તંજૂઓમાં રાખવાની અને તેમની તખીળી સારવાર કરવાની ગોઠવણુ કરો; ઇબ્રાહીમના સિપાહીઓ ભાગી જતા હોય તો તેમને પકડીને આ કામમાં બળાત્કારે તેમને તમારા મદદગાર બનાવો, અને આપણી છાવણીમાં જે તંજૂઓ પૂરા પડે તેમ ન હોય તો ઇબ્રાહીમની છાવણીમાંના તંજૂઓમાં ધાયલ થયેલા સિપાહીઓને લઈ જાઓ; કારણ કે, મરહુમ ઇબ્રાહીમની છાવણી પણ અડધા કે પોણા ગાઉથી વધારે દૂર નથી.”

પોતાના સૈનિકોને આની આજ્ઞા આપીને રણભૂમિનું લીધણુ દૃશ્ય કંટાળાભરેલું લાગવાથી આખર તત્કાળ ત્યાંથી હુમાયૂંન સહિત પોતાની છાવણીમાં જવા માટે રવાના થઈ ગયો; કારણ કે, એ જ દિવસે સંખ્યાકાળ પૂર્વે કેટલાંક અગત્યનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરી નાખવાનો અને બની શકે તેટલી ત્વરાથી દિલ્લીની દિશામાં આગળ વધવાનો તેનો વિચાર હતો.

પાણીપતની રણભૂમિમાં આખરના વિજય અને ઇબ્રાહીમ લોહીના પરા-નય કિંબહુના લોહીવંશના લયની આ ઘટના જે દિવસે બની હતી તે દિવસ હિન્દરી સન્ ૯૩૨ ના રજબ મહિનાની ૮મી તારીખનો અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૨૦ મી તારીખનો હતો અને વાર શુક્રવાર હતો. ઇસ્લામ

ધર્મમાં શુક્રવાર અથવા ‘બુમા’ એક અત્યંત પવિત્ર વાર મનાતો હોવાથી ‘બુમા’ને દિવસે મળેલા આ વિજયને બાબરે એક મહાપવિત્ર તથા અદ્વિતીય વિજય માન્યો હતો, અને ખરેખર એ વિજયથી જ હિન્દુસ્તાનમાં મુગલિયા રાજવંશના સામ્રાજ્યની સ્થાપના થયેલી હોવાથી અમો પણ તેના એ વિજયને અદ્વિતીય જ માનીએ છીએ. પાણીપતના એ યુદ્ધના દિવસને સરળતાથી સ્મરણમાં રાખવા માટે એક હિન્દી કવિએ એક ચોપાઈ રચેલી છે કે જે પાઠક તથા પાઠિકાઓના વિનોદાર્થ ગાઈ આપવામાં આવે છે:-

“નીસે ભપર થા બત્તીસા; પાનીપતમેં ભારત દીસા;

અઠવાં રજબ વાર સુકવારા, બાબર હત બરાહિમ હારા!”

એટલે કે, ‘હિન્દી સન્ ૯૩૨ ના રજબ માસની આઠમી તારીખ અને શુક્રવારે પાણીપતની રણભૂમિમાં ભારત જેવું યુદ્ધ થયું તેમાં બાબર હતો અને ઇબ્રાહીમ હારી ગયો.’ અસ્તુ: ત્યારે ચાલો હવે આપણે પણ જઠમ્મે બાબરની પાછળ તેની જાવણીમાં ત્યાંની ઘટનાઓના અવલોકન માટે.

અકબર ૧૮ મું

હિન્દુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ અથવા ‘શાહ કલંદર!’

પોતાના શિબિરમાં આવતાંની સાથે જ સુલ્તાન બાબરે પોતાના સિપાહ-સાલારો, ઉમરા તથા ખયરખાહ દોસ્તોને પોતાના આકીશાન તંખૂમાં બોલાવ્યા અને તેમનો એક ખાનગી દરબાર ભરીને ગંભીર ભાવ તથા ગંભીર વાણીથી તેમને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: “મારા હુમદદ, ખયરખાહ અને નમસ્કહલાલ સિપાહ-સાલારો, ઉમરા તથા દોસ્તો! આજની-લડાઈમાં આલમુલગયબ પાક પરવરદિગારે આટલા થોડા વકતમાં જે ફતહોબફરને મેળવવાની આપણે બાબમાં પણ હરમીદ રાખી નહોતી તે ફતહોબફરથી આપણને સરકરાજ કરી દીધા છે એટલે જુદાની એ મેહરબાની સાફસાફ બતાવી આપે છે કે આપણો સિતારો ખુલ્લ છે અને આપણા દુશ્મનોનો નસીબો મંદ છે. છતાં પણ આ ફતહોબફરથી મગસ્સર થઈને આપણે બેબબર તથા ઝૈયારા બનીને બેસી રહેવાનું નથી; આ ફતહ પછીના આપણા વધારે જોખમભરેલા કર્તવ્યને ભૂલી જવાનું નથી; કારણ કે, આજની લડાઈમાં હિન્દોસ્તાનના તખ્તોતાબના હકદાર વારિસ અને લોહી બાન્દાનના નખીરા જશાન આલમખાન પણ જતનતશીન થવાથી હિન્દોસ્તાનની સલ્તનતને સંભાળવાનો ભાર આપણા માથાપર આવી પડ્યો છે એટલે આપણા માટે ફિક્કો આ એક નવો બાઈસ પચદા થયો છે. જે આલમખાન જિન્દા હોત, તો દેહલીમાં તેને તખ્તનશીન કરીને આપણી મેહનતનો બદલો લઈ આપણે પાછા ફામુલ ચાલ્યા નત; પણ તેની કબ થવાથી જે હિન્દોસ્તાનને ઇબ્રાહીમ પાસેથી જીતી લેવા માટે આપણે આટલી બધી જહમતો ભઠાવી છે તે હિન્દોસ્તાન દેશને અથવા બીજા રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો સોનાની ખાણને આપણા હાથોમાંથી નીકળી નવા દેવી અને પછી પશેમાન થવું, એ કોઈ પણ રીતે વાજબ ન હોવાથી હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમમુકામ થઈને આપણી હુકમતને જમાવી દેવામાં જ કાયદો

છે; મોઢામાં આવેલા નેઅમતના કોળિયાને જાણી જોઈને કાઢી નાખવો એ દાનોનો નહિ; પણ નાદાન ધન્સાનનો જ કાયદો છે. મારો આ ઇરાદો તમોને નાનકડો તો નથી દેખાતો; આ બાબત વિશે તમારા હિલમાં કોઈ પણ જાતનો શક અથવા પશોપેશ તો નથી થાતો ?”

“હાલ તરતને માટે હિન્દોસ્તાનમાં કાયમ મુકામ થવાના અને પરવરદિગારે જે હિન્દોસ્તાનરૂપ દરખતે બિહિશતને આપણા હાથોમાં સુધુર્દ કરી દીધું છે તે દરખતનાં ફળોને આખવાના અથવા ખાવાના આપ નામદારના ઇરાદા સાથે અમો મળતા થઈએ છીએ, અને તેથી આપ નામદારનો જે ઇરાદો છે તે જ અમારો ઇરાદો છે, એમ જ આપ નામદારે માની લેવાનું છે.” સઘળા સિપાહસાલારો, અમીરો તથા ખયરખાહ દોસ્તોએ બાબરના સવાલનો આ પ્રમાણેનો જવાબ આપી દીધો.

તેમના આ ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈને બાબર વિશેષ ઉત્સાહમાં આવી આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે: “મને તમારાં મોઢાંમાંથી આ જવાબને સાંભળવાની જ ઉમ્મીદ હતી અને મારી એ ઉમ્મીદ પણ પરવરદિગારની મેહરબાનીથી પૂરી થઈ છે. હવે આપણે જ્યારે હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમ મુકામ જ થવાનું છે, તો પછી તે માટેનો બંદોબસ્ત કરી લેવાની પણ સખત જુસ્સુરત છે; કારણ કે, આપણી ફૌજ ધણી જ થોડી હોવાથી ઇબ્રાહીમની હારથી છંછેડાયલા અફગાનો આપણી સામે બળવો જગાડવાની કે આપણી સાથે લડવાની તૈયારી કરી શકે તેટલો વક્ત તેમને ન આપતાં શક્યાતમાં જ તેમને દાબી દેવા અને આપણો સિક્કો બેસાડી દેવો, એમાં જ આપણો લાભ સમાયલો છે.”

“આપ નામદારની આ દુરઅંદેશી ભરેલી રાય પણ અમોને પસંદ છે.” સરદારો વગેરેએ બાબરના એ અભિપ્રાયમાટે પણ પસંદગી બતાવી દીધી.

“તો પછી શાહનંદા હુમાયૂન, ખાન કિલાન, મહમ્મદીશાહ, મન્સૂર ખરલાસ, યુનસઅલી, અબ્દુલ્લાહ અને વલી ખળનચી ! તમોને મારું એવું ફર્માન છે કે તમો છડી સવારી સાથે અહીંથી અત્યારે જ રવાના થાઓ અને આગ્રાના અમલદારો તથા ખીજા લોકોને આપણી ફતહના સમાચાર સાંભળવાનો મોઢો મળે. તે પૂર્વે જ આગ્રામાં આપણો અમલ કરી લઈને ત્યાંના ખળનાને જપ્ત કરી લ્યો; તેમ જ મહમ્મદી ખાન મહમ્મદ, સુલ્તાન મીરજ, આદિલ સુલ્તાન બુત્તદ અલીસ અને કંતલક કંદમ ! તમોને મારું એ ફર્માન છે કે તમો પણ અત્યારે ને અત્યારે જ આપણા ચાર હજાર ફૌજ સિપાહો સાથે ધાવો કરીને દેહલીના કિલામાં પહોંચી જાઓ અને ત્યાં આપણો અમલ જમાવીને ખળનાને એકદમ કબ્જામાં કરી લ્યો. હું એક બે દિવસમાં જ તમારી પાછળ આવીને તમને દેહલીમાં મળીશ.” બાબરે જે અગત્યની આજ્ઞાઓ આપી દીધી.

દિવસ હવે થોડો રહેલો હોવાથી આગ્રા તથા દિલ્લી તરફ જવા માટેની જે જે સરદારોને બાબરની આજ્ઞા મળી હતી તેઓ પોતપોતાની તૈયારી કરી લેવા માટે બાબરની રજા લઈને દરબારમાંથી બીડી ગયા; માત્ર શાહનંદા હુમાયૂન ખાન કિલાનને, ‘જ્યારે તૈયારી થઈ રહે અને કુચનો ડંકો વાગે તે વેળાએ મને જોલાવજો; હું તૈયાર થઈને જ બેઠો છું,’ એ પ્રમાણેની સૂચના આપીને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. બાબરે તે સિપાહસાલારો તથા સરદારોના બીડી જવા પછી

મરહૂમ દૌલતખાનના બીજા શાહબખ્શ વફાદાર દિલાવરખાનને સંબોધીને કહ્યું કે: “દોસ્ત દિલાવરખાન, એક વાર આલમખાનની બિન્દગી ખચાવીને તેમ જ છેવટ સૂઝી આલમખાનના એક વફાદાર દોસ્ત તથા ગમગુસાર રિયતેદાર તરીકે કાયમ રહીને તમેએ પોતાની ખાન્દાનિયત તથા નેકદિલીનો જે પરિચય કરાવ્યો છે તે માટે હું તમને શાબાશી આપું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તમારા મરહૂમ પિદર દૌલતખાનની બગ્યાએ તમને આબથી પંજળના સૂબેદાર સ્થાપું છું; પણ તે એવી શર્ત કે મારી સાથે પણ હુમેશા એવી જ વફાદારી રાખજો અને મારી આ હાતમદિલીનો બદલો તમારા મરહૂમ પિદર તથા બિરાદરની પેઠે બગાવતથી વાળી આપવાની બેવકૂફીબરેલી કોશિશ કરશો નહિ; નહિ તો પછી તમારે પણ એ બગાવતનાં કડવાં ફળો જ આખવાં પડશે, તે યાદ રાખજો. હવે તમને મારી બીજી સૂચના એ છે કે, સૂબેદારી માટેના મારા પરવાનાને લઈને તમે આવતી કાલે જ પંજળ તરફ જવાને રવાના થાઓ, અને પહેલાં સિયાલકોટમાં બંધ આલમખાનની બેવા બેગમ નાદિરાખાનમને તેના અછબ શૌહરની જતનશીલીના શોકકારક સમાચાર આપી, જો તે પોતાના ફર્જ સાથે તમારી પનાહમાં રહેવાને ખુશ હોય તો તેને તમારી સાથે લાહોરમાં લઈ જાવો અને ત્યાં તેની માદર તરીકે તથા તેના ફર્જની પોતાના બાંકૂ તરીકે પરવરિશ કરજો; પરંતુ જો તેની તમારી પનાહમાં અને તમારી સાથે રહેવાની ખાહિશ ન હોય તો તેને પૂરતા બંદોબસ્ત સાથે આગ્રામાં મારી પાસે મોકલી આપજો એટલે હું તેને એક બેગમની શાનથી રહેવા માટેનો સઘળો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. જે અંતમ આવે તેના સમાચાર મને જલ્દ કહાવી દેજો કે જેથી એ બાબતની મારા દિલમાં વધારે ફિક્ક ન રહે, અને એ ફિક્કથી મારું દિલ રાત અને દિવસ માયૂસીના દરિયામાં ગર્ક ન રહ્યા કરે.”

“કાબુલના આલીખાન્દાન સુલ્તાન અને બાદશાહે હિન્દોસ્તાન! બસરો-અરમ કુબ્લો મંતૂર છે આ ફિદવીને આપ નામદારની આ મેહરબાની અને આપ નામદારનું આ ફર્માન. આ દિલાવરખાન ખુદાના ફજલોકરમથી એક નેકદિલ ધન્સાન, બન્દે મુબહાન અને સાચો મુસલમાન છે; એટલા માટે દિલાવરખાનની લુગતમાં નમસ્કહરામી, સિતમગરી, બેઘમાની તથા બગાવત જેવા અલ્લાહનું નામ છે કે ન નિશાન છે! જખાંદરાજ અથવા લફ્કાજ મને ના-પસંદ છે; કારણ કે, મારી માન્યતા પ્રમાણે જે ધન્સાન થોડું બોલીને વધારે કરી બતાવે છે તે જ વધારે અકલમંદ છે.” દિલાવરખાને થોડા રાખેમાં પોતાની શુદ્ધ બાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બારેતાલા તમને નેકી બખ્શે અને તમારા આ કલામપર તમને મુસ્તકીમ રહેવાની લાકત આપે!” બાબરે પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી તે આદખાન તથા નજરુદ્દીન અથવા તો પુરુષવેવધારિણી કમરપારા તથા શુલંદા-મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય દિલાવર નૌજવાનો, તમારો આકા આલમખાન બંગમાં જતનશીલ થવાથી તમારાં દિલોમાં કારી ઘા લાગ્યો હશે એ હું સારી રીતે બાઈ છું; પરંતુ હવે બીજો કોઈ ધલાજ ન હોવાથી એ ગમને ખૂલી જઈને જો તમે મારી તહનાતમાં રહેશો, તો હું તમારી તરફીનો મારાથી

કરી શકાશે તેટલો બંદોબસ્ત કરી આપીશ; કારણ કે, તમે નાબુકબદન અને નાબુક તખીયત હોવા છતાં પણ દિલ્લેશર, બંનિસાર અને વક્રદાર ઇન્સાન છો, એ સારી રીતે મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. જો તમારી રજમન્દી હોય, તો હું તમને મારા શાહબંદા હુમાયૂંનના મુહાફિઝ તેમજ હમ્દમ રફિક તરીકે રાખવાને અને તમારી એ મુલાજમતના બદલામાં તમને સારી તનખા આપવા સાથે તમારો મર્તબો પણ સારી રીતે જળવાય એવો બંદોબસ્ત કરી આપવાને તૈયાર છું; કારણ કે, હુમાયૂંન તથા તમે હમ્દમ, હસ્તખીયત અને હમ્દમ હોવાથી તમારો એક બીજા સાથે સારો મેળ મળી જશે અને તમને એક બીજાના સહવાસથી સારો આનંદ મળ્યા કરશે, એવી મારી માન્યતા છે. જો મારી આ સૂચના તમને કુબૂલ હોય તો થાઓ અત્યારે જ તૈયાર અને શાહબંદા હુમાયૂંન સાથે આપા જવા માટે થઈ જાઓ ઉસ્તવાર. મારે તમને જે ઇનામ આપવાનું છે તે પણ હું પછીથી આપીશ અને તમારી બીજી કાંઈ તમન્ના હશે તો તે તમન્નાને પણ પૂરી કરીશ. પછી તો જેવો તમારો વિચાર.”

“બખ્તાવર અને કદ્રદાન શહરિયાર ! અમારા આકાનો ગમ જો કે અમારાથી ભૂલી શકાય તેવો નથી; છતાં પણ આપ નામદારે અમારા આકાનાં બેવા બેગમ સાહબા તથા તેમના ફર્જન્દની પરવરિશનો જે બંદોબસ્ત કર્યો છે તેથી અમારા મનમાં બહુ જ સંતોષ થયો છે, અને તેથી અમારા દિલમાં આપ નામદાર માટે માનની લાગણી પથદા થવાથી અમે આપ નામદારના ફર્માનને માન આપી શાહબંદા સલામતના મુહાફિઝ તથા હમ્દમ રફિક તરીકે રહેવાને તેમજ અત્યારે જ એમની સાથે આપા જવાને તૈયાર છીએ. અમને શાહબંદા સલામતની ખિદમતનો જે મોકો આપવામાં આવ્યો છે તે જ અમારું ઇનામ છે; કારણ કે, આ ઇજ્જત સાથે સરખાવતાં બીજાં ઇનામોની કીમત બે બદામ છે.” આંદખાન અથવા કુમરપારાએ આ પ્રમાણેના વિવેકાત્મક શબ્દો ઉચ્ચારીને બાબરની ઇચ્છાને મસ્તકે ચઢાવી લીધી.

“જિન્દાબાદ; બરખુરદાર ! જિન્દાબાદ !” બાબરે આશીર્વાદ આપ્યો.

નબુકદીન અથવા શુલંદામમાટે હવે બોલવા જેવું કાંઈ પણ ન રહ્યાથી તેણે મૌનવું અવલંબન કરી લીધું, અને ત્યાર પછી તરત જ દરબાર બખર્સત થતાં તે બંને પુરુષવેપધારિણી વીરરમણીઓ શાહબંદા હુમાયૂંન સાથે દરબારમાંથી રવાના થઈ ગઈ. બાબરના તંજૂમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી હુમાયૂંનની પાછળ પંદરથી વીસ કદમના ફાસલાપર ચાલતી શુલંદામે કુમરપારાને રાંબોધીને રાંદ સ્પર્શી કહ્યું કે: “અહીં કુમરપારા, શાહબંદા હુમાયૂંનની પાછળનાં રહેવાની તારી ઘણા દિવસની જે તમન્ના હતી તે સુદતાન બાબરના ફર્માનથી બાંધે અચાનક પૂરી થવાથી હું તને એ માટે મુખારકબાદ આપું છું. પણ બહન, તું હુમાયૂંનની ચાર-ગાર થવાને અને રાત દિવસ તેની ખિદમતમાં રહેવાને આટલી બધી અધીરી કેમ અને શા કારણથી થઈ રહી હતી, એ લેદ હજી પણ મને તે જણાવ્યો નથી, તો હવે એ બેદ તું મને જણાવી દે; કારણ કે, હું તારા એ લેદને જાણવા માટે તારા નેટલી જ અધીરી થઈ રહી છું.”

“એ બેદની હકીકત કાંઈક દુખાચી કાંઈ વાર ફરસદની બેળાયે હું તને મારા

એ લેદની હકીકત જણાવીશ, અને જ્યારે મારે એ લેદ તારા જણવામાં આવશે ત્યારે તું અન્યથાના સમન્દરમાં જ દૂષી જઈશ.”

સંધ્યાકાળે તો હુમાયૂન સાથે કમરખાસ તથા ગુલદાગ આગરા જવાને રવાના થઈ ગઈ.

* * * * *

ખાખરે તે દિવસની રાત્રિનો સમય પોતાની ઇલાખીમાં જ વીતાવ્યો; બીજે દિવસે માત્ર એક ગાઉ આલીને ઘોડાને આરામ આપવા માટે ચમુના નદીના તીર-પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને ત્યાર પછી રવિવારે ત્યાંથી આલીને જે મંજિલ નેટલો પંથ કાપી મંગળવારને દિવસે ખાખર દિલ્લીની સીમામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે શેખ નિજમુદ્દીન ઓલિયાની જિયારત કરી અને શહરની સામે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં પોતાની ઇલાખી નખાવી. રાત્રિના સમયમાં કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરીને ખાખર રાત્રે કિલ્લામાં જ રહ્યો. બીજા દિવસનો ઘણોક સમય કિલ્લામાં ખાખર કુતુબુદ્દીનની કબ્રની પરિક્રમા, સુલ્તાન ગિયાસુદ્દીન ખલખન, સુલ્તાન અલાઉદ્દીન ખિલજી ઇત્યાદિના મકબિરા, મીનાર, હૌજેશમ્શી, હૌજેખાસ તેમજ સુલ્તાન ખલ્લોલ તથા સુલ્તાન સિકન્દરના મકબિરાના નિરીક્ષણમાં વીતાડીને ખાખર તૃતીય મહર પછી પાછો ઇલાખીમાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી નૌકામાં બેસીને મદિરાપાનના વ્યવસાયનો તેણે આરંભ કરી દીધો. ત્રીજે દિવસે એટલે કે જુમે-રાત અથવા શુક્રવારને દિવસે ખાખરે દિલ્લીની કોટવાલી વક્ષીબેગ ફરમલીને સોંપી દીધી અને હોસ્તબેગને દિલ્લીનો દીવાન બનાવીને ખળનાને મોહોરો કરી ખળનાને સંભાળવાની જવાબદારી તેના માથાપર નાખી દીધી. તે જ દિવસે ખાદશાહે દિલ્લીમાંથી કૂચ કરીને તુગલકખાદની પાસે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં તંખૂઓ લબા કરાવી દીધા અને જુમા અથવા શુક્રવારને દિવસે પણ ખાખરનો પકાવ ત્યાં જ રહ્યો. એ જ દિવસે મૌલાના મહમૂદ તથા શેખ જૈન વગેરેએ જઈને દિલ્લીની જુમામસ્જિદમાં ખાદશાહ ખાખરના નામનો ખુતબો પઢવાનું કામ કરી નાખ્યું અને ત્યાર પછી ખાખર ફકીરો તથા ગરીબોને રૂપિયા વહેંચીને પાછો પોતાની ઇલાખીમાં આવી લાગ્યો. ખાખરની ઇલાખી કુતુબખીનારની પાસે જ હોવાથી અને કુતુબખીનારની કારીગરીએ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું આશ્ચર્યકારક આકર્ષણ કરેલું હોવાથી તે દિવસ અને રાત કુતુબખીનારનું જ એક ધ્યાનથી અવલોકન કર્યો કરતો હતો અને તેના જ વિચારોમાં નિમગ્ન રહ્યા કરતો હતો એમ જો કહેવામાં આવે તો તેથી અતિશયોક્તિ થવાનો લેશ મત્ત પણ શંભવ નથી. કુતુબખીનારે ખાખરના મનનું આટલી સીમાપર્યન્ત આકર્ષણ કર્યું હતું તેનું કારણ એ હતું કે એ આરસ તથા લાલ પથરના ખાંચેલા મીનારને બિન્ન બિન્ન સ્થાનમાં લબા રહીને જોવાથી તેમાં તેને બિન્ન બિન્ન પ્રકારની સુંદરતાનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો. અહીં આપણે કુતુબખીનારના વર્ણન તથા તેના ઇતિહાસના વિચારમાં કિચિત્ પ્રવેશ કરીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ જ કહેવાય.

ગગનમંડળ સાથે મળી જવાની અથવા તો ગગનમંડળને લેટી નાખવાની એટલા કરનાર કુતુબખીનાર હારતવર્ષનો એક અલૌકિક ચમત્કાર છે; વિશ્વનાં સમ આશ્ચર્યોમાંનું એક આશ્ચર્ય છે અને શિષ્યકલામાં, સૌન્દર્યમાં, ઉચ્ચતામાં

તથા આકર્ષકતામાં કુતુખમીનારની લેશ માત્ર પણ સ્પર્ધા કરી શકે એવા બીજા કોઈ પણ મીનારનું આ અસ્તિત્વ છે જ નહિ. એ કુતુખમીનારની રચના કોષ્ટ્રે કરાવેલી છે એ વિશે બે માન્યતાઓ વર્તમાન છે. કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે એ મીનારમાં હિન્દુ શિલ્પકલા તેમ જ તાગરી લિપિમાં લખાયેલા લેખો દ્વારા દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી એ મીનાર દિલ્લીના અંતિમ હિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ ચંદ્રગાહના સમયમાં બંધાયેલો હોવો લોકોએ; કારણ કે, પૃથ્વીરાજની પુત્રી ઉષાવતીનો તિલ ચંદુનાદર્શન કરવાનો નિયમ હતો અને ચંદુના નદીનો પ્રવાહ પુરાતન દિલ્લીથી દૂર ગયેલો હોવાથી તે આ મીનાર બંધાવી એના પર ચંદુને ચંદુનાદર્શન કરતી હતી, એવી જાણવાનો આપણામાં એક કથા મળી આવે છે અને તે બહુવા સત્ય જ હોવી લોકોએ. પરંતુ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે, લક્ષ્મિ પૃથ્વીરાજ ચંદુગાહને એ મીનારને બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હોય અને તેથી તેમાં તાગરી લેખો લખાયા હોય. તોપણ તેની પ્રતિ તો કુતુખમીનારની

૪૮ ફીટ અને ૪ ઇંચ મપાયો હતો. તેના શિરોભાગનો ઘેરાવો ૯ ફીટનો છે. કેટલાકો કહે છે કે એ મીનારની મૂળ ઊંચાઈ ૨૬૦ ફીટની હતી અને કેટલાકો તે ઊંચાઈ એથી પણ વધારે હોવાનું જણાવે છે. કેટલાકો પોતાની એવી માન્યતા પણ દર્શાવે છે કે કુતુબીનાર સુસહમાનો માટે જ બંધાવવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, જો તેમ ન હોય, તો તેના ખીલ મંજિલાના કંદોરાપર એટલે કે કટિબંધમાં જે 'હિંદુસ્તાન ઇસ્લામીઓ ! જુમાને દિવસે જ્યારે તમને નમાજ પઢવા માટે જોડાવવામાં આવે ત્યારે ખુદાના નામને સાંભળજો અને પોતાના રોજગારને બંધ રાખજો.....' એવા તમારા અથવા રોજગાર કરતાં ખુદાનું નામ વધારે સારું છે અને ખુદાજ હક આપનારો રજાક છે !' એ કુરાન શરીફમાંનો લેખ આપણા જોવામાં આવી શકે છે તે જોવામાં આવી શકત નહિ. ખદેલા માળના કટિબંધમાં દિલ્લીના પહેલા સુસહમાન રાજ્યકર્તા અને તેના ઉપરી મહમ્મદ બિન સામ અથવા મહમ્મદ ગોરીનું નામ છે; ખીલ, ત્રીજા તથા ચોથા માળના કટિબંધમાં સુલ્તાન અલ્તિમરાનું અને પાંચમા માળના કટિબંધમાં પાંચમા માળનું સમારકામ કરાવનાર ફીરોજશાહનું નામ જોવામાં આવી છે. મીનારના પ્રવેશદ્વારની ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં સિકંદરશાહ લોહીએ મરમન કરાવી હતી એટલે પ્રવેશ દ્વારમાં તેનો ઉલ્લેખ છે અને અત્યારે એ મીનારની મરમતનો અધિકાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હસ્તમાં રાખેલો છે. કુતુબીનારનો પહેલો મંજિલો ૯૭ ફીટની ઊંચાઈનો છે અને તેના ઘેરાવાના ૨૪ વિભાગો ફેલા છે, કે જે વારા ફરતી ગોળ તથા ત્રિકોણ આકારના છે. આખો મીનાર જાણે ગોળ તથા ત્રિકોણ સળીઓપર ગોઠવાયેલો દોચની : તેવો જ દેખાય છે. પ્રત્યેક માળની જે સળીઓ અખંડ હોવા સાથે ખીલ માળપરની અંધી સળીઓ ગોળ છે અને ત્રીજા માળપરની સળી સળીઓ ત્રિકોણ છે. એ સળીઓપર મીનારની રોળામાં બહુ જ વૃદ્ધિ થયેલી છે. ચોથો અને પાંચમો માળ સાદો માળ છે, દરેક માળને જાણે કંદોરા પહેરાવેલો દોચની તેવી રીતે ફરતા ઝડપા તથા પટાઓ રાખવામાં આવ્યા છે. ત્યાંથી નિરીક્ષકને આશ્ચર્યનું દ્રશ્ય તથા નેસર્ગિક સૌન્દર્ય એક પ્રકારની અલૌકિક શાંતિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ખદેલા માળના અડધાનો કંદોરા દિલ્લાના કોટ જેવો હોઈને બાકીના માળના અડધાના કંદોરા બાબુમુખાકૃતિ છે. 'ગોચિક' આકાર અથવા ગાંઠના ગાંઠ અને ઝુંજળ આદિને જોઈને મથરા કદાચિત્ એ મીનાર જોનારને આકર્ષક ન લાગે, તો પણ પાસે આવીને જોતાંની સાથે જ જોનાર આશ્ચર્યમાં તરફીન થઈ જાય છે. દરેકની તીવ્રચુતાને વધારનાર પત્થરનો રંગ, મીનારની આસપાસના કાંતરકામવાળા કટિબંધ અથવા કંદોરા કિંવા પટા અને અડધાની નીચના બાગમાંની મુંદર શિલ્પકલા અદ્વિતીય છે. કોંચતળિયે છ કટિબંધ અથવા કંદોરા છે તેમાંના ખદેલા કંદોરામાં કુતુબુદ્દીનનાં નામ તથા ખિતાબ; ખીલમાં મહમ્મદ ગોરીનાં નામ તથા ખિતાબ; ત્રીજામાં કુરાન શરીફના પદ મા પ્રકરણમાંનો એક પ્રકરણ; ચોથામાં ખીલ કંદોરાના લેખની પુનરાવૃત્તિ; પાંચમામાં અરબી લિપિમાં ખુદાનાં ૯૯ નામો અને છઠ્ઠામાં કુરાન શરીફના ખીલ પ્રકરણમાંનો એક પ્રકરણ લખાયેલો છે. એ મીનારના બાંધનારને ગોળ તથા

યમુનાનદીના તીરખાંતમાં પડાવ કરતો કરતો ઈ. સ. ૧૫૨૬ ના મે મહિનાની ચોથી તારીખે આગરાની હદમાં પહોંચીને સુલયમાન શૂરમલીના તંબૂમાં ઊતર્યો; પરંતુ આગરાથી એ સ્થાન બહુ દૂર હોવાથી બીજે દિવસે ત્યાંથી તે જગલખાન જગહતમાં મકાનોમાં રહેવામાટે આવ્યો ગયો. હવે હુમાયૂને આગરામાં પોતાના અધિકારની સ્થાપના કેવી રીતે કરી હતી તે બાણી લીધા પછી આપણે આપણી કથાના અનુસંધાનમાં આગળ વધીશું.

* * * * *

હુમાયૂન જે વેળાએ પોતાતા દલસહિત આગરાના કિલ્લા આગળ પહોંચ્યો તે વેળાએ બાણીપતના યુદ્ધમાં ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે કામ આવી ગયેલા ગવાલિયરના રાજ અને ઇબ્રાહીમ લોદીના મિત્ર વિક્રમાન્જિતના સૈન્યે આગરાના કિલ્લાના બચાવની ચેષ્ટા કરી હતી; પરંતુ અન્તે હુમાયૂન તથા તેના દલથી વિક્રમાન્જિતના સૈનિકો એટલાબધા બચણીત થઈ ગયા કે ચોરીછુપીથી આગરાના કિલ્લામાંથી પલાયન કરી જવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યા; કારણ કે, સ્વર્ગીય રાજ વિક્રમાન્જિતની રાણી અને તેના પુત્રો ઇત્યાદિ કિલ્લામાં હોવાથી તેમનાં જીવન તથા ધન ઇત્યાદિના રક્ષણને એ વિના અન્ય ઉપાય હતો જ નહિ; પરંતુ હુમાયૂનના સૈનિકોએ તેમના એ વિચારને બાણી લઈને તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા અને તેમના ધન આદિને લૂટી લેવામાટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. પોતાના સૈનિકોની લૂટફાટના બ્યવસાયને આદરવાની ભાવના હુમાયૂનના બાણુવામાં આવતાં તેણે તેમની એ અયોગ્ય ભાવનાનો કઠિન શબ્દોવડે નિષેધ કર્યો અને તેથી વિક્રમાન્જિતનાં હુકું તેમ જ સૈનિકોનાં જીવન તથા ધન આદિ સુરક્ષિત રહી ગયાં. હુમાયૂનના આવા ઉદારતામય સદ્વ્યવહાર તથા સદ્વર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઈને વિક્રમાન્જિતની વિધવા મહિષીએ કેટલોક ધનભંડાર તેમ જ કેટલાંક કીમતી જવાહિરાત હુમાયૂનને નજરાણા તરીકે મોકલી આપ્યાં. એ નજરાણામાં આવેલા એક હીરા વિશે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે હીરા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન ખિલજીની માલિકીનો હતો, આખી દુનિયાના અડધા દિવસના ખર્ચ જેટલી તેની કીમત હતી અને તેનું વજન આઠ મિસકાલ એટલે કે ૩૬ માશા (૨૨૪ રતિ અથવા ૬૭૨ ફેરદ) હતું.

બાબર આગરામાં આવ્યો એટલે હુમાયૂને વિક્રમાન્જિતની રાણીએ આપેલા નજરાણાને તેના સમક્ષ લાવીને હાજર કરી દીધું અને જે કાંઈ ઘટના બની હતી તેનો વૃત્તાન્ત પણ તેને કહી સંભળાવ્યો. હુમાયૂનના વર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઈને તે કીમતી હીરા બાબરે માટે તેના સદ્વ્યવહારના ઉપહાર તરીકે હુમાયૂનને જ આપી દીધો અને વિક્રમાન્જિતનાં હુકું તથા સૈનિકોને તેમની જ્યાં પણ જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવા માટેની આજ્ઞા આપી દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમને જો કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતાની આવશ્યકતા હોય તો સહાયતા આપવા માટેની પણ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. વિક્રમાન્જિતની રાણી બાબરનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકાર માનીને પોતાના સૈનિકો સહિત શરશાબાહ બાણી જવાને પ્રયાણ કરી ગઈ.*

* રાજ વિક્રમાન્જિતના પૂર્વજે ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૦૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વકાળથી ગવાલિયરમાં રાજ્ય કરતા હતા અને સુલ્તાન સિકન્દર લોદી ગવાલિ-

આગરાના કિલ્લામાં ઇબ્રાહીમ લોદીના જે સિપાહીઓ હતા તેમનામાંના મલિકદાદ કિર્ગીની, મલેસૂર અને ફૌરોજખાન મેવાતી કાંઈક સમજદાર હોવાથી આદર્શ આખરે તેમની પ્રાર્થનાને માન આપીને તેમના અપરાધોની તેમને ક્ષમા આપી દીધી અને ઇબ્રાહીમ લોદીના સર્વ અમીરોને પ્રગણા આપીને સંતોષવાનો પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો. ઇબ્રાહીમ લોદીની માતા એટલે કે સુલ્તાના વાલિદા આગરામાં હોવાની વાર્તા તેના જાણવામાં આવતાં તે તેની પાસે ગયો અને જાણે પોતાની જ માતાને આશ્વાસન આપતો હોયની! તેવી રીતે આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:-

“બુજર્ગ માદર, આપનો નૂરેનજર ઇબ્રાહીમ મયદાને જંગમાં બહાદુરીથી લડીને જતનશીલ થયો છે, એથી આપે ગમગીન નહિ, પણ એક રીતે ખુશ થવાનું છે; કારણ કે, એવા બહાદુર બેટાની માદર થવાની ઇજ્જત કોઈ બહુ જ બખ્તાવર ઔરતને મળી શકે છે. તબદિલી આ ફાતી હુનિયાનો કદીમી કાયદો હોવાથી હિન્દોસ્તાનની સહનશાહતની આજે તબદિલી થઈ ગઈ છે, અને એ કદીમી કાયદાને કોઈ પણ ફેરવી શકે તેમ છે જ નહિ એટલે હવે આપ આ બાદિમને જ પોતાનો નૂરેનજર માની લેશો, તો આપનો ગમ એછો થશે અને આપના જિગરમાં જે જખમ થયો છે તે વક્તના જવા સાથે ફગાઈ જશે. હું આપની દોલત ભૂટી લેવાનો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું તે ઉપરાંત આપના કદમોમાં રૂપિયા સાત લાખ રોકડા નજર કરું છું તે કુબૂલ કરો, અને આગરાથી એક કોસપર આવેલા આલીશાન મકાનમાં આપના રહેવા માટેનો બંદોબસ્ત પણ કરાવી આપું છું. ત્યાં સુલ્તાના વાલિદાની શાનથી જ આપ તાકમ્મ રહી શકશો અને ખુદા પાકની બન્દગીમાં તમારા બાકીના દિવસો વીતાડી શકશો. એ ઉપરાંત જ્યારે પણ આપ આ કિદવીને બોલાવશો ત્યારે કિદવી આપની કદમબોસી માટે હાજિર થશે અને આપના હુકમની તામીલ માટે સર આંખોથી તૈયાર રહેશે. આપને એથી પણ વધારે સગવડની જુસ્સુરત હોય તો ખુશીથી જાણાવો.”

સુલ્તાના વાલિદાએ હાલ તરત તો સર્વ પ્રકારનો ઔપચારિક સંતોષ દર્શાવ્યો અને આખરની ઇચ્છા અનુસાર તે આગરાથી એક ગાઉના અંતરપર ચમુના નદીના તીરમાંતમાં આવેલા મકાનમાં રહેવા માટે આલી ગઈ; પરંતુ તેની દૃઢ્યમાં જે વૈરનો વલ્લિ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો તે શાંત થયો હતો કે કેમ એની શંકા જ હતી.

આખરે પાણીપતના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી છતાંયલા અને આપત્તિમાં આવી પડેલા લોકો પ્રતિ એવી તો અદ્વિતીય ઉદારતા તથા ક્ષમાશીલતા દેખા-

યરને હસ્તગત કરી લેવા માટે કેટલાંક વર્ષો પર્યન્ત આગરામાં બેસી રહ્યો હતો; પરંતુ તેની એ ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ શકી નહોતી. ઇબ્રાહીમ લોદીના અધિકાર-કાળમાં આજમ હુમાયૂંન શીરવાની દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ગવાલિયરના કિલ્લાને બાકી રહ્યો હતો અને છેવટે સુલહ કરીને તેણે ગવાલિયરનો કિલ્લો લઈને શરશાખાદ રાજ વિક્રમાનિતને આપ્યું હતું. રાજ વિક્રમાનિત ઇબ્રાહીમ લોદીનો પરમ મિત્ર હોવાથી ઇબ્રાહીમનો સહાયક થઈને પોતાના સૈન્ય સહિત પાણીપતની રણભૂમિમાં આવ્યો હતો અને રણભૂમિમાં શૌર્યપૂર્વક ઝૂંઝીને અંતે ઇબ્રાહીમની પેઠે તે પણ કામ આવી જઈને શરવીરો માટે મોક્ષદાયિની મનાતી વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો.

હવા માંડી હતી કે તેની એ ઉદારતા તથા સુમાશીલતાના પરિણામે લોકોનો તેનામાં વિશ્વાસ બંધાવા માંજ્યો હતો અને લોકો તેને ફરિશ્તા અથવા 'નૂરે ઇસ્લામ' ના સંબોધનથી ઓળખવા લાગ્યા હતા; છતાં પણ અઘાપિ ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા તેના એ સદ્ગુણોથી અજ્ઞ હોવાથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેની ઉદારતા તથા સમયતાની ગ્યાતિ થવામાં હજી બહુ વિલંબ હતો અને તેનાં કેટલાંક પ્રબળ કારણો પણ હતાં. સુલ્તાના વાલિદા આગરાના શાહી મહલમાંથી બહારના મકાનમાં રહેવા મઠિ ચાલી ગઈ એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના મે માસની ૧૦ મી તારીખે આદશાહ આખરે મહૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના શાહી મહલમાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાર પછી શાંતિથી ભારતવર્ષની તે સમયની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માંજ્યો. આર્યાવર્તનની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિને કેટલોક દુર્તાન્ત ઇબ્રાહીમ લોદીના પોતાના પક્ષમાં આવી મળેલા અમીરોના મુખથી આખરના નાણુવામાં આવી ગયેલો હોવાથી તે શત્રિના સમયમાં શય્યામાં પડીને નિદ્રાધીન થવાને બદલે તે પરિસ્થિતિની ચિન્તારૂપ નિદ્રાને આધીન થઈને શયનાગારમાં ઇતસ્તતઃ બ્રમણ કરતો મનોગત રહેવા લાગ્યો કે:-

“હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર સાહબના જમાનાથી લઈને અત્યાર સુધીના વક્તમાં હિન્દોસ્તાનમાં ત્રણ મુસલમાન આદશાહોએ ફતહ મેળવીને આદશાહત કરેલી છે. તે ત્રણ મુસલમાન આદશાહોમાંનો પહેલો આદશાહ મહમૂદશાહ ગઝનવી હતો, બીજો આદશાહ શહાબુદ્દીન ગોરી હતો અને ત્રીજો આદશાહ હું પોતે છું. અર્થાત્ બીજા દેશમાંથી આવીને હિન્દોસ્તાનમાં શહનશાહતનો પાયો નાખનાર આદશાહ આ ત્રણ જ કહી શકાય તેમ છે. પરંતુ મારી આગળના બે આદશાહોની અને મારી પોતાની હાલતમાં જમીન અને આસમાન જેટલો તફાવત છે; કારણ કે, સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનવીએ જે વેળાએ હિન્દોસ્તાનને સર કર્યું હતું તે વેળાએ ખુરાસાનનું તખ્ત તેના કબ્જામાં હતું, આરબ તથા તુરાનના આદશાહો તેના તાબેદાર હતા તેમ જ સમરકંદનો હાકિમ પણ તેનો જેરફસ્ત હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની ફીજ પણ ઓછામાં ઓછી એક લાખની હતી અને તેના સમયમાં હિન્દોસ્તાનનો કોઈ એક આદશાહ નહોતો; કિન્તુ પ્રત્યેક દેશમાં ભૂદા ભૂદા રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. સુલ્તાન શહાબુદ્દીન ગોરી પોતે જો કે ખુરાસાનનો આદશાહ નહોતો; પરંતુ તેનો બાઈ ગિયાસુદ્દીન આદશાહ હતો અને ‘તખ્તકાત નાસિરી’ નામક તવારીખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક વાર તેણે એક લાખ અને ઔસી હજાર હથિયારબંદ તથા બખ્તરી સવારોના લશકર સાથે હિન્દોસ્તાનપર ચઢાઈ કરી હતી તેમ જ તેના દુશ્મનો પણ કેટલાક રાજ્યો હતા; કારણ કે, તેના સમયમાં પણ હિન્દોસ્તાનનો કોઈ પણ એક જ માલિક તો હતો જ નહિ. હું પોતે જ્યારે બહોરામાં આવ્યો હતો ત્યારે મારી પાસે પંદરસોથી બે હજાર માણસો જ હતા. આ ખાણીપતની લડાઈમાં પણ નેહર, સૌદાગર, જગીરદાર અને જંગીઓ વગયરા બધાને ગણી લેવામાં આવે, તોપણ તેમની સંખ્યા સોળ કે સત્તર હજારથી વધારે થવાનો સંભવ નહોતો અને આ તો હું મારી મોટામાં મોટી ફીજ લાવ્યો હતો તેમ જ જે મુઠ્ઠા એ વેળાએ મારા તાબામાં હતા અને આત્યારે પણ છે તે બદખ્શાન, કંદહાર તથા

કુન્દુજ મારા આ કામમાં મને કાંઈ પણ ફાયદો પહોંચાડી શકે અથવા તો મદદગાર થઈ શકે તેવી હાલતમાં છે જ નહિ; કિંમતુના એ મુલ્કોમાંના કેટલાક પ્રદેશો તો એવા છે કે જે પ્રદેશોને સંભાળવામાટે સામી કેટલીક મદદો આપવી પડે છે છતાં પણ ત્યાં બારે મારા અશાંતિ જ રહ્યા કરે છે. તુરાનના બીજા પ્રદેશો હિન્દુસ્તાન સુલ્તાનો તથા ખાનોના કબ્જામાં છે કે જેઓ મારા કદીમી દુશ્મન છે અને જેમની ફૌજ એક લાખની કહેવાય છે. અહીં હિન્દોસ્તાનમાં બહારથી ખિહાર સૂધીના મુલ્કની બાદશાહી પકડાણું કરતા હતા અને તેમનો બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોહી હતો. ઇબ્રાહીમની ફૌજ પાંચ લાખની હોવી જોઈએ છતાં એક લાખની હતી તેનું કારણ એ હતું કે લડાઈની વેળાએ પૂર્વ બાગના કેટલાક અમીરો બળવાખોર બની ગયા હતા અને તેથી લડાઈમાં તેમનાં લશ્કરોએ બિલ્કુલ હાજરી આપી નહોતી; છતાં પણ ઇબ્રાહીમની એક લાખ જેટલી ફૌજના મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાં મેં તો એક નતનો સદ્દો જ કર્યો હતો; પણ ખુદાએ મારી મેહનતને ફેકટ નથી જવા દીધી અને ફત્તહોજ્જરથી મને સરકાર કરીને આટલા મોટા મુલ્કનો માલિક બનાવી દીધો છે એ ફક્ત ખુદાની મેહરબાનીનો જ નતીલો છે; મારા બેર અને મારી કુબ્જતનો આ અંજમ નથી; આ દૌલત મને મારી હિસ્મત તથા કૌશિશોથી નથી મળી, કિન્તુ પરવરદિગારના ફજલોકરમથી જ મારા કદમોમાં આવી પડી છે. છતાં પણ હજી મારી બાદશાહત બેખૌફ છે એમ તો ન જ કહી શકાય; કારણ કે બાગી અને મગસ્સર પકાણું જસ્સર બગાવત કરશે તેમ જ શુબરાતનો સુલ્તાન, દક્ષિણનો બહમની બાદશાહ, માળવા અથવા મંદ્રનો સુલ્તાન મહમૂદ બિલજ, બંગાળનો શાહ તુસરતશાહ તેમ જ ચિત્તોડ અથવા મેવાડનો રાણો સંઘામસિંહ તેમ જ વિજયનગરનો હિન્દુ રાજા કે જેઓ આબદીથી હુકમત કરનારા છે તેઓ મારા કાયમમુકામ બાદશાહે હિન્દોસ્તાન ચલાના ઇરાદાને નષ્ટયા પછી શાંત થઈને બેસી રહે અને કાંઈ પણ હેડછાડ ન કરતાં મારા માતહત થઈ જાય એમ માનવા માટે મારું દિલ મને ના પાડે છે, અને તેમાં પણ મેવાડનો રાણો સંઘામસિંહ કે જે મંદ્રના બાદશાહોની બાદશાહીમાં ખલલ પડવાથી મંદ્ર સાથે સંબંધ રાખનારા કેટલાક મુલ્કોને દબાવી બેઠો છે એટલે કે રણથંભોર, સારંગપુર, લેલસા તથા અંદેરી આદિ રાજ્યોને દબાવીને અંદેરીને હિન્દુઓનું ઘર બનાવી ત્યાં રોહિતીરાય નામક પોતાના પ્રતિનિધિને કાયમ કરીને પોતાની બહાદુરી તથા તલ્વારના જોરથી બચંકર થઈ પડ્યો છે તે સંઘામસિંહનો કુદરતી રીતે જ મારા મનમાં બટકો થયા કરે છે. એટલા માટે જે બાદશાહત ખુદાતાલાએ મને બખ્શી છે તે બાદશાહતને ટકાવી રાખવા માટે અત્યારે જે ફૌજ મારી પાસે છે તેને પૂરતો સંતોષ આપવાની અને બીજી નવી મોટી ફૌજને ધીમે ધીમે તૈયાર કરી લેવાની સખ્ત બુરુરત છે, એ કાંઈ પણ દાનિશ્મન્દ તથા આકિલ ઇન્સાન કહી શકે તેમ છે એટલે હવે વક્તને નવા ન થવા દેતાં જેમ બને તેમ ઊતાવળથી આ બંદોબસ્તના કામમાં લાગવું જ જોઈએ; કારણ કે, આગ સળગી લાકડા પછી ફોગો બોદવા બેસવું નકામું છે.”

આ પ્રમાણેના નિશ્ચયપર આવીને બાદશાહ બાબર મોટી રાતે શય્યામાં પડ્યો અને માત્ર એક જ પ્રહર નિદ્રામાં વીતાલીને મસ્જિદના મીનારપરથી

મુઘલોની અંતરે અંતરે સંભળાતાં જ તે જાણતે થઈ ઝટપટ વળી કરીને નમાજ પઢવાને બેસી ગયો. પ્રભાતમાં પોતાના સઘળા સિપાહસાહારો તથા સરદારોને દરબારમાં હાજિર થવા માટેનો બાદશાહે પોતાનો હુકમ કહાવી દીધો.

એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢતાં મુઘલ ઇસ્લામ લોકોના જનના મહલમાં પથરના સ્તંભોવાળા દાલાનના ગુંબજની નીચે એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો. બાદશાહના ફર્માન મુજબ શાહજહાં હુમાયૂં, તેના બે નવા મુસાદિઓ અથવા મુહાફિઝે (પુરુષવેપધારિણી કમરપારા તથા શુલ્કદામ), સિપાહસાહારો, અમીરો, અમીરુલ્લેખા, હલ્લા તેમ જ આગરાના કેટલાક જાનજીવત જાગીરદારો આવીને દરબારમાં હાજિર થઈ ગયા અને પોતપોતાના જોહદાને ઓળખી જણાવે બેસી ગયા. બાબરની ફૌજ પણ બાદશાહને સલામી આપવા માટે બાહ્ય ભાગમાં સફ સમારીને બેઠી હતી તેમ જ ગરીબ ગુરબા અને ફકીરો પણ બહાર ખયરાત લેવાની આશાથી બેઠા હતા. આમંત્રિત સર્વ સભ્યોના આવી ગયાની જાણદારે બાદશાહને ખબર પહોંચાડી એટલે પછી થોડી વારમાં જ બાદશાહ બાબર શાહના પોશાક તથા કરોંફરથી દરબારમાં આવી લાગ્યો. ફૌજે સલામી આપી, કિશ્મીપરથી પચીસ તોપો છોડવામાં આવી અને સભાસદોએ બેઠીને માન આપ્યા પછી બાબર જાણદારોની નેજીના પોશાકો વચ્ચે ત્યાં મધ્યભાગમાં ગોઠવી રાખેલા સુવર્ણસનપર બેઠો. થોડી વાર સૂધી સભામાં મૌન વ્યાપી રહ્યું અને ત્યાર પછી બાબર એ મૌનનો ભંગ કરી ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર વાગ્મીથી પોતાના સિપાહસાહારો, સરદારો તથા અમીરોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા જરૂરજંગ સિપાહસાહારો, મારી ઇજ્જતને વધારનારા સરદારો અને મારા શાહી દરબારને શોભાવનારા ઉગ્રા ! મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપણામાંના કેટલાક લોકો જે કાંઈ પણ માલોનર હાથ લાગે તે લઈને પાછા કાબુલ તરફ આવ્યા જવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે અને કેટલાકો તો સફરની તૈયારીમાં પાગ લાગી ગયા છે; કારણ કે, અત્યારે ગરમીના દિવસો હોવાથી ઘોડામાટે દાણા તથા ચારો લેઈએ તેટલા જગ્યામાં મળી શકતા નથી, દૈયત નફરત તથા ગયરીય-નથી બાબી થઈને ચોરી તથા લૂંટફાટ કરવા લાગી છે અને લોકોની આવનવ આવે રસ્તા દુશ્વર નથી થઈ શક્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કાબુલ સાથે સરખાવતાં અહીંની ગરમી ઘણી જ રાખત હોવાથી તેમ જ લૂ પણ લાગતી હોવાથી કેટલાક સિપાહીઓ પડી પડીને મરવા પણ લાગ્યા છે અને સારા સારા હિમ્મતવાળા અને બહાદુર મર્દો પણ પોતાની દિગ્ગતને ધારી બેઠા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિન્દોસ્તાનમાં રહેવાને રાજ ન હોવાથી મારી રજ લીધા વિના જ બહના બોરિયા બાંધીને હુમ દેવાની બાબી જવામાટે તૈયાર થઈ બેઠા છે. મારા સાંભળવામાં આવેલી આ વાત લે સાચી હોય, તો નેહાયત અફસોસનો મુકામ છે; કારણ કે, આપણે અત્યાર સૂફીમાં બેજુબાર જહમતો લેવીને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ અને ઇસ્લામ લોકો જેવા ભેરાવર હુશમનની એક લાખ જેટલી ફૌજને અને આપણી નાનકડી ફૌજના લાગતી શિકરત આપણીને જે પરવરદિગારે આપણા બંદોમાલને

સલામત રાખ્યાં છે અને આખા હિન્દોસ્તાનની શહનશાહત આપણને સોંપી દીધી છે, તે પરવરદિગાર હવે પછી આપણા જનોમાલને નહિ બચાવે અને કાબુલમાં જવાથી આવનારું મૌત નહિ જ આવે, એમ માનવું તે કુદ્દ છે અને ખુદાતાલાની મેહરબાનીમાં બરોસો ન રાખવા બરાબર છે. જ્યારે આપણી જહમતોના સારા ફળને આખવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, તે વેળાયે હાથમાં આવેલા તે ફળને ફેંકી દેવું અને નામદની પેઠે ભાગી જવું એ તમારા જેવા મદાને મદને શોભાવનારું છે ખરું કે? જહમતો અને દિક્કતો વિના આરામ મળતો જ નથી. હું તમને વધારે કાંઈ પણ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે જો તમારામાં મદાનગી હોય અને પરવરદિગારમાં તમારો બરોસો હોય, તો મારી સાથેના સાથે જ રહેવાના સુસ્તકીમ ઇરાદાપર આવી જાઓ અને પાછા કાબુલ જવાની વાતને ભૂલી જાઓ. આમ હોવા છતાં પણ જો કેટલાકોની હિન્દોસ્તાનને છોડી જવાની જ મરજી હોય, તો તેઓ અત્યારે જ ખુશીથી ચાલ્યા જાય; હું તેમને જબરદસ્તીથી અટકાવવા નથી માગતો. હું તો હિન્દોસ્તાનમાં મારી બાદશાહતની ઇમારતના પાયને મજબૂત કરી લીધા વિના કાબુલની દિશામાં પાછો નથી ફરવાનો તે નથી જ ફરવાનો.”

આખરના આ દૃઢ નિશ્ચયાત્મક તથા ઉત્સાહવર્ધક બાબણતું સર્વ સભાસદોનાં હૃદયોમાં એવું તો યોગ્ય પરિણામ થઈ ગયું કે જે સિપાહસાલારો, સરદારો તથા ઉમ્મા કાબુલ જવાને તૈયાર થયા હતા તેમનામાંના ઘણાખરાએ પોતાના તે વિચારને ત્યાગીને આખર સાથે હિન્દોસ્તાનમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને પોતાનો તે નિશ્ચય આખરને સ્પષ્ટ રાખદોમાં દર્શાવી પણ દીધો. માત્ર આજ કલાં તેમ જ આજ મીર મીરાન કોઈ પણ રીતે હિન્દોસ્તાનમાં રહેવાને રાજી ન હોવાથી તેમને બાદશાહે જ્યારે જવા માટેની તેમની ઇચ્છા હોય તે વેળાયે જવાની પરવાનગી આપી દીધી, અને ત્યાર પછી કેવળ વાચાળતાથી નહિ, કિન્તુ વ્યાવહારિકતા કિંવા પ્રત્યક્ષ કૃતિથી તેમનાં મનોને સંતુષ્ટ કરવાના હેતુથી આખર બોલવા લાગ્યો કે:-

“પાણીપતની યાદગાર લઢાઇમાં ફતહ મેળવ્યા પછી મેં આપણી ફૌજને દિલ્લી વિના ક્યાંય પણ લૂટ કરવા દીધી નથી અને દિલ્લીમાં પણ લૂટ માટે અડધા દિવસ કરતાં વધારે વક્ત ફૌજને અપાયેલો ન હોવાથી તે લૂટમાં મળવો જોઇએ તેટલો માલ મળી શક્યો નથી એટલા માટે જો આપણા ફૌજ સિપાહો તથા ફૌજ અફસરોનાં દિલ માયૂસ થયાં હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આજે તેમની એ માયૂસીને દૂર કરવા માટેનો મારો ઇલાજ કરવાનો છે. તે ઇલાજ એ છે કે દેહલીના શાહી ખજાનામાંથી, આગરાના શાહી ખજાનામાંથી, દેહલીમાંની લૂટ-માંથી અને મર્હૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાંથી જે માલોજર અને ખીજી ચીજો મારા હાથમાં આવી છે, તે સર્વ હું મારા સિપાહો, અફસરો તથા સરદારો અને અમીરોને તેમની લાયકી તથા તેમના દરજ્જા મુજબ જહેંચી આપવા માગું છું અને ગઈ કાલે રાત્રે એની મેં આ ફેહરિશ્ત પણ તૈયાર કરી રાખી છે. આ ફેહરિશ્તમાં મારા શાહનશાહ હુમાયૂંનને પણ મેં એક મોટા દરજ્જાનો ફૌજ અફસર જ ગણેલો છે એટલે તેના નામને જોઇને કોઇએ પણ મુતઅન્નિજબ થવાનું નથી.”

આ મગાણે બોલીને બાદશાહ બાબરે તે ફેહરિશ ખજનચીના હાથમાં આપી દીધી અને ખજનચીએ શુલ્ક આવાજથી દરબારના મંચબાગમાં બોલા રહીને તે ફેહરિશ સર્વ સભાસદોને વાંચી સંભળાવી. તે ફેહરિશ બહુ લાંબી હોવાથી જો અહીં આપણે તેનો સાર માત્ર આપીશું તો તે જ સંપૂર્ણ થઈ પડશે. હુમાયૂંને એ બખ્શીશનામાની ફેહરિશ મુજબ ૭૦ લાખ રૂપિયા શાહી ખજનામાંથી અપાયા તેમ જ બે ખજના આખા ગળ્યા વગર આપવામાં આવ્યા; કેટલાક અમીરો, સિપાહસાલારો તથા સરદારોને અનુક્રમે ૬૨ લાખ, આઠ લાખ, સાત લાખ અને છ છ લાખ રૂપિયાની રકમો અપાઈ તેમ જ ફોજમાં જે અફઘાન, હંઝરા, અમરબ અને બદોચ તેમ જ બીજી જાતિઓના જેટલા પણ સિપાહીઓ હતા તે સર્વને તેમની ચોગ્યતાનુસાર ખજનામાંથી ધનાગો અપાયાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ લશ્કરમાં જે સૌદાગર, તાલિમે ઇલમ (વિદ્યાર્થીઓ) તેમ જ બીજા લોકો હતા તેમને પણ બખ્શીશ તથા ધનામી પૂરેપૂરા નવાજવામાં આવ્યા. જે સિપાહોને ખંડખમાં જોડવામાં આવ્યા હતા તેમ જ જે સિપાહો કાશ્મીરમાં હતા તેમનાપર પણ ધનાગો તથા બખ્શીશો મોકલવામાં આવ્યાં. બાબરના બીજા શાહજહાંઓ કામરાન, અસ્કરી તથા હિન્દાલને અનુક્રમે સત્તર તથા પંદર પંદર લાખની તેમ જ મોહમ્મદ જમાન ખીરજને પંદર લાખની રકમ ધનામ તરીકે મોકલવામાં આવી. એ ઉપરાંત નાનાં મોટાં સમળાં સર્ગાસંબંધીઓ માટે પણ રૂપિયા, અશરફી, જવાહિર તથા લોંડીઓ અને શુભાગો સૌગત તરીકે મોકલવામાં આવ્યાં. ત્યાંના અમીરો તથા તેમના સિપાહીઓ માટે મોટી મોટી રકમો મોકલ્યા. સમરકંદ, ગુરાસાન, કાશગર અને ઇરાકમાં જે બાઇબંદ તથા રિશ્તેદારો હતા તેમના માટે પણ સૌગતો રવાના કરાઈ. મીલનીઓ તથા સુલ્તાઓ ગુરાસાન તથા સમરકંદમાં હોવાથી તેમના માટે પણ ત્યાં બેઠસૌગતો ગઈ. મક્કા તથા મદીનામાં પણ નાખાંની ચંદીઓ પહોંચાડવાનો ખંદાબસ્ત થઈ ગયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કાશ્મીરના સુલ્કમાં જેટલાં પણ મહોં, ચૌરતો તથા બચ્ચાં હતાં તે સમળાંને પણ એક એક શાહરૂપી (આપણી આઠ આનીની બરાબરીનો ચાંદીનો સિક્કો) પહોંચાડવાની મોકળાણ કરી દેવામાં આવી. ચાંદખાં તથા નજરુદ્દીનને આ ફેહરિશ મુજબ ખાસ મેદરખાની તરીકે એક એક લાખ રૂપિયા રોકડા અને કેટલાક જેલ્દારો (હીરા, મોતી તથા સોનાના અલંકારો) અપાયા. ખાજા કલાં ખારો મોકલેલી સંખ્યા સારી હોવાથી અને તે કાશ્મીર જવાનો હોવાથી ત્યાં જે બેઠ સૌગતો લઈ જવાની હતી તેમને લઈ જવાનો ભાર તેના શિરખર નાખનામાં આવ્યા તેમ જ ત્યાંનાં ગજની, શુરદેજ તથા સુલ્તાન મસજીદીનો દર્જરો એ ત્રણ રચનો તેને આપવા ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાંથી ત્રણથી વધારે લાખની વાર્ષિક ઉપજતું કલશમ મગાણું પણ આપી દીધું. ખાજા ખીરખીરાન પણ કાશ્મીર જવાના હોવાથી કેટલીક સૌગતોને ત્યાં પહોંચાડવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું અને શુલ્ક લેસન સરીફ તથા બે હિન્દુ મોકલેને તેની લકનાતમાં રાખી આપવામાં આવ્યા. બાબરની આ હાતમહિલીને બેઠને સલામત આશ્ચર્યથી રત્નગિલ તથા હિન્દુદ્દ જ રાઈ ગયા.

એ ઉપરાંત પાંડા તથા હુમિયાર આદિનાં જે ધનાગો અપાયાં તે આ

પ્રમાણેનાં હતાં:-હુમાયૂનને એક ચારકુબ, કમરશસ્ત્રીર અને સોનેરી છન સાથેનો થોડો અપાયાં; ચાંદખાં(કમરપારા)ને એક જડાઉ ખંબર, નજરદીન- (ગુલંદામ)ને એક જડાઉ કટાર; હસન તયમૂર, સુલ્તાન મહમૂદ ખાન તથા મહમ્મદ સુલ્તાન આદિને ચારકુબ, કમરશસ્ત્રીર તથા કમરખંબર તેમજ ખીજ અમીરો તથા જવાંમદોને પણ દરબવાર ધનામો આપવામાં આવ્યાં.

આ ધનામો જોયવામાં હિન્દોસ્તાનના મુગલવંશીય નવીન બાદશાહ બાબર શાહે સોના તથા ચાંદીના સિક્કાને તેમજ ખીજ કીમતી ચીજોને કાંકરા તથા પથ્થર પ્રમાણે ઉડાવીને પોતાની ઉદારતાનો એવો તો પરિચય કરાવ્યો કે એવી ઉદારતા અતઃપૂર્વ હિન્દોસ્તાનના ખીજ કોઇપણ બાદશાહે કદાપિ દર્શાવી હોય એવો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે જો બાબરનો પણ તયમૂર પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનને થોડા વખતમાં છોડીને પુનઃ પોતાના દેશમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર હોત, તો તો આ ધનમાલને ફત્તાફતિયા કરી નાખવાનો ધંધો તેને શોભાવનારો થઈ પડત; પરંતુ પ્રથમથી જ તેનો હિન્દુસ્તાનમાં કાયમમુકામ (સ્થાયી) થવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેણે જાણીપતમાં પોતાને મળેલા મહત્તમ વિજયના સ્મરણાર્થે સર્વને આવી રીતે બખ્શીશો, ભેટો અને સૌગાતો આપીને પ્રસન્ન કર્યા હતા એ તેની ઉદારતાનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ જ કહી શકાય. એ દિવસથી આવા ઉડાઉપણના કારણથી બાદશાહ બાબરને લોકો ‘શાહ કુલંદર’ અથવા ‘મસ્ત કુલંદર’ ના ખીજ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. કુલંદર ફારસીની એક જાતિ છે અને કુલંદર જાતિના ફારસીનો ઘરબાર, ચૌરત, બાલબચ્ચાં તથા દોસ્ત ચારાના તેમજ ધનમાલના લોભને ત્યાગી હાથમાં જે હોય તે ઉડાવી દઈને માયાના તેમજ દાઢી મૂંછાનાં વાળોને મુંડાવી નાખીને ગમે ત્યાં ભટક્યા કરવું અને ખુદા જે કંઈ આપે તે ખાવું, એ પ્રમાણેનો ધર્મ હોવાથી બાબરને જે ‘કુલંદર’ ઉપનામ મળ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યોગ્ય જ હતું; કિંમતુના અમો તો એમજ કહીએ છીએ કે બાબરનો ઈશ્વરમાં અવિચલ વિશ્વાસ હોવાથી જ તેણે આવી ઉદારતા દર્શાવી હતી અને તેથી તે એક ખરો સુસદમાન અથવા ખીજ શખ્તોમાં કહીએ તો ‘નૂરે ઇસ્લામ!’ હતો. દરબાર બખાસ્ત થયો અને સર્વ સલામદો પોતા પોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૬ મું

યમુનાવિહાર અને પ્રણયનો અવિહાર

સંધ્યાનો રમણીય સમય હતો; સંવ્યાસમયને રમણીય કહેવાનું કારણ એ છે કે ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનારાયણનું સ્વરૂપ અત્યંત પ્રચંડ થતું હોવાથી અને તેમનાં કિરણો અત્યંત તીવ્ર થઈને કેવળ મનુષ્યોને જ નહિ, કિંતુ જલજર, સ્થલચર તથા જમર આદિ પ્રાણીઓને એટલે કે સર્વ પશુપક્ષીઓને પણ દગ્ધ કરી નાખવાનો વ્યવસાય ચલાવતાં હોવાથી ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત’ના ન્યાયથી સૂર્યનારાયણ વિશ્વ- પ્રકાશક હોવા છતાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી

કંઠાળીને શીતાંશુ ચંદ્રદેવના સુખદ આગમનને સૂચવનારી સંધ્યાની પ્રતીક્ષા કર્યા કરે છે; કારણ કે, શીતલતાનો પરિચાયક હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુનો સંધ્યાસમય તેમને અતિશય રમણીય ભારે છે અને તેમાં પણ આગરા આદિ મંથભારતીય મહેસોમાં તો ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનારાયણ સાક્ષાત્ અગ્નિદેવના સ્વરૂપને ધારતા હોવાથી ત્યાંના લોકોને નિદાધનો દિવસ યુગ જેવો થઈ પડતાં જો તેઓ રમણીય સંધ્યાકાળ તથા સ્પૃહણીય ચંદ્રમાના ઉદયની કાકદૃષ્ટિથી પ્રતીક્ષા કરે તો તે સર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક જ કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, જેવી રીતે શરદઋતુમાં અગ્નિ ક્રિયા ઉજ્જ્વળતા અમૃત તુલ્ય મનાય છે તેવી જ રીતે ઉજ્જ્વળતાના સમયની સત્ય સુધા શીતલતા જ કહેવાય છે. સારાંશ કે, દિવસના અન્તને અને રાત્રિના આગમનને સૂચવનારો અથવા તો દિવસ તથા રાત્રિના સંધિને દર્શાવનારો મનોરંજક રમણીય સમય આવીને ઉપસ્થિત થયો હતો અને તેથી સમસ્ત દિવસના તાપના પરિતાપને શીતલ જળના સ્નાન તથા શીતલ વાયુના સેવનથી નિવારવાં માટે અનેક લોકો યમુનાના જલમાં અવગાહન કરતા તથા યમુનાના તીરપ્રાંતમાં ભ્રમણ કરતા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. કેટલાક અમીરો તથા સાધનસંપન્ન લોકો પોતપોતાની નૌકાઓમાં બેસીને નૌકાવિહારના આનંદના ઉપભોગ સાથે નાના પ્રકારનાં શીતલ પેયોના પાનથી તપ્ત શરીરોને શીતલતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા દેખાતા હતા. આદેશાદ આગર પણ આજે દરબારમાં થયેલા પરિશ્રમથી મુક્ત થવાના તેમ જ ઉજ્જ્વળતાની ખીડાને સમાવવાના ઉદ્દેશથી એક બૃહદ્ તથા સુંદર નૌકામાં બેસીને પોતાના કેટલાક અમીરો સહિત શીતલ મધ્વોત્ત્ સેવન કરતો યમુનાવિહારમાટે નીકળ્યો હતો; પરંતુ એ નૌકામાં આજે શાહબંદો હુમાયૂન તેની સાથે નહોતો; કારણ કે, તેણે એક બિન્ન નૌકામાં આંદખાં તથા નજરુદ્દીન (કમરપારા તથા શુલંદામ) સાથે યમુનાવિહારની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. આ બિન્ન વ્યવસ્થા કરાવવાનું કારણ એ હતું કે ખાલીપતની રણભૂમિમાંથી આગરા આવતાં માર્ગમાં જે સમય વીત્યો તે સમયમાં તેમ જ આગરામાં આવ્યા પછી જે દિવસો વીટ્યા તેમાં હુમાયૂનનો પોતાના એ જ સમવયસ્ક, સમસ્વભાવ તથા સ્વરૂપસુંદર અંગરક્ષકોમાં અને તેમાં પણ વિશેષતાથી આંદખાં એટલે કે કમરપારામાં એવો અને એટલો તો ગાઢ પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી તે એક નિમેષગાત્રને માટે પણ બિન્ન રહી શકતો નહોતો. હુમાયૂનનો આંદખાં અથવા કમરપારામાં જ આટલો બધો પ્રેમ બંધાયો હતો તે એટલામાટે કે આંદખાં અથવા કમરપારાએ તેને પોતાના શૌર્ય, વીરતા તથા નિર્ભયતા આદિ પુરુષોચિત ગુણોનો પરિચય કરાવવા સાથે અવકાશના સમયમાં પોતાના મધુર કંઠ તથા અદ્વિતીય સંગીત-દીશલ્યનો એટલે કે સંગીત નામક પોતાની કોમળ કળાનો પણ ચથાર્થ પરિચય કરાવ્યો હતો, અને આગરની પેઠે હુમાયૂન પણ સંગીતનો સારો શૌકીન હોવાથી કમરપારાની એ કળાએ તેના મનને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું કે બ્યારે પણ અવકાશ મળે ત્યારે તે કમરપારાના ગીતારના સ્વર સાથેના સંગીતને સાંભળવામાટે તત્પર જ રહ્યા કરતો હતો. આજે પણ નૌકામાં આંદખાં અથવા કમરપારાના સંગીતને સાંભળવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થવાથી 'જો કિબ્લગાહ સાથે આપણે નૌકામાં જઈશું તો ત્યાં શરણનીશીની ધામધૂમ તથા બીજા અમીરો

પ્રમાણેનાં હતાં:-હુમાયૂનને એક ચારકુબ, કમરશરશીર અને સોનેરી બન સાથેના ઘોડા અપાયાં; શાંદખાં(કમરપારા)ને એક જડાઉ ખંબર, નજરદીન- (શુલંદામ)ને એક જડાઉ કટાર; હસન તયમૂર, સુલ્તાન મહમ્મદ આબ તથા મહમ્મદ સુલ્તાન આદિને ચારકુબ, કમરશરશીર તથા કમરખંબર તેમ જ ખીજ અમીરો તથા જવાંમહોને પણ દરજવાર ઇનામો આપવામાં આવ્યાં.

આ ઇનામો જેવવામાં હિન્દોસ્તાનના શુગલવંશીય નવીન બાદશાહ બાંબર- દશાહે સોના તથા ચાંદીના સિક્કાને તેમ જ ખીજ કીમતી ચીજોને કાંકરા તથા પથ્થર પ્રમાણે ઉડાવીને પોતાની ઉદારતાનો એવો તો પરિચય કરાવ્યો કે એવી ઉદારતા અતઃપૂર્વ હિન્દોસ્તાનના ખીજ કોઇપણ બાદશાહે કદાપિ દર્શાવી હોય એવો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે જો બાંબરનો પણ તયમૂર પ્રમાણે હિન્દુ-સ્તાનને થોડા વખતમાં છોડીને પુનઃ પોતાના દેશમાં આઢ્યા જવાનો વિચાર હોત, તો તો આ ધનમાલને ફનાફાતિયા કરી નાખવાનો ધંધો તેને શોભાવનારો થઈ પડત; પરંતુ પ્રથમથી જ તેનો હિન્દુસ્તાનમાં કાયમમુકામ (સ્થાયી) થવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેણે ખાણીપતમાં પોતાને મજેલા મહત્તમ વિજયના સ્મરણાર્થે સર્વને આવી રીતે બખ્શાશો, ભેટો અને સૌગતો આપીને પ્રસન્ન કર્યા હતા એ તેની ઉદારતાનું વિલક્ષણ સ્વસ્થ જ કહી શકાય. એ દિવસથી આવા ઉડાઉપણાના કારણથી બાદશાહ બાંબરને લોકો ‘શાહ કુલંદર’ અથવા ‘મસ્ત કુલંદર’ ના ખીજ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. કુલંદર ફકીરોની એક જાતિ છે અને કુલંદર જાતિના ફકીરોનો ધરખાર, ઔસ્ત, બાલજખાં તથા દોસ્ત આશના તેમ જ ધનમાલના લોભને ત્યાગી હાથમાં જે હોય તે ઉડાવી દઇને માયાના તેમ જ દાઢી મૂંઝાનાં વાળોને મુંડાવી નાખીને ગમે ત્યાં ભટક્યા કરવું અને ખુદા જે કંઈ આપે તે ખાઈ, એ પ્રમાણેનો ધર્મ હોવાથી બાંબરને જે ‘કુલંદર’ ઉપનામ મળ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યોગ્ય જ હતું; કિંનહુના અમો તો એમ જ કહીએ છીએ કે બાંબરનો ઈશ્વરમાં અવિચલ વિશ્વાસ હોવાથી જ તેણે આવી ઉદારતા દર્શાવી હતી અને તેથી તે એક ખરો સુસલ્માન અથવા ખીજ શખ્તોમાં કહીએ તો ‘નૂરે ધરહાસ!’ હતો. દરખાર બખાસ્ત થયો અને સર્વ સલામતો પોત- પોતાના રયાને આઢ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

યમુનાવિહાર અને પ્રણયનો અવિહાર

સંધ્યાનો રમણીય સમય હતો; સંધ્યાસમયને રમણીય કહેવાતું કારણ એ છે કે પ્રીત્તમકાળમાં સૂર્યનારાયણનું સ્વસ્થ અત્યંત પ્રચંડ યતું હોવાથી અને તેમનાં દિરંગો અત્યંત તીવ્ર થઈને કેવળ મનુષ્યોને જ નહિ, કિંતુ જલચર, સ્થલચર તથા ખંડચર આદિ પ્રાણીઓને એટલે કે સર્વ પશુપક્ષીઓને પણ દગ્ધ કરી નાખવાનો વ્યવસાય અલાવતાં હોવાથી ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ના ન્યાયથી સૂર્યનારાયણ વિશ્વ- પ્રકાશક હોવા છતાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રીત્તમકાળમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી

જાણીને શીતાંશુ ચંદ્રદેવના સુખદ આગમનને સૂચવનારી સંધ્યાની પ્રતીક્ષા
 રી કરે છે; કારણ કે, શીતલતાનો પરિચાયક હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુનો સંધ્યાસમય
 મને અતિશય રમણીય ભાસે છે અને તેમાં પણ આગરા આદિ મધ્યભારતીય
 દેશોમાં તો ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનારાયણ સાક્ષાત્ અગ્નિદેવના સ્વરૂપને ધારતા
 વાથી ભાંના લોકોને નિદાધનો દિવસ યુગ જેવો થઈ પડતાં જો તેઓ રમણીય
 વ્યાકાળ તથા સ્પૃહણીય ચંદ્રમાના ઉદયની કાકદૃષ્ટિથી પ્રતીક્ષા કરે તો તે
 ર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક જ કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, જેવી રીતે શરદઋતુમાં
 મૃગિ કિંવા ઉષ્ણતા અમૃત તુલ્ય મનાય છે તેવી જ રીતે ઉષ્ણતાના સમયની
 ત્ય સુધા શીતલતા જ કહેવાય છે. સારાંશ કે, દિવસના અન્તને અને રાત્રિના
 આગમનને સૂચવનારો અથવા તો દિવસ તથા રાત્રિના સંધિને દર્શાવનારો મનો-
 જક રમણીય સમય આવીને ઉપસ્થિત થયો હતો અને તેથી સમસ્ત દિવસના
 આપના પરિતાપને શીતલ જળના સ્નાન તથા શીતલ વાયુના સેવનથી નિવારવા
 માટે અનેક લોકો યમુનાના જલમાં અવગાહન કરતા તથા યમુનાના તીરપ્રાંતમાં
 પ્રમાણ કરતા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. કેટલાક અમીરો તથા સાધનસંપન્ન લોકો
 પોતપોતાની નૌકાઓમાં બેસીને નૌકાવિહારના આનંદના ઉપભોગ સાથે નાના
 પ્રકારનાં શીંગલ પેયોના પાનથી તમ શરીરોને શીતલતાનો સા રાવતા દેખાતા
 હતા. બાદશાહ બાબર પણ આજે દરબારમાં થયેલા પરિશ્રમ થવાના તેમ જ
 ઉષ્ણતાની પીડાને રમાવવાના ઉદ્દેશથી એક જુદા ત નૌકામાં બેસીને
 પોતાના કેટલાક અમીરો સંહિત શીતલ મદ્યોતું સેવન કરતા યમુનાવિહારમાં
 નીકળ્યો હતો; પરંતુ એ નૌકામાં આજે શાહનંદો હુમાયૂન તેની સાથે નહોતો;
 કારણ કે, તેણે એક ભિન્ન નૌકામાં આંદખાં તથા નચ્ચદીન (કમરપારા તથા
 શુલંદામ) સાથે યમુનાવિહારની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. આ ભિન્ન વ્યવસ્થા કરા-
 વવાનું કારણ એ હતું કે પાણીપતની રણભૂમિમાંથી આગરા આવતાં માર્ગમાં જે
 સમય વીત્યો તે સમયમાં તેમ જ આગરામાં આવ્યા પછી જે દિવસો વીત્યા
 તેમાં હુમાયૂનનો પોતાના એ જે સમવયસ્ક, સમસ્વભાવ તથા સ્વરૂપસુંદર
 અંગરક્ષકમાં અને તેમાં પણ વિશેષતાથી આંદખાં એટલે કે કમરપારામાં એવો
 અને એટલો તો ગાઢ પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી તે એક નિર્મલગાનને ગાઈ
 પણ ભિન્ન રહી શકતો નહોતો. હુમાયૂનનો આંદખાં અથવા કમરપારામાં જ
 આટલો બધો પ્રેમ બંધાયો હતો તે એટલામાટે કે આંદખાં અથવા કમરપારામાં
 તેને પોતાના શૌર્ય, વીરતા તથા નિર્ભયતા આદિ પુરુષોચિત ગુણોનો પરિચય
 કરાવવા સાથે અવકાશના સમયમાં પોતાના મધુર કંઠ તથા અદ્વિતીય સંગીત-
 કૌશલ્યનો એટલે કે સંગીત નામક પોતાની કામળ કળાનો પણ ચર્ચાર્ય પરિચય
 કરાવ્યો હતો, અને બાબરની પેઠે હુમાયૂન પણ સંગીતનો સારો શૌકીન હોવાથી
 કમરપારાની એ કળાએ તેના મનને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું કે જ્યારે
 પણ અવકાશ મળે ત્યારે તે કમરપારાના ગીતારના સ્વર સાથેના સંગીતને સાંભ-
 ળવામાં તત્પર જ રહ્યા કરતો હતો. આજે પણ નૌકામાં આંદખાં અથવા કમર-
 પારાના સંગીતને સાંભળવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થવાથી જે કિબ્લગાહ સાથે
 આપણે નૌકામાં જઈશું તો ભાં સરખાનૌશીની ધામધૂમ તથા બીજા અમીરો

સાથેની વાતચીત ચાલતી રહેવાથી આપણે જે આનન્દને મેળવવા માગીએ છીએ તે આનન્દને આપણે મેળવી શકીશું નહિ અને તેથી એક જૂદી નૌકામાં બેસીને જ ચમુનાની સરયર કરવી એ જ આપણા માટે વધારે સારું છે;’ એમ ધારીને હુમાયૂંને પોતા માટે ભિન્ન નૌકાનો પ્રયંધ કરાવ્યો હતો. આ કારણથી હુમાયૂંની નૌકામાં પાંચ કે છ નાવિકો, જે ગુલામ, ચાર બાંદીઓ અથવા લૌંડીઓ, આંદામાં તથા જુલ્ફદીન (કમરપારા તથા ગુલંદામ) અને તે પોતે મળીને ચૌદ કે પંદર વ્યક્તિઓ જ હતી. બાદશાહ તથા પેય પદાર્થો પૂર્ણ પરિમાણમાં તેમણે નૌકામાં સાથે લઈ લીધા હતા.

હુમાયૂંનો મધ્યરાત્રિ પૂર્વે પાછા ફરવાનો વિચાર ન હોવાથી સંધ્યાનો અંત થઈ ગયો અને રાત્રિના આરંભને સૂચવનારા અંધકારનો વિશ્વમાં વિસ્તાર થવા માંડ્યો ત્યારે જ તેણે નાવિકોને દીપકો પ્રકટાવીને નૌકાને હંકારવા માટેની આજ્ઞા સંભળાવી; કારણ કે, એ જ્યેષ્ઠ માસની શુક્લા દ્વિતીયાની નિશા હોવાથી અદ્વપકાળમાં જ કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાની રાત્રિ સમાન અંધકાર આપી જવાનો સંભવ હતો અને તેથી દીપકોના પ્રકાશ વિના ચાલી શકે તેમ હતું જ નહિ. શાહજહાંની આજ્ઞા પ્રમાણે નાવિકો હજી તો દીપકોને પ્રકટાવતા હતા એટલામાં જ ગાઠ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને સારપછી દીપકોના પ્રકાશવંદે અંધકારને ભેદતી, દીપકોની પ્રતિચ્છાયા અથવા દીપોના પ્રતિબિંબવંદે ચમુનાના કૃષ્ણ જલપ્રવાહમાં દીપકોની એક નવીન માયાવી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરતી, જલના તરંગોને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપતી અને જાણે આનન્દની અતિશયતાથી ડાલી રહી હોયની તેવી રીતે જળના પ્રવાહમાં વારંવાર ડોલતી તથા વારાંગના સમાન નૃત્યના ભાવને દર્શાવતી હુમાયૂંની નૌકા ચમુનાના વારિપ્રવાહમાં વાયુની સહાયતાથી તીરમાન્તને ત્યાગીને આગળ વધવા લાગી. નૌકા આગળ ચાલવા લાગી એટલે હુમાયૂંને આંદામાં અથવા તો કમરપારાને સંબોધીને કહ્યું કે:—

“દોસ્ત આંદ ! હવે તારા ગીતારના તારોને મેળવવાની શરૂઆત કરી દે અને આપણી નૌકા આ વસતીવાળા બાગને છોડીને આગળ વધી જાય એટલે પછી કાંઈએક એવી ચીજને છેડી દે કે જે સાંભળવાથી દિમાગ તર થાય અને દિલ બાગ બાગ થઈ જાય ! દોસ્તેમત્, હું તારા ગાનાનો દિલોબ્ધનથી મુસ્તાફ છું; તારો આ હુનર શમા છે અને હું તે શમાપર પડીને બળી જતારો પરવાનો બેળાક છું !”

“બળી જાય હુન્દરના હુસ્મનો ! ખરું પૂછો તો મારા હુનરની આપ આટલી બધી તારીફ તથા કદ્ર કરો છો તે પાસે મહુબ્બતનો અંતરમ છે; આપની હાત-ગદિલીનો નતીલો છે અને આશક મિન્નજનો અથવા બેશે જવાનીનો હુગામ છે ! મારા હુનરથી જો હુન્દરનું દિલ બાગ બાગ થતું હોય, તો હર વક્ત આ ગુલામ પોતાના અદના હુનરથી આકાના દિલને શુશ કરવાને તૈયાર છે; કારણ કે, આ આંદ હુન્દરની કદ્રદાનીપર નિસાર છે, હુન્દરના હુસ્મનો તાબેદાર છે.” આવી રીતે નસ્રતા દર્શાવીને આંદામાં અથવા કમરપારાએ ગીતારના તારોને મેળવવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો.

ગીતારના તારને મેળવતાં કમરપારાને કંઈક વિલંબ થવાથી હુમાયૂંને અધી-દતાથી પૂછ્યું કે: “કેમ આંદ ! આજે તારો જુલ્ફદી નથી મળતા ?”

એના ઉત્તરમાં કુમરપારા વ્યંગ્યાત્મક ભાવથી કહેવા લાગી કે: “શાહનંદા સલામત! આ ગીતારના તારોની તળીયત આશક તથા માણકાની તળીયત જેવી હોવાથી જેવી રીતે કેટલીક વાર આશક તથા માણકાની તળીયતના તાર તરત મળી જાય છે અને કેટલીક વાર તેમની તળીયતના તારોને મળતાં વાર પણ થાય છે; તેવી જ રીતે ગીતારના તારો પણ કોઈ વાર ઝટ મળી જાય છે અને કોઈ વાર તેમને મળતાં વાર પણ થાય છે. હવે તારો મળી જવાની તૈયારી છે; કારણ કે, હવે છેલ્લા તારને જ મેળવવાની બાકી હાડમારી છે. પણ ગરીબ-પરવર, આ નજરફીન પણ ગાવાના હુનરમાં ચકતાયે જમાના હોવાથી આજે એક થીજ એના મુખથી પણ સાંભળો, એવી મારી આપને ખાસ બલામણુ છે. હું ગીતાર વગાડીશ અને એ ગાશે.”

“ત્યારે એમ જ હતું તો આટલા દિવસ નજરફીને પોતાના એ અછળ હુનરને છુપાવીને જે શુનાહ કર્યો છે તે શુનાહની એને સજા આપવી જોઈએ, અને તે સજા એ જ છે કે આજે એ પોતાના હુનરને દિલોગ્ગનથી ખુલ્લો કરી બતાવે અને શાહમાનીનો એક નવો રંગ જમાવે.” હુમાયૂને કુમરપારાની બલામણુને સ્વીકારીને પોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

ગીતારના તારો મળી ગયેલા હોવાથી કુમરપારાએ ગીતારને વગાડવાનો આરંભ કરી દીધો અને ગીતારના તારસ્વર સાથે પોતાના મધુર કંઠસ્વરને મેળવીને શુકંદામ નિમ્ત સંગીત ગાવા લાગી:—

ગજલ

“યે કહાંથી મેરી ફિસ્મત તુ નેકકાર હોતા;
ન કિસીકા દિલ દુખાતા ન જફાશઆર હોતા:—યે
તેરે જુલ્મે નારવાંકી જે ન હોતી ખલક શાકી;
તો ખુદા કે સામને હા ન તુ શર્મશાર હોતા:—યે
તુ સિતમરે દરગુજરતા મયે વફાએ જન દેતી;
તેરે દિલમે રહમ હોતા, મેરે દિલમે ખ્યાર હોતા:—યે
જો હો શૌકે કરે એહસન તો હો નંનિસારે એહસન;
કે હમ્મીદવારે એહસન નહીં શર્મશાર હોતા:”—યે

શુકંદામ સંગીતકળા અથવા તો ગાનવિદ્યામાં કુમરપારા જેવી નિષ્ણાત તો નહોતી જ; પરંતુ તેના કંઠમાં એક પ્રકારની એવી તો અલૌકિક તથા અવર્ણનીય મધુરતા અને સ્વાભાવિક સ્વરેકતા રહેલી હતી કે તેના યોગે તેનું સંગીત શ્રોતાને બહુ જ મનોહર તથા આકર્ષક બાસતું હતું. હુમાયૂન પણ તેના એ સંગીતને સાંભળીને તેમ જ સંગીતના આશયની ગંભીરતાને અનુભવીને મોહમુગ્ધ થઈ ગયો અને તેથી તેને ધન્યવાદ આપતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“શાખારા, નજરફીન! શાખારા; જેમ તારું નામ નજર છે તેમ તારું ગાવાનું કામ પણ નજર છે. હું ધારું છું કે કોઈ ખેતકા અને સિતમગર આશકની વફાદાર અને બાગદુબ્બત માણકાના દિલમાં બાકી રહેલી છુપી આતિશને આ અલ્ફાજના આકારમાં બહાર કાઢવાની શાયરે આ ગજલમાં કોશિશ કરેલી છે અને મારી સગળ શુભળ શાયરનો એ મફરૂદ પૂરેપૂરો ખર આવ્યો છે. અફરોસ!

જે કોઈ પણ બદનસીબ અને મહાબળતઆશના માશકાનો એવા સિતમશઆર, સંગદિલ અને હવસપરસ્ત કમનત આશક સાથે પાલો પડી જાય છે; તે માશકા જે અસ્મતપનાહ હોય તો બન્ને જહાનની ન રહેવાથી તેના મોઢામાંથી તાઉમ આતિશના આવા જ શોઅલા નીકળતા દેખાય છે. પરવરદિગાર એવા નાતરસ બેવફા આશકોને જહાનમવાસિલ કરે અને રશ્કેદ્દર, બાવફા અને ઉદ્દતપરસ્ત માશકાઓની સઘળી મુરાદો પૂરી કરે!”

ગુલંદામે પોતાના શિરપર વીતેલી ઘટનાને અને તેના યોગે પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા શોકમય ભાવોને મુખદ્વારા બહાર કાઢીને પોતાના હૃદયમાં બળતા પશ્ચાત્તાપના પાવકને કેટલેક અંશે શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપર્યુક્ત ગજલ ગાઈ હતી અને તેનો તે ઉદ્દેશ કુમરપારાના લક્ષમાં આવી ગયો હતો; પરંતુ હુમાયૂંન ગુલંદામની સત્ય જાતિ, સત્ય સ્થિતિ તથા સત્ય પ્રકૃતિથી સર્વથા અજ્ઞ હોવા છતાં પણ સ્વાભાવિક તેના મુખમાંથી એવા અનુકંપાદર્શક ઉદ્ગારો નીકળી ગયા કે તેના એ ઉદ્ગારો સાંભળીને ગુલંદામના અંતઃકરણમાં અધિક આધાત થતાં તેનાં નેત્રોમાં નીર જરાઈ આવ્યું અને તે નિરાશાદર્શક નિશ્વાસ નાખતી નિરાશાની અંધકારાવૃત્ત ભયાનક માનસિક અટવીમાં ભ્રમણ કરવા લાગી. પણ ક્ષણ બે ક્ષણમાં જ વર્તમાન પરિસ્થિતિનું સ્મરણ થતાં તેણે પોતાના અંતઃ-શોકને અંતરમાં જ સમાવી દીધો અને બળાતકારે શાંતિના ભાવને દર્શાવીને સ્વાભાવિકતાથી કહેવા માંડ્યું કે:-

“શાહનહા સલામત ! શાહી ખાન્દાનમાં પયદા થવા છતાં આપનું દિલ આવું મોમ જેવું નર્મ છે અને આપ આવા નાજુક ખિયાલાતને પણ આટલી બારીકીથી સમજી શકો છો એ જોઈને આ બાદિમને ઘણી જ અન્યબી થાય છે. ખરેખર એવા બેવફા અને નાતરસ સયદેહવસ આશકના પાલે પડેલી બદ-કિસ્મત રશ્કેકમર બાવફા માશકાની હાલત કાબિલે રહમ થઈ પડે છે એમાં કોઈ પણ જાતનો શક નથી. પરવરદિગાર એવી માશકાઓના સરપર બારિશે-રહમ વર્ષાવે અને તેમના ઇશ્કે મળજીને ઇશ્કે હકીકીના રૂપમાં પલટાવીને પર-સ્તારે આશકમાંથી પરસ્તારે હક બનાવે ! !”

“આમીન !” એ શબ્દથી હુમાયૂંને ગુલંદામના વિચારો સાથે પોતાની સંમતિ હોવાનું દર્શાવીને પછી કુમરપારાને કહ્યું કે: “હવે આ નજરુદ્દીનને જરા આરામ લેવા દે અને તારા દિલ્પજર હલકમાંથી બહારે સરોદને બાહર વહેવા દે.”

“જેવું શાહનહા સલામતનું ફર્માન !” આ પ્રમાણેના વિવેક દર્શાવીને કુમ-રપારાએ નિમ્ન સંગીતને અંતઃકરણની સંવેદનાપૂર્વક ગાવાનો આરંભ કરી દીધો:-

ગજલ

“યે રંગ લાયા હય ખૂન જમકર, જિગરકે બપર કદમકે નીચે;

બસ અબ લગાના પડેગા નશતર, જિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

ખલિશ કરેગા જિગરમેં પયદા, ન રખને દેગા કદમ જમીંપર;

યે ગમ ખટકતા હય ખાર બનકર, જિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

ફિશ હય પાની હવાસો દિલપર, લૅવરમેં હય પાઉઓંકી કિસ્તી;

કે મોજજન હય વહાં સમન્દર, જિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

કરુંગી જખ્તે કુગાં કહાં તક, મયેં કર ચુકી પયરવી યહાં તક;
કે આખલે પડ ગયે સરાસર, નિગરકે ઊપર કદમકે નીચે”—યે.

આ ગજલને સાંભળીને અને તેમાં સમાયલા આશયનો વિચાર કરીને હુમાયૂન કહેવા લાગ્યો કે: “દોસ્ત અંદ, આજની તારી આ ગજલને સાંભળીને અને તેમાં સમાયલા આશયનો વિચાર કરીને મને અત્યારે તે ગજલનું સ્મરણ થઈ આવે છે કે જે ગજલ અમારી એક ગુલઝુસાર અને ગયરતે કમર તાતારી બાંદી કમરપારાએ ન્યારે મર્દૂમ આલમખાન કાબુલમાં મારા કિબ્લગાહ પાસે મદદ માગવાને આવ્યો હતો તે વેળાએ ‘આગેવઢા’માં બુદબુલ જેવા હલકથી ગાઈ સંભળાવી હતી અને જે ગજલની શરૂઆત હું ન સૂલતો હોઈ તો, ‘ગરીબોંકા લી કોઈ આસરા હોતા તો કયા હોતા;’ આ પ્રમાણેના રાખદોથી થતી હતી. દોસ્ત અંદ, હું ન્યારે પણ તારા બદનને, તારા અહેદાને અને તારી અદાને જોઈ છું તેમ જ તારા દિલ્પછર હલકમાંથી નીકળતા સરોદને સાંભળું છું ત્યારે તે તાતારી બાંદી કમરપારામાં અને તારામાં એ બધી બાબતોમાં મને એટલું બધું મળતાપણું દેખાઈ આવે છે કે તે ઔરત હતી અને વું મર્દ છે એટલા તફાવતને બાદ કરીએ તો જાણે પરવરદિગારે તમે બન્નેનાં શરીરોને એક જ સાંચામાં ઢાળીને બનાવ્યાં હોયની! એમ જ મને બાસ્યા કરે છે. ગીતાર વગાડવામાં કમરપારા પણ તારી પેઠે જ ચક્રતાયે જમાના હતી અને તે બાંદી હોવા છતાં તેની તબીયત, ખાસીયત તથા આદતો બિલ્કુલ અમીરાના હતી. તે ઇસ્તખ્ત નહિ, પણ જલ્લતની દૂર હતી; કારણ કે, હુસ્નઆરા હોવા સાથે તે અસ્મત-રાઆરી અથવા પાકદામાનીથી પણ મામૂર હતી.”

“શહજાદયે આલમ, એક મામૂલી બાંદીની આપ નામદારની જખાને મુખારિકથી આટલી બધી તારીફ સાંભળીને મને હયરત થાય છે; કારણ કે, આ તારીફમાં અંદરની મહુબ્બતનો રંગ પણ મળેલો છે એમ આપની હમ્દદી તથા બાલવાની ઢબથી સાફ દેખાય છે. ગુસ્તાખી થતી હોય તો મોઆફ કરશો, પણ આ ફિદવીને તો એમ જ લાગે છે કે આપ નામદાર તે હુસ્નઆરાની નિગાહે મહુબ્બતના શિકાર થયા છો; તે દિલઝબા સત્તમના આશકે નંનિસાર થયા છો, તે દિલઝબાના દિલદાર થયા છો એટલે એ કારણથી હસીન મર્દોમાં પણ તમારી આંખોને તમારી તે માશૂકાની શકલો રાખાહત દેખાયા કરે છે; મજનૂની આંખમાં લયલી જ તરે છે.” કમરપારાએ વિનોદના સ્વરૂપમાં હુમાયૂનના મનોબાવને વિશેષ પરિમાણમાં જાણી લેવાના આશયથી આ પ્રમાણેના રાખદો ઉચ્ચાર્યા.

“મારા મુશિક્કે ગમગુસાર અને રદ્દિકે નંનિસાર! તે બાંદીની અત્યારે મારી જખાન જે તારીફ કરી રહી છે તેમાં મારી અંદરની મહુબ્બતનો રંગ મળેલો છે; હું તે માહુપારાની મહુબ્બતનો તેમ જ નિગાહેનાજનો શિકાર થયો છું અને તે દિલઝબા સત્તમનો આશકે નંનિસાર થયો છું, એ તારી માન્યતા બિલ્કુલ ખરી છે; પરંતુ કમરપારાને એક મામૂલી બાંદી માની લેવામાં તે માહુરની તારી જખાનથી તૌહીન થાય છે, અને એ તારી એક સખ્તમાં સખ્ત અને જેની મોઆફી ન આપી શકાય તેવી સૂલ થતી દેખાય છે; કારણ કે, કમરપારા કાબુલમાંથી ચાલતી થઈ ગયા પછી અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તે

શરીર માદરપિદરની એક આલીખાન્દાન દુખ્તર હતી અને કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી એક ખાંદીની હાલતમાં આવી પડી હતી. અફસોસ કે તેના આલીનસખ હોવાનો એ રાજ બહુ જ મોડો અમારા જાણવામાં આવ્યો; નહિ તો આજે તે કુમરપારા મારી ખેગમના ઓહદાપર આવીને મારા જનાનખાતાની અંતતને વધારતી હોત અને હરહાલમાં મારી હમ્શરીક થઇને રાજોરોજ મારા આરામના ખિયાલાતને જિગરમાં ધારતી હોત!” હુમાયૂને કુમરપારાની કુસીનતાનો પરિચય કરાવીને તેના નિર્ગમનથી થયેલી પોતાની નિરાશાનું પણ ભગ્ન દ્વયથી દર્શન કરાવી દીધું.

“ત્યારે કુમરપારા કાબુલમાંથી ક્યારે અને શા કારણથી આલતી થઈ ગઈ હતી તેમ જ ક્યાં જવાને રવાના થઈ હતી?” કુમરપારાએ પોતે જ કુમરપારા હોવા છતાં જાણે કુમરપારાનું નામ આજે જ પ્રથમ વાર સાંભળતી હોયની, તેવી અજ્ઞતાને દર્શાવીને જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું.

“જે દિવસે મહૂમ આલમખાન કાબુલમાંથી પાછો હિન્દોસ્તાન ભણી આવવાને નીકળ્યો હતો તે જ દિવસે મારા કિબ્લગાહ પાસેથી કાંઈ જુસ્સરી સળખ બતાવીને તેણે ત્રણથી ચાર મહિનામાટે ત્હાતાર તરફ જવામાટેની રજ મેળવી હતી અને મારા કિબ્લગાહે તેને ખસે સોના મોહોરો આપીને કેટલાંક હથિયાર તથા ઘોડાનો પણ ખંદોખસ્ત કરાવી આપ્યો હતો; પણ તે બતાવને અમે કાબુલમાંથી નીકળ્યા તે વેળાએ ચારને બદલે આઠ કે નવ મહિના જેટલો સમય વીતવા છતાં તે પાછી આવી નહોતી અને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ તેના કરાય સમાચાર અમારા સાંભળવામાં આવી શક્યા નથી.” હુમાયૂને નિરાશાને દર્શાવનારા મલિન મુખથી કુમરપારાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“અને કુમરપારાના આલીનસખ હોવાની વાત હજરત સલામતને કાણ અને ક્યારે સંભળાવી?” અત્યાર સૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને નૌકાના એક છેડાપર યમુનાના જલતરંગ તથા પ્રવાહમાં પડતા દીપકોના પ્રતિબિંબોના અવલોકન સાથે હુમાયૂન તથા કુમરપારા વચ્ચે ચાલતા સંભાષણનું પણ લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતી શુલંદામે પોતાના દીર્ઘ મૌનનો ભંગ કરી વચ્ચે જ આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન રજૂ કરી દીધો.

“કુમરપારાના ગાલ્યા જવા પછી જો કે ત્રણ મહિના જતાં ત્હાતાર દેશનો એક માલે તુજ્જર અને ખુજર્ગ સૌદાગર કાબુલમાં આવ્યો હતો અને તે શાહી મેહમાન હોવાથી એક દિવસ વાતપરથી વાત નીકળતાં તેણે કુમરપારાના આલીનસખ હોવાનો કિસ્સો અમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો હતો.” હુમાયૂને શુલંદામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“તે સૌદાગર કુમરપારાના ખાન્દાનનો જ કિસ્સો સંભળાવ્યો હતો તેના જુબ્બે કુખાખ શો હતો વાદ?” શુલંદામે ખીજે સવાલ પૂછ્યો.

શુલંદામના એ સવાલના જવાબમાં હુમાયૂન તે વૃત્તાન્તના સારને વર્ણવતો કહેવા લાગ્યો કે: “ચાહગાર બેગ રહીરજ કાબુલનો એક આલી ખાન્દાન, હરામ અને હઈજગત અમીર હતો અને તે આજથી પચીસેક વર્ષની વાત પર પોતાના ગાહ સાથે કાંટક અપૂર્ણતાન ગવાથી ત્હાતાર દેશમાં આવ્યો ગયો

હતો. તાતારમાં એક વર્ષના નિવાસ પછી ત્યાંના એક શરીફ સૌદાગરની શુલ-
રુખસાર નામની હસીના તથા પાકઅસ્મત નૌજવાન દુખ્તર સાથે તેણે શાદી
કરી હતી અને તે શાદીના અંતમ તરીકે કેટલાંક વર્ષ પછી કુમરપારાનો જન્મ
થયો હતો. કુમરપારાનો જન્મ થયો તે વેળાયે શુલરુખસારનાં માદરપિદર
જતનતનશીન થયાં હતાં અને કુમરપારાના જન્મને હજી તે એક વર્ષ પણ થયું
નહોતું એટલામાં તે તેની માદર શુલરુખસાર પણ આ દુનિયાની જહાનને હમે-
શને માટે ત્યાગીને જતનમાં ચાલી જતાં તેના ફિરાકમાં દીવાના જેવો થઈ
ગયેલો. મીરજ ચાદગાર એમ પણ મુલ્કે અદમનો મુસાફિર થઈ આ દુનિયાને
છોડી ગયો. આવી રીતે બહુજ નાની ઉંમરમાં માદરપિદરને ખોઈ બેસવાથી
કુમરપારા યતીમ થઈ ગઈ અને પરવરદિગાર વગર તેને સંભાળનાર ખીલું કોઈ
પણ રહ્યું નહિ. બનાવ એવો બન્યો કે ચાદગાર એમના મકાનની પડો-
સમાં એક સૌદાગરનું મકાન હતું. તે સૌદાગર વધારે પૈસાદાર નહોતો
તો પણ તેની ખીખીને ઓલાદ ન હોવાથી યતીમ કુમરપારાપર રહમ
આવતાં તે રહમદિલ બાનૂએ કુમરપારાને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધી, તેનું
પોતાની દુખ્તર પ્રમાણે જ મહુબ્બતથી પાલન પોપણ કર્યું અને કુમરપારાની
ઉંમર દશ કે અગિયાર વર્ષની થઈ તેટલામાં તે તે સૌદાગરની ખીખી પોતે તાલીમ-
યાફતા તેમ જ ગાવાના હુનરની ઉસ્તાદ હોવાથી તેણે તેને ઇલમની તાલીમ
આપવા સાથે ગીતાર વગાડવાના તથા ગાવાના હુનરમાં પણ હોશિયાર બનાવી
લીધી. જ્યારે કુમરપારાની બાર વર્ષની ઉંમર થઈ તે વેળાયે બનાવ એવો બન્યો
કે તે સૌદાગરનો કેટલોક માલ રસ્તામાં લૂટાઈ જવાથી તેમ જ એક ખીલ
સૌદામાં કેટલીક ખોટ આવવાથી તે એકદમ ગરીબીની આફતમાં આવી પડ્યો
અને મેથી એ જ અરસામાં મારા દિબ્બગાદના કેટલાક મુસાફિરો, શુલામો તથા
બાંદીઓની ખરીદીમાટે, ત્યાં જઈ પહોંચતાં તે સૌદાગરે કુમરપારાને એક
હુનર અશરફીની કીમતે અમારા તે મુસાફિરોના હાથમાં વેચી નાખી. આવી
પરિસ્થિતિમાં કુમરપારા અમારા અયવાનમાં એક બાંદી તરીકે આવી હતી
અને અમારા અયવાનમાં આવ્યા પછી પોતાની શીર્સી જબાન, મિલનસાર તખી-
યત, માદર દેવા છતાં ખાકસારી, બાંદી હોવા છતાં પાકદામાની તેમ જ ખીજ
હમ્દા ખાસીયતોથી તેણે મારાં વાલિદ તેમ જ વાલિદાનાં દિલોને એવાં તો જીતી
લીધાં હતાં કે અમારા અયવાનમાં તેની એક શાહજહાદી જેટલી જ ઇજ્જત થતી
હતી; કારણ કે, સુલ્તાન પોતે જેને ઇજ્જતની નજરથી જોતો હોય, તેને ખીલું
કોઈ દિકારતની નજરથી કેમ કરીને જોઈ શકે વારુ? ખયર; કુમરપારા અને હું
પોતે લગભગ દરિસન હોવાથી જેમ જેમ એક ખીજના વધારે અને વધારે સમાજ-
મમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ એક ખીજનાં દિલોનું પરસ્પર આકર્ષણ થતાં અમારી
દોસ્તી વધવા લાગી અને તે દોસ્તીએ અંતે જે મહુબ્બત અથવા ભુનૂને ઇશકે
લયલી મળનું તથા શીર્સી ડ્રહાદને દીવાનાં બનાવી દીધાં હતાં તે મહુબ્બતના
સ્વરૂપને ધારી લીધું. કુમરપારા મારી લયલી થઈ ગઈ અને હું કુમરપારાનો
મળનું બની ગયો. ફિરસા કોતાહ, અમે એક ખીજ સાથે શાદીની ગિરહથી
દરેશને માટે બંધાવાને તૈયાર થઈ ગયાં અને મારાં વાલિદા માર્ફત મારા એ

ધરાદાને મેં મારા વાલિદ આગળ પેશ પણ કરાવી દીધો; પણ અફસોસ, મારા કિબ્લગાહ, તેઓ કુમરપારાની એક દુખ્તર જેવી ઇજ્જત કરતા હોવા છતાં પણ, તે એક ખરીદાયલી બાંદી હોવાથી તેને હમ્સર ન માનીને એ શાહીમાટે રબ આપવાથી સાફ ઇન્કાર કરી દીધો. ખસ થઈ ચૂક્યું; કિબ્લગાહની એ 'ના'થી અમો બન્નેની બધી ઉમ્મીદોપર પાણી ફરી વળ્યું અને તે દિવસથી જ કુમરપારાનું દિલ હમેશા માયૂસ રહેવા લાગ્યું. છેવટે મારાથી દૂર થઈને પોતાના બળતા નિગરને ઠંડું કરવાના ઈરાદાથી તેણે મારા કિબ્લગાહ પાસેથી રબ મેળવી લીધી અને કાબુલને છોડીને તે ચાલી ગઈ. જ્યારે તે સૌદાગર આવ્યો ત્યારે અમારા બંનેવામાં આવ્યું કે જે સૌદાગરની બીબીએ કુમરપારાને પાણી પોશીને મોટી કરી હતી તે એ જ સૌદાગર હતો; કુમરપારાને વેચી નાખ્યા પછી કેટલેક વર્ષે તે સૌદાગરીમાં માલેતુજ્જર થયો હતો અને તેના ઘરમાં ઔલાદની ખોટ હોવાથી તેની બીબીના દબાણથી તે પાંચગણી વધારે કીમત આપીને પણ કુમરપારાને પાછી લઈ જવામાટે જ કાબુલમાં આવ્યો હતો. કુમરપારાના કયાંક આદ્યા જવાની વાત સાંભળીને તે બહુ જ માયૂસ થઈ ગયો અને તેણે જ્યારે કુમરપારાના જન્મની બધી હકીકત કહી સંભળાવી ત્યારે ચોખ્ખું જણાઈ આવ્યું કે કુમરપારા એક શરીફનદી હતી એટલું જ નહિ પણ તેનો પિદર મીરન આદગાર એક મારા કિબ્લગાહ સુદતાન બાખરશાહનો નજ-દીકનો એક રિશ્તેદાર હતો એટલે જ તેની સાથે મારી શાદી થઈ હોત, તો તેથી અમારા શાહી ખાન્દાનની ખેંઠજીતી થવાનો જરા પણ સંભવ નહોતો. મારા કિબ્લગાહ પછી તો બહુ જ પસ્તાવા લાગ્યા અને કુમરપારાને ગમે ત્યાંથી શોધી લાવવામાટે તેમણે સિપાહોને પણ મોકલ્યા; પણ પાંજરામાંથી ઉડી ગયેલી બુદબુલ પાછી હાથ ન આવી અને અમારી એક પણ કોશિશ ન ફાવી. હવે તો અમને અમારી કિસ્મત વળી હિન્દોસ્તાનમાં ખેંચી લાવી છે એટલે હવે તે દિલ્લહારના દીદાર આ નિન્દગાનીમાં તો મોહાલ જ છે. કુમરપારા જ્યાં પણ હોય ત્યાં તેને રખખુલ આલમીન શાદમાં રાખે એજ તેના આ આશકે સાદિકની દુઆ છે!"

હુમાયૂનના હૃદયની આવી દયાજનક અવસ્થાને જોઈને પુરુષવેષધારિણી કુમરપારાના હૃદયસમુદ્રમાં પણ પ્રેમની એવી તો ઉત્તુંગ લહરીઓ ઉછળવા માંડી કે તેના યોગે જાણે 'હમણાં જ આ છત્ર વેષને ત્યાગીને મારા આશકે નંનિસારના ગળે બાજી ખડું!' એમ કુમરપારાના મનમાં થવા લાગ્યું; પરંતુ અદ્વાપિ પોતાના સલ સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવામાટેનો યોગ્ય પ્રસંગ આવેલો ન હોવાથી વિવેકના બળથી તેણે પોતાના એ ઉન્માદને રામાવી દીધો અને અંતઃકરણને દૃઢ કરીને તે હુમાયૂનને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે: "શાહનદા સલામત, આપ કુમરપારામાટે આટલા બધા માયૂસ તથા ગમગીન ન થાઓ તેમ જ આટલી ઉદ્દ સૂધી ના-ઉમ્મીદ ન થઈ જાઓ; કારણ કે, તમારી મંત્રદેનજર અને જનોનિગર કુમરપારા નિન્દા છે; એટલું જ નહિ, પણ તે આજે કેટલાક વક્તથી હિન્દોસ્તાનમાં આવીને વસેલી છે, તે આપની જ ગિરફતારે મહબ્બત છે અને તેના નિગરની સદતતતમાં આપ નામદારની જ દાયમ હુકૂમત છે. હું થોડા વક્તમાં આપ નામદાર સાથે તેની મુલાકાત કરાવીશ અને ત્યાર પછી તાત્કાલમાં જવામાટે અહીંથી મારી છાવણીને ઉઠાવીશ."

“દોસ્ત આંદ ! આ તું સાચું બોલે છે ? મારી મંત્રદેનજર બનોનિગર કુમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં છે ? તે હજી પણ મારી મહુબ્બતની અસીર છે ? જો એમ જ હોય તો આજે મારી ઔજપર તકદીર છે ! જા, આવતી કાલે બામ-દાદમાં જ રવાના થા, અને તે મારી દિલરુબા ન્યાં હોય ત્યાંથી તેને લાવીને મારી પાસે હાજિર કરી દે અથવા તો મને તેની પાસે લઈ જઈને તેના ખુશ્તુમા દીદારને દેખાડી મારી આંખોને તર કરી દે. તારી આ ખિદમતનો હું તને એટલો મોટો બદલો આપીશ કે તારી નવાબોની શાન થઈ જશે અને તું અમીરાના શાનો શૌકતથી નિન્દગી બસર કરી શકીશ.” હુમાયૂને કુમરપારાના દર્શન તથા મિલનમાટે આવી અધીરતા દર્શાવ્યા પછી કાંઈક શાંત થઈને પૂછ્યું કે : “પણ રક્કિ ! કુમરપારા સાથે તારી ઓળખાણ કેવી રીતે થઈ અને તે હિન્દોસ્તાનમાં છે, એટલું જ નહિ, પણ અમુક સ્થાનમાં રહે છે એટલી હદ સૂધીની વાત તારા બાણવામાં કેવી રીતે આવી શકી એની કલ્પના મારાથી કરી શકાતી નથી, અને તેથી જ તું એ બાબતનો મારી આગળ ખુલાસો કરીશ તો તારો આ તારા દોસ્તપર મહુજ એહસાન થશે.”

કુમરપારા હવે આ બાબતનો શો ખુલાસો કરવો અને સાચા જેવો જ દેખાય તેવો બનાવડી જવાબ શો આપવો એ વિશેની ચિન્તામાં પડી ગઈ; પરંતુ સદ્બાગ્યવશાત્ તત્કાળ તેને એક યુક્તિ સૂઝી આવતાં તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે : “મેહરબાન શાહબદા, મારી શકલો શબાહત તેમ જ શુક્રતાર, રક્તાર, અને હલક વગયરા કુમરપારા સાથે બિલ્કુલ મળતાં છે, અને તે ઔરત છે ને હું મર્દ છું એટલો જ અમારા વચ્ચે તફાવત છે એ તો આપ પોતે જ અલ્યાદે આપની જબાને મુબારિકથી બોલી ગયા છો, તો હવે મારે જણાવવું જોઈએ કે કુમરપારા મારી માદરબદ હમ્શીરા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો અને કુમરપારાનો જન્મ એક જ દિવસે અને એક જ વેળાએ થયેલો હોવાથી અમો જોડિયાં ભાઈ બહુન છીએ અને તેથી જ અમારી શકલો શબાહતમાં જરા પણ તફાવત જોવામાં નથી આવતો. જેવી રીતે તાતારી સૌદાગરે કુમરપારાને બાંદી તરીકે વેચી નાખી હતી તેવી જ રીતે મને પણ ગુલામ તરીકે વેચી નાખ્યો હતો અને મારો ખરીદતાર અમીર મને પોતાની સાથે ખંભામાં લાવ્યો હતો. હું મારી બહુનથી પહેલાં વેચાયેલો હતો એટલે હમ્શીરા મારા મુકામને જાણતી હોવાથી કાબુલમાંથી રવાના થઈને મારી પાસે જ આવી હતી, અને તેણે જે વાર્તા અલ્યાદે આપ નામદારે મને કહી સંભળાવી છે તે જ વાર્તા અક્ષરેઅક્ષર કહી સંભળાવી હતી. મારા માલિકની મારાપર મેહરબાની હોવાથી મારી હમ્શીરાના આવ્યા પછી મને તેણે પોતાની ગુલામીમાંથી આબદ કરી દીધો, અને તેથી મારી બહુનને સંભાળથી એક શરીર ઔરત પાસે રાખીને હું મારા આ દોસ્ત નજરુદ્દીન સાથે જતન-શીન આલમખાનનો મુલાનિમ થયો અને ત્યાર પછી અમો બન્ને દોસ્તો હાતમદિલ અને રુસ્તમેસાની સુલ્તાન બાબરશાહના મુલાનિમ થતાં આપ નામદારની તહનાતમાં રહેવા લાગ્યા એ તો આપ નામદાર જાણો જ છો એટલે ફિરસાને વલ કરવાની જરૂરત નથી. હું પોતે જ મોકો આવતાં આ બાબતને

આલમખાનહ આગળ છેડવાનો હતો અને મારી હુશીરા સાથે આપ નામદારની કદ્દુદાઈમિઠેની પરવાનગી મારી કોઈ મોટી ખિદમતના બદલામાં માગવાનો હતો; પણ ખુદાની મેહરબાનીથી અમારા આલીનસખ હોવાની વાત બાદશાહ સલામતના જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી તેઓ આ કદ્દુદાઈમિઠે આગળની પેઠે ના પાડે તેમ નથી અને તેથી હવે આ કામના અંજામને લાવવામાં સમયનો વધારે ભોગ આપવો નકામો છે. આપ આ સઘળી બાબત આવતી કાલે બાદશાહ સલામતને જાણાવો, અને શાહીમઠે તેમની પરવાનગી લઈ દ્યો એટલે એક બે દિવસમાં અમે બન્ને દોસ્તો અહીંથી રવાના થઈશું અને કુમરપારાને જેમ બનશે તેમ ઊતાવળથી લાવીને હુન્દૂરના કદમે મુબારિકમાં હાજર કરી દઈશું. કામ બધું બની ગયેલું હોવાથી પશેમાની તથા માયૂસી બેકાર છે; તે પરવરદિગારમાં બરોસો રાખો કે જે નેક ઇન્સાનોની નેક ઉમ્મીદોને હમેશા પૂરી કરનાર છે.”

“આમીન, આમીન, આમીન!” હુમાયૂને કુમરપારાના ઉપદેશને માનપૂર્વક મસ્તકપર ધારી લીધો.

આ વેળાએ બહુધા રાત્રિનો દોઢ પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને નૌકા આગરાના નૌકાઘાટથી ચાર કે પાંચ ગાઉ જેટલી દૂર આવી પહોંચી હતી એટલે હુમાયૂને હવે નાવિકોને નૌકાને આગરાની દિશામાં પાછી વાળવાની સૂચના આપીને ગુલામો તથા બાંદીઓને દસ્તરખાન બિછાવીને તેનાપર ખાનાની રિકાબીઓ ગોઠવી દેવાની તેમ જ શરાબ, શર્બત તથા શીતલ જલને તૈયાર રાખવાની આજ્ઞા આપી દીધી. હુમાયૂન આગરામાં આવ્યો ત્યાં સૂધી મહિરાને તેણે કદાપિ હસ્ત-સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો; પરંતુ આગરામાં આવ્યા પછી બાદશાહ બાબરે વિજયના આનન્દચિન્હ તરીકે બળાઢરે તેને મહિરા પીવડાવી હતી અને તેથી આજે નૌકામાં શીરાજની દુખ્તે અંગૂર(દ્રાક્ષાસવ)ની એક સુરાહીને સાથે રાખવાની તેણે બાંદીને સૂચના આપી દીધી હતી. દસ્તરખાનપર ખાનાની તૈયારી થઈ જતાં હુમાયૂન, આંદખાન અને નજરુદ્દીન (કુમરપારા તથા શુલંદામ), દસ્તરખાનપર બેસીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવા લાગ્યાં. પ્રથમ સર્વ મિત્રોએ થોડી થોડી મહિરા પી લીધી, ત્યાર પછી ખાનાને ઇન્સાફ આપ્યો અને જલપાન તથા શર્બતનું પાન કર્યા પછી સૂકા મેવાપર પણ સારી રીતે હાથ ચલાવવા માંજ્યો. ઉદરપૂર્ણ કરી લીધા પછી તેઓ પાછા વાતોમંદ અને ગાનતાનમાં સમય વીતાડવા લાગ્યાં અને તેટલામાં ગુલામો, બાંદીઓ તથા નાવિકો ઉદરને બરી લેવાના દાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયાં. વળતી વેળાએ વાયુ જોઈએ તેટલા પરિમાણમાં અતુક્કળ ન હોવાથી તેમ જ પ્રવાહની સામા ચાલવાનું હોવાથી આગરાના નૌકાઘાટપર પહોંચતાં રાત્રિનો અંત થવા આવ્યો એટલે કે ઉપક્રાળમાં તેઓ પાછાં આગરાના કિનારાપર સહી સલામત પહોંચ્યાં. એ વેળાએ કિલ્લામાં જવાનું અયોગ્ય ધારીને નૌકાઘાટથી અલ્પ અંતરપર આવેલી પોતાની છાવણીમાંના પોતાના તંબૂમાં જઈને હુમાયૂન નિદ્રાવશ થયો, અને પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા શુલંદામ તે તંબૂની પાસેના એક ણીળ તંબૂમાં નિદ્રાધીન થવામઠે આલી ગઈ. બાબર તો ક્યારનોય ચમુનાવહાર કરી પાછો ફરીને શાહી મહલમાં આવ્યો ગયો

હતો. હુમાયુન તો શય્યામાં પડતાંની સાથે જ નિદ્રાવશ થઈ ગયો; પરંતુ કુમરપારા તથા ગુલંદામના તંબૂમાં એક ચમત્કારિક ઘટના થવાથી તેઓ નિદ્રાધીન થઈ શકી નહિ. તે ચમત્કારિક ઘટનાનું આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં અવલોકન કરીશું.

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૨૦ શું

ગુલંદામનું સાગ્યવિધાન

તંબૂમાં આવીને સૂવાની તૈયારી કરતાં ગુલંદામે કુમરપારાને કહ્યું કે: “બધી બંધી કુમરપારા, તું કાબુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં શા કારણથી આવી હતી તેમ જ પાણીપતના મયદાનમાં ઘણીક વાર શાહજહા હુમાયુનની તહનાતમાં રહેવામાંથી મરજી તે શા કારણથી ખતાવી હતી એ વાતને તેં તો જો કે અત્યાર સૂધી બહુ જ આલાપીથી છુપાવી હતી; પણ આજે તારો તે રાજ કાશ થયો છે અને તમારી મહુબ્બતનો બધો ભેદ તમે આરાકમાશકની પોતાની જખાનથી જ મારા નજીવામાં આવી ગયો છે. બલે, મારી હરશીરા કરતાં પણ અજીબ સખી, તમે આરાકમાશકની બંધી મુરાદોબર આવે અને તમે આ જહાનમાં શાહમાન રહો, એ જ આ ગરીબ ગુલંદામની તમોને સાચા દિલની દુઆ છે. સુખને મેળવવામાંથી મારી હમ્મીદોબર પાણી ફરી વળેલું હોવાથી હવે તો મારે તારા સુખને ભેદને જ ખુશી હાસિલ કરવાની છે.”

કુમરપારા ગુલંદામને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે: “બહુન ગુલંદામ, આમ છેક માયુસ ન થા અને નાહમ્મીદીની ગુલામ ન થઈ જા. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તારા બેવફા આશકને તેની બેરહમી તથા સિતમગરીનું મળતું ભેદજો તેલું ફળ મળી ગયું છે એટલે હવે કોઈ વફાદાર, હૃદયપરસ્ત અને તારા જેવા જ નૌજવાન હસીન ખાવિન્દની ખીખી થઈને આ જિન્દગીની શાહમાનીને ભોગવવાની કોશિશ કર; પોતાની જિન્દગીને નવેસરથી ભોગવવાની કોશિશ કર; કારણ કે, ઔરત એક બળીયો હોવાથી બાગબાન ખાવિન્દની હિફાજત વિના તે બળીયો બેકાર થઈ જાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શૌહરત્સુય બાગબાન વિના ઔરતસ્સુય રાજર-વૃક્ષ બેસમર-ખિફળ અથવા નિઃસંતાન રહેવાથી શૌહર વિનાની ઔરતની જિન્દગીનો ખાતમા યતાં તેનાં નામો નિશાન પણ નેરતોનાજીદ યાય છે એ તું નથી જાણતી કે શું? આપણા મજહુબમાં શૌહરના મરી ગયા પછી ઔરતને ખીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાનો હક અમાયલો છે અને તારી તો હજી શાદી પણ થઈ નથી, તો પછી ખીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરીને શાહ થવાને બદલે તું આમ બેસબજ નારાહ સામાદે યાય છે? જોટા ખયાલોમાં બાટકી ખરી બાબતને સામાદે ભૂલી જાય છે?”

“બહુન કુમરપારા, તારી આ નસીહત બિહકુલ ખરી હોવા છતાં પણ મારા દિલમાં જે ખટકો રવા કરે છે તે એ જ છે કે, મારી શાદી થઈ ગઈ હોત અને ત્યાર પછી મારો શૌહર જતનશીન યતાં આપણા મજહુબના કાનૂન મુજબ ખીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરી લેવાનો મોકો આવી પડ્યો હોત, તો તે એક જીંદગી બાબત યાન; કારણ કે, આખી હાલતમાં તે ખીજો મર્દ એ વાતને

સારી રીતે નજીતો હોય છે કે તે એક અક્ષતા દામનવાળી 'કુંવારી' કન્યા સાથે શાદી કરતો નથી, પણ એક બેવા ઔરત સાથે નિકાહ કરે છે અને તેથી તે મર્દને ઠગવાનો ગુનાહ ઔરતના માથાપર આવી શકતો નથી. પરંતુ મારી હાલત એવી થઈ પડી છે કે નામને ખાતિર મારી શાદી નથી થઈ, તો પણ મારી બેવ-કૂટીના કારણથી ગાજીખાન સાથેની મારી મહબબતનો શાદી પછી આવવો ભેદએ તે નતીલે શાદી પહેલાં જ આવી ગયો છે અને મારા દામનમાં દાગ લાગી ગયો છે એટલામાટે જો હું બીજા કોઈ લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાને તૈયાર થાઉં અને તે મર્દને આ રાજીથી આગાહ ન કરું તો મારા માથાપર ઠગાઈનો ગુનાહ આવી પડે છે અને જો તેને મારો એ ભેદ જણાવું છું તો તે મર્દ મારી સાથે નિકાહ કરવાને કદાપિ તૈયાર નહિ થાય, એ એક મોટી અડચણ મારા રસ્તામાં આવી નડે છે. ગમે તેમ થાય, મારાં બાગે જવાની, ગુદશને મુરાદ અને ગુલિસ્તાને શાદમાની બરખાદ થઈને ઉજડી જાય; તો પણ કોઈ નેક મર્દને ઠગવાનો અને ક્યામતને દિવસે એ ગુનાહની જવાબદારીના ભારને માથા-પર ઉઠાવીને અશ્મે નમથી પરવરદિગાર આગળ રજૂ થવાનો મારો વિચાર નથી; મારી કિસ્મતમાં જ માથૂંસી લખાયલી છે તો પછી શાદમાનીને મેળવવાની આપણી કોશિશો શું બેન તેમ જ બેકાર નથી?" શુલંદામે બીજા મર્દ સાથે શાદી કરવાની તેની લેશ માત્ર પણ ધચ્છા ન હોવા છતાં કુમરપારા તેને લગ્નમાટેનો વિશેષ આગ્રહ ન કરે એટલામાટે લગ્ન ન કરવાનાં એવાં તો બલિષ્ઠ કારણો દર્શાવી દીધાં કે કુમરપારા વિચારમાં પડી ગઈ અને કેટલીક વાર સૂધી કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ.

અંતે કોઈ એક માર્ગ મળી આવતાં કુમરપારા શુલંદામને સંખ્યાધીને શાન્તિ તથા ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: “શુલંદામ, જો કોઈ મર્દની સાથે નિકાહ કરવાની જ તારી મર્જ હશે, તો કોઈ એવો મર્દ પણ તને જુસ્સુર મળી આવશે કે જે તારા દામનમાં લાગેલા દાગના ભેદને નાણી લીધા પછી પણ તારી રાસ્તબાજીથી તારાપર નિસાર થઈને તારી સાથે નિકાહ કરી તને પોતાની હકદાર બીબી બનાવવાને તૈયાર થઈ જશે; કારણ કે, કેટલીક વાર રાસ્ત-બાજ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં જૂનો જ અંનમ લાવી બતાવે છે; કેટ-લીક વાર મારી બતાવે છે અને કેટલીક વાર તારી બતાવે છે.”

“હીક છે; જ્યારે એવો કોઈ વફાદાર, હુબકાર, હસીન, નૌજવાન, ઉદ્કૃત-પરસ્ત તેમ જ સાથે ફરિશ્તાખસ્લત મર્દ મળી આવશે ત્યારે આપણે આ બાબતનો વિચાર કરી લઈશું. અત્યારે આવી બાબતના વિચારથી દિમાગને તકલીફ આપવી બેન છે.” શુલંદામે કુમરપારાની વાતને હાલ તરત તો હવામાં જ ઉડાવી દીધી.

“પણ જ્યાં સૂધી આ મર્દાના પોરાકને હુમેશાને માટે રજા આપીને તું તારા પોતાના જનાના લિબાસમાં રહેવાની શરૂઆત ન કરે, ત્યાં સૂધી તું ગમે તેવી અને ગમે તેટલી હસીના હોવા છતાં પણ કોઈ લાયક મર્દનું દિલ તારામાં કેવી રીતે પડેવાય અને એવો મર્દ તને કેમ કરીને મળી આવે એનો તું વિચાર કરી જો. આ મર્દાના લિબાસમાં રહેવાથી તો કોઈ દિવસ એમ બની જશે કે તને સારો રૂડો રૂપાળો નૌજવાન મર્દ માનીને કોઈ હુસ્નપરસ્ત તથા ઉદ્કૃતપરસ્ત

નાજનીન તારી મહુબ્બતનો દમ બરવા માંડશે અને તારી જનિસાર માથકા થઈ જશે; પણ તેની ઉસ્મીદ પૂરી થશે નહિ અને તેથી તે તને જલિમ તથા ખેરહમ ધારીને તને કોસવા પણ મંડી જશે. આવી અથડામણી ન થવા દેવા માટે હવે તારે જેમ બને તેમ જલ્દ પોતાના જનાના લિખાસમાં રહીને પોતાની ખરી જતને ઓળખાવવાની સખત જુસ્સુરત છે. તું તારા સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવી જઈશ એટલે તારી સૂરત તથા સીરતના હજારો પરસ્તાર નીકળી આવશે અને તેમનામાંથી કોઈ મર્દ તારી મન્શા પ્રમાણેનો પણ નીકળી આવે તો તેમાં અબયળી જેવું કાંઈ પણ નથી; કારણ કે, ખુદાની ખુદાઈમાં અમુક ચીજ નથી એમ બન્યું પણ નથી અને બનવાનું પણ નથી.” કુમરપારાએ ગુલંદામને સ્વાભાવિક સ્ત્રીવેષમાં રહેવામાટેનો ઉપદેશ આપ્યો.

પરંતુ તેના એ ઉપદેશને સાંભળીને ગુલંદામ હાસ્ય કરતી કહેવા લાગી કે: “બહુન, તું પોતે તો આ મર્દાના લિખાસને ધોરીને જનાના લિખાસમાં આવી જા એટલે પછી મારો પણ જનાના લિખાસમાં રહેવાનો સમય આવી લાગશે. ખચર; હવે આ બખેડાની રસ્સીને આટલેથી જ તોડી નાખો અને અત્યારે તો મીઠી નીંદનો મજા આપ્યો. જે થવાનું હશે તે થઈ રહેશે; કારણ કે મુકદ્દરમાં લખાયલા લેખને મટારી દેવાની કોઈની પણ તાકત નથી.” ગુલંદામે આવી રીતે વાદાનુવાદનો અંત લાવીને નિદ્રાધીન થવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો.

“નૂરેનજર ગુલંદામ, આજે સૂવાની કોશિશ ન કર; કારણ કે, આજની રાત તે હવે પછીની તારી જિન્દગીના રાસ્તાને નક્કી કરી નાખનારી રાત છે; આજે મારી અને તારી આ છેલ્લી શુદ્ધતઘૂ છે અને છેવટની મુલાકાત છે. ખેડી યા; ન ગભરા અને ખાલિસ દિલથી મારી સાથે શુદ્ધતઘૂ કરવાને તૈયાર થઈ જા!”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુલંદામ નિદ્રાધીન થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એટલામાં દીપકના અતિશય મંદ પ્રકારથી બહુધા અંધકારમય દેખાતા તંબૂમાં એક પ્રકારના દિવ્ય સ્વર્ગીય પ્રકારનો અચાનક વિસ્તાર થઈ ગયો, તે પ્રકારના મંદ્યમાં ગુલંદામને તેના પોતાના સ્વર્ગવાસી વૃદ્ધ પિતા જમાલુદ્દીનની પ્રભાવશાલિની તથા તેજસ્વિની ગંભીર છાયામૂર્તિ પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી દેખાઈ અને તે છાયામૂર્તિના મુખમાંથી નીકળેલા ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગારો તેનાં શ્રવણોમાં પ્રવેશતાં તે પોતાની રાચામાં ઊઠીને ખેડી થઈ ગઈ. કુમરપારા પણ જગતી હોવાથી ઊઠીને ઊભી થઈ અને તે છાયામૂર્તિને નમન કરી મર્યાદાથી નેત્રોને નીચાં ઢાળી તેની સામે ઊભી રહી. ગુલંદામ પણ પછીથી રાચાને ત્યાગીને ભૂમિપર ઊભી રહી અને તે છાયામૂર્તિના મુખમંડળને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોતી નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાને વર્ષાવવા લાગી. આ અદ્ભુત દૃશ્ય ઉપસ્થિત થતાં ત્યાં કેટલીક વાર સૂધી આશ્ચર્ય તથા ખેદમયી નિઃસ્તબ્ધાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

ગુલંદામને અશ્રુ વર્ષાવતી જોઈને જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ ગંભીર વાણીથી કહેવા લાગી કે: “ગુલંદામ, જ્યારે મેં આત્મિક* તરીકે તને પ્રથમ દર્શન આપ્યું

* પ્રત્યેક મનુષ્ય અનેક મનોવૃત્તિયુક્ત એક આત્મા છે અને માનવશરીર તે જ આત્માનું એક બાહ્યવસ્તુ છે. આત્મા જ નિહાળે છે, આત્મા જ સાંભળે છે અને આત્મા જ વ્યક્તિવિશેષમાં પ્રેમ ક્રિયા દ્વેષનો ભાવ રાખે છે, આત્મા જ

હું અને તારો ઉદ્ધાર ક્યોં હોતો તે વેળાયે હું મને જીવતો ધારતી હતી અને તેથી મારી છાયામૂર્તિને જોઈને તારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય તથા શોક થયો નહોતો. પરંતુ ત્યારપછી તારા વિયોગની વેદના અસહ્ય થતાં મારું મરણ થયું હતું, એ વાર્તા તારા નાણુવામાં આવી ગયેલી હોવાથી અત્યારે તારા મનમાં સ્વાભાવિક જ શોકનો આવિર્ભાવ થવાથી તે અશ્રુપાતદ્વારા પોતાના એ શોકને દર્શાવવા માંડ્યો છે, એ તારા પિતૃપ્રેમને નિહાળીને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ યાય છે. શુભદામ અને કુમરપારા! એક વાર મરણ પામીને આ નશ્વર વિશ્વને સહાને માટે ત્યાગી જવા છતાં પણ આવી રીતે મને મારા પોતાના પૂર્વરૂપમાં જ તમારા સમક્ષ ઊભેલો જોઈને તમો લેશ માત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થશો નહિ; કારણ કે, શરીરના નાશ સાથે આત્માનો નાશ નથી થતો અને જે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના એક પ્રબળ મનોવિકારને હૃદયમાં દૃઢ રાખીને મરણ-વંશ થાય છે તે આવી રીતે આત્મિકના રૂપમાં આ વિશ્વમાં અમુક કાળપર્યંત ભટક્યા કરે છે અને તેના શુભ કે અશુભ મનોવિકારની પૂત્તિ થયા પછી જ તેનો

ધર્માનુષ્ઠાન, મહત્ત્વ તથા માધુર્યની ઉપાસના કરીને મહાત્મા બની જાય છે અને આત્મા જ કુત્સિત જીવન વીતાડીને પિશાચ આદિ નામોથી વર્ણવાય છે. આપણા અનેક ભારતવાસીઓ પરલોકગત આત્માને ‘પ્રેતાત્મા’ના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ તેમનું એ વિધાન સર્વથા વિસંગત તથા અપરાધજનક છે; કારણ કે, મહા-ભારત તેમ જ અન્ય પુરાણ ગ્રંથોમાં કેવળ અધઃપતિત આત્માઓને જ ‘પ્રેતાત્મા’ નામથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ‘અમરકોષ’માં ‘પ્રેત’ શબ્દનો અર્થ ‘નરકગામી પ્રાણી’ છે અને ‘પદ્મપુરાણ’માં ‘પ્રેત’ની આકૃતિનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરાયેલું છે:-

“વિકરાલમુખં દીનં પિશંગનયનં મૃશમ્ ।

ઊર્ધ્વમૂર્ધજઘ્નનાંગં યમદૂતમિવાપરમ્ ॥

ચલજિહ્વં ચ લસ્બોઘં દીર્ઘજંઘશિરાકુલમ્ ।

દીર્ઘોર્ધિ શુષ્કતુષ્ઠં ચ ગત્તાક્ષં શુષ્કપંજરમ્ ” ॥

અર્થાત્, “પ્રેતનું મુખ મોટું તથા બયાનક, શરીર કૃશ તથા દીન તેમ જ નેત્રો ઊંડાં ઊતરી ગયેલાં અને પીળા રંગનાં હોય છે. શિરપરના કેશો સોયા જેવા ઊભા, શરીરનો રંગ કાળો, જિહ્વા લાંબી અને લપલપ કરતી તેમ જ નંધાઓ મોટી તેમ જ ભરેલી નસોવાળી હોય છે. તેનું સમસ્ત શરીર શુષ્ક અસ્થિપંજર માત્ર અને જોવામાં પ્રતિયમદૂત સમાન પ્રતીત યાય છે.”

‘પદ્મપુરાણ’ તથા ‘અગ્નિપુરાણ’માં પ્રેતોના ગણભેદનું પણ વર્ણન કરાયેલું છે. તેઓ પોતપોતાના કર્મફલાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખાય છે; તથાપિ સર્વ પ્રકારનાં પ્રેતો પાપિષ્ઠ તથા અસ્પર્શ્ય તેો અવશ્ય હોય છે જ. તેમના ખાનપાનાદિની વસ્તુઓ મનુષ્યોના ખોલવા તથા સાંભળવા યોગ્ય નથી. આ સર્વ કારણોથી ભારતીય ભાષાઓમાં ‘પ્રેત’ એક હલકી ગાળ મનાય છે અને તેથી પરલોકગત પ્રાણીઓના આત્માઓને લિંગભેદથી ‘આત્મિક’ અથવા ‘આત્મિક’ નામથી ઓળખવા એ વિશેષ ઉત્તમ છે.

ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. કેટલાક જડવાદીઓ જો કે પરલોકગત આત્માની આત્મિક અવ-
સ્થાના અસ્તિત્વને નથી સ્વીકારતા, પરંતુ એ તેમનો બચાનક અજ્ઞાનમૂલક પ્રમાદ છે;
હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, જેન્દ અવેસ્તામાં, ખ્રીષ્ટમાં તેમ જ આપણા પવિત્ર
ધર્મશાસ્ત્ર કુરાનશરીફમાં પરલોક તેમ જ પરલોકવાસીઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલી
છે અને તેનું કારણ એ છે કે જે ધર્મમાં પરલોકનું અસ્તિત્વ નથી તે ધર્મ જ નથી.
જે ધર્મમાં પરલોકનો અભાવ હોય, તે નિરીશ્વર તથા નિરાલંબ ધર્મનું માહાત્મ્ય
કિંવા મહત્ત્વ શું હોઈ શકે વારુ? આપણા ધર્મશાસ્ત્રની પવિત્ર અરબી ભાષામાં
'નિત્તાત' તથા 'રહ' આદિ શબ્દો છે તે એ પરલોકગત આત્માની આત્મિકતાના
અસ્તિત્વને જ સિદ્ધ કરી બતાવનારા છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી."

“ત્યારે શું સર્વ આત્મિકો આપના જેવા વિધાયક જ હોય છે કે પછી
કેટલાક આત્માઓ વિધાતક પણ હોય છે? કારણ કે, બહુધા સર્વત્ર વિધાતક
તથા પરપીડક પ્રેતાત્માઓની કથાઓ વિશેષ પરિમાણમાં સંભળાય છે, એ તો
આપ કિબ્લગાદુ પણ સારી રીતે જાણો જ છો તો એ ભેદ શો છે વારુ?”
શુલંકામે દૃઢ્યને દૃઢ કરીને પોતાના પરલોકવાસી પિતાની ઇચ્છામૂર્તિને આ
પ્રમાણેના અધ્યાત્મિક પ્રશ્ન નિજ્ઞાસાથી પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની ઇચ્છામૂર્તિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વવત્ ગંભીરતાથી કહેવા
લાગી કે: “મનુષ્ય આ જડદેહને લાગી દીધા પછી આ ચર્મચક્ષુઓથી ન જોઈ
શકાય તેવા અધ્યાત્મજગતમાં જઈને સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરે છે અને ત્યાં
ક્રમવિકાસના નિયમ અનુસાર દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પોતાની ઉત્તતિ કરતો રહે છે.
આત્માની આ ઉત્તતિ સર્વજનસંખ્ય તથા સીમારહિત હોવાથી અને વિધાયક
પ્રમાણે વિધાતક આત્મિકો પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી જેઓ અત્યારે
અત્યંત નિષ્કુર, પાપિષ્ઠ, પરપીડક, વિશ્વાસઘાતક તથા પરસ્વાપહારક આત્મિકો
તરીકે જોવાયા છે તેઓ પણ અધ્યાત્મજગતમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અનુતાપના
અગ્નિમાં બળતા રહીને ઉચ્ચ પ્રકારના દેવત્વને મેળવવાના અધિકારી થાય છે
અને દેવભોગ્ય સુખસંપત્તિના લોકના થઈને જગદીશ્વરને ધન્યવાદ આપતા રહે
છે. મનુષ્યો આ લોકમાં મનના અત્યંત ગુપ્ત પ્રદેશમાં ઉત્તમ કે અધમ અથવા
પવિત્ર કે અપવિત્ર એટલે કે જેવા ભાવને પોપે છે; સુખમાંથી સત્ય
કિંવા અસત્ય તેમ જ કંઠાર કિંવા મધુર જેવા પણ શબ્દોને ઉચ્ચારે છે
અને જીવનના પ્રતિમુદ્દર્તમાં જે જે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વની
આકૃતિઓ અધ્યાત્મજગતમાં નિરંતર અંકિત થતી રહે છે અને
તેથી જ્યારે તેઓ પરલોકમાં જાય છે તે વળાયે પોતાના કર્મપટને જોઈને
તદનુસાર સુખવંદ શીતલ કિંવા દુઃખવંદ દગ્ધ થયા કરે છે. પરંતુ જેઓ દુઃખવંદ
દગ્ધ થનારા આત્માઓ હોય છે, તેમનાં તે દુઃખો પતિતપાવન, અધમોદ્ધારક
અને દયામય પરવરદિગારની કૃપાથી ચિરચાથી નથી થતાં એટલે કે મનુષ્ય
જ્યારે દુઃખરૂપ અગ્નિમાં તપીને શુદ્ધ થઈ જાય છે એટલે પછી ધીમે ધીમે
નવજીવનને પ્રાપ્ત કરીને તત્ત્વતઃ ધામમાં સ્થાન મેળવી શકે છે. આથી સ્પષ્ટ
જાણી આને છે કે ચરિત્રની નિર્મળતા જ મુક્તિનું સોપાન છે. જે લોકો શુદ્ધિ-
નિષાકતા યોગે નારિતક હોવા છતાં પણ સ્વરણચિત્ત શુદ્ધ, સત્યપરાયણ, સત્ય-

રિત તેમ જ સર્વજનહિતૈષી હોય છે તેઓ દુશ્વરિત તથા દુરાચારી આસ્તિકો કરતાં પરલોકના સામ્રાજ્યમાં અધિક આદરણીય થાય છે, એ કોઈએ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી.”

“અહા, પરલોકના સામ્રાજ્યની આવી વ્યવસ્થા હોવા છતાં પણ મૂઠ અને મોહાંધ મનુષ્યો સંપત્તિ તથા અધિકારના મદથી કેવાં કેવાં કુકર્મો કર્યા કરે છે! ખરેખર આ એક આશ્ચર્યનો જ વિષય છે.” કુમરપારાએ મનુષ્યજાતિની મોહાંધતા વિશે પોતાનું આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“સાંસારિક ધનસંપત્તિ તથા વિષયવૈભવ કેવળ ભોગની જ વસ્તુઓ નથી; કારણ કે, એ વસ્તુઓનો જે લોકોના ઉપકારમાં વિનિમય થાય તો જ એમની સાર્યક્તા થવાનો સંભવ હોય છે. જે ક્ષુદ્ર અને મોહાંધ મનુષ્યો આ સત્ય તત્ત્વને ભૂલી જઈને પોતાના ધનવૈભવ તથા પોતાની પ્રતિભાનો દુરુપયોગ કરે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર દીન તથા દુઃખી જનોને સહાયતા આપવાને બદલે સ્વાર્થપરાયણતાની ગહન ગર્ત્તામાં જ પડ્યાં રહે છે તેઓ આ સંસારમાં સમ્રાટના સિંહાસને વિરાજમાન હોવા છતાં પણ પરલોકવાસી થયા પછી કલ્પનાતીત દુઃખો તેમ જ દુર્ગતિના ભોક્તા થાય છે, એમાં તમારે લેશ માત્ર પણ શંકાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી.” જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિએ અધિકાર તથા વૈભવ આદિના સદુપયોગ તથા દુરુપયોગના પારલૌકિક પરિણામને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

“ત્યારે કિબ્લગાહ પરલોકની રચના કેવા પ્રકારની હોય છે અને આ લોક તથા પરલોકની વ્યવસ્થામાં શો ભેદ છે તે કૃપા કરીને જણાવશો?” શુલંદામ-ધીમે ધીમે પોતાના ભયથી મુક્ત થઈને પારલૌકિક તત્ત્વને જાણવાની પ્રબળ આકાંક્ષાને વશ થતી ગઈ અને તેથી તેણે પોતાના પિતાની છાયામૂર્તિને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ પોતાની દુહિતાની નિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરતી કહેવા લાગી કે: “પરલોક સૂક્ષ્મતર પરમાણુઓથી રચિત અને સુવિસ્તૃત પૃથ્વી સમાન છે તેમ જ પરલોકના અધિવાસીઓ સૂક્ષ્મતર પરમાણુઓથી ગઠિત સર્વાંગસંપન્ન મનુષ્યો સમાન છે. પરલોકમાં ગ્રામ, નગર, ઉદ્યાન, ઉપવન, નદી તથા પર્વત આદિ સર્વ પ્રકારનાં દ્રશ્યો વર્તમાન છે અને ત્યાં મનુષ્યો પોતાનાં કર્મફળ અનુસાર સુંદર અથવા ભયંકર, શીતલ અથવા સંતાપયુક્ત કિંવા સુગંધમય કે દુર્ગંધયુક્ત શરીરને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને યોગ્ય સ્થાન તથા સંસર્ગને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કિન્તુ મનુષ્ય ગમે તેટલા પરિમાણમાં પતિત તથા દુર્દશાગ્રસ્ત હોય, તો પણ પરલોકમાં ગયા પછી અનુતાપ તથા ક્ષમાચાલના દ્વારા ધીમે ધીમે અવશ્ય સદ્ગતિને મેળવી શકે છે. સારાંશ કે, પરલોકમાં અનુતાપના અગ્નિથી બળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય એટલામાટે પરમેશ્વરમાં અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તિ, મનુષ્ય માત્રમાં પ્રેમ, પિતા માતા તથા ગુરુજનોની સેવા, ઉપકારક મનુષ્યોપરિત્રિતતા, કર્તવ્ય-પાલન, ચિત્ત તથા ચરિત્રની શુદ્ધિની સાધના, પ્રયત્નપૂર્વક સત્યની રક્ષા તેમ જ પોતાના સ્વભાવવડે પ્રેરાયલાં સહાર્યોનું સંપાદન એ સર્વ મનુષ્યના નિત્ય ધર્મ કહેલા છે અને જે મનુષ્ય ઈશ્વરમાં તદ્દગતચિત્ત, ભક્તિપ્રીતિદૃઢજાતા મંડિત,

વિનમ્ર, ન્યાયપરાયણ, મહત્, સ્નેહકર્મણુ, કોમલ, સાધુ, સત્યનિષ્ઠ, પરહિત-પરાયણ તથા સચ્ચરિત્ર હોય છે તે મનુષ્યમાટે પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોતો જ નથી. પરંતુ જે લોકો લોભ, લાલસા અથવા કોઈ નિકટ પ્રવૃત્તિની ઉત્તેજનાથી અન્ય જનોના અનિષ્ઠ, અપમાન તથા ધર્મનાશના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે છે; તે લોકો પરલોકમાં જઈને દેવાત્માઓના શાસનથી તે અપમાન પામેલાં અથવા ક્ષતિગ્રસ્ત મનુષ્યો સમક્ષ ગોઠણમંડિયે પડીને કાતરતા તથા હીન મુદ્રાથી ક્ષમા માગવાને બાધ્ય થાય છે. જ્યાં સૂધી તેઓ પોતાના હસ્તથી પીડાયલાંની ક્ષમા નથી માગતા ત્યાં સૂધી તેમનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી થતું તેમ જ તેઓ ઉત્તરિને મેળવીને ઉચ્ચપદના અધિકારી પણ નથી થઈ શકતા; કારણ કે, આ વિષયમાં પરવરદિગારનો ન્યાય બહુ જ કઠોર હોય છે અને તે હોવો જ જોઈએ. જે લોકો મરી ગયા પછી પોતાના કર્મકળના અપરિહાર્ય પરિણામથી પ્રેત, પિશાચ, જિન અથવા તો કોઈ અન્ય અપદેવતાના અત્યંત સંતાપ-જનક દેહને પામીને સાધુ પુરુષોથી દૂર અંધકારમાં રહીને અથવા તો પૃથ્વીના કોઈ ઘૂણાજનક અપવિત્ર સ્થાનમાં ગ્રસ્ત રહીને દેહધારી મનુષ્યોને પીડવાના પ્રસંગને જ ખોળતા રહે છે તેઓ પણ અવસર આવતાં પરલોકના અતિભયંકર શાસનને આધીન થઈને સન્માર્ગમાં ચાલવામાટે બાધ્ય થાય છે. એવા વિધાતક પિશાચાત્માઓની પણ અંતે તો મુક્તિ તથા કલ્પનાતીત ઉત્તરિ થઈ જાય છે; પરંતુ મુક્તિ તથા ઉત્તરિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેઓ અગ્નિમાં નખાયલા સુવર્ણ પ્રમાણે, પાપના પાત્રમાં, દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અત્યંત રોગચાળીય અવસ્થામાં બળતા રહે છે, એ સદાસર્વદા સર્વ મનુષ્યોએ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.”

“ત્યારે આપને આ દશા કયા કર્મકળના અનિવાર્ય પરિણામના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી છે? કારણ કે, આપનું જીવન કોઈ પણ પાપ અથવા દુષ્કર્મથી કલંકિત નહોતું એ હું સારી રીતે જાણું છું.” ગુલંદામે એક ખીજી શંકા દર્શાવી.

ગુલંદામની આ શંકાને સાંભળતાંની સાથે જ છાયામૂર્તિના મુખમંડળમાં એક પ્રકારના વિધાદની કંઈ છાયા આવી ગઈ અને તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા માંડ્યું કે: “કુર્તુલ્લઅયન ગુલંદામ, મારો તારામાં એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તારા વિયોગથી હું મરવાની અણીપર આવી લાગ્યો તે વેળાએ પણ મારા દિલમાં અને મારી જળાનપર કલામુલ્લાહ તેમ જ અલ્મમહદો પરવરદિગાર એટલે કે જિન્દગીને પાછી બજારનાર અલ્લખખારના નામના જપને કાયમ રાખવાને બદલે તારા નામના જપને જ મેં કાયમ રાખ્યો હતો અને તારા આ ચાંદ જેવા મુખડાને જોવાની આશા મારા મનમાં એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હતી કે તેના પરિણામે અમુક સમયને માટે મારે આ દશામાં રહેવું પડ્યું છે. હવે મેં તારા મુખચંદ્રને આંખો બરીને જોઈ લીધું છે તેમ જ જે શયતાનખરડત ગાજીબાને તારા કીમારનો દગાખાજીથી ભંગ કરીને તારો ભયંકર અપરાધ કર્યો હતો તે ગાજીબાનની જિન્દગીનો તારા હાથથી ખાતરો થયો છે અને અત્યારે તે પરલોકમાં અનુતાપ અથવા પશ્ચાત્તાપના પાવકથી બળી રહ્યો છે એટલે હવે મારામાટે આ દશામાં રહેવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી અત્યારે તારી અને કુમરપારાની છેલ્લી મુલાકાત કરી

લેવામાટે જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તે સાથે કુમરપારા તથા તારા બવિષ્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ થવાની છે તે ઘટનાઓની કેટલીક પૂર્વ સૂચનાઓ પણ તમોને આપવામાટે હું મારા મનમાં સંતાડીને મારી સાથે લાવ્યો છું. એ સૂચનાઓ આપી દીધા પછી હું અદૃશ્ય થઇશ અને પછી આ સંસારમાં આપણો બીજા વાર એકબીજા સાથે મેળાપ થવાનો નથી અને એટલા માટે તમારે મારી સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળી લેવાની છે.”

“અમે આપની તે સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળવાને તૈયાર છીએ.” કુમરપારાએ પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

“માત્ર સાંભળવાને જ નહિ, પણ અમે આપ કિબ્લગાહની પવિત્ર સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાને પણ તૈયાર છીએ.” શુલંદામે હૃદયની અધિક શુદ્ધતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બેટી કુમરપારા !” જમાલુદ્દીન પ્રથમ કુમરપારાને ઉચિત સૂચનાઓ આપતો કહેવા લાગ્યો: “પરલોકતત્ત્વનું અત્યારે મેં જે આટલું વિસ્તૃત વર્ણન કરી સંભળાવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તારા ભાગ્યમાં અત્યારે બાદશાહ બાબરના વલીઅહ્મદ હુમાયૂનની બીબી થવાનો અને ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં જ બાદશાહ હુમાયૂનની બાદશાહબેગમની પદવીને દીપાવવાનો યોગ લખાયેલો હોવાથી જ્યારે તું સત્તા તથા સંપત્તિની અધિકારિણી થાય ત્યારે મદથી છકીશ નહિ અને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગને ચૂકીશ નહિ. બાદશાહની બેગમ થવા પછી તારા શૌહરના શિરપર મોટી આકૃત આવશે અને તે તેને બહુ બટકાવશે, પણ તે વેળાયે પણ તું તેની સાથે રહેજે અને ઔરતની વફાદારી કેવી હોય છે તે બરાબર બતાવી દેજે. અંતે તારો સિતારો ચમકશે અને કેવળ દયાળુ હુમાયૂન બાદશાહની બાદશાહબેગમ તરીકે જ નહિ, પણ રૌનકુન્નિસા તરીકે પણ તારી નામના મુશ્કેલશૂર થશે. તું તારી બાદ્યાવસ્થામાં તારાં પાલક માતાપિતા અથવા તો તાતારી સૌદાગર અને તેની બીબી સાથે હજ કરી આવેલી હોવાથી બેગમ થયા પછી પોતાને હાજ બેગમના નામથી ઓળખાવજે અને હિન્દોસ્તાનની શહનશાહત કરતાં જજતની બિચી શહનશાહતને અપાવનાર પરવરદિગારની ઇબાદતમાં જિન્દગીને વધારે ખપાવજે. તું દીનદાર તથા બાઇમાન હોવાથી વધારે નસીહત બેકાર છે, જે મેહરબાન અલ્ગકફાર છે તે સવાબ હાસિલ છે અને અનુભવ દિત્તાર છે !”

“આમીન, અલ્ આમીન !” કુમરપારાએ આ શબ્દ ઉચ્ચારીને જમાલુદ્દીનના પવિત્ર ઉપદેશને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધો.

આત્મિક જમાલુદ્દીન હવે પોતાની દુહિતા શુલંદામને સંબોધીને બહુ જ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “લખ્તેન્નિગર શુલંદામ ! ઉત્તમ આત્મિકો સાંસારિક મનુષ્યોના મનમાં રમી રહેલા શુભ વિચારોને જાણવાનું ખુદાની મેહરબાનીથી સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાથી તારા મનમાં જે વિચારો તથા ભાવો રમી રહ્યા છે તે મારા જાણવામાં આવી ગયા છે. તે તારા પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે શાદીથી પહેલાં જ તારી અસ્મતમાં દાગ લાગી ગયેલો હોવાથી હવે બીજા ટોઈ પણ મર્દ સાથે નિકાહ ન કરવો અને બાકીની જિન્દગી તે અલ્લ બંદદ એટલે કે અવ્યંત પ્રેમાળ ખુદાતાલાની ઈબાદતમાં વીતાડી દેવી,

એ જ વધારે સારું છે. તારી આ ભાવના અને તારો આ નિશ્ચય જે કે અતિશય ઉત્તમ તથા સન્માન્ય છે; કારણ કે, એ જિન્દગી આ દુનિયાના સઘળા મકરો દ્વેષ તેમજ જહોજલાલીના હવસથી સર્વથા અજાણી, સરસ, પ્રતાપી તથા આનંદમયી જિન્દગી છે અને એ જિન્દગીમાં જે મહુબ્બત પ્રેમાળ પરવર-દિગારમાં રાખવામાં આવે છે તે બહુ જ પાક મહુબ્બત હોવાથી એ મહુબ્બતમાં કોઈ પણ જાતની નુકસાની કે બદનામી ખમવી પડતી નથી અને જતનને મેળવવામાટે મેહનત કરવી પડતી નથી; કારણ કે, ખુદાની દયાદતમાં જિન્દગી ખસર કરનારને પોતાની મેળે જ જતન મળી જાય છે; છતાં પણ મારી એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સૂધી ખતી આદમ-મર્દ અથવા ઔરતની-આ જહાનેદારની-માંની કેટલીક તમન્નાઓ પૂરી નથી થતી ત્યાં સૂધી તે તમન્નાઓ તેના દિલને પોતા તરફ ખેંચ્યા કરે છે અને કેટલીક વાર એ તમન્નાઓ એટલી બધી જોરાવર થઈ જાય છે કે મોટા મોટા આગિદો જલિદને પણ સયદે હવસ ખતાવીને અવનતિની લાંડી ગર્તામાં પછાડી આ લોક અને પરલોક ઉભય લોકના નિવાસમાટે અયોગ્ય કરી નાખે છે એટલે પછી ઇન્સાનની ‘ન ઇધરકે રહે ન ઉધરકે રહે,’ એવી જ હાલત થઈ પડે છે. આવી હાલતમાં આવી પડવા કરતાં જે મજહુબમાં પોતાનો જન્મ થયો હોય તે મજહુબના કાનૂન મુજબ આ દુનિયામાંનાં જે શારીરિક તથા માનસિક સુખોને મેળવવાની મનમાં આશા હોય તે આશાને નીતિની સીમામાં રહીને પૂરી કરી લેવી અને તે સાથે સદ્ગુણોનું પાલન કરી ખુદાની બંદગી તથા ઇબાદતથી જતનને મેળવવાની તૈયારી પણ કરતાં રહેવું, એ રસ્તો ઇન્સાનમાટે વધારે સીધો અને ફાયદાને અપાવનારો છે. શુલંદામ ! આ દુનિયામાં તારો જન્મ થયા પછી તે કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ ભોગવ્યું નથી અને તું પોતાની કોઈ પણ મુશ્કેલીને હાસિલ કરી શકી નથી અને તેમાં વળી તું માહુપારા નાજનીન છે, તારી ખીલતી જવાની છે અને મૌસમે શાદમાની છે એટલામાટે જ મારે આ ઇશારો કરવો પડે છે અને નસીહતનો આ સખક તારી આગળ ધરવો પડે છે. તું જહીન હોવાથી મારી આ નસીહતનો મુદ્દો તારા ધ્યાનમાં આવી ગયો હશે, તો એ મુદ્દાને જાણી લીધા પછી તારો શો ઇશારો થાય છે? તારી ભાવના અવિચલ રહે છે કે થોડે ઘણે અંશે પણ બદલાય છે?”

“ત્યારે હું હવે કોઈ ખીલ લાયક મર્દ સાથે શાદી અથવા નિકાહ કરી લઉં અને શૌહરની હિફાજતમાં રહું, એ જ આપ કિબ્લગાહનું ફર્માન છે?” શુલંદામે વિસ્ફારિત નયનોથી આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“જે ખુદાપરસ્તીમાટેની દૃઢતા જેવટ સૂધી ન ટકી શકે તેમ હોય, તે નીજવાન ઔરતમાટે શૌહરની મહુબ્બત તથા હિફાજત નવાજિશે સુખહાન છે.” છાયામૂર્તિએ સંક્ષિપ્ત પ્રશ્નનું સંક્ષેપમાં જ ઉત્તર આપ્યું.

“પરંતુ જતનતનશીન પિદર, આપની આ કરનસીબ ફજતરની અસ્મતમાં એક કદાપિ ન ઘોવાય તેવો દાગ છે.” શુલંદામે પોતાના અપરાધને દર્શાવ્યો.

“શુલંદામ ! તારી અસ્મતમાં લાગેલો તે દાગ આજખાનના ખૂનથી ઘોલા-ધને સાફ થઈ ગયેલો હોવાથી હવે તારી અસ્મત પાક તેમજ બેદાગ છે.” છાયામૂર્તિએ શુલંદામના સંશયનું નિવારણ કરી નાખ્યું.

“જે એમ જ હોય તો આપ કિબ્લગાહના કુર્માન મુજબ વર્તવાને આ આપની તાબયેકુર્માન અને નાચીજ દુખ્તર તૈયાર છે; કારણ કે, આપના કલામમાં મારો પૂરો એતબાર છે. પરંતુ કિબ્લઓકાબા ! મને હવે પછી કોઈ વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર શૌહર મળશે કે આજીખાન જેવો કોઈ પાજ ખાવિન્દ મળતાં વળી પણ મારી બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી જશે ?” ગુલંદામે પોતાના પિતાની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને પોતાના બાવિવિષયક એક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિએ ગુલંદામના એ મહત્વના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “મારા જિગરના આરામ, મારી અજીજ દુખ્તર ગુલંદામ ! મેં અત્યારે તારાપર શાદીનું દબાણ કર્યું છે તે એટલામાટે જ કે તારી કિસ્મતમાં હવે પછી એક વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક સિત્તને સલ્તનત અને આલીબહુ સરદારની બીબી થવાનો લેખ લખાયેલો છે અને તેથી જો અત્યારે તું આબિદા થવાની કોશિશ કરે તો પણ તારી તે કોશિશ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી. હવે પછી તારી જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂઝી તારા નસીબમાં અયશ, આરામ અને નેક કામ જ લખાયેલાં છે; તારા દુઃખના દિવસો વીતી ગયા છે અને સુખનાં વાણાં વાયેલાં છે. જ્યારે મારાં આ વયનો સત્ય સિદ્ધ થયેલાં તારા જોવામાં આવે ત્યારે મને સંબારજે; પરવર-ફિગારનો એહસાસ માનતી રહેજે અને આકેળતને સુધારજે.”

“આપની આ અજીજ દુખ્તર ગુલંદામ આપના કુર્માન અને આપની તસીહતથી જરા પણ ખિલાફ વર્તવાની નથી એ વિશે ખાતિરજમા રાખજો અને જત્રતમાંથી મારા સંરપર બારિશે દુવાયેનેક વર્ષાવતા રહેજો.” ગુલંદામે આજ્ઞાધારકતા દર્શાવી.

“શાબાશ, મારી દુખ્તર નેકઅખ્તર ! શાબાશ !! તારી કિસ્મતનો સિતારો હમેશા ચમકતો રહે, તારો સોહાગ હમેશા કાયમ રહે, તારો જહોહશમ દાયમ રહે, તું નેક ઔલાદની માદરના ઓહદાથી સરકરાજ થાય અને રહમતે બારીથી ખુદાપરસ્ત રહી દીનદારીથી છેવટે જત્રતને મેળવવાની લિયાકતની માલિક થઈ જાય એ જ તારા આ જત્રતનશીન અને આ જહાનમાંથી ગુજરી ગયેલા ગરીબ પિદરની નેક દુવા છે.” છાયામૂર્તિએ ગુલંદામના શિરપર આશીર્વાદની વૃદ્ધિ વર્ષાવતાં આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આમીન !” એ શબ્દના ઉચ્ચારથી ગુલંદામે પિતાના આશીર્વાદને માનપૂર્વક મસ્તકે ચઢાવી લીધો.

એ પછી દિવસને નિકટમાં આવેલો જોઇને છાયામૂર્તિએ કહેવા માંડ્યું કે: “દિવસના સમયને સૂચવનારો મંદ પ્રકાશ હવે વિસ્તરવા માંડ્યો છે અને તેથી હવે મારા અદ્દશ થવાનો સમય નિકટમાં આવી લાગ્યો છે એટલામાટે મારી છેલ્લી સૂચના એ છે કે કુમરપારાની સાહુબદા હુમાયૂન સાથે શાદી થઈ ગયા પછી તું તારા આ મર્દાના લિબાસને ઊતારીને તારા અસ્લી જનના લિબાસને ધારી લેજો અને કુમરપારાની હિક્કાજતમાં રહેજો એટલે થોડા વખતમાં જ તારી શાદીનો મોઢો પણ આવી લાગશે અને તારો નસીબો પણ જગશે, ખસ; સમય થઈ ચૂક્યો છે; ખુદા હાકિજ !”

આ અંતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ જમાલુદ્દીનની કાયામૂર્તિ અચાનક અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને એ વેળાયે વિશેષ અને વિશેષ પ્રકાર વિસ્તરવા માંડેલો હોવાથી ગુલંદામ તથા કુમરપારા નિદ્રાધીન થવાના વિચારને માંડી વાળીને આવશ્યકીય પ્રાતઃકર્મોના વિધિને આટોપી લેવાના કાર્યમાં એટલા-માટે નિમગ્ન થઈ ગઈ કે હુમાયૂન જાગત થાય તે વેળાયે તેઓ તત્કાળ હુમાયૂનની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ શકે. તેઓ પ્રાતઃકર્મના વિધિથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ તો પણ હુમાયૂનની નિદ્રાનો ભંગ થયેલો ન હોવાથી તેમણે એક બાંદીને કાવો તૈયાર કરી લાવવાની આજ્ઞા આપીને અતિશય મંદ સ્વરથી પરસ્પર નિમ્નલિખિત વાર્તાલાપ અથવા સંવાદનો પોતાની બાવિવ્યવસ્થાના નિશ્ચયમાટે આરંભ કરી દીધો.

“ત્યારે, કુમરપારા, હવે તારો શો વિચાર છે ? તારા દિલ્દાર આગળ આજ-કાલમાં જ જાહિર થવાનો તારો ઇરાદો છે કે હજી આ વેષને આગળ લંબાવવાનો નિર્ધાર છે ?” ગુલંદામે કુમરપારાને પૂછ્યું.

“ગુલંદામ, મારા એ દિલ્દારને ભેટવામાટે અને તેની મહુબ્બતના આળે-હયાતને પીવામાટે મારું દિલ એવું તો તરસી રહ્યું છે અને એવું તો ઉછાળા મારી રહ્યું છે કે જેની ઇન્તહા નથી; છતાં પણ તેની ઉલ્કૃતના ઇન્તેહાનમાટે અને તેના જિગરમાં આતિશે ઇશ્કને વધારે ભડકાવવામાટે હાલ તરત અહીંથી દૂર થઈ જવાનો અને આ વેષને હજી થોડા દિવસ આગળ લંબાવવાનો મારો વિચાર છે અને મારા તે વિચારને આજે જ અમલમાં મૂકવાનો મારો નિર્ધાર છે.” કુમરપારાએ પોતાના વિચાર તથા નિર્ધારને દર્શાવી દીધો.

“અહીંથી ક્યાં જવાનો અને ક્યાં રહેવાનો તારો વિચાર છે ? તેમ જ અહીં આંદખાન વગરની એકલી કુમરપારા જ આવશે અને હુમાયૂન આંદખાનના સમાચાર પૂછશે તો તેની ગયરહાજરીનો આપણે શો સખબ બતાવીશું ? તારા આશકના સવાલને ક્યાં જવાબથી ઉઠાવીશું ?” ગુલંદામે બીજા એ ત્રણ સવાલો સાથે જ પૂછી નાખ્યા.

પરંતુ એટલામાં જ બાંદી કાવો લઇને આવી લાગી અને કુમરપારા તથા ગુલંદામ કાવો પીવાના કાર્યથી હજી તો નિવૃત્ત થઈ નહોતી એટલામાં હુમાયૂનના જગવાની ખબર આવી એટલે કુમરપારાએ ગુલંદામને કહ્યું કે: “હવે અત્યારે આવી ગુફ્તગૂ કરવાનો મોકો ન હોવાથી તારા એ સવાલોના જવાબ હું આજે આપણે અહીંથી રવાના થયા પછી રાસ્તામાં આપીશ; કારણ કે, મારો અહીંથી આજે જ બહારે રજા મળે તો અત્યારે જ કુમરપારાને લઈ આવવાના બહાનાથી રવાના થઈ જવાનો સુસ્તકીમ ઇરાદો છે.”

તેઓ હુમાયૂનના તંબૂમાં આવી તે વેળાયે હુમાયૂન ગુસ્સા કરીને મોડી રાત સૂઈના જાગરણથી થયેલી સુસ્તીને મટાડવામાટે તીવ્ર કાવો પીતો બેઠો હતો એટલે કુમરપારા તથા ગુલંદામને પણ તેણે કાવો પીવાનો આગ્રહ કર્યો અને તેના આગ્રહને માન આપવામાટે તેમણે બીજા વાર કાવાની બબ્બે પ્યાલી-ઓને ઇન્સાફ આપ્યો. કાવો પીતાં પીતાં હુમાયૂને કુમરપારાને સંબોધીને કહ્યું કે: “રક્ષિત આંદખાન, આ તંબૂમાં આવીને સૂઈ ગયા પછી કુમરપારાને જ હું ખાખમાં બેતો રહ્યો છું અને તેથી અત્યારે મને એમ જણાય છે કે બાંદી હું

આખી રાત જાગ્યો જ નથી અને મારે આખી રાતનો ઉભાગરો કરવો પડ્યો છે; એટલામાટે મારી તને એ જ મિત્ર તો છે કે તને જે કંઈ પણ સાધનો નેહએ તે લઈને આજે અને અત્યારે જ અહીંથી રવાના થઈ જ અને તારી હરશીરા કમરપારાને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી સાથે લઈને બની શકે તેટલી ઊતાવળથી પાછો અહીં મારી પાસે આવી જ; કારણ કે, હવે મારાથી તેની જુદાઈનો ગમ સહી શકતો નથી; નેરો મહુબ્બતને રોકી રખાતો નથી.”

“ખરેખર મારી કમતરીન હરશીરા નસીબદાર છે કે આપ નામદારનો તેનામાં આટલો બધો ખ્યાર છે. હજારત સલામત, આપ માયૂસ ન થાઓ; આ બાદિસ આજે અને અત્યારે જ કમરપારાને અહીં લઈ આવવામાટે રવાના થવાને તૈયાર છે; અમને સિપાહોની જુસ્સુરત નથી કે ન વધારે જરોમાલ દરકાર છે. અમો બન્ને દેસ્તો સાથે છીએ તો બસ છે. અમારા માલોજરને પણ આપ નામદાર સંબાળજો અને મારા માલોજરની માલિકો મુખતાર કમરપારાને જ બનાવજો. પણ અમારા આવ્યા પહેલાં આપ નામદારે એક બંદોબસ્ત કરી રાખવાનો છે, અને તે એ કે કમરપારા અહીં આવ્યા પછી સુલ્તાન સલામતનો તેની સાથેની આપ નામદારની કદખુદાઈ વિશે કંઈ પણ એતેરાજ ન આવવો નેહએ; નહિ તો કમરપારાનું મૌત થઈ જશે અને તે બિચારી તમન્નાઓની બરેલી જ બેવક્ત જતનનશીન થશે.”

“મારા મેહરબાન પિદરના એતેરાજના બારામાં તારે કંઈ પણ ખોફ રાખવાનો નથી; કારણ કે, આ કદખુદાઈમાટે તેમની મંજૂરી તો ક્યારનીયે મળી ચૂકી છે; ફક્ત કમરપારાના આવવાની જ દેરી છે, એટલે જે દિવસે તે મારી દિલબર અહીં આવશે તેને ખીજે જ દિવસે સાદી ખાનાઆખાદીની ધામધૂમ સુઠેયા થઈ જશે. આ શાદી થઈ જવા પછી હું તારી શાદીનો પણ બંદોબસ્ત કરાવીશ અને તને પણ કોઈ શુલંદામ નાજનીનનો શૌહર બનાવીને તારી ખાનાઆખાદી કરી બતાવીશ.” હુમાયૂને નિષ્કપટ બાવથી ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

હુમાયૂનના અંતિમ શબ્દો સંભળીને કમરપારા તથા શુલંદામને એવું તો હસવું આવ્યું કે પોતાના તે દસવાને તેમણે બહુ જ પ્રયત્ન કરીને બળાકારે દબાવ્યું. હુમાયૂનની જિંહાથી આ અભિવચન મળી જતાં કમરપારા તથા શુલંદામ તેની આજ્ઞા લઈને તેની પાસેથી ઊઠી ગઈ અને આગામાં આવી જે કંઈ થોડીધણી તૈયારી કરવાની હતી તે કરી લઈને પોતાના અશ્વોપર આસુડ થઈ આગરામાંથી રવાના થઈ ગઈ. તેઓ ક્યાં જવાની હતી એ વિશેનો અઘાપિ તેમણે કશો પણ નિશ્ચય ક્યો નહોતો એટલે હાલ તરત તો ફતેહપુર સિંઘીની દિશામાં જ તેમણે પોતાના અશ્વોને ચલાવ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ સું

શાદીસુરાદી અને ખાનાઆખાદી

ખાખરે જે વેળાયે આગરાગરને હસ્તગત કરી લીધું અને હિન્દોસ્તાનના બાદશાહ તરીકે પોતાના નામની આખી વર્તીવી લીધી; તે વેળાયે આરંભમાં

ખાખરના સૈનિકો ત્યાંના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકો સાથે સાધારણતઃ વિજેતાના અધિકારથી વર્તતા હોવાથી આગ્રાના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકોએ ખાખરના સૈનિકો પ્રતિ શત્રુતાનો ભાવ દર્શાવવા માંડ્યો હતો; કૃષિકારો તથા ગ્રામ્યજનોએ આગ્રાનગરમાં આવવા જવાનું પણ માંડી વાળ્યું હતું અને તેથી આગ્રાના ખાખરોમાં જનશૂન્યતા વિના અન્ય કંઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતું નહોતું. આગ્રાની આસપાસના કેટલાક કિલ્લાઓને તે કિલ્લાના સરદારોએ પોતાના રક્ષણમાટેનાં સાધનોથી તૈયાર રાખ્યા હતા; કારણ કે, નવીન બાદશાહ સાથે મિત્રતાથી વર્તીને તેના પ્રતિ રાજભક્તિ દર્શાવવાના કાર્યને તેઓ ધિક્કારતા હતા. ગંગા નદીનો પરતીરવર્તી પ્રદેશ અઘાપિ અઘગાનોના જ અધિકારમાં હતો અને ત્યાંના રાજ્યમાં અઘગાનોની જ સત્તા વર્તમાન હતી. તે પ્રદેશના કેટલાક અઘગાન સરદારો કે જેઓ ઈબ્રાહીમ લોદીના મરણની ધરના પૂર્વે જ વર્ષથી વિદ્રોહી થયેલા હતા તેઓ ખાખરના વિજય પછી પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તાને જળવી રાખવામાટે એક બીજા સાથે મળી ગયા હતા અને ખાખરનાં ચરણોને ભારતવર્ષની ભૂમિમાંથી ઉખેડી નાખવામાટેના પ્રયત્નોમાં લાગી ગયા હતા. પરંતુ ખાખર તથા તેના વંશજોની સત્તાને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત આર્યાવર્તમાં અવિચળ રાખવાની પરમેશ્વરની ઈચ્છા હોવાથી ખાખરને પણ પોતાનાં ચરણોની ભારતભૂમિમાં સ્થિરતા કરવામાટેનાં એક પછી એક અતુક્ષ્ણ સાધનો પ્રાપ્ત થતાં ગયાં અને તેથી તેના શત્રુઓનાં ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો લેશ માત્ર પણ ફળીભૂત થઈ શક્યા નહિ.

સુલ્તાન ખાખરે પોતાના દૃઢ નિશ્ચય તથા પોતાની અલૌકિક ઉદારતાના પ્રભાવવડે પોતાના સિપાહ, સિપાહસાલાર તથા સરદારોના સ્વદેશમાં પાછા જવાના વિચારોને ફેરવી નાંખીને તેમને હિન્દુસ્તાનમાં રહેવામાટે રાજી કરી લીધા હતા, એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે; અને ત્યાર પછી જેવી રીતે ખાખરનો વિશ્વવિખ્યાત વીરપૂર્વજ તૈમૂર હિન્દુસ્તાનને છતી લીધા પછી માત્ર લૂટથી જ સંતોષ માનીને હિન્દુસ્તાનમાંથી પોતાના મુલ્કમાં ચાલ્યો ગયો હતો તેવી રીતે ખાખર હિન્દુસ્તાનમાંથી ચાલ્યો જવાનો નથી, કિન્તુ હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ મુકામ યવાનો છે એટલે ભારતવર્ષમાં જ તે પોતાનો સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેવાનો છે એ વાત્તાનો જેમ જેમ જનસમાજમાં વિશેષ અને વિશેષ પ્રચાર થતો ગયો તેમ તેમ ઈબ્રાહીમ લોદીના કેટલાક પ્રભાવશાળી તથા પ્રતિષ્ઠિત સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારો પોતપોતાની સેના સહિત આવીને ખાખરના પક્ષમાં મળી જવા લાગ્યા અને તેથી ખાખરના સિંહાસનની સ્થિરતા અધિક દૃઢ તથા બલિષ્ઠ થવા લાગી. ખાખરે એ સર્વ સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારોને મોટી મોટી પદવીઓ તેમ જ સારા સારા માનવર્ધક ખિતાબો આપીને તેમના વિશ્વાસને મજબૂત લીધો અને તેમનાં હૃદયોમાં પોતાના પ્રભાવને ઉત્તમતાથી સ્થાપી દીધો. એ ઉપરાંત ખાખરના વિજયના તેમ જ તેના ભારતવર્ષમાં સ્થાયી થવાના નિશ્ચયના સમાચાર તાત્કાલ અને ધીરાન આદિ દૂર દેશોના લોકોના સાંભળવામાં આવતા ગયા તેમ તેમ તાત્કાલી લોકો એટલે કે ખાખરના પૂર્વ પ્રજાજનો યનાઢચ થવાની લાલસાથી સમુદાયબદ્ધ થઈને ભારતવર્ષમાં આવના લાગ્યા તેમ

જ ઇરાનમાંથી પણ અનેક શિયા સુસલ્માનો બાગ્યોદયની આશાથી આવીને ભારતવર્ષમાં એકત્ર થવા લાગ્યા. એ તાતારી તથા ઇરાની સુસલ્માનોનો યોગ્ય સત્કાર કરીને એવી ધારણાથી ખાખરે તેમને મોટી મોટી પદવીઓપર ચઢાવી દીધા કે જેથી તેમની એ ઉન્નતિને જોઈને બીજા લોકો પણ ભારતવર્ષમાં આવવાને લલચાય અને તેમ યતાં શહનશાહતને ટકાવી રાખવામાટેના પોતાના બળની વૃદ્ધિ થતી જાય. આવી રીતે શહનશાહતમાંના જવાબદારીવાળા સધળા મોટા મોટા ઓહદાઓ તાતારી તથા ઇરાની એટલે કે વિદેશીય સુસલ્માનો નીમાઈ જવાથી ખાખરની સત્તા આધકાધિક દૃઢ થવા લાગી, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે ખાખરના વિરોધી હિન્દુ તેમ જ સુસલ્માન સ્વતંત્ર સત્તાધીશોનાં હૃદય પણ બચલીત તથા કંપિત થવા લાગ્યાં અને તેમને પોતાની સત્તાનો સૂર્ય અસ્તંગત થવાની અણીપર આવી પહોંચેલો દેખાવા લાગ્યો; કારણ કે, આવા પ્રકારનાં સર્વ અનુકૂલ સાધનો આવી મળતાં અને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ થતાંની સાથે જ સુલ્તાન ખાખરશાહે પોતાના હુસ્મનોને દેખાવી દેવામાટે અને વિજય મેળવવામાટે પોતાના શાહબદા હુમાયૂનને એક મોટી ફૌજની અકસરી આપીને આગ્રામાંથી રવાના કરી દીધો, અને એ ચિન્તાથી મુક્ત થયા પછી તે પોતે રાજધાની અથવા તખ્તગાહ આગ્રાનગરમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર બાગ, હરમામ તથા એવાં જ અન્ય સુખવિલાસનાં સાધનોને નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો; કારણ કે, તે પોતે હાથુલના શીત વાતાવરણમાં વસેલો હોવાથી મધ્ય ભારતની ગ્રીષ્મકાલિક ઉષ્ણતાથી બહુ જ કંટાળી ગયો હતો. અને તેટલામાટે એવાં શીતોત્પાદક સાધનો વિના તે પોતાના દિવસો સુખ તથા આનંદમાં વીતાડી શકે તેમ હતું જ નહિ.

અમુના નદીના જે તીરમાંતમાં આગ્રા નગર વસેલું હતું તેની સામેના તીરમાંતમાંની કેટલીક ભૂમિને સ્વચ્છ કરાવીને તે ભૂમિમાં ઉદ્યાન, ગ્રીષ્મસહન તથા સ્નાનગૃહ (હરમામ) આદિને નિર્માણ કરવાના કાર્યનો ખાખરે અનેક ઉત્તમોત્તમ માલી, શિલ્પી તથા અન્ય કલાબિજ્ઞોના હસ્તથી આરંભ કરાવી દીધો. પ્રથમ એક ફ્લો ખોદાવવામાં આવ્યો અને તેમાંનું પાણી હરમામ-(સ્નાનગૃહ)માં જઈ શકે એમ નાલિકાદ્વારા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી; ત્યારપછી બાગના મધ્યમાં પથ્થરની એક મોટી ઇમારત ચણીને તેના અગ્ર બાગમાં પાણીનો એક મોટો હોજ બનાવવામાં આવ્યો, અને ત્યારપછી ખિલવતખાનાનો બગીચો, તે બગીચામાંનાં કેટલાંક મકાનો તેમ જ હરમામ આદિ અનુક્રમે તૈયાર કરાયાં. અર્થાત્ એક સમયની પકતર અને દીઠી પણ ન ગમે તેવી ભૂમિમાં એવાં તો સરસ અને મનોહર ઉદ્યાનો બની ગયાં કે જેમના ખૂણામાં સારા ક્યારા હતા અને તે દરેક ક્યારામાં ગુલાબ, મોગરો, પીળી ચમેલી, ચંપો અને એવાં જ અન્ય નાનાવિધ જાતિનાં પુષ્પવૃક્ષો પોતાના મધુર સૌગંધ્યને પ્રસારતાં દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. ખાખર હિન્દુસ્તાનની ગર્મી, આંધી અને ગર્દ (ધૂળ)થી બહુ જ કંટાળતો હતો એટલે તે ત્રણે દુઃખનાં કારણો હરમામના યોગે સર્વથા દૂર યઇ ગયાં. હરમામની રચના એવા પ્રકારની કરવામાં આવી હતી કે જેમ જેમ વિશેષ ઉષ્ણ વાયુના કપાટા લાગે અને લ લાગતું શાંડે તેમ તેમ હરમામના અંતર્બાગમાં શીતલતાની એટલી બધી વૃદ્ધિ

યતી હતી કે અંતે તે શીતલતા અસલ થઇ પડતાં તેના નિવારણમાટે પુનઃ ઉશ્ણતાનો આશ્રય લેવો પડતો હતો. હુમ્મામનો કોઈ અને હોજ આખા ને આખા પત્થરના જ બનાવેલા હતા; એટલે કે પાયામાં સફેદ પત્થર નખાયા હતા અને છત તથા ફરશમાં ખયાનાના લાલ રંગના પત્થરો વપરાયા હતા. આખર ઉપરાંત શેખ જૈન ખલીફા તથા યૂનસઅલી આદિએ પણ ચમુનાના એ તીર-માંતમાં એવા જ સારા સારા બગીચો તથા હોજ બનાવરાવ્યા અને તેમાં લાહોર તથા દેપાલપુર પ્રમાણે ફૂવામાં અર્દુટ લગાડીને વહેતાં પાણીની વ્યવસ્થા પણ કરાવી હતી. હિન્દુસ્તાનના લોકોએ તે સમય પર્યંત આવા પ્રકારનાં બગીચા, હુમ્મામ અને ગ્રીમ્મસદન આદિ જોયાં નહોતાં, અને તેથી તેમણે એ બગીચા, હુમ્મામ તથા ગ્રીમ્મસદન આદિ જે ભૂમિમાં નિર્માણ થયાં હતાં તે ભૂમિને ‘કાબુલ’ નામથી ઓળખવાનો આરંભ કરી દીધેલો હોવાથી અત્રાપિ તે ભૂમિ ‘આખરનું કાબુલ’ નામથી ઓળખાય છે.

એક ખાન્ન ચમુના નદીના પરતીરમાંતમાં એ બાગ અને હુમ્મામ આદિ તૈયાર થતાં હતાં અને ખીજ ખાન્ન આગ્રાના કિલ્લામાં ઇબ્રાહીમ લોદીની ઈમારતો તથા કોઠની વચ્ચે કેટલીક ભૂમિ ખાલી પડી હતી ત્યાં દશ ગજની પહોળાઈ તથા દશ ગજની લંબાઈનો એક મોટો મહાલય પણ આખરની આ-જ્ઞાથી બંધાતો હતો. એ મહાલયને બાંધવાનો આરંભ વર્ષાઋતુના આરંભમાં થયેલો હોવાથી અને એના પાયા પણ વર્ષાદમાં જ પોદાયલા હોવાથી એની દીવાલો અણુતાં અણુતાં જ કેટલીક વાર દૂટી પડી હતી અને તેથી એ મહાલય ધારેલી મુદતમાં બંધાઈને પૂરો થઈ શક્યો નહોતો. પરંતુ ન્યારે એ મહાલય બંધાઈને પૂરો થઈ ગયો ત્યારે એની પ્રેક્ષણીયતા લોકોને અલૌકિક ભાસવા લાગી હતી. એ મહાલયમાં સઘળા મળીને ત્રણ ખંડ હતા અને સર્વથી નીચેના ખંડમાં ત્રણ દાલાન હતા. તેનો એક માર્ગ ફૂવામાં ઉતરતો હતો અને ખીજે માર્ગ તળાવમાં ઉતરતો હતો. ત્રણે ખંડોનો મુખ્ય માર્ગ એક જ હતો. એક ખંડ ખીજ ખંડથી ત્રણ ગણો ઉંચો હતો. નીચેના ખંડમાંથી પાણી ખેંચતાં પાણી એકદમ નીચે આવ્યું જતું હતું અને વર્ષાદમાં ન્યારે પાણી ચઢતું હતું ત્યારે તે ઉપરના ખંડમાં આવી જતું હતું. મધ્ય ખંડમાં એક દાલાન કંદાકારીનું હતું અને તેની પાસે જ ગુંબજ હતો. જે ખંડમાં અર્દુટ રખાયેલો હતો અને ફરતો હતો તે ખંડ એ ગુંબજમાં જ હતો અને તેની ઉપર એક મહાલય હતો. એકમાંથી ફૂવાપર જવાના પાંચ કે છ છતા તે છતાની નીચે હતા કે જેની બન્ને ખાન્નથી મહાલયમાં જવામાટેનો માર્ગ આવેલો હતો. જમણી ખાન્નના માર્ગની સામે એક પત્થરપર એ મહાલય તૈયાર થયો તે દિવસની તારીખ લખેલી હજી પણ જોવામાં આવે છે. એ ફૂવાની પાસે જ એક ખીજે ફૂવો પણ પોદાવવામાં આવ્યો હતો કે જેનો તલભાગ પ્રથમના કૂપ કરતાં એક ગજ ઉંચો હતો. જે ગુંબજનો ઉપર ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તે ગુંબજમાં બળદો અર્દુટને ખેંચતા હતા અને તે ફૂવામાંનું પાણી ખીજ ફૂવામાં આવતું હતું. ખીજ ફૂવાપર વળી એક ખીજે અર્દુટ લગાવેલો હતો અને તેમાંનું પાણી કોટપર આવીને ઉપ-રના બગીચામાં પડતું હતું. ફૂવામાંથી નીકળતી નિઃસરણીના સ્થાનમાં પણ

પત્થરની એક ઇમારત બાંધવામાં આવી હતી. અને ફૂવાની પડયાળની હદથી બહાર પત્થરની એક મસ્જિદ પણ નિર્માણ થઈ હતી; પરંતુ કારીગરોએ તે મસ્જિદ હિન્દુસ્તાનના ઢંગની બનાવેલી હોવાથી બાબરને માત્ર એ મસ્જિદ જેટલી ગમવી જોઈએ તેટલી ગમી નહોતી. ફૂવામાંથી અર્દુ* દ્વારા પાણી કાઢીને બનાવડી નહરોમાં પહોંચાડવાની આવી જ વ્યવસ્થા ચમુના તીરપ્રાંતમાંના બગીચા તથા હુમ્મામમાં પણ કરાયેલી હતી એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. બાબરના ચમુના તીરપ્રાંતસ્થ ઉદ્યાનને લોકો જો કે ‘કાબુલ’ના નામથી ઓળખતા હતા; પરંતુ બાબરે પોતે તે તેતું નામ ‘અહાર બાગ’† જ રાખ્યું હતું. ‘અહાર બાગ’ તથા નવીન મહાલય તૈયાર થતાં સૂધીમાં પાંચેક મહિનાનો સમય વીતી ગયો અને જ્યારે બાગ તથા મહાલય બંને તૈયાર થઈ ગયાં એટલે પછી બાદશાહ બાબરે નવીન મહાલયમાં દરબાર ભરવાનો અને ‘અહાર બાગ’માં નિવાસ કરીને શીતલતાના સુખને અનુભવવાનો આરંભ કરી દીધો.

એક દિવસ સંધ્યાસમયથી ક્ષિતિ પૂર્વે બાદશાહ બાબર ‘અહાર બાગ’માંના પોતાના હુમ્મામમાં સ્નાન કરતો ખેઠો હતો; રૂપસુંદરી બાંદીઓ તેના શરીરપર સુગંધમય ગુલાબની ધારાનું સિંચન કરતી હતી અને બીજી બાંદીઓ વારાફરતી તેના શરીરપરના મલને પોતાના કોમલ કરતલોના ધર્ણથુથી દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં લીન થયેલી હતી. જ્યારે બાદશાહની ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપર છતમાં ભરી રાખેલા જળમાંના છિદ્રાન્વિત નળને છોડવામાં આવતો હતો અને તેથી બાંહે વર્ષાના જળથી જ તે સ્નાન કરતો હોયતો. એવો જ બાબરને ભાસ થતો હતો. તે આવી રીતે સ્નાનજન્ય આનંદના ઉપભોગમાં તક્લીન થયેલો હતો એટલામાં એક બાંદીએ આવીને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે:—

“આલમપનાહ, સ્થિયાલકોટથી જન્મતનશીન આલમખાનનાં બેગમ નાદિરાખાનમને લઇને પંજબના સૂબેદાર દિલાવરખાનના સિપાહો કિલ્લામાં આવી લાગ્યા છે અને નાદિરાખાનમ આપ નામદારને મળવાની બાહિશ ધરાવે છે એવો પયગામ લઇને એક સિપાહ કિલ્લામાંથી આવ્યો છે.”

“અસ્મતપનાહ નાદિરાખાનમ આવી લાગ્યાં? બહુ સારું થયું.” નાદિરાખાનમના આગમન વિશે આ પ્રમાણેનો આનંદ દર્શાવીને બાબરે પ્રથમ જે બાંદીઓ તેને સ્નાન કરાવતી હતી તેમને સ્નાનકાર્યની સત્વર સમાપ્તિની આજ્ઞા આપી દીધી, અને ત્યાર પછી જે બાંદી આ સમાચાર લઇને આવી હતી તે બાંદીને સંબોધીને કહ્યું કે: “સામૂના, જે સિપાહી કિલ્લામાંથી નાદિરાખાનમનો પયગામ લઇને આવ્યો છે તેને જણાવી દે કે બૂના શાહી મહલમાં નાદિરાખાનમને બાઇજનત રહેવાની ગોઠવણ કરી આપો અને તેમને જણાવો કે બાદશાહ સલામત પોતાની દુષ્ટરને મળવામાટે તથા દિલાસો આપવામાટે થોડી વારમાં જ આવી લાગશે.”

* ફૂવામાંના પાણીને ખેંચીને બિંચું ચઢાવનાર એક પ્રકારના ચંત્રને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષામાં ‘અર્દુ’ કહેવામાં આવે છે.

† ‘અહાર બાગ’નો સત્ય અર્થ તો ‘ચાર બગીચા’ જ થાય છે; પરંતુ તુર્કી ભાષામાં ઉદ્યાનયુક્ત રાજમહાલયને ‘અહાર બાગ’ કહેવામાં આવે છે અને અર્દુ પાણી એનો એ જ અર્થ સ્વીકારવાનો છે.

“જેવો ઇર્શાદ.” આ પ્રમાણે કહીને બાંદી મામૂના ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ અને તેના ગયા પછી બાબર પણ સ્નાનના કાર્યથી સત્વર મુક્ત થઈને પોતાના મામૂલી સાદો પોશાક પહેરી લઈને ‘અહાર બાગ’માંથી કિલ્લામાં જવામંદિ રવાના થયા.

* * * * *

બાબર જે વેળાએ કિલ્લામાં આવી લાગ્યો તે વેળાએ નૂના શાહી મહલમાં નાદિરાખાનમના નિવાસમાટેની બાબરના કર્મીબદ્દાર મુસાદિબોએ સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી હતી અને નાદિરા બાબરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી શાહી મહલના ઉપરના દીવાનખાનામાં બેઠી હતી. નાદિરાના સૌભાગ્યરવિનો આલમખાનના અંત સાથે અસ્ત થયેલો હોવાથી જ્યારથી તેણે પોતાના પતિના મૃત્યુના શોક-કારક સમાચાર સાંભળ્યા હતા ત્યારથી હત્તમ વચ્ચાલંકારોના ત્યાગ કરી દીધો હતો અને શોકદર્શક કાળાં વસ્ત્રો જ પરિધાન કરવા માંડ્યાં હતાં એટલે અત્યારે પણ તે દૃષ્ટુ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને જ બેઠી હતી. પરંતુ આવી શોકમયી પરિસ્થિતિ તથા આવાં શોકદર્શક વસ્ત્રોમાં પણ તેના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની છટા એવી તો મનોહારિણી દેખાતી હતી કે તે સૌન્દર્યછટામાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રની સૌન્દર્યછટાને પણ ધરીબર શર્માવી દેવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય વિલસી રહ્યું હતું.

નાદિરા જ્યત હોવા છતાં વિચારનિદ્રામાં પડેલી હતી; પરંતુ અચાનક એક બાંદીએ આવીને તેની વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરી નાખ્યો અને કહેવા માંડ્યું કે: “બેગમ સાહુબા, બાદશાહ સલામત પધાર્યા છે અને તે નામદાર અહીં આવવા-માટે આપની પરવાનગીની રાહ જોતા નીચેના દીવાનખાનામાં બેઠા છે.”

“બાદશાહ સલામતને બાખુશી અહીં પધારવાનું જણાવો; હું તે નામદારના ઇસ્તકખાનમંદિ તૈયાર થઈને જ બેઠી છું.” નાદિરાએ બાબરને લઈ આવવા-માટેની બાંદીને સૂચના આપી દીધી.

બાંદી નીચે જવાને ચાલતી થઈ અને નાદિરા બુર્કાપોશ* થઈને એટલે કે અવગુંઠનસ્વપ મેઘાવરણથી પોતાના વદનવિધુને આવૃત્ત કરીને બાબરના સ્વાગત-માટે તૈયાર થઈને બેઠી રહી. થોડી વારમાં જ બાબર ત્યાં આવી લાગ્યો અને નાદિરાને બુર્કાપોશ જોઈને આશ્ચર્ય દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“મારા જલ્લતનશીન દોસ્ત આલમખાનનાં અસ્મતપનાહ અને પાકદામન બેગમ નાદિરાખાનમ! હું આપને મારી એક નાની હુશીરા અથવા તો મારી હુખ્તર માનું છું અને તેથી હુશીરાને પોતાના બિરાદર આગળ અથવા હુખ્તરને પોતાના પિદર આગળ બુર્કાપોશ થઈને બેઠેલી જોવાથી જો મારા મનમાં અન્યથા થાય તો તે બેજ અન્યથા તો ન જ કહેવાય. જો મારામાં આપનો એતબાર હોય અને આપ મને નેકમદ માનતાં હો, તો આ બુર્કાને કાઢી નાખો અને

* પદ્મનશીન મુસલમાન બાનુઓ મસ્તકથી ચરણ પર્યન્ત શરીરને ઢાંકી દેનારું જે એક વસ્ત્ર પહેરે છે તેને ‘બુર્કા’ કહેવામાં આવે છે. એ બુર્કામાં નેત્રો આગળના ભાગમાં માત્ર બે છિદ્રો વિના અખંડતા જ હોય છે અને તેથી બુર્કા-પોશના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ કોઈના જોવામાં આવી શકતો નથી. બુર્કાને ધારનાર ‘બુર્કાપોશ’ કહેવાય છે.

એક દુખ્તર જેવી રીતે પોતાના પિદર સાથે શુક્તગૂ કરે છે તેવી રીતે પાક દિલથી મારી સાથે શુક્તગૂ કરો.”

“જ્યારે આપ નામદાર અસ્મતપનાહ તથા પાકદામન કહીને મારા જેવી એક હુકીર ઔરતની ઇજ્જતને આટલી હદ સૂધી વધારો છો અને મને પોતાની દુખ્તર તરીકે સ્વીકારો છો, તો પછી પિદર સાથે શુક્તગૂ કરતાં દુખ્તર બુર્કાપોશ રહે એ કોઈ પણ રીતે વાજિબ નથી અને તેટલામાટે હું આપ નામદારના કૃમાનને માન આપી બુર્કાને મારા શરીરપરથી દૂર હટાવું છું; આપ નામદારની પવિત્ર ભાવનાને માથાપર ચઢાવું છું.” એમ કહીને નાદિરાએ બુર્કાને ઊતારી નાખ્યો.

બાબરને અતઃપૂર્વ નાદિરા સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાનો કિંવા તેના મુખચંદ્રના દર્શનનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. એટલે નાદિરાના મુખપરથી બુર્કો દૂર થતાં જ તેના અત્યંત મનોહર સ્વર્ગીય લાવણ્યને જોઈને બાદશાહ બાબર ધડીભર તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો અને પોતાના મનમાં તેના અલૌકિક સૌન્દર્યની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યો; પરંતુ નાદિરાના સ્વપ્નની એ પ્રશંસાને તેણે સહ્યતા તથા શિષ્ટાચારનો ભંગ ન થવા દેવામાટે વાણીદ્વારા બહાર નીકળવા ન દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કદાચિત્ કોઈ અનુચિત શબ્દ મુખમાંથી બહાર નીકળી ન જાય એટલામાટે તે નાદિરાની ઉદારતા વિશે પોતાની કૃતજ્ઞતાને દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“પુદાના આ એક નાચીજ બન્દાના કબોલમાં એતબાર રાખી પોતાના અહેરાપરથી બુર્કાને હટાવીને આપે મારી ઇજ્જત વધારી છે તેમાટે આપ નામદાર બેગમનો હું મગ્નૂન છું, નેહાયત એહસાનમંદ છું.”

“આપ નામદાર જેવા એક આલીબાન્દાન, આલીવિકાર અને નેકકિર્દાર બાદશાહે આ એક હુકીર ઔરતને પોતાની દુખ્તર તરીકે માનવાને લાયક ગણી છે, એથી હું પણ મારી ઇજ્જત તથા જીવનમાં બહુ જ વધારો થયેલો માનું છું અને પરવરદિગાર પાસેથી એ જ માગું છું કે મને તે આપની અસ્મત અને પાકદામન દુખ્તર ચવાની લાયકી બખશે!” નાદિરાએ નમ્રતા સહિત પોતાની પવિત્ર ભાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

એની પુષ્ટિમાં ‘આમીન’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને બાબર નાદિરાને આશ્વાસન આપતાં કહેવા માંડ્યું કે: “અજીબ દુખ્તર, તમારા નેકનામ સૌહર મયદાને જંગમાં રાહીદ ચવાથી તમારા સરપર એક બેવા તરીકે જિન્દગીને વીતાડવાની જે આકૃત આવી પડી છે તે જોઈને મારા દિલમાં જે દિલગીરી થાય છે તેના બયાનની આ કમજોર જબાનમાં તાકત નથી. જો આલમખાનનો ઈન્તકાલ ન થયો હોત, તો આ હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર તેમને જ બેસાડીને મારો હાથુલ આલ્યા જવાનો મુસ્તકીમ ધરાદો હતો; પરંતુ આલમખાન જતનશીન ચવાથી મારી તે મુરાદ બર ન આવી અને જે તખ્તનશીની તથા બાદશાહી આલમખાનની ચવાની હતી તે મારા હિસ્સામાં આવી. હું કદાચિત્ લોહી ખાન્દાનના કોઈ નખીરાને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બનાવવાની ઉદારતા પ્રતાવત; પણ એક તો સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના ખરાબ અમલથી હિન્દોસ્તાનની રચત એટલી બધી નારાજ થયેલી છે અને કંટાળી ગયેલી છે કે લોહી

ખાન્દાનમાંથી તેનો એતખાર લઈ ગયા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અકુશાન સરદારો પણ ખાગી-ખજવાખોર-ચઢને દેયતને પીડવાનો જ ધંધો આદરી બેઠા છે. લોહી ખાન્દાનમાં એક આલમખાન જ હીરો હતો, પણ તે ચાલ્યો ગયેલો હોવાથી હવે ખધા પત્થર અને કાંકરા જ ખાધી રહ્યા છે. અલારે તો હવે લોહી ખાન્દાનના જે નખીરા મારા લેવામાં આવે છે તેઓ જેમ દેખાવમાં બંધકર છે તેમ જ તેમનામાં બુદ્ધિ તથા આહુકતાનો સર્વથા અભાવ છે; તેમના રીતિ રિવાજો સભ્યતાથી વિરુદ્ધ છે; તેમનાં દ્વેષમાં દ્વેષ તથા બંધુપ્રેમનો લવ લેશ પણ નથી; તેમનામાં કલાકૌશલ્યને ખીલવવાની શક્તિ નથી અને કારીગરીની કદ્ર કરવાની તેમનામાં જરા પણ લાયકાત નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શરીરને સુખમય તથા શુભને આનંદમાં રાખવાનું જ્ઞાન પણ તેમનામાં ન હોવાથી પરિણામ એ થયું છે કે આ હિન્દોસ્તાન જેવા સોના તથા ચાંદીથી ભરેલા દેશમાં સારું અન્ન, સારું માંસ, દ્રાક્ષ, ખરખૂત, બર્ફ અને સારું શીતળ જળ પણ મળી શકતું નથી અને રાત્રિના અંધકારને નિવારવામાટે સાધારણ મીણબત્તીને મેળવવાનું કાર્ય પણ અશક્ય થઈ પડે છે. અકુશાનોમાં ધર્માન્ધતા પણ વધારે પડતી હોવાથી તેમના હાથે હિન્દુ મંત્રપર ન થવા બેઠાએ તેવા અલ્યાચારો ચાલે છે અને તેથી હિન્દોસ્તાનના હિન્દુ રાજાઓ પણ અકુશાનોના તેમ જ લોહી ખાન્દાનના કદા દુરમન બની ગયા છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી જે લોહી ખાન્દાનના હાથમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો થોડા વખતમાં જ હિન્દોસ્તાનમાંથી સુલહમાનોના પગ લખરી નીશે એમ ધારીને હિન્દોસ્તાનમાં જે રિયાસતના યોગે રાજ્યકર્તાના હસ્તથી અથવા તો રાજ્ય કરનારી જાતિના હસ્તથી મંત્રપર ચતા અયોગ્ય અલ્યાચારોનો સહાને માટે અંત આવી જાય, મંત્રના કડ્યાણુમાટેનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાદશાહો સમજતા થાય, હિન્દુ તથા સુસહમાન વચ્ચેનો દુસંપ દૂર થઈ જાય અને કોઈના પણ ધર્મમાં હસ્તાક્ષેપ કરવાનો કિંવા ધર્મના નામથી અન્યધર્મીય મંત્રજનોને પીડવાનો આપણો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી એ તત્ત્વ આહલે ઇસ્લામ બાદશાહોના જાણવામાં આવી જાય એવી આદર્શ સુસહમાની રિયાસતનો પાયો નાખવાના ઇરાદાથી મેં હિન્દોસ્તાનના બાદશાહનું પદ સ્વીકારી લીધું છે અને મારી એ આશા મારા પોતાના તથા મારા વંશજોના રાજત્વકાળમાં ફળીભૂત થાય, એ જ પરવરદિગાર પાસેથી મારી એક માત્ર માગણી છે. છતાં પણ જે તમને મારું આ બોલણું જોતું બાસતું હોય અને હિન્દોસ્તાનની બાદશાહી લોહી ખાન્દાન પાસેથી છીનવી લેવામાં મેં ગયરહન્સાફ કર્યો છે એમ જ તમને જણાવું હોય, તો તમો જેનું નામ આપો તે લોહી ખાન્દાનના નખીરાને તખ્ત-નશીન કરીને આવતી કાલે જ હું હિન્દોસ્તાનને સહાને માટે છોડી જવાને તૈયાર છું. તમો પોતાના દિલમાં કોઈ પણ જાતનો વસવસો ન રાખશો અને તમારા જે કોઈ પણ ખયાલાત હોય તે મને જણાવી દેશો તો મારાપર તમારો એહસાન થશે.”

આખરના આ વિતયપૂર્ણ તથા વિચારણીય બાબતનું શ્રવણ કરીને નાદિરા વિચારમગ્ન થઈ ગઈ અને કેટલીક વાર પછી અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને વિનીત ભાવ તથા મૃદુલા વાણીથી કહેવા લાગી કે: “સુલતાનેવક્ત અથવા મારા ખત્તયે પિદર શહનશાહ ! લોહી ખાન્દાનના કોઈ પણ નખીરામાં અલારે હવે

હિન્દોસ્તાનની રિયાસતને સંભાળવાની તેમ જ ચલાવવાની લાયકી રહી નથી અને તેથી જ લોહી ખાન્દાનના હાથમાં જ હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો હિન્દોસ્તાનમાંથી સુસલ્માની રિયાસતની જડ હમેશાને માટે ઊખડી જશે, એ આપ નામદારની રાય રાસ્ત તથા દુસ્ત છે અને તેથી લોહી ખાન્દાનના કોઈ પણ નખીરાને હિન્દોસ્તાનનાં તાબેતખ્તનો માલિક બનાવવાની આપ નામદારને સલાહ આપવી એ સખ્ત નાદાની છે. ખુદાએ જે કંઈ પણ કર્યું છે તે સારું જ કર્યું છે; આપ નામદાર જેવા તજ્જુબાકાર, રહુમદિલ, રેયાયાપરવર અને સુન્સિક્ સુલ્તાનના દસ્તે મુબારિકમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત આવી પડેલી છે એટલે હવે હિન્દોસ્તાનની રાયતને જસ્સર આરામ મળશે અને આપ નામદારની સઘળી આશાઓ ફળીભૂત થશે, એવી મને ગયળી ખસારત થયા કરે છે. હવે તો આપની આ દુખ્તરની એ જ દુવા છે કે આપ નામદારના દસ્તે મુબારિકથી હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં નવીન સુસલ્માની શહનશાહતનો જે પાયો નખાયો છે તે દિવસે દિવસે મજબૂત થાય, સુગલિયા ખાન્દાનની શહનશાહત હિન્દોસ્તાનમાં હમેશાને માટે કાયમ રહે અને ખાદશાહ બાબરનું નામ હિન્દોસ્તાનની હવે પછીની તવારીખમાં ‘નૂરે ઇન્દલાસ’ તરીકે મશહૂર થઈ જાય.”

“આમીન!” બાબરે એ શબ્દના ઉચ્ચારથી જાદિરાની શુભ બાવના અથવા તો બલી દુવાને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધી અને ત્યાર પછી તે જાદિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અજબ દુખ્તર! ત્યારે હવે તમારો ક્યાં રહેવાનો તેમ જ પોતાની જિન્દગીને કેવી રીતે વીતાડવાનો વિચાર છે તે જાણવો? અત્યાર સુધી દેહલી લોહી સુલ્તાનોની તખ્તગાહ-રાજધાની-હતી; પરંતુ હું આગ્રાને તખ્તગાહ બનાવવાના નિશ્ચયપર આવેલો હોવાથી અને આવી રીતે તખ્તગાહને બદલવાનાં કેટલાંક કારણો પણ હોવાથી આગ્રાને સુધારવાના કામની મેં શરૂઆત પણ કરી દીધી છે એટલે હવે મારો તો એવો જ વિચાર છે કે તમે આગ્રામાં તમોને પસંદ પડતા કોઈ પણ શાહી મહલમાં રહો અથવા જે મકાનો તૈયાર છે તે તમને પસંદ ન હોય તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે નવું મકાન બંધાવીને તેમાં નિવાસ કરો; એક મર્દૂમ ખાદશાહની ખાદશાહ બેગમના કરોડરથી તમે રહી શકો તેવો સઘળો બંદોબસ્ત હું તમોને કરી આપીશ અને શાહી ખજાનામાંથી તમને જેટલાં નાણાં જેઈશો તેટલાં નાણાં મળતાં રહેશે.”

“સુલ્તાન સલામત! જ્યારે ઇચ્છાહીમની માદર એટલે કે સુલ્તાના વાસિદા તેમ જ ઇચ્છાહીમ લોહીનાં બીળી બચ્ચાંના નિબાવનો પણ આપ નામદારે ધણે જ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો છે; તો હું આપ નામદારના દોસ્તની બેગમ હોવાથી મારામાટે આપ નામદાર મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો બંદોબસ્ત ન કરાવી આપો, એમ તો બને જ નહિ અને તેથી આપ નામદારની આ હાતમદિલીમાટે હું આપ નામદારનો જેટલો પણ એકસાત માનું તેટલો બોલો જ છે. પરંતુ મારા અજબ રીઝુરની જતનશીલીએ મને જેવા બતાવી છે અને તેટલામાટે હવે એક બેગમ તરીકેના કરોડરથી રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી; કિન્તુ દેહલીમાં રહી મારા મર્દૂમ ખાવિન્દની દુર્ગતપર દોઝ બેવાર ફૂલ ચઢાવીને ખાકસારીથી પરવરદિગારની યાદમાં જ જિન્દગીને ખસર કરવાની મારી મન્સા હોવાથી ને

આપ નામદાર દેહલીમાં મારા નિવાસમાટેનો અને મારા નિર્વાહમાટેનો બંદોબસ્ત કરી આપશો, તો આપ નામદારનો મારાપર નેહાયત એહસાન થશે; કારણ કે, હવે મારામાટે આ ફાની જહાનના અયશો આરામ હરામ છે; હવે તો યાદે ખુદામાં જ મારી બિન્દગીનો આરામ છે.” નાદિરાએ હવે પછી પોતાના જીવનને જેવા સ્વરૂપમાં વીતાડવાનો તેનો વિચાર હતો તે વિચારને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

નાદિરાની આવી પવિત્ર બાવનાના સાક્ષાત્કારથી આખર આશ્ચર્યચક્રિત થયો અને તેની પ્રશંસા કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “નૂરે નજર! જેહું તમારું નામ નાદિરા છે તેવા જ તમારા બયાલત પણુ નાદિર છે અને તેથી મને ધણો જ સંતોષ થાય છે. તમારા જેવી પાકદામન ઔરતમાટે જેવા થયા પછી બિન્દગીને બસર કરવાનો આ તરીકો જ સુકીદ છે અને તેથી તમારી મરજી મુજબ દેહલીમાં તમારા નિવાસમાટેનો હું બધો બંદોબસ્ત કરાવી આપીશ.”

“પરંતુ એ સાથે મારી એક બીજી અર્જ પણુ આપ નામદાર કુબૂલ રાખશો, એવી હું આશા રાખું છું.” નાદિરાએ એક અન્ય પ્રાર્થનાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

“મારી ફરિશતન દુખ્તર! તારી અર્જ હોય જ નહિ, તારું તો ફર્માન જ હોઈ શકે અને તેટલામાટે તારું જે કાંઈ પણુ ફર્માન હોય તેની ફૌરન તામીલ કરી નાખવાને આ તારો ધર્મચિતા હરધરી તૈયાર છે.” આખરે વિવેક તથા મર્યાદાનો અતિરેક કરી બતાવ્યો.

“તો મારી માગણી એટલી જ છે કે મારા બિરાદર અને આપ નામદારના વલીઅહદ શાહનુદા હુમાયૂનની કમરપારા સાથે, હું આગ્રામાં છું ત્યાં સૂધી-માં જ, શાદી થઈ જાય તો સારું.” નાદિરાએ આખરને જેવું સ્વપ્ન માત્ર પણુ નહોતું તેવા પ્રકારની એક વિલક્ષણ પ્રાર્થના રજૂ કરી દીધી.

“ત્યારે શું કમરપારાને તમે જોળજો છો?” આખરે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“કમરપારાને હું માત્ર જોળખું છું; એટલું જ નહિ, પણુ કમરપારા ધણા લાંબા વખત સૂધી મારી સાથે વસેલી હોવાથી જેમ હું તેના ખાન્દાનની હકીકતથી વાકિફ છું તેમ જ તેના પોતાના સદ્ગુણોને પણુ સારી રીતે જાણું છું. તેની ખુબસૂરતી તેમ જ કેટલીક સારી ખાસીયતોને તો આપ નામદાર પોતે પણુ જાણો છો. એટલે તેના એ ગુણોની તારીફનું કામ મારામાટે બાકી રહેતું નથી. વળી જેમ કમરપારા હુમાયૂનની આશક છે તેમ હુમાયૂન કમરપારાની મહુબ્બતનો મુશ્તાક છે એટલે એ નજરથી જોતાં પણુ આ શાદીથી ખાના-આખાદી થવાનો જ સંભવ છે.” નાદિરાએ કમરપારા સાથેના પોતાના પરિચયને દર્શાવતાં સાથે તેના સદ્ગુણો તથા સૌન્દર્ય આદિનો પણુ આવશ્યકીય સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી દીધો.

“કમરપારા મારી એક માનીતી બાંદી હતી અને હમેશા મારી ખિન્દમતમાં રહેતી હતી એટલે બાંદી હોવા છતાં પણુ તેનામાં જે એક શરીફ ઔરત જેવી ખાસીયતો રહેલી હતી તે મારી જાણુ બહાર નથી અને ખુબસૂરતીમાં તો તે પરીપચકર છે જ એટલે તેની ખુબસૂરતી વિશે તો કાંઈ કહેવાનું છે જ નહિ.

હિન્દોસ્તાનની રિયાસતને સંભાળવાની તેમ જ અલાવવાની લાયકી રહી નથી અને તેથી જ લોહી ખાન્દાનના હાથમાં જ હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો હિન્દોસ્તાનમાંથી અસલ્માની રિયાસતની જડ હમેશાને માટે ઊખડી જશે, એ આપ નામદારની રાય રાસ્ત તથા દુસ્ત છે અને તેથી લોહી ખાન્દાનના કોઈ પણ નખીરાને હિન્દોસ્તાનનાં તાબેતખ્તનો માલિક બનાવવાની આપ નામદારને સલાહ આપવી એ સખ્ત નાદાની છે. ખુદાએ જે કાંઈ પણ કર્યું છે તે સારું જ કર્યું છે; આપ નામદાર જેવા તજજ્ઞાકાર, રહમદલિલ, રેયાયાપરવર અને સુન્નિદ સુલ્તાનના દસ્તે મુબારિકમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત આવી પડેલી છે એટલે હવે હિન્દોસ્તાનની રૈયતને જરૂર આરામ મળશે અને આપ નામદારની સઘળી આરાઓ ફળીભૂત થશે, એવી મને ગયળી બસારત થયા કરે છે. હવે તો આપની આ દુખતરની એ જ દુવા છે કે આપ નામદારના દસ્તે મુબારિકથી હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં નવીન અસલ્માની રાહનશાહતનો જે પાયો નખાયો છે તે દિવસે દિવસે મજબૂત થાય, અગલિયા ખાન્દાનની રાહનશાહત હિન્દોસ્તાનમાં હમેશાને માટે કાયમ રહે અને બાદશાહ બાબરનું નામ હિન્દોસ્તાનની હવે પછીની તવારીખમાં 'નૂરે ઇસ્લામ' તરીકે મરાહૂર થઈ જાય."

"આમીન!" બાબરે એ રાખ્તના ઉચ્ચારથી નહિરાની શુભ બાવના અથવા તો બહી દુવાને પોતાના મસ્તકપર અઢાવી લીધી અને ત્યાર પછી તે નહિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: "અહજ દુખતર! ત્યારે હવે તમારો ક્યાં રહેવાનો તેમ જ પોતાની જિન્દગીને કેવી રીતે વીતાડવાનો વિચાર છે તે જાણવશો? અત્યાર સુધી દેહલી લોહી સુલ્તાનોની તખ્તગાહ-રાજધાની-હતી; પરંતુ હું આગ્રાને તખ્તગાહ બનાવવાના નિશ્ચયપર આવેલો હોવાથી અને આવી રીતે તખ્તગાહને બદલવાનાં કેટલાંક કારણો પણ હોવાથી આગ્રાને સુધારવાના કામની મેં શરૂઆત પણ કરી દીધી છે એટલે હવે મારો તો એવો જ વિચાર છે કે તમે આગ્રામાં તમોને પસંદ પડતા કંઈ પણ શાહી મહલમાં રહો અથવા જે મકાનો તૈયાર છે તે તમને પસંદ ન હોય તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે નવું મકાન બંધાવીને તેમાં નિવાસ કરો; એક મર્દૂમ બાદશાહની બાદશાહ બેગમના કરોડરથી તમે રહી શકો તેવો સઘળો બંદોબસ્ત હું તમોને કરી આપીશ અને શાહી ખજાનામાંથી તમને જેટલાં નાણાં વેઠશે તેટલાં નાણાં મળતાં રહેશે."

"સુલ્તાન સલામત! જ્યારે ઇચ્છાલીમની માદર એટલે કે સુલ્તાના વાલિદા તેમ જ ઇચ્છાલીમ લોહીનાં બીબી બચ્ચાંના નિબાવનો પણ આપ નામદારે ધણે જ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો છે; તો હું આપ નામદારના દોસ્તની બેગમ હોવાથી મારામાટે આપ નામદાર મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો બંદોબસ્ત ન કરાવી આપો, એમ તો બને જ નહિ અને તેથી આપ નામદારની આ હાતમદિલીમાટે હું આપ નામદારનો જેટલો પણ એદસાન માનું તેટલો આંછો જ છે. પરંતુ મારા અહજ રીઠરની જતનશીલીએ મને જેવા બતાવી છે અને તેટલામાટે હવે એક બેગમ તરીકેના કરોડરથી રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી; કિન્તુ દેહલીમાં રહી મારા મર્દૂમ આવિન્દની દુર્ગતપદે દોઝ જેવાર શૂલ અઢાવીને બાકસારીથી પરવરદિવારની બાદમાં જ જિન્દગીને બસર કરવાની મારી મન્યા હોવાથી મેં

આપ નામદાર દેહલીમાં મારા નિવાસમાટેનો અને મારા નિર્વાહમાટેનો ખંદોખસ્ત કરી આપશો, તો આપ નામદારનો મારાપર નેહાયત ઝોહસાન થશે; કારણ કે, હવે મારામાટે આ ફાની જહાનના અયરો આરામ હરામ છે; હવે તો યાદે ખુદામાં જ મારી જિન્દગીનો આરામ છે.” નાદિરાએ હવે પછી પોતાના જીવનને જેવા સ્વરૂપમાં વીતાડવાનો તેનો વિચાર હતો તે વિચારને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

નાદિરાની આવી પવિત્ર બાવનાના સાક્ષાત્કારથી ખાખર આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેની પ્રશંસા કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “નૂરે નજર! જેહું તમારું નામ નાદિરા છે તેવા જ તમારા ખયાલત પણુ નાદિર છે અને તેથી મને ઘણો જ સંતોષ થાય છે. તમારા જેવી પાકદામન ઔરતમાટે જેવા યયા પછી જિન્દગીને ખસર કરવાનો આ તરીકો જ સુદ્ધિ છે અને તેથી તમારી મરજ મુજબ દેહલીમાં તમારા નિવાસમાટેનો હું બધો ખંદોખસ્ત કરાવી આપીશ.”

“પરંતુ એ સાથે મારી એક બીજી અર્જ પણુ આપ નામદાર કુખૂલ રાખશો, એવી હું આશા રાખું છું.” નાદિરાએ એક અન્ય પ્રાર્થનાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

“મારી ફરિશતન દુખતર! તારી અર્જ હોય જ નહિ, તારું તો ફર્માન જ હોઈ શકે અને તેટલામાટે તારું જે કાંઈ પણુ ફર્માન હોય તેની ફોરન તામીલ કરી નાખવાને આ તારો ધર્મપિતા હરથડી તૈયાર છે.” ખાખરે વિવેક તથા મર્યાદાનો અતિરેક કરી બતાવ્યો.

“તો મારી માગણી એટલી જ છે કે મારા ખિરાદર અને આપ નામદારના વહીવટહદ શાહજહા હુમાયૂનની કમરપારા સાથે, હું આગ્રામાં છું ત્યાં સૂધી-માં જ, શાદી થઈ જાય તો સારું.” નાદિરાએ ખાખરને જેનું સ્વપ્ન માત્ર પણુ નહોતું તેવા પ્રકારની એક વિલક્ષણ પ્રાર્થના રજૂ કરી દીધી.

“ત્યારે શું કમરપારાને તમે ઓળખો છો?” ખાખરે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“કમરપારાને હું માત્ર ઓળખું છું; એટલું જ નહિ, પણુ કમરપારા ઘણા લાંબા વખત સૂધી મારી સાથે વસેલી હોવાથી જેમ હું તેના ખાન્દાનની હકીકતથી વાકિફ છું તેમ જ તેના પોતાના સદ્ગુણોને પણુ સારી રીતે જાણું છું. તેની ખુબસૂરતી તેમ જ કેટલીક સારી ખાસીયતોને તો આપ નામદાર પોતે પણુ જાણો છો. એટલે તેના એ ગુણોની તારીફનું કામ મારામાટે બાકી રહેતું નથી. વળી જેમ કમરપારા હુમાયૂનની આગ્રાક છે તેમ હુમાયૂન કમરપારાની મહુબ્બતનો મુશ્તાક છે એટલે એ નજરથી જોતાં પણુ આ શાદીથી ખાના-ખાનાદી થવાનો જ સંભવ છે.” નાદિરાએ કમરપારા સાથેના પોતાના પરિચયને દર્શાવતાં સાથે તેના સદ્ગુણો તથા સૌન્દર્ય આદિનો પણુ આવશ્યકીય સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી દીધો.

“કમરપારા મારી એક માનીતી બાંદી હતી અને હમેશા મારી ખિન્દમતમાં રહેતી હતી એટલે બાંદી હોવા છતાં પણુ તેનામાં જે એક શરીફ ઔરત જેવી ખાસીયતો રહેલી હતી તે મારી જાણ બહાર નથી અને ખુબસૂરતીમાં તો તે ખરીપચકર છે જ એટલે તેની ખુબસૂરતી વિશે તો કાંઈ કહેવાનું છે જ નહિ.

કુમરપારા શાહનંદા હુમાયૂનની આરાક હતી અને હુમાયૂન પણ તેની મહબ્બતનો દમ ભરતો હતો એ વાત્તા પણ મારા જાણવામાં આવી હતી; પરંતુ કુમરપારાના ખાંદાનથી હું નાવાંકિફ હોવાથી મેં એ કંદખુદાઈમાટે મારી મંજૂરી આપી નહોતી અને તેથી કુમરપારા માયૂસ થઈને કંદખુલમાંથી આવી ગઈ હતી. તેના આદ્યા જવા પછી તે શરીફ માદર પિદરની નેકઅખ્તર દુખ્તર હોવાની ખીના મારા જાણવામાં આવી હતી અને જો તે વખતે તે કંદખુલમાં મૌલૂદ હોત, તો હુમાયૂન સાથે તેની શાદી કરાવી આપવાને હું તૈયાર હતો; પણ તે મૌલૂદ ન હોવાથી મારી એ મુરાદ ખર આવી શકી નહોતી. આગ્રામાં આવ્યા પછી હુમાયૂનના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે અમારા આંદખાન તથા જુઝફદીન નામના બે નૌજવાન મુસાહિબોમાંનો આંદખાન કુમરપારાનો ખિરાદર હતો અને તેણે કુમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં હોવાનું હુમાયૂનને જાણાવ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આંદખાન તથા જુઝફદીન કુમરપારાને લઈ આવવામાટે તે જ દિવસે અહીંથી રવાના થયા હતા કે જેઓ આજ સૂધીમાં પાછા આગ્રામાં આવ્યા નથી. જો કુમરપારા અહીં આવશે, તો હું તેને બાબુશી હુમાયૂન સાથે પરણાવીશ અને તેની દિલી તમન્નાને પૂરી કરીશ; કારણ કે, શાહનંદા હુમાયૂનને પણ હું એમાટેનો કબોલ આપી ચૂક્યો છું.” બાબરે સંક્ષેપમાં કુમરપારાના વૃત્તાંતને વર્ણવીને તે સાથે એ લગ્નમાટે પોતાની અનુમતિ હોવાનું પણ દર્શાવી દીધું.

“કુમરપારા મારી સાથે જ આજે આગ્રામાં આવી છે અને અત્યારે તે આપ નામદારની જ મેહમાન છે.” નાદિરાએ કુમરપારાના આગમનનો ભેદ જાણાવી દીધો.

“ત્યારે કુમરપારા અત્યાર સૂધી તમારી સાથે જ હતી કે શું?” બાબરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“જી હા; કુમરપારા અત્યાર સૂધી મારી સાથે જ હતી અને મારી સાથે રહીને તેણે મારી જે જે સેવાઓ કરી છે તેમ જ મારાપર જે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે સેવાઓ તથા ઉપકારોને અત્યારે વર્ણવવા બેસું તો આજો દિવસ વીતી જાય તેમ છે એટલે કિસ્સાને વલ ન કરતાં એટલું કહેવું જ કાફી છે કે કુમરપારા એક મામૂલી હસીના ઔરત નથી; કિન્તુ ફરિશ્તા જેવી સારામાં સારી ખુશીઓ તથા સિયાફતોથી ગાગૂર છે, ગોયા જતનની દૂર છે અને તેથી શાહનંદા સલામતની જોજલ થવાને તે દરેક રીતે લાયક છે.” નાદિરાએ કુમરપારાની યોગ્યતાની યોગ્ય સ્તુતિ કરી સંબળાવી.

હું પોતે પણ એમ જ માનું છું કે હુમાયૂન અને કુમરપારા એ મીયાં બીબી એક બીજાને દરેક રીતે લાયક છે; પણ અત્યારે વળી એ મુશ્કિલાત આવી પડી છે કે કુમરપારા મૌલૂદ છે અને હુમાયૂન આગ્રામાં નથી એટલામાટે જ્યારે હુમાયૂન અહીં આવશે ત્યારે જ શાદીની ધામધૂમ કરી શકાશે.” બાબરે કુમરપારાની યોગ્યતાને સ્વીકારીને લગ્નના પ્રસંગને લંબાવવાનું કારણ દર્શાવ્યું અને ત્યાર પછી કહ્યું કે: “એ તો હીક; પણ કુમરપારાને હમેશા હું મારી દુખ્તર તરીકે માનતો આવ્યો છું અને મારી આગળ બેપદાં રહીને તે પણ મને પોતાના પિદર તરીકે જ માનતી આવી છે, તો પછી અત્યારે આ મહલમાં મૌલૂદ હોવા

છતાં પણ કુમરપારા મારી કદમખોસીમાટે નથી આવી એથી મને ઘણી જ અન્યયળી થાય છે.”

“બન્દાપરવર, હવે કુમરપારા આપ નામદારના શાહનદા સલામતની મંત્રદે-
નજર થવાની હોવાથી આગળની થેઠે આપ નામદાર આગળ બેપર્દા આવતાં
શર્માય છે.” નાદિરાએ કુમરપારાના ન આવવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“પરવરદિગાર તેની એ શર્મને નિભાવે અને કાયમ રાખે!” બાબરે શુભ
ભાવના દર્શાવી અને તે સાથે પૂછ્યું કે: “કુમરપારાનો ખિરાદર આંદખાન તેમ જ
નજરફદીન પણ તમારી સાથે આવેલા હોવા જોઈએ; છતાં તેઓ પણ હજી કયાંય
મારા જોવામાં નથી આવ્યા તેનું શું કારણ છે?”

“ગરીબનવાજ, કુમરપારાનો ખિરાદર આંદખાન પોતાની હરશીરાને મારી
સાથે રવાના કરીને અને તેની શાદીના બારને મારા માથાપર નાખીને પંજળ-
માંથી જ તાતાર જવામાટે વિદાય થયા છે અને તે હવે અહીં પાછો આવવાનો જ
નથી. નજરફદીન અમારી સાથે આવ્યો છે અને તે કદમખોસીમાટે અવશ્ય
આપ નામદાર પાસે આવશે જ.” નાદિરાએ કુમરપારાના ભેદને છુપાવવામાટે
આંદખાનને તાતારમાં ગયેલો બતાવી દીધો અને ત્યારપછી પૂછ્યું: કે “શાહનદા
હુમાયૂંનની આગ્રામાં કયારે પધરામણી થશે?”

“મને ગઈ કાલે જ તેનો જે પયગામ મળ્યો છે તેથી તો એમ જ જણાય
છે કે કેટલાક દુશ્મનો કાબૂમાં આવી ગયા છે અને ત્યાં શાંતિ થઈ જાય એટલે
આઠ કે પંદર દિવસમાં જ તે અહીં આવી પહોંચશે.” આમ કહીને બાબર
જીક્યો અને “ત્યારે હવે હું રજા લઈશ;” એવી રીતે વિવેક દર્શાવીને ત્યાંથી
આલતો થયો. નાદિરા તેને દીવાનખાનાના દરવાજા સુધી વળાવીને પાછી વળી
આવી અને અંદરના ખીજા ઓરડામાં આવી ગઈ.

હવે અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ગત પ્રકરણના અંતમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા શુલંદામ આગ્રામાંથી સિક્કી જવા-
માટે રવાના થઈ હતી અને સિક્કી પહોંચ્યા પછી તેમનો સ્થિતિલકોટ જવાનો
નિશ્ચય થતાં તેઓ સ્થિતિલકોટની દિશામાં આગળ વધી હતી; કારણ કે, બાબર-
ની આજ્ઞા અનુસાર દિલાવરખાન નાદિરાખાનમને આગ્રા મોકલવાનો હતો
એ બાબતને તેઓ જાણતી હોવાથી ‘જે નાદિરાખાનમ અઘાપિ. સ્થિતિલકોટ-
માં જ હશે તો ત્યાંથી આપણે તેની સાથે આગ્રા આવવાને પાછાં નીકળીશું
અને જે રસ્તામાં જ તેનો મેળાપ થઈ જશે, તો રસ્તામાંથી જ પાછાં વળીશું;’
એવી તેમની ધારણા હતી. જનાવ એવો બન્યો કે દિલાવરખાને નાદિરાને
આલમખાનના મૃત્યુની વાર્તા સંભળાવતાંની સાથે જ હૃદયમાં અતિશય શોકનું
તીવ્ર પરિણામ થવાથી નાદિરાના શરીરમાં વિષમ જ્વરની બાધાનો ઉદ્ભવ
થયો અને તેના પરિણામે તે શય્યાવશ થઈ ગઈ. દિવસાનુદિવસ તેનો એ રોગ
એટલો બધો વધવા લાગ્યો કે તેના ઉપચારક પંજળના નામોંકિત વૈદ્યો તથા
દુકીમોએ પણ તેના જીવનની આશાને બહુધાં ત્યાજી દીધી. આ દુઃખ પણ
જાણે જાણું હોયની! એમ દર્શાવવાને જ કે શું, તે જીવન તથા મરણના મધ્યમાં
હતી તેવામાં જ તેની સર્વ આશાઓના કેન્દ્રરૂપ તેના અંગક સંતાનના જીવનને

પણ ચમરાજ હરી ગયો અને તેથી તો વળી નાદિરાની દશા અતિશય બચંકર થઈ પડી. આ સર્વ કારણોથી નાદિરા સિયાલકોટને ત્યાંનીને આગ્રા આવવા- માટે નીકળી શકી નહોતી અને હજી સિયાલકોટમાં જ હતી એટલામાં કુમર- પારા તથા શુલંદામ તેની પાસે જઈ પહોંચી. કુમરપારા તથા શુલંદામ ઉત્તમ પરિચરિકાઓ હોવાથી હુકીમોના ઉપચાર સાથે તેમની પરિચર્યા વિષયક કુશળતા તથા તેમનાં આશ્વાસનોના પરિણામે નાદિરાખાનમના રોગની માત્રા ઘટવા લાગી અને તેમના આખ્યા પછી એક માસમાં નાદિરા જ્વરની બાધાથી તો મુક્ત થઈ ગઈ; પરંતુ તેના શરીરમાં અતિશય અશક્તતા કિંવા નિર્બળતા આવી ગયેલી હોવાથી તેનાથી પ્રવાસજન્ય પરિશ્રમ સહી શકાય તેમ નહોતું અને ત્રેથી આગ્રાના પ્રવાસને વળી પાછો લંબાવવો જ પડ્યો. આવી રીતે સિયાલકોટમાં દીર્ઘ- કાળ પર્યન્ત રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં નાદિરાની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થયા પછી શુલંદામે કુમરપારા તથા શાહનહા હુમાયૂનના પરસ્પર પ્રેમનો વૃત્તાંત નાદિરાને આદિથી અંત પર્યન્ત કહી સંભળાવ્યો અને તે વૃત્તાન્તને સાંભળી લીધા પછી કુમરપારાને હવે તેના નૈસર્ગિક નારીવેશમાં જ પોતા સાથે આગ્રા લઈ જઈને ખાબર આગળ હુમા- યૂન સાથેના તેના લગ્નસંબંધના પ્રસ્તાવને રજૂ કરવાનો ભાર નાદિરાએ પોતાના શિરપર ઊપાડી લીધો. અંતે તેઓ આગ્રા આવવાને સિયાલકોટમાંથી રવાના થયાં અને આગ્રામાં આવતાંની સાથે જ નાદિરાએ પોતાના એ વચનને કેટલી સીમા પર્યન્ત પાળી બતાવ્યું હતું એ વાર્તા આપણા જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

આ ઘટનાને લગભગ પંદર દિવસ જેટલો સમય વીસા પછી કેટલાક બળવા- ખોર સરફરાજ સરહરોના બળવાને શમાવીને તેમ જ અયાના, ધૈલપુર, ગવાલિયર અને જૈનપુર આદિ રાજ્યોને જીતી લઈને શાહનહા હુમાયૂન વિજયપુતાકાને ઉડાવતો પોતાની વિજયિની સેના સહિત પાછો આગ્રામાં આવી લાગ્યો. આદ- શાહ ખાબર પોતાના મુજબ કર શાહનહાને ધન્યવાદોથી વધાવી લીધો અને કહ્યું કે:-

“હુમાયૂન, અલ્યાર સૂધી તો મેં તને તારી દિલાવરી તથા બહાદરીના બદલામાં ફક્ત હીરા, મોતી, અશરફી તથા જગીર વગેરે જાડ પદાર્થો જ ધના- મમાં આપ્યા છે; પરંતુ અલ્યારની તારી ફતહના બદલામાં હું તને એક એવું અજબ ધનામ આપવા માગું છું કે ધનામમાં મળેલી તે વસ્તુ તારા અંધેરા ઘરમાં ચિરાગની પેઠે રોશનીને ફેલાવશે; તારા દિલને બાગ બાગ બનાવશે અને સુખમાં બાગ લઈને દુઃખમાં દિલાસો દેવાને પણ હમેશા તૈયાર રહેશે.”

“એવા કયા અજબ ધનામથી આપ નામદાર આ ફિદવીને સરફરાજ કર- વાના છો, તે હું સમજી શકતો નથી; એટલામાટે બરાહે મેહરબાની જે આ બાબતને ખુદલી કરીને સમજાવશો, તો આપ નામદારનો આ ફિદવીપર એહસાન થશે.” ખાબરના બોલવાનો ભેદ લક્ષમાં ન આવવાથી હુમાયૂને પૂછ્યું.

ખાબરે હુમાયૂનની આતુરતાને શમાવવામાટે સ્મિતમંડિત સુખમંડળથી કહ્યું કે: “શાહનહા, આજે ધનામમાં તારી કુમરપારા તને મળવાની છે; કુમરપારા આજે પંદર દિવસથી અહીં આવી ગયેલી હોવાથી હવે જે ચાર દિવસમાં જ તેની સાથે તારી શાદી થવાની છે.”

હુમાયૂને પોતાની દૃષ્ટિને નીચી નમાવી દીધી અને કાંઈ પણ બોલ્યા સાલ્યા વિના તે રાખાઈને દૂર ચાલ્યો ગયો.

* * * * *

હુમાયૂન તથા કુમરપારાનો ચારેક દિવસમાં જ આગ્રામાં મોટી ધામધૂમથી શરીરસંબંધ થઈ ગયો. અને એ લગ્નસમારંભજન્ય આનન્દને દર્શાવવામાટે બાદ-શાહ બાબરે અતિશય ઉદારતાથી ધન લૂટાવવા ઉપરાંત નિરાધાર તથા દીન જનોના આશીર્વાદોને મેળવવામાટે તેમની ઇચ્છાનુસાર તેમને સંતોષ્યાં. હુમાયૂન તથા કુમરપારાની પરસ્પર લગ્નના સૂત્રથી બંધાઈને એકરારીર, એકમન, એકજન, એકપ્રાણ અને એકાત્મા થવામાટેની દીર્ઘકાળની આશા ફળીભૂત થવાથી જાણે સુધાંશુ તથા સુધાનો, સ્નાગર તથા સરિતાનો, ખૂડરૂપિ તથા વાણીનો, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણીનો, કુમરદેવ તથા રતિદેવીનો કિંવા ફરહાદ તથા રીરીનો અને મજનૂ તથા લયલીનો જ સંયોગ થયો હોયની! એવો હિન્દુ તથા મુસલમાનોને ભાસ થવા લાગ્યો; કારણ કે, હુમાયૂન તથા કુમરપારાના પરસ્પર પૌરાણિક પ્રેમની કથા હવે સર્વ લોકોના જાણવામાં આવી ગઈ હતી. હુમાયૂન તથા કુમર-પારાના આનન્દનો અવધિ થયો અને તેઓ આ સંસારમાં જ સ્વર્ગીય સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યાં. લગ્નસમારંભને પાંચેક દિવસનો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂન અને કુમરપારા એક દિવસ શાદીમહલમાંના પોતાના રાયનાગારમાં મધ્યાહ્ન સમયે વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં હતાં તે વેળાએ વાતપરથી વાત નીકળતાં હુમાયૂને પોતાની બેગમ કુમરપારાને પૂછ્યું કે:—

“હુસ્નઆરા કુમરપારા, તારી સાથે તારો બિરાદર અને મારો એક સમયનો અંગરક્ષક બહાદુર જવાંમદ આંદખાન પાછો આગ્રામાં કેમ ન આવ્યો અને ખંજભમાંથી જ તાતારબાણી જવામાટે કેમ રવાના થઈ ગયો એ હું સમજી શકતો નથી. જો તે અહીં આવ્યો હોત, તો મારા કિબ્લગાહને કહીને હું તેને અમીર બનાવી સારા ઓહદાપર ચઢાવી દેત અને કાંઈ લાયક તથા હસીના ઔરત સાથે તેની શાદી કરાવી આપીને હુમેશાં આપણી આંખો આગળ જ રાખત. હજી પણ મારા મનમાં એમ થયા કરે છે કે તેને અહીં બોલાવું અને તેના એહસાનના બદલામાં મારી મેહરબાનીથી તેની કિસ્મતને અમકાવું. તો કહે કે તારી આ બાબતમાં શી રાય છે?”

હુમાયૂનના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે કુમરપારા એકદમ હસવા લાગી અને વારંવાર હુમાયૂનને જોઈને પોતાના હાસ્યની માત્રાને વધારવા લાગી.

કુમરપારાની આવી વિલક્ષણ ચેષ્ટાને જોઈને હુમાયૂને આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું કે: “કેમ, જનોનિગર! તને અત્યારે બેસબબ આટલું બધું હસવું સાચી ગમી ગયું છે? તને આજે શું થયું છે?”

“મને અત્યારે બેસબબ નહિ, પણ બાસબબ હસવું આવે છે; કારણ કે, જે ઈન્સાનની આ જહાનમાં હસ્તી હતી જ નહિ અને છે પણ નહિ તે ઈન્સાનને તાતારમાંથી પાછો બોલાવી મંગાવવાની આલાહજરત પોતાની આહિરા બતાવે છે.” કુમરપારાએ હસતાં હસતાં જ બેઠબરેલો જવાબ આપ્યો.

“શું તારા બિરાદર આંદખાનની આ જહાનમાં હસ્તી હતી જ નહિ અને છે પણ નહિ? કુમરપારા ! આ તું શું બોલે છે? તું દીવાની તો નથી થઈ ગઈ ને?” હુમાયૂને કુમરપારાને સંજોધીને ગંભીરતાથી આ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કુમરપારા શાંતિથી કહેવા લાગી કે: “હજરત સલામત, જ્યારે આપની આ તાબેદાર કનીજ મદાના લિબાસમાં આંદખાનના નામથી પોતાને ઓળખાવતી હતી તે વેળાએ બુરખ દીવાની હતી; પરંતુ જ્યારથી તે પોતાના જનાના લિબાસમાં રહીને આગેશે દિલ્લેદારને મેળવવાને નસીબદાર થઈ છે ત્યારથી તેની દીવાનગી આલી ગઈ છે અને તેથી દીવાની મદીને હોશિયાર થઈ ગઈ છે.”

“ત્યારે શું આંદખાન તે મદાના લિબાસમાં મારી આ માહપારા દિલબર કુમરપારા જ હતી? મયદાને જંગમાં મદો કરતાં પણ વધારે બહાદરી બતાવનારી તું નાજનીન હુસ્નઆરા જ હતી? મદાના લિબાસમાં રાત દિવસ તે મારી સાથે રહેતી હતી છતાં હું તને ઔરતબત તરીકે ઓળખી શક્યો નહોતો અને અત્યારે આ લેદ જો તારી પોતાની જખાનથી જ મારા જાણવામાં ન આવ્યો હોત, તો સચ્ચોગંદ પાક પરવરદિગારના કે હું આ લેદને જાણી શકવાનો પણ નહોતો ! કુમરપારા, આ ચાલાકીથી તો તે ગજબ જ કરી બતાવ્યો છે; પરંતુ મારી સાથે વસવા છતાં મને નાહક આટલા દિવસ તે કુરકતની આગમાં સળગાવ્યો અને તારા વસ્ત્રથી મહૂમ બનાવ્યો, એ તારો એક ગુનાહે અજમ છે અને એ ગુનાહની સજા તને આપવી જ જોઈએ એ મારો ધરાદો મુસ્તકીમ છે.” હુમાયૂન એક તરફથી કુમરપારાની તારીફ કરવા લાગ્યો અને બીજી તરફથી પ્રેમના આવેશમાં આવીને તેને ગુનાહગાર ઠરાવવાના ચત્તને આદરવા લાગ્યો.

પરંતુ વાકપટુતા તથા સમયસૂચકતાના વિષયમાં કુમરપારા હુમાયૂનની શિક્ષિકા થવાની યોગ્યતા ધરાવનારી હોવાથી તત્કાળ હાસ્યમંડિત મુખ-મંડળ અને વીણાવિનિન્દિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “એ ખૂબ ! ગુનાહગાર પોતે હોવા છતાં આ કનીજને ગુનાહગાર બતાવવાનો આ સારો તરીકો ગોતી કાઢ્યો છે ! આટલા દિવસ મદાના લિબાસમાં આપની ખિદમતમાં રહેવા છતાં આપની આ ખીમારે મહૂબબત ગરીબ ઔરતને આપ ન ઓળખી શક્યા એ આપ નામદારની મહૂબબતની કોતાહીનો જીવતો જાગતો સુખૂત છે અને કાનૂને ઇશક મદદ અને ઔરત બેમાંથી જેની મહૂબબત ઓછી હોય તેને ગુનાહગાર તરીકે ઓળખાવે છે એટલે એ કાનૂન મુજબ ગુનાહગારી આપ નામદારના હિસ્સામાં જ આવે છે. ત્યારે હવે બોલો કે હું આપ નામદારને શી સજા ફર્માવું? આપના હાથ તથા પગોમાં બેડીઓ પહેરાવીને આપને કયા જિન્દાનમાં મોકલાવું?”

“કુમરપારા, તે મારા હાથ તથા પગોમાં મહૂબબતની જજીર નાખી દીધી છે; નિગાહેનાજનાં તીરેથી મારા જિગરને વીંધી નાખ્યું છે અને મારા દિલને પોતાના દિલના જિન્દાનમાં હમેશાને માટે ક્યદ કરી રાખ્યું છે; છતાં એ સજા જો તને કાફી ન લાગતી હોય, તો એ સિતમશઆર ! તને વાજિબ લાગતી હોય તે બીજી સજા ફર્માવી દે; પણ હવે આ તાનાબાજને તો આટલેથી જ અટકાવી દે.” હુમાયૂને પોતાના પરાજયને સ્વીકારીને વિવાદને ટુંકાવવાનો ચત્ત કર્યો.

કુમરપારાતું નવનીત સમાન મૃદુતમ મન તેના એ શબ્દોથી પીગળી ગયું અને તેથી તે પણ નમ્રતાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “મારા સરતાજ! જો આપ મહુબ્બતને જાણે, નિગાહેનાજને તીર અને દિલને જિન્દાન માનતા હો, તો શું આપે પણ મારા હાથ તથા પગોમાં મહુબ્બતની જાણ નથી પહેરાવી? નિગાહેનાજથી મારા જિગરને નથી વીંધ્યું અને મારા દિલને પણ પોતાના દિલના ક્યદ-ખાનામાં ક્યદ નથી કરી લીધું? ગરજ કે આ સજ્જ હોય, તો આ સજ્જ બનને ગુનાહગારોને મળી ચૂકી છે અને આ બન્દીની પાક પરવરદિગારના કદમોમાં એ જ ગુન્નરિશ છે કે આપણી આ સજ્જને તે દાદગર તાબક્યામત કાયમ રાખે અને આપણે જિન્દાને મહુબ્બતમાંથી કદાપિ બહાર નીકળી જ ન શકીએ.”

“આમીન, આમીન, આમીન!” હુમાયૂને પણ એ શબ્દના ત્રણવાર ઉચ્ચારથી કુમરપારાની પવિત્ર મનોભાવના પ્રતિ પોતાનું અનુમોદન દર્શાવ્યું.

વિવાદનો અંત આવી જતાં કુમરપારા હુમાયૂને સંજોધીને પ્રેમના અતિ-રેકથી કહેવા લાગી કે: “દિલ્દારેમન! આજે ઘણા દિવસથી ગીતાર વગાડવાનો અને આપને મારા સંગીતથી રીઝવવાનો મોકો મને મળી શક્યો નથી અને તેથી આજે એક ઔરતની પોતાના શૌહર સાથે તાબક્યામત રહેવામાટેની બાવનાને દર્શાવનારી એક ગજલ ગાઈ સંભળાવવાની મારી ખાહિશ છે, પણ જો હજરત સલામતની રજ હોય તો.”

“આ બાબતમાં રજની શી જરૂરત છે? કારણ કે, આ તો મારા જ કાયદાની બાબત છે.” હુમાયૂને વિવેકપૂર્વક આજ્ઞા આપી દીધી.

કુમરપારા ગીતારના તારોને મેળવીને નીચેની ગજલને પોતાના મધુર કંઠથી ગાવા લાગી:—

ગજલ

“ન જિન્દગીમેં કહી હો ફરકત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે;
બને ન સરકે હી દૂર તુર્જત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે-ન૦
ઉધર હય અર્માને દીદ બેહદ, ઉધર હય શૌકે વિસાલ અફઝાં;
મિટગી કિસ દિન યે દિલકી હસરત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે-ન૦
ન જૂપત તુમસે હુઈ મહુબ્બત, ન હમસે ઉલ્ફત છિપી જહાંમેં;
હુઈ જમાનેમેં ખૂબ શોહરત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે”-ન૦

કુમરપારા આ ગજલની છેલ્લી પંક્તિ ગાતી હતી એટલામાં અચાનક નાહિરા-ખાનમ ત્યાં આવી લાગી અને હુમાયૂ તથા કુમરપારાને સંજોધીને કહેવા લાગી કે: “ખરેખર ઔરતની પોતાના સરતાજ શૌહર સાથેની મહુબ્બત આવી જ હોવી જોઈએ. આ જિન્દગીમાં તો જો કે મારા શૌહરની અને મારી ફરકત યઈ ગઈ છે; પણ મરી ગયા પછી મારી તુર્જત મારા અજીજ જતનશીન શૌહરની તુર્જતથી દૂર ન બનવી જોઈએ, એ મારી ખાહિશને પરવરદિગાર પૂરી કરે એ જ મારી તેના કદમોમાં ગુન્નરિશ છે. શાહબંદા હુમાયૂ અને બેગમ કુમરપારા, તમારી શાદીના જલ્સાને જોવામાટે જ હું અહીં રોકાઈ રહી હતી અને હવે ફળે ખુદાથી તમારી શાદી ખાનાઆખાદી યઈ ગયેલી હોવાથી આવતી કાલે જ મારો દેહલ્લી જવાને વિચાર છે; કારણ કે, મારી આંખો મારા શૌહરની

તુર્કતની બિચારતની ઉમ્મીદવાર છે, ઉસ્તવાર છે ! પરંતુ આગાને છોડ્યા પહેલાં મારે તમારી પાસેથી એક માગણી કરવાની છે, અને તેટલામાટે જ મેં અત્યારે અહીં આવીને તમારી તનહાઇમાં ખલલ પહોંચાડવાની જે ગુસ્તાખી કરેલી છે તે મારી ગુસ્તાખીની હું તમો પાસેથી મોઝાફી ચાહું છું. ત્યારે કહો કે મારી તે માગણીને તમો કુબૂલ રાખશો ?”

નાહિરા તથા હુમાયૂન અને કુમરપારા ઈત્યાદિનો નિવાસ એક જ મહાલ-યમાં હોવાથી જે વેળાયે હુમાયૂન તથા કુમરપારા ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રેમ-વિનોદમાં નિમગ્ન થયેલાં હતાં તે વેળાયે નાહિરા ત્યાં આવી હતી; પરંતુ તેમના રંગને જામેલો જોઈને તેમાં ભંગ ન કરવાના ઉદ્દેશથી દરવાજા બહાર જ ઉભી રહી ગઈ હતી. અંતે જ્યારે કુમરપારાની ગળલ તેના સાંભળવામાં આવી એટલે પછી તે પોતાના મનનો સંયમ ન કરી શકી, તેના હૃદયમાં પહિસ્નેહ બળ-પૂર્વક મકટી નીકળ્યો અને તેથી તલ્કાળ તેણે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે ઉપર જણાવાયલા હોવાથી તેમની પુનરુક્તિની આવશ્યકતા નથી. નાહિરાને અચાનક પોતા સમક્ષ આવીને ઉભી રહેલી જોઈ હુમાયૂન તથા કુમરપારા પોતાના આસનપરથી ઉઠીને ઉભાં થઈ ગયાં હતાં એટલે નાહિરાના ભાષણની સમાપ્તિ થતાં હુમાયૂને અત્યંત વિવેકથી તથા મર્યાદાપૂર્વક નાહિરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

“મેહરબાન હસ્રીરા ! અમો આપનાં બાદિમ છીએ અને બાદિમ હોવા છતાં આપના હુકમની તામીલ ન કરીએ, એમ આપને ભાસે છે ખરું કે ? આપની જે કાંઈ પણ બાહિશ હોય તે બિલાઉજ, જણાવો, દિલમાં કોઈ પણ જાતના અંદેશાને ન લાવો.”

“આ બાદિમા પણ આપની હુમેશાની મસ્નૂન હોવાથી આપની તાબયે ફર્માન છે, અને તેથી આપ અત્યારે આ બાદિમાને ફર્માબર્દારીને બતાવવાનો મોકા આપવા ધારો છો એ આપનો આ બાદિમાપર મહત્ત્વ એહસાસ છે.” કુમરપારાએ પણ સ્વચ્છ હૃદયથી હુમાયૂન જેવો જ વિવેક દર્શાવ્યો.

“તમારી હિન્ન દરાજ ચાઓ અને તમો હુમેશા આરામમાં રહો !” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાહિરા એક આસનપર બેસી પોતાની ઇચ્છાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “કુમરપારા તારી જે મુરાદ હતી તે ખુદાના ફજલો કરમથી ખર આવી છે અને તું હિન્દોસ્તાનના હવે પછી થનારા બાદશાહની બેગમ થઈ ચૂકી છે, એટલે તારામાટે તો હવે કાંઈ પણ ફિકર જેવું રહ્યું જ નથી; પરંતુ તારી હૃદયમો હમ્રાજ શુલંદામની હાલત હજી જેવી હતી તેવી જ રહેલી હોવાથી મારી તારી પાસેથી અને શાહનશા હુમાયૂન પાસેથી ફક્ત એટલી જ માગણી કરી લેવાની છે કે શુલંદામની જિન્દગીને સુધારવાની અને તેને ઠેકાણે પાડી દેવાની જે તમારી ફર્જ છે તે ફર્જને હવે જેમ બને તેમ બતાવળથી અદા કરી બતાવજો, અને જ્યારે તેના નિકાહનો ખંદોબસ્ત થઈ જાય ત્યારે મને એ વિશેની ખબર આપજો એટલે હું પણ તે મોકાપર અહીં આવીશ અને શુલંદામ તરફની મારી જે કાંઈ પણ ફર્જ હશે તે ફર્જને અદા કરી બતાવીશ.”

હુમાયૂને શુલંદામનું નામ અત્યારે પ્રથમવાર જ નાહિરાના મુખથી સાંભ-

જેહું હોવાથી તે કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને આશ્ચર્યદર્શક બાવથી પૂછવા લાગ્યો કે: “આપ જે શુલંદામને કમરપારાની હમ્દમોહરના તરીકે ઓળખાવો છો તે શુલંદામને મેં મારી નિગાહથી જોઈ તો નથી જ, પણ તેનું નામ પણ કોઈ વાર મારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું; છતાં અહીં તો તેને તરત પરણાવી દેવાની વાતો થાય છે એટલે એથી જો મને અન્યથા થાય તો તે કુદરતી જ છે. જે શુલંદામનું અહીં અત્યારે નામોનિશાન પણ નથી તે શુલંદામને તરત ઠેકાણે પાડવાનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે કરી શકાય વાસ્તે?”

“શાહનંદા સલામત! શુલંદામ ધણા વખત સૂધી તમારી ખિદમતમાં પણ રહી ચૂકી છે અને અત્યારે પણ તે તમારા મહલમાં જ રહે છે, છતાં તમે તેને નથી જાણતા અને નથી ઓળખતા એ જાણીને મને પણ અન્યથા થાય છે. ખચર; તમે કદાચિત્ તેને ભૂલી ગયા હશે; પણ હમણાં જ તે અહીં આવીને તમારી નિગાહ આગળ ઊભી રહેશે એટલે હું ધારું છું કે તેને તમે તરત ઓળખી શકશો. અહીં આવ્યા પહેલાં હું તેને અહીં આવવામાટે તૈયાર રહેવામાટેની અને આ કમરાના દરવાજા પાસે મારા ઇશારાની વાટ જોઈને ઊભાં રહેવામાટેની સૂચના આપતી આવી છું એટલે તે દરવાજા પાસે જ ઊભી હશે.” નાદિરાએ હુમાયૂનને વિશેષ આશ્ચર્યમાં નાખી દેનારા શબ્દો સંભળાવીને શુલંદામને ખોલાવતાં “શુલંદામ!” એ પ્રમાણે આવાહન કર્યું.

નાદિરાના આ આવાહનને સાંભળતાંની સાથે જ શુલંદામ પોતાના સ્વાભાવિક નારીવેશમાં આવીને નાદિરા, હુમાયૂન તથા કમરપારા સમક્ષ નયનોને નીચાં ઢાળીને મર્યાદાપૂર્વક ઊભી રહી. નાદિરાએ હુમાયૂનને પૂછ્યું કે:—“કેમ શાહનંદા! આ આલમની હસીના શુલંદામને હવે આપ ઓળખી શકો છો ખરા કે નહિ?”

હુમાયૂન એકાચ દૃષ્ટિથી શુલંદામના ચંદ્રવદનને જોઈ રહ્યો અને કેટલીક વાર સૂધી એવી રીતે તેના મુખમંડળનું અવલોકન કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે: “આ પરીપયકર નાજનીનનો અહેરો કાંઈક જાણીતો જણાય છે; છતાં એને મેં ક્યાં જોઈ છે એ મને ખરાબર યાદ નથી આવતું.”

“જેગમ સાહબા! શાહનંદા સલામત અત્યારે શુલંદામને કોઈ પણ રીતે ઓળખી શકે તેમ નથી; કારણ કે, કાબુલમાં હું હમેશાં એમની તહનાતમાં રહેતી હતી છતાં આંદખાનના લિખાસમાં મને એઓ ઓળખી શક્યા નહોતા, અને પાછી હું કમરપારાના લિખાસમાં અહીં આવી તોપણ અત્યારે જ એઓ આંદખાનને તાતારમાંથી પાછો ખોલાવવાની વાતો કરતા હતા.” કમરપારાએ નાદિરાખાનમને સંખોધીને શુલંદામના લેહને પ્રકાશમાં લાવવાના કાર્યનું મંગળાચરણ કરતાં આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ત્યારે શું આ શુલંદામ પણ એવા જ કોઈ લેહના યડદામાં છુપાયેલી હતી?” હુમાયૂને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જી હા; જેવી રીતે કમરપારા આંદખાનના મદાના લિખાસમાં છુપાયેલી હતી તેવી જ રીતે શુલંદામ નજીફદીનના બનાવટી સાયામાં લપાયેલી હતી?” નાદિરાખાનમે શુલંદામના લેહનું બંજન કરી નાખ્યું.

“આ આલાહ ઔરતોએ તો મને ખરાબર બેવકૂફ બનાવ્યો; કારણ કે, એમનો લેહ છેવટ સૂકી મારા નાણુવામાં ન આવ્યો.” હુમાયૂને એવી રીતે પોતાની બુદ્ધિમંદતાનો પ્રાંજલતાથી સ્વીકાર કરીને પછી કહેવા માંડ્યું કે: “ખયર; આ ઔરતો છતી અને હું હાર્યો; પરંતુ આ ગુલંદામના પણ મારાપર ઘણા એહસાનો હોવાથી એની બિન્દગીના આરામનો બંદોબસ્ત કરવો એ મારી ફર્જ છે, અને મારી તે ફર્જને અદા કરી બતાવવાની હું મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ. હું ગુલંદામને આજથી મારી એક અજબ હુશીરા માતું છું એટલે હવે વધારે બોલવાની બુરુરત રહેતી જ નથી.”

“હું પણ હજરત સલામતને મારા બિરાદર જ માતું છું, અને એક ગરીબ હુશીરા તરીકે દુઆ આપું છું કે પરવરદિગાર આપ નામદારની શાદમાનીને તાબકયામત કાયમ રાખે અને આપ નામદારની કિસ્મતનો સિતારો હમેશા ચમકતો રહે.” ગુલંદામે શુભ બાવના દર્શાવી.

“આમીન!” શબ્દના ઉચ્ચારથી હુમાયૂને ગુલંદામની શુભ બાવનાઓને શિરોધાર્ય કરી લીધી.

નાદિરા ગુલંદામને ઉપદેશ આપતી કહેવા લાગી કે: “અજબ ગુલંદામ! હવે આ શાહી જનાનખાનામાં તું બેબોફ તથા બાગ્યમનો અમાન હોવાથી તેમ જ બૈનિયત-પત્નીપદ-ની ખાસ્તગાર હોવાથી તારા કુદરતી જનાના લિબાસમાં જ રહેજે અને શાહનશા સલામત તથા તારી બાવફા હરદમ કમરપારાની સલાહ મુજબ વર્તજે એટલે એથી તારું સારું જ થશે. તું તબક્કા-કાર, જહીન તથા સમજદાર હોવાથી તને વધારે નસીહત આપવાની બુરુરત હોય એમ મારું માનતું નથી.”

“હું આપ મેહરબાન બાનોની નસીહત પ્રમાણે જ વર્તીશ.” ગુલંદામે નાદિરા ખાનમના ઉપદેશને માનપૂર્વક સ્વીકારી લીધો.

“પરંતુ મેં તો હવે શાહનશા સલામતને એક ધરીબર પણ વીલા ન મૂકવાનો મારા દિલમાં કસ્ટે મુસમ્મમ્ (દૃઢ નિશ્ચય) કરી લીધેલો હોવાથી બ્યારે પણ શાહનશા સલામત મયદાને જંગમાં જવામાટે અહીંથી નીકળશે ત્યારે મહીના લિબાસમાં સ્નાંદખાન તરીકે હું તો એમની સાથે જ રહીશ અને એમની બાજુમાં બેસી રહીને એમની હિફાજત રાખી દુશ્મનોને હંફાવીશ.” કમરપારાએ પોતાના એક વિલક્ષણ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“જો કમરપારા પાછી મયદાને જંગમાં સ્નાંદખાન તરીકે રજૂ થશે; તો આ ગુલંદામ પણ મયદાને જંગમાં નજરફીન તરીકે રજૂ થવાને તૈયાર છે; કારણ કે, હું ઔરત હોવા છતાં મારી નસોમાં વહેતું ખૂન કુદરતી રીતે જ નેશદાર છે.” ગુલંદામે પણ પોતાની તેવી જ ઇચ્છા દર્શાવી.

“મર્દબા, આફરીન! આવી બે મુહાફિનઓ મારી હિફાજત કરનાર છે; તો પછી દુશ્મનોની મને શી દરકાર છે?” હુમાયૂને કમરપારા તથા ગુલંદામની સાર્મિક પ્રશંસા કરી સંલખાવી અને તે સાથે જણાવ્યું કે: “હજી તો મુગલિયા-શહનશાહતની જડને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જમાવી દેવામાટે ઘણી લડાઇઓ લડવી પડશે અને તેથી આપણી બહાદરીને બતાવવાના આપણને ઘણા મોકા

મળશે; કારણ કે, સેવાડના રાજપૂતો ઉસ્કેરાયલા છે એમ સંભળાય છે, અને તેથી મોડાં કે વહેલાં પણ આપણાં માથાંપર લડાઈનાં વાદળાં ઝૂઝી રહેલાં જ દેખાય છે.”

“પરવરદિગાર એ સઘળાં વાદળાંને વિખેરી નાખશે અને છેવટે હિન્દોસ્તાનના આસમાનમાં મુગલિયા ખાનદાનનો આકૃતાબે એન્જલ (ગૌરવરવિ) ચમકતો દેખાશે.” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાદિરાએ ગુલંદામને કહ્યું કે: “ત્યારે ગુલંદામ, હવે ચાલો આપણે જઈએ; કારણ કે, આવતી કાલે મારે દેહલી જવામાટે રવાના થવાનું છે અને સામાને સફર હજી તો મારે તૈયાર કરાવવાનો છે.”

“બલે પધારે!” ગુલંદામે અનુમતિ દર્શાવી.

નાદિરા તથા ગુલંદામના જવા પછી હુમાયૂંને ગુલંદામના સંબંધમાં કમર પારાને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં કમરપારાએ તે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ગુલંદામનો અચ્ચી હતિ પર્યન્ત સમસ્ત વૃત્તાન્ત હુમાયૂંને કહી સંભળાવ્યો, અને તે વૃત્તાન્તને સાંભળતાં હુમાયૂંનના મનમાં ગુલંદામ વિશે આગળ કરતાં પણ વધારે માનની લાગણીઓ ઉદ્ભવેલી દેખાવા લાગી. ખીજે દિવસે નાદિરાખાનમ પોતાના મુસાદિઓ સાદિક તથા ચાસીન તેમ જ પોતાની કેટલીક ખાંદીઓને લઈને દેહલી જવામાટે રવાના થઈ ગઈ. બાદશાહ બાબરે દેહલીમાં નાદિરાખાનમ ખેમમની શાનથી રહી શકે એટલામાટે ત્યાંના શાહી મહલમાં તેના નિવાસમાટેની વ્યવસ્થા કરાવી રાખી હતી, અને ત્યાંના ખજાનચીને નાદિરાખાનમને માસિક એક હજાર અશરફી કાચમ આપવા ઉપરાંત બે દ્રાઈ ચાર તે વધારે નાણાંની માગણી કરે તો તેની માગણી પ્રમાણેનાં નાણાં તરત આપવામાટેનો હુકમ પણ ફર્માવી દીધો હતો. એટલે દેહલીમાં નાદિરાને કાંઈ ખામી પ્રકારનું કંઈ થાય એવો સંભવ હતો જ નહિ.

* * * * *

નાદિરાના દેહલીનિવાસની ઘટનાને ચારેક માસ જેટલો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂં તથા કમરપારા તેને મળનામાટે દેહલીમાં આવ્યાં હતાં અને ગુલંદામ પણ તેમની સાથે જ હતી. ત્યાં એક દિવસ એવી ઘટના બની કે ગુલંદામ શાહી મહલના બગીચામાં રહેલા સમયે મનોરંજનમાટે એકલી બ્રમણ કરતી હતી એટલામાં શાહનવદા હુમાયૂં પાસે કાંઈ કાર્ય પ્રસંગે આવેલા ત્યાંના લશ્કરના શૌકતજંગ નામના એક ફત્વીન, તરણ અને સુંદર વીર પુરુષની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ગુલંદામે તે તરણને સારી રીતે જોઈ લીધો. બન્નેની આર આંખો મળતાં જ કાંઈ અડચે આકર્ષણના યોગે તેમનાં હૃદયો એકબીજા તરફ ખેંચાવા લાગ્યાં અને તેથી તેમની વચ્ચે પરિચય પૂરતો સાધારણ વાર્તાલાપ થયો. ગુલંદામે આ વાર્તા કમરપારાને જાણાવી દીધી અને કમરપારાએ હુમાયૂંનદ્વારા શૌકતજંગના મનોબાવને જાણી લીધા પછી બે દિવસમાં જ બંધી તૈયારી કરાવીને શૌકતજંગ સાથે ગુલંદામનો સરીરસંબંધ કરાવી દીધો. દેહલીમાં જ આ લગ્નસમારંજ થવાથી નાદિરાને આગ્રા જવાનું કારણ રહ્યું નહિ. હુમાયૂં તથા કમરપારા પાછાં આગ્રા જવાને વિદાય થયાં અને ગુલંદામ પોતાના શીદર સાથે દેહલીમાં જ રહેવા લાગી.

* * * * *

બાદશાહ બાબરે હિન્દોસ્તાની પ્રકૃતિથી પકાવેલાં નાના પ્રકારનાં લોજ-નોનો આસ્વાદ આગળ ન લીધેલો હોવાથી ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના સપ્ટેમ્બર કે ઓક્ટોબર માસમાં મહૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના ૫૦ કે ૬૦ બાવર્ચી-બખર્ચી-ઓમાંથી ચાર હોશિયાર બાવર્ચીઓને ચૂંટીને પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખી લીધા હતા. મહૂમ ઇબ્રાહીમ લોહીની માતા અથવા સુલ્તાના વાલિદા કે જેને બાબરે પોતાની માતા પ્રમાણે જ રાખી હતી તેણે જ્યારે એ વાર્તા સાંભળી કે: ‘બાબર હિન્દોસ્તાની બાવર્ચીઓના હાથનાં પકાવેલાં ખાનાં પણ ખાય છે;’ એટલે તે પ્રતિહિંસાના પાવકથી બળતી સુલ્તાના વાલિદાએ અમુક સૂચના સહિત એક તોલા જેટલું વિષ એક લોહીને આપ્યું અને તે લોહીએ અહમદ નામના એક હિન્દોસ્તાની બાવર્ચી સાથે ચાર પ્રગણાં આપવાનો કરાર કરીને તેને તે વિષ સોંપી દીધું અને તે વિષના પ્રયોગથી બાદશાહ બાબરને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપી દીધી. ત્યાર પછી સુલ્તાના વાલિદાએ તે વિષ બાબરને ખવડાવી દેવામાં આવ્યું છે કે નહિ એની તપાસમાટે બાબરના મહાલયમાં એક બીજી લોહીને મોકલી દીધી અને તેથી તે અમુક નિમિત્ત બતાવીને ત્યાં જ રહેવા લાગી.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના ડિસેમ્બર માસની ૩૧ મી તારીખે તે બીજી લોહી તથા અહમદ બાવર્ચીએ બાદશાહના બીજા બાવર્ચીઓને ગાફિલ તેમ જ બે-બબર જોઇને તે વિષને બાદશાહના લોજનમાં મેળવી દીધું. તે દિવસ શુક્રવારનો હોવાથી જુમાની નમાજ પછી બાદશાહ બાબર લોજન લેવામાં જઈ બેઠો અને સર્વ પદાર્થોમાંથી તેણે ચોડું ચોડું ખાધું એટલામાં તેનો જીવ બગડવા લાગ્યો અને તેને ઉલ્ટીઓ થવા લાગી. તરત તે દસ્તરખાનપરથી ઊડીને મોરી આગળ ગયો અને ત્યાં તેને ઘણી ઉલ્ટીઓ થઈ. બાબરની પ્રકૃતિ એવી તો દૃઢ હતી કે ખાધા પછી તો શું પણ અતિશય મદિરા પીધા પછી પણ તેને કોઈ વાર ઉલ્ટી થતી નહોતી એટલે આ ઘટનાથી સ્વાભાવિક જ તેના મનમાં બળવતી શંકાનો આવિર્ભાવ થયો, અને તેથી તેણે સઘળા બાવર્ચીઓને કચદ કરાવીને પોતાના થાળમાંનું લોજન ફતરાને ખવડાવ્યું. તે લોજન પેટમાં જતાંની સાથે જ ફતરાનું પેટ ફૂલી ગયું તેમ જ બે ત્રણ ખિદમતગારોએ પણ તે લોજન ખાધેલું હોવાથી તેમને પણ ઉલ્ટીઓ થવા લાગી. બાદશાહે સુલ્તાન અહમદ બખર્ચીને બાવર્ચી પાસેથી આ ભેદને કઢાવવાનો હુકમ કર્યો, અને તેથી સુલ્તાના વાલિદાના પ્રપંચનો સમસ્ત ભેદ તેના જાણવામાં આવી ગયો.

સોમવારને દિવસે બાદશાહે એક દરબાર લરીને તેમાં સર્વ અમીરો, વજીરો તથા શહરના ઇન્જતદાર રહસોને બોલાવ્યા અને તેમના દેખતાં અહમદ બાવર્ચી, ચાશનીગીર (લોજનને ચાખી જોનાર) તથા સુલ્તાના વાલિદાની બન્ને લોહીઓની જખાની લીધી એટલે તેમણે જે વાત હતી તે ચોખ્ખેચોખ્ખી જણાવી દીધી. તેમની કબૂલાત લીધા પછી બાદશાહે ચાશનીગીરના શરીરના ટુકડા કરાવી નાખ્યા; અહમદ બાવર્ચીની જીવતાં જ ચામડી બિતરાવી નાખી; એક લોહીને હાથીના પગતળે ચગદાવીને મારી નખાવી અને બીજી લોહીને બંદૂકની ગોળાથી વીંધાવી નાખી. અપરાધીઓને તેમના અપરાધની આવી રીતે યોગ્ય શિક્ષા આપ્યા પછી કેટલાક દિવસ રૂઢી બાબર ચૌધોના સેવનથી પોતાની પ્રકૃતિને

સુધારવાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહ્યો. તે વેળાએ ખાખરની સ્થિતિ બયાનક હોવાથી અનેક વાર તેના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળતા હતા કે: “અત્યાર સુધી ઇન્સાનને જન કેવી અને કેટલી ખ્યારી હોય છે એ હું જાણતો નહોતો; પરંતુ મૌત આવીને જ્યારે મારા માથાપર ઊભું રહેલું મને દેખાવા લાગ્યું ત્યારે જ જનની કીમત મારા જાણવામાં આવી. ખરેખર જે મૌતના પંજમાં સપડાય છે તે જ જિન્દગીની કદ્ર કરી શકે છે.”

આ અપરાધની મૂળ ઉત્પાદિકા મહુમ ઇબ્રાહીમની માતા હોવાથી ખાદ-શાહે તેને ક્યદ કરીને તેની પાસેથી તેનાં ધન, માલ, લૌંડી, ગુલામ આદિ સધળું છીનવી લીધું અને ઇબ્રાહીમના જે પૌત્રો તથા દૈહિત્રોને માન મર્તબાથી રાખવામાં આવ્યા હતા તેમનામાંથી પણ તેનો જરોસો ઊડી ગયો. આ કારણથી કદાચિત્ ભવિષ્યમાં આવા ખાન્દાનનો નખીરો બચકર ન થઈ પડે એટલામાટે ઇબ્રાહીમ દોહીના શાહજહાને ખાખરે ઇ. સ. ૧૫૨૭ના જન્યુઆરી માસની ત્રીજી તારીખે ચોકીપહેરાના બંદોબસ્તથી કાબુલમાં કામરાન પાસે પહોંચાડવાને રવાના કરી દીધો અને તેને ત્યાં નજરક્યદીની હાલતમાં રાખવામાટેનો ફક્કો લખીને હુકમ ફર્માવી દીધો.

એ જ વખતે મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહની યુદ્ધમાટે ચાલતી તૈયારીઓના ખાખરને સમાચાર મળ્યા અને તેથી તે કાંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો; કારણ કે, રાણા સંગ્રામસિંહ એક બળવાન રાત્ર હતા અને તેથી ખાખર સાથેના તેના યુદ્ધને વર્ણવવા પૂર્વે જે આપણે રાણા સંગ્રામસિંહનો પરિચય કરી લઈશું તે તે યોગ્ય જ ગણાશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું

મેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિંહ

સંસ્કૃત ભાષામાં એક એવી કિંવદંતી પ્રચલિત છે કે: “સમાનવ્યસનશીલેષુ સત્યમ્” એટલે કે “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો જ બહુધા પરસ્પર મૈત્રીસંબંધ બંધાય છે !” આ નિયમ જે કે બહુ અંશે સત્ય છે; તથાપિ અનેક વાર આ વિલક્ષણ સંસારમાં એમ પણ જોવામાં આવ્યા કરે છે કે જેમ સમાનવ્યસનશીલતા કેટલીક વાર મૈત્રીની ઉત્પાદિકા થાય છે તેમ જ કેટલીક વાર સમાનવ્યસનશીલતા પરસ્પર પ્રત્યંક પ્રતિસ્પર્ધા તથા વિઘાતક વૈરભાવની ઉત્પાદિકા પણ થઈ પડે છે અને તેટલામાટે ઉપર્યુક્ત કિંવદંતીમાંના ‘સત્યમ્’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘વૈરમ્’ શબ્દને રચાપીને જે “સમાનવ્યસનશીલેષુ વૈરમ્” એટલે કે: “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો બહુધા પરસ્પર વૈર-ભાવ પણ બંધાય છે !” એવા અર્થને દર્શાવનારી એક નવીન કિંવદંતીને પ્રચલિત કરવામાં આવે, તો એ નવીન કિંવદંતી અવશ્ય વિદ્વન્જનસમાજ તેમ જ સર્વ સાધારણ જનસમાજના આદરને પાત્ર થઈને વિશ્વવ્યાપિની થઈ જાય એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ; કારણ કે, જેવી રીતે મદિરાપાન, વ્યભિ-ચાર, ચોરકર્મ તથા એવા જ અન્યાન્ય દુર્ગુણોના વ્યસનજળમાં સમાનતાથી

લપટાયલા મનુષ્યો વચ્ચે ઘણીક વાર પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવનો અગ્નિ પ્રચંડતાથી પ્રજ્વળેલો આપણા જોવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે શૂરતા, વીરતા, દાનશીલતા અને ત્યાગ આદિ ઉત્કૃષ્ટ આચારોમાં જે પુરુષો સમાન હોય છે તેમની વચ્ચે પણ ઘણીક વાર અસૂચાન્ય પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવ ઉદ્ભવેલા દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે, એ એક નિત્યના પરિચયની અને સર્વથા સામાન્ય ઘટના હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. માનવસ્વભાવમાં પરોઢર્ષાસહિષ્ણુતાનો અનાદિકાળથી નિવાસ હોવાથી એક મહાત્મા પુરુષ પણ અન્ય મહાત્માની અતિશય કીર્તિ તથા પ્રશંસાને સાંભળીને તે અન્ય મહાત્માની નિન્દા કરવાને તેમ જ તેના ગૌરવના દુર્ગને તોડી પાડવાને તૈયાર થઈ જાય છે; તો પછી સાંસારિક જનો પોતાની એ નૈસર્ગિક અસહિષ્ણુતાને સર્વથા ત્યાગી શકે એ કદાપિ શક્ય માની શકાય ખરું કે? બાદશાહ બાબર તથા સેવાડના મહારાણા સંગ્રામસિંહ વચ્ચે જે વૈરભાવન્ય વિગ્રહવહ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો તેવું કારણ પણ સમાનવ્યસનશીલતામાં જ સમાયલું હતું; કારણ કે, બાદશાહ બાબર પ્રમાણે જ સેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિંહ અથવા લોકો જે વીર પુરુષને 'રાણા સ્ત્રાંગો'ના સંક્ષિપ્ત નામથી ઓળખતા હતા તે રાણો સ્ત્રાંગો વીરતા, ધીરતા, ગંભીરતા, સાહસ, મહરવાકાંક્ષા તથા એવા જ અન્યાન્ય ગુણોમાં જેમ બાદશાહ બાબરની પ્રતિમૂર્તિ જેવા હતો તેમ જ બાબર પ્રમાણે જ બાદ્યાવસ્થાથી જ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાં જ ઉછરીને મોટો થયેલો હોવાથી એક રાજા અથવા સમ્રાટમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો હોવા જોઈએ તે સર્વ ગુણોનો તેનામાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો. એ સત્યને જેમ ઇતિહાસકારોએ સ્વીકારેલું છે તેમ જ રાણો સ્ત્રાંગો બાબરનો શત્રુ હોવા છતાં બાબરે પોતે પણ તેની યોગ્યતાની પોતાના આત્મચરિત્રમાં સુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે, અને તે માટે ઉદાર બાબરને આપણે જોઈએ પણ ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે. રાણા સ્ત્રાંગોની યોગ્યતા આવા પ્રકારની હોવાથી બાદશાહ બાબરનો જેવી રીતે અમોએ પૂર્વે પરિચય કરાવ્યો છે તેવી જ રીતે તેના એ પ્રચંડ પ્રતિસ્પર્ધી પૃથ્વીપતિનો અમો અહીં અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને જો કિંચિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે સર્વથા પ્રાસંગિક તથા યોગ્ય જ ગણાશે.

સંગ્રામસિંહ રાણા રાયમહીનો ન્યેષ્ટ પુત્ર હોવાથી સેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી હતો; પરંતુ રાણા રાયમહીના પૃથ્વીરાજ તથા જયમહી નામના બીજા પણ બે પુત્ર હતા એટલે કે બધા મળીને રાયમહીના ત્રણ પુત્ર હતા. સંગ્રામસિંહ તથા પૃથ્વીરાજ ઝાલાવાડના કાકોરની કન્યા અર્થાત્ ઝાલી રાણીના દુમારો હોવાથી સહોદર ભ્રાતા હતા અને જયમહી બીજા રાણીનો દુમાર હોવાથી તેમનો ચોરમાન ભાઈ હતો. રાજ્યાધિકારના સંબંધમાં એ બંધુઓ વચ્ચે વિગ્રહ થવાથી રાણા સંગ્રામસિંહને પોતાના પિતાના જીવનકાળમાં જ દીર્ઘ સમય પર્યન્ત અજ્ઞાત વાસમાં રહેવું પડ્યું હતું; તથાપિ અંતે રાણા રાયમહીનો ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં સ્વર્ગવાસ થતાં સંગ્રામસિંહ અજ્ઞાતવાસને ત્યાગી ચિત્તોડમાં પાછો આવીને સિંહાસનાસ્થ થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને ત્યારથી તે પોતાના અનેકનેક સહુગુણના પ્રભાવથી સેવાડના આદર્શ મહારાણા તરીકે સર્વત્ર ઓળ-

આવા લાગ્યો હતો; કારણ કે, મેવાડની ઉત્પત્તિનું મંગલાચરણ રાણા સાંગાના અધિકાર કાળમાં જ થયું હતું અને તેથી મેવાડની વંશાવલીમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અત્યારે પણ આપણા નેવામાં આવી શકે છે કે: “રાણા સાંગો મેવાડની શ્રીર્ષિના શિખરપર કલશ સમાન હતો,” કારણ કે, સાંગાના સ્વર્ગવાસ પછી મેવાડની શ્રીર્ષિનો સૂર્ય આયમવા લાગ્યો હતો. દિલ્હીનું સિંહાસન પાંડવવંશીય તોમર રાજાઓ પછી પૃથ્વીરાજ ચંદુઆણના અધિકારમાં ગયું હતું અને તેની પાસેથી તે સિંહાસન તથા રાજ્ય શહાબુદ્દીન ગોરીએ કીતવી લીધા પછી અનુક્રમે ગોરીવંશ, ખિલજવંશ, સૈયદવંશ તથા લોદીવંશના સુસદ્માન બાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસનપર બેઠા હતા. રાણા સાંગાના સમયમાં દિલ્હીના સિંહાસન તથા રાજમુદ્રાને અધિકારી ઇબ્રાહીમ લોદી હતો અને તેની સત્તાના સમયમાં દિલ્હી રાજ્યના અનેક ખંડો થતાં તેમાંથી અનેક નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો બની ગયાં હતાં કે જેમાંનાં દિલ્હી, બયાના, કાલ્પી તથા જૈનપુર મુખ્ય હતાં. તે સમયમાં એવો જ પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો કે એક બાદબાહને મારીને બીજો બાદશાહ તળેટોતાજનો માલિક બની જતો હતો અને જે બલિષ્ઠ હોય તેના જ બે ભાગ રહેતા હતા એટલે એવી અરાજકતામયી તથા નામ માત્રની દિલ્હીની બાદશાહીથી મેવાડને બચતીત થવાનું કશું પણ કારણ નહોતું, અને તેથી જ માળવા તથા ગુજરાતના સુલ્તાન જ્યારે પણ મેવાડપર ચઢી આવતા હતા ત્યારે તેઓ ત્યાં પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રભાવ જમાવી શકતા નહોતા. જ્યારે રાણો સાંગો યુદ્ધમંદિર ચિનોડમાંથી નીકળતો હતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦ હજાર અશ્વરોહી સૈનિકો, સાત મોટા રાજાઓ, ત્રણ રાવ, એક સો ને ચાર રાવળ તથા રાવત સર્દારો તેમ જ પાંચ સો હાથી તેની સેનામાં નીકળતા હતા. મારવાડ તથા અંબરના રાજાઓ રાણાજીને પોતાનો અધિષ્ઠાતા માનતા હતા તેમ જ ગ્વાલિયર, અજમેર, સીકરી, રાયસેન, કાલ્પી, ચન્દેરી, ખંડી, ગાગરોન તથા રામપરાના રાજાઓ અને આખા રાવ પણ તેના આજ્ઞાધારક થઈને પોતપોતાની સેનાસહિત યુદ્ધના સમયમાં રાણાજીના અનુગામી થવાને તૈયાર રહેતા હતા.

જે જે મુઘલનોએ સાંગાને તેના આપત્તિકાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમને સંપત્તિના સમયમાં તે ભૂલી ગયો નહોતો. શ્રીનગરના રાજા કર્મસિંહે તેને આપત્તિના સમયમાં આશ્રય આપેલો હોવાથી રાણાજી સિંહાસનારુઢ થયા પછી તેને અજમેરની જગીર આપી હતી અને ચન્દેરીને છત્તી લેવાના કાર્યમાં કર્મસિંહના પુત્ર જગમલ્યે જે સહાયતા આપી હતી તેના બદલામાં જગમલ્યેને તેણે ‘રાય’ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો હતો.

પોતાના કુટુંબમાં પરસ્પર વિરોધના કારણથી જે કેટલીક અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તે અવ્યવસ્થાને રાણા સાંગાએ અદ્ય કાળમાં જ દૂર કરી દીધી. સાંગાજી જે કારણથી પોતાના સ્વત્વ તથા પદને કેટલાક કાળપર્યંત પોતાના બંધુના હસ્તમાં સોંપી દઈને પોતે અજ્ઞાતવાસને સ્વીકારી લીધો હતો તે કારણને યદિ વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી એમ જ જણાય છે કે કેવળ સ્વદેશ-પ્રીતિ તથા શાંતિ રક્ષાના ઉદ્દેશથી જ બુદ્ધિપૂર્વક તેણે અજ્ઞાતવાસ સ્વીકાર્યો હતો;

કારણ કે, તે વેળાયે જો તે એમ ન કરત, તો એવાડ દેશ અધોગતિની ગહનતમ ગર્તામાં જઈ પડ્યો હોત તેમ જ તેના કુટુંબની પણ બચાનક દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો. સિંહાસનારૂઢ થયા પછી રાણા સ્માંગાએ જો જો પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં હતાં તેમને જોતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પોતાના સ્વતંત્ર ત્યાગતી વેળાયે પણ એ પરાક્રમો તેનામાં વર્તમાન હતાં અને તેથી તેણે પોતાના અધિકારને અવિચાર-શીળતાથી ત્યાગ્યો હતો એમ તો કદાપિ કહી શકાય તેમ છે જ નહિ. સ્માંગાજીએ ધીમે ધીમે પોતાની સેનાને સુધારી લીધી અને પછી તે જ સેનાની સહાયતાથી તે વારંવાર રણક્ષેત્રમાં વિજયને મેળવવા લાગ્યો.

સ્માંગો રાણો હજી તો પોતાના રાજ્યનો પ્રબન્ધ કરી રહ્યો હતો એટલામાં તેને સુસદ્માનો સાથેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું પડ્યું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમાં દિલ્લીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો અને સંપૂર્ણ રાજસ્થાનમાં સ્માંગાજીના અતિશય પ્રાબલ્યના કારણથી તથા રાજપૂતોના બળને સ્માંગો સાથે એકત્રિત જોડને તે સ્માંગો રાણાથી બચણીત થવા લાગ્યો હતો. અને તેથી સ્માંગાના બળને તોડી નાખવાની ઇચ્છાથી તે યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. સૈયદવંશીય બાદશાહોના સમયમાં દિલ્લીની બાદશાહી કાંઈક નિર્બળ થઈ ગયેલી હોવાથી કેટલાંક બિન્ન બિન્ન સુસદ્માની રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં હતાં; પરંતુ લોદીવંશના બાદશાહોએ દિલ્લીના અધઃપાતને અટકાવી દીધો હતો. ઇબ્રાહીમના પિતા તથા પિતામહે દિલ્લીની આસપાસનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યોને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેધને પોતાની બાદશાહીના પાયાને મજબૂત કરી લીધો હતો. આ કારણથી જ્યારે ઇબ્રાહીમ લોદી સ્માંગો રાણા સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો તે વેળાયે દિલ્લીની બાદશાહી પ્રબળ હોવાથી ઇબ્રાહીમ સ્માંગો રાણાના મુકાબલામાં ઊભી રાખવામાટે એક સારી અને મોટી બળવતી સેનાને એકત્ર કરી શક્યો હતો, અને તે સેનાને તેણે એવાડના રાણાને હરાવવામાટે મોકલી આપી. સ્માંગો પણ પોતાને જોડેના સમય મળી શક્યો તેટલા સમયમાં અતિશય શીઘ્રતાથી પોતાના દેશને એકત્ર કરીને સુસદ્માનોના સમાચાર લેવામાટે ચિત્તોડમાંથી રવાના થયો એટલે સુસદ્માનો હજી તો રાજસ્થાનની ભૂમિમાં પ્રવેશ્યા પણ નહોતા એટલામાં તો રાજપૂતો તેમની સામા જઈ પહોંચ્યા. સુસદ્માનો પોતાના મજબૂતી જોશથી ભરેલા હતા અને તે સમયમાં પણ તેઓ રાજપૂતોને પોતાના ધર્મશત્રુ જ માનતા હતા. યુદ્ધનો આરંભ થયો; પરંતુ યુદ્ધનો અંત રાજપૂતોના વિજય તથા સુસદ્માનોના પરાજયમાં આવવાથી ઇબ્રાહીમના પરાજીત સૈનિકો રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા અને સીધા દિલ્લી પહોંચી ગયા.

આ પરાજયના યોગે ઇબ્રાહીમ લોદી પ્રયત્ન કરતાં પણ વિશેષ બચણીત થયો. જો તે વેળાયે રાણો સ્માંગો પોતાના સૈન્યસહિત સીધો દિલ્લીપર ચઢી ગયો હોત, તો હારતવર્ષના ઇતિહાસમાં કાંઈક નવીન પરિવર્તન થવાનો સોળે-સોળ આના સંભવ હતો; પરંતુ તેની સેનામાં કેટલાક નવીન સૈનિકોની આવ-શ્યકતા હોવાથી તેને દિલ્લીપર ચઢી જવાનો વિચાર ન-હટકે માંડી વાળવો પડ્યો હતો. એક પછી એક અનેક યુદ્ધો થતાં રહેવાથી વિજયની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ સ્માંગો રાણાની કાંઈ જેવી તેવી હાનિ થઈ નહોતી, અને તે હાનિની

ગર્જાને નવીન સૈન્ય બળવડે ભરી લીધા વિના આતું કુસાહસ કરવું એ સ્પર્શાને કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય ભાસ્યું નહોતું. આ કારણથી સુસલ્માનોપર પૂર્ણ વિનય મેળવીને તે પાછો ચિત્તોડમાં આવી લાગ્યો. પરંતુ ચિત્તોડમાં તેને વિશ્રાંતિના ઉપલોગમાટે વિશેષ સમય ન મળી શક્યો; કારણ કે, સુસલ્માની સૈન્ય હારીને જેવું પાતું દિલ્લીમાં આવ્યું એટલે તરત જ ઇબ્રાહીમ લોહી બીજ વારના યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો, અને પોતાની સમસ્ત સલ્તનતમાંની પ્રચંડ સેનાને એકત્ર કરીને તેણે રાજપૂતોને સદાને માટે દબાવી દેવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. આ વેળાએ ઇબ્રાહીમ પોતે પણ રણભૂમિમાં જવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. પોતાના બાદશાહને લડાઈના મેદાનમાં આવવામાટે તૈયાર થયેલો જોઈને સુસલ્માનોનાં હૃદયમાં બમણા ઉત્સાહનો ઉદ્ભવ થયો. તેમણે હિન્દુઓ સમક્ષ ધર્મના ઝુંડાને ઊભો કરી દીધો અને પૂરા જોશથી રણક્ષેત્રમાં આવીને તેઓ ઊભા રહ્યા. એ જ પ્રમાણે બીજા બાલૂ રાજપૂતો પણ રાણા સ્પર્શાના આધિપત્ય તળે ધર્મયુદ્ધ કરવામાટે સુસલ્માનોપર ચઢી આવ્યા.

બાકરોલ આગળ રાજપૂતો તથા સુસલ્માનોના યુદ્ધનો આરંભ થયો. રાજપૂતોએ પહેલા જ થસારામાં સુસલ્માનોની હારાવલીને તોડી નાખી અને સુસલ્માન સિપાહો પાછા સાવધાન થઈ શકે તેની પહેલાં તો રાજપૂતો નાગી તલ્વારો લઈને અગ્નિને ક્રાંતિ એવા વેગથી તેમનાપર આગળ વધતા ગયા કે અંતે તેમના પગો ઊખડી ગયા. ઇબ્રાહીમે પોતાના યોદ્ધાઓના ઉત્સાહને વધારવાના અને તેમને રણભૂમિમાં સ્થિર રાખવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેનું કાંઈ પણ પોરણામ ન થયું, સુસલ્માન સિપાહો બાગતા જ રહ્યા, અને તેથી અંતે ઇબ્રાહીમ પોતે પાતું છવ બચાવવામાટે બાગી છૂટ્યો. ત્યાર પછી ઘાટીલી નામક સ્થાનમાં જઈને સુસલ્માનોની ફોજ પાછી એકઠી થઈ. રાજપૂતો પણ બાકરોલના સંગ્રામમાં વીરગતિને પામેલા યોદ્ધાઓનાં શબોને ચિતાદાહ આપીને તરત પાછા સમુદ્ધોની પાછળ પડ્યા હતા એટલે તેઓ અચાનક જઈને સુસલ્માનોના માથાપર હિમા રહ્યા. રાજપૂતોને એકત્ર બળથી વળી પાછા આવી પહોંચેલા જોઈને સુસલ્માનો બિલ્કુલ દિનમત દારી ગયા. કેટલાક સૈનિકો પોતાના બાદશાહના બાલૂમાં સ્ત્રીને શત્રુ સાથે લડવાને તૈયાર થયા; પરંતુ ઘણા સૈનિકોના માણુ તો શુષ્ક જ થઈ ગયા; કારણ કે, રાજપૂતો આટલી શીઘ્રતાથી પાછા લડવામાટે આવી લાગશે એવા તેમને સ્વપ્નમાં પણ બાસ થયો નહોતો. સારાંશ કે, સુસલ્માનો હજી તો યુદ્ધમાટે સજ્જ પાતું થઈ શક્યા નહોતા તેટલામાં તો રાજપૂતોના બાલા અને રાજપૂતોની તલ્વારો આદિ ચાલવા મંડી ગયાં. સુસલ્માનો ગર્ભગણિત થઈને આમતેજ બાગવા લાગ્યા અને બાગતા સુસલ્માનોને પકડી પકડીને રાજપૂતો કાપવા લાગ્યા. જે સુસલ્માનો શસ્ત્રાસને લાગી આવીને થયા અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે કપાઈ કપાઈને બાગી શક્યા તેમના માણુ બચ્યા અને બાકીના બધા સુસલ્માનો રાજપૂતોની તલ્વારોથી કપાઈ ગયા. લાચાર થઈને ઇબ્રાહીમ પોતાના કેટલાક પાંડેસવાર સિપાહો સાથે ત્યાંથી બાગી છૂટ્યો અને જેમ તેમ કરીને દિલ્લી જોવા થઈ ગયો. એ યુદ્ધમાં એટલા બધા સુસલ્માન સૈનિકો માર્યા ગયા હતા કે ઇબ્રાહીમ દસ વર્ષ પૂર્વે એવા યુદ્ધની પુનઃ તૈયારી કરી શકે એ સર્વથા અશક્ય હતું.

ધંધાહીમનો એક સંબંધી ભાગતાં ભાગતાં રાજપૂતોના હાથમાં સપડાયો હતો. છતાં સ્ત્રીંગા રાણાએ તેને મારી નાખવાને બદલે જીવનદાન આપ્યું હતું. તારણમાં બંધુ સાથેના ઇંદ્ર યુદ્ધમાં સ્ત્રીંગાની એક આંખ ફૂટી જવાથી તે કાણો થયો હતો અને ધંધાહીમના આ યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ કપાઈ જવાથી તે ઈંદ્રો પણ થઈ ગયો.

આવી રીતે ધંધાહીમ લોહીના સૈન્યની દુર્દશા કરીને વિજયના મદમાં જ સ્ત્રીંગા રાણો પોતાની સેનાને લઈને રણથંભોરના અજેય દુર્ગને જીતી લેવા માટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. રણથંભોરનો કિલ્લો પ્રથમ રાજપૂતોનો જ હતો; પરંતુ પછીથી તે અલાહદીન ખીલજીએ જીતવાથી મુસલમાનોના હાથમાં જઈ પડ્યો હતો. એ સમયમાં ત્યાંનો અધિકારી જાદી નામનો એક સૂબેદાર હતો અને તેણે ધંધાહીમના સહાયક થઈને યુદ્ધમાં સ્ત્રીંગા રાણાને બહુ જ પરિશ્રમ આપેલો હોવાથી રાણાએ તે વૈરનો બદલો અકવર્તી વ્યાજ સહિત તેની પાસેથી ચૂકાવી લેવાનો પોતાના અંતઃકરણમાં દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો હતો. પોતાની બળવતી સેનાને લઈને સ્ત્રીંગા રણથંભોરની સીમામાં જઈ પહોંચ્યો તે વેળાએ તેના જાણવામાં આવ્યું કે જાદી કિલ્લાને બંધ કરીને અંદર ખેંચી રહ્યો હતો, તેણે દુર્ગની રક્ષા માટે પોતાની એક દૃઢ સેનાને નિયત કરી દીધી હતી અને અનાજ આદિની સામગ્રીને પ્રથમથી જ એકત્ર કરી રાખી હતી; કારણ કે, ધંધાહીમ તથા તેની સેનાના પરાજયના સમાચાર થયાસમય તેને મળી ગયા હતા અને તેથી તે સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે ગઢને દૃઢ કરવાની ચેષ્ટામાં લાગી ગયો હતો. જાદી એક બહાદુર જવાંમદ તેમ જ બાદશાહનો એક નમકહલાલ નોકર હોવાથી રણથંભોરના ગઢને જીતી લેવાનું કાર્ય કાંઈ સરળ નહોતું. અતઃપૂર્વ મોઠા મોઠા પ્રબળ શત્રુઓએ એ ગઢને જીતી લેવાના અનેક વાર પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ તે સર્વ નિરાશ થઈ માથાં પટકીને પાછા આવ્યા ગયા હતા. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ જેનું નામ રાણો સ્ત્રીંગા હતું તે પુરુષ નિરાશાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે, એ સર્વથા અશક્ય હતું; કારણ કે, તે વીર, ધીર અને બુદ્ધિમાન હોવા સાથે હતાવળિયા સ્વભાવનો નહોતો; યુદ્ધવિદ્યામાં તે સમયના હારતવર્ધના સર્વ રાજ્યકર્તાઓ કરતાં વિશેષ અતુર હતો અને કાંઈ પણ ઉપાયે રણથંભોરને જીતી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી જ તે રણથંભોર સમક્ષ આવ્યો હતો. રણથંભોરનો કિલ્લો ઊંચો, સીધો અને ચઢવામાં દુર્ગમ હોવાથી સ્ત્રીંગાએ એ અવરોધને દૂર કરવા માટેનો પરાક્રમયુક્ત એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીંગા પોતાના સહોદર પૃથ્વીરાજનો પાણુ લાગવાથી એક આંખે કાણો થયો હતો અને ધંધાહીમ લોહી સાથેના યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ સદાને માટે આવ્યો ગયો હતો; તથાપિ ‘પૌરુષને બતાવ્યા વિના આ દુર્ગ જીતી શકાય તેમ નથી’ એ રહસ્યને તે સારી રીતે સમજી ગયો હતો. આ કારણથી થોડી પહેરાવાળાની સામે તો તેણે પોતાની બાવણી નખાવી દીધી અને પોતે કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈને ગઢની ચારે તરફ ભ્રમણ કરવા માટે નીકળી પડ્યો. દુર્ગના જે જે સ્થાનમાં તેને પ્રસંગ મળ્યો અને થોડી પહેરાનો પ્રબંધ નખાવો દેખાયો તે તે સ્થાનમાં તેણે નિઃસરણી માંડીને દુર્ગપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ગઢની ઉંચાઈ ધણી જ વધારે હોવાથી એવી

નિઃસરણીઓ માંડવાથી કાર્યસિદ્ધિનો લેશ માત્ર પણ સંભવ ન દેખાયો. પણ મરવા-
માટે તૈયાર થયેલો વીરપુરુષ શું નથી કરી શકતો વાઠ? પ્રથમ તેઓ નિઃસરણીઓપર
ચઢ્યા અને તેમનાં શિખરોપર પહોંચીને જાંચા દંડોપર એક એક વીર ઊભો રહી
ગયો; ત્યાર પછી એકના સ્કન્ધપર બીજો ઊભો રહ્યો અને બીજાના સ્કન્ધપર ત્રીજો
ઊભો રહ્યો એવી રીતે નટ સમાન ક્રીડા કરતા તે યુદ્ધ દુર્મદ યોદ્ધાઓ કિલ્લાની
દીવાલના ઉચ્ચતમ ભાગમાં પહોંચી ગયા. રાણો સાંગો દુર્ગની દીવાલપર સર્વથી
પ્રથમ પહોંચી ગયેલો હોવાથી તેણે તલ્વારના એક જ ઝટકાથી પહેરેગીરના માણ
લઇ લીધા. રાણો જેવો પોતાના સૈનિકો સહિત કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં ઊતર્યો
એટલે અલીના સિપાહીઓ ભગ્યા અને એક પછી એક લડવામાટે તૈયાર થવા
લાગ્યા; પરંતુ તેઓ તૈયાર થઇને શસ્ત્રને ચલાવે તે પૂર્વે તો વીર રાજપૂતો
કિલ્લામાં ઊતરી આવ્યા, અને તેમનામાંના એક સૈનિકે દ્વાર પાસે પહોંચીને જેવાં
દ્વાર ઊઘાડ્યાં કે તત્કાળ બાહ્ય ભાગમાં તૈયાર ઊભેલી રાજપૂત સેના અંદર ધુસી
આવી. એ જ વેળાયે અલી પોતે દુર્ગના દ્વાર પાસે આવી લાગ્યો અને તેનું આખું
લશ્કર હિસ્મત રાખીને રાજપૂતો સાથે લડવા લાગ્યું. એક બાજુ, ‘દીન દીન’ અને
બીજી બાજુ ‘હર હર મહાદેવ’નો ઘોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. હિન્દુ તથા મુસલમાનો
પ્રબળ વેગથી એક બીજા સાથે અથડાઇ ગયા. અલીએ જો કે પોતાના પરાક્રમની
સીમા કરી બતાવી, પરંતુ અંતે તે એ યુદ્ધમાં વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો. મુસલમાનો
તેની લાશ આગળ પતંગોની પેઠે એકઠા થઈ ગયા; પરંતુ તેઓ પણ સાંગાની
તેમ જ તેના રાજપૂત સૈનિકોની તલ્વારોથી કપાઇને આ લોકોને ત્યાગ કરી ગયા.
આવી રીતે રાણો સાંગો અજેય રણથંભોર દુર્ગને છતી લઇને ત્યાંનો અધિ-
પતિ બની ગયો અને અલી પાસેથી વેરનો ખદલો તેણે ચક્રવર્તી વ્યાજસહિત
ચૂકાવી લીધો.

બાદશાહ ઇબ્રાહીમની સેનાને જો વાર પરાસ્ત કરવાથી અને રણથંભોરના
દુર્ગથી ગઢને છતી લેવાથી તેમ જ બાદશાહના બન્ધુને કચ્છ કરી લેવાથી રાણા
સાંગાજીની કીર્તિ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગઈ અને ભાટચારણોએ નવીન
નવીન કવિતાઓ રચીને તેની એ કીર્તિને ભારતીય કીર્તિના ઉચ્ચતમ શિખરપર ચઢાવી
દીધી. સાંગાજી નિઃસંદેહ એ કીર્તિને યોગ્ય જ હતો અને તેથી ભારતવર્ષના સર્વ-
દેશીય રાજાઓ મેવાડમણિ રાણાજીને પોતાના શિરોમણિ તરીકે સ્વીકારવા લાગ્યા
અને તેના ગૌરવને સ્વીકારવામાં જ પોતાના ગૌરવની વૃદ્ધિ માનવા લાગ્યા. જે માન
અથવાપિ રાણા હમીર, રાણા લાખા તથા રાણા કુંભા આદિને મળી શક્યું
નહોતું તે માન એ વેળાયે રાણા કુંભાના કુળદીપક પૌત્રને મળવા લાગ્યું. સાંગા-
જીએ મેવાડના કીર્તિસૂર્યને ગ્રીષ્મકાલિક માધ્યાહ્ન સૂર્ય સમાન તેજસ્વી તથા
પ્રચંડ બનાવી દીધો. છતાં પણ અથવાપિ કેટલાંક અન્ય પરાક્રમો કરી બતાવવાનું
કાર્ય સાંગામાટે અવશિષ્ટ હતું; કારણ કે, માલવા દેશનો સુલ્તાન મુજફ્ફર
સાંગાજીની કીર્તિનાં ગાન સાંભળીને પોતાના મનમાં તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો હતો
અને તેના મસ્તિષ્કમાં એ જ વિચાર રમી રહ્યો હતો કે: “મુસલમાનોના પ્રચંડ
હલને એકત્ર કરીને સાંગાના બળને કેવી રીતે તોડી નાખવું અને તેને જડમૂળથી
કેવી રીતે ઊખેડી નાખવો.” મુજફ્ફર શાહે મુન્દરાતના સુલ્તાનને પણ પોતાની

કુમકે બોલાવ્યો હતો. સ્માંગાજને આ સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે પોતાના કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકોને સાથે લઈને તત્કાળ માર્ગ જઈ પહોંચ્યો; પરંતુ ગુજરાતના બાદશાહના આગમનનું લાં કોઈને સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું અને સુજ્જ્વરશાહ પોતે પણ હજી સઘળી તૈયારી કરી શક્યો નહોતો. સ્માંગાએ પોતાના સૈનિકો સહિત સંખ્યા સમયે સ્માંગઢમાં પ્રવેશ કર્યો અને રાજમહાલયની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. સ્માંગઢના લોકો સ્માંગાજના સૈનિકોને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થવા લાગ્યા અને ખરેખર સ્માંગાજએ પણ એ એક બચાનક સાહસ જ કર્યું હતું. જો એ વેળાયે સુસદ્માનો સાવધાન થઈ ગયા હોત અને તેમણે દુર્ગનાં દ્વારોને બંધ કરી દીધાં હોત, તો સ્માંગાનો તેમ જ તેના સૈનિકોનો લાંથી છૂટકારો થવો અશક્ય હતો; પરંતુ રાણો સ્માંગો આવા પ્રસંગોનો પૂર્ણ અનુભવી અને દીર્ઘદર્શી હોવાથી દ્વારપાળોને ધૂળ ફેંકીને અને પોતાના સૈનિકોને લાં રાખીને જ આગળ વધ્યો હતો. દ્વારપાળોનાં મસ્તકોને કપાતાં જોઈને જ પ્રબળનો બચસીત થઈ ગયા હતા, અને રાજપૂતોની સેના કાણુ જાણે કેટલીયે મોટી હશે એમ ધારીને સુસદ્માનો પણ બચથી કંપવા લાગી ગયા હતા. રાજપૂતો સીધા રાજમહાલયમાં જઈ પહોંચ્યા અને લાં પણ દ્વારપાળો સાથેની ઝપાઝપીમાં રાજપૂતોનો જ વિજય થયો. દ્વારપાળોના ધરાશાયી થવાના સમાચાર મળતાં જ સુજ્જ્વરશાહ સ્માંગાને આંધીન થઈ ગયા અને રાણો સ્માંગો તેને પકડીને પાછો વળ્યો. જ્યાં સૂધી સુસદ્માનો તેને છોડવવામાટે તૈયાર થાય ત્યાં સૂધીમાં તો રાણો પોતાના માર્ગે પડી ગયા હતા. આવી રીતે સાહસપૂર્વક સ્માંગો જાળવાના સુજ્જ્વરશાહને બંદી કરીને ચિત્તોડમાં લઈ આવ્યો. સ્માંગાના ખંભમાંથી સુજ્જ્વરશાહને છોડવામાટે ગુજરાતના સુલતાને બહુ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેના તે સર્વ પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ થયા અને અંતે સ્માંગાએ સુજ્જ્વરશાહ પાસેથી પોતાને અનુકૂળ થતી પ્રતિજ્ઞા કરાવીને તેને બંધન-મુક્ત કરી દીધો.

રાણો સ્માંગાની સત્તાના સમયમાં મેવાડ રાજ્યની સીમા આ પ્રમાણેની હતી:-ઉત્તરમાં બચાના પાસે પીલાખાર સૂધી; પૂર્વમાં તથા દક્ષિણમાં માળવા સૂધી તથા પશ્ચિમમાં મેવાડના પર્વત તથા ટેકરીઓ સૂધી. અર્થાત્ રાજ્યની આ ચતુર્સીમા સાધારણતઃ વિસ્તીર્ણ હોવાથી અને રાજસ્થાનનો બૃહદ્ ભાગ તેના અધિકારમાં આવી ગયેલો હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્માંગો પોતાની વીરતાથી જ કીર્તિના શિખરપર ચઢેલો હોવાથી તેમ જ તેના અનેક સદ્ગુણોના યોગે રાજપૂતોનો તેનામાં અતિશય પ્રેમ તથા બક્તિભાવ હોવાથી જો અચાનક ભારતવર્ષમાં મુગલો ન આવી લાગ્યા હોત, તો અકર્તી રાજનો મુકુટ પુનઃ એક વાર એ હિન્દુ રાજના શિરપર વિરાજવાનો અને સામ્રાજ્યની પતાકા દ્વિલ્લીને બદલે ચિત્તોડમાં ચઢેલી દેખાવાનો પ્રસંગ બહુ જ નિકટમાં આવી લાગ્યો હતો, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ પરમાત્માની એ ઇચ્છા ન હોવાથી અચેતન તથા નિરાશ અવસ્થામાં આવી પડેલી સુસદ્માની બાદશાહીને નયત કરવામાટે કાબુલમાંથી આપણી નવલકથાના નાયક સુલતાન બાબર અચાનક હિન્દુસ્તાનમાં આવી લાગ્યો અને તેણે મેવાડની વૈભવવૃદ્ધિને આગળ વધતી અટકાવી દીધી.

ન્યારે ખાદરાહ ખાખરે ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દેહલીને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધી અને ઇશ્વાહીમ લોદી ચાણીપતના યુદ્ધમાં કામ આવી ગયો એટલે સર્વત્ર એ વાર્તા વિસ્તરી ગઈ કે 'હિન્દોસ્તાનમાં સુગત સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે.' સુસલ્માની રાજ્યમાં આવા પ્રકારનો વિપ્લવ થયેલો જોઈને સ્કાંગો રાણો આ અવસરથી પણ પોતાના લાભને સાધી લેવામાટે તૈયાર થઈ ગયો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ખાખર ન્યારે કાણુલમાં હતો ત્યારે સ્કાંગો રાણા-એ પોતાના એક વકીલને તેની પાસે મોકલ્યો હતો અને પરસ્પર એવો કરાર કરાયેલો હતો કે ન્યારે ખાખર દિલ્હીપર ચઢી આવે તે વેળાયે સ્કાંગાએ સ્થાપિત કિલ્લાપર આક્રમણ કરવું; પરંતુ રાણા સ્કાંગાએ પોતાના એ વચનનું પાલન કર્યું નહોતું તેવું પ્રથમ કારણ એ હતું કે પ્રથમ તેને ઇશ્વાહીમ લોદી અથવા તો લોદીવંશની સત્તાને ભારતવર્ષમાંથી કાઢી નાખવામાટે ખાખરની સહાયતાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી; પરંતુ ખાખર યથાસમય ભારતવર્ષમાં આવ્યો નહિ અને ન્યારે તેણે આનીને ઇશ્વાહીમ લોદીને પરાસ્ત કરી દિલ્હી તથા સ્થાપિત પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો તે વેળાયે સ્કાંગો રાણો પોતાની એક લાખ જેટલી સેના સહિત મેવાતના યુદ્ધમાં રોકાયેલો હતો તેમજ ખાખરાની આસપાસ તેણે વેરા નાખી દીધો હતો એટલે તેનાથી એ વેળાયે ખાખરની કુમકે જઈ શકાય તેમ હતું જ નહિ. આમ હોવા છતાં પણ એ પ્રશ્ન તો અવશિષ્ટ જ રહે છે કે, એ કાર્યથી મુક્ત થવા પછી રાણા સ્કાંગાએ ખાખર સાથે મૈત્રીસંબંધ રાખવાને બદલે શત્રુભાવનો આરંભ કરી દીધો તેનું શું કારણ હોતું જોઈએ? તો એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે, ન્યારે સ્કાંગાએ ખાખર પાસે પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલ્યો હતો તે વેળાયે તેની એવી માન્યતા હતી કે અંગેજીઓ તથા તૈમૂરલંગ પ્રમાણે ખાખર પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી થઈ લઈને પાછો આવ્યો જશે એટલે તેની સહાય-તાથી 'લોદીવંશનો નાશ થતાં હિન્દુસ્તાનમાં પુનઃ હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી શકાય; અર્થાત્ ખાખર હિન્દુસ્તાનમાં જ સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેશે એવી સ્કાંગાને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી એટલે ન્યારે ખાખરના ભારત-વર્ષમાંના સ્થાયી નિવાસની વાર્તા તેના જણવામાં આવી ત્યારે તેને તે પોતાનો શત્રુ માનવા લાગ્યો અને તેથી જ તેના નાશમાટેના ઉદ્દેશમાં મથત્ત થઈ ગયો. લોદીવંશના લોકો તો સુગલોથી અપ્રસન્ન હતા જ, પરંતુ ખીન પકાણુ સર્દારો પણ સુગલોથી પ્રસન્ન નહોતા; કારણ કે, સુગલોને તેઓ પોતાના પરમ શત્રુ માનતા હતા; છતાં પણ દિલ્હીમાં ખાખરનો અધિકાર થઈ જવાથી તેઓ શાન્ત થઈને બેસી રહ્યા હતા. કિન્તુ રાણા સ્કાંગાની સુગલો સાથે લડવા-મટિની તૈયારીની વાર્તા તેમના જણવામાં આવી એટલે તેઓ પણ તેના સહાયક થવાને તૈયાર થઈ ગયા, અને ઇશ્વાહીમ લોદીનો એક પિત્રાઈ ભાઈ કે જે ઇશ્વા-હીમના મરાઠાની ઘટના પછી સ્કાંગાના આશ્રયમાં રહ્યો હતો તે પણ ખાખર પાસેથી ચેરનો બદલો લેવાને તત્પર થઈ ગયો. મેવાતનો સુલતાન હસનખાન પોતાની ફ્રીજને સાથે લઈને રાખાની કુમકમાટે આવી લાગ્યો. ન્યારે સુસલ-માનો જ આવીને રાણાના પદમાં મળી જવા લાગ્યા એટલે પછી રાજપૂત રાજાઓ પણ પોતાપોતાની સેનાને લઈને સ્કાંગાને સહાયતા આપવામાટે આવી લાગે, એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું; કારણ કે, રાજપૂતો તો સ્કાંગાજવા

પરકમે તથા વિજયના યોગે પ્રથમથી જ તેના - ઉપાસકો થઈ રહ્યા હતા. જે વેળાયે ખાખરે દેહલી નગરીને હસ્તગત કરી લીધી તે સમયે રાજસ્થાનમાં સંપૂર્ણ એકતા વ્યાપેલી હોવાથી અને સ્થાનવાડ, આંખેર, ગ્વાલિયર, તથા રાય-સેનના રાજાઓ સ્થાંગાને પોતાનો અધિપતિ માનતા હોવાથી તેમ જ ચંદેરી, અંદો તથા સિરોહીના રાજાઓ તેના માંડલિક હોવાથી રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂત રાજાઓ સ્થાંગાના સહાયક થવામાટે ભીંને ભણા થઈ ગયા. ચુડાંવત, સોનગિરિ, ખરમાર તથા હાડા આદિ કુળોના નગીરદારો તેમ જ રાઠોડ, અહુ-આણુ તથા તોમર આદિ વંશોના રાજાઓ પોતપોતાના સૈન્યને લઈને સ્થાંગાના શિબિરમાં આવી લાગ્યા.

ખાદશાહ ખાખરે સુલ્તાન ઈબ્રાહીમ લોદીના કેટલાક નિકટના સંબંધી-ઓને પોતાના હોસ્ત બનાવી લીધો હતા અને આજવા તથા શુજરાતના સુલ્તાનો પોતે જ ચાલીચલાવીને યુદ્ધ કરવામાટે આવે એવો સંભવ ન હોવાથી ખાખરના હૃદયમાં તેમનો ભય હતો જ નહિ; આથી ખાખરના હૃદયમાં જે કોઈની પણ ભાંતિ હોય તો તે રાણા સ્થાંગાની જ હતી અને અંતે જ્યારે તેણે પોતાની ભક્તિ અથવા શંકાને સત્ય થયેલી જોઈ એટલે તે પણ અલૌકિક વીર પુરુષ હોવાથી પોતાની સત્તાના માર્ગને નિષ્કંટક કરી લેવાના ઉદ્દેશથી રાણા સ્થાંગા તથા તેના સહાયક અન્ય હિન્દુ તથા સુસદ્માન રાજાઓ સાથે રણભૂમિમાં ઝૂંઝીને પોતાના ભાગ્યને નિશ્ચિત કરી નાખવાના નિર્ણયપર આવી લાગ્યો. જ્યાર-થી સ્થાંગાની યુદ્ધમાટેની તૈયારીઓના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા ત્યારથી તેણે પણ લડાઈમાટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. એટલે જે દિવસે સ્થાંગો ખયાનામાંથી આગ્રા જવામાટે નીકળવાનો હતો તે દિવસ ખાખરના નસુવામાં આવી ગયેલો હોવાથી તે દિવસથી જે દિવસ પૂર્વે જ તે પોતાની ફોજ સાથે આગ્રામાંથી નીકળી ચૂક્યો હતો અને સીક્રી નામક સ્થાનમાં લશ્કરમાટે જોડતા પાણીની વિપુલતા હોવાથી સીક્રીના વિરાળ તળાવના તીર પ્રાંતમાં પોતાની છાંયણી નાળીને રાણા સ્થાંગાના સૈન્યના આગમનના સમાચારની પ્રતીક્ષા કરતો પડ્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંદર સો સૈનિકોની એક ટુકડીને તેણે ખયાનાની દિશામાં આગળ વધવાના હુકમ સાથે અને જસ્સર પડે તો રાણા સાથે લડવામાટે રવાના કરી દીધી હતી.

ખાદશાહ ખાખર પોતાના સૈન્યસહિત રણભૂમિમાં સંગ્રામ કરવામાટે આગ્રાવી રવાના થઈ ચૂક્યો હતો એ સમાચાર સ્થાંગો રાણાને માર્ગમાં જ મળતાં તેણે સર્વ રાજપૂત રાજાઓની પોતાના શિબિરમાં એક સભા બરીને તેમના સમક્ષ ભણા રહી તેમને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત યુદ્ધપ્રસંગના વિષયમાં વીરશ્રીયુક્ત બાપણુ કરતાં કહ્યું કે: “વીરતાની સજ્જવન પ્રતિમાઓ અને રાજ-રયાનના રત્નરૂપ રાતમહારાજાઓ, અત્યાર સૂધી આપણે જે જે રાત્રુઓ સાથે લગ્યા છીએ તે સર્વ રાત્રુઓ કરતાં કંબળુડનો સુલ્તાન ખાખરશાહ બહુ જ અધિક યોગ્યતાને ધરાવનારો અને ધૈર્યશીલ, અનુભવી તથા ઉત્સાહી રાત્રુ હોવાથી— એની સાથે બહુ જ વિચારપૂર્વક લડવાની આવશ્યકતા છે, એ આપણામાંના કોઈએ પણ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. આ યુદ્ધમાં જ્ઞાનધર્મને અનુસરીને અને

આપણા પૂર્વજોના પરાક્રમેને સ્મરીને જ પ્રત્યેકે વર્તવાનું છે, એવો મારો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે; કારણ કે, વિદેશીય તથા વિદ્યર્થીય વિજેતાનો પરિપૂર્ણ પરિપાત કરી નાખવાનો આ એક માત્ર પ્રસંગ હોવાથી જે આ પ્રસંગે આપણે ધ્યાનરતો પરાજય કરી નાખીશું, તો પછી એ સુસહમાનોને પોતાનાં શિરોને ઉત્તર કરવા-મુદ્દિનો અન્ય પ્રસંગ બાગ્યે જ મળી શકશે; કારણ કે, તેમને તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા પૂર્વે તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં આર્ય ક્ષત્રિય સમ્રાટની વિજયવૈજયન્તી આકાર સાથે વાર્તાલાપ કરતી દેખાશે અને ભારતવર્ષના ગગનમાં આર્યગૌરવ-રવિનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો દૃષ્ટિગોચર થશે. મારી મનોદેવતા મને વારંવાર એમ કહ્યા કરે છે કે આ યુદ્ધમાં ભારતવર્ષના બાવિ સામ્રાજ્યનો અંતિમ નિર્ણય થવાનો હોવાથી જે આપણો આ યુદ્ધમાં પરાજય થાય, તો પછી ભવિષ્યમાં ભારત-વર્ષમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થિતિનો સંભવ નથી અને તેટલા-મટિ આ યુદ્ધમાં આપણે પ્રાણોને તસ્વારોની અણીપર રાખીને જ લડવાનું છે. પ્રયત્ન આપણો છે અને યશોદાતા પરમાત્મા છે.”

જેનું શરીરખંડન મધ્યમ હોવા છતાં બલિષ્ઠ હર્ષ; જેનો વર્ણુ ગીર હતો; જેનો નેત્રો વિરાળ હતાં; જેની આકૃતિ શૌર્ય તથા પરાક્રમની સજ્જન મૂર્તિ-સમાન હતી; પોતાના બંધુ સાથેના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં જેનું એક નેત્ર ઝૂલી ગયું હતું; ઈશ્રાહીમ સાથેના યુદ્ધમાં જેનો એક હસ્ત કપાઈ ગયો હતો; ખીજ એક યુદ્ધમાં તોપનો ગોળો લાગવાથી જેનો એક પગ લંગડો થયો હતો અને જેના અંગમાં તસ્વારોના અનેક ધા પડેલા હતા તે રાણા સાંગાના આ બાપણને સાંભળીને સર્વ રાજાઓએ તેનો જયજયકાર કર્યો અને તે જયનાદનો આકારમાં પ્રતિનાદ થતો સંભળાવા લાગ્યો. સાંગો પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઇને આગળ વધ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું

સિક્કીનું યુદ્ધ અને ખાખર 'ગાળ !'

ખાખરે પોતાના જે ૧૫૦૦ જંગી જવાનોને રાણા સાંગાની હિલચાલને જોવામાટે પ્રથમથી રવાના કર્યા હતા તે સર્વ જંગી જવાનોનો રાણાના સૈનિકોએ વિશ્વંસ અથવા સંહાર કરી નાખ્યો. પોતાના સૈનિકોના એ વિશ્વંસના સમાચાર મળતાંની સાથે જ બાદશાહે તત્કાળ ખીજ ફેરવાઈ સૈનિકોને રવાના કરી દીધા; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમની પણ તેવી જ દશા થઈ ગઈ અને તેમના-માંના પાંચપચીસ સૈનિકો જ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને ખાખરને એ પરાજયના સમાચાર આપવામાટે જીવતા પાછા આવી શક્યા. આવી રીતે 'પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકાપાત' થવાથી સુગદ સૈનિકો સાહસહીન, હતાશ તથા નિઃસાહ થઈ ગયા અને ખાખરના પોતાના દૃઢ્યમાં પણ ફેરલેદ અંશે નિરાશા છવાઈ રહી; કારણ કે, તેની સેનામાંના ધણાખરા સૈનિકો નવીન હોવાથી તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક જીવપર ખેલીને લડશે કે કેમ એ વિશે તેના મનમાં સંશય થવા લાગ્યો હતો અને તેથી જયપ્રાપ્તિને સંપૂર્ણ નિશ્ચય ન થઈ જય ત્યાંસુધી આગળ વધવાના વિચારને માંડી નાખીને તેણે પોતાની જાવાણીની આસપાસ ખાઈ ખાદા-

વીને કેટલાક સમય પર્યન્ત સુરક્ષિત સ્થિતિમાં રહેવામાટેની વ્યવસ્થા કરાવી દીધી. આવી રીતે એકજ સ્થાનમાં સુરક્ષિત રહેવામાટેની વ્યવસ્થા કર્યા છતાં પણ 'હિસ્મતે મર્દા, મદદે ખુદા,' એ તત્ત્વને બાબર સંપૂર્ણતાથી માનનારો હોવાથી વારંવાર તે પોતાની ફોજની ટુકડીઓને રાજપૂતોપર આક્રમણ કરવામાટે મોકલ્યા કરતો હતો; પરંતુ કોઈ પણ ટુકડી રાજપૂતોપર આક્રમણ કરી શકી નહિ અને લડાઈની ચોપટબાજીમાં દરેક વખતે રાજપૂતોના જ પોળારા પડવા લાગ્યા. પોતાના સૈન્યના આવા સતત પરાજયને જોવા છતાં પણ બાબર સર્વથા નિરાશ ન થયો અને એ સમય સૂધીમાં આવા અનેક પ્રસંગો તેણે અનુભવેલા હોવાથી અપ-યશથી લેશ માત્ર પણ ભયભીત થયો નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ તેના સૈન્યને પરાજય મળતો ગયો તેમ તેમ યશઃપ્રાપ્તિમાટે જેવી અને જેટલી સાવધતા રાખવાની આવશ્યકતા તેને જણાઈ તેવી અને તેટલી સાવધતા રાખવામાં તેણે પોતાના પ્રયત્નોનો અવધિ જ કરી બતાવ્યો.

બાબર પોતાના લશ્કરમાં ફેલાયેલા ગભરાટને દૂર કરવામાટે લડાઈની કેટલીક સંગીત તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો અને તે તૈયારીમાં તેના ૨૫ દિવસ જેટલો સમય વીતી ગયો. એટલામાં કાબુલથી સુલ્તાન હુસેન શીરજનો દૌહિત્ર કાસિમ હુસેન સુલ્તાન અને શહરમદ ચુસુક આદિ એકંદર ૫૦૦ મનુષ્યો આવી લાગ્યાં અને તેમની સાથે શહરમદ શરીફ ગુલ્શની ન્યોતિષી-પણ આવી પહોંચ્યો. એ મનુષ્યો કાબુલથી પોતા સાથે શરાણથી ભરેલા ત્રણ ઊંટ પણ લેતા આવ્યા હતા એટલે બાબર ગુલ્શની વ્યવસ્થાના કાર્ય સાથે શરાણનોશી પણ કરવા લાગ્યો અને પોતાના દિલને ખુશીમાં રાખવા લાગ્યો. એ જ વેળાયે બનાવ એવો બન્યો કે કાબુલથી જે શહરમદ શરીફ નામક ગુલ્શની આવ્યો હતો તે તેને જે કોઈ પણ મળે તેને એમ જ કહેવા લાગ્યો કે: “મંગળ પશ્ચિમમાં હોવાથી એટલે કે મંગળની સ્થિતિ શુસદ્માનોની સામે હોવાથી આ યુદ્ધમાં શુસદ્માનો કદાપિ જીતવાના નથી અને તેથી હિન્દુઓ જ મર્યાદાન મારી જશે!” બાબરના સૈનિકોનાં હૃદયોમાં પ્રથમથી જ નિરાશાનો છવાયેલો જ હતો તેવામાં શહરમદ શરીફ ગુલ્શનીની આ ભવિષ્યવાણી તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે તેમનાં હૃદયો વધારે દ્રુટવા લાગ્યાં અને તેઓ સર્વથા હતોત્સાહ યઈ ગયા. ગુલ્શનીની આ ભવિષ્યવાણી બાબરે પણ સાંભળી; છતાં તેણે તેની જરા પણ પરવા ન કરી અને પોતાના સૈનિકોને મજ-હુળી નેશ એટલે કે ધાર્મિક વેગથી ઉત્સાહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી દીધો. પોતાના અમીરો વઝીર તથા ફોજ સિપાહીઓ તેમ જ ફોજ અફસરોને એકત્ર કરી પોતે એક ઉચ્ચ સ્થાનમાં બેસી રહીને બાબર તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“મારા અમીરો, વઝીરો, ફોજ અફસરો તથા ફોજ સિપાહીઓ, રાજપૂતોના હાથથી આપણા લશ્કરની શિક્ષત થતી નથી છે અને તેથી આપણામાંના ઘણાબંધારા લોકોનાં દિલ એટલાં અને એવાં તો માયૂસ તેમ જ નાહરમીદ થઈ ગયાં છે કે આ ધાવણીને જિન્દા લશ્કરની ધાવણી કરતાં જો મુઠ્ઠી લશ્કરની ધાવણી કહેવામાં આવે તો તે તામ વધારે હાથક ગણી શકાય તેમ છે. કોઈના પણ મોઢામાંથી મર્દાનગીની નાત કે બટાદરીની સલાહ મારા સાંભળવામાં આવી શકતી નથી. જે વઝીરો અને સલાહ આપતી લોકોએ તેઓ મોઢામાં રૂચ્યા મારીને બેસી રહ્યા છે અને

જે અમીરો જાગીરોના ભોગવટા કરનારા છે તેમની વાતો મદોં જેવી નથી તેમજ તેમની તકરીરો તથા સલાહો હિમ્મતબહાદુર મદોંને ગ્રાંથ લગાડનારી છે. પરંતુ અહીં સવાલ એ યાચ છે કે એક વખતના લંગણહાદુર અને હિમ્મતબહાદુર શેરમદોં આઠલા બધા નાહિમ્મત તેમજ હરપોક કેમ બની ગયા છે? આ સવાલનો જવાબ એટલો જ છે કે રાજપૂતોના હાથથી આપણા લશ્કરને જે કેટલીક વાર ઉપરાસાપરી શિકસ્ત મળી છે અને તેથી સઘળા અમીરો, વજીરો, અફસરો તથા સિપાહોનાં દિલ હેચકારાં બની ગયાં છે તેનો સ્પષ્ટ અથવા બાઈસ હું પોતે જ છું; કારણ કે, અત્યાર સૂફીમાં આપણા પાક દીને ઈસ્લામના ફર્માનથી ખિલાફ મારામાં જે જે ખરાબ આદતો છે તે આદતોને છોડી દેવાનો ઘણી વાર ઈરાદો કરવા છતાં મારાથી તે આદતો છોડી શકાઈ નથી અને તેથી પરવરદિગારે મારા તે ગુનાહની મને આ સજા આપવા માંડી છે, એમ જ હું માનતો હોવાથી તમારામાંથી હું કોઈને પણ બદનામ કરતો નથી અને જવાબદાર ગણતો નથી. આજે હું મારા ગુનાહની તૌબા કરીને દાદીને વધારવાના સૌગંદ લઉં છું અને તે સાથે મારામાં શરાથી ખિલાફ શરાબખોરીની જે ખરાબમાં ખરાબ આદત છે તેને હમેશાને માટે છોડી દઉં છું; કારણ કે, અત્યાર સૂફી:-

“મર્યે તો યે જનતા યા કે ગમખાર હય શરાબ;

સમઝા નહીં કે બાઈસે આન્દર હય શરાબ !

અફસોસ કાઢતી હય યે હર કુઓમકા ગલા;

દેખો અગર્યે ગુઓરસે તલ્વાર હય શરાબ !

દુશ્મન હો યા હો દોસ્ત મગર છોડતી નહીં;

દોનોંકા ખૂત પીનેકો તૈયાર હય શરાબ !

અફસોસ લૂટતી હય યે અપના બનાકે દિલ;

માનો ગજબકી ફાહિશા મકકાર હય શરાબ !

લાવો; ઓ ગુલામો અને બાંદીઓ! નાપાક શરાબની બરેલી સોના ચાંદીની જે સુરાહીઓ છે તે સુરાહીઓને તેમજ સોના ચાંદીના પિયાલા અને મેહફિલે શરાબને સત્તવવાનાં ખીલ્તં જે કાંઈ પણ સાધનો હોય તે સઘળાં સાધનોને લાવીને હાજર કરો; કારણ કે, તે સઘળી ચીજોના ટુકડે ટુકડા કરીને તે ટુકડા હું ગરીબોને વહેંચી દેવાનો છું અને તેમની પાસેથી જેના બદલામાં ચુસ્ત સુસદ્માન રહેવામાટેની દુવાને ખરીદી લેવાનો છું!”

આજ્ઞા અનુસાર ગુલામો તથા બાંદીઓએ સોના ચાંદીની સુરાહીઓ; સોના ચાંદીના પિયાલા તેમજ મજલિસને સત્તવવાનાં સર્વ સાધનોને ત્યાં લાવીને હાજર કરી દીધાં અને આદશાહ બાળરે તે સર્વ વસ્તુઓના ટુકડા કરી નાખીને તે ટુકડા ગરીબ ગુરબાને વહેંચી દીધા. ત્યાર પછી તેણે પોતાના ગુલામોને આજ્ઞા આપી કે:—

“અત્યારે આપણી ઊવણીમાં જેટલી પણ શરાબ મૌલુદ્દ હોય તે શરાબને ઢોળાવી નાખો અને કાણુલથી જે શરાબ આવી છે તેમાં મીઠું નાખીને તેનો ખાટો સરકો બનાવી નાખો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જે જગ્યામાં શરાબને મેં ઢોળી છે અને સુરાહી તથા પિયાલાને તોડ્યાં છે તે જગ્યામાં આજના

બનાવની યાદદાશ્તમાટે પત્થરનો એક ચળૂતરો તેમ જ એક ખચરાતખાતું બાંધવામાટેનું મારું ફર્માન આપણા કારીગરોને સંબળાવી દો.”

છાબરના આ બાબણુ તથા ધર્માચારનો શ્રોતાઓનાં હૃદયોમાં એવો તો પ્રભાવ પડી ગયો કે તત્કાળ તેના ૩૦૦ અમીરો, મુખ્ય રાજ્યકાર્યભારીઓ, સરદારો તેમ જ સિપાહીઓએ પણ છાબરના નિયમને અનુસરીને વર્તવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લઈ લીધી અને તે સાથે તેમનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારના નવીન ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ પણ થવા લાગ્યો. પોતાના નિર્ધારિત પરિણામને આવતું જોઈને છાબર તેમના ઉત્સાહની વિશેષ વૃદ્ધિ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળ વધીને બોલ્યો કે—

“મારા હુસ્મનજહબ અહલેધસ્લામ બરાદરો! આજે તમારી આગળ બીજા બાળત હું એ જાહેર કરું છું કે જો મને રાણા સ્માંગા સાથેની આ લડાઈમાં પૂરેપૂરી ફતહ મળશે, તો અત્યારે સુસદ્માનો પાસેથી જે તમગો એટલે કે સાયરની મહસૂલ અથવા સિક્કાનો કર વસૂલ કરવામાં આવે છે તે કર હું હમેશાને માટે માફ કરી દઈશ!”

“બાદશાહની ફતહ થાઓ; બાદશાહની ફતહ થાઓ!” સર્વ સૈનિકો તથા અમીરો ઈત્યાદિએ એકત્ર સ્વરથી બાદશાહનો જયતાહ કર્યો અને તેનો પ્રતિધ્વનિ આકાશમાં પણ થવા લાગ્યો.

તેમના એ ઉત્સાહનો તત્કાળ ઉપયોગ કરી લેવાના હેતુથી ચાણક્ય છાબર એક પણ માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં વીરતાદર્શક ગંબીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે: “મારી ફતહનો આધાર તમારી દિલાવરી પર રહેલો હોવાથી જો તમે મારી ફતહ ચાહતા હો તો દિલાવરીથી મયદાને જંગમાં આગળ વધીને હુસ્મનોને ફિત્તાર કરી નાખો; કારણ કે, આ દુનિયામાં આવનાર માટે એક દિવસ મરી જવાનું તો નક્કી જ થયેલું છે એટલે જ્યારે મૌત તો નક્કી જ છે તો પછી બદનામ થઈને જીવવા કરતાં નેકનામીમાં મરી જવું હજારવાર સારું નથી કે શું? આ જિસ્મ મૌતમાટે છે અને મર્દની જિન્દગી નેકનામીમાટે છે. જિસ્મ ફાની હોવાથી શોહરત સાથે મરી જવાને તૈયાર થાઓ; કારણ કે, જો આપણે લડાઈમાં મરીશું તો આપણાં મેરાણુ દીને ઇસ્લામને માટે થવાથી ‘શહીદ’* થઈને ખિદિશ્તમાં જઈશું અને જો હુસ્મનોને મારીને જીવીશું તો ‘ગાજી’† ના ખિતાબથી સરકરાજ થઈને અહીંની બાદશાહત લોગવીશું! બન્ને

* કોઈ પણ અન્યધર્મીય સાથે સુસદ્માનોનું જે ધર્મયુદ્ધ થાય છે, તે યુદ્ધને અરબી ભાષામાં ‘જિહાદ’ નામ અપાયેલું છે. એ ‘જિહાદ’ માં લડતાં અન્યધર્મીય શત્રુના હસ્તથી જે સુસદ્માન મરાય છે તે ‘શહીદ’ કહેવાય છે અને ‘શહીદ’ તત્કાળ સ્વર્ગસુખનો અધિકારી થાય છે, એવી ઇસ્લામધર્મની માન્યતા છે.

† ‘ગાજી’ શબ્દ પણ અરબી ભાષાનો હોઈને તેનો ‘ગિજ કરનાર’ એવો અર્થ થાય છે. ‘ગિજી’ શબ્દનો સાધારણ અર્થ તો ‘ખાદ્ય’ છે; પરંતુ અહીં ‘ગિજી’-શબ્દનો ‘કોઈ પણ નિરીશ્વરવાદી ધર્મના અનુયાયીનો પરાજય અથવા નાશ’ એવા અર્થમાં સ્વીકાર કરાયેલો હોવાથી ‘જિહાદ’માં જે ઇસ્લામ ધર્મથી ભિન્ન કોઈ પણ ધર્મના લોકોનો પરાજય ક્રિવા નાશ કરે છે તે સુસદ્માને ‘ગાજી’ નામથી પોતાને ઓળખાવાનો અધિકારી થાય છે. રાજપૂતોને હરાવ્યા પછી બાદશાહ છાબરે પોતે પણ એ ઉપાધિને ધારણ કરી લીધી હતી અને તેનો એ ઉપાધિ પછીથી સુગલવંશના બાદશાહોમાટે આનુવંશિક થઈ ગયો હતો.

રીતે ફાયદાને હાસિલ કરવાનો આગો અણખ ગોઠો ફજલે ખુદાથી આપણા મા-
થમાં આવેલો હોવા છતાં ખુજદિલ રાને થાગ્યો છો? આગો; આપણે બધા
કુરાનશરીફની કસમ ખાઈને એવો મુસ્તકીમ ધરાવો કરી લઈએ કે આપણે આ
લડાઈમાં ખીઠ બતાવીને કદાપિ બાગીશું નહિ અને જ્યાં સૂધી બિસ્મમાં લખ
રહેશે ત્યાં સૂધી બહાદરી તથા દિલાવરીથી દુશ્મનો સાથે લડતા રહીશું!”

ખાદશાહ ખાખરના એ ઓળસિવતાપૂર્ણ બાપણના અવશથી સર્વ સુખ
સૈનિકોના નિરાશ, ખિન્ન તથા ઉત્સાહહીન અંતઃકરણોમાં નવીન આગા, નવીન
પ્રકૃલ્લતા તથા નવીન ઉત્સાહનો અમલકારિક રીતિથી સંચાર થઈ ગયો અને તેમના
હૃદયસસુદ્રમાં વીરરસની મહા પ્રબલ તથા ઉન્નંગ લહરીઓ ઉછળવા લાગી, અંતઃ-
કરણમાં વીરતાનો આર્વિર્ભાવ થતાં તેઓ ઉત્સાહમાં આવીને ગગનભેદક ‘વનિથી
બોલ્યા કે: “અમો પાકપરવરદિગારની અને કુરાન શરીફની કસમ ખાઈને કદીએ
છીએ કે કાં તો અમો દુશ્મનોને મારી ફતહ મેળવીને ‘ગાજી’ થઈશું અને કાં
તો ‘શહીદ’ થઈને બિહિશ્તમાં જઈશું, પણ મયદાને જંગમાં બિસ્મમાં લખ રહે
ત્યાં સૂધી દુશ્મનોને ખીઠ તો નહિ બતાવીએ તે નહિ જ બતાવીએ!”

પોતાના સૈનિકોમાં આવી રીતે નવજીવનનો સંચાર થયેલો જોઈને ખાખર
સંતુષ્ટ થયો; તથાપિ અગિયાર વર્ષની અવસ્થાથી આ વિલક્ષણ સંસારમાં નાના
પ્રકારનાં સુખદુઃખ તેમ જ સંપત્તિ વિપત્તિઓનો જે સતત અનુભવ કરતો આવ્યો
હતો તે અનુભવી તથા દૂરદર્શી ખાખર આવા પ્રકારના કેવળ ધાર્મિક ઉત્સાહપર
જ આધાર રાખીને ખેતી રહે અને વિજયને મેળવવાનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય
ન થોળે એ સર્વથા અશક્ય હોવાથી રાણાક્યનીતિવિશારદ ખાખરે એક તરફ
પોતાની સેનાના ઉત્સાહને આવી રીતે વધારવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો હતો અને
બીજી તરફ રાયસેનના રાજ સ્થલહદી તોંવરદ્વારા સંધિમાટે રાણા સંગ્રામસિંહ
સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવા માંડ્યો હતો. સંધિમાટેનો એ પત્રવ્યવહાર
ચલાવવામાં ખાખરનો કેવળ એ જ આશય સમાયલો હતો કે એથી રાણા
સંગ્રામસિંહ અત્યંત આક્રમણ કરતો અટકી લેય અને તેના થોળે તેને પોતાને
પોતાની સુરક્ષિતતા કરી લેવાનો તેમ જ યુદ્ધમાટેની બીજી સર્વ આવશ્યકીય તૈયા-
રીઓ કરી લેવામાટેનો યથેષ્ટ અવકાશ મળી શકે. એ સંધિના નિયમો આ પ્રમાણે
ઘડવામાં આવ્યા હતા: “ખાખર દિલ્લીનો ખાદશાહ બન્યો રહે, પણ સેવાડના
રાણા સંગ્રામસિંહને વાર્ષિક ખંડણી આપતો રહે અને ખાખર તથા રાણાના
રાજ્યની સીમા ધક્કાના પાસેની પીલાખાર નામની ભૂમિ નિયત થાય.” આ
સંધિવિષયક પત્રવ્યવહારમાં એક માસ જેટલો સમય વીતી ગયો અને તેટલા
સમયમાં ખાખરે તોંવર રાજ સ્થલહદીને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લઈને પોતાની
સેનાનો પણ યથેષ્ટ પ્રબંધ કરી લીધો.

રાયસેનના તોંવર રાજ સ્થલહદીનું રાણા સંગ્રામ સાથેનું વર્તન પ્રથમથી જ
વિશ્વાસઘાતકતાથી ભરેલું હતું અને અત્યારે ખાખર જેવા પ્રબળ શત્રુના પક્ષ-
માં મળી જઈને તેણે પોતાની નીચતા, દુષ્ટતા તથા વિશ્વાસઘાતકતાની પરિસ્થિ-
મા જ કરી બતાવી હતી. તેણે ખાખર સાથે એવી ગુપ્ત મંત્રણા કરી હતી કે: “હું
રાણાને ઉસ્કેરીને આ સંધિના નિયમોનો અસ્વીકાર કરાવીશ અને તેથી રાણા
તકાળ યુદ્ધ કરવાને કટિબદ્ધ થઈ જશે. જ્યારે ઉભય સેનાઓ રણભૂમિમાં આવીને

યુદ્ધનો આરંભ કરશે તે વેળાએ અત્યાનક હું મારા સૈન્યસહિત આપના પક્ષમાં આવી મળીશ અને તેથી અવશ્ય રાણાનો પરાજય થતાં વિજયશ્રી આપના કંઠમાં જ ન્યમાળા આરોપશે!” કુર્નલ દોડનો એવો અભિપ્રાય છે કે: “રાણા સંગામસિંહે બાબર સાથેના યુદ્ધમાં જે આટલો વિલંબ કર્યો, એ તેનો ભયંકર પ્રમાદ થયો હતો; કારણ કે, રાત્રીસેના સમક્ષ લીધે સમય પર્યન્ત રાજપૂત સેના શાંત થઇને જ્યારે જ્યારે પણ પડી રહી છે ત્યારે ત્યારે બહુધા એમ જ બન્યું છે કે રાજપૂત રાજાનો કોઈ પણ એક સર્દાર અથવા માંડલિક રાત્રીપક્ષમાં જઈ મળ્યો છે અને રાજપૂતોની અધોગતિનાં કેટલાંક મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ એ પણ ગણી શકાય તેમ છે.”* અર્થાત્ જો એ તદ્દેવર રાજ બાબરના પક્ષમાં ન મળી ગયો હોત, તો બાબરના હસ્તથી રાણા સંગાનો કદાપિ પરાજય થાત નહિ; પરંતુ સંગામટે એ જ ભાવિ નિર્માયક હોવાથી તેને કોઈથી પણ ફેરવી કે ઠાળી શકાય તેમ હતું જ નહિ.

આદર્શાહ બાબરે યુદ્ધમાટેની સર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી એટલે રાય-સેનના વિશ્વાસઘાતક રાજાએ રાણાને પોતાના પ્રપંચબળમાં સપડાવીને સંધિનો તેના મુખથી અસ્વીકાર કરાવ્યો અને એ કારણને અગ્રેસર કરીને બાબર પણ લડવામાટે તૈયાર થઈ આગળ વધવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૭ ના માર્ચ માસની ૧૬ મી તારીખે રાજપૂતોએ સુગલ સેનાના દક્ષિણ પાર્શ્વ તથા મધ્ય ભાગપર બળપૂર્વક આક્રમણ કર્યું અને દિવસના પ્રથમ પ્રહરના અંતમાં આરંભાયેલું એ લીપણ યુદ્ધ એ પ્રહર પર્યન્ત ચાલતું રહ્યું. આ સમરના અવસરમાં રાજપૂત સૈનિકોએ એવી તો અલૌકિક રાજભક્તિ તથા વીરતાનું દર્શન કરાવ્યું કે સુગલે અક્ષિત જ થઈ ગયા અને સુક્ત કંઠથી રાજપૂતોની રાજભક્તિ તથા વીરતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ઇતિહાસકારો કહે છે કે આવી રાજભક્તિ તથા વીરતાનો સાક્ષાત્કાર રાજપૂતોએ એ પૂર્વે કદાપિ કરાવ્યો હશે કે કેમ એનો સંશય છે. અર્થાત્ જો પ્રહર પર્યન્ત તો વિજય કોના પક્ષમાં જશે અને કોના પક્ષમાં નહિ, એની બાબર તથા રાણા સંગા ઉભય વીરનરોના મનમાં શંકા રહ્યા કરતી હતી; કારણ કે, બહાદુર સુગલ સૈનિકો પણ જીવપર ખેલીને જ લડતા હતા. અંતે તદ્વાર અને ભાલા તેમ જ બાણ તથા દુપાણના યુદ્ધમાં રાજપૂતો સામે ઠકી શકાય તેમ નથી, એવો બાબરનો નિશ્ચય થવાથી બાબરે રાત્રીને આરે તરફથી ઘેરી લેવામાટેની પોતાની નિત્યની યુક્તિને ચોજવા વિશેની

* “The inactivity of Sanga can scarcely escape censure, however we may incline to palliate it by supposing that he deemed his enemy in the toils, and that every day's delay brought with it increased danger to him. Such reasoning would be valid, if the heterogeneous mass by which the prince of Mewar was surrounded had owned the same patriotic sentiments as himself: but he ought to have known his countrymen, nor overlooked the regulating maxim of their ambition, *get land*. Delay was fatal to this last coalition against the foes of his race.....”

Tod's Rajasthan, Popular Edition, Vol 1., P. 245.

પોતાની કૌશલના અફસરોને આજ્ઞા આપી દીધી. ખાખરની આજ્ઞા અનુસાર તે સૈન્યવિભાગને આપત્તિના પ્રસંગમાટે બિન્ન રાખવામાં આવ્યો હતો તે સૈન્ય-વિભાગના સૈનિકો રણશ્ત્રેત્રની આસપાસ ચંદ્રની કોર પ્રમાણે હભા રહી ગયા અને રાજપૂત વીરો આવેશથી ઉન્મત્ત થઈને જેવા તેમનાપર ધસી આવ્યા એટલે તેમણે ખત્રે ખાલ્દૂથી આગળ વધીને રાજપૂતોને ઘેરી લીધા અને ત્યાર પછી તત્કાળ ખાખરના તોપખાનાએ રાજપૂતોના વિનાશનો આરંભ કરી દીધો. છતાં પણ રાજપૂત સૈનિકોની સંખ્યા ખહુ જ વિશાળ હોવાથી તે રાયસેનનો રાજ વિશ્વાસઘાતક ન થયો હોત, તો રાણાનો પરાજય અને ખાખરનો વિજય સર્વથા અશક્ય જ હતો; કારણ કે, રાણાની પોતાની તેમ જ તેના સહાયક રાજ-ઓની સેના લગભગ બે લાખ સૈનિકો-અશ્વાશીહી તથા પાદસંચારી-ની હતી અને ખાખરની સેનામાં સૈનિકોની સંખ્યા એથી ખહુ જ ઓછી હતી.

અર્થાત્ રાયસેનના રાજ્યે જ્યારે જોયું કે રાણાના સૈન્યને ખાખરની સેના સહજ પરાજિત કરી શકે તેમ નથી એટલે તે ક્ષત્રિયકુલઘાતક અને નિષ્કુર સ્વહત્રી રાણાની હારાવલીમાંથી નીકળીને ખાખરના સૈન્ય સાથે મળી ગયો અને પોતાના ત્રીસ હજાર સૈનિકો સહિત રાણાજીની સેનાપર ભીષણતાથી ટૂટી પડ્યો. એ કુલઘાતક ક્ષત્રિયની સહાયતાથી જીગલ સૈનિકોનો ઉત્સાહ બમણો થયો અને મિત્રને શત્રુના સ્વસ્થપમાં ફેરવાયલો જોઈને રાણાનો તેમ જ તેના સૈન્યનો ઉત્સાહ કાંઈક મંદ થવા લાગ્યો; છતાં પણ રાણો સંગ્રામસિંહ એ સંગ્રામમાં સિંહ સમાન નિર્ભયતા તથા વીરતાથી લડ્યો અને એક જ હસ્ત હોવા છતાં તે એક હસ્તનો શત્રુઓને સદા સ્મરણમાં રહે તેવો અમહાર તેણે બતાવી દીધો. આ યુદ્ધમાં રાણા સંગાના શરીરમાં અનેક જખ્મો થયા અને તેના અનેક ઉત્તમ સહાયકો વીર-ગતિને પામ્યા. દુર્ગરપુરનો ઉદયસિંહ રાવળ પોતાના ખસે સૈનિકોસહિત રણ-ભૂમિમાં પડ્યો; સ્થાલંબાનો રત્નસિંહ ઠાકોર પોતાના ત્રણસે ઓંડાવત સદૈશ-સહિત રણમાં રોળાયો; શારવાડના રાજનો રાજકુમાર રાયમુદ્દ રાઠોડ અને તેની સાથે સેરતનો ખેતસી તથા રત્નસિંહ આદિ ધરાશાયી થઈ ગયા; સોન-ગઢનો રાવ રામદાસ પણ કામ આવી ગયો અને તે જ પ્રમાણે ઉત્તમસિંહ ઝાલાનો, ગોપલદાસ પદમારનો તથા સેવાડના અહુઆણવંશીય સાહુક્યચંદ્ર તેમ જ ચંદ્રભાનુનો પણ અંત થયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સેવાતનો હુસેનખાન તથા ધુઆહીમ લોહીનો ભાઈ આદિ જે સુસલ્માન રાજ્યો રાણાના પક્ષમાં આવી મળ્યા હતા તેઓ પણ એ યુદ્ધમાં ચમદાજના ગ્રાસ થઈ ગયા. સંધ્યાકાળ સૂંધીમાં તો રાજપૂતોમાટે એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ થઈ પડી કે આગળ વધવાનું કાંય તેમના માટે દુર્ઘટ થઈ પડ્યું અને તેથી તેઓ પાછા વળીને સુસલ્માનોના અંગ-પર ધસીધસીને પલાયન કરવા લાગ્યા. આવી રીતે સર્વત્ર હાનિ તથા તારાને જ મુખ વિકાસીને ભીષણ સ્વસ્થપમાં જોભેલાં જોઈ રાણો સંગ્રામસિંહ પણ હતાશ થઈ ગયો અને સૂર્યના અસ્ત સાથે તેના આશારવિનો પણ અસ્ત થવાથી પરાજયના અપયશને મસ્તકપર ધારણ કરીને “બીજી વારના યુદ્ધમાં ખાખરનો પરાજય કર્યા વિના ચિત્તોડ નગરમાં હું પ્રવેશ કરવાનો નથી!” એવી માનસિક દૃઢ પ્રતિજ્ઞાસહિત રણભૂમિમાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

રાજપૂતોના આ પરાજયથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પ્રત્યેક વિષયમાં રાજપૂતોનો મક્ક પ્રબળ હોવા છતાં સમરાંગણમાં સૈન્યની હીલચાલને નિશ્ચિત કરવાની એટલે કે સેનાધ્યક્ષની બુદ્ધિમત્તા અથવા કળાના વિષયમાં રાણા સ્વંશામસિંહ કરતાં બાબર બહુ જ દક્ષ હતો અને તેથી જ તે રાણાને આટલી સીમાપર્યન્ત પરાજિત કરી શક્યો હતો. છતાં બાબર એકનિષ્ઠ ઈશ્વરવાદી હોવાથી વિજયદાતા ઈશ્વરને જ માનતો હતો અને ખરેખર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેની એ જ માન્યતા સત્ય હતી.

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી રાત્રિનો સમય વિશ્રાંતિમાં વીતાડીને બીજે દિવસે રાજપૂતોમાંના જે વીરનેરો મૃત તથા આહત અવસ્થામાં પડેલા હતા તે સર્વ વીરનેરોનાં મસ્તકોને કપાવીને બાદશાહ બાબરે તે મસ્તકોનો એક પ્રચંડ રાશિ ખડકાળ્યો અને તે જ વેળાયે એ વિજયના દ્યોતક તરીકે ‘ગાળુ’ ઉપાધિને ધારણ કરી લીધો.

સર્દારો તથા સૈનિકોનો અતિશય આગ્રહ હોવા છતાં બાબરે રાણાની પાછળ પડવાનો અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે રાણાની પરાક્રમ-શીલતાને તે સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી ‘પરવરદિગારના ફળો કરમથી એક વાર ફતહ મળી છે; પણ એવી જ ફતહ બીજી વાર પણ રાજપૂતો સાથેની લડાઈમાં મળશે કે કેમ, એ શકભરેલી વાત છે !’ એ પ્રમાણે તેના મનમાં શંકા રહેતી હોવાથી હવે પછી બનતાં સૂઝી રાજપૂતો સાથે વૈરભાવને ન વધારવાનો જ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો અને તેની એ દક્ષતામાટે તેને જેટલા પણ ધન્યવાદો અપાય તેટલા અલ્પ થવાનો જ સંભવ છે; કારણ કે, અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ હોવાથી અતિ લોભના જળમાં બાબર ન સપડાયો અને તેથી જ તે જીગલ-સામ્રાજ્યને ભારતવર્ષમાં દૃઢતાથી સ્થાપી શક્યો, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

જે દિવસે શિક્કીના યુદ્ધમાં બાબરને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો તે દિવસે મહમ્મદ શરીફ નામના જે તુલ્દૂમીએ બાબરના પરાજયની ભવિષ્યવાણી કરી હતી તે તુલ્દૂમી બહુ જ ઝંખવાણો પડી ગયો અને બીજે દિવસે બાબર પાસે આવીને તેણે મેળવેલા વિજયમાટે તેને મુબારકબાદ એટલે કે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. જો બાબરના સ્થાને બીજો કોઈ બાદશાહ હોત, તો તેણે તે તુલ્દૂમીનો અવશ્ય વધ જ કરાવી નાંખ્યો હોત અથવા તો કાળું મોઢું કરાવી ગથેડાપર બેસાડીને કઢાવી મૂક્યો હોત; પરંતુ બાબર એક રહમદિલ બાદશાહ હોવાથી તેણે તે તુલ્દૂમીને એટલું જ કહ્યું કે:-

”મહમ્મદ શરીફ ! તે જે ખોટું ભવિષ્ય ભાખીને પયગંબરીનો દાવો કર્યો હતો અને મારા સિપાહીઓને લડકાવી દીધા હતા તે ગુનાહની કલ્લ વગર બીજી કોઈ સજા જ નથી; છતાં પણ તું અમારા ખાન્દાનનો એક જુનો નોકર હોવાથી તારા એ ગુનાહની સજા આપવાને બદલે હું મોઆફી જ આપું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તું પૈસા કમાવવામાટે આટલા દૂરના મુલ્કમાં આવેલો હોવાથી તને સ્થપિયા સાત હજાર આપું છું તે લઈને પાછો તરત જ હિન્દોસ્તાનમાંથી આવતો થઈ જા અને જ્યાં હતો ત્યાં જ પહોંચી જા. જો મારા આ ફર્મા-

નથી ખિલાફ યદને હું હિન્દોસ્તાનમાં રહીશ, તો પછી તારી જાનની ખચર નથી, એ નક્કી જાણી રાખજે. નાદાન ઈન્સાન ! તારી બેવફૂરી એવી હતી કે જે મારા સિપાહીઓ તારી પેશાનગોધના ચક્રમાં આવી ગયા હોત, તો આવે આ બાબર 'ગાહ' થઈ રાક્ષસ નહિ અને હિન્દોસ્તાનમાંથી ધરલામી ઝૂંટા નાખદ થઈ જત; પણ પરસ્પરદિગારના ફગલો કરમથી તે વક્ત નથી આવ્યો અને તેથી જ તને પણ હું છવતો જવા દઉં છું. ખુદાને ખાતિર આઝન્દા આવી બેવફૂરી કદાપિ કરીશ નહિ.”

અહમ્મદ શરીફ ખુદાનો તેમ જ બાબરનો હપકાર માનતો રૂપિયા સાત હજાર લઈને તે જ દિવસે ત્યાંથી ફાજુલ જવામાં રવાના થયો અને બાબર ત્યાંથી ઇલાહી લેવાડના સૂબાને પોતાના અધિકારમાં કરી લઈને તેના જે સર્દારોએ રાણા સાથેના યુદ્ધમાં વીરતા દર્શાવી હતી તે સર્દારોને કેટલાંક નગરો તથા દુર્ગોમાં સત્તા અલાવવાના અધિકારો આપી દીધા અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ઇ. સ. ૧૫૨૭ના ઓગસ્ટ માસની ૨૫મી તારીખે તે આગ્રામાં આવી લાગ્યો. આગ્રામાં આવ્યા પછી હુમાયૂંની સર્દારી તળેના ઘણાબરો સિપાહીની પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી તે સિપાહીને બાબરે જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને સાથે શાહજહાં હુમાયૂંને પણ અદખ્શાનનો સૂબેદાર બતાવીને અદખ્શાનમાં રહેવામટેની સૂચના સહિત ફાજુલ તરફ રવાના કરી દીધો. હવે ફાજુલ અને અદખ્શાન આદિ પ્રાંતો હિન્દોસ્તાનમાંની શુગલિયારાહનશાતના સૂબા એટલે કે વિભાગ થયા, એ અહીં વિશિષ્ટતાથી લક્ષમાં રાખવાનું છે.

સિદ્ધીના યુદ્ધમાં શાહજહાં હુમાયૂંને બહુ જ સારી વીરતા તથા દક્ષતા દર્શાવી હતી અને તેથી જ અદખ્શાનની સત્તા તેના હસ્તમાં સોંપાઈ હતી. સાંગા સાથેના સંઘાતમાં કમરપારા તથા ગુલદામની પણ પોતાની વીરતાના ચમત્કારને વ્યક્ત કરવાની બહુ જ પ્રબળ ઇચ્છા હતી; પરંતુ બાબરે તેમને મદદના લિખાસ ન પહેરવાની અને બેપરોઈ ન થવાની કઠિન આજ્ઞા આપવાથી તેમની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકી નહોતી અને તેથી પોતપોતાના શૌહરત હત્તાહને વધારવાના અને તંબૂમાં બેસીને યુદ્ધના સમાચાર સાંભળવાના કર્તવ્યના પાલનથી જ તેમને સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ગુલદામ પોતાના શૌહર સાથે દિલ્લી આવી ગઈ હતી અને કમરપારા આગ્રામાં આવી હતી અને તે વેળાએ તે હમિલા-ગર્ભવતી-હોવાથી હુમાયૂં અદખ્શાન જવાને વિદાય થવા છતાં બાબરની આજ્ઞાથી તેને આગ્રામાં જ રહેવું પડ્યું હતું; કારણ કે, હુમાયૂંને બાબરે ફાજુલ પહોં-જતાંની સાથે જ પોતાના સમસ્ત કુટુંબને હિન્દોસ્તાનમાં મોકલી આપવાની સૂચના આપેલી હોવાથી હામિલા કમરપારાને અત્યારે ત્યાં ન મોકલવામાં જ તેનું હિત સમાયકું હતું.

*

*

*

*

*

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાબરને પરાજિત કર્યા વિના એવાડની રાજધાનીમાં પ્રવેશ ન કરવાની સાંગા રાણાએ લીધેલ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી સિદ્ધીની રાજ-ભૂમિમાંથી પલાયન કરીને તે એવાડના પર્વતપ્રદેશમાં આશ્રય ગયો અને ત્યાં જ અજ્ઞાતવાસમાં રહેવા લાગ્યો. સાંગા રાણાની આ પ્રતિજ્ઞા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જ

હતી; કારણ કે, સમરાંગણમાં શત્રુને પરાસ્ત કર્યા વિના પાછા ગૃહમાં ન આવવું, એ ક્ષત્રિયોનો પરાપૂર્વથી આવતો આવેલો ધર્મ હોવાથી સ્કાંગાએ તે ક્ષાત્રધર્મનું જ અવલંબન કર્યું હતું. તે કાળમાં વીરતાની મહત્તા એટલી સીમાયર્યન્ત પહોંચેલી હતી કે શત્રુના હસ્તથી પરાભૂત થઇને કૃષ્ણ મુખથી પાછા આવનાર વીરને તેનાં માતાપિતા તથા તેની પત્ની આદિ કોઇ પણ આસજનો પોતાની પાસે આવવા દેતાં નહોતાં તેમ જ તેની સાથે બાપણુ માત્રનો પણ સંબંધ રાખતાં નહોતાં. અર્થાત્ આવા પ્રકારની લગ્ન તથા અવમાનનાને સહન કરવામાટે પરાભૂત થયા પછી સજીવન ઘેર જવાનું કોઈ પણ ક્ષત્રિય કિંવા રાજપૂત સાહસ કરી શકતો નહોતો. ક્ષત્રિય વીર અથવા રાજપૂત રણધીર આવા અપમાનનો ભોક્તા થવા કરતાં રણભૂમિમાં મૃત્યુનો ભક્ષ થઇ જવામાં જ અધિક આનંદ માનતો હતો. ભારતીય યુદ્ધમાં અર્જુનના વીર્યપરાક્રમનાં વર્ણનો સ્થળે સ્થળે અપાયલાં હોવા સાથે પરાજયના પ્રસંગે તે અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષવાને ઉદ્ધુક્ત થવાનું પણ દર્શાવેલું છે અને છેલ્લા અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં ભીષ્મ પરાભૂત થવાથી સમરમાં જ શરપંજરમાં મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતો મર્યો હતો, એ ઘટનાએને જોતાં ક્ષત્રિયોમાટે પરાજયની પ્રતિમા કેવી અને કેટલી લીધણુ હતી એની સહજ કલ્પના કરી શકાય છે. સ્કાંગામાં પણ અર્જુન તથા ભીષ્મની એ ભાવના કેટલેક અંશે જાત હોવાથી તેણે પણ અજ્ઞાતવાસનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો અને જો તેના આયુષ્યનો અલ્પ સમયમાં જ અંત ન થયો હોત, તો તે પોતાના કૃતનિશ્ચયને અવશ્ય પૂર્ણ કરી બતાવત, એવી બહુધા સર્વ ઇતિહાસકારોની સાન્યતા છે; પરંતુ તેના આયુષ્યની શંખલા દૂરી ગઈ અને જે વર્ષમાં તેનો પરાજય થયો હતો તે જ વર્ષમાં એવા રાજ્યની સીમામાં આવેલા ખસવા નામક સ્થાનમાં તે વીરશિરો-મણિનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને તેના દેહાન્ત સાથે રાજપૂતોના તાત્કાલિક ઉદ્ધર્ષની આશાનો પણ અન્ત થયો. સ્કાંગાના મૃત્યુ વિશે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેણે જાબરને પરાજિત કર્યા વિના ચિત્તોડમાં પ્રવેશ ન કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે તેની પ્રતિજ્ઞા તેના કોઈ એક સર્દારને યોગ્ય ન લાગવાથી તેણે સ્કાંગાને વિષપ્રયોગથી મારી નાખ્યો હતો. એક ઇતિહાસકાર લખે છે કે; “રાણાને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરવાના કાર્યમાં તત્પર તથા દૃઢ જોઈને તેના સાથીઓમાંના કોઇએ અરણ્યનિવાસનાં કષ્ટોને દૂર કરવાના તેમ જ સુખમાં પોતાના આયુષ્યને વીતાડવાના ઉદ્દેશથી આ નીચ કૃત્ય કરી નાખ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જોઈ શકાય નથી.” રાજપૂતોમાં રાજાઓનાં મરણ બહુમા વિષપ્રયોગથી થતાં હોવાની વાર્તા અદ્વાપિ સંભળાયા કરે છે એટલે એમાં તથ્ય તો અવશ્ય રહેલું જ છે. અર્થાત્ રાજપૂતોમાં રાજહત્યાનું કૃત્ય જાણે એક સાધારણ કૃત્ય હોયની! એમ જ દેખાય છે અને રાજપૂતોની એકંદર પરાક્રમશીલતા તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાને જોતાં તેમના ચારિત્ર્યમાં એ કૃત્ય એક ભયાનક કાલિયા સમાન છે, એ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે. અસ્તુ: રાણા સ્કાંગાના હૃદયમાં મૃત્યુની વેળાયે પોતાનો નિશ્ચય અપૂર્ણ રહેવાથી બહુ જ અસ્વસ્થતા થવા લાગી અને તેથી તેણે પોતાના પ્રધાન આદિ હિતૈષીઓને પોતા પાસે બોલાવીને અત્યંત અશાંતિદર્શક ભાવથી એક દર્શાવતાં બોલ્યાવું કે:--

“મારા હિતૈથી મિત્રો અને સગવળો ! બ્રાહ્મણાદ બ્રાહ્મણને પરાજિત કરી તેની પાસેથી વૈરનો બદલો લેવામાટેની મારી પ્રતિજ્ઞા મારા જીવનકાળમાં પૂરી થઈ શકી નથી તેથી મારા આત્માને બહુ કંટ યાય છે અને મૃત્યુના સમયમાં પણ મારો જીવ આ શરીરમાંથી નથી નીકળતો. જ્યાં સુધી મારી એ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિનું કોઈ મને અભિવ્યંત્ર નહિ આપે ત્યાં સુધી મારો આત્મા ક્યાંય કરશે અને કદાચિત્ ચમરાજ બળાહરે મારા જીવ તથા આત્માને આ શરીરથી બિત્ર કરી દેશે, તો પણ મને સ્વર્ગમાં પણ શાંતિ મળી શકશે નહિ.”

સાંગાના એ મરણસમયના ક્ષેત્રે નિવારવામાટે તેના પ્રધાન આદિ જનોએ આશ્વાસન આપ્યું કે: “ધર્મભૂતિ રાણાજી ! આપની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાને અમે અવશ્ય પૂર્ણ કરીશું; માટે આપ આ ખેદને ત્યાગી ઈશ્વરના સ્મરણમાં આત્માને સંલગ્ન કરો અને પરલોકના સુખાધિકારને પ્રાપ્ત કરી દ્યો.”

આ વચન મળતાં જ નરપુંગવ સેવાડાધીશ સંગ્રામસિદ્ધ રાણો આ નંદર સંસારને કૈલાસપતિ શંકરના એકલિંગજી નામક સ્વરૂપના નામસ્મરણ સહિત સદાને માટે ત્યાગી ગયો. તેના શરીરને ચંદનકાષ્ઠની ચિતામાં રાખીને અગ્નિદાહ અપાયો અને અદ્ય સમયમાં જ તે નામશેષ થયો. જે ભૂમિમાં રાણા સાંગાના મૃતદેહનો અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો તે સ્થળે એક મોટી છત્રી-સમાધિગૃહ-બંધાવીને તેમાં એક શિલાલેખ પણ તે વેળાયે લખાવીને રાખવામાં આવ્યો હતો કે જે અદ્યાપિ વર્તમાન છે. સાંગો રાણો ધૈર્યશીલ, બુદ્ધિમાન, યુક્તિપરાયણ તથા પરાક્રમી હોવા સાથે દયાળુ પણ હતો. તેણે અસીમ સાહસથી ભાળવાના બ્રાહ્મણાદને બંદી કરીને પોતાની રાજધાનીમાં રાખ્યો હતો, રણચંભોરનો કિલ્લો અલીનો પરાભવ કરીને છતી લીધો હતો અને એ તેની પરાક્રમભાલિકામાંની એક વિશિષ્ટ ઘટના હતી. તેણે સેવાડ રાજ્યની ઉત્તર સીમા અથવા મર્યાદાના ચિન્હ તરીકે કાનુવા નામક સીમાપ્રાન્તમાં એક રાજમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું. સારાંશ કે, જો તેની પછીથી કોઈ તેના જેવો જ દુરદર્શી, ન્યાયવર્તી તથા પરાક્રમી રાણો ચિત્તોડના સિંહાસનપર વિરાજ્યો હોત, તો બ્રાહ્મણના મરણ પછી તેના વંશજોનું આધિપત્ય હિન્દોસ્તાનમાં રહ્યું હોત કે કેમ એ સંકારૂપદ છે; પરંતુ તેમ તત્કાળ ન થયું અને તેથી ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર સુગલ ચંદનરાહતની ઇમારતનો પાયો હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં મળખૂત થઈ ગયો.

રાણા સાંગાના મરણની વાર્તા જ્યારે બ્રાહ્મણાદ બ્રાહ્મણના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તે સંગ્રામો ગુણગ્રાહક તથા હાર શત્રુ હોવાથી તેના હૃદયમાં એક મિત્રના હૃદયમાં થવો જોઈએ તેના કરતાં પણ વિશેષ શોક થવા લાગ્યો અને તેના ગુણમાંથી એવા હૃદ્ગારો નીકળી ગયા કે: “જે દુશ્મનના હાથથી શિકસ્ત મેળવવામાં પણ ગુરુર માની શકાય તેવો દુશ્મન સાંગો રાણો જ હતો અને તે દુશ્મન જતનશીલ થતાં મારા દિલમાં ખુશીને બદલે ગમ યાય, તો તે કુદરતી જ છે. પરવરદિગાર તેને જતન બખરો અને જો કોઈને દુશ્મન મળે તો રાણા સાંગો જેવો જ લાયક દુશ્મન મળે !”

સાંગાના મરણ પછી તેની એક રાણીએ એક પ્રધાનની મંત્રણાથી બ્રાહ્મણને એવો સંદેશ કહેવડાવ્યો હતો કે: “રાણાના પાંચ પુત્રોમાંના મારા પુત્રનો પક્ષ

લઇને જો આપ તેને ચિતોડના સિંહાસનપર બેસાડી દો, તો આપના એ ઉપકારના બદલામાં હું આપને રણથંભોર આદિ કેટલાક મહાલો આપવાને તૈયાર છું; તેમ જ આ કાર્ય આપના હસ્તથી સિદ્ધ થતાં આગળના યુદ્ધમાં આપનાં જે ઝંડાનિશાન, હથિયારો તથા નગારાં વગેરે અમારી પાસે આવ્યાં છે તે પણ આપને હું પાછાં આપીશ!" પરંતુ બાબરના મનમાં સ્થાંગ રાણા વિશે અતિશય માન વસી રહેલું હોવાથી જોવાડ રાજ્યના અસ્તિત્વને મટાડી દેવાની બાબરની ઇચ્છા હતી જ નહિ અને તેથી તેણે રાણીના એ પ્રસ્તાવનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અસ્વીકાર કરી દીધો. ખરેખર બાદશાહ બાબરની આ ઉદારતા એવી તો અલૌકિક હતી કે એ એક જ ઉદારતાના કારણથી પણ જો તેને 'નુરે ઈન્દલાહ' ના ઉપાધિથી વિભૂષિત કરવામાં આવે, તો તે ઉપાધિને તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો. અસ્તુ: આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સંવિધાનક સાથે જોવાડ રાજ્યનો અને જોવાડના રાણાઓનો હવે પછી કાંઈ વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી જોવાડના વિષયની આટલેથી જ પરિસમાપ્તિ કરીને જો આપણે બાદશાહ બાબરની જીવનઘટનાઓના નિરૂપણમાં જ પ્રવૃત્ત થઈશું તો તે અધિક પ્રાસંગિક તથા ઉચિત ગણાશે.

ત્યારે શું સ્ત્રીના યુદ્ધમાં સ્થાંગ રાણાને પરાજિત કર્યા પછી અને હુમાયુનને બદખ્શાનમાં મોકલ્યા પછી બાદશાહ બાબરને સ્વસ્થતા તથા શાંતિનો ઉપભોગ મળ્યો હતો? નહિ; કારણ કે, તેના ભાગ્યમાં એવી સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ લખાયલો જ નહોતો અને તે હવે પછીના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ જોવાર થઈ શકશે.

મકુરણ ૨૪ ઝું

પુનઃવાત્સલ્યની પરિસીમા!

સ્થાંગ રાણાના પરાજય સાથે બહુધા સમસ્ત રાજપૂતોનો જ પરાજય થયેલો હોવાથી રાજપૂતોમાં જો કે તાત્કાલિક પુનરુત્થાનની શક્તિ રહી નહોતી; તો પણ બાબરે સ્થળે સ્થળે પોતાનાં થાણાં બેસાડીને પોતાની સત્તાની રક્ષાનો પ્રબંધ કરી દીધો હતો. ત્યાર પછી બાદશાહે કેટલોક સમય પોતાના રાજ્યમાં સ્વસ્થતાને સ્થાપવાના કાર્યમાં વીતાવ્યો; પરંતુ તે વેળાએ પણ આસપાસના પ્રાંતોમાં યુદ્ધના પ્રસંગોનો સર્વથા અંત થયો નહોતો. દાખવા તથા યુન્હેલખંડની સીમા જે સ્થાનમાં મળતી હતી તે સ્થાનમાંનો અન્હેરી નામનો કિલ્લો સેદ્દિની-રાય નામક એક રાજપૂત સરદારના અધિકારમાં હતો અને તે સેદ્દિનીરાય સ્વર્ગીય રાણા સંગ્રામસિંહનો જીવશ્રદ્ધશ્રમ મિત્ર હોવાથી તેણે બાબરના વર્ચસ્વને સ્વીકાર્યું નહોતું. આ કારણથી ઇ. સ. ૧૫૨૮ના જાન્યુઆરીની ૨૦ મી તારીખે બાદશાહ બાબર તેનાપર ચઢી ગયો અને તેના પરિણામે ભયાનક યુદ્ધ થયું. એ અન્હેરીના યુદ્ધમાં રાજપૂતો અપૂર્વ શૌર્યથી પ્રાણોપર ઉદાર થઈને રણમાં ઝૂંઝયા અને અન્તે ન્યારે એમ જ તેમના જોવામાં આવ્યું કે: 'હવે આપણાથી સુસદમાનો સમક્ષ કોઈ પણ રીતે ટપી શકાય તેમ નથી!' એટલે તેઓ પોતાના હસ્તથી જ પોતાની સીમા તથા પોતાનાં અર્બક સંતાનોનો સંહાર કરી એટલે

કે 'જેહાર' કરીને કેસરિયાં કરી રણયજ્ઞમાં બલિદાન થવાને નીકળી પડ્યા. રાજ-પૂતોનો યશસ્વ્ય થતાં અન્દેરીનો કિલ્લો આખરના હાથમાં આવ્યો. એ વેળાયે જીવતા બચેલા થોડાક રાજપૂતો મેદિનીરાયના મહાલયમાં એકત્ર થયા, તેમનામાંનો એક મનુષ્ય તત્ત્વારને આઠી પકડીને ઊભો રહ્યો અને અન્ય સર્વ જનોએ તે તત્ત્વાર સામા દોડીને પોતે જ પોતાનો શિરચ્છેદ કરી લીધો. આવી રીતે પ્રાણોની પરવા ન રાખતાં પ્રતિષ્ઠામાટે રાજપૂતોને પોતાના હસ્તથી જ પોતાની હત્યા કરતા જેમને આખરના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને રાજપૂતોને તે બહુ જ માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. અન્દેરીનું આ યુદ્ધ ઇતિહાસમાં અન્દેરીના ઘેરાના નામથી વિખ્યાત છે અને એટલાથી જ એ યુદ્ધની મહત્તા સ્પષ્ટ બહાઈ આવે છે. આ યુદ્ધમાં વિજય મળવાથી રાજપૂતોના બચથી સુગલવંશ દીર્ઘકાળને માટે નિર્ભય થઈ ગયો.

રાજપૂતોનો આવી રીતે સર્વથા પરિપાત થવા છતાં પણ આખરને સ્વસ્થતા તથા શાંતિનો હૃયભોગ પ્રાપ્ત થઈ રાહ્યો નહિ; કારણ કે, અકુશાન લોકો હિન્દોસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે જમાવ કરીને પડ્યા હતા અને સુગલોનો અમલ તેમને પસન્દ ન હોવાથી એક કે બીજી હરકતો કર્યા જ કરતા હતા. આખરને જે કે દિલ્લીનાં તખ્ત અને તાજ મળી ચૂક્યાં હતાં છતાં પણ 'આપણે ધારીશું તો આખરને ચુટકી ખજવતાંમાં હિન્દોસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢીશું,' એવી આશા તેમના હૃદયમાં વસી રહી હતી. ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં અન્દેરીના ઘેરામાં વિજય મેળવીને જે વેળાયે આખર આગ્રામાં આવ્યો તે વેળાયે કાબુલથી તેના જનાનખાનાની સર્વ સ્ત્રીઓ તેમ જ તેની પુત્રીઓ આદિ આગ્રામાં આવી ગઈ હતી અને કુમર-પારોએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. આદરશાહ આખરે હુમાયૂંનના એ પુત્રનું નામ અલ-અમાન રાખ્યું અને તેના જન્મથી થયેલા આનન્દને દર્શાવવામાટે આગ્રામાં એક મહોલસવ કરીને એક ખાસ રુકો અથવા ખત લખીને હુમાયૂંનને ખુશ ખબરી સાથે સુબારકબાદ આપવામાટે એક કાસિદને અદ્દખ્શાન તરફ રવાના કરી દીધો. આખર પોતાના આસજનોને દીર્ઘ સમય પછી મળેલો હોવાથી અને વળી કુમરપારા અથવા હાજી બેગમે પુત્રને જન્મ આપેલો હોવાથી ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં અકુશાનોની હીલચાલને જોતો સ્વસ્થતાથી આગ્રામાં જ 'એસી રહ્યો; પરંતુ હિંસખર મહિનામાં જ્યારે તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે, 'ધાંધાહીમ લોહીનો એક પિત્તાઈ ભાઈ મહમૂદ બહાર પ્રાંતને કબ્જે કરીને લડાઈતા ધરાદાથી કારી પર્યન્ત આગળ વધી આવ્યો છે,' તેમ જ ઇ. સ. ૧૫૨૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં ધોલાપુર મુકામે 'જૈનપુરનો કબ્જે મહમૂદ લોહીએ પોતાના હાથમાં કરી લીધો છે,' એ સમાચાર મળતાં જ આખરે આગ્રામાં આવીને અકુશાનોપર ચઢાઈ કરવામાટેની તૈયારી કરી દીધી. આખર પોતે ગંગા નદીના દક્ષિણતીરપ્રાંતમાં અને તેના શાહનદો અસ્કરી ગંગા નદીના વામતીરપ્રાંતમાં આગળ વધતા વધતા અલાહાબાદ, ચૂતાર, ખૈતારસ તથા ગાજપુર ઉપર થતા બક્ષાર પર્યન્ત પહોંચી ગયા. જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અકુશાનો ભાગવા લાગ્યો અને તેમના ધણાખરા સર્દારો આખરના સરણાગત થઈ ગયા. મહમૂદ લોહી ખંગાળામાં જઈને ત્યાંના સુલ્તાન તુસરતશાહને મળ્યો અને ત્યાર પછી તે જનને

ફોજને એકઠી કરીને બાબર સાથે લઘવામટ્ટની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આ કારણથી જુસરતશાહ પર ચઢી જઈને બંગાળને અધિકૃત કરી લેવાનો બાર બાબરના શિર પર આવી પડ્યો. જુસરતશાહ તથા અહમદ દોહરી સાથે બાબરનો યોગ્ય તથા બાબરથી નદીઓના સંગમસ્થાનમાં સંગ્રામ થયો. આ યુદ્ધમાં બાબરના તોપખાનાએ બહુ જ ઉત્તમ કાર્ય કરી બતાવ્યું; કારણ કે, તેના તોપખાનાનો સર્દાર ઉસ્તાદઅલી બાબરનો જૂનો ગોલંદાજ હોવાથી કસાયેલો અને અનુભવી હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૯ના મે મહિનામાં બાબરની સેનાએ બાબરથીને ચાળંગીને યોગ્ય નદીના તીરમાં તમામ પડાવ કર્યો અને ત્યાર પછી અદ્ય સમયમાં જ બાબર તથા અસ્કરીએ બંગાળની ફોજને ફનાકાતિયા કરીને ઉડાવી દીધી એટલે જુસરતશાહે બાબરની પનાહમાં આવીને તેની સાથે સુલહ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બાબરે તેની પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને તેની સાથે સંધિ કરી લીધી અને તેને સહીસલામત પાછો જવા દીધો. હિન્દોસ્તાનમાં જે યુદ્ધોમાં બાબર પોતે ઉપસ્થિત થયો હતો તે યુદ્ધોમાંનું આ અંતિમ યુદ્ધ હતું; કારણ કે, એ પછી બાબરની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેવાથી તેનાથી અન્ય કોઈ પણ યુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થઈ શકાયું નહોતું અને વાસ્તવિકતાથી જોતાં ઇ. સ. ૧૫૩૦ના અંતમાં તેનો સ્વર્ગવાસ થતાં સૂધી યુદ્ધનો એવો કોઈ પ્રસંગ આવ્યો પણ નહોતો કે જેમાં તેની પોતાની ઉપસ્થિતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા આવી પડવાનો સંભવ હોય.

બાબરે જ્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ત્યારથી વારંવાર તેને ખૂબી બાધા થયા કરતી હતી અને તે સાથે યુદ્ધનો વ્યવસાય પણ અખંડ ચાલતો હોવાથી તેની પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી હતી. વિશ્રાંતિના ઉપભોગમાં તેને બહુ જ અદ્ય સમય મળી શકતો હતો અને પ્રવાસમાં તેમ જ રણાંગણમાં તેને વિશેષ સમય વીતતો હતો. છતાં પણ તે એટલો બધો હિંમત બહાદુર તથા શક્તિસંપન્ન હતો કે ઇ. સ. ૧૫૨૯ના માર્ચ માસમાં અંતિમ યુદ્ધના પ્રસંગે ગંગા નદીના પ્રવાહમાં પડી એક તીરથી બીજા તીર પર્યન્ત માત્ર એક જ વાર કિચિત્ શ્વાસ લઈને તેનીસ હાથ તરી ગયો હતો. સમરકંદથી લઈને હિન્દુસ્તાન સૂધીના માર્ગમાંની તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાંની જેટલી નદીઓ તેના માર્ગમાં આવી હતી તે સર્વ નદીઓને તેણે તરીને પાર કરી હતી; માત્ર ગંગા નદી રહી હતી તેમાં પણ તે એ વેળાયે તરી ગયો. કેટલીક વાર તો તેનો દિવસ તથા રાત્રિનો સમસ્ત સમય ઘોડાની પીઠ પર જ વીતી જતો હતો અને ઘણીક વાર પ્રતિદિવસ તે આળીસ આળીસ ગાઉની મંજલ મારતો હતો એટલે આ સર્વ કારણોથી જો તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ ગયા તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

બાબરે પોતાના જનતાનખાનાની બેગમોને, પોતાનાં પુત્ર પુત્રી આદિ સંતાનોને તેમ જ પોતાની સંબંધિની અન્ય સ્ત્રીઓને જાગ્રામાં બોલાવી મંગાવ્યાં હતાં એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે; અર્થાત્ બાબરના જનતાનખાનામાં તેની સાથે ભિન્ન ભિન્ન સંબંધ ધરાવનારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૯૬ ની હતી. બાબરની બેગમો જો કે અનેક હતી, તથાપિ તેની મુખ્ય બેગમ અને હુમાયૂનની જન્મદાત્રી માતા મહામ બેગમમાં તેનો અતિશય અનુરાગ હતો. બાબરની શુલરંગ બેગમ, શુલચહેર બેગમ તથા શુલબદન બેગમ નામની ત્રણ પુત્રીઓ તેમ જ તેના

અબુત્રાસિર મહમ્મદ અથવા હિન્દાલ નામક પુત્રની જનની દિલ્લાર આગાયા બેગમ હતી. દિલ્લાર આગાયા બેગમ એક અત્યંત બુદ્ધિમતી તથા નમ્ર સ્વભાવની ઔરત હોવા સાથે ચાર સંતાનોની માતા હોવાથી માત્ર બાબરનો જ નહિ, પણ તેની સપત્ની મહામ બેગમનો પણ તેનામાં એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેનાં સંતાનોને મહામ બેગમે જ બહેરીને મોટાં કર્યાં હતાં. બાબરના શાહુબદાઓ કામરાન તથા અસ્કરીની માતા ગુલરુબ બેગમ હતી. બાબરની સાત કુળો પણ આગામાં આવી હતી અને પ્રકૃતિ ગમે તેવી તથા ગમે તેટલી અસ્વસ્થ હોય તેમ જ શીતલતા, ઉષ્ણતા કે બલવૃદ્ધિ અસહ્ય હોય તો પણ પ્રતિ શુક્રવારને દિવસે બાબર પોતે તેમને મળવામાટે તેમની પાસે જતો હતો અને તેમને સર્વ પ્રકારે સુખશાંતિ તથા આનન્દમાં રાખવાના પોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરતો હતો. એક દિવસ શુક્રવારે ગાંધકાળ હોવાથી અત્યંત ઉષ્ણ વાયુ વાતો હતો એટલે મહામ બેગમે બાબરને કહ્યું કે: “બાદશાહ સલામત આજની હવા ઘણી જ ગર્મ હોવાથી જો આજે આપ કંઈ પણ પાસે નહિ જાઓ, તો તેમને જરા પણ માફ લાગે તેમ નથી.” પરંતુ બાબરે તેના એ કથનનો પ્રતિવાદ કરીને કહ્યું કે: “મહામ! તારું આખું બોલતું સાંભળીને મને અબચળી થાય છે; કારણ કે, પિદર તથા બિરાદરોને હમેશાને માટે જોઈ બેઠેલી અબુસૈયદ સુલ્તાન સીરનની અહજ દુખતરો તથા મારી કુળોને જો અત્યારે આરામ તથા ખુશીમાં રાખવાની હું કોશિશ નહિ કરું; તો પછી મારા વિના તેમને તેમની માયૂસીમાં દિલ્લાસો આપનાર કોણ છે વારુ?” બાબરના આ ઉદ્ગારોમાં એક ઉત્તમ ગૃહસ્થની દુહીનતા તથા કુટુંબપ્રીતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી થતું કે શું? એ ઉપરાંત તેનામાં સંતાનસ્નેહ કેટલો અને કેવો અલૌકિક હતો તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

ઈ. સ. ૧૫૨૬ના ડિસેમ્બર મહિનામાં બાદશાહ બાબરે એક મોટા બાગી બદ્લો-ગાર્ડન પાર્ટી-કર્યાં હતો અને તે બદ્લોમાં અમરકન્ટકથી લઈને અંગાળા સુધીના અનેક મોટા મોટા સર્દારોએ પોતાની હાજરી આપી હતી. તે સર્દારો જે સારાં સારાં નજરાણાં લઈ આવ્યા હતા તે સર્વ નજરાણાંને સ્વીકારીને તથા તેમને બદલામાં મોટાં મોટાં ધનામો આપીને બાદશાહ બાબરે સઘળા મહેમાનોના સારામાં સારો સહાર કર્યો અને તેની જન્મભૂમિ અંદી-જનમાંના જે અનેક જનો તેની બાલ્યાવસ્થાથી અનેક સંકટોના સમયમાં પણ તેને વળગી રહ્યા હતા તે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારની બખ્શીશો આપીને બાબરે કંઈક કંઈક તેમના ઉપકારોનું તેણે સર્વતા દેખતાં પ્રાંજલતાથી સ્મરણ કરી બતાવ્યું. એ ઉત્સવના પ્રસંગે મલ્લયુદ્ધ, ગજયુદ્ધ, મહીપયુદ્ધ તેમ જ કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ખેલો તથા ગણિકાનાં નૃત્યગાન આદિનો અતિથિઓના મનોરંજનમાટે પ્રબંધ કરાયેલો હતો. ન્યારે બાબર તથા તેના અતિથિઓ બગીચામાં ભોજનને ન્યાય આપતા બેઠા હતા તે વેળાએ ગારોડી તથા બદ્દુગરો પોતાના નજરઅંદી અથવા બદ્દુના ખેલો કરતા હતા અને તે ખેલોને જોઈને બાબર તથા તેના અતિથિઓ અતિશય પ્રસન્ન થયા હતા. અતઃપૂર્વ આવા ખેલો બાદશાહ બાબરે કદાપિ જોયા નહોતા. આ બદ્લો આગામાં જ થયો હતો અને ત્રણ વર્ષના અવધિમાં આગા નગરનું સ્વરૂપ એવું બદલાઈ ગયું હતું કે જ્યાં જુઓ ત્યાં મોટી

મોટી ઇમારતો, ખગીઆ અને કુવા દૃષ્ટિગોચર થયાં કરતાં હતાં. આગ્રા નગરને નવીન અપૂર્વ શોભાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમજ પ્રજાપરના કરબારને આખરે બહુ જ ઘટાડી દીધેલો હોવાથી આગ્રામાં આપારીઓ વિશેષ સંખ્યામાં આવીને વસતાં આપારના વિષયમાં પણ આગ્રા વિદ્યુદ્ગતિથી આગળ વધવા લાગ્યું હતું.

અસ્તુ: સ્થાવરકન્દના રાજ્યને અધિકૃત કરી લેવાના ઉદ્દેશથી હુમાયૂન મધ્ય એશિયામાં રહ્યો હતો, પરંતુ તે હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ ન રહ્યો અને એટલામાં તેને તેની બેગમ કુમરપારાનું આદેશાહ આખરની રૂઝૂતાના સમાચારને દર્શાવનારું પત્ર મળ્યું એટલે તત્કાળ તે અદ્દખશાનને ત્યાગીને પોતાના પિતાને મળવાના વિચારથી હિન્દુસ્તાન બાણી આવવાને નીકળ્યો; પરંતુ એ વિશેની તેણે આખરને આગળથી કશી પણ ખબર આપી નહિ; કારણ કે, ‘મારા અદ્દખશાનને છોડીને નીકળવાની મારા પિદરને આગળથી ખબર મળી જશે અને જો તેઓ મને પાછા ફરવાનું ફર્માન મોકલશે, તો મારાથી આગ્રામાં પગ નહિ મૂકી શકાય’ આવા પ્રકારની તેના મનમાં શંકા હતી અને તેથી તેણે અચાનકજ આગ્રામાં પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હુમાયૂન નિર્વિદ્ધ આગ્રામાં આવ્યો અને આખર ‘શહાદ બાગ’માંના મહાલયમાં શહાદ બેગમ સાથે વાર્તાલાપ કરતો બેઠો હતો તેવામાં અચાનક હુમાયૂન પોતાનાં માતાપિતા સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. હુમાયૂનને આમ એકાએક આવેલો જોઈને આખર તથા શહાદ બેગમને જે આનન્દ થયો તે સર્વથા અવર્ણનીય હતો. હુમાયૂનના આગમનથી થયેલા આનન્દને દર્શાવવામાટે આખરે કેટલીક મેજબાની કરી અને શાહજહાનના બહુજ મમતાપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો. આખરનો હુમાયૂનમાં જે આટલો પ્રેમ હતો તેનું કારણ એ હતું કે હુમાયૂનનું સંભાષણ અતિશય વિનયપૂર્ણ, મધુર તથા મોહક હતું અને તેનું વર્તન પણ એક ઉત્કૃષ્ટ ગૃહસ્થને શોભાવે તેવું જ હતું. આખરનો તેનામાં કેવો અસીમ પ્રેમ હતો એ રહસ્ય હુમાયૂનની માંદગી તથા આખરના પોતાના મરણના સમયમાં પ્રત્યક્ષ સર્વના જાણવામાં આવી શક્યું. અસ્તુ: હુમાયૂને આગ્રામાં આવીને બે ત્રણ મહિનાનો સમય પોતાનાં માતાપિતાના વાતસલ્યને અનુભવવામાં તેમજ પોતાની બેગમ કુમરપારાના સમાગમ સુખમાં વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી પિતાની આજ્ઞાથી તે દિલ્લીના હાકિમ-ગવર્નર-તરીકે ત્યાં દિલ્લીમાં રહેવામાટે આજ્ઞા ગયો. પરંતુ એકાદ માસમાં જ દિલ્લીથી એવા સમાચાર આવ્યા કે: “શાહજહા સલામત બહુજ મૃદા થઈ ગયા છે અને તેથી જો તેમને આગ્રામાં લઈ જઈને ત્યાં તેમનો ઇલાજ કરવામાં આવે તો વધારે સારું. અહીં સધળા ઇલાજો નાકામયાબ થયા છે.” આ સમાચાર સાંજળતાં જ આખરશાહ તથા શહાદ બેગમના હૃદયમાં નિરાશાનો બચાનક આઘાત થયો અને તેઓ પોતે તત્કાળ દિલ્લી જઈને રૂઝૂ હુમાયૂનને ઘણી જ સારી સંભાળથી આગ્રામાં લઈ આવ્યાં. હુમાયૂનની બંધકર સ્થિતિએ કુમરપારાને હન્માદિની બનાવી દીધેલી હોવાથી તેને આશ્વાસનો આપીને શાંત રાખવામાટે તેની મૈત્રિણી શુલ્કદામ તેમજ વિરાગિણી નાદિરાખાનમ પણ તેની સાથે આગ્રામાં આવી હતી.

રૂઝ હુમાયૂનને આઝામાં આવ્યાને આજે ચાર દિવસ થયા હતા અને અનેક આયુર્વેદવિશારદ વૈદ્યરાજે તથા યુનાની હકીમોના ઉપચારો તથા ઇલાજો ચલાવે હોવા છતાં હુમાયૂન દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક અશક્ત થતો જતો હતો અને અત્યંત અશક્તિના પરિણામે વારંવાર તેને મૂર્છા પણ આવી જતી હતી. અત્યારે તેની પોતાની માતા, વિમાતાઓ, બગિનીઓ તેમ જ અન્ય આમ સ્ત્રીઓ અને કમરપારા, શુભંદામ તથા નાદિરાખાનમ આદિ તેની શય્યાની આસપાસ તેને ઘેરીને બેઠી હતી અને તેના મુખમાંથી નીકળતા વચનને ઝીલી લેવામાટે જેમ કેટલીક બાંદીઓ તૈયાર થઈને બેઠી હતી તેમ જ કેટલીક બાંદીઓ વીજનવતી વાયુ દોળતી તેની શય્યાના પશ્ચાદ્ભાગમાં ઉભી હતી. હુમાયૂન મૂર્છામાંથી શુદ્ધિમાં આવતાં પોતાની બગિનીઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારી હરશીરાઓ! આવો તમે મારી પાસે આવો; આવો, આપણે એક બીજાને આલિંગીએ; કારણ કે, હું તમને કદાપિ ભેટ્યો નથી.”

હુમાયૂન ઉપરાસાપરી ત્રણ વાર મૂર્છાગત થયો અને ત્રણ વાર શુદ્ધિમાં આવતાં તેની રત્ન વર્ધાવનારી નિવ્હામાંથી એનાં એ જ શબ્દરત્નો વર્ષતાં ફેખાયાં,

એટલામાં બાબર પોતે ત્યાં આવી લાગ્યો અને હુમાયૂનની નિરાશાજનક સ્થિતિને જોતાં તેના તેજસ્વી મુખમંડળમાં તલ્કાળ નિરાશાજન્ય ક્ષણિક તથા દયાજનક વિષાદની છાયા છવાઈ ગઈ; કારણ કે, હુમાયૂનના શરીરમાં ક્ષણે ક્ષણે મરણનાં ચિન્હો વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યાં હતાં. અંતે બાબર રડવા લાગ્યો અને તેને આવી રીતે રડતો જોઈને જે મહામ બેગમે આઠલાં વર્ષોમાં કદાપિ બાબરને ઉપાલંબના બાણથી વીંધ્યો નહોતો તે શાંત મહામ બેગમ બાબરના રોદનને ઔપચારિક રોદન માનીને ઉપાલંબના બાણથી વીંધતી કહેવા લાગી કે: “શત્રુનશાહસલામત ! મારા નૂરેનજ્વરમાટે આપ નામદાર આઠલો બધો ગમ સામાટે કરો છો ? કારણ કે, આપ બાદશાહ હોવાથી આપને કશી પણ ખીટા ગાય તેમ નથી. આપ નામદારના તો બીજા જે શાહજહાં પણ મૌનદ છે; મરિા બીજો પિસર ન હોવાથી મારું નસીબ ખૂટી જવાની અણીપર આવી લાગ્યું છે અને તેથી હું જેટલો પણ ગમ તથા માતમ કરું તેટલો મોડો જ છે. ખુદાને ખાતિર આ રોવું બંધ કરો અને મારા નૂરેઅશ્મને બચાવવાની બની રાંદે તેટલી કાશિશ કરો!”

બાબર જેવો સંસારનો એક અદ્વિતીય અનુભવી તથા વિદ્વાન બાદશાહ પોતાની બેગમના આવા માર્ગિક બાપણના આશયને ન સમજી રાંદે એમ તો કદાપિ જાનેજ નહિ; અર્થાત્ મહારાજાં આ કમણ્ય અથવા ઉપાલંબાતમ વચનોને સાંભળીને આશ્ચર્યથી પાપાયુમક્તિવારામાત તે મોડી વારને માટે નિર્થક તથા નિસ્ફળ થઈને ઉભો રહ્યો અને ત્યાર પછી ઝંબીરવાથી કહેવા લાગ્યો કે: “મહામ ! હુમાયૂનમાટે મારા દિલમાં પિદર તરીકેની જેટલી મદદખત વચી રહી છે તેટલી મદદખત બીજા શાહજહાંઓમાટે મારા દિલમાં નથી એ તો ન પોતે પણ સારી રીતે જાણે છે અને હુમાયૂનમાટે મારા દિલમાં જેટલી બધી મદદખત દેવાનું કારણ એ છે કે હુમાયૂન જેમ હું મારી જીવનગિર તથા આરામો નિર્ભયી મારું છે તે મારી સર્વથી પ્યારી બેગમને એટલે કે મારો પોતાનો પિસર છે. અરે

મોટી ધમારતો, ખળીયા અને કૂવા દૃષ્ટિગોચર થયાં કરતાં હતાં. આથી નગરને નવીન અપૂર્વ શોભાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમજ પ્રજાપરના કરબારને આખરે ખુબ ધટાડી દીધેલો હોવાથી આગ્રામાં વ્યાપારીઓ વિશેષ સંખ્યામાં આવીને વસતાં વ્યાપારના વિષયમાં પણ આથી વિદ્યુદ્ગતિથી આગળ વધવા લાગ્યું હતું.

અસ્તુ: સમરકન્દના રાજ્યને અધિકૃત કરી લેવાના ઉદ્દેશથી હુમાયૂંન મધ્ય એશિયામાં રહ્યો હતો, પરંતુ તે હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ ન રહ્યો અને એટલામાં તેને તેની યોગ્ય કુમરપારાનું આદર્શાહ આખરની રૂબરૂતાના સમાચારને દર્શાવનારું પત્ર મળ્યું એટલે તત્કાળ તે અદર્શાહને ત્યાંની પોતાના પિતાને મળવાના વિચારથી હિન્દુસ્તાન બાણી આવવાને નીકળ્યો; પરંતુ એ વિશેની તેણે આખરને આગળથી કશી પણ ખબર આપી નહિ; કારણ કે, ‘મારા અદર્શાહને છોડીને વીકળવાની મારા પિદરને આગળથી ખબર મળી જશે અને જો તેઓ મને પાછા ફરવાનું ફર્માન મોકલશે, તો મારાથી આગ્રામાં પગ નહિ મૂકી શકાય’ આવા પ્રકારની તેના મનમાં શંકા હતી અને તેથી તેણે અચાનકજ આગ્રામાં પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હુમાયૂંન નિર્વિઘ્ન આગ્રામાં આવ્યો અને આખર ‘ઝહાદ યાગ’માંના મહાલયમાં ઝહામ યોગમ સાથે વાર્તાલાપ કરતો બેઠો હતો તેવામાં અચાનક હુમાયૂંન પોતાનાં માતાપિતા સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. હુમાયૂંનને આમ એકાએક આવેલો જોઈને આખર તથા ઝહામ યોગમને જે આનંદ થયો તે સર્વથા અવર્ણનીય હતો. હુમાયૂંનના આગમનથી થયેલા આનંદને દર્શાવવામાટે આખરે કેટલીક મેજબાની કરી અને શાહજહાંનો ખુબ મમતાપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો. આખરનો હુમાયૂંનમાં જે આટલો પ્રેમ હતો તેનું કારણ એ હતું કે હુમાયૂંનનું સંભાષણ અતિશય વિનયપૂર્ણ, મધુર તથા મોહક હતું અને તેનું વર્તન પણ એક ઉત્કૃષ્ટ શૃદ્ધસ્યને શોભાવે તેવું જ હતું. આખરનો તેનામાં કેવો અસીમ પ્રેમ હતો એ રહસ્ય હુમાયૂંનની માંદગી તથા આખરના પોતાના મરણના સમયમાં પ્રત્યક્ષ સર્વના જાણવામાં આવી શક્યું. અસ્તુ: હુમાયૂંને આગ્રામાં આવીને બે ત્રણ મહિનાનો સમય પોતાનાં માતાપિતાના વાતસલ્યને અનુભવવામાં તેમજ પોતાની યોગ્ય કુમરપારાના સમાગમ સુખમાં વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી પિતાની આજ્ઞાથી તે દિલ્લીના હાકિમ-ગવર્નર-તરીકે ત્યાં દિલ્લીમાં રહેવામાટે આદ્યો ગયો. પરંતુ એકાદ માસમાં જ દિલ્લીથી એવા સમાચાર આવ્યા કે: “શાહજહાં સલામત ખુબ માંદા થઈ ગયા છે અને તેથી જો તેમને આગ્રામાં લઈ જઈને ત્યાં તેમનો ઇલાજ કરવામાં આવે તો વધારે સારું. અહીં સઘળા ઇલાજો નાકામયાળ થયા છે.” આ સમાચાર સાંભળતાં જ આખરશાહ તથા ઝહામ યોગમના હૃદયમાં નિરાશાનો ભયાનક આઘાત થયો અને તેઓ પોતે તત્કાળ દિલ્લી જઈને રૂબરૂ હુમાયૂંનને ઘણી જ સારી સંભાળથી આગ્રામાં લઈ આવ્યાં. હુમાયૂંનની ભયંકર સ્થિતિએ કુમરપારાને ઉન્માદિની બનાવી દીધેલી હોવાથી તેને આશ્વાસનો આપીને શાંત રાખવામાટે તેની મૈત્રિણી શુલંદામ તેમજ વિરાગિણી નાદિરાબાનમ પણ તેની સાથે આગ્રામાં આવી હતી.

*

*

*

*

*

ફળે હુમાયૂનને આગ્રામાં આવ્યાને આજે ચાર દિવસ થયા હતા અને અનેક આયુર્વેદવિશારદ વૈદ્યરાજે તથા યુનાની હકીમોના ઉપચારો તથા ઇલાજો ચાલુ હોવા છતાં હુમાયૂન દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક અશક્ત થતો જતો હતો અને અત્યંત અશક્તિના પરિણામે વારંવાર તેને મૂર્ચ્છા પણ આવી જતી હતી. અત્યારે તેની પોતાની માતા, વિમાતાઓ, બગિનીઓ તેમ જ અન્ય આમ શ્રીઓ અને હમરપારા, શુલંદામ તથા ન્હાદિરાખાનમ આદિ તેની શય્યાની આસપાસ તેને ઘેરીને બેઠી હતી અને તેના મુખમાંથી નીકળતા વચનને ઝીલી લેવામાટે જેમ કેટલીક ખાંદીઓ તૈયાર થઈને ઉભી હતી તેમ જ કેટલીક ખાંદીઓ વીજનવતી વાયુ ફોળતી તેની શય્યાના પશ્ચાદ્ભાગમાં ઉભી હતી. હુમાયૂન મૂર્ચ્છામાંથી શુદ્ધિમાં આવતાં પોતાની બગિનીઓને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારી હુશીરાઓ ! આવો તમે મારી પાસે આવો; આવો, આપણે એક બીજને આલિંગીએ; કારણ કે, હું તમને કદાપિ ભેટ્યો નથી.”

હુમાયૂન ઉપરાસાપરી ત્રણ વાર મૂર્ચ્છાગત થયો અને ત્રણ વાર શુદ્ધિમાં આવતાં તેની રત્ન વર્ષાવનારી બિલ્હામાંથી એનાં એ જ શબ્દરત્નો વર્ષતાં દેખાયાં,

એટલામાં ખાખર પોતે ત્યાં આવી લાગ્યો અને હુમાયૂનની નિરાશાજનક સ્થિતિને જોતાં તેના તેજસ્વી મુખમંડળમાં તત્કાળ નિરાશાજન્ય કાલિમા તથા દયાજનક વિષાદની છાયા છવાઈ ગઈ; કારણ કે, હુમાયૂનના શરીરમાં ક્ષણે ક્ષણે મરણનાં ચિન્હો વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યાં હતાં. અંતે ખાખર રડવા લાગ્યો અને તેને આવી રીતે રડતો જોઈને જે મહામ યોગમે આટલાં વર્ષોમાં કદાપિ ખાખરને ઉપાલંબના ખાણથી વીંધ્યો નહોતો તે શાંત મહામ યોગમ ખાખરના રોદનને ઔપચારિક રોદન માનીને ઉપાલંબના ખાણથી વીંધતી કહેવા લાગી કે: “રોદનશાહસલામત ! મારા નૂરેનજ્વરમાટે આપ નામદાર આટલો બધો ગમ શામાટે કરો છો ? કારણ કે, આપ બાદશાહ હોવાથી આપને કશી પણ પીડા યાય તેમ નથી. આપ નામદારના તો બીજા બે શાહજહાં પણ મૌત્ત્વ છે; મારો બીજો પિસર ન હોવાથી મારું તસીબ મૂઠી જવાની અણીયર આવી લાગ્યું છે અને તેથી હું જેટલો પાર્શ્વ ગમ તથા માતમ કરું તેટલો થોડો જ છે. શુદ્ધને ખાતિર આ રોવું બંધ કરો અને મારા નૂરેચ્છમને ધ્યાવવાની બની શકે તેટલી કોશિશ કરો.”

ખાખર જેવો સંસ્કારનો એક અદ્વિતીય અનુભવી તથા વિદ્વાન બાદશાહ પોતાની યોગમતા આવા માર્મિક બાપણના આશયને ન સમજી શકે એમ તો કદાપિ બને જ નહિ; અર્થાત્ મહામનાં આ કટાક્ષમય અથવા ઉપાલંબાત્મક વચનને સાંભળીને આશ્ચર્યથી પાપાણમતિભ્રાસમાન તે થોડી વારને માટે નિશ્ચેષ્ટ તથા નિસ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો અને ત્યાર પછી ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “મહામ ! હુમાયૂનમાટે મારા દિલમાં પિદર તરીકેની જેટલી મહુબ્બત વચી રહી છે તેટલી મહુબ્બત બીજા શાહજહાંઓમાટે મારા દિલમાં નથી એ તો હું પોતે પણ સારી રીતે જાણું છું અને હુમાયૂનમાટે મારા દિલમાં એટલી બધી મહુબ્બત હોવાનું કારણ એ છે કે હુમાયૂન જેને હું મારી જનોબિગર તથા આરામે બિલ્હી માતું કું તે મારી સર્વથી ખ્યારી યોગમનો એટલે કે તારો પોતાનો પિસર છે. અરે,

મારી સદ્વતનત તથા મારાં તખ્તોતાબના વારિસ તરીકે પણ મેં હુમાયૂનને જ સુકરેર કરેલો છે, એ પણ તારાથી અનણ્યું તો નથી જ અને એટલામાટે હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવાને હું ન કરું એવી આ જહાનમાં કોઈ પણ કોશિશ નથી. હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવામાટે હું મારાથી જે કંઈ પણ બની શકશે તે સઘળું કરીશ એટલામાટે શાંત થા અને ખુદાપર ભરોસો રાખ.”

પરંતુ જહામના અંતઃકરણમાં શોકની એવી તો બયાનક જ્વાળા પ્રજળી રહી હતી કે તે જ્વાળાએ તેનાં નેત્રોમાંના અશ્રુઓને પણ સૂકવી નાખ્યાં હતાં એટલે તેણે અશ્રુહીન તથા શાંતગંભીર મુખમંડળથી કહ્યું કે: “બાદશાહ સલામત! હવે આવા ખોટા દિલાસા આપવાની કંઈ પણ જુસ્સુરત નથી; કારણ કે, આપ નામદારથી મારા નૂરેનજરની જિન્દગીને બચાવવામાટે હવે કશી પણ કોશિશ કરી શકાય તેમ નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું. મરજીએ મૌલા!”

“નહિ; જહામ! આમ માની લેવામાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે; કારણ કે, હજી તો હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવામાટેના ઘણા ઇલાકે કરી શકાય તેમ છે. જો મારી પોતાની જાનનો સહકો આપવો પડશે તો તે પણ હું આપીશ; પરંતુ છેલ્લી ઘડી સૂઝી હું હુમાયૂનની જાનને બચાવવાની કોશિશ કરીશ. હજી બધી આશાઓને છોડી દેવાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો; કેમકે, ત્યાંસૂધી જિસ્મમાં જીવન હોય છે ત્યાંસૂધી જિન્દગીને બચાવવાની પ્રજળ આશા રાખી શકાય છે. હિસ્મત રાખ અને માયૂસ ન થા!” આવી રીતે જહામ યેગમને દિલાસો આપીને બાબરે ત્યાં બેઠેલી સર્વ સ્ત્રીઓને સંબોધીને કહ્યું કે: “હવે થોડી વારને માટે તમે અંદરના કમરામાં જાઓ; કારણ કે, હું હકીમોને બોલાવીને તેમની છેલ્લી રાયને જાણી લેવા મારું છે.”

બાબરની આ આજ્ઞા સાંભળતાં જ સર્વ સ્ત્રીઓ અંદરના કમરામાં ચાલી ગઈ એટલે બાબરે બાહ્ય ખંડમાં બેઠેલા હકીમો, ધંધાધારી બંદગી કરનારા, તુલ્દૂમીઓ, રમ્માલો અને માંત્રિકો આદિને અંદર બોલાવ્યા; તેમને હુમાયૂનની હાલત બતાવી અને સ્વાર પછી તેમની સાથે બાહ્ય ખંડમાં જઈને તે તેમને પૂછવા લાગ્યો કે: “હુમાયૂનની હાલતને તમે સઘળા જોઈ ચૂક્યા છો, તો હવે જણાવો કે મૌતના પંખમાંથી એને બચાવવાનો કોઈ પણ ઇલાજ બાકી છે કે કેમ?”

હકીમો, બંદગી કરનારા અને તુલ્દૂમીઓ ઇત્યાદિ આ સવાલનો જવાબ ન મળી શકવાથી કંઈક ગભરાટમાં પડી ગયા અને એક બીજાનાં મોઢાં જોવા લાગ્યા. કેટલીક વાર સૂઝી તેમના તરફથી કંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો એટલે બાબર પાછો અધીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “કેમ, તમે કંઈ પણ જવાબ સામાટે નથી આપતા? શું આ દુનિયામાં એવી કોઈ પણ ચીજ નથી કે જેના બદલામાં મારા શાહજહાની જિન્દગી ખરીદી શકાય? શું એવી કોઈ પણ બંદગી નથી કે જે બંદગીને સાંભળવામાટે રહીમ પરવરદિગારને મજબૂર કરી શકાય? શું ખુદાતાલાના સખ્ત દિલને મોમ બનાવવાનો કોઈ પણ ઇલાજ નથી? બારિશો રહુમતને વર્ષાવનારો કરીમે કારસાજનો મિલજ નથી? બોલો, બોલો; કંઈક તો તમારી જાનને બોલો! !”

જેઓ ધંધાધારી બંદગી કરનારા, તુલ્દૂમીઓ તથા માંત્રિકો હતા તેમને

હુમાયૂન જવે કે મરી નય એની કશી પણ દરકાર નહોતી; પરંતુ આ પ્રસંગે જો બની શકે તો પોતાના લાભને સાધી લેવાની તેમના મનમાં વિશેષ ચિન્તા હતી; કારણ કે, બાબરની ઉદારતા તથા કલંદર સમાન પ્રકૃતિને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આ કારણથી તેઓ થોડી વાર પોતપોતામાં કાનાફૂસી કરતા રહ્યા અને ત્યાર પછી બંદગી કરનારામાંના મોટા મુદ્દાએ બાબરને સંબોધીને કહ્યું કે: “જહાંપનાહ, જો આપ નામદારને વાળિજા જણાય તો સાહબદા સલામતની જિન્દગીને ખચાવવાનો એક ધલાજ છે.”

“બતાવો, બતાવો; તે ધલાજ ફૌરનથી પણ પેશતર બતાવો!” બાદશાહે તે ધલાજને જાણવામાટે અતિશય આતુરતા દર્શાવી.

“કિતાબોમાં એમ લખ્યું છે અને તે શસ્ત્ર છે કે આવા મોકાપર અલ્લાહોતાલાને જો કોઈ સારામાં સારી ચીજનો સદકો અપાય, તો તેથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે અને મરવાની અણીપર આવેલો ઇન્સાન મૌતના પંતમાંથી છઠ્ઠી નય છે.” મોટા મુદ્દાએ ઉપાય દર્શાવ્યો.

“પણ એ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી કે તે સદકો સારામાં સારી અને બહુ જ કીમતી ચીજનો જ હોવો જોઈએ; કારણ કે, મામૂલી ચીજનો સદકાથી આવા મોકાપર કંઈ પણ ફાયદો થઈ શકતો નથી.” એક પૈસાના પૂનરી અને ખડખડા મોઢાવાળા ગુલ્દૂમીએ વચ્ચે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ખરી વાત છે; જે ચીજ મોટામાં મોટી કીમતની તેમ જ અજીબથી પણ અજીબ હોય તેનો જ સદકો અપાવો જોઈએ;” એક માંત્રિકે તે ગુલ્દૂમીના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપતાં કહેવા માંડ્યું: “અને મને તો એમ જ લાગે છે કે જો અલ્લાહે સદકા તરીકે.....”

બાબર હવે ધૈર્યને ધારી ન શક્યો અને તેથી અંગુલિનિર્દેશથી તે માંત્રિકેને મૌન ધારવાની સૂચના આપીને તત્કાળ બોલી ઉઠ્યો કે: “જો એમ જ હોય, તો મારા હુમાયૂનની જાનને ખચાવવામાટે હું મારી પોતાની જાનનો સદકો અપાવને તૈયાર છું; કારણ કે, આ જહાનમાં જાન જેવી કોઈ પણ બીજી કીમતી તથા અજીબ ચીજ છે જ નહિ!”

બાબરના આ ઉદ્દગારને સાંભળીને મુલ્લા, ગુલ્દૂમી તથા માંત્રિકો આદિ મૌન-મુગ્ધ થઈ ગયા. તેમનામાંના કેટલાકોનાં મુખમંડળોમાં નિશાની અને કેટલાકોની મુખમુદ્રાઓમાં શોકની છાયા પ્રસરેલી દેખાવા લાગી. કારણ કે, બાબર જો પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપે, તો તેથી તેમને કશો પણ લાભ થવાનો સંભવ નહોતો.

પરંતુ બાબરના સ્વામિનિષ્ઠ વજીરના અંતઃકરણમાં બાબરના આ નિશ્ચયથી વાસ્તવિક શોક થયો અને તેથી તેણે કહ્યું કે: “આલા હજરત! આપ અસારા શહનશાહ હોવાથી આપ નામદારની જાન એટલી બધી કીમતી છે કે જો જાનનો સદકો કોઈ પણ કારણથી આપી શકાય જ નહિ.”

લક્ષ્મીને મેળવવાના અવસરને પોતાના હસ્તમાંથી સરી જતો જોઈને નિરાશ થયેલા એક મુલ્લાએ તત્કાળ વજીરના એ અભિપ્રાયને અગુમાદન આપતાં જણાવ્યું કે: “વજીર સાહબની વાત ખરી છે; કારણ કે, જાન કરતાં કોઈક બિતરતી પણ બીજી મામૂલી ચીજને કરતાં બહુ જ અડતી અને કીમતી ચીજ ન મળી શકે તેમ

તો નથી જ. વારુ શાહનદા સલામતને પેલો કીમતી હીરો આપવામાં આવ્યો હતો કે નહિ? તે હીરાનો સદેકો અપારો, તો તેથી તુરંત આપણી મુશ્કેલી અવરો, એમ હું માનું છું.”

“નહિ; મારા તૂરંતજની નિન્દગી સાથે જેને કંટામાં તોળી શકાય તેવી થીજ તે કીમતી પત્થર નથી અને તેટલામાટે હું મારી નિન્દગી આપીને મારા તૂરંતજની નિન્દગી ખંચાવવા માનું છું.” આખરે હીરાની તુચ્છતા દર્શાવીને પોતાના દૃઢ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“પણ એ સદેકો તરીકે અપાતી થીજ સદેકો આપનારને તેમ જ જેના બલા માટે સદેકો અપાતો હોય તે બંનેને એકસરખી પ્યારી હોવી જોઈએ, એવો એક કાયદો છે અને એવી જો કોઈ પણ થીજ હોય તો તે એ હીરો જ છે; કારણ કે, આખી દુનિયાના એક દિવસના ખર્ચ જેટલી એ હીરાની કીમત હોવાથી એ હીરો જેમ આપ નામદારને પ્યારો છે તેમ જ આપ નામદારે એ હીરો શાહનદા સલામતને બખ્શીશ તરીકે આપેલો હોવાથી તેમને પણ એટલો જ ગહાલો છે.” એક માંત્રિકે હીરાને કલાવવામાટેની મુશ્કેલી વાતને યુક્તિથી પુષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ પ્રમાણેનો બુદ્ધિવાદ કરી બતાવ્યો.

પરંતુ આખરને તેનો આ વાદ યુક્તિહીન તથા બુદ્ધિવિરુદ્ધ લાગવાથી તે પોતાના તિરસ્કારને વ્યક્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “મારા હોસ્ત, તું હજી મહાબળવતના કિશ્કિતને જાણતો જ નથી! મારો શાહનદા મારી જનને એવા હજારો હીરા કરતાં પણ વધારે કીમતી તથા અજીબ માનનારો છે, એ તું જાણે છે ખરો કે? જો અત્યારે મારા તે તૂરંતજની જગ્યામાં બોલવાની તાકત હોત, તો આનો જવાબ તે એવો જ આપત કે: ‘મારા મેહરબાન પિદરની નિન્દગી તે જ મારી આખી દુનિયા હોવાથી મારા પિદરની જન સાથે સરખાવતાં મારી નિન્દગી કંઈ પણ બિસાતમાં નથી!’ પણ અત્યારે તેનામાં બોલવાની તાકત નથી અને તે મૌતના પંજમાં સપડાયેલો છે એટલે તેના આ અલ્લાહ મેં તમને બોલી બતાવ્યા છે.”

આખરના આ જવાબને સાંભળ્યા પછી કોઈની કંઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહિ અને તેથી થોડી વારમાં જ આખરે આજ્ઞાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે: “આવો; તમે બધા મારી સાથે બીમારના બિછાના પાસે આવો; કારણ કે, વખત ઘણો જ કીમતી હોવાથી અને તેમાં પણ અત્યારનો વખત ઘણો જ ખારીક હોવાથી એ વખતને ખોઈ નાખવો અને પછી પરીસાન ચલું તે નાદાની છે. આવો અને જનનો સદેકો કેવી રીતે અપાય છે તે જનરો જનર જોઈ લ્યો.”

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં સાથે જ જે ખંડમાં હુમાયૂંન રાખ્યામાં પડ્યો હતો તે ખંડમાં જવાને આખર ચાલતો થયો અને સુધ્ધા, હકીમો તથા તુલસી વગેરે પણ તેની આજ્ઞા અનુસાર તેની પાછળ પાછળ તે ખંડમાં પહોંચી ગયા.

વિશાળ દીવાનખાનાના મધ્યમાં એક નીચા ઘાટના પલંગની મુદ્દા રાખ્યામાં શાહનદા હુમાયૂંન સર્વથા નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં પડ્યો હતો અને રાખ્યાની પાસે જ એક બાજુ પર એક હકીમ હુમાયૂંનની જીવન તથા મરણ વચ્ચે ચાલી રહેલા સુદ્ધને દર્શાવનારી નાડીને પોતાના હસ્તમાં રાખીને તપાસતો બેઠો હતો. રાખ્યાની બીજી બાજુએ હુમાયૂંનની દુઃખિની માતા અહમ બેગમ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી

પોતાના મરવાની આણીપર આવી પહોંચેલા પુત્રના મુખચન્દ્રને જોતી બેઠી હતી; ઝરણ કે, હુમાયુનના ઇવનની હવે આરા ન હોવાથી હકામે તેને ત્યાં બેસવાની સૂચના આપી દીધી હતી. મહામે અત્યારે પોતાની પદ્માનશીનીને પણ ત્યાં જ લઈ ગઈ હતી; ઝરણ કે, અત્યારે પોતાના પુત્રના ઇવનના વિચાર વિના તેના સર્વ વિચારોનો લોપ થયો હતો. મહામની પાસે જ બ્રાહ્મરની ખીજ બેગમ મુખા-
રિયા તેને આશ્વાસન આપતી બેઠી હતી અને ત્યાં શોકના સામ્રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર દેખાતો હતો. એવામાં અચાનક બ્રાહ્મર ત્યાં આવી લાગ્યો; પરંતુ તેનું ધ્યાન કેવળ હુમાયુનનાં બેગમ થયેલું હોવાથી તે મહામ બેગમ તેમ જ સુભારિયા બેગમ એ બેમાંથી કેમકે પણ જોઈ શક્યો નહિ. તે ધીમાં પગલાંથી નાગોને હુમાયુનના મસ્તક આગળ બેસાડે રહ્યો અને મરણોન્મુખ શાહજહાનના ચન્દ્રમુખને બેગમ દ્વિધી લેવા લાગ્યો. શાહજહાનની સ્થિતિને જોતાં જાણે તે બધું ન મોડા ગયો હોય અને શાહજહાનનો ઇવનદીપક બુઝાઈ ગયો હોય એવો ત તેને બાસ અથવા શ્રમ થવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી પોતાનાં નેત્રોને આકાશગંગાનાં જુહાં સપાને અને પોતાના હાથોને બાંધ્યા કરીને તે પાકપરવર-
દિવારની અંદરની કંડા લાગ્યો.

પાસ ફરીને પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી અને એવી રીતે આઠ પ્રદક્ષિણાઓ કર્યા પછી રાચ્યાની પાસે દોભનૂ થઇને તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો સદ્ગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“યા મુર્તભ અલી કરીમુલ્લાહ! મારા આ તૂરેનજરની બધી અલાખલાને તું મારા માથાપર નાખી દે અને મારી બધી તાકત મારા આ પિસરને આપી દે! આતું શરીર મારા શરીરમાંથી જ એક વાર પચદા થયું છે તો અત્યારે મારી જિન્દગીનો સદકો લઇને મારા પિસરની જિન્દગીને તું બચાવી લે!”

પરમેશ્વરનાં પાદપંકજમાં આ પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરીને વળી પણ બાદશાહ બાબર હુમાયૂનની રાચ્યાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાં કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ તેની પ્રદક્ષિણાઓની સંખ્યા વધતી ગઇ અને સમય વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ તેના શરીરમાં નિર્બળતાનો અવિર્ભાવ થતાં તેનાં નેત્રોમાંનો ચમકાટ ઓછો થતો દેખાયો અને અંતે તેનાં ચરણો પણ લથડવા લાગ્યાં. વળી પાછો તે ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે આવેગથી બોલવા લાગ્યો કે: “મારા ખ્યારા પિસરની બધી પીડા તથા અલાખલા મારા જિસ્મમાં આવી પડે અને મારા તૂરેનજર શાહનશાહની જિન્દગીનો ચિરાંગ રોશન થાઓ!” બાબરના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાંની સાથે જ જાણે તે દીવાનખાનામાં એક ફરિશ્તાતું આગમન થયું હોય અને તે બાબરને એમ કહેતો હોય કે: “બાબર! દરબારે હકમાં તારી માગણી કબૂલ થઇ છે અને તેથી તારા શાહનશાહની જિન્દગી તારી જિન્દગીના સદકાથી બચી ગઇ છે!” એવો બાબરને ભાસ થવા લાગ્યો અને તેથી તેણે હર્ષદર્શક પોકાર કર્યો કે: “પરવરદિગારે હુમાયૂનને બચાવ્યો છે અને તેનો કાળ મારા માથાપર આવ્યો છે! આહ, ખુશી, ખુશી, બસ ખુશી!!!” એ પછી તેનામાં બોલવાની કે ચાલવાની લેશ માત્ર પણ શક્તિ ન રહેવાથી તે લથડિયાં ખાવા લાગ્યો અને અચાનક મૂર્છિત થઇ પૃથ્વી પર પછડાઇ પડવાની તૈયારીમાં હતો; પણ તેની પાસે જ બસેલા તાર્દબિગ નામના તેના એક વફાદાર સદારે તેને પોતાની છાતીપર ઝીલી લીધો અને તેથી તે પૃથ્વીપર પછડાતો અટકી ગયો.

આં જે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનો સમુદાય હતો તે બાબરની આવી સ્થિતિને જોઇને બચલીત થઇ ગયો અને તે સર્વના મુખમાંથી અચાનક એવો જ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે: “થઇ ચૂકયું; ખુદાએ બાદશાહની જાનના સદકાને કબૂલ કરવાથી બાદશાહ સલામત આ ફાની જહાનને છોડી ગયા છે!”

વસ્તુતઃ બાબરની અવસ્થા જો કે મૃતપ્રત્યય જ થયેલી હતી અને તેથી જો સર્વના મનમાં તેના મરણનો ભ્રમ થયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતો છતાં પણ અત્યારે તો તેમનો તે ભ્રમ જ હતો, કારણ કે, બાબરનો આત્મા તેના શરીરને ત્યાગી ગયો નહોતો અને તેથી અચાનક મૂર્છામાં હોવા છતાં તે સજીવન જ હતો. તેના જીવનનો નિશ્ચય થતાં તાર્દબિગ કહેવા લાગ્યો કે: “નહિ; બાદશાહ સલામત જિન્દા છે; ફક્ત એમને મૂર્છા આવી ગઇ છે અને તેટલામાટે એમને ખુફલી હવામાં લઇ જવાની તુરત રત છે. શુલામો! આમ આવો અને શહનશાહ સલામતને એમના પોતાના ખાતે કમરામાં લઈ જાઓ.” શુલામોને આ પ્રમાણેનો હુકમ ફર્માવીને તાર્દબિગે બેગમોને આશાસન આપતાં કહ્યું કે: “બેગમ સાહેબા! આપ કોઈ કોઈ પણ ફિર કરશો

ગદિ અને શાહનદા સલામતની ખરાબર સંભાળ રાખજો; કારણ કે, શાહનદા સલામત હોશમાં આવતા નય છે એટલે વળી ક્યાંક ઊઠવાની કોશિશ ન કરે અને વળી પાછા મૂર્ચ્છિત ન થઈ નય ! હું બાદશાહ સલામતની સારવારમાં તેમની પાસે નહિ છું.”

પરંતુ સુખારિકા યોગમ તરત ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ અને કહેવા લાગી કે : “હું પણ બાદશાહ સલામતની ખિદમતમાં હાજિર રહેવામાં આવું છું; કારણ કે, હુમાયૂંનની સારવારમાં અહીં ઘણી ઔરતો મૌનદ છે; પણ શાહનશાહ પાસે અત્યારે કોઈ પણ ઔરત નથી.” આમ કહીને તેણે મહામ યોગમને કહ્યું કે : “અજીબ હરશીરા ! બાદશાહ સલામતને સાધારણ મૂર્ચ્છા ન આવી ગઈ છે એટલે એથી ખીવાતું કોઈ પણ કારણ નથી. આ તેમની વધારે પડતી ચિન્તા-શીલતાનું ન પરિણામ છે એટલે હુમાયૂંનની શકાની ખબર સાંભળીને આનંદમાં પડ્યાં ન તેઓ પાછા ઠાર થઈ નશે. હું પાછી અહીં આવું એટલે તું નહીં ને બાદશાહ સલામત પાસે બેસજો.”

તાર્દમિગ અને સુખારિકા યોગમ એ પછી તત્કાળ બાદશાહ પાસે જવાને અને તેની ખિદમતમાં હાજિર થવાને ચાલતાં થઈ ગયાં.

જેમ જેમ સમય વધારે અને વધારે વીતતો ગયો તેમ તેમ શાહનદા હુમાયૂંન વિશેષ અને વિશેષ પરિભાણમાં શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. તેને આવી રીતે મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થતો જોઈને તેની માતા મહામ યોગમ તેમ જ અન્ય યોગમેતા મતમાં જે આનંદ થયો તે અવર્ણનીય હતો અને શાહનદાને નવીન જીવન આપવામાં તે બારેહજ્જાલાનો વારંવાર અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માન્યા કરતી હતી.

હવે જોઈએ કે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે હુમાયૂંનને જે નવજીવનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે બાબરના જીવનસમર્પણનું પરિણામ હતું કે કેમ ? તો એના ઉત્તરમાં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ઇરાનમાં એવી રીતે મરણના મુખમાં આવી પડેલા મનુષ્યની રચનાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાઓ કરીને પોતાના જીવનના બલિદાનથી તેના જીવનને બચાવવાનો વિધિ અદ્યપિ પ્રચલિત જોવામાં આવે છે અને તેથી એ ધાર્મિક વિધિના કળ તરીકે હુમાયૂંનને અવશ્ય નવજીવનની પ્રાપ્તિ થશે જ, એવો જો બાબરનો દૃઢ વિશ્વાસ-ખંધાયેલો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું કોઈ પણ નથી અને દૃઢ વિશ્વાસ કિંવા શ્રદ્ધાનું બહુધા ઇચ્છિત પરિણામ થયા વિના રહેવું નથી એ માન્યતા પ્રત્યેક ધર્મમાં સમાન હોવાથી અમો તો એમ જ માનીએ છીએ કે બાબરના જીવનબલિથી જ હુમાયૂંન નવજીવનનો અધિકારી થયો હતો અને તે સમયના આગાના સર્વ લોકોની પણ એ જ માન્યતા હતી કે જેનો ઇતિહાસમાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. પ્રાણવિનિમયનો આ પ્રકાર યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલો છે અને અત્યંત પ્રબળ પ્રાચીનશક્તિવડે પ્રાણવિનિમય સહજ કરી શકાય તેમ હોવાથી આમાં અશક્ય કિંવા એસંભવનીય જોવું કોઈ છે જ નહિ. આ ઘટનાની સત્યતાને જો કટલાક નહવા-દોષો અથવા અશ્રદ્ધાલુઓ ન સ્વીકારે તો તે એક બિન્ન વાર્તા છે; બાકી

એતન્યવાદી તથા શ્રદ્ધાળુજનો તો આ ઘટનાના સત્યાંશને સર્વોંશે સ્વીકારી લેશે,
એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જાણખરની જે ઝુબારિકા યોગમ નામક યોગમનો પાઠક તથા પાઠિકાઓને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે શાહ. અન્સર યુસુફખાનની દુખ્તર હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૬ ના જન્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે જાણખર સાથે તેનો લગ્નસંબંધ થયો હતો. જાણખર સાથેના વૈરભાવને મટાડવામાટે તથા સ્નેહ-ભાવને વધારવામાટે જ ઝુબારિકાને જાણખર કરતાં વયમાં તે નાની હોવા છતાં જાણખર સાથે પરણાવવામાં આવી હતી અને ત્યાર પછી એ દંપતીનો પરસ્પર સારો પ્રેમભાવ એટલા કારણથી રહ્યાં કરતો હતો કે ઝુબારિકામાં દ્વેષભાવનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે અહામ યોગમ તથા દિલ્દાર યોગમ આદિ યોગમો સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતી હતી તેમ જ તેને પોતાને પરમેશ્વરે સંતાનસુખથી વંચિતા રાખેલી હોવાથી અન્ય યોગમો એટલે કે પોતાની સપત્નીઓનાં સંતાનો પોતાનાં સંતાનોથી પણ અધિક પ્રિય માનતી હતી. તે, જેવી સૌન્દર્યવતી પ્રાપ્ત તેવી જ સદ્ગુણુવતી હતી અને કુણુ મનુષ્યની પરિચર્યામાં તે અતિશય દક્ષ હોવાથી જ્યારે પણ જાણખર ખીમાર થતો હતો ત્યારે પરિચારિકા તરીકે તે ઝુબારિકા જ તેની પાસે રહેતી હતી. તેને લોકો ઝુબારિકા યોગમ, ઝુબારિકા ખીખી તેમ જ અફઘાની અઘાગ્યા, એ પ્રમાણે ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખતા હતા. ઝુબારિકા એક યોગમ કરતાં એક ફરિશતન થવાની અધિક યોગ્યતા ધરાવતી હતી એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. અસ્તુ: હવે આપણે જાહશાહ જાણખરની પોતાની પરિવર્તિત પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીશું.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २५ ॥

ପ୍ରାୟତଃ ଅନୁଭବ !

ગત પ્રકરણમાં જીવન તથા મરણ વચ્ચે સ્થાવતા બચાવક યુદ્ધને દર્શાવનારી જે દશામાં આપણે શાહનદા હુમાયૂનને જોયો હતો તેવી જ દશામાં અત્યારે જાણપર પોતાની પર્યંકશય્યામાં પડ્યો હતો. હુમાયૂનની અને જાણપરની દશામાં જે ભેદ હતો તે માત્ર એટલો જ કે હુમાયૂન સ્વતંત્ર્ય યદ્યે જતાં તેની વાચા-શક્તિ તથા શ્રવણશક્તિનો પણ લોપ થયો હતો અને જાણપરની વાચાશક્તિ તથા શ્રવણશક્તિ પૂર્વવત્ અવિચળ રહેલી હતી; માત્ર તેનું શરીર અત્યંત અશક્ત તથા નિર્બળ થઈ ગયું હતું. હુમાયૂનના ખંડમાંથી મૂર્ચ્છિતાવસ્થામાં તેને શલામોએ ઉપાડી લાવીને શય્યામાં સ્થાપ્યા પછી યોગ્ય ઉપચારોના પરિણામે અલ્પ સમયમાં જ તે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો અને શુદ્ધિમાં આવતાંની સાથે જ શય્યા પાસે બેસેલી હુમાયૂનના એકમને તેણે જે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે એ હતો કે: “મારા નૂરેનજર હુમાયૂનની તબીયત કેમ છે?”

“સાહજનદા સલામતની તળીયત આગળ કરતાં ઘણી જ સારી છે; પુષ્પાર

ખિલ્લુ ઉતરી ગયો છે અને હકીમો કહે છે કે એક બે દિવસમાં તે ચાલતો ફરતો થઈ જશે.” સુખારિકા એગમે આખરના અંતઃકરણમાં આનન્દને ઉપ-
ભવવામાટે આશ્વાસન આપું અને તે આશ્વાસન બહુધા સત્ય
પણ હતું.

સુખારિકા એગમના સુખથી આ વાર્તા સાંભળીને આખર પોતાના આન-
ન્દને દર્શાવતો બોલ્યો કે: “હજારો હજાર એસાન તે કરીમે કારસાજના કે જેણે
મારા ગરીબતા ચિરાગને રોશન રાખ્યો છે. હવે જો મારો અંતકાલ થઈ જાય
તો તેની મને જરા પણ દિઠ નથી!”

“પરવરદિગાર આપ નામદારને પણ શકા બખ્શો અને અમારી કુવાને
કુખસ કરશે; માટે માયૂસ ન થાઓ અને રહમતે યજ્ઞદાનમાં યજીન રાખો.”
સુખારિકાએ શુભ બાવના દર્શાવી.

“સુખારિકા! હવે મારા દિલમાં જીવવાની ખાહિશ છે જ નહિ અને તે એટલે
સૂધી કે જો પરવરદિગાર મને જિન્દગી બખ્શવાને તૈયાર હોય તો પણ હું તે
લેવાની ના પાડું છું; કારણ કે, હુમાયૂનની જિન્દગીના બદલામાં હું મારી જીવનનો સદકો
આપી ચૂક્યો છું અને તેથી જો હું જીવતો રહીશ તો વળી પાછી મારા શાહ-
બહાની જિન્દગી વખાલમાં આવી પડશે. એવો મારા દિલમાં ખોદ રહ્યા ફરે
છે; એટલામાટે હવે તો મારી જિન્દગીનો ચિરાગ જલ્દી ખુઝાઈ જાય અને
મારા શાહબહાની હયાતીને આંચ ન આવે, એ જ વધારે સારું છે.

મૃત્યુને મુખ વિકાસીને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલું જોવા છતાં બહાદુર
આખર લેશ માત્ર પણ બચીત થયો નહોતો અને તેણે પોતાના વિનોદી
સ્વભાવને પૂર્વ સ્વસ્થપમાં જ બળવી રાખ્યો હતો; કારણ કે, જીવ માત્રને માટે
મૃત્યુ અનિવાર્ય છે અને જે મૃત્યુને ટાળવાને કોઈ ઉપાય છે જ નહિ તે મૃત્યુના
આગમનથી બચીત થવું એ માનવ હૃદયની નિષ્ઠ નિર્બળતા છે. એ ત્રિકાલાબાધ્ય
તાત્વિક સત્યને તે પોતે વિદ્વાન તથા કવિ હોવાથી સારી રીતે જાણતો હતો. છતાં
પણ સર્વ મનુષ્યોનાં હૃદય એવાં દૃઢ તથા સખળ નથી હોતાં એ તરવ પણ તે
જાણતો હોવાથી તેની સેવામાં દિવસ અને રાત્રિ નિરંતર અને અવિઠાંત ઉપસ્થિત
તાર્દાબેંગ તથા સુખારિકા એગમ વિના કોઈ પણ તૃતીય વ્યક્તિને તે પોતાના નિક-
ટમાં આવેલા અંતકાળની વાર્તા કહેતો નહોતો. ત્રણ ચાર દિવસમાં હુમાયૂન
રોગમુક્ત થતાં શય્યખમાંથી ઊઠીને ચાલતો ફરતો થઈ ગયો અને તે પોતાના
ખીમાર પિદર પાસે પણ આવીને બેસવા લાગ્યો. હુમાયૂનને આવી રીતે પુનઃ
આરોગ્યમંડિત તથા સશક્ત થયેલો જોઈને આખરના હૃદયનો આનન્દ ઉજ્જ્વલ
જવા લાગ્યો અને અનન્યબાવથી તે પરમેશ્વરનો વારંવાર ઉપકાર માનવા લાગ્યો.
પ્રથમ આખરનાં શરીરમાં મૃત્યુનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યાં હતાં પરંતુ ત્રણ
ચાર દિવસ પછી તેની પ્રકૃતિ કાંઈક સુધરતી દેખાઈ અને તેથી તેના જીવનની
આશા બંધાવા લાગી પરંતુ વાસ્તવિકતાથી એ પ્રકૃતિની સુધારણા નહિ પણ ખુઝાઈ
જવાની આણીપર આવેલા દીપકની બમણા બળથી બડકતી શિખા અથવા જ્વાળાના
દબી; અર્થાત્ ધીમે ધીમે તેના શરીરને ક્ષીણ કરવામાટે તેની ખીમારી બંધાવી

આવી હતી; પરંતુ એ ભેદ સારા સારા અનુભવી વૈદ્યો તથા હકીમોના નાણુવામાં પણ ન આવી શક્યો. બાબરની પ્રકૃતિને સુધરતી નેહને હુમાયૂંન એક અગત્યના કાર્યમાટે કાલિંજર જવાને રવાના થયો; પરંતુ પંદર દિવસમાં જ તેને બાદશાહની બીમારી ઘણી જ વધી જવાના સમાચાર મળતાં તે અવિશ્રાંત પ્રવાસ કરીને પાછો આગ્રામાં આવી પહોંચ્યો.

હુમાયૂંને આવતાંની સાથે જ હકીમોને બાદશાહ સલામતની બીમારીને દૂર કરવામાટેના સારામાં સારા ઈલાજે કરવાનો હુકમ ફર્માવ્યો; પરંતુ બાદશાહ બાબરે હુમાયૂંને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે: “હુમાયૂં! હવે આ હકીમો-મારી બીમારીને દૂર કરીને મારી તબીયતને સુધારી શકવાના નથી; કારણ કે, હવે આ ફાતી જહાનને છોડી જવાનો વક્ત મારામાટે નજદીક આવેલો છે અને તેથી દવાદારો બેકાર છે; મારો તબીબ પરવરદિગાર છે અને મારી આરામગાહ દારૂકરાર-કબ્ર-છે! હવે હું આ જહાનમાં અન્દરોજનો મેહમાન હોવાથી અને મારા ઇન્તકાલ પછી તું શહનશાહે હિન્દોસ્તાન હોવાથી મારું તને એ જ ફર્માન છે કે, ફજલે ખુદાથી તારી શાદી થઈ ગઈ છે અને તને બેગમ પણ બહુ જ લાયક મળી ગઈ છે તેમ જ તું એક ફર્જન્દનો પિદર પણ થઈ ચૂક્યો છે એટલે મારી ગયરહાજરીમાં તારી હસ્તીશઓને લાયક મરેઈ સાથે પરણાવવાનું કામ હું તને સોંપું છું અને ઉમ્મીદ રાખું છું કે મારી ખોટને તું દેખાવા નહિ દે! તારી પોતાની માદર અથવા તારી સુલ્તાના વાલિદા શહામ બેગમ તેમ જ તારી બીજી માદરોને પણ હમેશા ઇન્જત આપતો રહેજે, તેમને કોઈ પણ રીતે ઓછું આવવા દઇશ નહિ અને તારી ફજ્લો વગયરાને પણ હમેશા શાદમાન રાખવાની કોશિશ કર્યા કરજે. બીજી તને ખાસ બલામણુ એ આપવાની છે કે શાહી ખાન્દાનોમાં જે એક અત્યંત વિધાતક દોષ જોવામાં આવે છે તે એ છે કે, બાદશાહનો ઇન્તકાલ થતાંની સાથે જ બાદશાહ થવામાટે બાઇઓ વચ્ચે ઝગડો ભગે છે અને તેમાં જે જોરાવર હોય છે તે ફાતી જતાં બીજા બાઇઓને કાંતો કાર કરાવે છે અને કાંતો તેમની આંખો ફેડાવીને, તેમને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂધી જિન્દાનમાં રખાવીને, તેમને દારૂ કે અફીણના વ્યસનમાં અડાવીને અથવા તો શકાની યાત્રાએ મોકલાવીને તેમના પર જીવંતો અખંડ વર્ષાદ વર્ષાવે છે; પણ તું એ રિવાજનો ગુલામ થઇશ નહિ, પોતાના બાઇઓ સાથે મહબૂબતથી વર્તજે અને તેમના લોહીથી તારા હાથોને રંગવાનો ખાખમાં પણ ગુનાહ કરીશ નહિ. કુટુમ્બકલેશનું મહા બચાનક હાનિકારક પરિણામ થાય છે એટલામાટે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપીને પણ કુટુમ્બકલેશને ટાળવાની કોશિશ કરજે અને જે પરવરદિગારે તને શહનશાહ બનાવ્યો છે તે પરવરદિગારનો હમેશા ખરા દિલથી એહસાન માનતો રહેજે. ગુસ્સર ફરિશ્તાને શયતાન બનાવનાર હોવાથી કદાપિ અગસ્સર થઇશ નહિ અને ખાકસારીને ભૂલીશ નહિ!!”

“કિબ્લગાહ, આપનો આ ખાકસાર પિસર આપની આ નસીહતોથી ખિલાફ વર્તવાનો નથી અને જીવ જતાં પણ નાફર્માન થવાનો નથી, એ વિશે ખાતિરજમા રાખશો અને જે કાંઈ પણ ફિક્ક રહેતી હોય તેને દૂર કરી

દેશે.” હુમાયૂને બાબરના ઉપદેશને શિરસાવંધ કરીને આ પ્રમાણેનું અ-
ભિવચન આપ્યું.

હુમાયૂનના આ અભિવચનથી સંતુષ્ટ થઈને બાબરે પોતાના સર્વ વજીર,
અમીર, સદાશી તથા કૌંઝ અફસરોને પોતા પાસે બોલાવ્યા અને તેમને સંબો-
ધીને તે ગંભીર ભાવ તથા ગંભીર સુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે: “મારા નમકહલાલ અને
મારી સલ્તનતના સિતૂન વજીરો, અમીરો, સદાશી તથા કૌંઝ અફસરો!
આજે ઘણા દિવસથી મારા શાહુનંદા હુમાયૂન મીરનંતે તખ્તનશીન કરી
સલ્તનતને ચલાવવાનો ભાર તેના સરપર નાખીને ‘બાગે જર અફશાન’માં
રહી એકાન્તવાસમાં બિન્દગીને વીતાડવાનો ઇરાદો મારા દિલમાં થયા કરતો
હતો; પરંતુ ફગલેહકર્થી મારી બીજી બધી ખાહિશો પૂરી થવા છતાં આ સખ્ત
બીમારી આવી પડતાં એ એક જ ખાહિશ પૂરી થઈ શકી નથી. ગરબ કે, આ
બીમારીએ જ્યારે મને મૌતના દરવાજા પર લાવીને બેઠો રાખી દીધો છે, તો
હવે તમેને મારું એ જ ફર્માન છે કે આજથી જ તમે મારી જગ્યાએ હુમાયૂન
મીરનંતે તમારા બાદશાહ તરીકે માની લ્યો અને મારા દેખતાં જ તમારા એ
નવા શાહનશાહના ખયરખાહ, વફાદાર તથા બંનિસાર બન્દયે ફર્માન થઈ રહેવાના
સૌગંદ લ્યો. હવે જતાં પણ હુમાયૂનને છોડશો નહિ અને બેવફા થશો નહિ.”

વજીર, અમીર, સદાશી તથા કૌંઝ અફસરોએ બાબરની આજ્ઞા અનુસાર
હુમાયૂન સાથે વફાદારીથી વર્તવાના સૌગંદ લીધા અને એ સૌગંદ લેતાં તેમના
નેત્રોમાંથી અશ્રુની બળવતી ધારાઓ વહી નીકળી.

ચોડી વાર સૂધી ત્યાં મૌનનું સામ્રાજ્ય આપી રહ્યું અને ત્યાર પછી વળી
પાછો બાદશાહ બાબર હુમાયૂનને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “હુમાયૂન!
હવે તને મારે એક જ નસીહત આપવાની છે અને તે એ કે જો પ્રભુના નાયકો
બલાઢચ હોય છે અથવા તો તેમના ધર્મમાં, આચારવિચારમાં, તેમની સ્થિ-
તિમાં તથા તેમની હવિષાનાં સાધનોમાં પરિવર્તન કરી નાખવાની ચેષ્ટા કરાય
છે; તો તેથી પરિણામે મહા ભયાનક અનર્થોનો હક્કબ થાય છે એટલામાટે આ
હિન્દોસ્તાનમાં બિત્ર બિત્ર લોકોનાં બિત્ર બિત્ર ધર્મ, આચાર, વિચાર, સ્થિતિ તથા
વ્યાપાર આદિમાં તું કદાપિ હસ્તક્ષેપ કરીશ નહિ તેમ જ તારા અધિકારીઓને
પણ એવો હસ્તક્ષેપ કરવા દઈશ નહિ; કારણ કે, હિન્દોસ્તાનમાં અફગાનો સર્વને
અપ્રિય થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ એ જ છે કે અફગાનોએ ધર્મના નામથી હિ-
ન્દોસ્તાનની રૈયતપર નતનંતના બુલ્લો ગુબરવામાં કશી પણ કચાશ રાખી નથી;

* ‘મીરનંત’ શબ્દ ફારસી ભાષાનો હોઈને રાજકુમારના અર્થને દર્શાવનાર
હોવાથી જ્યાં સૂધી કોઈ પણ શાહુનંદો તખ્તનશીન નથી થતો ત્યાં સૂધી તેને
‘મીરનંત’ કહેવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેના નામની પૂર્વે ‘સુલ્તાન’
અથવા ‘બાદશાહ’ શબ્દ ઉમેરાય છે; જેમકે, સુલ્તાન મહમ્મદ મીરનંત
અથવા ‘બાદશાહ બાબર’ ઇત્યાદિ. એ જ અર્થને દર્શાવનાર અરબી ભાષામાં
‘અમીર’ તથા તુર્કી ભાષામાં ‘ખાન’ શબ્દ છે. ‘ખાન’ કરતાં કિંચિત્
ન્યૂન પદવીને દર્શાવનાર શબ્દ ‘બેગ’ છે.

સારાંશ કે, જે તું ધાર્મિક અત્યાચારને તિલાંજલિ આપી દઇશ અને રૈયતના માથાપર અસહ્ય કુશાર નાખવાના કુવિચારથી દૂર રહીશ, તો પછી તારું સામાન્ય સર્વથા નિષ્કંટક તથા નિર્ભય છે એમ જ તારે માનવાનું છે. એ જ પ્રમાણે આ વંછરો, અમીરો, સર્દારો તથા ફૌજ અફસરો તેમ જ ફૌજ સિપાહોને પણ હમેશા પોતાના સંબંધી પ્રમાણે ગણીને એમની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તેતો રહેજે એટલે આપત્તિના સમયમાં એઓ તારામાટે આનન્દથી પોતાના પ્રાણ અર્પવાને તત્પર રહ્યા કરશે. મારી નસીહતનો સાર એટલામાં જ સમાઈ જાય છે કે તું પોતે પણ એક ઇન્સાન છે એ કદાપિ ભૂલીશ નહિ તેમ જ તું સર્વ સત્તાધીશ પરવરદિગારનો એક પ્રતિનિધિ છે એ પણ નિરંતર સ્મરણમાં રાખતો રહેજે. જે રાજ અથવા બાદશાહ ‘હું પણ એક મનુષ્ય જ છું’ એ વાર્તાને ભૂલી જતો નથી તે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાના અધિકારનો કદાપિ દુરુપયોગ કરતો નથી અને જે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાને પરવરદિગારનો એક પ્રતિનિધિ જ માનતો રહે છે તે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાના મનને કદાપિ ઉચ્છૃંખલ થવા દેતો નથી. રાજ અથવા બાદશાહ ન્યાં પોતાના અધિકારનો દુરુપયોગ કરતો અટકી જાય છે અને પોતાના મનને ઉચ્છૃંખલ થવા દેતાં અચકાય છે તેનામાં પ્રજાવાત્સલ્યનો સ્વાભાવિક ઉદય થવાથી તેનું પોતાનું તેમ જ તેની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ અને કલ્યાણ જ થાય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.”

“આપ નામદારનો આ ખાકસાર પિસર આપ નામદારની આ નસીહત મુજબ વર્તવાની કોશિશ કરશે, એમાટે જરા પણ શક રાખશો નહિ. કરીમે કારસાજ મારાપર કરમ કરે અને આ નસીહત મુજબ વર્તવાની મને સદ્બુદ્ધિ આપે એ જ મારી તે કરીમે કારસાજના કદમ મુખારિકમાં એક માત્ર ગુન્નરિશ છે !”

“આમીન !” બાદશાહ બાખરે આશીર્વાદ આપ્યો અને વિશેષ ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું કે : “પરંતુ હુમાયૂન ! રૈયતપર કાયદાનો સખ્ત અમલ કરવાથી રૈયત ઉસ્કેરાઈને ઘણીક વાર બાગી બની જાય છે તેમ જ કાયદાના અમલમાં હદથી વધારે દીલાપણું રાખવાથી રૈયત બાદશાહનું અપમાન કરવાને પણ તૈયાર થાય છે, એટલામાટે તું એટલો કડવો ન થઇશ કે જેથી લોકો તને જહર સમજીને થૂકી નાખે તેમ જ એટલો મીઠો પણ ન થઇશ કે જેથી લોકો તને હલવો બાણીને ખાઈ જાય ! અર્થાત્ આવશ્યકતા અનુસાર યથાપ્રસંગ ઉચિત તેમ જ મુદ્દતાને સમાન પરિણામમાં દર્શાવેતો રહેજે અને પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યોનું પાલન કરીને પ્રજાનું પરિપાલન કરતો રહેજે એટલે રૈયત તારાથી હમેશા ખુશ રહેશે અને તને પોતાના પિતા પ્રમાણે પૂજ્ય ગણીને તારી આજ્ઞાને આધીન રહ્યા કરશે !”

“આ નસીહત આપવામાટે હું કિબ્લગાહનો નેહાયત એહસાહનમંદ છું.” હુમાયૂને કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

વિશેષ બોલવાથી બાદશાહના શરીરમાં પુનઃ અશક્તિ કિવા નિર્બળતાનો અવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી વંછર, અમીર, સર્દારો તથા ફૌજ અફસરોને ત્યાંથી વિદાય થવાની સૂચના આપીને તેમના જવા પછી શુબારિકા એગમને ચેતા પાસે બોલાવી લીધી. શુબારિકાની સાથે મહામ એગમ તથા હિદ્દાર એગમ

પણ આવી લાગી અને તેઓ આદર્શાહની શુશ્રૂષામાં મગ્ન થઈ ગઈ. એક પ્રહર વિશ્રાંતિમાં વીસા પછી પુનઃ આખરના સરીરમાં પ્રિયિત્ રાક્ષિનો આવિર્ભાવ થયો. એટલે તે પોતાની બેગમોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “મારા અન્તકાલના વક્ત-માં મારાં ધણાં ખરાં આત્મ અને આત્મીય જનો મારી પાસે છે એટલામાટે હું મને પોતાને બખ્તાવર માનું છું; પણ મારા નૂરેનજર કામરાન તેમ જ હિન્દાલ અલારે મારી પાસે નથી એમાટે મારા દિલમાં ગમ પણ તેટલો જ થાય છે. કામરાન તો હવે કાબુલથી અહીં આવી શકે તેમ નથી જ; પરંતુ જે હિન્દાલના કાબુલથી નીકળવાના સમાચાર ધણા દિવસથી આવી ગયા છે અને અત્યાર સૂધીમાં જેના આવી જવાની આપણે હમ્મીદ રાખતા હતા તે હિન્દાલ, મારો સર્વથી નાનો અને લાડકો મારૂમ રાહબદો હિન્દાલ પણ હજી સૂધી નથી આવ્યો તેનો શો સળબ છે? મારું દિલ તેના ચાંદ જેવા મુખડાને જોવામાટે બહુ જ તરસી રહ્યું છે અને તેથી તેના આવવામાં જેમ વધારે વિલંબ થતો જાય છે તેમ તેમ મારું દિલ માયૂસ તથા ગમગીન થતું દેખાય છે. તેની ખબર કઢાવો; તેને જલ્દ અહીં લાવવામાટે માણસોને સામા મોકલાવો!”

જે વેળાએ આખર કાબુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે નીકળ્યો હતો તે વેળાએ તે પોતાના સર્વથી નાના રાહબદો હિન્દાલને તેના મુંહાફિજ અને શિક્ષક સીર ખુર્દ પાસે રાખી આવ્યો હતો કે જેથી તેના શિક્ષણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન થાય. જ્યારે તેના જનાતખાનાની બેગમો હિન્દુસ્તાનમાં આવવાને સ્વાતા થઈ હતી ત્યારે તેઓ પણ હિન્દાલને પોતાની સાથે લાવી નહોતી. ત્યાર પછી આખરનો તેને હિન્દોસ્તાનમાં બોલાવી લેવાનો વિચાર થવાથી તેણે હિન્દાલ તથા તેના શિક્ષક સીર ખુર્દ પર હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટેનું કર્મોત મોકલી આપ્યું હતું અને તે કર્મોત મુજબ હિન્દાલ કાબુલમાંથી સ્વાતા થઈ ચૂક્યો હતો; પરંતુ વચ્ચે સીર ખુર્દને ત્યાં શાહીના જલ્સામાં કેટલાક દિવસ રોકાઈ રહેવાથી તેના આગમનમાં અર્થિત્ય વિલંબ થઈ ગયો હતો અને તે વિલંબ મુતવક્તલ આખરની ચિન્તાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. હિન્દાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં થયેલો હોવાથી જ્યારે આખર ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં કાબુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં આવવાને નીકળ્યો તે વેળાએ તેની અવસ્થા લગભગ ૭ વર્ષની હતી અને અત્યારે ઇ. સ. ૧૫૩૦ નું વર્ષ આવતું હોવાથી તેની અવસ્થા અગિયાર વર્ષની થવા ચૂકી હતી. આખરનો તે સર્વથી નાનો રાહબદો હોવાથી જેમ આખરનો પ્રેમ વિશેષ હતો તેમ જ તેની માતા દિલ્દાર બેગમનો પણ તે લાડ-સ્વાધા હોવાથી તે પણ તેને જોવામાટે અત્યંત આતુર થઈ રહી હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દાલના આગમનમાટે આખર અતિસવ આતુરતા દર્શાવી રહ્યો હતો એટલામાં એક ખાંદીએ આવીને જોવા સમાચાર આપ્યા કે:-

“સીર ખુર્દ બેગમો સાદબજદા સીર ખાંદી બેગમો આવી લાવ્યા છે અને તેઓ અહીં આવવામાટે આલમખાનહા કર્મોતની રાહ લેવા હવે રોજગાર લેખા છે.”

“બોલાવો, બોલાવો; તેને એકદમ અહીં બોલાવો.” બાદમાં તે દુઃખ કર્યાં.

સીર બાદશાહ બેગ પાણુ હિન્દાલનો સમવયસ્ક હતો અને તે સાથે તે હિન્દાલનો સહાધ્યાથી હોવાથી હિન્દાલની સાથે હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યો હતો એટલે તેને આવેલો જોઈને બાદશાહે અધીરતાથી તેને પૂછ્યું કે: “મારો હિન્દાલ ક્યાં છે? તે અહીં ક્યારે આવવાનો છે? તેના વખતસર ન આવવાથી મારા દિલમાં કેટલી બધી ચિન્તા થયા કરે છે, એની તેને અથવા તને શી કલ્પના હોય વાર?”

“ગતીપનાહ! બખ્તાવર શાહનંદા સાહબની સવારી દેહલીમાં આવી પહોંચી છે અને તેઓ બહુધા આજે જ અથવા મોડામાં મોડા આવતી કાલે આપ-નામદારની ખિદમતમાં હાજિર થઈ જશે, એમ હું માનું છું.” સીર બાદશાહ બેગબરના હૃદયને શાંત કરનારું ઉત્તર આપ્યું.

“કુમ્ભસીબ છોકરા! મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તારાં માદર પિદરે તારી હુશીરાની કાબુલમાં શાદી કરી છે અને તને લાહોરમાં પરણાવ્યો છે એટલે તમારી એ શાદીઓના જલ્દયામાં હિન્દાલને ઘેસબળ રાકી રાખીને તેના આગમનમાં વિલંબ કરી તમે જ મારી ચિન્તામાં વધારો કર્યો છે. પણ બચર; જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તે આજે કે કાલે આવવાનો છે તો પછી તકરાર બેન છે.” આ પ્રમાણે સીર બાદશાહને નરમ ઠપકો આપીને બાદશાહે તેને પૂછ્યું કે: “એ તો ઠીક; પણ મારો હિન્દાલ પાંચ સાલમાં કેટલોક લાંબો વધ્યો છે અને તે કેવો દેખાય છે?”

એ વેળાએ સીર બાદશાહ બેગ હિન્દાલ સીરબનો સાથે પહેરેલો હોવાથી તે સાચાને બતાવતાં તે બોલ્યો કે: “શહનશાહ સલામત! આ સાચો આ ફિદવીને હિન્દાલ સીરબએ આપેલો હોવાથી આ સાચાની લંબાઈ અથવા ઉંચાઈથી આપ નામદાર જાણી શકશો કે અત્યારે શાહનંદા સલામતની ઊંચાઈ કેટલી હોવી જોઈએ.”

“મારી આંખોની રોશની ઓછી થયેલી હોવાથી હું દૂરથી એ સાચાને બરાબર જોઈ શકતો નથી એટલામાટે મારી પાસે આવ કે જેથી હાથ ફેરવીને મારાથી સાચાને જોઈ શકાય અને તેના ચેગે હિન્દાલની ઉંચાઈનો ક્યાસ કરી શકાય.” બાદશાહે સીર બાદશાહ બેગને નિકટમાં આવવાનો હુકમ કર્યો.

સીર બાદશાહ નિકટમાં આવતાં બાદશાહે તે જરીયાન સાચાને બરાબર તપાસી જોયા અને સીર બાદશાહની ઉંચાઈથી હિન્દાલની ઉંચાઈનું અનુમાન કરી લીધા પછી તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે: “આ તો ઠીક; પણ જો હિન્દાલ મારી જિન્દગીનો ચિરાગ શુભ થઈ જવા પહેલાં જ આવી લાગ્યો હોત, મેં તેને મારી આંખોથી જોઈ લીધો હોત અને મારા હાથે જ તે અમાનતને તેની માદરના હાથમાં સોંપી દીધી હોત, તો મારે આટલી ચિન્તા લોગવવી ન પડત! હવે તો જો તેના આવતાં સુધી પરવરદિગાર મારી હયાતીને કાયમ રાખે, તો જ મારાથી તેને જોઈ શકાય અને મારી આંખોને ઠારી શકાય!”

પરંતુ શાહનંદા હિન્દાલને જોવાનો અને તેને આંગણમાં લઈને ચૂમવાનો ચેગ બાબરના બાગ્યમાં લખાયેલો ન હોવાથી હિન્દાલ દિલ્લીમાં રોકાય

ગયો અને તે દિવસ તથા ખીજે દિવસ વીતી જવા ઉપરાંત ખીજા પણ આર દિવસ વીતી ગયા, તે પણ તે આગ્રામાં ન આવ્યો. ખાખરની સ્થિતિ પળે પળે વિશેષ અને વિશેષ નિરાશાજનક તથા બચકર થતી જતી હતી અને તેથી અંતે તેણે હિન્દાલના હીદારની આશાને ત્યાગીને પોતાના મનને પરવર-દિગારમાં સંલગ્ન કરી દીધું અને સાંસારિક મોહમાંથી ચિત્તને સર્વથા વિરક્ત કરી દીધું. ઇ. સ. ૧૫૩૦ના ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખના પ્રભાતમાં પોતાનાં શાહનદા, શાહનદીઓ, બેગમો તથા અન્ય આપ્ત જનોના મધ્યમાં ઘેરાયેલો અને મુખમાંથી વારંવાર ‘કલામુલ્લાહ’ના પવિત્ર જપને ઉચ્ચારતો પોતાની લાશને કાપુલમાં દફનાવવાની સૂચના આપીને હિન્દોસ્તાનનો પ્રથમ મુગલ આદશાહ જહાંગીરની મહરમદ અથવા ખાખર ગાજી આ અસાર સંસારમાંની પોતાની વિજયમંડિતા જીવનયાત્રાની સમાપ્તિ કરીને અને પોતાપાછળ વિશાળ કુટુંબ, વિશાળ સામ્રાજ્ય તથા વિશાળ યશસ્વિતા કિંવા કીર્તિને મૂકીને અનંત સુખમય સ્વર્ગધામમાં શાશ્વત નિવાસ કરવાને ચાલ્યો ગયો. આદશાહ ખાખરના સ્વર્ગવાસથી તેના આત્મીય જનો તથા સ્વદેશ બાંધવોના હૃદયોમાં શોક થાય એ તો સ્વાભાવિક હતું; પરંતુ ભારતવર્ષમાં વીતેલા તેના પાંચ વર્ષના જીવનમાં જ તે એટલો બધો પ્રભુપ્રિય થઈ પડ્યો હતો કે તેના મરણથી ભારત-વર્ષની હિન્દુ પ્રજાનો શોક પણ અનિવાર્ય થયો હતો અને હિન્દુ તથા મુસલમાનો સમાન શોકથી તેની પાછળ અશુભાત કરતાં દેખાતાં હતાં.

જે વેળાએ આદશાહ ખાખરનો જનાજે શાહીમહલમાંથી કાઢવામાં આવ્યો તે વેળાએ અસાનક આકાશ અપ્રાચ્છાદિત યવાથી જાણે નિર્સર્ગદેવીએ પણ એ મહાપુરુષના મરણના શોકને દર્શાવવામાટે મલિનતાને ધારી લીધી હોયની ! એવો જ સર્વને જાણ થવા લાગ્યો. ખાખરના મૃતદેહને મુગંધિત જળથી સ્નાન કરાવીને ઉત્તમ કંફનથી આવૃત્ત કરી જનાજમાં રાખવામાં આવ્યો હતો અને જનાજપર હીરામોતી તથા જરીથી બરેલું મૂલ્યવાન આચ્છાદન નખાયલું હતું. જનાજના અગ્રભાગમાં ચાલતા મૌલવીઓ તથા મુલ્લાઓ એ શોકકારક પ્રસંગને અનુકૂળ ઇસ્લામ ધર્મનાં વાક્યોને ગંભીરતાથી ઉચ્ચારતા હતા અને ‘કલામે શાહાદત !’નો જ્વનિ વારંવાર સંભળાતો હતો. મુસલમાનો એક પછી એક જનાજને સ્કંધે આપતા જતા હતા અને હિન્દુ પ્રજાજનો શોકદર્શક શ્વેત વસ્ત્રો તથા શ્વેત ટાપીઓ કે ફેંટા બાંધીને ગંભીર મૌનનું અવલંબન કરી નિમ્ન દૃષ્ટિથી પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. શહનશાહ હુમાયૂંન તથા તેનો પ્રાતા શાહનદો અસ્કરી પોતે પણ જનાજની સાથે સાથે જો બાજુએ ધીમે ધીમે ચાલતા જવામાં આવતા હતા. અંતે જનાજને અત્યારે જે સ્થાનમાં ‘તાજમહાલ’ શોભી રહ્યો છે તે સ્થાનમાં યશુનાના તીરમાંતમાં લાવીને એક નીકમાં ચૂકવામાં આવ્યો અને નીકમાં રાખીને આદશાહની લાશને સામા તીરમાંતમાંના ‘રામળાજ’ અથવા ‘આરમ અજ’ નામના બગીચામાં પહોંચાડવામાં આવી. ગોરકનોએ ત્યાં કથ જોદીને તૈયાર રાખેલી દોવાથી ખાખરની લાશને અંતિમ ધાર્મિક વિધિસહિત કથમાં ચૂકીને ઉપરથી માટી પાળી દીધા પછી ત્યાં જે પાંચસો મનુષ્યો ગયા હતા તેઓ

પાછા આ તીરે આવી લાખ્યા અને બીજા દિવસથી હુમાયૂંનની તખ્તનશીની-માટેની તૈયારીઓ થવા લાગી.*

તાજપોશીને જલ્દી પૂરો થતાં હુમાયૂંને પોતાના અમીરો તથા સર્દારો આદિને સંબોધીને કહ્યું કે: “કેટલાક હાકિમો અને શહનશાહો તખ્તનશીન થતાંની સાથે જ કેટલાક ચાલાક તથા મતલબી મુસદ્દીઓના હાથનાં રમકડાં થઈને જૂના વફાદાર તથા તજપોશીકાર અફસરોને કાઢી મૂકે છે અને નવાના તજસ્ખાકાર તથા નકામા જેવા અફસરોની ભરતી કરીને પોતાનાં નુકસાન સાથે રૈયતનું પણ નુકસાન કરી નાખે છે એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી એવો કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની મારી ખાહિશ ન હોવાથી અત્યારે જે અફસરો જે ઓહદાપર છે તે જ ઓહદાપર હું તેમને કાયમ રાખું છું તેમ જ જાગીરદારોને મળેલી જાગીરો તેમ જ બીજા જે કાંઈ પણ હક્કો જેમને મળ્યા હોય તેમાં પણ હું દખલ કરતો નથી. વખત આવતાં હું મારા વફાદાર અમીરો, વજીરો તથા સર્દારોને બીજા લોકો પણ આપીશ અને તેથી હું આશા રાખું છું કે જેવી રીતે આપ મારા ફિરદૌસ મકાની કિબલગાહ બાદશાહ બાબર સાથે વફાદારી તથા જાનિ-સારીથી વર્તતા હતા તેવી જ વફાદારી તથા જાનિસારીથી મારી સાથે પણ વર્તશો અને મારી રૈયતને હમેશા શાહમાન રાખવાની તમારાથી બની શકે તેટલી કોશિશ કરતા રહેશો.”

સર્વ સભાસદોએ ત્રણવાર હુમાયૂંનના નામનો જયજયકાર કર્યો અને ત્યાર પછી સભાનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. દરબારમાંથી બહીને પોતાની માતાઓ તથા બહેનોને તેમ જ અન્ય આત્મીય અબળાઓને મળવામાટે તે મંદલમાં ગયો અને ત્યાં તેમની સાથે મધુર બાપણ કરીને તેમની તળીયતની બખર પૂછવા સાથે હરદર્દી પણ દેખાડવા લાખ્યા. માતાઓ તથા બહેનોએ તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવી અને અંતઃકરણપૂર્વક તેના કલ્યાણની ભાવનાઓ દર્શાવી.

* બાબરની લાશને તલાજ એ ‘આદામ બાગ’માં દફનાવવામાં આવી હતી બરી, પરંતુ બાબરની પોતાની તેની લાશને કાબુલમાં દફનાવવામાટેની હુમાયૂંને આજ્ઞા મળેલી હોવાથી પછીથી ‘આદામ બાગ’માંની કબ્રમાંથી તે લાશને કાઢીને કાબુલ લઈ જવામાં આવી હતી કે જ્યાં શહરની પાસેની એક ટેકરીપર એક બગીચાના મધ્યમાં અદ્વાપિ તેની તુર્બત કાયમ છે અને ત્યાંના કેટલાક લોકો તેની જગ્યારતમાટે આવ્યા કરે છે. તે તુર્બતપર એવા આરાયનો એક લેખ છે કે: “બાદશાહ બાબરનું શાશ્વત નિવાસસ્થાન સ્વર્ગ છે!”

બાબરના મરણ પછી એથે દિવસે એટલે કે ઇ. સ. ૧૫૩૦ ના ડિસેમ્બર માસની ૩૦ મી તારીખ અને શુક્રવારે વલીઅહદ હુમાયૂં શહનશાહ તરીકે તખ્તનશીન થયો અને સર્વજનોએ તેનો શહનશાહ તરીકે સ્વીકાર કરીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો કે: “શહનશાહ હુમાયૂંનની ઉમ્મ સો સાલની યાઓ, તેની હમેશા તરફી થતી રહે અને તેની શહનશાહતમાં બકરી તથા વાઘ એક આદે પાણી પીતાં થઈ જાયો કે જેથી રૈયત આરામમાં તથા કુશલતામાં રહી શકે અને શહનશાહને દુવા આપતી રહે!”

એ જ દિવસે સંઘાસમયે શાહજહાં હિન્દાલ દિલ્લીથી આગ્રામાં આવી લાગ્યો અને તેણે હુમાયૂંને બાદશાહ તરીકે હુકમ માન આપ્યું. હુમાયૂંને પણ હિન્દાલનો યોગ્ય સહાર કર્યો અને તેના પ્રતિ અતિશય સમતા, સ્નેહદ્રઢતા તથા માયાળુતા દર્શાવીને રાજકોપમાંથી અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપીને તેને સંતોષ્યો. અસ્તુ: હુમાયૂંની એ પછીની કાર્યકીર્તિ સાથે આપણી પ્રસ્તુત નવલકથાનો વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી હુમાયૂંનના જ્ઞાન્તની જો આપણે આટલેથી જ સમાપ્તિ કરીશું તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે. તેના સંબંધમાં માત્ર એટલું જ ક્યત સંપૂર્ણ છે કે પોતાના સ્વર્ગીય પિતાની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવાનો એક આજ્ઞાધારક પુત્ર તરીકે તેણે પોતાથી કરી શકાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેથી કેટલીક આપત્તિઓમાંથી પસાર થવા છતાં અંતે તે હિન્દોસ્તાનનો એક આદિલ બાદશાહ થવાની નામનાને મેળવીને મહાન આકબર જેવા પ્રાતાઃસ્મરણીય તથા કીર્તિમાન પુત્રના પિતાની પદવીથી મંરિત થવાના સૌભાગ્યનો પણ અધિકારી થયો હતો.

પ્રકરણ ૨૬ મું ખાખરની યોગ્યતા

મુગલયંત્રનો પ્રથમ બાદશાહ ખાખર હિન્દુસ્તાન તથા એશિયાને એક ખીજ સાથે જોડનારી સાંકળમાંની એક મધ્યવર્તિની કડી સમાન હતો. અંગેજીખાન અને લેમૂરલંચના સંબંધથી મુગલ તથા તુર્ક જાતિના સંમિશ્રિત શુણ્ણ ખાખરમાં જનરેલા હતા. અર્થાત્ મુગલોની નૈઃસર્ગિક દૃઢતા તથા તુર્કોની સ્વાભાવિક સાહસિકતા સાથે તેણે હિન્દુઓ એટલે કે રાજપૂતોની નિશ્ચિન્તતાને પણ મેળવી દીધી હતી. ખાખર બાર વર્ષની અવસ્થાનો હતો તે વેળાએ તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયેલો હોવાથી તેણે એકંદર છત્રીસ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું. હવે એ છત્રીસ વર્ષના દીર્ઘ અવધિમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાર તેના હસ્તમાંથી રાજ્યાધિકાર નીકળી ગયો હતો; પરંતુ બાગ્યની પ્રબળતાએ અંતે તેને ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બનાવી દીધો હતો. ખાખરની ભારતવર્ષમાંની એક સમ્રાટ તરીકેની કાર્યકીર્તિ બહુ જ અલ્પ એટલે કે પાંચ વર્ષની જ હોવા છતાં અને તેનો એ પાંચ વર્ષનો દાંણ પણ બહુધા યુદ્ધોમાં તેમ જ સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થાની ચિન્તામાં વીતેલો હોવા છતાં પણ તે એક આદર્શ સમ્રાટ તરીકે પોતાની કીર્તિને અજરામર કરી શક્યો હતો એ તેની સામાન્ય કિંવા સાધારણ યોગ્યતા તો ન જ કહી શકાય.

ખાખર જ્યારે સમરકંદમાં હતો તે વેળાએ તેણે કાબ્યરચનાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે વેળાએ હતમ પાદશક્તિને વિકૃત્તાનું એક સુખ્ય ચિન્હ માનવાનો પરિપાક હોવાથી દિલાલી કવિ ત્રીસથી આળીસ હજાર કવિતાઓ અસ્ખલિત પ્રવાહથી જોડી જતો હતો અને તેથી ખાખરે પણ પોતાની પાદશક્તિને બહુ જ સારા સ્વરૂપમાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરીને તે પ્રયત્નમાં વિજય પણ મેળવ્યો હતો. ખાખરે એક નવીન લિપિ નિર્માણ કરીને તેનો પ્રચાર કર્યો હતો અને તે પોતાની કવિતા તથા છતર સાહિત્યકૃતિઓ એ નવીન લિપિમાં જ લખતો હતો. રાજ્યસત્તામાં તે અતિશય કુશળ તથા નિષ્ણાત હતો. શાહજહાં હુમાયૂંન કામુ-

લમાં હોય ત્યારે તેણે કેટલીક કવિતાઓ કરીને આખરને બતાવી હતી અને તે વાંચીને આખરે, તારામાં કવિતાની એ પંક્તિઓ પણ રસિકતાથી રચવાની શક્તિ નથી! એમ કહીને તેની નિર્ભર્યના કરી હતી. તેને કવિતાની એટલી બધી મોહની લાગી ગઈ હતી કે સંકટના સમયમાં પણ તેણે કાવ્યરચનના નાદને ત્યાગ્યો નહોતો. એ વિશે તે પોતે જ એક સ્થળે લખે છે કે: “હું નિત્ય સરાસરી બાવન કવિતાઓ રચતો હતો.” વિદ્વાનો તથા સાધુ પુરુષોનો તે પૂર્ણ ઉપાસક તથા પુરસ્કર્તા હતો. તે લખે છે કે: “હિરાત નગરમાં એવા અસંખ્ય વિદ્વાનોનો નિવાસ છે કે તેમના જેવા વિદ્વાનો આ પૃથ્વીપટપરના અન્ય કોઈ પણ નગરમાં મેળી શકે તેમ નથી. ઐઝાના ઝખ્ખુર રહમાન જામી એક મહાન્ વિદ્વાન તથા આદર્શ સાધુ પુરુષ છે અને તે એટલી સીમા પર્યંત કે તે મહાપુરુષના ગુણોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ણવવાની શક્તિ મારામાં નથી!” ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં હિરાત નગરમાં જે જે નામાંકિત કવિઓ તથા શિલ્પશાસ્ત્રીઓ-કારીગરો છે-તેમનું ત્રણેન પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન બાંગેરીએ આપેલું છે અને તેમાં તેણે તેમની એટલી બધી પ્રશંસા કરેલી છે કે આપણને તે અતિશયોક્તિ સમાન દેખાવાનો સંભવ હોવા છતાં આખરના આ ઉદ્ગારથી તે પ્રશંસાને સત્ય માનવી જ પડે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં આખરના સ્વભાવ તથા ચારિત્ર્યનું જે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેથી એ તો સ્પષ્ટતાથી પાઠક તથા પાઠિકાઓના જાણવામાં આવી શકે તેમ છે કે આદર્શાદ આખર એક આદર્શ વીર નર તથા આદર્શ સભ્ય ગૃહસ્થ તેમ જ રસિકતાનો ભોક્તા કવિરાજ હતો. એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. એક સમ્રાટ તરીકેની મહત્તાને શોભાવનારા બહુધા સર્વ સદ્ગુણોનો તેનામાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો. ધૂર્તતા, વિદ્વત્તા, પરિશ્રમશીલતા, સહનશક્તિ, મહત્વાકાંક્ષા, ઉદારતા, પ્રજાપાલકતા તથા બંધુવત્સલતા આદિ નાનાવિધ ગુણોવડે તે મંડિત હતો. આખરના આત્મચરિત્રનો આંગ્લ અનુવાદક મિ. અસ્કિન્ કહે છે કે: “એશિયાના સામાન્ય રાજપુરુષોથી આખરે સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો પુરુષ હતો અને તેનો જે કોઈ પણ વિશિષ્ટ ગુણ હોય તો તેની એ ભિન્નતા જ છે. માનવી પ્રાણીમાં જે કોઈ પણ નૈસર્ગિક હોય તે સર્વ તેનામાં હતું. તે ચાલુક્ય, મમતાળુ તથા સાદો હતો અને અત્યંત મહાન્ અધિકાર હસ્તમાં આવી ગયા પછી પણ તેના એ ગુણોનો લોપ થયો નહોતો. કલ્પકતા તથા બહુગુણસંપત્તતાના વિષયમાં તો આખરની સ્પર્ધા કિંવા સમાનતા કરી શકે તેવા રાજપુરુષો સ્વલ્પ સંખ્યામાં જ મળવાનો સંભવ છે. આખરે ઉદાર રાજ્યપેદ્ધતિનો પ્રચાર કર્યો હતો તેથી આખરને અત્યારે ઉદાર સમ્રાટ તરીકે પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે અને કાપટચનીતિમાં ઔરંગઝેબની કીર્તિ વિશેષ છે તેમ જ અંગેજખાન તથા તૈમૂરલંગે આખરના છતેલા દેશો કરતાં શતાવધિ વાર વિશેષ દેશો છતેલા હોવાથી વિજેતા તરીકે તેમની કીર્તિ પણ ચિરસ્મરણીય થયેલી છે; પરંતુ મનની અપળતા તેમ જ સુખ તથા દુઃખ ઉભય પરિસ્થિતિઓમાં ધૈર્યને ન ત્યાગતાં આનન્દમયી તથા શાંત વૃત્તિને જાળવી રાખવાની દૃઢતા, માત્ર એટલું જ નહીં, પણ રાજપુરુષોમાં સહસા જેમનો અભાવ જ હોય છે તે મિલનશીલતા, મીરતા, વિદ્વાન-

રૂચિ તથા તેમાં મેળવાયલી સિદ્ધિ આદિ ગુણોમાં તો જેને ધ્યાન કરતાં હૃદય પંક્તિમાં તો શું પણ તેની સમાન પંક્તિમાં જેસાડી શકાય એવો બીજો કોઈ પણ ઔશિયાદિક બાદશાહ મળી શકે તેમ છે જ નહિ.”

સામાન્યતઃ ધ્યાનરતો સ્વભાવ પરોપકારી તથા મધુર હોતો; તથાપિ અનેક પ્રસંગે તેનામાં રહેલા તુર્ક સ્વભાવની કૂરતાનો રંગ પણ તેનામાં અવશ્ય દેખાતો હતો. અકુશાન સરહદપરે એક વાર બળવાળોરોને કૂરતાથી કતલ કરાવી નાખ્યા હતા; તથા હજાર અકુશાનોનાં મસ્તકો કપાવીને તેમના સર્દારોનાં માથાં કાપી કાઢ્યાં હતાં અને બળવો યથો હતો તે સ્થાનમાં તે શત્રુનાં કપાયલાં મસ્તકોનો એક મીનાર રચાવ્યો હતો. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે તેને વિષમયોગથી મારી નાખવામાટેનો પ્રયત્ન કરાયો હતો ત્યારે પણ તેણે એવી જ કૂરતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો; છતાં પણ અનેક પ્રસંગે તેણે જે દયા, અનુકમ્પા તથા મનુષ્યત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો તે સર્વથા અદ્વિતીય હતો અને એ કથનની સત્યતા તેના ઇબ્રાહીમ દ્વિતીના કુટુંબ સાથેના તેમ જ નાદિરાખાનમ સાથેના સદ્વર્તનથી તત્કાળ આપણા બાળકોમાં આવી જાય તેમ છે. પોતાના પુત્રો સાથે તે એટલી બધી મમતાથી વર્તતો હતો કે કદાચિન્ તેની એ મમતાને કદાચિત્ વિધાતિની મમતા પણ કહી શકાય; કારણ કે, ધ્યાનરતી એ મમતા હુમાયૂનમાટે પછીથી દુર્દશાને લાવનારી જ થઈ પડી હતી; છતાં પણ એથી તેની મમતાના મહત્ત્વમાં ન્યૂનતા થવાનો સંભવ નથી. મનઃસંયમ, મનોહઠતા તથા આત્મગળતા વિષયમાં ધ્યાનર કેટલી સીમા-પર્યન્ત અદ્વિતીય હતો એ તેના મદિરાત્યાગ તથા પુત્રના જીવનમાટે આપેલા પોતાના પ્રાણના બલિદાનથી જ બહુ શકાય તેમ હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી.

ધ્યાનરે પોતાના લખેલા આત્મચરિત્રમાં વારંવાર જે નિયમોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તે જે નિયમોને નિત્ય પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ સજીવન મૂર્તિ સમાન ઉપસ્થિત રાખીને તદનુસાર જ તે વર્તતો હતો. તે લખે છે કે: “વિજયને મેળવવો અને રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવી, એ જ પ્રયત્નથી મારો ઉદ્દેશ હોવાથી એક વાર કે બે ચાર વાર પરાજય થતાં હું ધૈર્યને ત્યાગીને સ્વસ્થ થઈ બેસી રહેતો નહોતો;” અને અન્ય “મૃત્યુ પછી પોતાની કીર્તિમાં જેના યોગે કલંક લાગવાનો સંભવ હોય એવું વર્તન શુદ્ધિમાન મનુષ્યે કદાપિ કરવાનું નથી.” બાદશાહ ધ્યાનરના દર્શાવેલા આ બન્ને નિયમો પ્રત્યેક મનુષ્યે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય નથી કે શું? સારાંશ કે, તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ તથા કાળના મહદંતરના યોગે થતાં પરિવર્તનોના વિચારને ત્યાગી દેવામાં આવે, તો રણકુરંધર, રાજનીતિપટુ અને વિદ્યાસંપન્ન ધ્યાનરની બુલિયસુ સ્ત્રીજર સાથે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિવાદની શંકા વિના તુલના કરી શકાય તેમ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ધ્યાનરની યોગ્યતા બુલિયસુ સ્ત્રીજરની યોગ્યતા કરતાં પણ અધિક અભિમાનોત્પાદક છે, એવી જ અમારી માન્યતા છે. ધ્યાનર ભારતવર્ષમાં મુગલ સામ્રાજ્યનો સંસ્થાપક હોવાથી જ નહિ, કિન્તુ તેના પોતાના સમસ્ત ચરિત્ર્યક્રમથી પણ હિન્દુસ્તાનના તેની બાજી થયેલા સર્વ મુગલ બાદશાહોમાં નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ સર્વથી વિશેષ પ્રસંસનીય તથા સન્માનનીય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

જે વેળાએ બાદશાહ બાબર જન્મતનશીન થયો તે વેળાએ તેના રાજ્યનો કિંવા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમમાં મધ્યએશિયામાંની જમ્મૂદરિયા નામક નદીથી પૂર્વમાં આસામ પર્યન્ત અને ઉત્તરમાં સિયાલકોટથી આરંભીને દક્ષિણમાં રણ-થંભોર પર્યન્ત હોઈને તેના સામ્રાજ્યની ઉપજ વાર્ષિક રૂપિયા સાડા છ કરોડની હતી. (Talbot's Memoirs of Baber)

બાબરના હસ્તથી સુગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના થવાથી ઇતિહાસમાં તેનું નામ ગિરસ્મરણીય થઈ રહ્યું છે, એ સત્ય છે પરંતુ તેના પોતાના લખેલા આત્મચરિત્રના યોગે તેનું નામ વાદ્-મય અથવા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ અજરામર થયેલું છે, એ પણ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાનું છે. તે પોતે સુસંસ્કૃત હોવાથી અનેક મંત્રુ-બ્યાના ગુણદોષોની તેણે માર્મિક ટીકા કરેલી છે અને પોતાના લેખો તથા કાવ્યો અનેક સંકટોના પ્રસંગોમાં તેમજ યુદ્ધકોલાહલના મધ્યમાં રહીને લખેલાં છે. તેના લેખમાં માર્મિકતા તથા સુરસતા ઓતપ્રોત ભરેલી છે; કારણ કે, કેવળ યુદ્ધો તથા આક્રમણોના શુષ્ક તથા નીરસ વૃત્તાન્તોમાં જ તેના આત્મચરિત્રની સમાપ્તિ થઈ નથી; કિન્તુ સંસારના અનેક નાનાવિધ પ્રસંગોમાં સંપૂર્ણ કસાયેલો અનુભવી વિદ્વાન તથા બહુશ્રુત ગૃહસ્થ જેવા પ્રકારની ટીકાઓ કરી શકે છે, એવા જ પ્રકારની બાબરની ટીકાપદ્ધતિ છે. બાબર પોતે લખે છે કે: “જો શત્રુ શરણે આવ્યો હોય, તો તે શત્રુને પણ હું મારા કૌટુંબિક અથવા આત્મીયજન પ્રમાણે માનું છું અને તેની સાથે તેલું જ વર્તન રાખું છું.....આમ લખીને આત્મશ્લાઘા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી: કારણ કે, આત્મશ્લાઘાના દોષને બહારી લેવાની મારી લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા છે જ નહિ. જે જે ઘટનાઓ બનેલી છે તે સત્ય ઘટનાઓનો જ મેં મારા ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ જ પર્યન્તના મારા આટલા લેખમાં સત્ય ન હોય એવો એક પણ અક્ષર મેં લખ્યો નથી. પિતા હોય કે બ્રાતા હોય, છતાં કોઇનો પણ પક્ષ ન કરીને કેવળ નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી જ જે સત્ય છે તે જ મારી લેખિનીએ લખી દેખાડ્યું છે. સ્નેહી હોય કે શત્રુ હોય છતાં પ્રત્યેકના ગુણાવગુણોનો મેં અતિશય તટસ્થ બુદ્ધિથી જ પ્રકાશ કરેલો છે અને તેથી મારી સ્પષ્ટાક્તિમાટે મારાપર કોઇએ પણ રોષ કરવાનો નથી.” આ ઉક્તિથી બાબરની સત્યપ્રિયતા, નિષ્કપટ બાવના તથા સ્પષ્ટાક્તિ આદિ સદ્ગુણપરંપરાનો આપણને બહુ જ સારો પરિચય મળી શકે છે, એ નિઃસંશય છે.

બાબરને હાદરતવર્ષમાં આટલી સીમાપર્યન્ત વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તેણે પોતાના સૈનિકોને ઉત્તમ પ્રકારનું યુદ્ધસિદ્ધાન્ત આપીને સૈન્યમાં આદર્શ વ્યવસ્થા તથા નિયમશીલતા રાખી હતી અને તેના સૈનિકો પાસે યતુધ્ય બાણ, બાલા, ખંબર, ગદા, તથા ખંદેકો આદિ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હતાં. જો કે તે સમયની તોપો બહુ જ અપૂર્ણ અવસ્થામાં હતી, છતાં હાદરત-વર્ષના રાજ્યો તથા બાદશાહ પાસે તેમનો અભાવ હતો અને બાબર પાસે તે સમયના પરિમાણમાં તોપોનું સાધન પણ સારું હતું એટલે તોપોએ પણ તેના શત્રુઓને પરાજિત કરવામાં બહુ જ ઉત્તમ સહાયતા આપી હતી. હસ્તાદ્ અલી દ્વી નામક એક ગોલંદાજ તેના તોપખાનાનો ઉપરી હતો અને તેના વિશે બા-

બરે લખ્યું છે કે ગંગા નદીના સેતુને ઝોળંગતી વેળાયે ઉસ્તાદ અલી કુલીએ તોપોનો ઘણો જ સારો માર્યો કર્યો હતો. પ્રથમ દિવસે તેણે આઠ ગોળા છોડ્યા હતા અને ત્યાર પછી તે પ્રતિદિવસ પ્રમાત્રથી મંધ્યાકાળ પર્યંત સોળ સોળ ગોળા છોડવા લાગ્યો હતો.” બાદશાહ બાબર રાજધર્મનો તથા રાજકર્તવ્યનો કેટલી સીમાપર્યંત વ્યાવહારિક જ્ઞાતા હતો એ તેના હુમાયૂંનપર લખેલાં બે બે પત્રો ઉપલબ્ધ થયેલાં છે તે પત્રોના વાચનથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમાંનું પ્રથમ પત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“વિક્તોનો વિચાર ન રાખતાં સંકટોમાં યાહોમ ફરી પડવાના અને શસ્ત્ર-સ્ત્રોતે પરાક્રમને ગર્ભવવાના આ તારા દિવસો છે. ગમે તેવી અડચણ આવી પડે તો પણ તું પોતાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરી બતાવજે અને હિમ્મતને હારી-શ નહિ; કારણ કે, આલસ્ય તથા આસંકાયોના અવલંબનથી રાજ્ય ટકી શકતું નથી. તારી સાથે મારો બે એક બીજો વાદ છે તે એ કે, ‘આને બે ત્રણ વર્ષથી તારા તરફનું કોઈ પણ માણસ મારી પાસે આવતું નથી. મેં અહીંથી બે કોઈને મોકલ્યા છે તેઓ પણ એક વર્ષ થવા છતાં પાછા આવ્યા નથી.’ સ્નેહિ-મંડળને ત્યાગીને મારાથી આવી શકાતું નથી; એમ તું વારંવાર પોતાનાં પત્રોમાં લખ્યા કરે છે; પરંતુ એ સારી રીતે લક્ષમાં રાખી લેજે કે બાદશાહ અથવા હાકિમ થવા જેવું બીજું કોઈ પણ ક્યદાખાતું છે જ નહિ અને તેથી ‘સ્નેહિમંડળને ત્યાગીને મારાથી આવી શકાતું નથી;’ આ શબ્દો તારા મુખને શોભાવતા નથી.”

“મારા આગ્રહથી તું મારાપર પત્રો લખે છે ખરો; પરંતુ તે પત્રોને તું બીજી વાર કદાપિ વાંચી જોતો નથી; કારણ કે, જો તે પત્રોને જો તું બીજી વાર વાંચતો હોત, તો આવાં પત્રો લખીને મારાપર મોકલવાની તારી હિમ્મત યાતજ નહિ. તારા અંતિમ પત્રને વાંચતાં મારે કેટલો બધો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો છે એની તને કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે; કારણ કે, તે પત્ર સર્વથા અસ્પષ્ટ તથા અશુદ્ધ હતું. તને શુદ્ધ લખતાં આવડે છે છતાં પણ તારા હસ્તથી ઘણી ભૂલો થઈ જ ન્નય છે. પત્રમાં આટલી બધી દુર્બોધિતા શામાટે હોવી જોઈએ વાઠ ? તારા શબ્દોનો સંદર્ભ જોઈએ તેવો મળી શકતો નથી અને તેથી તારા લખવાનો આશય પણ તત્કાળ ધ્યાનમાં આવી શકતો નથી. તું પત્રમાં પોતાની વિદ્વત્તાને દર્શાવવાનો કોણ કરે છે અને તેથી જ બધો ઘોટાળો થઈ ન્નય છે. હવે પછી પત્ર સ્પષ્ટ લખજે અને સંદિગ્ધતાને રહેવા દઈશ નહિ. સરળ શબ્દોનો ઉપયોગ કરજે; કારણ કે, એથી લખનારને પણ ત્રાસ નથી થતો અને વાંચનારને ત્રાસ પણ ઓછો થાય છે. અસ્તુ: કૌન્યની નિયમશીલતા તથા વ્યવસ્થાને નળવવામાં સદા ચિન્તાશીલ રહેજે. તારા કલ્યાણને વારંવાર ચિન્તીને હું આ પત્રની સમાપ્તિ કરું છું. ‘શુક્રવાર’ તા. ૧૩ મી રબી.”

બીજું એક પત્ર ઇ. સં. ૧૫૨૮ ના નવેમ્બર માસની ૧૩ મી તારીખનું લખેલું છે અને તેમાં આશામાં હાજી બેગમ અથવા કમરપાસાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો તેમાટે હુમાયૂંનનું અભિનંદન કરીને બાબરે સમરકંદ રાજ્યને મેળવવામાટેના હુમાયૂંનને અતિશય આગ્રહ કરેલો છે; કારણ કે, સમરકંદથી આરંભીને ખંગાલ પર્યંતના અત્યંત વિશાળ પ્રદેશમાં પોતાની રાજસના દોવી

જેઠાએ એવી તેની તીવ્ર મનીષા હતી. તેણે એ પત્રમાં લખ્યું છે કે: “સંકટોની જરા પણ પરવા રાખીશ નહિ. ગમે તેવા પ્રસંગ આવી પડે તો પણ હિંમતને કાયમ રાખીને તેમાંથી પોતાના આર્ગને કાઢતો રહેજે; કારણ કે, આલસ્ય તથા વૈભવવિલાસ-અયશો આરામ-થી રાજ્ય અથવા આદશાહીનો ટકાવ થઈ શકતો નથી. તારો બ્રાતા કામરાન કાબુલનો સૂબેદાર છે તેની સાથે પ્રેમથી વર્તીને તું આટલા દૂર અંતરપર એકલો છે એ વિશે શોક કરતો રહીશ નહિ. નિત્ય એ વાર દરબાર ભરીને સર્વની મુલાકાત લેતો રહેજે; સલાહકારોની મસ્લહત સાંભળીને તદનુસાર વર્તજે અને સૈન્યનો યોગ્ય પ્રબંધ રાખવામાં કદાપિ પ્રમાદ કરીશ નહિ.” આ પત્રોથી આદશાહ બાબરની દીર્ઘદૃષ્ટિ, દક્ષતા તથા બુદ્ધિમત્તાનો કેટલી સીમાપર્યન્ત સાક્ષાત્કાર થાય છે એ સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.

સારાંશ કે, આદશાહ બાબરના આદર્શ ચરિત્રનું જેમ જેમ આપણે વિશેષ અને વિશેષ પરિશીલન કરીએ છીએ તેમ તેમ તેની નિર્ભીકતા, પ્રેમાળુતા, ઉત્સાહિતા, ધીરતા, વીરતા, નિશ્ચયશીલતા, આશાવાદિતા તથા ઉદ્દેશાસપૂર્ણતા સહિત અદ્વિતીય ધર્મપ્રિયતા તથા ઈશ્વરનિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણપરંપરાના યોગે તેના વિશે આપણા હૃદયમાં અધિકાધિક આદરબુદ્ધિનો આવિર્ભાવ થાય છે; બાબરમાં જે એક મોઠામાં મોટો અને અલૌકિક સદ્ગુણ તો વળી એ છે કે, તેણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં પોતાના દુર્ગુણોને છુપાવવાનો લેશ માત્ર પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી અને તેથી તેનાં ચરિત્ર ન વાંચતાં સત્યનું સજ્જન મિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભું રહે છે. આ સર્વ કારણોનો એકત્ર વિચાર કરતાં બાબર આદશાહ હોવા છતાં પણ એક આદર્શ સાધુ પુરુષ હતો એમ કહેતાં અમને ચકિંચિત્ પણ સંકોચ નથી થતો. બાબરનું મૂળ નામ જહીરૂદ્દીન હતું; ‘જહીર’ એટલે સહાયક, સંગી અથવા મિત્ર અને ‘દીન’ એટલે ધર્મ; અર્થાત્ જહીરૂદ્દીન એટલે ધર્મસહાયક, ધર્મસંગી અથવા ધર્મમિત્ર એવા શબ્દના અર્થો થાય છે અને બાબરના સદ્ગુણોને જોતાં ‘યથા નામા તથા ગુણાઃ’ એ ઉક્તિ બાબરના નામમાં સાર્થક થયેલી દેખાય છે. એટલે કે, તે ધર્મસહાયક હતો, ધર્મસંગી હતો અને ધર્મમિત્ર પણ હતો; યુદ્ધમાં બાબર એટલે કે સિંહ હતો અને અમો તો આગળ વંધીને એટલે સૂધી બાલવાનું સાહસ કરીએ છીએ કે તે ઇસ્લામ ધર્મનો ઝળહળતો પ્રકાશ-‘નૂરે ઇસ્લામ!’-હતો અને એ કારણથી જ મસ્તુત નવલકથાનું ‘આદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ!’ એવું શુભ નામાબિધાન રાખવામાં આવ્યું છે. અસ્તુ: આદશાહ બાબરની જીવનયાત્રાની સમાપ્તિને આજે લગભગ ૪૦૦ વર્ષ જેટલો કાલાવધિ થઈ ગયો છે; મુગલિયા આદશાહીનો અંત થયો છે; મધ્ય એશિયામાં પણ ત્યાંના તુર્કો રશિયાના તાબામાં ગયેલા હોવાથી મુગલોના નામનો ધ્વનિ સંભળાતો બંધ થયો છે. અને બાબરના વંશનો પણ વિનાશ થઈ ગયો છે; છતાં બાબરનો ચરિત્રગ્રંથ તથા બાબરનો કીર્તિદુર્ગ અઘ્વાય

તે વેળાયે રાત્રિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો અને અંધકારે વિશ્વમાં પોતાના અધિકારને વિસ્તારવા માંડ્યો હતો, મકબિરાના આંતરિક ભાગમાં આલમખાનની કબ્ર પાસે બેઠેલી નાદિરા કબ્રપર શ્રદ્ધાવતી હતી અને તેની પાસે ગુલંદામ ગંભીરતાથી મૌન ધારીને બેઠી હતી એમ કબ્રપર બળતા દીપકના પ્રકાશમાં હુમાયૂંન તથા કુમરપારાના જોવામાં આવ્યું. નાદિરાના પવિત્ર કાર્યમાં તત્કાળ વિદ્ય ન નાખવાના ઉદ્દેશથી હુમાયૂંન તથા કુમરપારા બહાર જ ઉભાં રહ્યાં. થોડી વારમાં જ ગુલંદામના ગીતારના તારોનો ઝણકાર અને તે સાથે નાદિરાના મધુર કંઠમાંથી નીકળતા નિમ્ન લિણિત પવિત્ર સંગીતનો ધ્વનિ તેમના શ્રવણોમાં પ્રવેશવા લાગ્યો:-

ગજલ

“જો હવેં તેરી રહમતકે ચમનમેં અય ખુદા શૂલ;

સરતાજ શૌહરકે મેરે વો હોવેં અતા શૂલ.

શબૂ, રહયાન, સમન ગુલ-જો હવેં

જો બાગમાં થા બાગે મહબ્બતકા બાવફ;

તો ચલબસા અબયે રહેં કયા અયસા ખિલા શૂલ?—જો હવેં

તારાજ નાદિરાકા ઉમ્મીદે ચમન હુવા;

શબૂ, રહયાન, સમનગુલ!

ગુલ્યાનિ ચમનમેં ન કોઈ બાકી રખા શૂલ”-જો હવેં

ગંભીરતાની પ્રતિમા સમાન મકબિરા અથવા સમાધિગૃહમાં આ ગંભીર સંગીતથી એક પ્રકારની વિલક્ષણ શોકોત્પાદક ગંભીરતાની છાયા છવાઈ ગઈ અને હુમાયૂંન તથા કુમરપારાનાં અંતઃકરણોમાં સહાસ યોગમ તથા અલ્પઅમાનનના મરણનો શોક સજીવન હોવાથી તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અવિરલ ધારાનું પતન થવા લાગ્યું.

નાદિરાના ગંભીર સંગીતની સમાપ્તિ થતાં ગુલંદામે નાદિરાને સંબોધીને કહ્યું કે: “અસ્મતપનાહ નાદિરા યોગમ હવે આપણે મહલમાં ચાલીએ તો ઠીક; કારણ કે, આજની રાત્રી તે રાત્રી તારીક છે અને મોડું પણ થઈ ગયું છે.”

“ગુલંદામ, આજે કોણ જાણે શા સબબથી અહીંથી બહારની અને મહલમાં જવાની મારી બાદિશ જ થતી તથી અને તે દિવસે કુમરપારાએ આશામાં જે ગજલ ગાઈ હતી તેનું અને અત્યારે વારંવાર સ્મરણ થયા કરે છે. નાદિરા ખાનમે પોતાની મનોભાવનાને વ્યક્ત કરી બતાવી.”

“તે કઈ ગજલ, યોગમ સાહબા? ગુલંદામે પોતાને તે ગજલનું સ્મરણ ન હોવાથી પૂછ્યું.

નાદિરાએ તેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે ગજલની નીચે લખેલી બે પંક્તિઓ ગાઈ સંબળાવી:—

“ન જિન્દગીમેં કલી હો ફરકત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે;”

“અને નમરકે લી દૂર તુર્ખત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે!”

“ પણ તેથી મહાસમાજ ન આવવાનું કંઈ કામથી ?” શુભંકરે તાદ્રિશતા
રોહને ધમકાવતા આશયથી કહ્યું.

“ કામથી એટલે કે આજે મારી સ્વહુ આ વિદ્યાને વિરમમાંથી નીકળીને
આત્મક થવાની છે; આ તાદ્રિશ આજે આ ક્ષત્રી તહાનને હમેશાને માટે ઊણી
જવાતી છે અને આ તાદ્રિશની તુર્ણત આ તુર્ણતની પાસે જ બંધાવાતી છે !”
તાદ્રિશને મહાસમાજ ન આવવાનું કામથી દર્શાવ્યું.

કાને એક બાંદીની ગોદમાં બેસાડીને અંદર ગઈ અને ત્યાર પછી હુમાયૂંન પણ અંદર જઈ પહોંચ્યા. નાદિરા તથા ગુલદામ તે રાજદંપતીને અચાનક આંખીને વખતે આવી પહોંચેલા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થવા સાથે પ્રસન્ન પણ થઈ અને નાદિરાએ તે રાજદંપતીને સંબોધીને ક્ષીણ સ્વરથી કહ્યું કે:—

“રાહનશાહ સલામત અને બાદશાહ બેગમ ! મારી જિન્દગીની આ છેલ્લી ઘડીએ આપ અહીં આવી લાગ્યાં છો એટલે આપની આ આમદને હું આસારે બખ્તાવરી માનું છું. હવે આપના કદમોમાં મારી એટલી જ ગુન્નરિશ છે કે મારી સ્વહ પરવાન કરી જાય એટલે પછી મારી લાશને આ મકબિરામાં અને અત્યારે હું બેઠી છું તે જ જગ્યામાં દફનાવીને તુર્બત બંધાવી મારા શૌહરની તુર્બત તથા મારી પોતાની તુર્બતપર સરેશામ રોજ ચિરાગ બાળવાની તેમ જ ફૂલ ચઢાવવાની વ્યવસ્થા કરાવજો તેમ જ મારી કબ્રપર હલમા પાસે કલા મુલ્યાહ વંચાવજો. બસ, મારી એટલી જ આખિરી તમન્ના છે અને આપ મારી એ તમન્નાને પૂરી કરશો એવી મારી ખાતિર જમા હોવાથી પરવરદિગાર આપને હુમેશા શાદમાન રાખે એવી દુવા આપીને હું હવે પાકપરવરદિગારની બંદગીમાં મરાગૂલ યાઉં છું અને આ ફાની જહાનને થોડા જ વકતમાં છોડી જાઉં છું !”

નાદિરાના મુખમાંથી નીચે પ્રમાણે પરમેશ્વરનાં નામોનો ઉચ્ચાર સંભળાવા લાગ્યો:—

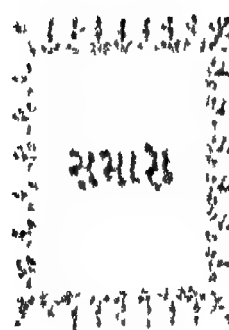
“અલ્-રહીમ, અલ્-બાદરો, અલ્-કરીમ ગફૂર;
અલ્-વદ્દ, અલ્-ગાફિરો, અલ્-હાકિમ દાદાર !
તૌબા આજ ફગૂલ તું, અલ્-ગફૂર તબ્વાબ;
જેથી મારી રહને, થાય ન કંઈ અન્નબ !
યા અહ્મદો, અલ્ વકીલ, તું જ હિમાયતદાર;
તારો છે બસ આસરો, તું ઉતારજો પાર !”

ન્યાં સૂધી જિવ્હામાં ચેતનશક્તિ હતી ત્યાં સૂધી નાદિરાએ પ્રમુનામસ્મરણના વ્યવસાયને ચાલુ રાખ્યો અને ત્યાર પછી કમરપાસાની ગોદમાં મસ્તક મૂકીને તે મનોગત નામસ્મરણ કરવા લાગી. હુમાયૂંને કેટલાક ગુલામો તથા કેટલીક બાંદીઓને બોલાવીને બહાર ઊભાં રહેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. નાદિરાએ જીવન તથા મરણ વચ્ચેની સ્થિતિમાં બહુધા સમસ્ત રાત્રિ વીતાડી દીધી અને જ્યારે ભૂમિ મોતી તથા ચાંદીની થઈ જાય તો પણ જેની આગળ તેનો કશો હિસાબ નથી હોતો એવો ‘સલાતુલ ફજર’ એટલે કે સવારની નમાજનો સમય થયો અને મસ્જિદના મીનારપરથી સુઅન્નિજનના મુખમાંથી નીકળેલા “અલ્લાહો અકબર ! લાઇલાહા, ઇલ્લિલાહ !” એ પ્રમાણેનો પવિત્ર નાદ સંભળાયો તેજ વેળાએ અચાનક નવીન ચેતન આવતાં નાદિરાએ પણ પોતાની જિહ્વાથી એ પવિત્ર શબ્દોને ત્રણ વાર ઉચ્ચાર્યા અને તે ઉચ્ચારતાંની સાથે જ તે જન્મતની દૂર જન્મતનશીન થઈ ગઈ.

પ્રથમ નાદિરાની લાશને મદાસયમાં લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં ધાર્મિક
ત્રિધિ કર્યા પછી હુમાયૂને તે લાશને જતાલમાં પધરાવી ઇજ્જતો શાનથી તેજ
મસ્જિદમાં પહોંચાડી ત્યાં જ દફનાવી અને ત્યાં એક સારી મુશોબિત કબ્ર
જમાવી દીધી. હુમાયૂને ક્રેશ પ્રબંધ અનુસાર ઈ. સ. ૧૮૫૭માં મુગલિયા
સંહતરાદ્દતનો અંત થયો ત્યાં સુધી આલમખાન તથા નાદિરાખાનમની તુર્બ-
સોબર સંખ્યાકાંઠે ચિરાગ પ્રકાશીને પુષ્પ ચટાવવામાં આવતાં હતાં. નાદિરાની
તુર્બતપર હુમાયૂને જે લેખ કોતરાવ્યો હતો તેનો આશય આ હતો:-

“તરવીરે રૌનક નિન્દાથી લે મેદરો માહુશી;

જે કબ્ર હય હસ નાદિરા અસ્મત પતાહુશી!”

પેટ્ટે રાસકોપ સિદ્ધ થાય.

આ ધડીયાલ ખીસામાં રાખવાનું વળું મળ્યું છે. ૨૦ વરસ સુધી ચાલે છે. એમાં ૬ જુવેલ નંગ જડ્યા છે. એકવાર ચાવી દીધાથી ૩૬ કલાક ચાલે છે. કીં ૪-૦-૦ વીકલી એક વખત ચાવી લગાડવાથી આઠ દીવસ ચાલે છે ગેરંટી વરસ ૬ કીં ૩ ૯ અને ૩ ૧૨ મહારાજ વાય આ ધડીયાલ ફેન્સી ડાયલની બહુ ખુબસુરત અને મળ્યું છે. ગેરંટી વરસ ૬ કીં ૩ ૬-૮-૦ મહારાજો વાય ધડીયાલ બહુ ખુબસુરત અને મળ્યું છે અને ૬ જુવેલ લાગેલા ફેન્સી ડાયલન છે ગેરંટી વરસ ૬ કીં ૩. ૬ રીસ્ટ વાય આ ધડીયાલ હાથની કલાકપર ખાંધવાની છે. ગેરંટી વરસ ૪ કીં. ૩. ૬ અને ૩. ૮.

અંધારા ધરના ઉજેલા રેડીયમ વાય.

આ ધડીયાલ નેવામાં સુંદર મળ્યું તકાઉ અને એક એવી કારીગરી કરેલી કે જેથી અંધારામાં પણ ટાઇમ સાફ માલુમ થઈ જાય. ગેરંટી ૮ વરસની કીં. ૬-૮-૦ રિસ્ટ વાય આવેજ કીં. ૩. ૬-૮-૦.

ભગવતદર્શનની વીંટી.

આ વીંટીમાં રાધાકૃષ્ણ, ચીરલીલા, માખલુચોરી લીલા, મહાદેવ પાર્વતી, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા સહીત નાગલીલા, યમુનાજી, શ્રીનાથજી, ચાર ધામ-અંદ્રીનારાયણ, જગન્નાથ, દુવારકાનાથ ઇત્યાદિ જુદી જુદી વીંટી-માં દર્શન આપે છે. ૧૨ વીંટી જરમન સીલવરની કીંમત ૧-૧૨-૦ પીતલની ૧૨ વીંટી ૩. ૧-૮-૦ તાર શીખવાની કેમી થોડી ઇંગ્રેજ ખેલેલા માણસ આનાથી તારમાસ્તર તુરત થઈ જાય છે. કીં. ૩. ૨-૮-૦

શીશુપાલથી દેશ અને શ્રીકૃષ્ણથી હેત.

એમાં એક ડાખલાના અંદર રૂકમણીજીનું ચિત્ર હાથ જોડેલું છે. અને એક વીતરના મંદીરમાં એક તરફ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ અને ખીજી તરફ શિશુપાલની તસવીર છે, જ્યારે તમે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું ચિત્ર રૂકમણીની મૂર્તિ-ને સામે કરશો તો તેજ વખત રૂકમણીજી હાથ જોડીને સામે હિલા રહેશે. અને જ્યારે શિશુપાલની તસવીર સામે કરશો તો તેજ વખત મુખારવિંદ શીરાવી લેશે. એ આશ્ચર્ય દેખીને વધારે આશ્ચર્ય માને છે. કીં. ૩, ૨.

વાસુદેવ ખાલા પિતળના.

એ ખાલામાં વાસુદેવજી શ્રીકૃષ્ણને ગોળામાં લીધા છે. એ ખાલામાં જુદી ભરવાથી જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના ચરણને નહીં લાગે ત્યાં સુધી એક ટું પણ નહીં નીકળે અને જ્યાં ચરણ રૂપરંગ થયું કે એક ટીપું પણ પાણી ખાલામાં રહેશે નહિ, ન જાણે કઈ તરફથી નીકળે છે. જોનારને વિસ્મય વાય છે. કીં. ૩. ૧૧૧. જો માલ પસંદ ન આવે તો ચાર દીવસમાં પાછો સમીક્ષ કરી દેજો.

ગનેશ ટ્રેડીંગ કંપની ગોલપારા-મથુરા.

રાજા મહારાજાઓ,

નવાળ સાહેબો, નામદાર સરકારના ધારાસુલાના ઝોનરેબલ મેમ્બરો, સેશન્સ જલ્લે, ઈર્નલો, મેજસ્ટ્રેટ, ડેપુટી, નામદાર લેટ વોઇસરાયના લેટ ઝોનરરી એ. ડી. સી. પોલીટીકલ એજન્ટ, સરકારી સીવીલીયન ઓફીસરો, યુરોપીયન સીવીલ સરજન્ટનો, એમ. ડી. ની ડીગ્રી ધરાવનારા મોટા ડોક્ટરો તથા દેશી અને યુરોપીયન અમલદારો અને ગૃહસ્થોમાં બાદશાહી ચાકુતી નામની જગજગદેર દવા બહુ વપરાય છે એજ તેની ઉપયોગીતાની નીશાની છે-ગવર્નમેન્ટ લેબોરેટરીમાં આ રજવાડી દવા એનાલાઈઝ થયેલ છે.

બાદશાહી ચાકુતી

જમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે. પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. આ રાજવંશી ચાકુતી વીર્ય વીકારના તમામ વ્યાધી મટાડે છે અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઈ આપનાર અને નળલા માણસને પણ બુવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈ પણ જાતની પડે-છત્તી જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકતા રૂપીયા દશ.

બાદશાહી યુનાની લેપ

ઉમંદા દવાઓમાંથી આ લેપ બનાવેલ છે. ખરૂં પુરૂષાતન લાવવા માટે આ લેપ ફતેહમંદ ઇલાજ છે. ઝાંસ એકની ડબીના રૂપીયા આઠ.

ડોક્ટર કાલીદાસ ચાતીરામ-

રાજકોટ-કાઠીયાવાડ.

મહાત્મા ખાસેથી ચળેલી અલુલાવ સિદ્ધ દવાઓ.

મક્ત! વીર્ય દીપીકા. મક્ત! !

નીચે બતાવેલાં કોઈ પણ કારણથી ઓછું થયેલું અગર બીલકુલ શુભાવેલું પુરુશાતન પાછું આવે છે:—

૧ પેશાબ કરતી વખતે, પહેલાં અગર પછીથી ધાતુ જવાથી. ૨ સંસારસુખમાં ઘણું લુપ્થ રહેવાથી. ૩ નાદાન ઉંમરમાં કુટેવથી. ૪ ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે ઓછી શકતી નરમ પડે છે.

પરંતુ ઉપરની દવા વાપર્યાથી ધાતુનું પાતળાપણું, જાણમાં અગર સ્વપ્નામાં ધાતુનું ખલીત થવું, મગજમાં ચક્કર આવવાં, આંખે અંધારાં આવવાં, ચાદદાસ્તનું કસી થવું, આંખોનું તંજ કમી થવું, હાથપગ તથા કમરમાં કળતર થવું, લુપ્થ નહીં લાગવી, ગાડો સાફ ઉતરવો નહીં, શરીરનું સુકાવું. કવખતનું ઘડપણ અને છેવટમાં થતો ક્ષય, વાઈ, આંચકી તથા દીવાનાપણું વીગેરે મટી જાય છે.

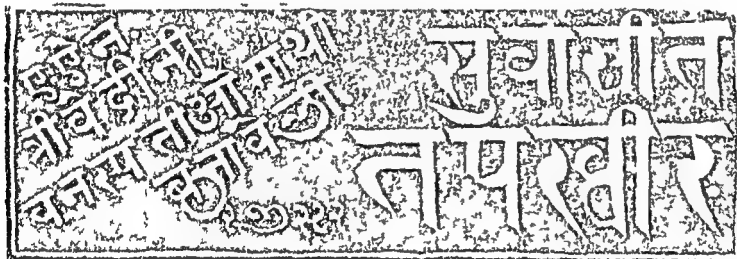
અમોને રૂબરૂમાં મળવાથી ગરીબોને મક્ત આપવામાં આવશે અને બીજાઓને પંદર દિવસની દવાના (ખાવાની અને માલીસ કરવાની) રૂ. ૩ અને માસ ૧ ના રૂ. ૫ આપવા પડશે. એક માસ વાપર્યાથી જીંદગી સુધી આરામ રહેશે. કી. રૂ. ૫ પોસ્ટેજ ભરું.

જો વિશ્વાસ ન આવે તો અમારી રૂબરૂમાં દવા વાપરી ખાત્રી કરી આપીશું. આ દવામાં રસાયણ નથી, જેથી કુટી નીકળવાની બીલકુલ ધારતી રહેતી નથી. રૂબરૂમાં સરદીફીફ્ટો જેવા ખુદલાં છે.

જવાબ માટે દીકીટ બીડવી.

શા. વાડીલાલ મોતીલાલ ખાલખીવાળા, એલ. ટી. એમ.

૬૦ લુણસાવાડે અમદાવાદ.

ના સુંઘવાથી ઝામર-નાં સણકા, આધા-શીશી, પીનસ, શરદી કે ગરમીથી દુખવું મસ્તક, નાકના ઊંડ, દાઢનું કળતર એકંદરે

કંઈથી મસ્તક સુધીના થતાં દરદો તરતજ મટાડે છે.

કીંચત રીશી ૧ ના છ આના. ડબ્બનના રૂ. ૩૫૫.

સુવાસીત તમ્બાકુની ગોળીઓ-પેટનો અપચો, વાયુનો ગોળો, દમ, ખાંસી ઉપર અકસીર ઇલાજ છે. કીંમત પેકેટ ૪૮૦ ગોળીનાનો રૂ. ૧, ડબ્બનના રૂ. ૧૦.

ત્રિવેદીના રૂદોક્ષમાં બનતી ઓડીનરી-છીકણીના ડાળાના એક રતલના બાવ-સાદી માંગલોરી, રૂ. ૫). સુગંધી મદ્રાસી, રૂ. ૫). કસ્તુરીની લાલ, રૂ. ૩. સાદી મદ્રાસી, રૂ. ૨. કાળી ગુલાબની, રૂ. ૨. લાલ ગુલાબની, રૂ. ૧૫. પીળી કેવડાની, રૂ. ૧૫. કાળી ઘુટેલી રૂ. ૧૫. પીળી દુળેલી રૂ. ૧) તથા ખાવાનો સુવાસીત તમ્બાકુનો દાણો રતલ ૧ ના રૂ. ૫) થી રા. ૧ થી ૧૫ સુધીનો દરેકનું પોસ્ટેજ ભરું. વધારે માહિતી પત્રથી પૂછવી.

એ. એન. ત્રિવેદી છીકણીવાળા.

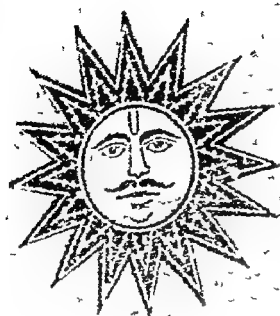
હેડ આફીસ

બ્રાંચ આફીસ

અમદાવાદ માંડવીની પોળ

સુરત ચંદિદા પુલ.

સુપ્રસિદ્ધ “સૂર્ય છાપ” કેસર.

આજકાલ દેવપૂજન અથવા અન્ય કામો માટે અસલ શુદ્ધ કેસર મેળવવું મહા કઠિન છે એટલા માટે સમસ્ત ધાર્મિક લોક અને અસલ ઉત્તમ ચીજ આહનારાઓ અમારા કેસરનો ઉપયોગ કરે છે. સર્વ સન્નતોને નિવેદન છે કે.

અશુદ્ધ નકલી કેસરથી બચો.

જો તમારે અસલી શુદ્ધ કેસર જોઈતું હોય તો અમારે સાંથી મંગાવો. એકવાર કામ પાડવાથી અમારા કેસરની ઉત્તમતાનો પરિચય તમને થશે. અમને પ્રશંસા કરવાની કંઈ જરૂર નથી, કારણ કે.

સૂર્ય છાપતું કેસર—દેવસંદિરોમાં ઉત્સવો ઉપર અને રાજમહારાજાના દરબારમાં તથા લોકોના મોટા મેળાવડાઓમાં આજ પોણોસો વરસથી વપરાય છે.

અડધો ઓંસ કેસર છુટક મળશે. બહારગામવાળાને વી. પી.થી મોકલવામાં આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું:—જોસ. નારાયણની કંપની,

૨૧, હમમ સીટ કોટ—મુંબઈ.

ત્રાણ ચંદ્ર છાપનું કુદરતી કેસર વાપરો.

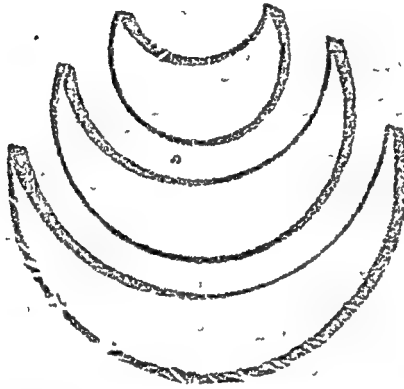
મુંબઈ તથા દેશાવરોમાં, તથા રાજરજવાડામાં અને મંદીરોમાં
લગભગ ત્રીસ વરસ ઉપરાંત વખણાયલું અને જાણીતું

તદન ત્રાણ અને ચુટી કાઢેલું

ત્રાણ ચંદ્ર છાપનું પવિત્ર

કેસર

રજસ્ટર

ટ્રેડ માર્ક.

ઉપર લખેલી છાપમાં કાંઈ પણ જાતની અપવિત્ર
ગ્રીજની મીલાવટ બીલકુલ નથી. તેના માટે સારાં સર્ટીફિકેટો
અને હંચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક વખત વાપરવાથી
ખાત્રી થશે.

બજારમાંથી ખરીદ કરતી વખતે ડબ્બાની ઢાલ તથા
પેકીંગ ખરાબર તપાસી લેવી નહીં માલથી સાવધ રહેવું.
બજાર દગાવાળા માલના અમો કાંઈ પણ રીતે જોખમદાર નથી.

બીજી પણ દરેક જાતની કેસર અમારી દુકાનેથી જથ્થા-
બંધ તથા છુટક મળશે.

બહારગામના ઓર્ડરો-વીં પીંથી મોકલવામાં આવે છે.

કાં. ખટાઉ લધાની કું.

કેસરના વેપારી અને કમીશન એજન્ટ.

માંડવી વડગાદી નં. ૩ મુંબઈ.

સુખસંચારક કંપની (મથુરાંની)

અજબ વસ્તુઓ.

સુધાસિન્ધુ

આ એક એવી ઔષધિ છે, કે જેની ૧ શીશી તે પ્રત્યેક ગૃહસ્થે મંગાવીને ઘરમાં રાખીજ મૂકવી જોઈએ. આ દવાની પરીક્ષા ૩૦ વર્ષોથી થઈ ગઈ છે અને સરકારમાં તે રજીસ્ટર થયેલી છે. પીવામાં આ દવા સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ તે ખુશીથી પીએ છે, ભારતવર્ષનાં અગ્રેસર છાયાંએ અને જાણીતા વૈદ્ય ડાક્ટરોએ પણ એ દવાનાં વખાણ કર્યો છે. આ એકજ દવાથી—કફ, ખાંસી, ઝાડા દમ, શૂલ, સંઘ્રહણી, આંતસાર, અમુઝણુ, શરદીનો તાવ, ઈન્ફલ્યુઅન્સા, બાળકોને થતા પીળા ઝાડા, દૂધ પાછું કાઢવાની પીડા વગેરે રોગો કશા અનુપાન વિના દૂર થાય છે. શીશી એકના ૮ આનાં ટપાલ ખર્ચ ૧ થી ૨ સુધી ૩ આના.

દુદ્ધગજ કેસરી

અથવા ૨૪ કલાકમાં દાદરને હઠાવનારી દવા કશી વેદના કે તકલીફ વિના દાદરને જડમૂળથી દૂર કરનારી આ દવા છે. કીંમત ૧ શીશીના ૪ આના, ટપાલ ખર્ચ જુદું. ખાર ખાટલી લેનારને રા રૂ. ટપાલ ખર્ચ માફ.

બાળસુધા

દુર્ગંધ અને કસેતાકત બાળકોને માટે સર્વોત્તમ શીશીના આના ૧૨ ટપાલ ખર્ચ ૦=

દેવનાં દર્શનની વીંટીયો—આ વીંટીઓમાં શ્રીરામ પંચાયતન, શિવપંચાયતન, શ્રીરાધાકૃષ્ણ, શ્રીનાથજી, શ્રીદત્ત આદિ દેવોનાં દર્શન કરી શકાય છે. કીંમત ૩૦૦નો રૂ. ૧૫૦ અડધો ૩૦૦થી ઓછી વીંટીઓ મોકલવામાં આવશે નહિ.

શ્રીવાસુદેવ ચાલા—આ ચાલામાં એક અપૂર્વ કરામત

એક સાથે રૂ. ૧૦ ની ખરીદી કરનારને રૂ. ૨) નાં નોંધેલા ભેદ.

રતન લોડનું રમખાન	...	૨-૮	છગર કે ડીગર	...	૨-૦
મુશકીન આશાન...	...	૨-૮	મનોરમા સચિત્ર...	...	૧-૮
નીમક હરામ	...	૨-૦	દુઃખી દીના	...	૨-૮
શેહેરા નહિ મેહેરા...	...	૨-૦	કોલ્ડબેક સચિત્ર...	...	૩-૦
ટોચકા સંગ્રહ	...	૨-૦	મેડોન ટેલર બળવા વખતનું	...	૧-૮
એક પશ્ચતા પ્રતાપ	...	૨-૮	ખસ તોરેજ ખાતર	...	૨-૦
વીસલાખનો વારસો સચિત્ર...	...	૨-૮	રાજના રીપુ ભા. ૧-૨	...	૪-૦
લક્ષ્મી લલજી	...	૨-૮	ડીટેક્ટીવ દેવેન્દ્ર	...	૧-૪
ઘેલાધારીનું કુટુંબ	...	૨-૦	સ્નેહવતા	...	૧-૦
બચેત દુનીયા	...	૨-૦	નદીનીકાન્ત	...	૧-૪
દુનીયા કે દોળખ	...	૨-૮	વિશ્વરંગ (કુર ના. વી. કે.)...	...	૧-૦
નુરજહાન	...	૧-૦	સ્વેતભાનુ	...	૧-૮
ભુંડાનો ભેદ	...	૨-૦	પ્રભાત ઐતિહાસીક	...	૧-૮
મેચીમકરો	...	૨-૦	અલકાનો પ્રવાસ	...	૧-૮
સોનારણ	...	૩-૦	ભદ્રમલદ્ર સચિત્ર	...	૧-૮
રૌનક મહાલ	...	૨-૮	અનુપ કુમારી	...	૧-૮
સુલતાના	...	૪-૦	બ્રહ્મચારિણી	...	૧-૮
દુઃખી દાદીબા સચિત્ર	...	૫-૦	આનંદ મંદીર	...	૧-૮
ધર્મોત્તમ અદ્ભૂત નોવેલ	...	૭-૦	સહેનશાહ બહાદુર	...	૧-૦
કુસુમ કળા રસીક નોવેલ	...	૩-૮	મહારાષ્ટ્રી કથાકુંજ	...	૧-૦
કુખનું વહાણ (રવીન્દ્રનાથ)...	...	૩-૦	ઉમાજી નાયક	...	૧-૦
ગુલઝાર...	...	૨-૦	સતી ત્રિવેણી	...	૧-૮
મહેરે અદ્ભૂત	...	૨-૦	બપાનીસ બસુસ	...	૧-૮
ઝેહરે કાતીલ	...	૧-૮	સુધરેલી સીતા	...	૧-૮
દોલતે દુનીયા	...	૨-૦	ચાંદબીબી સચિત્ર	...	૧-૮
હકદારનો હક	...	૧-૮	જનાનખાનાની બીબીયો	...	૧-૮
સ્નેહમાં સંકટ	...	૧-૮	રજ્યા બેગમ	...	૧-૦
તકલીદી તાજ (મસરેક)	...	૩-૦	ચક્રવર્તી બાપા રાવળ	...	૧-૦
ખુબસુરત પાદશા બેગમો	...	૧-૮	પદ્માખ્યાન	...	૧-૦
તકલીરની તકલીફ (મસરેક)...	...	૨-૮	ગુલઝારે સ્ત્રી ચરિત્ર	...	૧-૪
એક અબળાનો કોનો	...	૧-૮	ક્રીસમતની ક્રીસ્ટી	...	૧-૮
જગતનો ફારો	...	૨-૦	ચાત્રી ઉરમીલા	...	૧-૮
કુદરતનો કહેર	...	૨-૦	સશિખાબા યાને બચકર મઠ.	...	૧-૦
સીતમગર	...	૨-૦	પદ્મલતા કંઠકમાં ગુલામ	...	૧-૧૨
હમસીર કે સમસીર	...	૨-૦	કુખ્ય ખંજર	...	૧-૦
સુંદરી (એક સીરોમણી સતિ)	...	૧-૦	તલવારની ધાર	...	૧-૦
જયા સસારીક કથા	...	૧-૦	નુરે નજર	...	૧-૦
મણી અને માધવ	...	૧-૦	આચાર દર્શન	...	૧-૪
કશલાલના કાવત્રા	...	૧-૦	પુત્રધર્મ	...	૦-૧૨
બાગ્યહીન કુસુમ...	...	૧-૪	કન્યા વિક્રમ	...	૧-૪
મોહીની ઉત્તમ નવલ કથા	...	૧-૦	સદ્ વિદ્યાના કળ...	...	૦-૧૨
સત્યધર્મ જ્ઞાન શીક્ષા	...	૧-૮	વાર્તા વિહાર	...	૧-૦
ટોડ રાજસ્થાન બન્ને ભાગ...	૧૦-૦	૦	આંતર ધ્વની	...	૧-૪
શાન્તિદા ધણીજ બેધક	...	૦-૧૨	સંસાર યાને સુધા	...	૧-૦
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	...	૨-૦	નીતિલતા કુંજ	...	૧-૦

એલ. એમ. ઠક્કર કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

એક સાથે રૂ. ૧૦ ની ખરીદી કરનારને રૂ. ૨) નાં નોલેટો લેટ.

અંગના કે દેવાંગના (નોલેટ)	૧-૧૨	સંસાર સંગ્રામ બા. ૧-૨ ...	૩-૦
આબકાલનું હિંદુસ્તાન બા. ૧-૨-૩	૬-૧૨	કલ્યાણી (ઐતિહાસીક) ...	૨-૦
દગાબાજ દુનીયા (સચિત્ર)...	૨-૮	બેગમ મહાલ બા. ૧-૨
પીસાય સંહાર બા. ૧-૨ સચિત્ર	૫-૦	પરાક્રમની પતાકા...	૨-૦
ખુન કે જાદુ સચિત્ર ...	૧-૦	તારા મુંદરી ...	૩-૦
લેફ્ટ ખુન ...	૧-૧૨	બચંકર ભટ્ટ સચિત્ર ...	૨-૮
બચંકર પ્રાયશ્ચિત... ..	૧-૧૨	લતા લલિતા બા. ૧થી ૫ સચિત્ર	૫-૧૨
લલિત પ્રભા	૨-૦	બાગ્ય ચક્રનો મહામંત્ર ...	૨-૦
મધુમાલતી	૧-૧૨	કંગાલ કેદી બા. ૧-૨ ...	૪-૦
વસંતવિજય	૧-૧૨	બાગ્યદેવીની બચંકરતા ...	૧-૮
રાક્ષસોની રતિ ફીડા ...	૨-૮	સ્વર્ગમાં રાયતાન... ..	૧-૮
સંતપ્રશયનાન બા. ૧-૨-૩	૫-૦	સંસાર કે નકાગાર ...	૧-૮
કાળત્રીનું ખુનીખંજર બા. ૧-૨	૫-૦	બાગે રાયતાન	૨-૦
તરણ તપસ્વિની બા. ૧-૨...	૫-૦	મુરાદેવી બા. ૧-૨-૩ ...	૫-૦
રણવેલા જરખુલો બા. ૧-૨	૪-૦	રતિશાસ્ત્ર યાને કોકશાસ્ત્ર ...	૩-૦
જુહી નહીમ દુરજતીધરા.	૨-૮	રત્નમંજરી (નવલકથા) ...	૧-૧૨
કલંદરની કઠાર બા. ૧-૨-૩	૭-૦	મહાકાળીનું ખડગ ...	૨-૦
ખવાનીનો ભોગ બા. ૧-૨...	૩-૦	કિશોરસિંહ બા. ૧-૨-૩ ...	૭-૮
સતિ દેવાંગના	૧-૦	રાત્ર દેવીદાસ
અકબર રાજ રહસ્ય બા. ૧-૨	૩-૦	રજપુત વીરસ કથા ...	૧-૦
શાહ અકબરનો જમાનો ...	૧-૮	રેનેહ સૌભાગ્ય	૧-૦
આઈને અકબરી	૧-૦	બગદાદનો બાદશાહ ...	૨-૦
ક્રીમીયાગરની કન્યા	૧-૦	ઓખામંડળના સુરવીર વાવેર.	૧-૦
અનાયબાળા	૧-૪	છંદાંડનો ઐતિહાસ ...	૩-૦
મુકુતમર્દન હૃદય ભેદક ...	૧-૦	કુસુમકાન્ત	૧-૧૨
કલંકી ૧ કન્કેલ	૨-૧૨	સૌન્દર્ય ન્યાળા બા. ૧-૨...	૩-૦
મધુર મધુરી	૧-૮	અંતકારીક ગુફા બા. ૧-૨	૪-૮
કમનસી ૫ લીલા બા. ૧-૨...	૪-૦	સૌન્દર્ય વિજય બા. ૧-૨ ...	૪-૦
બકતાણી કે બામટી	૧-૮	નહીમ જમાનો	૧-૪
પિશાચીની કે પ્રેમદા	૧-૮	સંગ્રામ ક્ષેત્ર	૧-૮
મુંદર અને વિદ્વાનંદ સચિત્ર.	૧-૪	વીર રોકોડ	૨-૦
રજનીકાન્ત (નવલકથા) ...	૧-૮	કામરૂદેશની કુટીલકામની ...	૧-૮
કાસમીર અને મસરી	૧-૮	ન્યાયના ખુનમાં નીતિ ...	૨-૦
દસલાખનો દલ્લો	૨-૦	સુવર્ણ કુમારી	૧-૮
પંચાસરનો જયસીખર સચિત્ર.	૨-૦	સંસાર સેત્રજ બા. ૧-૨-૩	૬-૦
મૃગલોચની બા. ૧ થી ૭...	૧૨-૦	મણી અને મોહન	૨-૮
શ્રીમથ સંસાર બા. ૧-૨-૩	૪-૮	મારી બચંકર સંસાર યાત્રા ...	૨-૮
અમૃતમાં ઝેર	૧-૮	રાજરંગ સાર્વોત્તમ નવલકથા.	૩-૦
રમણી કે રાક્ષસી	૧-૮	હીંદુ બેદીસ્તર	૧-૦
મનોહારિણી માયા	૧-૮	કલ્પા કે લક્ષ્મી ધણીજ બોધક	૧-૦
કલંકિત કુમારીના... ..	૨-૦	ગુજરાતનો ભોળોલીમ ...	૧-૮
કામાંધ કામની	૨-૦	ઇન્દ્રકુમાર રસીક નવલકથા ...	૧-૮
અલકલ્પીનો હૃદય સચિત્ર.	૨-૦	ચંદ્રસિંહને ચંદ્રમુખી ...	૧-૪
વિપ્રમયનગર	૧-૮	પ્રાદમદેશની રાણી ખરમાપતન	૧-૦
રાજનન્દિની (ઐતિહાસીક)...	૧-૪	ડીટકીવ અમરસિંહ	૧-૦

એલ. એમ. ઠક્કર કોલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

ખરું સુખ અને ખરી ફત્તેહ.

અશક્ત અને રોગી શરીરને ઉપર ઉપરની ટાપટીપથી શોભાવવાનાં વલ્લખાં મારવામાં આવે તે કાંઈ ખરું સુખ ન કહેવાય અને બીજાની પાછળ રહી માંડમાંડ બચી જવાય તે કાંઈ ખરી ફત્તેહ ન કહેવાય. ખરું સુખ અને ખરી ફત્તેહનો આધાર તો મજબુત અને તંદુરસ્ત શરીર ઉપર જ છે. આટે શરીરની તંદુરસ્તી અને મજબુતી માટે—

પ્રખ્યાત

આર્તકનિગ્રહ ગોળીઓ

તમો વાપરો અને તમારા રોગોથીને તેની ભલામણ કરો. એ ગોળીઓનાં ઉપયોગથી હસ્તની અટકાયત મટે છે, પાચનશક્તિ વધે છે, દોહી સુધરે છે, પેસાબ તથા ધાતુના કોઈ પણ વિકાર નાબુદ થાય છે અને તેથી શરીર મજબુત, કઠોર અને દીર્ઘાયુષી બને છે.

કિંગડ ગોળી ૩૨ ની ડોઝ ૧ નો રૂપિયો ૧ એક વધારે વિગત જાણવા પ્રાઇમલિસ્ટ મળાવો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

પ્રાંચ એપીસ,
કલ્યાણદેવી રોડ—મુંબઈ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

જાદુને માથે શીંગડાં હોતાં નથી

અમલકાર દેખાડે તે જ જાદુ

“નવાબી ટોનીક પીલ્સ”

(નં. ૧)

નવાબોને, અમીરોને, શ્રીમતોને અને તેના સગાં વાપરતરને

અસાધારણ ફાયદો કરી અમલકાર દેખાડે છે.

કોઈ પણ કારણથી શુભાવેલી શક્તિ પાછી લાવે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરી વધારે છે અને ક્રાંતિવાન અને મજબુત બાંધાંતી પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવું કરે છે, સ્મરણશક્તિ સતેજ કરે છે, પાચનશક્તિનો વધારો કરે છે. કોઈ પણ રસ્તે વીર્યને ખલીત થતા અટકાવે છે. વળી નબળાઈથી થતા છાતીમાં ધબકારા, કામપર અડચી, હાથ-પગની કળતર વગેરે ઘણા રોગને દુર કરે છે.

અમુક વસાણાઓથી નવાબી ટોનીક પીલ્સ બનાવવામાં આવી છે, તેથી એક જ ડબીથી ફાયમો ફાયદો થાય છે. બનર હલકી દવાથી ફાયદો નહીં મેળવી નિરાશ થયેલાઓએ એક વખત જરૂર આ ડબી અનુભવવી.

ફીમલ ગોળી ૪૦ ની ડબી એકના રૂ. પાંચ. પોષ્ટેજ પેકેજિંગ જુદું.

લગભગ અધિકાર,

નં. ૧૯૩. કાલકાદેવી, મુંબઈ.

સ્વદેશી રો હડ ગો હડનાં ધરેણાં

ખમીસનાં બટણ સટ રૂ. ૨, વારકોટનાં બટણ સટ રૂ. ૨, કોટનાં બટણ સટ રૂ. ૨, ચંદ્રહાર રૂ. ૪, હીરાકંડી રૂ. ૪, મોહનમાળા રૂ. ૪, મગમાળા રૂ. ૨૧, ધડિયાળનો છેડો રૂ. ૨૦, લવંગીયાં જોડી રૂ. ૧૧, એરીંગ-જોડી રૂ. ૧૧, બંગડીયો જોડી રૂ. ૨, હાથનાં કડાં જોડી રૂ. ૨૧, વીંટી રૂ. ૧, રાયજુમાળા રૂ. ૪, ચેત્સી રૂ. ૪, પહોંચી રૂ. ૩,

૬૦ કમરસીયલ કે કંપની ગીરગામ મુંબઈ. નં ૦ ૪.

દરેક જાતની હાથના તેમજ પગના હારમોનીયમ પેરીસ

મેડ તથા અહીંની બનાવટના મધુર અવાજના

અમારે ત્યાંથી મળશે.

હાથના હારમોનીયમ

સીંગલરીડ રૂ. ૨૫ થી ૪૫.

દબલ રૂ. ૩૫ થી ૧૨૫.

પગના રૂ. ૧૧૫ થી ૩૫૦.

તેમજ દરેક જાતના ફોનોગ્રાફ રેકર્ડરી પાના વાંસળી વિગેરે મથુલીક્ષને-લગતો સામાન કીફાયતથી મળશે.

નિહલદાસ વસનજી, ફોનોગ્રાફ રેકર્ડ અને હારમોનીયમ

એવન્ટ ૨૧૭. કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની

મુદક અશાહુર દવાઓ.

રેડબમેકા-સાર્સપરિલા-(આયોડાઇડ) પોટાશ આઇડીન
મળવેલી-અગડી ગયેલા લોહીને સુધારવાનો ચોક્કસ ઇલાજ નાની
આટલી રૂ. ૧-૮-૦ મોટી આટલી રૂ. ૨-૮-૦

ગાંડીવ એન્ટી રૂમેટોઇડ બામ-દરેક જાતના માથાના દુખાવા
ઉપર તેમજ સંધિવા માટે ઉત્તમ ઉપાય. આટલી ૧ નો રૂ. ૦-૮-૦.

બકાલ આઇન્ટમેન્ટ-દાદરને માટે ખાસ મલમ દરેક જાતની
દાદરને માટે અકસીર ઇલાજ. આટલી ૧ નો રૂ. ૦-૪-૦

ફીવર મીક્ચર-ગમે તે જાતના તાવને માટે અકસીર મીક્ચર
ફક્ત ત્રણ ડોઝ લેવાથી આરામ થાય છે. આટલી ૧ નો રૂ. ૦-૧૨-૦.

સંજીવન મીક્ચર-ઝાડા ઉલટી કોલેરા અજીર્ણ વાયુનો ગોળો
વગેરે માટે અકસીર ઇલાજ. આટલી ૧ રૂ. ૦-૧૦-૦.

તાવની ગોળીઓ-દરેક જાતના તાવને માટે અકસીર ઇલાજ.
આટલી ૧ નો રૂ. ૧-૪-૦.

જીલાજની ગોળીઓ-ફક્ત એ ગોળીથી દસ્તનો ખુલાસો થાય
છે. આટલી ૧ નો રૂ. ૦-૮-૦.

બાલજીવન સોરથ-અચ્ચાનાં તમાચ દર્દો માટે ખાસ અનુ-
ભવસિદ્ધ ઇલાજ. આટલી ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦.

કફ પીલ્સ-દરેક જાતની ખાંસીને માટે ઉત્તમ ગો. બા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦

વીછીની દવા-વીછીના ડાંબ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે.
આટલી ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

ગાનોરીઆ ગ્રે-મુદસ-ગરમી તથા પ્રમેહને માટે અકસીર ઇલાજ.
આટલી ૧ રૂ. ૧-૦-૦.

વેજીટેબલ હેર ટોનીક-ખાળને વધારનાર તેમજ અગળને પુષ્ટિ
ખાપનાર શુદ્ધ વનસ્પતિના અર્કનું બનાવેલ તેલ. બા. ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦.

ડીપ્રેસરી પાવડર-નકાયા બાલ નાશુદ કરનાર ચમત્કારિક
પાવડર. બા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦.

દાંતની દવા-દાઢ તેમજ પેઢાના દુખાવા માટે અકસીર ઇલાજ.
બા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની

જથાળંધ તથા છુટક દવાના વેપારી.

બાહારકોટ ગણેશવાડી મુંબઈ.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપની

મુદક-મશહુર-દવાઓ.

ફિચ ઓઈન્ટમેન્ટ-અસ, ખુબલી, વગેરે માટે ખાસ મલમ.

ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૪-૦.

હિરડાઈ-સફેદ ખાલ કાળા કરવાનો કલપ. ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૮-૦.

વાળાની દવા-આ દવા લગાવવાથી વાળો આખો બહાર નીકળી આવે છે. ખા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

ચેપસીન વાઈન-ખોરાક પાચન કરી સારી ભુખ લગાડે છે. ખા. ૧ રૂ. ૧-૪-૦.

આમ્લોપેશ-આંખના ફાઈ પણ જાતના રોગ ઉપર બહુ સારો ફાયદો કરે છે. ખા. ૧ નો રૂ. ૦-૨૨-૦.

રહેગ ઓઈન્ટમેન્ટ-રહેગની ગાંઠ તેમજ વધરાવળ માટે એક સરખી રીતે ઉપયોગી મલમ. ખા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

કેમીકલ કુડ-પેટમાં થતી બરોલની ગાંઠ માટે ખાસ અકસીર ધલાળ. ખા. ૧ રૂ. ૧-૦-૦.

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ-શક્તિનો અખુટ ખજાનો. ખા. ૧ રૂ. ૧-૮-૦.

નયનામૃત-આંખને માટે ઉત્તમ સુરમો. ખા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦, -૮-૦, ૧-૦-૦, ૨-૦-૦.

દમની ગોળીઓ-ગમે તેવા જુના દમને માટે રામખાણ ધલાળ. નાની ખાટલી રૂ. ૧-૦-૦, મોટી ખાટલી રૂ. ૨-૦-૦.

કાનની દવા-કાનમાં પડતી જાલી, મેલનો ભરાવો તેમજ કાનમાંથી ચરકા નીકળવા વગેરે માટે ખાત્રી લાયક ધલાળ. ખા. ૧ રૂ. ૦-૬-૦.

બ્લડ પ્યુરીફાયર-લોહીના સુધારા માટે એક અવાજે વખણાયેલ દવા. ખા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦.

ખાટલીની કીંમત ઉપરાંત પેકીંગ પોસ્ટેજ જૂદું સમજવાનું. બહારગામ માલે વી. પી. થી. મોકલવામાં આવે છે. મંગાવનારે ગામ નામ ફેકાણું વગેરે ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખવાં.

અમારે ત્યાં ડાકતરોના પ્રીગ્રફીપશનો ઘણી સંલાળથી બનાવી આપવામાં આવે છે.

વિશેષ ખુલાસા તથા વિગત માટે પ્રાઈસ લીસ્ટ મંગાવો.

ઓરડર આપતી વેળાએ આ શુકતું નામ જણાવશો.

ભીખા કલ્યાણજીની કં

જથાજથ તથા છુટક દવાના વેપારી.

બાહારકોટ, ગણેશવાડી, મુંબઈ.

હાલના જમાનાનું બાદશાહી સેન્ટ

ગા. ના. રા. ઓ

વાપરો ઇરિપરીયલ વ્હોઇશ ઇરિપરીયલ પીલ્સ.

અતિશય જોલવાથી, આત લાખણ કરવાથી, મોટીથી જોલવાથી, તેમ જ શરીરના બીજા વિકારોને લીધે માણસોનો કંઠ ખેસી જાય છે અથવા યુક્ત જાવાથી ફાટી જાય છે; જોલવાની ઇચ્છા છતાં જોલાતું નથી. આવી વખતે અમારી “ઇરિપરીયલ વ્હોઇશ ઇરિપરીયલ પીલ્સ” લીધાથી એક જ દિવસમાં અવાજ ખુલે છે. વળી આ ગોળીનો રસ ચુસ્યા પછી ગાવાતું અથવા જોલવાનું ચાલુ રાખવા છતાં રાગ બગડતો નથી. કંઠ કોચલ જેવો સુરસિક, મધુર અને કર્ણપ્રિય થાય છે, તેમજ જોલનારને અને સાંભળનારને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પથ્ય પાળવી પડતી નથી, પણ ખોડી ન પીવામાં આવે તો જલદીથી બહુ ફાયદો માલમ પડે છે. લગ્ન વખતે, જ્ઞાતિના જમણ વખતે, દારૂખાનાની ધુણીને લીધે, તેમજ રસ્તાની ધુળને લીધે માણસોનો કંઠ ખેસી જાય છે ત્યારે “ઇરિપરીયલ વ્હોઇશ ઇરિપરીયલ પીલ્સ”નો રસ ચુસવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે.

કીંમત રો ગોળીની ડબીના આના બાર પો. પે. જુદું.

આહેવાળા ભગત બ્રધર્સ,

કાલકાદેવી, નં. ૧૯૩-મુંબઈ.

ખહાર ગામના ઓહરો
ઉપર પુરતું ધ્યાન
આપવામાં
આવે છે.

તમોને ઓખોમાલ વાળખી
લાવે જોઈતો હોય તોજ
એક વખત જુલા
કાલ લઈ
ખાની કરો.

પી. સોહન લાલની દુકાં

મો. સોહન લાલ (મોસ્ટ)
મો. સોહન લાલ અને કમીશન એજન્ટ

અમીરોડ જંકશન
રેલવે હોટલ તારો
મુંબઈ નં. ૪

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃદે,

બુકમેલર અને પબ્લીશર;

ત્રણ દરવાજા—અમમદાવાદ.

ખાસ લાલ !

ખાસ લાલ !

(૧) આ ચાલીમાંથી રૂ. ૧૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૧૧૫, રૂ. ૨૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૨૪, રૂ. ૩૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૩૭૫ તથા રૂ. ૪૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૫૨ નાં પુસ્તકો આપવામાં આવશે.

(૨) જે પુસ્તકો મંગાવવાનાં હોય એ ચાલીમાં એક બે પુસ્તકોનાં નામ વધારે લખવાં; જેથી મંગાવેલ પુસ્તકોમાંનું કોઈ સિદ્ધકે ન હોય તો ખીબું મોકલી શકાય.

આજકાલનું હિંદુસ્તાન—અથવા પ્રાણહારક મુજબજી ભા. ૧-૨-૩ આજ સંચયની ખાસ વાંચવા લાયક નવલકથામાં ફક્ત એકજ વાંચો. પૃષ્ઠ ૩૨૦, ચાર પનહર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો, પાકું પુઠું; છતાં ત્રણે ભાગની કિંમત રૂ. ૬-૧૨-૦.

નોકરીનો ઉમેદવાર—જુદા જુદા સ્વભાવનાં શેઠ શેઠાણીઓના સહ-વાસમાં આવીને અનેક લાલસા, ધર્મભ્રષ્ટતા વગેરેની વચ્ચે આવી પડવાથી અટવાયા કરે છે તેનું આ ચિત્ર અત્યંત જોનક અને રસિક છે. કિં. રૂ. ૧૧.

સંસાર કે નરકાગાર ?—જ્ઞાનશુન્ય વિધવાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠા થાય છે એનો આબેહુળ ચિતાર આપ્યો છે. પાકું પુઠું કિ. રૂ. ૧-૪-૦.

સુરહેરી અથવા મૈર્યાવશના અભ્યુદયનો આરંભ—ભાગ ૧-૨-૩. નંદવંશનો નાશ કરીને મહાશુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્ય વિદ્યારિતારદ આશુક્ય-દેવે મૈર્યાવશની સ્થાપના શી રીતે કરી, તે સર્વ વિષયોનું ઘણી જ સર-ળતાથી આ મુવલકથામાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણે ભાગની કિં. રૂ. ૫-૦-૦

(૨) મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે-બુકસેલર અને પબ્લીશર.

રાજા દેવીદાસ—અથવા રમણીની રણભુમિ—જગત જે નારીજતિને અબળા કહીને યોદાવે છે, તે અબળા રણમાં મહોન્મત્ત થઈ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં કેવી દક્ષતા દેખાડે છે, સતી સાંધીની શરવીરતા અને બહાદુર બહારવટીઆઓની બહાદુરીવાળા પ્રસંગોથી આ વાર્તાનું પાનેપાનું ભરેલું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

રાક્ષસોની રત્તિકીડા અથવા પિશાચોની પાપ લીલા—ભયંકર-લેહો, લુચ્યાઓની લુચ્યાઈઓ, તિલસ્માતી મકનોમાં થતાં કારસ્થાનો, વગેરે વાંચીને ખરેખર તણિયત ખુશ થયા વિના રહેતી નથી. પૃષ્ઠ ૪૦૦ પાકું પુકું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

સંતસે શયતાન—અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ—ભા. ૧-૨-૩ કામથી અંધ થયેલાં મનુષ્યો આ જગતમાં કયું લીપણ કાર્ય નથી કરી શકતાં ? ખાંમાં રાગ બગલમાં છુરી લઈ ફરનારા, મનુષ્ય પિશાચ તથા માનવી પિ-શાચિકાનુ આ નવલકથામાં એક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. દરેક ભાગની મત રૂ. ૧-૧૨-૦ મુજબ કુલ રૂ. ૫-૪-૦.

કંદારની કંદાર—અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર—ભાગ ૧-૨-૩ શય-તાની ચક્રર, ભોંયરામાંના લેદ ભરેલાં કુકર્મો, છૂખી કંદારીનું પરાક્રમ આદિ સ્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. ત્રણ ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૬-૧૨-૦

મણી મોહન—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં મણીમોહન પહેલા વર્ગમાં મુકવામાં આવે છે. દુકામાં જે મનનો પુરો આ-નંદ મેળવવો હોયતો મણીમોહન જરૂર વાંચો. પાકું પુકું કિ. રૂ. ૨૫

રનેહાચી અને વિષમચી—જે સુવતીઓની આ નવલકથા વાંચવા લાયક છે પાકું પુકું કિ. રૂ. ૨

મહાકાળીનું ખડગ—આ નવલકથા અદ્ભુત બનાવોથી ભરપૂર હોઈ વાંચકની જાણસા વધારે છે પાકું પુકું કિ. રૂ. ૨

અલ્લાઉદ્દીનનો ઉદય—આર્ય સન્તારીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપુત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા તેનું વર્ણન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે. વાંચ ચિત્રો છે પાકું પુકું કિંમત રૂ. ૨

કુતરો કે કાળ ?—આ નવલકથામાં રિટકટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઈ બહાદુરાઈ અને કુશળતા વાપરે છે, તેની ખુબી જોરજ છે. પાકું પુકું મૂલ્ય રૂ. ૧૫

ખુન કે જહુ ? આ રિટકટીવ નવલકથા એટલી અદ્ભુત છે કે વાંચક તેના પ્રવાહમાં ખેંચાતા સમજી શકશે નહિ કે પોતે જે બનાવ વાંચે છે તે ખરેખરો બનાવ હશે કે જહુનો કોઈ પ્રયોગ હશે ? ચિત્રો સાથે પાકું પુકું કિંમત રૂ. ૧

કમનસીબ લીલા (ભાગ ૧-૨)—આ નવલકથામાં સાંસારિક ઘટનાઓ તાદૃશ્ય દૃષ્ટિ સમક્ષ લેલીજ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે આજેજ મંગાવો અને જીવો બન્ને ભાગનું પાકું પુકું કિં. ૩૫ રૂ.

મૃત્યુર મિલન—તમારા જીવનમાં રસિકતાનો ઝરો વહેવડાવવો હોય, તો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વાંચાવો તમે વાંચો, પ્રેમના દિવ્યતા શીખો અને તમને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ દેખાશે પાકું પુકું કિં. ૧-૧૨-૦

કલ્પકિત કાકિન્દેસ—યાને ખુની કોણ ? આ એક ઘણુંજ અસરકારક હિટકદા નોવેલ છે. પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણવાની દિવ્યવૃત્તિ, હૃદયની કુમાર અને પ્રેમાત્મ હૃદયનું માધુર્ય ધરીશર પ્રેમના રસપુર્ણ હો-જમાં સ્નાન કરાશે પાકું પુકું કિં. ૩ રૂ.

સૌન્દર્ય વિજય—(ભાગ ૧-૨-૩) આ વાર્તા એરલી બધી મનોહર અને ચિંતાકર્ષક છે કે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ વાંચવાની વાંચકને જિજ્ઞાસા ઉપજાવે વિના રહે તેમ નથી. પાકું પુકું કિંમત ત્રણે ભાગની ૩. ૬

દસાસાખતો દલસો—અથવા રત્નકંકણ—એક અબળા પણ દ્રવ્ય-લોભની લાલસાથી પ્રબળ બની કેવાં રોમાંચ ઉપજાવે એનાં કારણોનો કરે છે, એ જાણના માટે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો કિં. ૨ રૂ.

કલ્પકિત કુમારિકા—એક કુમારિકા લલભાણ પોલિસ ખાતાના અમલદારને પણ ખૂલ વાપ આપી અંતપર્યંત પોતાનું કેવું ચતુરાઈથી રક્ષણ કરે છે, તેને અસંખ્ય રસિક વિષયો છે પાકું પુકું કિંમત ૨ રૂ.

સુંદર અને વિદ્વાનંદ—આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું આબેહુલ આલેખન કર્યું છે પાકું પુકું કિંમત ૧૧ રૂ.

મૃત્યુર મૃત્યુરી—અથવા સુંદરની મોહિની—રસમય અને ચમત્કારીક ખતાવોથી ભરપૂર ચાર વિગે સંલિત પાકું પુકું કિંમત ૧૧ રૂ.

પંદર લાખપર પાણી—મુંબાઈમાં એક 'શ્રીમંત' ગૃહસ્થે પોતાના હીકરાને આપેલો પંદરલાખ રૂપિયાનો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અરસામાં કેવી રીતે ઉડાવી નાખ્યો તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. પાકું પુકું કિં. ૧૧ રૂ.

રત્નસંહારી—આ નવલકથા આદિથી અંત પર્યંત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-પ્રદેશમાં વિચરી, માયા-પટને છિન્ન લિન્ન કરી પરમ પદમાં નિયોજી, વિલીન થાય છે. પાકું પુકું કિંમત ૨ રૂ.

એગમસલાહ (વા ૧-૨)—આ ઐતિહાસિક નવલકથાના માધુર્યનું નર્ણન માત્ર સંબોધી થાય તેમ નથી ખાસ આજેજ મંગાવી વાંચો પાકું પુકું; બન્ને ભાગની કિંમત ૩૫ રૂ.

કામંચ કામીની—એક ચોર એવું સરસ કામ બજાવી ખતાવે છે, તે તેની બાદશી માટે 'વાલ વાલ' નો પોકાર કર્યા સિવાય રહેવાઈ નથી પાકું પુકું કિં. ૨ રૂ.

(૪) મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ-બુકસેલર અને પબ્લીશર.

લક્ષ્મણી કે ભામટી ?—આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપી છે હાસ્યરસ પણ ભરપુર છે, પાકુ પુઠું કિં. ૧૧૩.

બુગદાદનો બાદશાહ—શયતાનિયતથી ભરેલી સુંદરીઓ સંસારમાં કેવા અનર્થો કરે છે એ ખાસ વાંચવા લાયક છે. પાકુ પુઠું કિ. ૨૧૩.

રાણી પ્રજાસુંદરી—પ્રજાસુંદરીનો લીધણુ પ્રતિશોધ, બાહણુ કન્યામાંથી રાજરાણી થઈ પતિ કાળા પહાડની રહામે રણભૂમિમાં કુદી પડવું આદિ અનેક સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપુર પાકુ પુઠું કી. ૨૩.

ભૂચંદર ભદ્ર અથવા કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભૂચંદર સંસાર માટે નવ સુંદર ફોટોગ્રાફીક ચિત્રોવાળી આ નવલકથા ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. (ભા. ૧-૨) પાકુ પુઠું કિ. ૩. ૪૧

રમણી કે રાક્ષસી ?—અખળા ન્યારે મદનના મદથી ઉન્મત્તબની નય છે તે વેળાયે, પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવા ભયાનક કૃત્યો કરે છે એનું આ નવલકથામાં આખેહુખ ચિત્ર આલેખાયેલું છે. મૂલ્ય પાકુ પુઠું રૂ. ૧-૮-૦

નાદીરનો દોરદમાર—નાદિરશાહનું જીવન ચરિત્ર આ અંથમાં એટલું અને એવું ઉત્તમતાથી વર્ણવાયું છે કે જાણે એક ઉકૃષ્ટ નવલકથા વાંચતાં હોયએ તેવોજ ભાસ થાય છે. પાકુ પુઠું કી. ૨૧૩.

મારી ભૂચંદર સંસારચત્રા અથવા એક નિરાધાર ગાંધાનો ગાર્તનાહ !—આ સામાજિક નવલકથા ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. પાકુ પુઠું કિં. ૨૧૩.

લતા અને લક્ષ્મણ ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫—આ વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક તથા મનોહર છે આ વારતા આનંદ સાથે સદુપદેશથી છલો-છલ ભરેલી છે પાંચે ભાગોમાં સુંદર ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. પાકુ પુઠું પાંચ ભાગની કી. ૫૧૧૩.

કામરૂપ અને કેસરી—(ખીજી આવૃત્તિ ઉશ્કેરાતી નય તેમજે). પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પુઠું કિં. ૧૩.

પિશાચચંદિર ભાગ ૧-૨—(સચિત્ર) આ નવલકથા ગ્રેટલી તો હૃદયગ્રાહી અને ચમત્કારીક છે કે પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જ્ઞાસારસની જાણે કે સંરિતાજ વહેતી હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે પાકુ પુઠું બન્ને ભાગની કિ. ૪૩.

ભાગ્યચક્રનો મહારાજ—આ રાચિત્ર નવલ કથા અનેક ઘટનાઓથી ભરપુર છે પાકુ પુઠું કિ. ૨૩.

દમાગાજ કુનિયા—આ નવલકથાની વસ્તુ સકલના એવી અદ્ભુત, પરંતુ સંભવિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાંચકની જ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. ચાર સુંદર ચિત્રો. પાકું પુઠું કિં. ૨૧૩.

કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ બંધન—ભાગ ૧-૨ આ નવલકથા અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપુર્ણ, દરેક ભાગમાં ચાર સુંદર ચિત્રો, બન્ને ભાગનું પાકુ પુઠું કી. ૩૧૩.

ભાગ્યદેવીની ભાગ્યકરતા—પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રીને આ નવલકથા વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે. ચાર સુંદર ચીત્રો, પાકુ પુઠું કી. ૧૧ રૂ.

પિરશાચિની કે એમદા ?—ભૂતપ્રેતના ભય કર ઉપદ્રવના લીધે ઉપજતું બ્રમ્મભૂલક દુઃખ; મહામાયાનું જળમાં હૂંખી જવાથી નિવળેતું મૃત્યુ, સંયમનું મહાત્મ્ય અને સુખ નિહાળતું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો, પાકુ પુઠું કી. ૧૧ રૂ.

સ્વર્ગમાં રાજતાન—આ નવલકથા અનેક રસિક ચમત્કારિક, અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપુર છે. પાકુ પુઠું કી. ૧૧ રૂ.

સૂઝલોચની અથવા આચારાખાનદય—ભાગ ૧-૨-૩-૪ આ નવલકથા વાર્તાપ્રિય વાંચકોને એક વખત વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ આજેજ મંગાવો કી. ૧-૮-૦ કુલ. રૂ. ૬ દરેક ભાગનું પાકુ રૂપેરી પુઠું છે.

રાજનૈતિક પડયંત્ર—મનોમુગ્ધકર, વિસ્મયકર અને ચિત્તહર ઘટનાઓથી પરિપુર્ણ, પ્રત્યેકને આ નવલકથા વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે. પાકુ પુઠું કી. ૧૧ રૂ.

રણુવેશા રજપુતો—સતીઓનું ગુરાતન ભાગ ૧-૨ ભે. રજપુતોની વીરતા, અને કર્તવ્યપરાયણતાને માટે આ વાર્તા છે, બન્ને ભાગની કી. ૩૫૫ રૂ.

અંધુ-આલતી ભા. ૧-૨—આ સામાજિક નવલકથામાં સામાજિક વિષયોનું ઘણું રસિક આલેખન કરેલું છે. પાકું પુઠું કી. ૧૧ રૂ. બંને ભાગની કિં. ૩-૦-૦.

મનોહારિણી આચાર—આ નવલકથાની વર્તુસંકલના એટલી બધી રસિક મનોરંજક અને કદશુભ્રાનક છે કે એક વખત પુરતક વાંચના માટે હાથમાં લીધા પછી પડવું મૂકવાનું મન થશે નહિ. પાકુ પુઠું કી. ૧૧ રૂ.

ભારાસુદરી—આર્થ બાબાઓની ધાર્મિકતા તથા કોઠારમાં કોઠાર સંધામાં પણ તેમના પતિવ્રતા રક્ષણની કુશળતા જોવી હોય તો આ નવલકથા જરૂર વાંચજો. પાકુ પુઠું કી. ૩ રૂ.

સંસારસંગ્રામ ભાગ ૧-૨—ધર્મપરાયણા સાંઘી કેવી અડગ અને અચલ રીતે પતિભક્તિમાં લીન રહે છે, આવી સર્વ વિષયો આ નવલકથામાં છે. પાકું પુઠું બંને ભાગની કી. ૩ રૂ.

પરાક્રમની પતાકી—જપાનના પ્રિન્સે ભેટી જીતી શી રીતે કર્યાં તથા તેનો પત્નો છેવટ સુધી શા કારણથી ન મળ્યો, આદિ સર્વ વિષયો આ નવલકથામાં આર્પણમાં આપ્યા છે. પાકું પુઠું કી. ૨ રૂ.

ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨—પવિત્ર હૃદયોનિ રજપુત બાબીકાઓ વીરતાનેજ વરનારી હોય છે, પણ રૂપમાં મોહાંધ નથી થતી, આદિ સર્વ બનાવો વાંચનાં આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા માટે છે બંને ભાગનું પાકુ પુઠું કી. ૩ રૂ.

(૬) મહેદેવ રામચંદ્ર જનગુપ્તે-બુકસેલર અને પબ્લીશર.

કોરૂ—આ નવલકથા અવસ્ય વાંચો. ડૉક્ટર રણીન્દ્રનાથની ઓળખિની, પદ્માસિત્યવાળી અને ભાવનામય લેખિનીથી લખાયેલા અંથની પ્રસંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પાકું પુઠું કી. ૩ રૂ.

જાંસરીબાલા—(સચીત્ર) આ સામાજિક નવલકથામાં મનુષ્ય ભતિના ભાવ, વિકાર, ચારિત્ર વગેરેનું એકું સુંદર સ્વાભાવિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પાકું પુઠું કી. ૨ રૂ.

કંઘન—(ભાગ ૧ ૨ ભે) “ આનંદસહિત ઉપદેશ મેળવવાનું આ નવલકથા સર્વોક્તિ સાધન છે. મૂલ્ય પાકું પુઠું. કિં. ૩-૦-૦

નૌકાકુળી—કિંચ આશ્ચર્યઘટના આ નવલકથા જંગવિખ્યાત કવીદ્ર સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નૌકાકુળીનું શબ્દશ ભાષાન્તર છે. પાકું પુઠું કિંમત રૂ. ૨૫

લેદી ખળનો—ખૂની કોણ છે ? ચોર કોણ છે અને જસુસ કોણ છે, એ ઠેક આખર સુધી સમજાતું જ નથી પાકું પુઠું કિંમત રૂ. ૨.

જેથી ખુન—ખરો ખૂની કોણ છે અને ખૂનનો આરોપ કોનાપર આવી પડે છે, વીગેરે અદભૂત બનાવોથી ભરપૂર કી. ૧૫૫ રૂ.

જાગેશચંદ્રના અથવા તાલવારનું તોફાન—એક શયતાન હુંડારનાં લીધણ કાવત્રાં આદિ વિષયો વાંચતાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય છે. કિંમત રૂ. ૩.

કિશોરસ્ત્રિંહ અથવા દુખનો પહાડ—(ભાગ ૧-૨-૩) નિર્દોષ પર તુટી પડતા દુઃખના પહાડો, ખુનખવાર લડાઈઓ, રાજ્યમાં ભયંકર વિશ્વહો, નીતિ અને અનીતિનાં યુદ્ધો વગેરે ઘણા ઘણા રોમાંચકારક બનાવોથી આ વાર્તા ભરપૂર છે પાકું પુઠું ત્રણે ભાગની કી. ૭ રૂ.

લક્ષ્મી લખવિન્દી—ભાગ ૧-૨ સાધુનાં વેસમાં ફરતો શયતાનો કેવી પ્રખંધ જાગ પાથરી ભોળા મનુષ્યોને ભરમાવે છે. આનંદ સાથે અપુર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ બન્ને ભાગનું પાકું પુઠું કિંમત રૂ. ૪ રૂ.

વૈદ્ય વિજય અને ચડતી પડતીના અસરકારક—એક નિષ્કુર હૃદયના દંપતીના રાક્ષસી કુકર્મોનો અસરકારક ચિતાર આ નવલકથામાં આપેલો છે પાકું પુઠું કિં. ૧૫૫ રૂ.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજાર—(ભાગ ૧-૨) આ નવલકથામાં ધમ નીતી, રાજ્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે. પાકું પુઠું બન્ને ભાગની કિંમત રૂ. ૪૫૫ રૂ.

હેન્રીકાન્તે અથવા સંસાર કોઈ—સતી સાધવી સાચો સતીભવે કેવી રીતે નિભાવે છે, આદિ સર્વ વિષયોનું ઉજ્જવલ ચિત્ર આ વાર્તામાં આલેખનામાં આવ્યું છે પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૧૫૫.

જુલ્મી જલ્મી અને જુલ્મી ધર—અદભૂત કારકુનાં અને લેરવના મંદિરની લેદી ભોંયતમાં બનતા ભયંકર પ્રયત્નો વગેરે અનેક રસમય પ્રસંગોનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. કી. ૧૫૫ રૂ.

પદ્મસતા થાને કંદકમા ગુલાબ—(સચીત્ર) હંકાણમાં આ નવલ-કથા સૌએ અવશ્ય વાંચવીજ નેઈએ કી. ૧૧૧ ૩.

કલ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પુર્વેલું હિન્દુસ્તાન—આ એક ઐતિ-હાસીક વાર્તા પૂર્વનો ઘાઈ ચોરજ ખ્યાલ આપે તેમ છે. પાકું પૂઠું કિંમત ૩. ૨

નટવર—(આંડાલ ઝોકડી) અથવા મહોટાનાં છોકરાં. શ્રીમતોનદ છોકરાં છોકરાંઓનો ચીતાર. ૩૬ ચિત્રો સહિત ત્રણ ભાગ સાથે કી. ૩ ૩.

કલ્પિદોષક—(હાસ્યરસનો હોજ) રોતી સુરતને પણ ખડખડાટ હસાવશે. આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. કિં. ૧ ૩.

રતિશાસ્ત્ર કિંગા દોષકશાસ્ત્ર. રતિ તથા પૂરૂષ કાવવાસના સૈથુનભેષ . વર્ણન, રતિપ્રકાર, આસનવિવરણ, ઇચ્છાનુસાર પૂત્ર પત્ની પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, માળાપ કાળાં હોવા છતાં સફેદ બચ્ચાં હતપન્ન કરવાનો ઉપાય, ગર્ભશાય અને ગર્ભપાત, ચાંદી, બદ, મુત્રરોગ, નપુ પકતવ, નિગેરે ઘણી ઘણી ઉપયોગી વિષયોથી ભરપુર છે. પાકું પૂઠું કિં. ૩. ૩

છવન શિક્ષા—છાનના હંગામાં હંગા સિંધાન્તોતું આ પૂસ્તક છે આ પૂસ્તક વારતા નથી પણ છવનનો પાથો છે. કી. ૧૧ ૩.

નવદંપતિને શીખાવણ—પતિપત્નીઓએ આ પૂસ્તક પોતાના નિર્ભયના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું નેઈએ. પાકું પૂઠું કી. ૧-૮-૦

મનસુર મોહના. મનસુર જોર મોહનાકા અવલન નિહયાત દર્દ ના કહે. પડનેવાલા બજેર રોગે નહી રહે શકતા. ખસાટ અથમણે ૬ એક વસ્તુ સાર કરાવ્યા તો કિરખત્ત કિંગે બજેર ચાચાલી ન લેગા. મળકીક રો' ર નાચિલ અગ્રહ મગધુરદે. કિ. ૨ ૩.

ઘેલી કુચુચ—સરસ્વતી ચંદ્રનો ગ્રહસ્થાશ્રમ, બાલિક શિક્ષણ, પુન-
ર્લગ્ન વિગેરે વિષયો ઘણા સારા ચર્ચા છે. પાકું પુઠું કી. ર. ૧૧

જયચંદ્ર—એક સારો ખ્યાલ આપતી સામાજિક નવલકથા વાંચવા
ચોગ્ય છે. પાકું પુઠું ૨-૦-૦

વ્યથકાર નીતિ દર્શણ—આ પુસ્તક તમે એકજ વખત વાંચશો તે
તમારો એક સુખોષ મત્ર થશે. પાકું પુઠું કી. રા ૩.

નારાયણ ગદ્યગંગા—રા. ઠક્કર નારાયણના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ
વિષયક અત્યંત ઉત્તમ, વિશ્વપૂર્ણ અને સાર્થિક સિન્ન સિન્ન ગદ્ય લેખોનો
પ્રચડસંગ્રહ (સચિત્ર) કી ૩ ર.

દામણચંદ્ર અને રામચંદ્રનાજીવન—આમાં ઐતિહાસિક વારતાઓ
છે. બન્ને રસિક, ચિત્તકર્ષક અને જ્ઞાનપ્રદ હોઈ વાંચવા ચોગ્ય છે. કી. ૨ ર.

પીનકોડ—(ફોજદારી કાયદો) ગુજરાતીનાં દરેક ફોજદારો ગુના-
ઓમાંથી બચવા આ પુસ્તક એક વખત વાંચવાની જરૂર છે. આમાં સંપૂર્ણ
ફેસલા તથા ખુલાસા છે જેથી વકીલની જરૂર નથી કી. ૭ ર.

કપીરકાવ્ય—હોદરા અને તેનો ગુજરાતીમાં વિસ્તારથી અર્થ, ગમે
તેવા પાષાણ હૃદય વાળા માણસને પણ આ પુસ્તક સાડે જ્ઞાન આપી નૂતન
જીવનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. પુસ્તક ફક્ત એકજવાર વાંચવાથી તે વારેવારે
વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો એમાં અદભૂત રસ છે. કી. ૧૧૧ ર.

અલ્લાહદીનનો ઉદય (સચિત્ર)	૨	કલંદરની કથાર ભા. ૧-૨-૨	૬૧૧
અદારમીસદીનું હિન્દુસ્તાન	૨	કમનસિખ લીલા ભા. ૧-૨(સચિત્ર)૩	૧૧૧
અદભૂત વિક્રમાદિત્ય	૧	કલંકિત કાઉન્ટેસ (ડીટેક્ટીવ)	૨૧૧
અમૃત પૂલિન	૧	કલાકે લક્ષ્મી ।	૧
અયોધ્યા અને અંગ્રેજ	૧૧૧	કાસ્મીર અને ફેસરી	૧
અદભૂત શાપ (હીરાની ઓરી)	૧	કાળરાત્રિનું ખૂનીખંજર ભા. ૧-૨	૪૧૧
અબળાનો કિન્તો	૧૧૧	કામાંધ કામિની	૨
અનંગબદ્ધ (વલ્લભીપુરનોવિનાશ)૩		કામીની અને કાંચન	૧૧૧
આજકાલનું હિન્દુસ્તાન (સચિત્ર)		કામીની ચરીત્ર	૧
ભા. ૧-૨-૩	૬૧૧	કિરણસિંહ ઐતિહાસીક	૧૧૧
હન્દુકમારી ઐતિહાસીક વાર્તા	૧૧૧	કિશોરસિંહ ભા. ૧-૨-૩	૭૧
ઔરંગ એમનો ઉદય	૨	કીસ્મતની કીસ્તી	૧૧૧
અંગના કે દેવાંગના	૧૧૧	કુમુદાવતી (ઐતિહાસીક)	૨
કલંકિત કુમારિકા (ડીટેક્ટીવ)	૨	કુદરતનો કેહેર	૧૧૧
કલ્પેઆગ (ઐતિહાસીક)	૨	કુદન કુસુમ ભા. ૧ થી ૮	૮
કમળ કુમારી (ઐતિહાસીક)	૦૧	કુસુદ સુદરી	૦૧
કમળાદેવી (ઐતિહાસીક)	૧૧૧	કુમદા અને કુસુમ	૦૧
કલ્યાણી (ઐતિહાસીક)	૨	કુસુમ કંટક (રમણી કે રાક્ષસી)	૧૧૧
		કુસુમ કળા	૩

કંચન લા. ૧-૨	૩	તકરરીની તકલીફ (સચીત્ર)	૨૫
ખૂન કે જહુ (કોટકીવ સચિત્ર)	૧	તલવારની ધાર	૧
મવહરનન (અલખેલીનાર)	૨	તકલીફતાજ	૩
મરીજોની રાત્રી	૦૧	તારા સુંદરી ઐતીહાસીક	૩
શુભામી ખજાર	૧૫	ત્રિમુર્તિ	૧૧
શુભ સુંદરી	૧	તેજપ્રભા	૧૫
શુભજાર	૨	તેજસ્વી તારા ખર્ચો	૧
શુભનરે સ્ત્રી ચરિત્ર	૧૧	દગાળાજ દુનીયા (સચીત્ર)	૨૧
મેલીખૂન (કોટકીવ)	૧૫	દીલીપર દલકો	૧૫
મંચાસો શુભાજ	૩	દુર્ગા અને લક્ષ્મી	૨
ધારીસન કાટવાલ	૦૫	દુ ખી દીના	૨૫
વેલાં ધાંતીનું કુટુંબ	૧૧	દેવી રાધરાત્રી	૧
ધેલી કુટુંબ	૧૫	નટવર (સચીત્ર)	૩
ચરીત્ર ચંદ્રીકા	૨૫	નરગીજ નાટકકાર	૧૫
ચક્રવર્તી આપાસદજ	૦૫	નરસાઈ ગહેતા નોવેલ	૦૫
ચાંદળીની (સચિત્ર)	૧૫	નવલચંચા	૩૫
ચાર મામીની વાતો	૧	નલીનીકાન્ત	૧
ચંદ્રકા	૨૧	નાટકકારસ	૦૫
ચંદ્રસિંહ ચંદ્રમુખી	૧૧	નાટીસો દોરદમામ	૨૫
જમાનખાનખી ખીખીચો	૨૫	ન્યાયના ખૂનમાંનીની (સચીત્ર)	૨
જયમેદની જેડમેનો	૧૫	નીતન અને માંચુક લા. ૧ થી ૮, ૧૦	
જયદેવ ખરનાર અને ચીરમની	૦૫	નીતની વાતોની	૦૫
જયનાથની ચૂર્તિ (જયનાથની)	૨	નરના મોટી	૦૫
જયમનો કાંચો	૨	નરનાર	૧
જનકજાર	૨૫	નર નવમનો નાર	૨
જયિન જમાનો	૧૫	ખાલી ખીરતું ચરીત્ર	૧૫
જયદ કે જીમર	૧૧	ખરાકમની ખાલ (કોટકીવ)	૨
જયદની જયમિ (જયિન)	૨૫	ખરાકની (ચરખીખૂન ચીત્રાટ)	૨
જેલીખીરનાનું ચૂરનાનીમાં	૨	ખરાકો વર્ષ ખૂનતું લીન્દુતાન	૧
જોર્જકાન્ત	૧	ખરાનાન	૧૫
જોરીની રાત્રી	૨	ખેનાલયા	૧
જેલી જમાનો	૨	ખાલ (મુજર ગીરા)	૧૫
કોટકીવ કોરકાકોરસ	૧૧	ખાલવળ દે	૧
કુખર્તુ નવલખ	૦	ખર્તિયન નાટકના	૧
લાલની રાજકમર	૧૫	ખીમાન ચંદીર (લા. ૧-૨) રામીન	૪
લક્ષ્મી લખરીની, લા. ૧-૨	૧	ખીમાનીની કે પ્રેમદા	૧૫

ચારસી પૂત્રી પ્રકાશ	૧૧	મધુકર	૧૧૧
ચાપી પીતા	૦૧૧	મહાશ્વેતા	૧૧
ચાંરકે પૈસે પરમાનંદ	૨	મધુ-માલતી ભા. ૧-૨ સચીત્ર	૩
ચાચ રત્નો	૧	મનોરમા (સચીત્ર)	૧૧૧
ધૂર્નલગ્નનો પશ્ચાતાપ	૨	મનુ અને ભાનુ	૧૧૧
ધૂખાયુક્ત	૧૧	મયુરા કીંવા બ્રહ્મસંજ્ઞા	૧૧૧
ધૂરાતન દીલ્હી (સચીત્ર)	૨	મહાન ડીટેક્ટીવ સેક્સટન બ્લેઝકનાં	
ધેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ	૨	પરાક્રમો.	૧૧
ધંદર લાખ પર પાણી	૧૧	મહારાજ રાવ નોંધણુ	૧૧૧
ધનંતર રહસ્ય	૧૧૧	માયાનો બગાર ભા. ૧-૨	૩૧૧
ધન્યતંત્ર	૧	મારી લયંકર સંસાર યાત્રા	૨૧૧
બહાદુર બારવટીયા	૦૧	મીરાંબાઈ નોવેલ	૦૧૧૧
બહાદુર કલો પ્રમાદ સુન્દરી	૧૧૧	મીલનું અમૂલ્ય મણી-	૧૧
બહાદુર કલો અનાથ તારા	૧૧૧	મુક્તા	૩
બસ તારેજ ખાતર	૨	મુકુલ મર્દન	૦૧૧
બાગે દીલખુશ	૧૧૧	મુદ્રા અને કુલીન	૧૧
બાગે શયતાન-ડીટેક્ટીવ	૨	મેહેરે અલ્લાહ	૨
બાજીરાવ બલ્લાળ (સચીત્ર)	૨	મેવાડની સંધ્યા	૧૧૧
બાપ કે સાપ	૧૧	મોહીની	૧
બીરબલ અને બાદશાહ	૧	મોહીનીચંદ્ર અને સવીતા	૧
બેગમ ગાહલ ભા. ૧-૨	૩૧૧	મોહીનીચંદ્ર	૦૧૧
બેગમ સાહેબ ઐતીહાસીક	૨	મોહબતી બનર-	૧૧૧
બેદીલ કે બેવફા	૩	રણધેલા રજપૂતો ભા. ૧-૨	૩૧૧૧
બે બેહનો	૦૧૧	રતન લક્ષ્મી	૧૧૧
બેરીસ્ટરની બેરી	૨૧	રઘુમતી બીનોદ	૧૧૧
ભદ્રંભદ્ર (સચીત્ર)	૧૧૧	રમણ તારા	૦૧૧૧
ભ્રમણચંદ્ર	૧	રસ વીરચંદ્ર	૧૧૧
ભયંકર ન્યાય	૦૧૧	રસીકચંદ્ર ભા. ૧-૨-૩-૪	૬
ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨	૩	રજયા બેગમ	૦૧૧૧
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા (સચીત્ર)	૧૧	રાજનૈતીક ધડચૂંટ	૧૧
ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર (સચીત્ર)	૨૧	રાજરતાનની રાણીચૂંટ	૧૧૧
ભાગ્યહીન હુસુમ	૧૧	રાસેલાસની કંથા ભા. ૧-૨	૨
ભાનુ કુંભાર	૦૧૧	રાણકદેવી (અવશ્ય વાંચો)	૧
મદનચંદ્ર અને નવનીતકળા		રાનકમહાલની રાજ બટપટ	૨
ભા. ૧-૨	૨	લતા અને લલીતા ભા.	
મદનમુદ્રા (મુખાઈની ભાટીયાણી) ૦૧		૧ થી ૫ સચીત્ર	૫૧૧૧

લલીત મોહન	૧૧૧	સુધી સૌન્દર્ય	૦૧૧
લંડનરહસ્ય	૧૧	ગોનારણુ	૨
વનવાસીની	૧૧૧	સોસાયટી સ્કુ	૨૧૧
વાસવદત્તા	૦૧૧	સંસાર કે નરકગાર ?	૧૧
વીક્રમની વીસમીસદી	૫	સંસાર સંઘામ ભા. ૧-૨	૩
વીધીન	૧૧૧	સંસાર	૧૧૧
વીમળા	૦૧૧	સંજોગનો ભોગ (સચીત્ર)	૨
વીલાયતી વીલાસમાં ફેશનબાઇ		હકદારનો હક મોટો	૨
ખલાસ	૨	હાથનાં કપડાં હૈયે વાગે	૧૧
વીલાસ સુંદરી (અદભૂત નહુનો		હાથ બાબાનાં સાહમ કર્મો	૧૧
પલંગ) ભા. ૧ થી ૮	૩૧૧	હીદુસ્તાનની યુગસુરત	
વીવીધ વાર્તાઓ	૦૧૧	બાદશાહી બેગમો	૧૧૧
વીશ્વલેહ	૦૧૧	વૈદકનાં પુસ્તકો	
વીપલતા	૦૧૧	અનંગરંગ (રસીક રંગ વિલાસ)	૦૧૧
શયતાન સદન	૨	કાળજ્ઞાન	૦૧
શ્વેતભાનું	૧૧૧	નપુશક નંદમંદાર	૧
સ્નેહસહન	૧	નવદંપતીને શીખામણ	૧૧૧
સ્નેહમાં સંકટ	૧૧૧	યોગચિનામણી	૧૧૧
સંતત શયતાન ભા. ૧-૨-૩	૫૧	રતીશાસ્ત્ર (કેકશાસ્ત્ર)	૩
સ્વર્ગમાં શયતાન	૧૧	શારંગધર સંહીતા	૩
સરસ્વતી	૧૧	સુખશાન્તી કોષ	૨
સરોજ સુંદરી	૧૧૧	હુન્નરના પુસ્તકો	
સ્વચ્છ દી સ્ત્રી	૦૧૧	નૂતન હુન્નર સાગર (૧૩૦૦ હુન્નર)	૨૧૧
સમાજ (રમેશચંદ્ર)	૧	પૈસા કમાવવાના સાધન	૧
સતીચરીત્ર સંગ્રહ	૨	પૈસા કેમ કમાવવા	૧૧૧
સફેદ ઠગ	૨	બ્યાપાર શીક્ષક	૨
સતી દેવાંગના	૧	શાકપાક પકવાન શાસ્ત્ર (પપંચિયયો)	૧૧૧
સાક્ષર અને તેની સ્ત્રી	૦૧૧	સાધુ બનાવવાનો હુન્નર	૦૧
સીતમગર	૨	હુન્નરકળા જ્ઞાન સંગ્રહ	૦૧
સુરતીલાલ (સચીત્ર)	૧૧	હુન્નર પ્રકાશ	૧૧
સુંદર અને રસીક ભા. ૧-૨	૦૧૧	ન્યોસિપના પુસ્તકો	
સુંદર બેન	૦૧૧	અમલાર મયુખ	૧૧
સુધવેલી સંગીતા	૧૧	ન્યોતીપ શીક્ષક	૦૧૧
સુધાહાસીની-(રમેશચંદ્ર દેવ)	૧૧	ન્યોતીપસાર ન્યોતીપ રત્ન	૧
સુગુણ સુંદરી ડીટેક્ટીવ વારતા	૧૧	બૃહત સામુદ્રીક પાક પૂર્વ	૧
સુવર્ણ કુમારી	૧૧૧	ભવિષ્યકળ	૦૧૧

મુળલક્ષણ શાસ્ત્ર	૨૥
મેઘમાળા (સંવતસર ક્ષણ)	૦૥
શિક્ષણના પુસ્તકો	
પરીમાણ મંજરી	૧૧
શબ્દવલ્લભ (શીલ્પશાસ્ત્ર)	૪૥
વિશ્વકર્મા નીત્યનીયમ	૩
શિલ્પદીપક	૧૥
શીલ્પસાર સંગ્રહ	૦૥
વાણિજ્ય સંબંધી પુસ્તકો.	

કોરોનેશન ચ્યુઝીક ગાઇડ	૧૥
ફ્રીડલ દીલરૂળા શીક્ષક	૧
મહાભારત હારમોનીયમ શીક્ષક	૨૥
સિતાર તબલા શીક્ષક	૧
હારમોનીયમ ટીયર ભા. ૧-૨	૦૥
હારમોનીયમ શીક્ષક ભા. ૧-૨-૩	૩
સંગિત સૂર્ય પ્રકાશ ગાયન	૧
ગાયન પ્રવેશિકા	૦૥

યોગનાં પુસ્તકો.

અધ્યાત્મ વિજ્ઞાન તત્વ (પુર્વજો	
જોડે વાતચીત કરવાની વિદ્યા)	૦૥
કર્મયોગ-વિવેકાનંદ	૧૧
બ્રાહ્મયોગ-મેસમેરીઝમ	૦૥
રાજયોગ-વિવેકાનંદ	૦૥
શિવસ્વરોદય	૦૥
હઠયોગ પ્રદિપિકા	૨

સ્ત્રીઓ ઉપયોગી પુસ્તકો.

ચરીત્ર ચંદ્રીકા	૨૥
તારા સુંદરી	૩
નવદમ્પતિને શીખામણ	૧૥
ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨	૩
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા	૧૧
મધુર મીનલ	૧૥
રાણકદેવી (વાંચવા યોગ્ય)	૧
રાણી મજ સુંદરી	૨૧
રાજ દેવીદાસ	૨૥
લતા અને લલિતા ભા. ૧ થી ૫	૧૥
વ્યવહાર નીતિ દર્પણ	૨૥
સતિ ચરીત્ર સંગ્રહ	૨
સતી દમયન્તી	૦૥
સતી દેવાંગના	૧
સ્ત્રીઓના સારાં કામ	૦૥
સુંદરી સદ્ગોષ્ઠમાલા	૧
સંસાર સંગ્રામ ભા. ૧-૨	૩
શાક પાક પકવાન શાસ્ત્ર	૧૥

સંગ્રહ પુસ્તકો.

ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	૨૥
જીવનશીક્ષા	૧૥
જીવન સાક્રદ્ય	૧૥
પ્રવીણ સાગર	૪

વારતાઓ રાગમાં.

છેલની વારતા સચિત્ર	૨
બત્રીસ પુતળીની વારતા	૪
બત્રીસ જમાલપરીની વારતા	૧૥

તા. ૦ ૬૦—ગદેશ વી. વી. જમ શક્તાં નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમત મનીઓદરથી મોકલવી. આ સિવાય ગુજરાતી બાષાના તમામ પુસ્તકો અમારી લગભગ પચાસ વર્ષથી બહારીતી થએલી હુકમથી મળી શકશે. સર્વ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરવાનું શિરનામું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે.

ચુકસેલર અને પખલીશર.

અણુ દરનાબ—અમદાવાદ.

શ્રી “ અંગિકા વિજય ” પ્રિ. પ્રેસ. ડે. શાહપુર—અમદાવાદ.

નગર સુડીએ અને વગર સહેનતે ધનવાન થયું હોય તો મંગાવે.

ધનવાન ત્રીજા આવૃત્તિ.

જો તમે ધણા ધણા ધંધા કરવા છતાં પણ દમડી દેખતા ન હોય, વેપાર ધંધા કે બીજા ઉદ્યોગમાં ધારેલો લાભ ન થતો હોય, ખેતીમાં વીસ પચીસ ધણું પકવવાની ઇચ્છા હોય, હુન્નરકળાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન મેળવી કળા-કુશળ બનવું હોય, કાષ્ટપણ ધંધાની સાથે હળવે રૂપિયા સહેલાઈથી કમાઈ શકાય એવી શોધોને શીખવાની ઇચ્છા હોય, અને આજ જન્મમાં લાખો અને કરોડો ધનના સ્વામી બનવું હોય તો આજેજ આ પુસ્તક મંગાવી ઉપયોગ કરજો આ પુસ્તકના ઉપયોગીપણાનાં હળવે સરસીરીકેટ મળ્યા છે.

તેની અંદર ચાર ભાગમાં અને ૧૬૦ પ્રકરણોમાં તમામ પ્રકારના જ્ઞાનનો, શોધોનો અને કળાઓનો ક્રમવાર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેની કુલ નોંધ નીચે પ્રમાણે વાંચવાથી સમજશે. ક્રી ૩. ૭—૦—૦.

ભાગ ૧ ભા.—ધનનું મહત્વ જેમાં ૨૦ પ્રકરણો છે. ભાગ ૨ જે—જેમાં ૩૦ પ્રકરણ છે. જેમાં ધનવાન થવાને કેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે છે.

ભાગ ૩ જે—ધંધાની શોધ અને ક્યા ધંધાથી ધનવાન થવાયદે તે વિશે.

ભાગ ૪ થા.—જુદા જુદા પ્રકારની નોકરી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે વિશે.

ભાગ ૫ થા. વેપાર—ધનવાન થઈ શકાય તેવા જુદી જુદી બનાવ

વેપારો. ભાગ ૬ થા. ખેતી—જમીનનો કસ શી રીતે વધારવો. ખાતર

ક્યા પ્રકારનું કંઈ જમીનમાં ફેટલું નાખવું વિગેરે ઉપરાંત વરસાદ, પાણીની

તંગાશ શી રીતે પુરી પાડવી, જુદી જુદી બાતનાં બનાવ, તથા સરી મ-

સાધા વિગેરેનું વાવેતર ક્યારે કેવી રીતે કરવું કે જેથી પેદાશ દર વરસ

કરતાં દસ કે વીસ ધણી વધી શકે વિગેરે. ભાગ ૭ થા.—ખતીજ પદાર્થોથી

ધનની વૃદ્ધિ—સોનું, રથું વિગેરેવાતુ સંગ્રહી પ્રયોગો. ભાગ ૮ થા.—ઝવે-

રાતનો વેપાર, હીરા, માણિક, મોતી વિગેરેનો વપાર, હીરામાંથી છાંટો કા-

ઢવાની રીત, મોતી વીધવાની રીત, મોતી શી રીતે સુધારવા, મોતી ધોવાની

રીત. ભાગ ૯ થા. હુન્નર-ઉદ્યોગ—તેમાં તમામ પ્રકારના રંગ બનાવ-

વાની રીત, સફેદ, લાલ, હીરમજ, લીલો, પીળો, જુલુ વિગેરે રંગો રસા-

યનિક રીતે બનાવવાની કળા, હાથીદાંત, રેશમી કપડાં, કિનાં, સુતરનાં

વિગેરે કપડાંને જુદા જુદા રંગ ચઢાવવાની વિદ્યા, કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

જેમાં છાપવાના, લખવાના, કાગળો, બાંડા તખતા, પાલીસપેપર, કાચનો

ઉદ્યોગ—જુદી જુદી બાતનાં કાચ બનાવવાના પ્રયોગો, ચામડાનો ઉદ્યોગ—

ચામડાને શુદ્ધ કરવાની, પકવવાની, તેના પર જુદા જુદા રંગ ચઢાવવાની

રીત, સાણુ બનાવવા—ઉસમાંથી સાણુ બનાવવો, ચરબીનો, કાકમના તેલ-

નો, કાપરેલનો, એરંડીયાનો, ડાળીયાનો, રાજનો સાણુ બનાવવાની રીત,

કાળા રંગનો સાણુ સફેદ બનાવવો, પાપડીઆ ખારમાંથી બનાવવો, અર્ધા

કલાકમાં સાણુ બનાવવો, ગ્લીસરાઇન કાઢવાની રીત, આયોડીન, ટેનીફ

ડીસેન્ફેક્ટ, ટાર, મસ્ક, ખારસોપ, વીન્ડસર, હીનાનો, લેમન, કેવડાને,

નારંગીનો, કોર્બોલીક, હની, સલ્ફર, પારદર્શક, કાચ કાઢવાનો સાણુ બનાવ

૨ જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

વધાની રીત, ધોવાનો પાવડર, સાંભુતો અક અનાવવો વિગેરે. સીણામતી
અનાવવાની કીયા અને તેની અનાવટ, ફોટોગ્રાફર અનાવનો ધંધો, કેમેરા
વિગેરેની સમજણ, ફોક્સ મેળવી ફોટો પાડવાની રીત, કાચને દવાથી ધોવા-
ની રીત, દવાઓ, કાચ ઉપરથી ફોટો કાગળ ઉપર કેરી રીતે ઉતારવો,
કાગળ ઉપર ઉતારેલા ફોટાને દવાથી ધોવાની રીત તથા તેની દવાઓ, તેને
તૈયાર કરવાની રીત વિગેરે. સ્લીમેન્ટ અનાવવાની ક્રિયા-જુદી જુદી જાતના
અનેક પ્રકારના સ્લીમેન્ટ અનાવવાની જુદી જુદી અનાવટો. વાનિશ-દરેક
પ્રકારના વાનિશ અનાવવાની અનાવટો, લાખ્ત અનાવવાની ક્રિયાઓ, શાહી
જુદી જુદી જાતની અનેક પ્રકારની શાહીઓ અનાવવાની રીત જેમાં તમામ
પ્રકારની છાપવાની અને લખવાની શાહીઓ કપડાં કે લાકડાં વિગેરે પર
લખવાની, રમરમટગાની પરમેનન્ટ શાહી, ટાઇપસાઇટરની, શાહી, વિગેરે
અનેક જાતોની અનાવટો, ખટનો—તમામ પ્રકારનાં ખટનો અનાવવાની
અનાવટો: દીવાસખીઓ—દરેક જાતની અનાવવાની ક્રિયાઓ, સોતું અને
રૂપું અનાવવાના લગભગ ૪૦ પ્રયોગો, અનાવટી ધાતુ અનાવવી, ધાતુ
વિગેરે સાંધવાની, તેનો રસ કરવાની ક્રિયા, રેણુ વિગેરે ધાતુઓને ધોમ
પાલીસ કરવી, તેના ઉપર અક્ષરો કાતરવાની રીત, ધાતુ ઉપર વીજળીની
મદદ વડે ગીલેટ ચઢાવવા, વીજળીની ઝેરની અનાવવી, વીજળીને
ઉત્પન્ન કરવી, ગીલેટ કરવાની સોનેરી અને રૂપેરી ભૂમી અનાવવાની રીત,
દાર્ધીદાંત જેવું લાકડું અનાવવું, લાકડાના વહેરની વસ્તુઓ અનાવવી, અણુ-
નસનાં લાકડા જેવાં લાકડાં અનાવવાં, હાથીદાંતને સાંધવાનું મિશ્રણ, પાણી-
થી પલળે કે અગ્નિથી બળે નહિ તેવાં લાકડાં, જીવંતુઓને દૂર કરવાં.

વિગેરે ગમે તે કુલમાંથી અત્તર કાઢવાની રીત; સુગંધી તેજો બનાવવાની રીત, જેમાં ગુલાબ, જાંબ, ચંમેલી મોગરા, કપુર, લોખાન, અગમ, કાપ-રેલ, તબ, લચીંગ, શીશરસ, જાવળ, નાગરમોથ, ખસ વિગેરેનાં તેજ કાઢવાની બનાવટો. ધૂડીઆળમાં પુરવાનું તેજ, કૃષ્ણે વધારનાર તેજ, વાળ ઉગાડનાર ગુલાબી તેજ, હેર ઓછા, કાપરેજ શુદ્ધ કરવાની રીત, જુદી જુદી અનેક બનનાં હેર ઓછા બનાવવાની રીત, તેની વસ્તુઓનાં અમાણ, લવંડર વોટર, કાલન વોટર, ફોરોરીડા વોટર, ફોરોરીયન વોટર, બાદશાહી અંગરાજ. ફોરોવર વોટર, ગુલાબજળ, ગોરંજવોટર વિગેરે અનેક બનાવટો, સોડા લેમોનેડ, સોડાવોટર, લેમોનેડ વોટર, ટોનીક વોટર, જંજીર બનાવવાની રીત, તેનો પાવડર બનાવવાની રીત, જુદી જુદી જાતનાં ખીરકીટ બનાવવાની રીત, છીકણી બનાવવી-સુગંધી, કસ્તૂરીની સદ્રાસી વિગેરે અનેક બનનાં તપખીર બનાવવાના પ્રયોગો, માથુધાપક બનાવવાની, પીળા મીણને સફેદ કરવું, તંબુ કે કેનવાસ પાણીમાં ન પડે તેવા કરવાના વિગેરે અનેક પ્રયોગો, બનાવવી સ્લેટ અને પેન્સીલ બનાવવી, ફેડવાનું દારૂખાનું બનાવવાના અનેક પ્રયોગો, જાદુ સાપની સળીયો બનાવવી, દોટેલું ધન શોધી કાઢવાના અનેક પ્રયોગો, તથા તે ક્યાં દાટયું છે. તે બજારવાની વિદ્યા, કેટલાક ચમત્કારી પ્રયોગો, લીંબુનો રસ ટકાવી રાખવો, સરેસ કે ગુંદરનું પાણી ટકાવી રાખવું. ગુલાબનાં કુલ તાજાં રાખવાં, બટાકા તાજાં રાખવાં, બી જાળવી રાખવાં, સ્વદેશી ચણાની બનાવટ, ખરદ બનાવવો, પુરત આગ ઓલવવી, તીકનાં ઇંડાં ફરવા, શીંગડાનાં છીપ જેવાં બટન બનાવવાં, કચકડાનાં બટન, શીંગડા જેવાં બનાવવાં, રખરસ્ટેમ્પ બનાવવાં, દુધમાંથી માખણ વધુ નીકળે તેવ પ્રયોગો, વીજળી બનાવવો, કાનમાંથી કીડા, માથામાંથી જુ નેં જોર કાઢવાની રીત, વીજળીની અંગુઠી બનાવવી, ખારી સુકે, પીંપર બનાવવી શીંગારેટ બનાવવાની રીત, બીડીઓ બનાવવી, બ્રસ બનાવવા, તક તૈયાર કરવા, કાચ સાથે ધાતુ ચોટાડવી, ફેડાને ચોટાડવાનું મિશ્ર રાગ સુધારવાના પ્રયોગો, ગ્યાસના દીવા કરવાના, વીજળીનું તારીજ કર દારૂ છોડાવવાના પ્રયોગો, અરીણ છોડાવવાના પ્રયોગો, કપુરની માળા ચ બાલો બનાવવો, અંધકોના બાલો બનાવવો, પારાનો બાલો બનાવવાના પાંચ બનાવટો, ઓછણી સોપારી બનાવવી, મોતીને પાણીનાર બનાવવાની દવા, મસા કાઢી નાંખવાની દવા, કાળું, ઘોળું અને ગુલાબી દંતમંજન બનાવવું, સોનાના વરક બનાવવાના પ્રયોગો.

લાગુ નં. ૧૦ એ—વૈદક પ્રયોગો—દરેક પ્રકારના એસન્સ અને અર્ક બનાવવાની રીતો, પેટન્ટ દવાઓ જેવી કે, કાર્બોનિક એસિડ એમોનીયા, કાર્બોનિક સોડા, લાર્ધમ ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન, નાઇટ્રેટ ઓફ આયર્ન, ક્લોરાઇડ ઓફ ગોલ્ડ, લાઇમ્બેન્ડુસ, આંડનો સરક, પોટાસ બનાવવો, ગા-ઉટપીલ્સ, બ્લીસ્ટર ક્લોડિયન, ક્લોરોમિક્સર, દારૂનો ચલમ, ક્લોરોફોર્મ ક્વીનાઇનની ગોળીઓ, ફેસ્ટરસ પીલ્સ, આયર્ન પીલ્સ, કમ્પાઉન્ડ આય મિક્સર, સીરપ ઓફ લાઇપોફોસ્ફાઇટ ઓફ લાઇમ, નાઇટ્રેટ ઓફ પેટા કિવનાઇન આયર્ન મિક્શર, ઓક્સાઇડ ઓફ કોપર, પેન્ટ્રીલર, ક્લોરો

જોડાલાલ દેવશંકર દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

પાંચસો રૂપિયા ખર્ચતાં ન મળે તે પુસ્તક રૂ. ૧૨ માંજ

કાચદાનો શિક્ષક

ત્રીજી આવૃત્તિ

જેની અંદર નીચે પ્રમાણે ફોજદારી રેવન્યુ અને દિવાની કાયદાઓ આપેલા છે. જેની હજારો નકલો થોડાજ વખતમાં ખપી ગઈ છે. કાયદાનું જ્ઞાન દરેક માણસે મેળવવું જોઈએ. આ પુસ્તકને માટે કલેક્ટરો, હાઇકોર્ટ જજો, સેશન જજો, માજિસ્ટ્રેટો, દિવાનો, સરસુઆ વિગેરે અનેક વિદ્વાનોના હજારો અભિપ્રાયો મળ્યા છે. દરેક માણસે આ પુસ્તક, પોતાની ફરજ અને જવાબદારીના જ્ઞાન માટે પોતાની પાસે રાખવું જોઈએ તેની ખીંમત રૂ. ૧૨ છે.

ફોજદારી કાયદા.

દીવાની કોર્ટના કાયદાઓ.

મીવીલ પ્રોસીજર કોડ [પુરુષો]

મુસલમાની સરેહ, કોર્ટ પ્રીનો એક્ટ
સ્ટામ્પ ડ્યુટીનો કાયદો.
પારસીઓના વારસાનો કાયદો
કોર્ટમાં સમ આવાનો કાયદો
વહેંચણ કરવાનો એક્ટ
પ્રોબેટનો તથા વહીવટની સનદ લેવાનો
નાદારીનો કાયદો
મુસલમાનોને વકફ કરવાનો કાયદો
હીંદુઓની મિલકતની વ્યવસ્થાનો
દસ્તાવેજોના નમુના
ફાજદારી કોર્ટની અરજીઓના ને
દીવાની કોર્ટમાં કરવાના દાવા,
રેવન્યુ કોર્ટમાં કરવાની અરજીઓ
ના નમુના અને તેના જવાબો
અપીલોના નમુના.

મુદતનો કાયદો
હીંદુ લો. કરારનો કાયદો
રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ
ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી એક્ટ
ટોટ સાલ્સ
પ્રજેન્ટનો એક્ટ. ટ્રસ્ટ એક્ટ
મેવતલું લેણું વસુલ કરવાનો કા.
સમીરના વાલી નીમવાનો એક્ટ
કોર્ટ ઓફ વાર્ડસ એક્ટ
રીલીફ એપીકલેશન એક્ટ
રેમોલેશન કોર્ટનો એક્ટ
વારસાનું મરદી પીકટ લેવાનો એક્ટ.
હિંદુ વિધવાના પુનર્લગ્નનો
પારસીઓના લગ્નનો કાયદો.

રેવન્યુ યાને મુલકી કાયદાઓ.

લેન્ડ રેવન્યુ કોડ (પુરુષો અ-
ગત્યની નોટ સાથે)
લેન્ડ રેવન્યુ કોડની રૂલો
માપણીની રૂલ, સરવમ્પની રૂલ
મામલતદારોની કોર્ટનો એક્ટ
નરવાનો કાયદો
પાલિકાદારોનો કાયદો
તોડા મીરાસનો કાયદો
કાગળના ચલણી નાણાનો એક્ટ
અધિકારીઓને નાણું ધીરવાનો
મરકાતી નોકરોની વર્તણૂકનો કાયદો
તથાવીનો કાયદો

લોકલ કલેક્ટરનો કાયદો
ઈન્કમટેક્સ એક્ટ
મતાદારોનો એક્ટ
બંદરો બાબતનો એક્ટ
વડાણોનો એક્ટ
જમીન લેવાનો એક્ટ
સુતરાઉ મલ ઉપર જકાતનો કાયદો
જળમાર્ગની કસ્ટમની ડ્યુટીનો એક્ટ
જંગલોનો કાયદો
વતન એક્ટ
ઇરીગેશન એક્ટ
સીતળા કાઢવાનો એક્ટ

આ પુસ્તકમાં આવેલા કાયદા છુટાછુટા ખરીદવાથી બરો ઉપરાંત
કપીયા ખર્ચ થાય તેમ છે, છતાં કેટલાક કાયદા તો ગુજરાતીમાં મળેના
પૃષ્ઠ નથી. આ પુસ્તકમાં અનેક કાયદાઓ છે. જેમાં પીનકોડ, પ્રોસી-
જરકોડ જેવા એકેક કાયદાની સાત આઠ કપીયા કિંમત હોય છે. તો
આતો તમામ કાયદા જેમાં કેટલાક પીનકોડ જેવા તો વળી અમલની
રીકા સાથે છે તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૧૨-૦-૦ અને પોષ્ટજ ૦-૬-૦
રાખેલ છે. જેના સંબંધમાં હજારો અગ્રપ્રાયમાંની માત્ર જુજ વાંચો.

મુખર્ક રેમોલેશન કોર્ટનો વડા જજ નામદાર કૃષ્ણલાલ મોહ-
નલાલ ઝવેરી લખે છે કે:—કાયદાનો શિક્ષક એ નામનું પુસ્તક મળ્યું છે.
અગિયેથી અમલ જોવા ગુજરાતી ગણસને એ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડ-
વાનો સંભવ છે અને હું ધારું કે ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના દેશી
રાજ્યોમાં એનો લાભ મોટો લેવાશે અને લેવાશે જો-એ

જામે તેટલા વૈભવો અથવા ધનદોલત હોવા છતાં પણ જે શરીરમાં શક્તિ નહિ હોય તો તે સર્વ સુખ નકામું છે.

ટોનીક પીલ્સ

આ દવાથી શરીરમાં શક્તિ આવે છે. ફાટ, ચુસ, કળતર, અશક્તિ હોઈ ચઢવો, કમર દુખવી વીગેરે મટાડે છે. મગજ થંડક આપે છે. અને શરીરમાં નવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ધાતુગત દોષો મટાડી, ખરૂં પુરુષત્વ બક્ષે છે. પેશાબ, કે સ્વપ્ને કે કોઈપણ રસ્તેથી ધાતુનું જવું બંધ કરી ધાતુને બદલ કરી વધારે છે. લોહી સુધારે છે. અને સંસારના ખરા આનંદનો સ્વાદ ચખાડે છે. તમામ વૈભવ હોય છતાં પણ જે શરીર નબળું હોય, વીર્યની ક્ષીણતા હોય, અને ધાતુનું કમજોરપણું હોય તો તે સર્વ વૈભવો નકામો છે. આજકાલ ખરાબ કુટોવેથી, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી, અને આજ-લગ્નથી ધણા યુવાનપુરૂષો નિસ્તેજ અને વીર્ય વિહિન થઈ ગયેલા હોય છે. તેવા મનુષ્યોએ ફરી નવેસરથી યુવાનાવસ્થાના ખરા આનંદનો ઉપભોગ કરવો હોય તો અમારી આ દવા એકવાર વાપરી જોવી ધણા માણસોએ તેનો લાભ મેળવી નવી જુવાની, નવું બળ અને નવા ઉત્સાહને મેળવ્યો છે. કી. રૂ. ૧ ત્રણની કી. રૂ. ૨-૧૦

ભૂખ લગાડી, ખાધું પચાવી દસ્ત સાફ લાવનાર.

આનંદવટ્ટી

આ દવાથી—કંકડીને ભૂખ લાગે છે, ખાધેલું હઝમ થઈ જાય છે અને પચસર દસ્ત સાફ લાવે છે. પેટના ગડગડાટને મટાડે છે, ખાવા ઉપર ન થાય છે અજીરણ મટાડે છે. ખરાબ જોડકાર આવતા નથી અને મહેનતે દૃષ્ટ બનાવે છે. દરેક માણસે એક ડબ્બી હંમેશાં પાસે રાખવી જોઈએ. કી. રૂ. ૧-૦ ત્રણની રૂ. ૨-૧૦

પ્રમેહનિવારણ પીલ્સ

આજકાલ સેંકડે પોણોસો માણસોને આ રોગ લાગુ પડેલો જણાય છે. કાંઈને પ્રમેહ થયેલો હોય છે. તો કાંઈને મધુપ્રમેહ, જેસાણે અગત બળે છે, ધાતુ જાય છે, કાંઈને ગાંઠો કે માકરીઆ—મધુપ્રમેહ થયેલો હોય છે, તાના કે મોટા સર્પ કાંઈ તેનાથી રીઆતા હોય છે. જે તમને પ્રમેહ કોઈપણ પ્રકારનો પ્રસરીયો કે મધુપ્રમેહ થયો હોય તો આજેજ પત્ર લખી અમારી પ્રમેહપીલ્સ મંગાવો તેનાથી હજારો માણસોને પ્રમેહનો રોગ મટ્યો છે; તમને પણ મટશેજ. પ્રમેહને માટે આ દવા તરત અસર કરતાર અને અમટકારી છે. ડબ્બી ૧ ની કી. મત રૂ. ૨-૦-૦, અતુપાનના ડબ્બી કી. રૂ. ૨-૦-૦ દવા એક માસ ચાલશે. તેથી જરૂર આરામ થશે. હજારો સર-પીકેટો સળ્યા છે.

જો ખરોથી કમિશન નથુરામ લખે છે કે આપની પ્રમેહની શુદ્ધિકારી ટોનિક મટ્યો છે. ઘણી દવાઓથી ફાયદો ન થયો તે આ દવાથી મટ્યો છે.

દેવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ.

કેમીકલ વર્કસમાં અનેલી લોકપ્રિય અનુભવાસદ્ધ વ્યાખ્યાન
 વ્યાખ્યા હજાર પણ આપધ એક, આત્ર ખીસામાંજ દવાખાતું

અમૃતજીવન (૨૮૨૨૬)

નામની અમૃતમય દવાનો કાલ ઘણા વિદ્વાનો, અને તખીમોએ તથા
 અસમાને તમામ રોગો ઉપર ખત્રી કરી લાભ મેળવેલો હોવાથી, દરેક
 વર્ગમાં ધરમનુ દવા થઈ પડી છે. આ દવા પાસે રાખવાથી કાષ્ઠપણ રોગની
 ખીસ રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે શરીરમાં થતા અંદગના
 અને બહારના રોગોને માટે રાખખાણ ઉપાય છે. આ દવા જો તમારી
 છઠ્ઠીની ખપ કરતા હો તો હંમેશ પાસે રાખજો તેનાથી, અ-
 ઘર્ષ, અતિસાર, ડિસ્ટીરીયા, ઉદરસ, ગરમી, ઉલ્ટી, વા, કમળો, કોડાનો
 ફાળાવો, અંધકાર, નયળાદ, કોલેરા, કૂમીઆ, ખસ, ગમડાં, ગોળો ચઢવો
 મુંઝ, નાવ, દમ, દાંતનો દુખાવો, દાદર, નપુપકના, પ્રમેદ, પ્રદર, પાંકુરોગ,
 બરોળ, પ્લેગ, માપનો દુઃખાવો, મધુપ્રમેદ, ક્ષય, રતના લકવા, વીર્યદોષ,
 વાળો, સસણી, વરાધ, સંધિવા. સુવારોગ. હરસ, હેડકી, ઘાટડીમીઠ, શુગ્રો,
 લીસ્ટીમીયા, વંદ, દાંત, નાક, કાનનાં દરદ, સોજા, વીંછી, માપ, ઉંદર, કાકાયા
 કુતરાનું ઝેર, કાંચાળ, દાઝવું, વિગેરે લગતગ તમામ દરદો મટે છે અને તેથી
 તેનો કાલ દરેક માણસ લાલ લેહે. કો. ર. ૧. ત્રણતી ર. ૨-૧૦-૦

આગકોને ત્રણવામાં હોંશિયાર, વાસાક અને જુદિમાન કરવાં હોય તો

મેમોરાઈ (૨૮૨૨૬)

વાપરજો. આ દવા સ્વાસ્થિ અને હૃદયજ્વલાર હોવાથી આગકો ખુશીથી ખાઈ
 શકે છે. નાનાં આગકોને નાનપણથીજ આ દવાનું સેવન કરાવવાથી તેમની
 શુદ્ધિ અને યાદશક્તિ વધે છે, કાષ્ઠપણ અવરા વિષયો રહેતથી શીખી
 શકે છે. તેમનું મગજ ચંદુ રહે છે. જ્ઞાનશક્તિયો ખીલે છે ગણિતના
 અધરા વિષયમાં મન પરાતી શકે છે. જે આગકો ઠોક હોય અને ઘણીવાર
 ખાખવા છતાં પણ યાદ રહેતું ન હોય અને નિશાબમાં અકેક કલાસમાં
 અમે ત્રણ ત્રણ વર્ષ પડી રહેવું પાતું હોય તો જરૂર તેના છોકરાને આ
 દવાનું સેવન કરાવજો તેનાથી તેની યાદશક્તિ તિજ થશે. દરવર્ષે સહેલાઈથી
 પાસ થઈ શકશે, અને ગમે તેવા વિષયો રહેજવારમાં વગર ગોખણપટ્ટિ
 યાદ રહી જશે. દરેક આગકને માટે આ દવાની ખાસ જરૂર છે જેથી
 તેનું મગજ સુધરશે, આગિતું તેજ વધશે, લોહી સુધરશે તે શરીર નિરોગી
 રહેશે, આ દવાનો હજારો વિદ્યાર્થીઓએ લાલ લઈ પોતાની છઠ્ઠી સુ-
 ખારી છે. તેની કો. ર. ૨. ત્રણનો કીમત ર. ૫,

અટગામે સ્ફુલ્લમાસ્તર બીમભાઈ મોહનભાઈ કાળે છે કે-મેમોરાઈન
 નાણુને કાયદો થયો છે માટે ખીલે ૧ કો. ૧૧. ૫૧. થી મોકલશે. મગ.
 અસ્થિરતા મટી છે ને હંધ સારી આવે છે. તેમ શુદ્ધિ વધી છે.

દેવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ.

૧૨ દવે કેમીકલ વર્કસમાં બનેલી લોકપ્રિય અનુભવસિદ્ધ દવાઓ
શીને એકેએક રોગના પંઝામાંથી બચાવી શકિત આપી પુષ્ટ કરનાર.

સુંદરીસાથી

(૨૭૨૬૬/૧)

(લાખો સરદીફીક્ટો મળ્યાં છે.)

અંગાવો—તે સ્ત્રીઓના તમામ રોગને માટે અકસિર છે. સ્ત્રીઓના કાંઈ ખૂણ દરદ નેવાં કે, લોહીવા, પ્રદર, રક્ત અને શ્વેત જેથી ગુણસ્થાનમાંથી ચીકણી, ઘાટી, પીળી, મળગુગળી અગર લાલ રંગની લોહી જેવી રસી વળ્યાં કરે છે, પેશાબે અગન બળે, હાથ પગના તળીઆમાં, ફેડોમાં, સાથામાં અને કાંઈ વખતે આખા શરીરમાં સળુકા મારે, ફાટ, ચુસ અને કળતર થાય, બીણો તાવ હંમેશાં આવે, શરીર સુકાઈ ધોળી પુણી જેવું થાય; આંખોનું તેજ કમી થાય, દિવસે દિવસે શરીર સુકાઈ ખેલાલ થાય અશક્તિ આવે અને કામ થઈ શકે નહિ, આખો દિવસ કેડો અને માથું ફાટ્યાં કરે, તાવ, ઉધરસ, દમ, ખાંસી, સોજા, ઉલટી, અરૂચી, માસિક અટકાવ-દસ્તાન સંબંધી તમામ રોગ. ગર્ભાશયની પીડા, કસુવાવડ, સુસારોગ વિગેરે તમામ રોગ અને આવાં અનેક દરદોના સમુહને આ સુંદરી સાથી. એકદમ મટાડી શકે છે.

આ સુંદરી સાથી બાળ, યુવાન, અને વૃદ્ધ દરેક સ્ત્રીએ હંમેશાં વાપરવા લાયક છે, જેથી તેઓના તમામ રોગ મટાડી શરીર પુષ્ટ કરે છે, દસ્તાનના રોગો થવા પામતા નથી અને ગર્ભાશયને ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવી પુષ્ટ વયે ગર્ભ ધારણ થાય છે. પીવામાં સ્વાદિષ્ટ છે. બાટલી ૧ ની કીમત રૂ. ૧) ત્રણ બાટલીના ૩. ૨-૧૦-૦ પૌષ્ટ ૦-૧૪-૦

આ માટે હજારો અભિપ્રાયો મળ્યા છે તે હજારો સ્ત્રીઓ તેના બાલુ ઉપયોગ કરે છે તેજ તેની ઉત્તમતા છે.

દરેક સ્ત્રીએ બાળકથી વૃદ્ધ થતા પર્યંત આ બાટલી પાસે રાખવીજ નોંધવું.

બુનાગઢથી રેલવેગાર્ડ રહેમાનશાહ લખે છે કે તમારી સુંદરી સાથીની દવા ધણી અકસીર છે. તેના ધણો સારો ફાયદો થયો છે. જેથી તે વાપરવા હું ધણાને ભલામણ કરું છું.

કરાંચીથી રતનશી લખમશી લખે છે કે—સુંદરીસાથીની દવા ધણીજ સારી છે મેં મારા ઘરમાં બે બાટલી વાપરી તેથી તમામ રોગ દુર થયા છે. ને એક બાટલી મારા સ્તેહીને આપી તેને પણ ફાયદો થયો છે માટે બીજા ૩ બાટલી મોકલશે. અમે તમારો મોટો આભાર માનીશું.

રાણાવાવથી રામદાસ આમદ મુનડા લખે છે કે,—તમારી દવા

સુંદરીસાથી અંગમાં તંદુરસ્તી સારી રહે છે ને ધણો ફાયદો થયો છે.

૨ જુ બાટલી વાપરવાથી પુરેપુરો આરામ થયો છે.

પિંટો આંખડીયારાના ના. ઠાકોર સાહેબ લખે છે કે—સુંદરીસાથી

પ્રદો થયો છે.

૩ દવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ. પાંચકુવા આર રસ્તા ઉપર.

વીજળીના દીવા મફત.

વૈદ્ય કવિની કાર્મસીનાં પ્રસિદ્ધ ઔષધો.

જાનની તબજાઈ માટે—	માથાના દર્દમાં અકશીર નીવડેલી
રાજ યાદુતિ. રૂ. ૫-૦-૦	મસ્તકરાજ તંપખીર રૂ. ૦-૩-૦
રૂક પ્રકારના તાવમાં—	દાંતના આધીના રામઆણુ ધવાજ
વિનાશક ચુર્ણ. રૂ. ૦-૪-૦	દંતમંજન. રૂ. ૦-૪-૦

હમારાં ઔષધો માટે અમરેલીના સને ૧૯૧૯ ના સ્વદેશી
મર ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર
પ્રાપ્ત છે.

પાંચ રૂપીયાનાં ઔષધ મંગાવનારને વીજળીનો
પેકેટ લેમ્પ મફત મળશે. રૂપીયા અગાઉ મોકલવા.
વી. પી. થશે નહીં. પૂર્વ અવધારે જોઈએ અક્ષરે કરવો.
જવાબ માટે ટીકીટ ખીડવી.

વિદ્વાનોના ઉત્તમ અભિપ્રાયવાળી
લોકપ્રિય લખણકથાઓ.

રઝળતો રાજહંસ ભાગ ૧ લો કી. રૂ. ૧૫૫

પ્રાણુ લીલા કી. આઠ આના સને ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બર
ની આખર સુધીમાં ગુજરાતીની આ લેટની જાહેરાત ફાડી
હમારી તરફ મોકલનારને ઉપરનાં પુસ્તક પોણી કીમતે મળશે.

વી. પી. જુદું.

મેસર્સ એમ. પી. કવિ એન્ડ કંપની,

નડીયાદ.

(વી. પી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે.)